

Н

НАВРОЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР (псевд. Онисим, 18.11.1847- 16.3.1882) -український вчений-економіст, статистик і публіцист. Н. у с. Котузів Бережанського повіту в Галичині (тепер Тереховлянського р-ну Тернопільської обл.). Під час навчання у Станіславській гімназії разом з О. *Терлецьким* очолював студентську громаду. В 1866-71 навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту, брав активну участь у народовецько-му русі у Львові, тісно співпрацював з товариством "*Просвіта*". За національну діяльність був висланий польською владою до Жешува, звідки дописував до українських газет у Львові і російських ліберальних газет. Один з ідеологів "органічної праці на користь народу". Зібрання його праць видав І. Франко у 1884.

Д. Кушплір (Львів).

НАВРОЦЬКИЙ ОСИП (24.3.1890 - 6.8.1972) -український політичний діяч. Н. у Голгочах побл. Підгаєць (тепер Тернопільська обл.). У 1900-08 навчався в Бережанській гімназії. В 1913 Н. закінчив юридичний ф-т Львівського ун-ту. Під час навчання в ун-ті очолював Український Студентський Союз (1912-13). Учасник Першої світової війни 1914-18, служив у Легіоні *Українських Січових Стрільців*. З 1914 - стрілець у сотні В. Дідушка, брав участь у боях в Карпатах. У 1915 - хорунжий, командант чети в сотнях О. Левицького і Д.Вітовського. У вересні 1916 як командант сотні потрапив у російський полон під Потуторами. Після звільнення з полону повернувся в Галичину. Брав участь в українсько-польській війні 1918-19, був поручником, згодом сотником *Української Галицької Армії*, пізніше-квартирмейстером Херсонської дивізії Армії УНР. На поч. 1920-х став одним з співзасновників *Української Військової Організації*, в 1920-26 -член Начальної Команди УВО (до 1921 виконуючий обов'язки голови колегії УВО). Належав до *Української Радикальної Партії*, з 1920 - член головної управи УРП. У 1921-23 був ув'язнений у польській тюрмі. В кін. 1920-30-х рр. - один з керівників видавництва "Червона Калина" та товариства "*Рідна Школа*". В роки гітлерівської окупації західноукраїнських земель у 1940-42 -голова Українського Допомогового Комітету в Криничі (Лемківщина). В 1943-45 - начальник канцелярії Військової Управи *Дивізії "Галичина"*. З 1948 жив в еміграції у Канаді. До 1962 очолював канцелярію Українсько-Канадського Комітету. Помер у Вінніпегу (Канада).

НАГАЄВСЬКИЙ ІСИДОР (21.6.1908 -7.5.1989) - український греко-католицький священник, історик. Н. у Поліцях Чортківського повіту на Галичині. За участь в українському національному русі був ув'язнений в польському концентраційному таборі *Берега Картузька*, згодом - в'язень радянських і гітлерівських тюрем. У 1943-45 - капелан *Дивізії "Галичина"*. В 1945-47 перебував в таборах для військовополонених на Заході. Емігрував у США. З 1953 - доктор філософії *Українського Вільного Університету* у Мюнхені, пізніше - професор Українського Католицького університету в Римі. Н. -автор історичних праць ("Кирило-Методієвське християнство в Русі-Україні", 1954; "Рим і Візантія", 1956; "History of Ukraine", 1962; "History of Modern Ukrainian State, 1917-23", 1966), спогадів та ін.

НАДВІРНІ КОЗАКИ - військові формування, що утримувались польськими магнатами у 16-18 ст. в Україні. Існування формувань Н.к. веде свою традицію з часів *Київської Русі*, коли окремі удільні князі мали власні військові дружини. Після встановлення в Україні литовського панування багаті землевласники - князі та бояри - в залежності від розмірів землеволодінь, створювали військові загоны і були зобов'язані відбувати службу у складі армії Великого князівства Литовського. Практика створення приватних військових формувань, які одержали назву надвірних, особливо поширились після люблінської унії 1569 та входження українських земель до складу Польщі. Складалися переважно із залежного населення і використовувалися для придушення виступів селян-кріпаків та городян приватновласницьких міст. Особливо великі загоны утримували магнати Вишневецькі, Острозькі, Потоцькі, Калиновські, Заславські, Даниловичі та ін. Інколи в них налічувалось по декількатисяч козаків. За несення військової служби Н.к. звільнялися від виконання повинностей, одержували грошову платню та земельні наділи. У Н. к. служили С. *Наливайко*, М. *Хмельницький* та ін. Часто Н.к. підтримували національно-визвольні повстання, переходили на сторону повсталих, а інколи й очолювали збройну боротьбу проти іноземного панування. Так, сотник Н.к. князів Любомирських Верлан керував гайдамацьким повстанням на Брацлавщині і Поділлі у 1734, а сотник Н.к. магнатів Потоцьких І. Гонга разом з М. *Залізняком* очолював національно-визвольне повстання *Коліївщину*. Військові формування Н.к. були ліквідовані у Лівобережній Україні за часів *Хмельниччини*, а у Правобережній Україні та Галичині - під час поділів *Речі Посполитої*.

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА (Наддніпрянщина) - умовний термін для позначення тієї частини українських етнографічних земель, які входили до складу Російської імперії, згодом -до *Української Народної Республіки* (без 30-УНР), до 1939 - в УСРР (з 1937 - УРСР).

НАЗАРУК ОСИП (31.8.1883 - 31.3.1940) -український громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист. Н. у м. Бучачі (тепер Тернопільська обл.). Навчався в Бучацькій і Золочівській гімназіях. В 1899-1902 виступав одним з організаторів таємних середньошкільних гуртків, зв'язаних із "Молодою Україною", і українського студентського руху в Галичині. В 1908 закінчив юридичний ф-т Віденського ун-ту. В 1904-05 очолював

роботу віденської "Січі", в 1906-07 - голова Львівської "Академічної Громади". З 1905 належав до *Української Радикальної Партії*, член головної управи УРП. Був співредактором, згодом редактором "Громадського Голосу". Під час Першої світової війни 1914-18 - голова пресової квартири Легіону УСС, організовував українське шкільництво та вів культурно-освітню роботу на Волині (1916) і на Поділлі (1918). В грудні 1918 - червні 1919 був керівником Головного управління преси й пропаганди в ранзі міністра уряду УНР. З 1918 - член Української Національної Ради. З червня 1919 керував роботою пресової квартири *Української Галицької Армії* і редагував газету "Стрілець", В 1920-22 - член уряду ЗУНР у Відні. З вересня 1922 до жовтня 1923 за дорученням цього уряду організував позичку Національної Оборони в Канаді. В цей період відійшов від соціалістичних ідей і став прихильником та пропандистом українського монархізму. Після переїзду в листопаді 1923 до США був одним з організаторів гетьманського руху в США і Канаді. В 1923-26 редагував тижневик "Січ" (виходив у Чикаго), у 1926-27 - редактор "Америци" (Філадельфія). В серпні 1927 повернувся до Львова, увійшов до проводу Української Християнської (згодом - Католицької) Організації, з січня 1928 очолював редакцію її газети "Нова Зоря". Був одним з організаторів і керівників *Української Народної Католицької Партії* (1930, згодом -Українська Народна Обнова). В 1937-39 - член *Контактного Комітету*, що діяв у Львові. Помер у Кракові. Н. - автор числених праць на суспільно-політичні теми ("Що то є суспільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролетаріят і організація", 1907; "Що то є нарід або нація", 1911; "Військо і політика", 1919; "Греко-Католицька Церква і українська ліберальна інтелігенція", 1929; "Ідеологічні основи Української Католицької Народної Партії", 1931; "Вибір звання", 1934; "Жінка і суспільність", 1934; "Галичани й Велика Україна", 1936; "Значіння партій", 1939, "Замах на церкву", 1939 та ін.), з історії січового стрілецтва ("Над Золотою Липою", 1916; "Слідами УСС", 1916 та ін.), спогадів ("Рік на Великій Україні", 1919; "Галицька делегація в Ризі 1920 р.", 1930), історичних повістей ("Князь Ярослав Осьмомисл", 1918; "Роксоляна, 1930та ін.), подорожніх репортажів, публіцистичних статей тощо.

М. Швагуляк (Львів).

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН -урядова особа в Україні у 17-18 ст., що тимчасово обіймала посаду гетьмана. Н.г. призначав сам *гетьман* або обирала *козацька старшина з генеральних* старшин або полковників. Н.г. виконував обов'язки гетьмана: під час козацького походу, коли в ньому не брав участь сам гетьман; у випадку тривалої відсутності гетьмана у зв'язку з війною чи участю в посольстві. У випадку смерті гетьмана або його усунення Н.г. виконував обов'язки до обрання нового гетьмана.

НАКАЗНИЙ ОТАМАН - тимчасова командна посада у Армії УНР у 1919-20. Призначав Н.о. Головний Отаман. Н.о. керував воєнними діями *Армії Української Народної Республіки* на фронті. Н.о. назначались генерали *О. Осецький та О. Греков.*

НАЛИВАЙКА ПОВСТАННЯ 1594-96 - національно-визвольне повстання в Україні під проводом С. Наливайка проти польських загарбників у 1594-96. В липні 1594, повернувшись з загоном козаків після походу в Молдавію проти турків, С. *Наливайко* закликав запорожців виступити проти польського панування в Україні. До повсталих приєднався загін козаків, очолених гетьманом Г. *Лободою*. В жовтні національно-визвольний рух охопив всю Брацлавщину, Київщину і Волинь. Козацьке військо, яке нараховувало 12 тис. чол., здобуло Гусятин, Канів, Бар, Луцьк та ін. міста. Навесні 1595 повсталі рушили на Волинь, а згодом - у Білорусію. В кін. 1595 і на поч. 1596 повстанський рух розгорнувся на Волині, Поділлі, Київщині, частково в Галичині. В Білорусію на допомогу повстанцям рушив козацький загін на чолі з гетьманом *Г.Шаулою*. В грудні 1595 польський уряд кинув на придушення повстання військові сили під командуванням *С.Жолкевського*. В кін. січня 1596 С. Наливайко з невеликим загоном (1500 чол.) відступив на Волинь, а звідти через уманські ліси до Білої Церкви. 23.3.(2.4).1596 загоми С.Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єдналися під Білою Церквою, де розгромили передові підрозділи шляхетських військ. В урочищі Гострий Камінь біля Трипілля відбулася вирішальна битва. Після жорстокого бою повстанці були змушені відступити на Лубенщину. Проте шлях відступу далі був відрізаний новими коронними коругвами. Навесні 1596 на р. Солониці під Лубнами (тепер Полтавська обл.) повстанці були оточені переважаючими силами польського війська. Майже два тижні героїчно оборонялися козаки. С. Жолкевський пообіцяв реєстровцям амністію, якщо вони складуть зброю. Довідавшись про переговори козацької старшини з С. Жолкевським, повстанці запідозрили Г. Лободу у зраді й вбили його. Але частина старшини 28.5(7.6).1596 підступно схопила С. Наливайка, М. Шаулута інших керівників повстання і видала їх полякам. Під час переговорів польське військо зенацька напало на козацький табір. Тисячі повстанців, їхніх жінок і дітей було вбито. Тільки невеликий загін козаків на чолі з К. Кремпським зумів вирватися з оточення і відступив на Запоріжжя. С. Наливайка та ін. шістьох ватажків повстання було відправлено до Варшави, де 11.4.1597 після нелюдських тортур їх стратили.

НАЛИВАЙКІВЦІ - українські військові частини, які носили ім'я С. Наливайка. Входили до складу Армії УНР. Восени 1917 у Білорусії був створений курінь імені С. Наливайка та полк ім. Наливайка в Дарниці біля Києва. В лютому 1918 цей полк увійшов до складу *Окремого Запорізького Загону*. В 1919 до складу Запорізького Корпусу входив полк ім. С. Наливайка, а в 1920 у складі Першої Запорізької стрілецької дивізії був курінь ім. С. Наливайка. Командував полком, пізніше куренем ім. С. Наливайка полк. М.Пирогів.

НАЛИВАЙКО ДЕМ'ЯН (Даміан; у 1550-х рр. -п. 1627) - український церковно-освітній діяч, письменник. Н. у Гусятині (тепер Тернопільська обл.). Брат С. *Наливайка*. Закінчив Острозьку школу. З 1589 служив священником кн. К.Острозького і викладав в *Острозькій Академії*. Брав участь у Наливайка повстанні 1594-

96. Під час *Берестейського собору 1596* виступав проти укладення унії з Римом. Був управителем друкарні в Дерманському монастирі (1602-05), згодом -священника Острозі (1607, 1612). Належав до Острозького літературного гуртка, в який входили видатні українські культурно-освітні діячі, зокрема, Г. *Смотрицький*, В. Суражський, Х. Бронський, Клирик Острозький та ін. Помер в Острозі (тепер Рівненська обл.). Н. - автор "Проповідей про Івана Златоустого" (1607), "Октоїх, сиріч осмогласник" (1603-04), "Лікарство наоспалий усмисл человекий" (1607), віршів та передмов до перекладів, що видавались у Дермані та Острозі.

НАЛИВАЙКО СЕВЕРИН (бл. 1560-11.4.1597)-козацький ватажок кін. 16ст., керівник козацького повстання 1594-1596 в Україні і в Білорусі. Н. у Гусятині (тепер Тернопільська обл.) у родині ремісника-кушніра. В молоді роки перебував на Запоріжжі, брав участь у походах запорожців проти турків і татар. Згодом служив, як сотник надвірної хоругви, у князя К. *Острозького*. В 1594 Н. залишив службу і організував на *Брацлавщині* загін нереєстрованих козаків. Влітку 1594 козацький загін здійснив вдалий похід у Молдавію проти турків і татар, захопивши зброю та коней. Отримавши військову допомогу із Запорізької Січі, Н. у жовтні 1594 очолив народне повстання на Брацлавщині (див. *Наливайка повстання 1594-96*). Після запеклих боїв з польськими військами у *Правобережній Україні* і в Білорусії повстанці, керовані Н., були змушені відступити у *Лівобережну Україну*. Навесні 1596 біля м. Лубен на р. Солониця козацьке військо оточила польська армія. Після двох тижнів оборони під час заколоту було вбито одного з керівників повстання Г. *Лободу*, а 28.5.(7.6.). 1596 підступно схоплено і видано полякам Н., Г. *Шаулу*, Шостака та ін. керівників повстання. 11.4.1597 Н. після страшних тортур було страчено (четвертовано) у Варшаві.

НАМІСНИЦТВО - 1) Найвища адміністративно-територіальна одиниця місцевого управління. Запроваджена "Установленням про губернії" (1775), Було утворено 34 Н., в тому числі на території України: Харківське (1780), Київське і Чернігівське (1781), Катеринославське (1783), Брацлавське, Подільське і Волинське (1793). Очолював Н. намісник, що мав надзвичайні повноваження від царя і на якого покладалося здійснення урядових, військових справ та адміністративного, судового, поліцейського і фінансового управління. За указом "Про новий поділ держави на губернії" 1796 Н. було ліквідовано. 2) Орган місцевого управління, запроваджений в 1849 у 9 австрійських коронних краях, у т.ч. у Галичині. Очолював Н. призначений імператором намісник. Майже всі галицькі намісники (11 з 17) були польські магнати, які вороже ставилися до українського населення краю. Галицьке Н. поділялось на департаменти, кількість яких протягом другої пол. 19 ст. коливалась від 8 до 17. На поч. 20 ст. їх кількість зросла, і в 1908 галицьке Н. налічувало 24, а в 1912 - 37 департаментів. При Н. існувало чимало інших різних установ, безпосередньо йому підлеглих, через які воно здійснювало як акти центральних органів влади та управління, так і свої власні директиви. Н. припинило свою діяльність у жовтні 1918 в зв'язку з перемогою національно-демократичної революції в Галичині і створенням *Західно-Української Народної Республіки*.

В. Кульчицький (Львів).

НАПОЛЕОН І БОНАПАРТ (Наполеон Бона-парт; 15.8.1769-5.5.1821)-видатний французький полководець, політичний і державний діяч, перший консул Французької республіки (1799-1804), імператор Франції (1804-1814 і березень-червень 1815). Н. в Аяччо на о. Корсіка.

В 1779-84 і 1784-85 навчався у військовому коледжі в Брієнні та військовій школі у Парижі. З жовтня 1785 розпочав службу в армії в чині молодшого лейтенанта артилерії. Перебуваючи під впливом ідей Великої Французької революції, в 1792 вступив у Якобінський клуб. У грудні 1793 за розробку плану здобуття Тулону, який захопили монархісти і англійські війська, дістав чин бригадного генерала. 5.10.1795 Наполеон придушив монархістський заколот в Парижі. В 1796-97 командував французькою армією, що розгромила сардинські та австрійські війська в Італії. В 1798-1801 за ініціативою і під безпосереднім керівництвом Наполеона (1798-99) була зроблена невдала спроба завоювання французькими військами Єгипту. Після повернення з Єгипту до Франції (серпень 1799), Наполеон при підтримці промислової буржуазії здійснив 10-11.11.1799 (18 брюмера VIII року) державний переворот, який встановив режим консульства. З 18.5.1804 - імператор Франції. У внутрішній політиці проводив заходи спрямовані на зміцнення французької держави. Ліквідувавши самоуправління, запровадив систему префектів, мерів та їх підлеглих, які призначалися зверху. В економічній політиці сприяв розвитку промисловості та торгівлі. За особистою участю Н. І Б. були розроблені цивільний (1804), торговельний (1807) і кримінальний (1810) кодекси. В зовнішній політиці Н. І Б. прагнув забезпечити воєнно-політичну і економічну гегемонію Франції в Європі, здобути перемогу в боротьбі з Великобританією за світове торговельне і колоніальне панування. В ході воєн з антифранцузькими коаліціями держав (в різні періоди в коаліціях брали участь Австрія, Великобританія, Прусія, Росія, Швеція) французька армія під командуванням Н. І Б. здобула перемоги під Маренго (1800), Аустерліцом (1805), Йеною (1806), Ваграмом (1809), внаслідок яких територія наполеонівської імперії охоплювала фактично всю Західну і Центральну Європу. В червні 1812 Н. І Б. розпочав похід у Росію, який завершився невдачею і майже повною загибеллю його армії. Західна Волинь (Ковельський, Володимирський, Луцький і частина Дубенського повітів) була єдиним регіоном України, що їх зайняла наполеонівська армія. На Волині союзники Н. І Б. (поляки, саксонці й австрійці) розгромили 3-ю російську армію під командуванням ген. А.Тормасова. У воєнно-політичних планах Н. І Б. певне місце займала Україна. Н. І Б. звернув увагу на українську проблему, слідує традиційній французькій політиці щодо України (підтримка планів П. і Г. *Орликів*, таємні контакти з К. Розумовським, виступи в 1795 у Конвенті на захист прав козацької нації). Політичні плани французького імператора щодо України в період підготовки російської кампанії 1811-12 передбачали відокремлення українських земель від Росії й поділ їх на три частини: Правобережна Україна

відходила до Великого Герцогства Варшавського (без Волині, яка була обіцяна Австрії за воєнну допомогу у війні проти Росії), у Лівобережній і Пд. Україні планувалося створити дві держави, т.зв. наполеоніди під протекторатом Франції (план був розроблений графами А.-М. Бланом де ля Нольтом д'Отерівом і Г. М. де Монгейяром). Одна з них мала існувати в межах Чернігівщини і Полтавщини, друга "наполеоніда" - на Пд. Україні в межах Катеринославщини, Донеччини, Херсонщини, Таврії і Криму, Українське дворянство було незадоволене планами Н. І Б. стосовно передачі Правобережжя Польщі і це зумовило його лояльне ставлення до російської влади під час воєнної кампанії Н. І Б. у Росії. Частина українських дворянських кіл, яка притримувалася проросійської орієнтації, сприяла формуванню козацьких кавалерійських частин на допомогу регулярній російській армії (всього було сформовано 22 полки загальною чисельністю бл. 25 тис.чол.). Крім того, у складі російської армії воювало бл. 75 тис. українців як ополченці. У Бородінській битві 1812 брали участь Охтирський, Одеський, Чернігівський, Київський і Тернопільський полки. Оскільки воєнні формування викликали особливий інтерес українських патріотів, то згодом ці полки були направлені за кордони України. Під час воєнної кампанії 1813-14 армія Н. І Б. нанесла ряд поразок військам шостої антинаполеонівської коаліції (Австрія, Англія, Прусія, Росія, Швеція), однак у вирішальній Ляйпцігській битві 1813 наполеонівські війська були розбиті. Після вступу союзницьких військ у квітні 1814 у Париж Н. І Б. 6.4. зрікся престолу. Переможці зберегли йому титул імператора і передали в управління о. Ельбу. В 1815 зробив спробу повернути владу, але, зазнавши поразки в битві під Ватерлоо (18.6.1815), Н. І Б. вдруге зрікся престолу (22.6.1815). Був засланий на о. Св. Єлени, де і помер. У 1840 прах Н. І Б. перевезено до Парижа, в Будинок Інвалідів. У групі охорони Н. І Б. на о. Св. Єлени Росію представляв генерал де Бальмен, дядько приятеля Т. Шевченка - Я. де Бальмена.

В. Гордієнко (Львів)

НАРБУТ ГЕОРГІЙ (Юрій) ІВАНОВИЧ [25.2.(9.3).1886 - 23.5.1920] - визначний український художник-графік. Н. на хуторі Нарбутівці біля Глухова (тепер Сумська обл.). Початкову художню освіту здобув самотужки. В 1906-17 жив у Петербурзі. Деякий час вчився в І. Білібіна і М.Добужинського. В 1909 удосконалював майстерність у Мюнхені. Після повернення в Петербург став членом мистецького об'єднання "Мир искусства". В 1910-12 працював над ілюстраціями до казок Г.-Х. Андерсена, байок І. Крилова, народних казок. Будучи добрим знавцем українського стародавнього мистецтва і геральдики, Н. виконав безліч гербів, ілюстрував або оформлював Малоросійський Гербовник (В. Лукомського і В. Модзалевського, 1914), "Герби гетьманів Малоросії" (1915), "Старовинна архітектура Галичини" (Ю. Лукомського, 1905), "Стародавні садиби Харківської губернії" (1917) та ін. Н. кожного літа приїздив в Україну до Глухова, де вивчав пам'ятки української старовини. Свій герб Н. підписав "Мазепинець полку Чернігівського, Глухівської сотні, старшинський син, гербів і емблем живописець" (1912). Уберезні 1917 переїхав до Києва. У вересні 1917 став професором графіки новоствореної Української Академії Мистецтв, а з грудня 1917 (за ін. дан., з лютого 1918) - її ректором. В цей період Н. виконав цикл українських державних паперів - банкноти, поштові марки, грамоти. Згодом співпрацював з журналами "Наше минуле", "Зорі", "Солнце Труда", "Мистецтво" та ін. До учнів і послідовників Н. належать М. Кірнарський, П. Ковжун, Р. Лісовський, Л. Лозовський, А. Середа. Померу Києві.

"НАРОД" - український двотижневик соціалістичного напрямку. Видавався у 1890-1895 І.Франком та М. Павликом. Виходив у Львові (січень 1890 - жовтень 1892), Коломиї (до серпня 1894) і знову у Львові (до серпня 1895). З 1890 до 1893 - орган *Русько-Української Радикальної Партії*. До 1892 на сторінках видання переважала літературно-культурницька тематика. Пізніше - більшість матеріалів торкалася суспільно-політичних проблем, зокрема, національного питання в Австро-Угорській і Російській імперіях, розвитку соціалістичного руху в Європі тощо. Серед співробітників були М. Драгоманов, Є. Левицький, С. Данилович, В. Будзиновський. З виданням співпрацювали Леся Українка, В. Стефаник, О. Кобилянська, Л. Мартович, А. Кримський, Н. Кобринська та ін. Тут вперше друкувалися останні праці М. Драгоманова "Чудацькі думки про українську національну справу" (1892) та "Листи на Наддніпрянську Україну" (1893), а також перші розділи "Ukraina iredenta" Ю. Бачинського.

Д. Кушплір (Львів).

"НАРОДНА ВОЛЯ" - таємна революційна організація народників -терористів, що виникла в серпні 1879 внаслідок розколу "Землі і Волі". Керівним центром "Н. В." був Виконавчий комітет у Петербурзі, до складу якого входили А. Желябов, О. Михайлов, М. Морозов, С. Перовська, В. Фігнер, М. Фроленко та ін. В Україні місцеві групи "Н.В." діяли в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, Ніжині та ряді ін. міст. Загальна кількість членів "Н.В." налічувала в 1881 бл. 500 осіб. Програмні та статутні основи "Н.В." були викладені в документах: "Програма Виконавчого комітету", "Підготовча робота партії", "Програма робочих членів партії "Народна Воля". Народовольці оголосили себе соціалістами і народниками. Вони проголошували право народу на землю, виступали за розвиток общинних основ і місцевого самоуправління. Своїми найближчими цілями "Н.В." вважала підготовку політичного перевороту, повалення самодержавства і перехід влади до народу. Народовладдя мали проголосити Установчі збори, соціалістичні за складом. Більшість народовольців не визнавали прав національних меншин в Російській імперії. Деякі з маніфестів і декларацій "Н. В." були підготовані українською мовою. Серед провідних членів організації були українці, зокрема, А. Желябов, М. Кибальчич та ін. Практична діяльність партії поділялась на пропагандистську і руйнівну. Вся пропаганда підпорядковувалась популяризації серед населення ідеї "демократичного політичного перевороту як засобу соціальної реформи". Програма руйнівної діяльності зводилась до індивідуального терору, в якому

народовольці вбачали головний метод боротьби з урядом. Поступово всі зусилля організація спрямувала на підготовку вбивства царя, з успішним здійсненням якого вона пов'язувала надії на захоплення влади. В 1880-81 народовольці здійснили кілька невдалих замахів на *Олександра II*. У 1881 керовані С. Перовською терористи вбили Олександра II. Однак очікуваного революційного виступу в країні не сталося. Виконавчий комітет звернувся до нового царя з листом, в якому вимагав скликання "представників від усього російського народу для перегляду існуючих форм державного і суспільного життя". Народовольці висунули умови, на яких організація погоджувалась припинити терор: амністія за політичні злочини, загальне виборче право, свобода слова, преси, зібрань. Уряд відповів репресіями. Організатори і виконавці замаху (А. *Желябов*, С. *Перовська*, М. *Кибальчич*, Т. Михайлов, М. Рисаков) були зарештовані та страчені. Намагання Г. Лопатіна і В. Фігнера відновити організацію (1883) успіху не мали. Не дало результату й об'єднання окремих народовольських гуртків на з'їзді 1885 у Катеринославі. Після невдалої спроби групи О.Ульянова організувати вбивство Олександра III 1(13).3.1887 діяльність терористичних організацій припиняється. Представники українського народницького руху в основному не підтримували "Н.В.", хоча на поч. 1880-х рр. В. Мальований, М. Коцюбинський і І. Карпенко-Карий встановили контакти з народовольцями і допомагали групам "Н.В.". М. Драгоманов написав декілька статей, в яких критикував народовольців за використання в політичній боротьбі методів терору.

Т. Полещук (Львів).

"НАРОДНА ВОЛЯ" - політична організація галицьких москвофілів (русофілів), створена в 1923 членами лівого крила "Русского Исполнительного Комитета" у Львові. Відстоювала радянофільські тенденції в політичному житті *Західної України*. До провідних діячів "Н.В." належали К. Вальницький, К. Пелехатий. В 1926 об'єдналась з *Українським Селянсько-Робітничим Соціалістичним Об'єднанням "Сельроб"*. У 1927 створила самостійну партію - "Сельроб-Лівіцію". В 1921-25 у Львові видавала російською мовою щотижневу газету "Воля Народу" (з 1924 виходила українською мовою; гол.редактор - К.Вальницький).

НАРОДНА РАДА - 1) Українська політична організація у Галичині. Заснована 24.10.1885 у Львові галицькими народовцями під керівництвом Ю. *Романчука*. В серед. 1890-х рр. лідери народовців, зокрема, О. Барвінський, В. Навроцький, Ю. Романчук прийшли до висновку про необхідність заснування власної політичної організації. Новостворена організація повинна була продовжувати традиції *Головної Руської Ради* та ідейно протистояти москвофільській-руській Раді ("Русская Рада"). Незабаром після створення Н.Р. видала програмну відозву до "Русинів Галицької землі". Н.Р. стояла на позиціях єдності галицьких та наддніпрянських українців та окремішності українського народу від поляків і росіян. Ставлячи собі за мету захист конституційних прав українського населення краю, діячі Н.Р. вимагали поділу Галичини на дві частини - східну (українську) і західну (польську). Друкованими органами Н.Р. були газети "Батьківщина" і "Діло". В 1899 Н. Р. виступила одним із засновників *Української Національно-Демократичної Партії*.

2) Парламентська опозиція у Верховній Раді України в 1990-94. Сформувалась з членів Демократичного блоку в українському парламенті у кін. травня 1990. До складу Н.Р. увійшло 125 депутатів. Найбільше представників було від Києва - 17, Львівської обл. - 24, Івано-Франківської обл. -11, Харківської обл. - 10. Головою Н. Р. обрано І. Юхновського, заступниками -Л. Лук'яненко, Д. Павличка, О. Ємця, В. Філенка, секретарем - Л. Танюка. У прийнятті політичних рішень протистояла консервативній компартійній парламентській більшості т.з. групі 239 ("За суверенну Радянську Україну"). Виступаючи за здобуття Україною економічної і політичної самостійності, Н.Р., значною мірою, сприяла прийняттю Декларації про державний суверенітет України (16.7.1990) та Акту проголошення державної незалежності України. Н.Р. послідовно відстоючи національні інтереси, прагнула домогтись затвердження українським парламентом рішень, які б започаткували етап реального становлення України як великої європейської держави.

О. Сухий (Львів).

НАРОДНА САМОБОРОНА-селянське ополчення, створене австрійським урядом і Головною Руською Радою в кін. 1848 на Підкарпатті (округи Самбір, Стрий, Станіславів та Коломия). Завданням Н.с. був захист українського населення від нападів угорських повстанців. До загонів Н.с. належали всі чоловіки (виключно українці) у віці 20-50 років. Територія, яку охоплювала Н.с., була поділена на округи по 10-14 сіл в кожному. На чолі округу стояв надкомендант, якому підпорядковувались десятники і сотники. У кожному селі постійно чергувала озброєна варта і зв'язкові. Деякі округи мали свої кінні загони, а Станіславівська округа - також і артилерію. До самооборони входили бл. 50 тис. ополченців. У кін. 1849, після придушення угорського повстання, Н.с. була ліквідована.

НАРОДНА УКРАЇНЬКА РАДА - українська політична організація, створена в 1929 у Празі (Чехія). До складу НУР входили представники чехо-словацького центру УПСР, Селянської Спілки, Українського Робітничого Союзу. Ставила собі за мету досягти координації діяльності всіх українських політичних сил в еміграції для відновлення української державності. НУР не визнавала умов *Варшавського договору 1920* і стояла в опозиції до політичної лінії, яку проводив Уряд УНР в екзилі. До провідних діячів організації належали М. *Шаповал* (голова), С. *Шелухин* (заст. голови), Н. *Григорій* (ген. секретар), С. Довгаль, В. Пеґрів, С. Русовата ін. У 1939 припинила існування.

НАРОДНИЙ ДІМ у Львові - одна з найстаріших культурно-освітніх установ в Галичині. Ідею створення Н.д. вперше висловив 15.6.1848 на засіданні *Головної Руської Ради* священників Л.Трещанівський. В листопаді

1849 на звернення Головної Руської Ради австрійський уряд передав для побудови Н.Д. місце, де стояв зруйнований в листопаді 1848 Львівський ун-т. Будинок Н.Д. в його сучасному вигляді було збудовано за проектом арх. В. Шмідта в 1851-64 на пожертвування українського населення Галичини. При Н.Д. діяли культурно-освітні товариства та установи. У Н.Д. працювало товариство і редакція *Галицько-Руської Матиці*, що займалось просвітницькою роботою та видавало науково-популярні літературні та шкільні підручники. З 1862 у приміщенні Н.Д. знаходилась перша українська академічна гімназія та інтернат. У 1864-76 у великому залі Н.Д. виступав Народний Руський Театр. У складі Н.Д. діяла велика бібліотека, створена відомим українським істориком і лінгвістом А. *Петрушевичем*, історико-археологічний та природничий музей. В 1914-15 під час окупації Галичини російськими військами частина бібліотеки була вивезена до Росії, а в 1918 загинула нумізматична колекція. В роки польської окупації Західної України діяльність Н.Д. обмежувалась музейно-архівними справами. В 1883-1914 щомісяця видавався офіційний орган Н.Д. - "Вісник Народного Дому", а з 1921 - періодично. Після 1939 Н.Д. був ліквідований органами радянської влади, а його збірки передано до бібліотеки АН УРСР та львівських музеїв. За зразком Н.Д. у Львові створювались Н.Д. у містах і селах всієї Галичини.

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ (НКВС; рос. назва - Народный Секретариат Внутренних Дел, НКВД) - одне з виконавчо-адміністративних відомств уряду СРСР, що діяло з листопада 1917 до березня 1946. Створений 7.11.1917. З 1919 існував в УСРР (у першому більшовицькому уряді в Україні був Народний Секретариат внутрішніх справ, очолювала Є. Бош) як республіканський орган, хоч фактично підпорядковувався НКВС РСФРР (згодом - СРСР). НКВС відав справами внутрішньої і місцевої адміністрації, охороною громадського порядку, реєстрацією актів громадського стану, таборами примусової праці, в'язницями тощо. Справами державної безпеки та репресіями проти противників більшовицького режиму займалась ВЧК (створена в грудні 1917), в 1922-24 - Державне політичне управління (ДПУ, рос. назва - Государственное политическое управление, ГПУ), а в 1924-34 - ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління, рос. назва - Объединенное государственное - политическое управление, ОГПУ). Після утворення СРСР НКВС УСРР з 1924 діяв як республіканський орган, здійснюючи суто адміністративні функції. Республіканські комісаріати були ліквідовані в 1930 з передачею їхніх завдань ін. комісаріатам. У 1934 було утворено союзно-республіканський НКВС (що означало, що НКВС УСРР був уже підпорядкований безпосередньо Москві) з включенням до нього ОДПУ. З цього часу НКВС СРСР став головним органом масового політичного терору. В липні 1934 були сформовані основні адміністративні підрозділи НКВС - державної безпеки (рос. -ГУГБ), виправних трудових таборів (рос. ГУЛАГ), прикордонних і внутрішніх військ (ГУПВО), робітничо-селянської міліції та пожежної служби (ГУПО). При ньому було створено "особое совещание" у складі наркома (спочатку Г. Ягода -липень1934-вересень 1936; М. Єжов - до грудня 1938; з грудня 1938 - Л. Берія), його заступників та прокурора СРСР, яке мало право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання, ув'язнення в концтаборах і т.д. Навесні 1941 з НКВС виділено органи державної безпеки (політична поліція) в окремий (теж союзно-республіканський) Народний комісаріат державної безпеки (НКДБ), восени того ж року їх об'єднали, а в 1943 знову поділили як окремі наркомати. 19.3.1946 НКВС перейменовано на Міністерство внутрішніх справ (МВС). НКВС за час свого існування став символом політичного терору й винищення серед усіх шарів населення, особливо діячів літератури, мистецтва, науки, зокрема на Україні, де злочинний сталінський терор досяг апогею, в результаті якого була майже повністю знищена інтелігенція українського народу.

Т. Марискевич (Львів).

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ (НРУ, Рух) - громадсько-політична організація, з 1993 - політична партія в Україні. В кін. 1988 в середовищі відомих українських письменників, науковців і колишніх правозахисників-дисидентів виникли ідея створення національної громадсько-політичної організації - Народного Руху України за перебудову. Вперше проект програми майбутньої масової громадської організації України було надруковано 16.2.1989 в газеті Спілки письменників України "Літературна Україна". 8-10.9.1989 в Києві проходив Всеукраїнський установчий з'їзд НРУ. З вітальним словом до його учасників звернувся О. Гончар. З доповіддю "Про діяльність оргкомітету та завдання Народного Руху України за перебудову" виступив голова оргкомітету письменник В. Яворівський. Головою Руху було обрано письменника І. Драча. У прийнятій з'їздом Програмі НРУ обстоювалось питання відродження української мови і культури, порушувались екологічні проблеми, що повстали перед Україною, особливо, після аварії на Чорнобильській АЕС, вказувалось на необхідність проведення демократизації політичної, економічної і соціальної системи республіки. Особливий наголос робився на необхідності забезпечення прав національних меншостей і груп в Україні (невипадково чимало росіян, євреїв та представників ін. етнічних груп приєдналися до Руху). В цей період Рух нараховував бл. 280 тис.членів. З березня 1990 видавав друкований орган - "Народну Газету". Наймасштабнішою акцією, організованою Рухом, став "живий ланцюг", проведений 21.1.1990 на честь річниці ЗлукиУНР і ЗУНР в 1919, який продемонстрував силу новоствореної організації та солідарність українців. В акції прийняло участь за офіційними дан. бл. 450 тис.чол. (за неофіц. дан., бл. 5 млн. чол.). Дальшим кроком на шляху зростання Руху і його впливу на громадсько-політичні процеси в Україні стала робота Других Всеукраїнських зборів Народного руху України, що відбулися в жовтні 1990. Другі Всеукраїнські збори Народного руху України заслухали і обговорили доповідь голови Руху І. Драча "Політична ситуація на Україні і завдання Руху". Збори внесли зміни та доповнення до Програми Руху, доповнення до Статуту Руху і обрали керівні органи Руху. Проте наступний період в історії Руху був позначений кризою самовизначення. Деякі його лідери (зокрема, І. Драч, Д. Павличко та М. Горинь)

виступали за збереження Руху як об'єднання демократичних організацій та партій, першочерговим завданням якого було б створення тривкої політичної бази для розбудови нової Української держави. На їх думку, Рух повинен був перейти від політики опозиції діям уряду та президента до співробітництва з ними. Інша група членів організації, очолена В. Чорноволом, доводила, що оскільки нова держава, як і раніше, повністю контролюється старою комуністичною номенклатурою, справжні реформи будуть неможливі, поки вона не буде усунена від влади. В. Чорновіл та його прихильники закликали до перетворення Руху на опозиційну політичну партію. Ці розбіжності призвели до розчарування багатьох його членів і різкого скорочення чисельності організації. На III Всеукраїнських зборах Народного Руху України (лютий-березень 1992), щоб уникнути розколу НРУ, обрано трьох співголів організації - І. Драча, М. Гориня та В. Чорновола. Вищим керівним органом Руху став обраний зборами Центральний провід. На IV Всеукраїнських зборах Народного Руху України (грудень 1992). Рух фактично перетворився на політичну партію. Збори абсолютною більшістю голосів проголосували за рух як "незалежну громадсько-політичну організацію". Єдиним головою НРУ було обрано В. Чорновола. Згодом з НРУ вийшла група членів, які заснували окрему організацію під назвою Всенародний Рух України (ВНРУ; голова - Л. Скорик). У 1993 V Збір НРУ проголосив Рух партією. В даний час організація, очолювана В. Чорноволом, нараховує близько 55 тис. членів.

Т. Марискевич (Львів).

НАРОДНИЙ СЕКРЕТАРІАТ - виконавчий орган Тимчасового ЦВК Рад України. Сформований у Харкові 17(30). 12.1917 російськими і місцевими більшовиками як український радянський уряд на протигагу до *Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату УЦР-УНР*. Складався з 12 секретарів: торгівлі і промисловості (*Артем - Ф. Сергеев*), фінансів (*В. Ауссем*), внутрішніх справ (*Є. Бош*), міжнародних справ (*С. Бакинський*), народної освіти (*В. Затонський*), продовольчих справ (*Є. Лугановський*), судових справ (*В. Люксембург*), у справі праці (*М. Скрипник*), земельних справ (*Є. Терлецький*), у військових справах (*В. Шахрай*). Пізніше до складу Н.е. увійшли: Я. Мартянов, І.Кулик, Ю. Коцюбинський. Протягом деякого часу уряд не мав голови і засідання Н.с. вела Є. Бош. Н.е. перебував у Харкові (грудень 1917- січень 1918), Києві (лютий 1918), Полтаві і Катеринославі (березень 1918), Таганрозі (квітень 1918). Влада Н.с. була малоефективною і маловпливовою. Зокрема, командує всіх більшовицьких збройних сил в Україні В. Антонов-Овсієнко підкорявся тільки наказам Раднаркому Росії, до складу якого він входив. Після укладення Берестейського миру 1918 і зміни воєнно-політичної ситуації в Україні, більшовицьке керівництво намагалось створити видимість незалежності радянського уряду в Україні, щоб недопустити відновлення влади Центральної Ради. В березні 1918 на Другому Всеукраїнському з "їзді Рад Україна проголошувалася незалежною від Росії радянською республікою та було проведено реорганізацію Н.с. До його складу увійшло більше українців, зокрема, *Є. Неронович*, *Г. Лалчинський*, *Г. Клименко*, *І. Кулик*. Головою Н.с. став *М. Скрипник*. 7.3.1918 у цей "кишеньковий" уряд було введено В. Антонова-Овсієнка як секретаря військових справ і верховного головнокомандуючого військами УНР. Єдиним завданням, яке покладалося московським центром на Н.с. у цей період стало забезпечення максимально швидкого вивезення з України на схід продовольства і матеріальних цінностей. Н.с. існувавдо 18.4.1918, коли ЦВК Рад України і Н.с. було реорганізовано у Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів (існувало до липня 1918).

Змістом всього існування Н.с. як окремого радянського уряду, було, насамперед, намагання Раднаркому легітимізувати пряму агресію більшовицької Росії проти Української Народної Республіки. Власне з метою максимальної дезорієнтації українського населення, в першу чергу селянства, цьому органу дано назву "секретаріату" (у протигагу до Генерального Секретаріату УНР) та для означення маріонеткового більшовицького утворення в Україні збережено назву "Українська Народна Республіка".

НАРОДНИЦТВО - ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 60-х - 80-х рр. 19 ст. Представники цього напрямку виражали інтереси селянської демократії, поєднуючи радикально-буржуазно-демократичну і антифеодальну програму з ідеалами утопічного соціалізму. В основі ідеології Н. лежала містична віра в російське селянство як носія "вищої життєвої мудрості". У 60-х рр. 19 ст. ідеї "селянського соціалізму" активно пропагував *М. Огарьов*. У кін. 60-х - на поч. 70-х рр. теоретичним обґрунтуванням ідеї некапіталістичного шляху розвитку стає суб'єктивна соціологія (*П. Лавров*, *М. Михайловський* та ін.), яка рушійною силою суспільного прогресу вважала "критично мислячі особистості", тобто інтелігенцію. У 80-ті рр. в Н. отримав розвиток "економічний романтизм" (*В. Воронцов*, *М. Даніельсон* та ін.), представники якого виходили із протиставлення типів економічної еволюції Західної Європи і Росії. Народники-економісти намагались довести безперспективність капіталістичного розвитку Росії й необхідність переходу до "народного виробництва" - некапіталістичної індустріалізації, артільно-общинного методу організації господарства. Найвідомішими ідеологами Н. у 1870-і рр. були *М. Бакунін*, *П. Лавров* і *П. Ткачов*. Вони розглядали особу російського селянина як зберігача давніх засад ющинної" власності ("миру") і саме в цьому вбачали можливість переходу Росії до соціалістичних відносин, обминаючи етап капіталістичного розвитку. Вважаючи російського селянина "природженим" соціалістом, *М. Бакунін* закликав молодь готувати народне повстання проти трьох головних ворогів: приватної власності, держави, церкви. На думку окремих дослідників, Н. було просякнуте месіанською свідомістю, успадкованою частково від слов'янофілів, котрі твердили про почуття вини дворянина перед селянством за гріхи предків-кріпосників (*В.Осінський*, *С. Перовська*, *А. Желябов*, *С. Нечаев*, *П. Ткачов* та ін.).

Н. об'єднувало людей, що належали до різних політичних напрямів, часто дуже різних. Так одні, скажімо, підтримували теорію непротивлення злу насильством (М. Муравський), інші закликали до нової пугачовщини (М. Бакунін).

У 60-х рр. 19 ст. народники виявляли себе спорадично (групи М. Чернишевського, С.-Нечаєва, П. Ткачова). В обстановці піднесення демокричної інтелігенції у 70-х рр. почали діяти численні народницькі гуртки. Відзначались серед них чайковці, які існували у Петербурзі, Москві, Одесі, Києві. Чайковці перейшли від революційного просвітництва до підготовки "ходіння в народ", виношуючи плани селянської революції у Росії. Такої ж тактики дотримувалися учасники гуртка "лавристів" у Петербурзі, гуртка братів Жибуньових в Україні, члени "Київської Комуни". В 1874 почалося "масове ходіння в народ" (у селянство) демократичної інтелігенції. "Ходіння у народ" повинен був організувати перші соціалістичні суспільно-господарські клітини. "Ходіння у народ" в 1874 було охоплено, за офіційними даними, 37 губерній європейської Росії, у т. ч. майже всі українські губернії. Заклики селянства до бунту проти уряду не дали бажаних для народників наслідків. На кінець 1874 царська влада заарештувала понад тисячу пропагандистів-народників. Найактивніших з них було засуджено за процесом 193 (1877-78). Численні організації різних напрямів ("чайківці", "лавристи", "бакуністи" та ін.) російських народників діяли й в Україні в 60-х рр. У Києві діяв гурток "чайківців" (1872-74), "Київська Комунa" (1873-74), гурток "бунтарів", у Одесі народників з 1872 очолював Ф. Волховський. Народницькі організації діяли і в Харкові, Чернігові, Полтаві, Херсоні, Миколаєві. В 1876 народники створили революційну організацію "Земля і Воля". Своїм головним завданням вона вважала підготовку селянського повстання, визнавала можливість особливого (некапіталістичного) соціально-економічного розвитку Росії, основою якого мала стати сільська община). В практичній роботі "Земля і воля" перейшла від "летючої", "бродячої" пропаганди до створення осілих поселень революціонерів у південно-східних приволзьких губерніях, однак ці спроби зазнали невдачі. В Україні у 1875-76 найбільшу активність виявив гурток "південних бунтарів" (В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, І. Бохановський, Л. Дейч та ін.). Члени цього гуртка за допомогою селянських бойових загонів планували розпочати повстання. У 1877 "південні бунтарі" намагалися створити у Чигиринському повіті таємну організацію серед селян для підготовки повстання, однак її незабаром розгромила поліція (див. Чигиринська змова 1877).

Більшість народників, поступово переглядаючи свої бунтарсько-анархістські погляди, приходила до визнання необхідності політичної боротьби проти самодержавства. Головну увагу вони зосереджували на організації терористичних актів. Взимку 1877-78 у Києві почав діяти гурток В. Осинського, члени якого здійснили ряд терористичних акцій проти представників царської адміністрації. Незгоди між прихильниками і противниками нового методу боротьби особливо загострилися в 1879. Спроби уладнати їх у тому ж році на з'їздах у Липецьку і Воронежі виявилися невдалими. Частина народників, які стояли на позиціях здобуття для Росії політичної свободи через терор, здійснюваний невеликою законспірованою організацією взяла назву "Народна Воля"; інші учасники з'їзду створили організацію "Чорний Переділ", котра ставила завдання мирного вростання народників у народну масу. Остання течія опісля перетворилася у легальне народництво, яке існувало аж до 1917. Чорнопредільці (Г. Плеханов, Л. Дейч, П. Аксельрод, В. Засулич, Й. Аптекман, М. Попов та ін. (прагнули дотримуватися старої, землевольської програми і тактики. Але й вони фактично відмовилися від пропаганди на селі і зосередили головну увагу на пропаганді серед робітників. У Києві чорнопредільці Є. Ковальська і М. Щедрін організували "Південноросійський робітничий союз" (1800-81). Невдовзі частина чорнопредільців приєдналася до "Народної Волі", а частина емігрувала за кордон. Г. Плеханов заснував у Женеві організацію російських марксистів групу "Визволення праці" (1883). "Чорний Переділ" фактично припинив своє існування.

Більш активну діяльність розгорнула "Народна Воля". В Україні народовольські організації і групи існували у Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та ін. містах. У лютому 1878 в Києві здійснено замах на товариша прокурора Котляревського; у травні 1878 Г. Попко вбив жандармського ад'ютанта Гейкіна; у липні 1878 біля Харкова зроблено спробу визволити з ув'язнення Войнаральського, засудженого в процесі 193-ох; у липні 1878 в Одесі під час суду над І. Ковальським виникли вуличні сутички з поліцією; у лютому 1879 у Харкові вбито губернатора князя Куропаткіна та ін. Після вбивства народовольцями у березні 1881 *Олександра II* царизм перейшов у відкритий наступ. Судові процеси 80-х рр. ("процес 20-ти" 1880, "процес 14-ти" 1884 та ін.) довершили розгром організації. Народовольці намагалися відродити свою організацію. На поч. 80-х рр. основним районом їхньої діяльності стала Україна. Тут ще діяли гуртки військово-революційної організації "Народна Воля" на чолі з М. Ашенбреннером. У 1885 в Катеринославі проведено з'їзд південних народовців. Однак відродити "Народну Волю" було вже неможливо.

До лав російських народників належало багато українців (Д. Лизогуб, М. Кулябко-Корецький, І. Рашевський, В. Малинка, М. Кибальчич, С. Перовська та ін.), але вони майже не цікавилися визвольними прагненнями поневолених Росією народів і не вважали їх з погляду інтересів "революції" вартими уваги. Лише інколи російські народники вживали українську мову в пропагандистських цілях (зокрема, відозва Ф. Волховського "Правдиве слово хлібороба до своїх земляків", 1875). Поруч з російським народницьким рухом існувала окрема народницька українська течія. Українські народники-хлопомани, радикальні українофіли наголошували на своєрідності психіки українського народу, його побуту й господарства. Коли російські народники намагалися показати соціалістичні нахили російського селянина, хлопомани підкреслювали індивідуалізм українського селянства. Українське народництво ставило своїм завданням культурницьку працю серед населення, тоді як російське народництво зверталось до культурницької роботи у 80-х рр., що

було вже показником пригасання їхнього руху. Культурницька праця розумілась українськими народниками як національна. Народники мали вплив на українських письменників другої пол. 19 ст. - Панаса Мирного, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, П. Грабовського, І. Манжуру та ін. Видатні представники галицького суспільного руху - *О. Терлецький*, *М. Павлик*, *І. Франко* сприяли розповсюдженню творів народників. Під впливом ідей Н. перебували історики - О. Єфименко, О. Левицький та ін. Українські народники здійснили спробу організуватись у радикально політичній площині, як от "Братство Тарасівців". З'явилися твори, де звучав національно-революційний клич ("Українська марсельєза" В. Мальований). Українські народники, на відміну від російських вважали релігійність ідеальною прикметою селянина і оспівували її в поезії ("Великдень" І. Манжури). З українським Н. був пов'язаний артільний рух, теоретичні засади якого розробив Ф. Щербина в роботі "Южнорусские артели и артельные формы хозяйства". У 1890-х рр. М. Левицький ставив своїм завданням утворення артелі. Національні ідеї у народницько-демократичних рухах в Україні у 1880-90-х рр. відстоювали М. *Левицький*, Б. *Грінченко*, Т. *Осадчий*. Радянська історіографія критикувала їх за "буржуазний лібералізм", оскільки вважали, що народники були у 80-90-х рр. 19 ст. головною перешкодою поширення марксизму в Росії.

О. Сухий (Львів).

НАРОДНІ ЗБОРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ - назва псевдопредставницького органу *Західної України*, який радянська влада використала для узаконення анексії, захоплених у вересні 1939 Червоною Армією, західноукраїнських земель. 22.10.1939 було організовано вибори до НЗЗУ, які проходили в умовах суворого контролю з боку радянських органів влади і більшовицьких спецслужб. До НЗЗУ було обрано 1994 депутати. Народні Збори зібрались 26-28.10.1939 у Львові. На зборах було проголошено встановлення радянської влади у Західній Україні та прийняття її до складу СРСР. НЗЗУ обрали комісію у складі 66 осіб, яка передала декларації зборів Верховній Раді СРСР і Верховній Раді УРСР. Після цього пропагандистського акту НЗЗУ припинили свою діяльність. Абсолютну більшість делегатів НЗЗУ в наступні роки було репресовано.

НАРОДОВЦІ-суспільно-політична течія серед молоді західноукраїнської інтелігенції, що виникла в 60-х рр. 19 ст. у *Галичині*. Сформувалася на противагу консервативної політичної течії -москвофільству, в основі якого лежала культурна і політична переорієнтація частини української інтелігенції, особливо, духовенства, на Російську імперію. Народовецький рух виник на ґрунті ідей національного відродження, започаткованих "*Руською Трійцею*" та *Кирило-Мефодіївським Братством*, і сформувався під впливом творчості Т. *Шевченка*, П. *Куліша*, М. *Костомарова*. Н., виходячи з того, що українці - це окрема нація, яка проживала на території від Кавказу до Карпат, виступали за єдність всіх українських земель та розвиток єдиної української мови на основі народної говірки. На початку своєї діяльності Н. проводили значну культурницьку роботу ліберального напрямку. Організаційними центрами народовецького руху стали редакції журналів- "*Вечерниці*" (1862-63), "*Мета*" (1863-64), "*Нива*" (1865), "*Русалка*" (1866). До Н. належали переважно представники української інтелігенції-письменники, вчителі, лікарі, юристи, студенти. Група письменників, педагогів і громадських діячів, зокрема, С. Воробкевич, В. Шашкевич, К. Климкевич, Ф. Заревич, К. Горбаль, Д. Танячків, К. Устиянович - організували на зразок київської Громади студентські та учнівські організації (громади) у навчальних закладах Галичини. Через діяльність громад, в яких їх учасники вивчали українську літературу та історію, збирали етнографічний і фольклорний матеріал, влаштовували літературні вечори і концерти, Н. прагнули пробудити національну самосвідомість в української молоді. Використовуючи нові конституційні закони, прийняті австро-угорським урядом, Н. заснували ряд культурно-освітніх товариств "*Руська Бесіда*" (1861), а при них - український театр (1864), "*Просвіту*" (1868). Вони відкривали читальні, бібліотеки, видавали твори українських письменників, шкільні підручники, влаштовували театральні вистави та щорічні Шевченкові вечори-концерти. У 1873 у Львові, при фінансовій і моральній підтримці меценатів з *Наддніпрянської України*, виникло Літературно-Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, яке в 1892 реорганізувалося в *Наукове Товариство ім. Т. Шевченка*. Поштовхом до початку активної політичної діяльності Н. стали вибори 1879 до галицького сейму, на яких українці, очолювані москвофільською Руською Радою, змогли послати тільки трьох своїх представників у галицький сейм. Нову роботу Н. розпочали з видання двох політичних часописів: "*Батьківщина*" (1879) і "*Діло*" (1880). Серед керівництва цих видань були головні ідеологи Н.- В. *Барвінський*, В. *Навроцький*, О. *Огоновський*, Ю. *Романчук*, А. *Вахнянин*, Д. *Гладилевич* та ін. У 1885 Н. створили нову політичну організацію - *Народну Раду*. Наростаючий український національно-визвольний рух, в якому основну роль відігравали Н., загострення відносин між Австро-Угорщиною і Росією, примушували австрійський уряд шукати шляхи врегулювання українсько-польських відносин у Галичині. В 1890 лідери Ю. Романчук, С. *Сембратович*, О. *Барвінський* при посередництві В. *Антоновича* уклали з польськими політичними колами і австрійським урядом компромісну угоду, яка отримала назву "Нової ери". Від імені уряду намісник Галичини граф К. *Бадені* пообіцяв надати кілька депутатських місць у парламенті, запровадити українську мову в судах і адміністративних органах, відкрити три українські гімназії, утворити кафедру української історії і другу кафедру української літератури у Львівському ун-ті, отримати право на створення страхового товариства "*Дністер*" та ін., видання українською мовою урядової газети "*Народний Часопис*". За ці незначні поступки Ю. Романчук від імені частини Н. заявив про підтримку політики австрійської держави, проголосив "нову еру" у польсько-українських відносинах у Галичині. В 1890 значна частина Н. об'єдналась в *Русько-Українську Радикальну Партію*, яка різко засудила політику "нової ери" і продовжила опозиційну боротьбу. В 1894 радикально настроєна частина Н. на чолі з Ю. Романчуком перейшла до опозиції. На позиціях "нової ери" залишився митрополит С. Сембратович і невелика група Н, на чолі з О. Барвінським і А. Вахнянином, які висунули

гасло “Краще щось, ніж нічого”. Це крило Н. пізніше оформилось у *Християнсько-Суспільну Партію*. В 1899 основна маса Н. з частиною радикалів утворили *Українську Національно-Демократичну Партію* (відіграла основну роль в уряді ЗУНР). З 1919 ця партія отримала назву - Національно-Трудова Партія.

Під впливом українців Галичини народовецький рух розгорнувся на Буковині і Закарпатті. В серед, 1880-х рр. у діяльності народовецьких організацій на Буковині (“Руській Бесіді” і “Руській Раді”) активну участь брали Ю. Федькович, Є. Пігуляк, І. Тимінський, О. Попович та ін. Національно-культурне відродження на Закарпатті в кін. 19 - поч. 20 ст. відбувалось під ідеологічним впливом Н., ідеї якого відстоювали такі визначні громадсько-політичні діячі на цих українських землях, як Л. Чопей, А. Волошин, Ю. Жаткович, Г. Стрипський та ін.

НАСТАС (Анатас) КОРСУНЯНИН (рр. н. і см. невід.) - перший священик Десятинної *церкви* у Києві. В 988 брав участь у хрещенні киян, сприяв поширенню християнства. На думку деяких істориків, створив перший літописний звід у Києві бл. 996.

НАТІЇВ О. (р. н. невід. - п. 1919) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Осетин за національністю. Підчас Першої світової війни 1914-18 - офіцер російської армії. З 1917 - на службі в Армії УНР. У березні 1918 Н. був призначений командиром Запорізької дивізії, а згодом - *Запорізького Корпусу*. Відзначився в боях з більшовиками під Полтавою і Ромоданом. У серпні 1918 за планом командування Збройних Сил Української Держави дивізія Н. мала бути переправлена на Кубань і, звільнивши край від більшовиків, сприяти входженню до складу України. План не вдалося здійснити через виступ *Директорії УНР*. Військові здібності та відданість справі незалежності України високо цінували сучасники. В 1919 сформував у Батумі Закавказький Добровільний Кіш. Загинув у боротьбі з більшовиками.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т.ШЕВЧЕНКА (НТШ) - науково-культурна громадська організація, що довгі роки виконувала функції всеукраїнської академії наук. Засноване у Львові в грудні 1873 (спершу - як Літературно-Наукове Товариство ім. Шевченка) завдяки спільним зусиллям національне свідомої інтелігенції з Наддніпрянської України та Галичини у відповідь на репресії, яким піддавалось українське друковане слово в Російській імперії. Фінансовою основою для створення послужили двадцять тисяч австрійських крон, пожертвованих Є. Милорадович. Фундаторами товариства також виступили О. Кониський, Д. Пильчиків, М. Жученко, С. Качала. Метою товариства було “вспомогати розвою руської (малоруської) словесності”. Першими головами товариства були К. Сушкевич (1874-85), С. Громницький (1885-86), Д. Гладилівич (1886-92). У перше десятиліття діяльність товариства мала скромний характер: його коштом вийшли два річники журналу “*Правда*” та “Дослідження у галузі руської мови” (1880, нім. мовою) О. *Огоновського*. З 1885 товариство перебрало видання журналу “*Зоря*” (виходив до 1898), який став всеукраїнським літературним органом і поширювався (після заборони 1894 - нелегально) у Наддніпрянській Україні. Наприкінці 1880-х рр. у середовищі Київської громади (серед т. зв. австрофілів на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським) визріла ідея перетворення товариства у виключно наукову установу. У Галичині цю ідею підтримала група народолюбів (“новоєрівців”) на чолі з О. *Барвінським*, яка задля досягнення культурно-просвітних цілей ішла на компроміс з польськими та австрійськими урядовими колами. Відповідно до цього плану, у 1892 товариство перейменовано у НТШ. Головним завданням реорганізованого товариства було “плекати та розвивати науку і штуку в українсько-руській мові, зберігати та збирати всякі пам'ятки старинності і предмети наукові України-Руси”. Утворено три секції - історично-філософську, філологічну, математично-природознавчо-лікарську. Секції формували комісії. Розпочалась організація бібліотеки і музею НТШ. З 1892 почав виходити головний друкований орган товариства - “*Записки НТШ*” (ред.і тому Ю. Целевич, 11-IV т. О. Барвінський). Першими головами товариства були Ю. *Целевич* (1892-93) і О. Барвінський (1893-97).

Період найбільшого розвитку НТШ розпочався в 1894 переїздом до Львова М. *Грушевського*. У 1894 він очолив історично-філософську секцію, а з 1897 був обраний головою НТШ. З 1895 став редактором “*Записок НТШ*” і перебрав на себе всю видавничу діяльність товариства. За час його головування НТШ видало бл. 800 томів наукових праць, зокрема, 112 томів “*Записок*”. М. Грушевський заініціював низку інших періодичних видань: “*Хроніка НТШ*” (тт. 1 - 74, 1900-39), “*Збірник історично-філософської секції НТШ*” (тт. 1-17, 1898-34; у цій серії вийшло вісім томів (1898-1913) його “*Історії України-Руси*”), “*Збірник філологічної секції*” (тт. 1-23, 1898-1937), “*Збірник математично-природничо-лікарської секції*” (тт. 1-32, 1897-1939), “*Жерела до історії України-Руси*” (тт. 1-22, 1895-1924), “*Українсько-руський архів*” (тт. 1-15, 1906-21), “*Етнографічний збірник*” (тт. 1-40, 1895-1929), “*Студії з поля суспільних наук і статистики*” (тт. 1-5, 1909-38) та ін.

Крім М. Грушевського, винятково велику роль у формуванні академічного обличчя НТШ відіграли І. *Франко* та В. Гнатюк, які очолювали різні структурні одиниці товариства, редагували серійні та окремі видання, зокрема, випускали у 1898-1905 “*Літературно-Науковий Вісник*” та керували Українською Видавничою Спілкою. За їх ініціативою у 1898 була проведена реформа статуту НТШ, згідно з яким звання “дійсного члена” товариства присвоювалося лише на підставі наукової кваліфікації. Відповідно до цього у 1899 був вибраний перший академічний корпус учених - членів НТШ у складі 32 чоловік, як із західноукраїнських, так і східноукраїнських земель. Окрім українських учених у склад товариства 1903-14 було прийнято 19 членів-чужоземців, науковців зі світовим ім'ям - А. Енсена, Я. Бодуена де Куртене, О. Брюкнера, В. Бехтерева, О. Пипіна, О. Шахматова та ін.

Питання про дальше удосконалення організаційної структури стали у центрі дискусій, які точилися в НТШ

у 1899-1913 і доправили до зтяжної кризи. За цими дискусіями крилися ідейно-політичні та особисті розходження серед дійсних членів товариства. У результаті загострення конфлікту в 1913 М. Грушевський полишив посаду голови НТШ. Після його відходу обов'язки заступника голови НТШ виконували С. *Томашівський* (1913-18) та В. *Щурат* (1919-21). У міжвоєнну добу головами НТШ були В. Щурат (1921-23), К. *Студинський* (1923-32), В. *Левицький* (1932-35), І. Раковський (1935-39). Масштаби діяльності товариства значно зменшилися великою мірою внаслідок розгрому, вчиненого російськими військами під час окупації Львова (1914-15) та через репресії польського окупаційного режиму. Польська влада позбавила товариство права видання українських шкільних підручників, що було одним із основних джерел його прибутків та організації університетських курсів для українських студентів. Кількість видань за міжвоєнний період зменшилося до бл. 350 назв. Незважаючи на це, товариство продовжувало розбудовувати свою академічну структуру. Відповіддю на заборону польської влади вести роботу зі студентською молоддю стало створення та діяльність під проводом НТШ *Львівського (таємного) Українського Університету*. Збільшено кількість комісій, утворено окремі науково-дослідницькі інститути, започатковано нові серійні видання - "Стара Україна" (1924-25), "Сьогодні й минуле" (1939), "Лікарський вісник" (тт. 4-17, 1920-39; видання НТШ з 1926), "Збірник фізіографічної комісії" (тт. 1-7, 1915-38). Продовжувалось видання "Записок НТШ", які поділялись на дві серії - "Праці історико-філософської секції" (ред. І. Крип'якевич, 1924-37) та "Праці філологічної секції" (ред. К. Студинський, 1925-29), Я. Гординський (1935), В. Сімович (1937). НТШ було ініціатором двох капітальних видань - "Української Загальної Енциклопедії" (тт. 1 -3, 1935, під ред. І. Раковського) та "Атласу України і суміжних земель" (1937), підготованих географічною комісією НТШ на чолі з В. Кубійовичем. Закордонними членами НТШ були обрані М. Планк, Д. Гільберт, Ф. Кляйн (всі - 1924), А. Ейнштейн (1929) та ін. Всього з 1899 по 1939 НТШ нараховувало 333 дійсних члени (з них близько третини становили закордонні члени), об'єднаних у три секції та 20 комісій. Крім цього, при НТШ діяли Бактеріологічно-хімічний інститут та Інститут нормальної і патологічної психології, три музеї: культурно-історичний, природоописний і музей історично-воєнних пам'яток. Бібліотека НТШ на 1.1.1939 нараховувала 73 тис. назв книжок у 200 тис. томах і являла собою найкращу збірку україніки-друків українською мовою та друків, присвячених українознавству в інших мовах.

Творчий доробок НТШ з 1873 по 1939 становив 1172 томи різних видань, у т. ч. 943 томи серійних наукових публікацій. Найважливіші досягнення були здобуті у галузі суспільних дисциплін: історії (праці М. Грушевського та його учнів І. Джиджори, І. Крип'якевича, І. Кревецького, М. Кордуби, С. Томашівського та ін.), філології та літературознавства (роботи М. Возняка, М. Деркач-Футрак, О. Огоновського, К. Студинського, І. Франка), етнографії, фольклористики та мистецтвознавства (публікації В. Гнатюка, М. Зубрицького, Ф. Колесси, В. Шухевича), антропології (Ф. Вовк, І. Раковський), бібліографії (І. Левицький, В. Дорошенко) та ін.

НТШ належать безсумнівні заслуги у розробці української наукової термінології. Історична роль товариства полягає у виведенні української науки за межі українознавства. До найважливіших досягнень членів НТШ у галузі точних і природничих наук слід віднести відкриття І. Пулюєм катодного проміння (названо пізніше рентгенівським), синтез І. Горбачевським сечової кислоти, праці М. Зубрицького в галузі теорії математики, внесок С. Рудницького та В. Кубійовича у дослідження географії України та ін.

Активізація діяльності НТШ у міжвоєнну добу стала значною мірою можлива завдяки встановленню контактів з Всеукраїнською Академією Наук (ВУАН), у першу чергу - завдяки спільним зусиллям К. Студинського та М. Грушевського, який з 1924 керував кафедрою історії України історично-філологічного відділу ВУАН. Членими ВУАН були обрані С. *Смаль-Стоцький*, В. Гнатюк, К. Студинський, І. *Горбачевський*, С. *Дністрянський*, М. *Возняк*, Ф. *Колесса*, В. *Щурат*. У свою чергу, членами НТШ стали академіки В. *Вернадський*, Д. *Багалій*, А. *Кримський*, Д. *Яворницький* та ін. У 1927 К. Студинський та І. *Свенціцький* взяли участь у харківській конференції, яка затвердила новий український правопис. Цей правопис був впроваджений у всі видання НТШ.

Кінець цій співпраці поклали репресії проти української інтелігенції у радянській Україні кінця 1920-30-х рр. Їхніми жертвами стали, зокрема, ті члени НТШ, які виїхали в УРСР у пошуках роботи або за ідейними переконаннями (А. та І. Крушельницькі, С. *Рудницький*). Члени НТШ були позбавлені звання академіків. У самій Галичині це привело до відставки з посту голови НТШ К. Студинського, якого звинувачено у співпраці з радянськими репресивними органами. В умовах, коли Українська Академія Наук у Києві втратила можливості розвивати незалежну українську науку, НТШ перебрало на себе цю функцію.

Після окупації *Західної України* радянськими військами НТШ було "добровільно" самоліквідовано 14.1.1940, а його установи і майно передано АН УРСР. Частина членів НТШ врятувалася втечею у німецьку зону окупації (І. Раковський), інші знайшли працю в інститутах львівської філії АН України, деякі з них (Р. Зубик, К. Студинський, П. Франко) були знищені органами НКВС.

Підчас німецької окупації відновлення діяльності НТШ не було дозволено. Засідання комісій та секцій відбувалися таємно. Обов'язки голови НТШ виконував І. Боднар. У нелегальній діяльності НТШ брали участь учені з Наддніпрянської України, які опинилися поза радянською територією - О. *Оглоблин*, Л. *Окіншевич*, Н. *Полонська-Василенко*.

Після закінчення війни члени товариства, які знаходилися у західній зоні окупації Німеччини, відновили у березні 1947 діяльність НТШ. Сьогодні на Заході існує чотири осередки товариства - у Франції, США, Канаді, Австралії. Вони продовжили видання "Записок НТШ" (з 1947 по 1988 вийшло 52 томи). У 1949-93 НТШ

видало багатотомну "Енциклопедію Українознавства" (текстова частина: тт. 1-3 українською мовою, 1949-52), тт. 1-2 (англійською мовою, 1963-70; перший том перевиданий у 1982), словникова частина: тт. 1-10 (українською мовою, 1955-84), тт. 1-5 (англійською мовою, перероблена і доповнена 1985-93).

У жовтні 1989 на зборах ініціативної групи львівських учених відновлено НТШ у Львові. Головою відновленого товариства обрано О. Романіва, вченим секретарем та редактором "Записок НТШ" - О. Купчинського. З 1990 до поч. 1995 зусиллями НТШ у Львові вийшли шість томів "Записок НТШ" (тт. 221-226), розпочато перевидання десяти томної "Енциклопедії Українознавства", проведено декілька наукових конференцій тощо.

Я. Грицак (Львів).

НАУМЕНКО ВОЛОДИМИР (7.7.1852 -8.7.1919) - український громадсько-політичний педагогічний діяч, вчений-філолог, літературознавець. Н. у м. Новгород-Сіверському Чернігівської губ. До 1873 навчався в Київському університеті св. Володимира. Після закінчення університету тривалий час викладав у навчальних закладах Києва. В 1905-14 - засновник і директор гімназії в Києві. Брав участь в українському національному русі. Належав до активних членів київської Старої Громади, з 1875 - скарбник Громади. Протягом 1893-1906 редагував журнал "Киевская Старина", в 1907 - часопис "Україна". В 1914-17 Н. очолював *Українське Наукове Товариство*. В березні-квітні 1917 Н. виконував функції заступника голови *Української Центральної Ради*. В цей період Н. став одним з організаторів національної системи освіти в Україні. Влітку 1917 Н. був призначений спочатку заступником, а згодом і куратором Київської шкільної округи. В 1917 вийшов з партії кадетів і в кін. грудня 1917 Н., разом з Б. Беренговичем, А. Десницьким, В. Ігнатовичем, І. Кв'ятковським, С. Кушакевичем, І. Лучицьким став ініціатором створення *Української Федеративно-Демократичної Партії*. В період *Гетьманату* Н. очолював міністерство народної освіти в уряді С. Гербеля. В 1918-19 займався науковою роботою в *Українській Академії Наук*. Влітку 1919 був заарештований більшовиками і розстріляний. Автор праць: "Новеллы Бокаччо в южнорусском стихотворном пересказе 17-18 вв." (1885), "Слово о полку Игореве, как памятник дружинной поэзии" (1895), "Обзор фонетических особенностей малорусской речи" (1889), "Нові матеріали для історії української літератури 19 ст." (1919, 1924) та ін.

НАХИМОВСЬКИЙ ФЕДІР (р. н. невід. -п. 1758) - козацький старшина і дипломат. За походженням єврей. В 1708-09 за дорученням гетьмана І. Мазепи очолював українське посольство до польського короля С. Лещинського. В 1709 змушений емігрувати разом з гетьманом. В 1720-21 виконував дипломатичні доручення П. Орлика і Г. Орлика. До 1714 жив у Туреччині, згодом - у Швеції і Польщі, а з 1754 -у Криму.

"**НАХТИГАЛЬ**" (Спеціальний відділ "Нахтигаль") -німецька назва бойового підрозділу (батальйону) Дружини Українських Націоналістів, сформованого у 1941 (що існував в 1941-42). На поч. 1941 керівництво ОУН (Б) через Р. Ярого досягле домовленості з представниками верховного командування німецької армії (В. Канарісом і В. Браухічем) про створення української військової частини (під політичним керівництвом ОУН.). В квітні 1941 розпочалось формування військового підрозділу двобатальйонного складу, який отримав назву "Дружина Українських Націоналістів". Керівництво ОУН ставило перед створюваним формуванням завдання у випадку війни з СРСР взяти участь у військових операціях проти радянського режиму та сприяти відновленню незалежної Української держави. Керівництво абверу, яке сприяло підготовці цих підрозділів, присвоїло кожному підрозділу кодову назву - "Н." і "Ролянд". Набором батальйону "Н." керувало бюро ОУН(Б) у Кракові. Військовий вишкіл частини, особовий склад якої досягав 330 стрільців, проходив у травні-червні 1941 у Нойгамері (Сілезія, Німеччина). Командиром було призначено Р. Шухевича. З початком радянсько-німецької війни 1941-45 у червні-серпні 1941 "Н." разом з німецькими військами пройшов по маршруту Львів-Тернопіль-Хмельницький, виконуючи охоронні функції - охорона мостів, залізних доріг, промислових підприємств, водосховищ тощо. Після проголошення у Львові 30.6. 1941 Акту про відновлення Української держави батальйон було підпорядковано безпосередньо німецькому командуванню. В кін. липня 1941 "Н." брав участь у боях з радянськими частинами в р-ні Браїлова (тепер Вінницька обл.). Просуваючись на Схід, члени батальйону вели націоналістичну пропаганду серед українського населення і намагалися створити українську адміністрацію у Юзвині (тепер Некрасове Вінницького р-ну Вінницької обл.), що викликало певне занепокоєння у німецького командування. У серед. серпня 1941 "Н." було відведено у Нойгамер і розформовано (див. також "Ролянд").

НАЦІОНАЛІЗМ - 1) У широкому розумінні слова: рух (і, відповідно, ідеологія), який проголошує націю однією із найвищих цінностей, вважає, що нація повинна бути вільною і становити окреме політичне тіло (автономію, або ж самостійну державу). Це завдання досягається або шляхом інтеграції (об'єднання) національних територій, які користуються більшим або меншим ступенем політичної свободи (як Німеччина у 19 ст.) або здобуттям (мирним або збройним шляхом) політичної самостійності нації, яка була поневоленою у складі однієї (як Фінляндія, південноамериканські республіки) або декількох (як Україна, Польща) держав. Розрізняють Н. державних і Н. недержавних націй, патріотичний і шовіністичний, демократичний й інтегральний, територіальний та етнічний і т.д. 2) У вузькому розумінні слова вживається для означення інтегрального шовіністичного, агресивного Н., який вимагає безумовного підпорядкування особистості політичним інтересам своєї нації і ворожості до іншої нації. У цьому розумінні найчастіше вживався радянською ідеологією та марксистськими і ліберальними теоретиками, істориками, соціологами на Заході. У сучасних наукових працях все більше спостерігається тенденція до вживання Н. у широкому розумінні.

Історія Н. - окремі прояви національних почуттів і національних рухів зустрічаються у стародавній, античній та середній віки (почуття відмінності стародавніх євреїв від невірних, античних греків, від варварів, французько-англійський конфлікт під час Столітньої війни 1337-1453 і т. д. Але як масове й загальнопоширене явище Н. характерний в основному для новітніх часів. Більшість політичних і культурних явищ раніше цього часу мали універсальний, а не національний характер: найпоширенішою формою державних утворень були імперії, а не національні держави; релігії мали світовий характер і т. д. Як правило, більшість населення не була свідомо своєї національної окремішності. Націю, як політичне (але не етнічне) утворення уособлював т.зв. репрезентативний клас (дворянство у Росії та Франції, шляхта у Польщі чи козацтво в Україні). Нерідко верхівка цього класу за своєю етнічною приналежністю відрізнялась від основної маси населення (як династія норманів у середньовічній Англії та династія *Рюриковичів* у *Київській Русі*).

Початок утвердження Н. як універсального явища поклали англійська (17 ст.) і французька (18 ст.) революції, які скасували королівську владу і проголосили націю об'єднанням вільних громадян й джерелом державної суверенності. Дух Н. в Європі поширився завдяки війнам *Наполеона I Бонапарта*, який, з одного боку, підтримав національні рухи Італії і Польщі, а з другого боку викликав вибух патріотичних почуттів серед поневолених народів - німців, іспанців, італійців, росіян. Після поразки ПрусПувійні з Наполеоном (1806) німецький філософ Йоган Готліб Фіхте (1762-1814) у "Промовах до німецької нації" (1808) закликав німців до національного відродження та встановлення свого культурного лідерства у світі. У 1810 у Берліні була організована перша гімнастична організація, яка ставила собі за мету військоове виховання молоді у дусі національних ідеалів. У 1815 у Йєнському ун-ті було створене перше націоналістично-студентське т-во "Burschenschaft". Діяльність цих молодіжних організацій була підпорядкована меті національного об'єднання і здобуття національної незалежності; вони послужили зразком для пізніших національно-парамілітарних студентських організацій серед слов'янських народів (чеських, польських, українських "Соколів", студентських громад і т.п.). Теоретичне обґрунтування Н. знайшов в ідеях романтизму, який стверджував особливу мистецьку вартість народних традицій, народної мови. Теоретики романтизму - передусім німецький філософ Йоган-Готфрід Гердер (1744-1803) - особливу увагу приділяли слов'янським народам, які ніби-то зберегли свої традиції у незіпсованому і первісному вигляді, і тому передбачали велике майбутнє для слов'янських народів. (Гердер окремо відзначав особливу роль українців). Німецька класична філософія, у першу чергу у працях Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831), хоча й відкидала романтичну традицію, обґрунтувала ідею національної держави не лише як об'єднання всіх громадян заради ідеалів свободи, безпеки і щастя, але як органічної особи, як втілення божественної ідеї на землі та уособлення найвищої стадії у суспільному розвитку.

Віденський конгрес 1815 лише частково визнав ідею національної держави у післявоєнному врегулюванні кордонів Європи, дозволивши утворення конфедерації малих німецьких держав (т. зв. Bund) та погодившись на виділення польської території Російської імперії в окреме автономне Варшавське королівство. Однак Віденський конгрес не поставив під сумнів сам факт доцільності існування імперій, а, навпаки, прагнув зберегти status quo з переддня Французької революції і наполеонівських воєн. Революції 1830-31 поклали край системі, утвореній Віденським конгресом, і послужили поштовхом для національних повстань у Бельгії (яка у 1831 була визнана незалежною державою), поляків (1830-31 і 1848) та італійців (1831). Поразка польського та італійського повстання привела до утворення в еміграційних національно-революційних організацій - "Молодої Італії" (1831), "Молодої Польщі" (1834), які в наступні десятиліття послужили праобразом подібних організацій серед інших народів - "Молодої Ірландії" (1840), "Молодої Туреччини", "Молодого Китаю" та ін. Лідер Молодої Італії Джузеппе Маддзіні (1805-1872) сформулював принцип: "Кожній нації-держави".

На поч. 19 ст. Н. перестав бути західноєвропейським явищем, поширившись на нові історичні регіони. У Південній Америці розгорнулися національно-визвольні рухи проти іспанської влади на чолі з венесуельцем Сімоном Боліваром (1783-1830) й аргентинцем Хозе де Сан Мартіном (1778-1850). У результаті повстанських рухів іспанська влада над південноамериканськими колоніями була ліквідована і проголошена незалежність Парагваю (1811), Аргентини (1816), Чилі (1818), Венесуели, Мексики, Перу (1821), Бразилії (1822), Болівії (1825), Уругваю (1828). Надзвичайно багатим на національні рухи був регіон Центрально-Східної Європи, яка перебувала під владою трьох імперій - Австрійської, Османської і Російської. Початок національному відродженню серед народів цього регіону поклали учені, дослідники історії, мови, фольклору - словак Я. Коллар (1794-1852), чех Ф. Палацький (1798-1876) та К. Гавлічек (1821-1854), південні слов'яни Л. Гай (1809-1872) і В. Караджич (1787-1864), обидва - засновники т.зв. іллірійського руху, який ставив собі за мету об'єднання південних слов'ян у єдину державу (Югославію), румуни С.Клайн (1745-1806) та Г. Лазар (1779-1823). Наполеонівські війни та польське визвольне повстання 1830-1831 прискорили кристалізацію національних рухів у Російській імперії. Формування російської національної свідомості одержало сильний поштовху в результаті Уварівських реформ, які проголосили "народність" (національність) разом з "самодержавством" і "православ'ям" основоположними принципами Російської імперії. Реформи Уварова поклали початок посиленій русифікації державного апарату та інших, неросійських народів, які проживали на території Російської імперії. Відповіддю на них була активізація національних рухів поневолених народів. Це стосувалося, зокрема, українського національного відродження, яке бере свої початки від перших спроб утворення нової літературної мови ("Енеїда" І. Котляревського, 1798) та боротьби нащадків козацької старшини, які стали російськими дворянами, за збереження автономних прав України в Російській імперії.

Активізація національного руху привела до утворення Кирило-Мефодіївського Братства (1846-1847), провідні діячі якого - Т. Шевченко (1814-1861), П. Куліш (1819-1897), М. Костомаров (1817-1885) - відіграли вирішальну роль у формуванні ідеології модерного українського націоналізму. В Австрійській імперії українське національне відродження було пов'язане у першу чергу з діяльністю "Руської Трійці" (1830-і рр.) та Головної Руської Ради, ін. українських організацій під час революції 1848.

Революція 1848 послужила сильним поштовхом для розвитку національних рухів і формування їхніх політичних програм. Разом з тим, вона вперше засвідчила, що національні рухи поневолених народів можуть перебувати у конфлікті між собою (як польський та український, угорський і словацький та ін. національні рухи). На загострення такого конфлікту вплинула поява нових інтелектуальних течій - гегельянства, марксизму та ін., які проголосили, що національні рухи т. зв. недержавних (неісторичних або малих) народів (такі як чеський, словацький, український, єврейський та ін. рухи) суперечать історичному прогресу, оскільки призначенням цих народів є ніби-то асиміляція і поступове розчинення у тілі державних (російського, німецького, польського, угорського та ін.) народів. Іншим новим явищем у розвитку Н. після революції 1848 було поєднання національних вимог з вимогами проведення реформ і модернізації економіки. Ідеологом цієї течії був німецький економіст Фрідріх Ліст (1783-1846), який вимагав введення високих митних тарифів для захисту внутрішнього національного ринку і прискорення індустріалізації, будівництва залізниць для економічного об'єднання розрізнених національних територій, розвитку національної освіти і т.п.

У другій пол. 19 ст. успішно завершилося об'єднання італійської та німецької нації. У результаті дипломатичних успіхів прем'єр міністра Сардинії графа К. Кавура (1810-1861) та військових походів повстанців на чолі з Дж. Гарібальді більшість території Італії було об'єднано (1859-1861) під владою короля Віктора Емануїла I, а Рим приєднаний (1870) до Італійської держави. Приклад Італії стимулював відродження руху за об'єднання Німеччини. У німецькому русі виділялися дві концепції вирішення німецького питання: великонімецька передбачала утворення Великої Німеччини, яка включала б й Австрійську імперію; малонімецька виключала Австрію зі складу майбутньої німецької держави і виступала за об'єднання всіх німецьких земель навколо Пруссії. У 1860-х рр. перемогла малонімецька концепція. В результаті перемоги у австро-пруській війні (1866) Пруссія під проводом прем'єр-міністра О.фон Бісмарка (1815-1898) об'єднала німецькі землі, а після перемоги у франко-пруській війні була проголошена нова Німецька імперія (1870). Поразка Австрії привела до внутрішньої реорганізації Австрійської імперії. Оскільки вона більше не претендувала на роль німецької держави, були зроблені певні поступки на користь ненімецьких народів - угорців, поляків, чехів. Було виділене в окрему державно-адміністративну одиницю Угорське королівство й імперія була перетворена у дуалістичну Австро-Угорську монархію (1867). Широкі автономні права були надані полякам у Галичині, що, у свою чергу, привело до загострення польсько-українського конфлікту.

Лібералізація політичного режиму у Російській імперії у 1860-70-х рр. спричинилася до активізації національних рухів неросійських народів -фіннів, литовців, українців та ін. Однак польське повстання 1863, а згодом посилення політичної реакції після вбивства Олександра II (1881) посилили репресивні заходи проти неросійських національних культур (аж до їх фактичної заборони, як у випадку з українським національним рухом після *Валуєвського указу 1863* та *Емського акту 1876*). Нова короткочасна хвиля лібералізації національної політики і піднесення національних рухів відбулася під час та в перші роки після революції 1905-07, однак їй було покладено край політикою столипінської реакції. В умовах постійних переслідувань деякі національні рухи (як український і польський) змушені були перенести центр своєї діяльності в Австрійську імперію, інші (як литовський) - розвинути сітку нелегальних шкіл, видавництв і т.п.

Іншим фактором посилення національних рухів у Європі, особливо у її південній і східній частині, стала боротьба навколо спадщини Османської імперії, яка в другий пол. 19 ст. переживала занепад. У результаті Кримської 1853-56, російсько-турецької війни 1877-1878 та повстання південнослов'янських народів Румунія, Сербія і Чорногорія були визнані на Берлінському конгресі 1878 самостійними державами, а Болгарія - як автономне князівство під турецьким протекторатом (у 1908 проголошена самостійною державою). Зворотньою стороною військових поразок Османської імперії було зародження руху "молодотурків" (1860-1876), які ставили завдання модернізувати свою країну за і зразком європейських національних держав. Однак під час їхнього правління (1908-1918) молодотуркам не вдалося розв'язати суперечності між багатонаціональною імперією, яку вони хотіли зберегти, і національною державою, яку вони хотіли збудувати. Більш успішним були, однак, аналогічні спроби у Японії, де під час правління імператора Мейджі (1867-1912) була утворена національна держава за пруським зразком.

Особливістю національних рухів наприкінці 19 -на поч. 20 ст. було те, що вони набрали масового і чітко політичного характеру. У Західній Європі активізувалось фламандське відродження у Бельгії, каталонське і баскське - в Іспанії. Політичними вимогами двох останніх було перетворення Іспанії у федеративну державу; частково вони були зреалізовані у часи Іспанської республіки (1931-1939), однак утвердження диктатури Франко супроводжувалося відновленням централізму. Деякі із національних конфліктів у Західній Європі знайшли мирне розв'язання. Норвегія, яка у 1814 перебувала у складі Швеція від'єдналася у 1905; Ісландія, що з 1830 входила у склад Данії, у 1918 стала незалежною республікою. Більш гострих форм набрала боротьба за визволення Ірландії з-під влади Англії, яка увінчалась проголошенням Ірландської республіки у 1921, та національні конфлікти на Балканському п-ві: дві балканські війни (1912 і 1913) та вбивство

австрійського престолонаслідника Франца Фердинанда у Сараєво (28.6.1914) послужили поштовхом до Першої світової війни.

Перша світова війна 1914-18 привела до розпаду Австро-Угорської, Турецької та Російської імперій. Проголошений американським президентом В. Вільсоному "14 пунктах" (1918) новий післявоєнний політичний порядок одним із основоположних принципів визнавав право нації на самовизначення. Його було частково втілено у Версальській системі, яка визнала утворення й незалежність нових національних держав - Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, Польщі, Чехословаччини, Югославії. Однак цей принцип був проведений вибірково. Він не стосувався тих національних рухів, які в часи війни перебували у ворожому до Антанти таборі Центральних держав (у т. ч. - до українців). Повоєнне влаштування державних кордонів було проведено так, що деякі формально національні держави (Польща, Румунія) були по суті мініімперіями, в яких національні меншості становили 20-30% населення; інші ж, утворені як добровільні об'єднання декількох націй, забезпечували домінуючі позиції лише одній (чехам у Чехословаччині, сербам у Югославії). Інші народи (як українці) опинилися зразу у складі декількох держав. Окрім того, обмеження територій держав, які зазнали поразки, до їхнього етнічного ядра (Німеччина, Угорщина) породжували серед їхнього населення сильні реваншистські настрої. Суперечність між проголошеним ліберальними державами (США, Англією, Францією) правом націй на самовизначення та конкретним його втіленням у Версальській системі створювало сприятливий ґрунт для виникнення агресивного, шовіністичного і ксенофобного Н. Його ідеологічним обґрунтуванням стали расистські теорії А. де Гобіно (1818-1882) та ідеології інтегрального націоналізму - націоналізму, який відкидає ліберальні цінності як застарілі ради торжества національних інтересів і проповідує рішучі і беззастережні дії, - сформульована Ш. Морра (1868-1952) та М. Барре (1862-1923). В українському національному русі утвердження інтегрального націоналізму було пов'язане з ідеологією Д. Донцова (1883-1973) та діяльністю *Організації Українських Націоналістів* у 1930-х рр.

Утвердження тоталітарних режимів у Радянському Союзі, Німеччині, Японії та ін. країнах у 1930-1940 привело до посилення нового типу національних рухів - панславистського, пангерманського і паназіатського. Панславізм первісно виник серед слов'ян Австрійської імперії, що прагнули її перетворення у федерацію рівноправних народів, серед яких слов'янські народи становили б більшість. Протягом 19 ст. існувало декілька різновидів панславистської ідеології (зокрема, лідери *Кирило-Мефодіївського Братства* прагнули встановлення федеративної слов'янської республіки з центром у Києві). Однак після краху планів перетворення Австрійської імперії у федерацію (у зв'язку з проголошенням австро-угорського компромісу 1867) більшість лідерів й ідеологів панславистського руху приписували особливу роль Росії, яка, як справжня християнська держава, ніби-то була покликана Богом для спасіння людства, поширення ідеалів миру і справедливості у світі. Після перемоги більшовиків у революції і громадянській війні в Росії 1917-20 ідеологія панславізму була поєднана з комуністичними гаслами. Росіяни були проголошені справжнім соціалістичним народом, покликаним ширити ідеали комунізму серед інших націй. Під цими гаслами у 1917-20 була здобута перемога над національно-визвольними рухами неросійських народів - українцями, вірменами, грузинами та ін., що прагнули відокремитися від Російської імперії та утворити свої національні держави. Після перемоги СРСР у Другій світовій війні 1939-45 Й. Сталін зреалізував найсміливіші плани російських панславистів, об'єднавши всі слов'янські народи під російським керівництвом і поширивши впливи на Центральну і Південну Європу. Радянське керівництво завдало смертельного удару пангерманському рухові, який прагнув до об'єднання Німеччини, Австрії, Швейцарії, Данії і скандинавських країн в єдиний союз "нордичної раси". З кінця 19 ст. пангерманська ідеологія користувалася все більшими впливами серед громадської думки і урядової політики Німеччини; найбільшого розквіту вона досягла після приходу в 1933 до влади А. Гітлера (1889-1945). У 1941 у результаті перемог німецької армії у Європі, пангерманський план був близьким до свого найповнішого завершення. Разом з пангерманським рухом поразки у Другій світовій війні зазнав і паназіатський рух, головною метою якого було утвердження влади Японії над Китаєм, Індією та іншими азійськими територіями від східного узбережжя Африки аж до західного узбережжя Тихого океану.

Утворення агресивних, шовіністичних і тоталітарних тенденцій у багатьох національних рухах наприкінці 19-у першій пол. 20 ст. було пов'язано з поширенням хвилі антисемітизму (справа Дрейфуса у Франції (1894), творчість німецького історика Г. фон Трейчке (1834-1896), філософа Є. Дюрінга (1833-1921), композитора Р. Вагнера (1813-1883), масове винищення євреїв у гітлерівській Німеччині та окупованій нею території, хвиля антиєврейських погромів у Російській імперії (1881, 1905-1907, 1917-1920) та антисемітська пропаганда в останні роки правління Й. Сталіна, антиєврейська спрямованість національної політики міжвоєнної Польщі, Румунії і т. п. Реакцією на поширення антисемітизму стало викристалізування ідеології та практики модерного єврейського Н. - сіонізму. Австрійський журналіст єврейського походження Т. Герцль (1860-1904) у брошурі "Єврейська держава" (1896) сформулював як кінцеву мету сіонізму еміграцію євреїв у Палестину й утворення там єврейської національної держави. Єврейська еміграція у Палестину після Першої світової війни особливо посилилася після приходу до влади А. Гітлера у Німеччині. Сіоністський рух зустрів опір арабського населення Палестини; перемога єврейських поселенців над арабами привела до проголошення у 1948 держави Ізраїль.

Після Другої світової війни 1939-45 основний принцип, який вимагає визнання за націями право на власну державу, став універсальним і загальноприйнятим. Це відобразилося, зокрема, у розпаді останніх імперій. Розпад англійської імперії розпочався ще у міжвоєнну добу, коли Англія визнала незалежність Іраку (1932) та Єгипту (1936). Серед національних рухів в англійських колоніях найсильніше виявився індійський,

особливо, коли його очолив Мохандас Карамчанд Ганді (1869-1948). У 1947 Англія визнала незалежність Індії. Індійські мусульмани не приєдналися до індійського нац. руху й добилися утворення окремої національної держави - Пакистану (1947). У 1948 проголошена незалежність інших англійських колоній - Цейлону (з 1971 - ШріЛанка) і Бірми. Навідміну від розпаду англійської імперії, який відбувався порівняно мирно, здобуття незалежності французькими колоніями у Північній Африці й Індо-Китаї супроводжувалося війнами і масовими насильствами в Алжирі (1954-1962), В'єтнамі, Лаосі, Кампучії (1945-1954). З 1960-х рр. процес деколонізації охопив Африку. Як і в Азії, приклад дала Англія, проголосивши у 1957 незалежність Гани. Протягом декількох років незалежність здобули більш ніж 20 африканських колоній. Останніми відмовилися від своїх колоній у Африці Португалія (1974), Родезія (1980), Південна Африка (1990).

Проголошення незалежності у країнах Азії й Африки у багатьох випадках відкрило шлях до нових воєн, у яких націоналістичні лозунги тісно перепліталися з соціалістичними і комуністичними. З другого боку, комуністичні режими самі активно експлуатували національну ідеологію і провадили шовіністичну політику стосовно окремих народів. У Радянському Союзі домінуючі позиції займала російська нація. Це викликало опір серед неросійських народів, який набирав нових форм - від збройної боротьби у Західній Україні, балтійських країнах у перші післявоєнні роки до дисидентських рухів з чітким національним забарвленням у 1960-80-х рр. серед українців, литовців, латвійців, естонців, грузинів, вірмен та ін. Хоча радянська влада проводила репресії проти неросійських народів, разом з тим вона, зміцнюючи свої власні позиції, об'єднала розрізнені національні території у складі єдиних республік (наприклад, приєднання Західної України до Української РСР), сприяла формуванню національних партійно-державних еліт - тобто об'єктивно вела до зміцнення неросійських народів. Тому з падінням радянського режиму у 1991 розпад СРСР- останньої імперії - був неминучим.

У сучасному світі Н. залишається універсальним явищем. Він охоплює не лише країни третього світу, але країни з достатньо високим рівнем господарського і культурного розвитку (наприклад, рух французькомовного населення Квебеку в Канаді, конфлікти між фламандським і французькомовним населенням у Бельгії та ін.). Все це спростовує передбачення марксистських і ліберальних теоретиків, що Н. є явищем минулого і що у міру модернізації суспільного життя він відімре. Правдоподібно, Н. залишиться поширеним явищем у світовому історичному розвитку протягом принаймні ще декількох десятиліть.

Я. Грицак (Львів).

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1648-57 - див. Хмельниччина.

НАЧАЛЬНА КОМАНДА УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ - вищий орган управління *Української Галицької Армії*. Створену в листопаді 1918 Н. К. УГА очолював командант, з червня 1919 - начальний вождь. Н. К. складалася з двох відділів - оперативного, який керував воєнними діями та організаційно-матеріального, що займався матеріальним забезпеченням і обслугою діючих частин. Начальними командантами УГА були: з 29.10.1918 - полк. Д. *Вітовський*, з 5.11.1918 - полк. Г. *Коссак*, з 9.11.1918- полк. Г. *Стефанів*, з 10.12.1918- ген. М. *Омельянович-Павленко*. з 9.6.1919 - ген. О. *Греков*, з 5.7.1919-ген. М. *Тарнавський*, з 7.11.1919 -ген. О. *Микитка*. Під час з'єднання з Червоною Армією (див. *Червона Українська Галицька Армія*) обов'язи начального вождя виконував полк. А. Шаманек, на поч. березня 1920 - полк. Вітошинський. Начальниками штабу Н.К. УГА були: з 2.11.1918 - полк. М. Мариневич, з 5.11.1918 -отаман С. *Горук*, з 10.12.1918 - полк. В. *Мешковський*, з 13.2.1919 - полк. В. *Курманович*, з 8.6.1919- полк. К. Штіпшиц-Тернова, з 5.7.1919-полк. А. *Шаманек*, з 7.11,1919 - ген. Г. *Ціріц*, з 10.2.1920 - полк. А. Шаманек.

НЕБАБА МАРТИН (кін. 16 ст. - п. 6.7.1651)-видатний український полководець періоду *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*, полковник чернігівський (1649-51). Походив з м. Коростишева (тепер Житомирська обл.). З молодих літ перебував на Запоріжжі, деякий час був отаманом. У травні 1648 очолив народне повстання проти польської шляхти на Чернігово-Сіверщині. Став організатором і першим полковником Борзненського полку, а з поч. 1649-полковник чернігівський. Влітку 1649 за дорученням Б. *Хмельницького* командував українськими військами у Білорусі. Учасник *Пилявецької битви 1648* та походу козацьких військ у Галичину. В жовтні 1648 Н. очолював авангард української армії під час походу на Замостя. На поч. 1649 - наказний гетьман лівобережних полків. На чолі свого полку брав участь у *Зборівській облозі 1649* та *Зборівській битві 1649*. Виступав проти укладення Зборівського мирного договору 1649. Влітку 1651 полк під командуванням Н. взяв в облогу Гомель, але внаслідок наступу значних польсько-литовських сил був змушений відступити. Керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападу військ князя Я. Радзивілла. Загинув у бою з переважаючими силами ворога під Ріпками поблизу Лоева (тепер Білорусь). За переказами, Я. Радзивілл, вражений мужністю Н., наказав над місцем його захоронення насипати високу могилу.

НЕГАЙНИЙ СУД (Наглий суд) - цивільні суди, які мали риси військових трибуналів, в 1931-34 у Польщі. Створені за розпорядженням Ради. Міністрів Польщі від 4.11.1931 для боротьби з українським національно-визвольним рухом, в основному для розправ над членами *Організації Українських Націоналістів* і *Української Військової Організації* на території Польщі, у т. ч. на окупованих землях *Західної України*. Судочинство здійснювалось без попереднього процесу дізнання. Слідство, яке вів сам прокурор або представник поліції, повинно було завершитись в обмежений термін-21 день з часу затримання підозрюваних. Визнаних винними у скоєнні злочину Н.с. засуджував до смертної кари або до 10-15-річного

ув'язнення. В 1931-34 за вироками Н.с. до смертної кари було засуджено В. Дуника, М. Маленького, П. Мадею, Д. Данилишина, В. Біласа, М. Лемика, С. Корпана, О. Литвина, Т. Здриля, І. Шевчука та ін. Фактично, сама причетність до націоналістичної організації каралась Н.с. довготривалими термінами ув'язнення. Н.с. ліквідовані під тиском міжнародної громадської думки та у зв'язку з посиленням революційної боротьби ОУН 28.10.1934.

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ - безплатні загальноосвітні або професійно-технічні школи в Україні у першій пол. 19 ст. - на поч. 20 ст. для дітей та дорослих, які з різних причин (брак коштів, праця протягом тижня) не могли відвідувати загальні школи.- Н.ш. працювали у недільні та святкові дні. Першу Н.ш. у Києві відкрито 11.10.1859, а всього у місті їх було 5. Існували Н.ш. у Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові, Ніжині та ін. містах. Всього в Україні у 1859-60 діяло 68 Н.ш. У Н.ш. викладала українська інтелігенція, студенти, вчителі, гімназисти. Навчання велося українською мовою. Розвитку системи Н.ш. багато сприяли Х. Алчевська, В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кониський, П. Чубинський та ін. У Н.ш. навчання тривало 1-3 години у двох групах - для неписьменних, і тих, хто вже знав грамоту. Учні вивчали Закон Божий, граматику, арифметику, малювання, знайомилися з історією та культурою України. У 1862 російський уряд закрив Н.ш., а деякі організатори Н.ш. зазнали переслідувань. Свою діяльність Н.ш. почали відновлювати в 70-х рр. 19 ст.

НЕЖИВИЙ СЕМЕН (1744 - р. см. невід.) - один з керівників національно-визвольного повстання проти польського панування у *Правобережній Україні* в 1768 (див. *Коліївщина*). За походження селянин із с. Мельників (тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Навесні 1763 Н. очолив гайдамацький загін, що діяв в районі Чигирини, Канева, Черкас, Сміли. Н. називав себе запорізьким отаманом Уманського куреня. Під час переговорів з командуванням російської прикордонної частини гусарський полковник Чорба підступно схопив і заарештував Н. Загін Н., незважаючи на запеклий опір російським військам, був розбитий. За вироком Київської губернської канцелярії Н. було покарано батогами і заслано у Нерчинськ на каторжні роботи. Дальших відомостей про його долю немає.

"НЕЗАЛЕЖНИКИ" - ліва фракція *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*, яка сформувалась під час роботи VI з'їзду УСДРП 10-12.1.1919. Виступала за встановлення радянської влади в Україні у формі "робітничо-селянських рад", проголошення України незалежною соціалістичною республікою, укладення негайного миру з більшовиками і продовження бойових дій проти військ Антанти. До "Н." належали А. Пісецький (А. Річицький), М. Авдієнко, А. Драгомирецький, М. Ткаченко, Ю. Мазуренко, З. Висоцький та ін. Офіційний орган фракції - "Червоний Прапор". З самого початку більшовицької окупації України залишались легальною опозиційною партією. Однак незабаром, політика більшовицького уряду в Україні штовхнула "Н." на відкрите повстання проти нього. Для керівництва повстання було створено Всеукраїнський Революційний Комітет на чолі з А. Драгомирецьким, а повстанські загони очолював Ю. Мазуренко. Ліва течія УСДРП (незалежних) не підтримала виступу і залишилась в легальній опозиції до уряду, створила УСДРП (незалежних лівих). Керівниками цієї групи були Гукович, Дігтяр, Паньків та ін. У серпні 1919 "Н." ліві об'єдналися з боротьбистами, утворивши Українську Комуністичну Партію (боротьбистів). Більша частина Н. на установчому з'їзді в Києві у січні 1920 проголосила себе самостійною політичною партією - *Українською Комуністичною Партією* (УКП).

НЕМИРИЧ ЮРІЙ - (н., можливо, 1612 - п. серпень 1659) - визначний український державний і політичний діяч 50-х років 17 ст., дипломат. Н., за деякими дан., у с. Черняхові на Київщині. Походив з українського шляхетського роду Немиричів. Навчався в аріанській академії в Ракові. Здобув вищу освіту в ун-тах Лейдена і Базеля (1630-34), Оксфорда, Кембріджа, а згодом - Парижа. Там написав кілька праць з філософії й богослів'я, зокрема "Discursus de bello Moscovitico Anno 1632" (1632) та ін. Лідер українських протестантів-социнан, один з засновників аріанської академії у Киселині на Волині. Власник великих маєтків у Правобережній і Лівобережній Україні. Утримував надвірні війська, на чолі яких брав участь у польсько-московській війні 1632-34 та війні зі Швецією. Був підкоморієм київським. Ставши визнаним лідером українських социнан, Н. відстоював їхні права на Люблінському трибуналі 1636 і на сеймах 1637-39. У 1646 як прихильник аріанства зазнав переслідувань з боку польського уряду, був позбавлений значної частини маєтків та засуджений до вигнання з Речі Посполитої. Під час *Хмельниччини* воював на боці польських військ, генерал-полковник. З 1655 приєднався до шведського короля *Карла X Густава*. Був призначений генералом кавалерії, взяв участь у воєнних діях у Трансільванії і Польщі. На поч. 1657 Н. перейшов на українську службу і став щирим прихильником політичних планів Б. *Хмельницького*. Вів тривалі переговори з шведським урядом, які завершилися підписанням *Корсунської угоди 1657*, за якою Швеція визнавала Україну незалежною державою. Влітку 1657 Н. прийняв православ'я і отримав звання полковника. Після смерті Б. *Хмельницького* підтримував гетьмана І. *Виговського*. Автор проекту Гадяцького договору 1658 і маніфесту українського уряду до європейських держав. Очолював українську делегацію на польському сеймі в 1659 для ратифікації договору. В 1658-59 - канцлер Великого Князівства Руського. Брав участь у *Конотопській битві 1659*. У серпні 1659 очолював гетьманські війська на Чернігівщині. Загинув в бою з військами московського воєводи В. Шереметьєва поблизу Ніжина.

НЕМИРИЧІ - український шляхетський рід на Київщині. Відомий з 1528. У кін. 16 ст. поділився на дві лінії - Черняхівську і Олевську. Найвідоміші представники роду: Іосиф Н. (рр. н. і см. невід.) - київський земський суддя (1580-90); Андрій Н. (рр. н. і см. невід.) - київський земський суддя, родоначальник Черняхівської лінії роду, представники якої були прихильниками протестантської течії-социнан. Степан Н. (р. н. невід. - п. 1630) - підкоморій київський, батько Ю. Немирича. Навчався в Альтдорфському і Базельському ун-тах. Брав

участь в укладенні Куруківського договору 1625. Юрій Н. (бл. 1612 -1659) - визначний український державний і політичний діяч кін. 16-х рр. 17 ст., дипломат (див. Ю. *Немирич*). Степан Н. (1626-30 - 22.2.1684) - український військ діяч, брат Юрія Н. Видатний артилерист свого часу. Під час національно-визвольної війни українського народу 1648-57 воював на боці Польщі. Під впливом свого брата Юрія Н. перейшов на службу до українського війська. В 1658-59 - генерал артилерії Великого Князівства Руського, пізніше каштелян і воєвода київський. Матвій Н. (рр. н. і см. невід.) - син Іосифа Н., фундатор Люблінського братства, родоначальник Олевської лінії роду Н. Представники цієї лінії роду підтримували православ'я, але в другий пол. 17 ст. сполонізувалися і прийняли католицтво.

НЕМІТЦ ОЛЕКСАНДР (26.7.1879-1.10.1967)-український військовий діяч, контрадмірал, командуючий Чорноморським Флотом. Н. у с. Котюжани у Молдові. Закінчив Морський корпус (1900), старшинські гарматні класи (1903), Воєнно-Морську академію (1912). З 1903 проходив службу на Чорноморському Флоті. З боку командування флотом піддавався покаранню восени 1905 за відмову розстрілювати екіпаж повсталого військового судна "Прут", 1906 виступав у якості захисника повсталих матросів Севастополя на судовому процесі. В роки Першої світової війни 1914-18 був відряджений до Ставки верховного головнокомандування російської армії, з 1915 командував канонеркою "Донець", дивізіоном есмінців, мінною дивізією. У квітні 1917 Н. був обраний головою Союзу офіцерів-республіканців Чорноморського Флоту. В серпні 1917 призначений *Українською Центральною Радою* командуючим *Чорноморським Військовим Флотом* з підвищенням у ранзі до контрадмірала. У 1918 перейшов на бік радянської влади, був прийнятий у Червону Армію. Влітку і восени 1919 був начальником штабу Південної групи Дванадцятої армії, яка під проводом Й. Якіра пробилась із Одеси до Житомира. У лютому 1920 призначений командуючим Чорноморським Флотом. З 1924 виконував особливі доручення голови РВСР Л. *Троцького*, професор кафедри стратегії й тактики Військово-морської та Військово-повітряної академії радянських збройних сил. З 1947 у відставці, віце-адмірал. Помер у Ялті, похований у Москві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

НЕРОНОВИЧ ЄВГЕН (1888 - квітень 1918) -український політичний діяч. Н. біля м. Пирятин (тепер Полтавська обл.). Вчився у Петербурзі, де брав участь в українському студентському русі. У 1907 Н. став одним із засновників першого гімназійного друкованого органу "Відродження". В 1913 очолював редакцію газети "Український Студент". Діяч *Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*. В 1917-18 Н. входив до складу *Української Центральної Ради* та *Малої Ради*. Очолював ліву фракцію УСДРП, яка виступала за створення незалежної української радянської держави. Перейшов до більшовиків. З березня 1918 Н. - народний секретар військових справ більшовицького уряду в Україні (див. Народний Секретаріат). У кін. березня 1918 вийшов зі складу Народного Секретаріату. В квітні 1918 Н. розстріляний українськими військами у м. Великі Сорочинці. В 1925 Великі Сорочинці на честь Н. було перейменовано на Нероновичі. В 1931 повернено стару назву.

НЕСТЕРЕНКО ДМИТРО (р. н. невід. - листопад 1708) - сотник батурицький (1691-1708) Ніжинського полку, один з найближчих співробітників гетьмана І. *Мазепи*. Виконував важливі дипломатичні доручення, в 1699 брав участь у мирних переговорах з Туреччиною. В листопаді 1708 Н. був одним з керівників оборони *Батурина* від московських військ. Захоплений у полон і страчений у Глухові.

НЕСТЕРЕНКО МАКСИМ (рр. н. і см. невід.) -видатний військовий і дипломатичний діяч 30-50-хрр. 17 ст., корсунський полковник. У 30-50-хрр. 17 ст. брав участь у козацькому повстанні під проводом П. Павлюка і К. Скидана. З 1638 К. став корсунським сотником. В 1646 разом з *Б.Хмельницьким* та

ін. козацькими старшинами вів переговори з польським королем *Владиславом IV Вазою* про умови участі козаків у поході проти Туреччини. З літа 1648 Н. - полковник корсунський, один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького. В грудні 1649 - березні 1650 разом з С. *Косовим* очолював українське посольство до Варшави, яке взяло участь у роботі польського сейму по затвердженню умов Зборівського мирного договору 1649. У 1655 разом з полковником І. *Богунем* обороняв Немирів і Брацлав від татар. Дальша його доля невідома.

НЕСТОР (бл. 1055 - бл. 1113) - видатний український письменник і літописець. У 1074-78 -ченець, ієродиякон Києво-Печерського монастиря. В "Читанні про життя і згублення... Бориса і Гліба" Н. закликав князів боротись за єдність українських земель. Н. - автор твору "Житіє Феодосія, ігумена Печорського" (бл.1091). На думку М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка Н. був автором і упорядником "*Повісті минулих літ*" (бл. 1113-14). Помер і похований в Києво-Печерському монастирі.

НЕЧАЙ ДАНИЛО [р. н. невід, -п. 10(20).2.1651] -визначний український військовий діяч періоду Хмельниччини, полковник брацлавський (1649-51), один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького. Брат І. Нечая. Походив з українського шляхетського роду на Київщині; за ін.дан., на Поділлі. Козакував з 40-х рр. 17 ст. На поч. *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57* став козацьким полковником. Напередодні *Пилявецької битви 1648* очолював гарнізон м. Староконстантинова. Під час походу української армії у Галичину за дорученням Б. Хмельницького здобув замок у Бродах, брав участь в облозі Замостя. За деяк. дан., у грудні 1648 був призначений київським полковником. На поч. 1649 обраний полковником Брацлавського полку. В травні 1649 полк Н. утримував Меджибіж до підходу головних козацьких сил під командуванням М. *Кричевського*. Відзначився під час

Збараської облоги 1649 та Зборівської битви 1649. Виступив проти укладення *Зборівського мирного договору 1649.* Вимагав продовження боротьби з польськими загарбниками, відмовлявся впустити шляхту до маєтків і контролював територію по лінії Сатанів-Бар-Студениця (на Дністрі). У вересні 1650 Н. очолював козацькі полки, які розбили військо В. Лупула і здобули столицю Молдавії Ясси, примусивши молдавського господаря укласти союзний договір з *Гетьманщиною*. Виконуючи умови Зборівського мирного договору 1649, охороняв півд.-західну частину визволених українських земель по лінії Красне-Мурафа-Шаргород-Чернівці. Загинув 10(20).2.1651 у бою проти польських військ під командуванням М. Калиновського і С. Ляницкоронського, обороняючи Красне на Поділлі. За деяк. дан., похований біля Черемошного (тепер Погребищенський р-н Вінницької обл.).

НЕЧАЙ ІВАН (р. н. невід. - п. після 1669) -український військовий діяч 50-х рр. 17 ст., полковник білоруський, гомельський, могилівський (з 1656). Брат Д. Нечая, зять Б. Хмельницького. З 1649 брав участь у національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57 у складі Брацлавського полку. В 1650-53 - український посол у Кримському ханстві. В серпні 1654 після заключення Переяславського договору 1654 повернувся в Україну. Після смерті І. Золотаренка посланий Б. Хмельницьким обороняти північні кордони України і 29.1.1656 призначений білоруським полковником. Був наказним гетьманом Білорусі. Активно протидіяв політиці Московщини у Білорусі, дипломатичними заходами домігся утримання частини білоруських земель під протекторатом України. Запроваджував на білоруських землях козацький устрій. Підтримував політику гетьмана І. Виговського. 4.12.1659 під час облоги Бихова від московських військ потрапив у полон і був засланий до Тобольська. Бл. 1663 повернувся в Україну. В 1669 Н., будучи полковником козацького полку, їздив до П. Дорошенка з пропозицією про введення на польський престол московського царя. Історичних даних про дальшу його долю немає.

НИЖАНКІВСЬКИЙ ОСТАП (24.1.1862 -22.5.1919) - відомий український композитор, диригент і громадсько-політичний діяч. Н. у с. Малі Дідушичі (за ін.дан., у Стрию) на Львівщині. Батько С. Нижанківського. Навчався у Дрогобицькій гімназії та Львівській духовній семінарії, а в 1897 склав іспит на вчителя музики у Празькій консерваторії. Деякий час був священиком у Завадові поблизу Стрия. В 1885 заснував музичне видавництво "Музикальна Бібліотека" (1885-87), яке публікувало твори українських композиторів, зокрема, А. Вахнянина, М. Лисенка, П. Ніщинського, М. Вербицького, С. Воробкевича та ін. Н. був активним пропагандистом українського хорового мистецтва, засновником і диригентом товариства "Боян" у Бережанах (1892), диригентом "Бояна" у Львові (1895-96) та Стрию (1900-14). Брав активну участь в організації та проведенні Шевченківських концертів у Львові, Тернополі, Дрогобичі, Стрию. Н. був одним з організаторів української молочної кооперації в Галичині, ініціатором створення Крайового Господарсько-Молочного Союзу (Маслосоюз; засн. в 1907) у Стрию. В 1918-19 входив до складу *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*, очолював повітовий комісаріат на Стрийщині. В травні 1919 Н. був заарештований польською окупаційною владою і розстріляний без суду у Стрию. Автор багатьох хорових творів ("Гуляли", "З округів" на сл. Ю. Федьковича, "В'язанка слов'янських гімнів", "Наша дума, наша пісня" на сл. Т. Шевченка), численних солоспівів ("Пісня вечірня", "О не забудь", "В гаю зеленім", на вірші Т. Шевченка - "Вітер в гаю нагнає", "Минули літа молодії"), обробок народних пісень (зб. "Українсько-русинські народні пісні", 1907).

НИЖАНКІВСЬКИЙ СТЕПАН (бл. 1897 -9.6.1931) - український військовий і політичний діяч, старшина Української Галицької Армії, член УВО і ОУН (з 1929). Син О. *Нижанківського*. Учасник українсько-польської війни 1918-19. Після завершення українських національно-визвольних змагань 1917-21 змушений емігрувати до Чехо-Словаччини. В 1920-х рр. активно займався створенням українських молодіжних політичних організацій. Став одним з провідних членів *Групи Української Національної Молоді*, ініціатором створення і головою Центрального Союзу Українського Студентства. З поч. 1927 за дорученням ГУНМ вів переговори з керівництвом *Легії Українських Націоналістів* про об'єднання цих двох організацій, що привело до створення координаційного центру їх діяльності - Союзу Організацій Українських Націоналістів (з липня 1927 - секретар СОУН), а в січні 1928 - до повного організаційного об'єднання у Союзі Українських Націоналістів. У 1927-28 Н. брав участь у Конференціях українських націоналістів у Берліні та Празі. В лютому 1929 під час роботи Першого Конгресу Українських Націоналістів у Відні виступав з доповідями "Проблема майбутнього устрою України" і "Фашистська Італія". Після створення *Організації Українських Націоналістів* став її членом, виконував обов'язки члена Головного Суду ОУН та відповідального редактора органу ПУН "Розбудова Нації". В 1930 Голова Проводу Є. *Коновалець* підтримав кандидатуру Н. на посаду Крайового Провідника ОУН на ЗУЗ та одночасно Крайового Команданта УВО. Проте тяжка хвороба перешкодила Н. очолити націоналістичний рух на західноукраїнських землях. Помер у Стрию.

НИКИФОР I (р. н. невід. - п. квітень 1121) -православний церковний діяч, митрополит Київський (1103 - 21; за ін. дан., з 1104). За національністю грек. Був присланий на митрополічу кафедру з Константинополя. Під час Київського повстання 1113 брав участь у вирішенні питання про запрошення на великокнязівський престол переяславського князя Володимира *Мономаха*. Н. - автор творів "Послання до великого князя Володимира Мономаха про піст і стриманість від почуттів", "Повчання про піст до народу" та "Послання про латинян до великого князя Ярослава Святополчича". Послання є цінним історичним джерелом для характеристики внутрішньої політики Володимира Мономаха та його особи.

НИКИФОР II ФОКА (бл. 912 - 11.12.969) -візантійський імператор (963-69). Походив зі знатного роду Фок. Висунувся як полководець у війнах з арабами, з 954 - головнокомандуючий. В 961 відвоював у арабів о. Крит. Вступив на престол внаслідок повстання малоазійської військової знаті. Внутрішню політику проводив в

інтересах світських феодалів. Своєю новелою (законом), виданою у 964, заборонив заснування нових монастирів і обмежив зростання церковного землеволодіння. В 967 скасував право селян-общинників і стратіотів (служилі люди) на першочергову купівлю землі у великих землевласників (дінатів). Вів успішні війни з арабами, відвоював у них Кілікію і Кіпр (965) та Пн. Сирію з Антіохією (969). У 966 Н. II Ф. розпочав війну проти Болгарії. Намагаючись використати в своїй завойовницьких походах проти болгар збройні сили Київської держави, закликав на допомогу князя *Святослава Ігоровича*. Однак Святослав, зайнявши в 968 частину Болгарії, виступив проти Візантії. Занепокоєний діями Святослава, Н. II Ф. підбурих *леченігів* напасти на Київ і цим примусив київську дружину повернутись у Придніпров'я. Був вбитий під час заколоту Іоанна Цімісхія.

НИКИФОРОВА МАРУСЯ (р. н. невід. -29.8.1919) - діячка повстанського руху часів української революції 1917-21. Н. у Олександрівську на Катеринославщині. У 1904 приєдналася до анархістського руху. У 1905 засуджена до смертної кари, однак здійснила втечу з одиночної камери Петропавлівської фортеці. У 1910 перебувала в Японії, пізніше - у США. Активно працювала у Федерації анархо-комуністичних груп Північної Америки та Канади. У 1914-17 жила в Англії, Франції, Швейцарії. У 1917 повертається в Україну і згодом налагоджує контакти з Н. Махном. У 1918 створила т. зв. "Чорну Гвардію", яка діяла в районі Гуляйполя. Після тактичних та ідеологічних розходжень з Н. Махном, Н. почала діяти самостійно, визнаючи за єдино можливу тактику індивідуальний терор. Під час підготовки замаху на А. Денікіна її було заарештовано у Сімферополі та страчено білогвардійцями. Терористи з групи Н. продовжували ще деякий час свою діяльність. Найвідоміший з терористичних актів - вибух бомби у приміщенні Московського комітету РКП(б), коли було вбито 12 і поранено 55 чоловік, між ними - членів вищого партійного керівництва ВКП(б). *К. Бондаренко (Львів).*

НИКОН ВЕЛИКИЙ (р. н. невід. - п. 1088) -церковно-політичний діяч Київської Русі, літописець. Не пізніше 1058 поселився разом з Антонієм Печорським у печері на березі Дніпра. В 1061 поїхав у Тмутаракань, де заснував монастир. У 1068 повернувся у Києво-Печерський монастир. Під час *Київського повстання 1068-69* як прихильник князя *Ізяслава Ярославича* знову був змушений залишити Київ і оселитися в Тмутаракані. Після повернення в Київ - ігумен *Києво-Печерської Лаври* (1078-88). Деякі вчені вважають, що він був автором продовження Київського літописного зведення 1037 і літописного зведення 1073 - одного з джерел "Повісті минулих літ". На думку ряду дослідників, Н. увів до літопису переказ про поєдинок тмутараканського князя *Мстислава Володимировича* з козоським князем Редедею (1022),-обробив т.зв. корсунську версію про хрещення князя Володимира Святославича, оповідання про три помсти княгині Ольги древлянам (946) та ін.

НИКОНІВ НАУМ (1873-7.11.1925)-український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. У роки Першої світової війни 1914-18 -командир дивізії 34-го стрілецького корпусу, полковник російської армії. Спільно з командиром корпусу генералом П. *Скоропадським* у серпні 1917 брав активну участь в українізації корпусу, зокрема, з 104-ї й 153-ї дивізій зформував Першу Українську дивізію. Був призначений командиром одного з її чотирьох полків. У кін. 1917 Н. відзначився в боях за шепетівський залізничний вузол. У лютому 1918 більшовиками у Києві були розстріляні командир корпусу генерал Я. Гандзюк і начальник штабу генерал І. Сафонов. У період Гетьманату група вояків корпусу на чолі з полковником Н. поступила на службу до Збройних Сил Української Держави. В 1919 призначений командиром Волинської дивізії Армії УНР, у ході Першого Зимового походу був заступником командира групи (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). По закінченні походу влітку і восени 1920 очолював резервні війська армії. З листопада 1920 перебував у таборі інтернованих українських частин у *Панпуті* як командир резервів і член штабу групи, до якої входили 5-та Херсонська дивізія, Окремий кордонний корпус, частини резерву, тилу, польової жандармерії. З липня 1921 з військовими частинами переведений до табору *Щеп'юрно*, де і помер. Похований на військовому українському цвинтарі поруч з 400 старшинами і козаками Армії УНР.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

НІЖИНСЬКИЙ ЛІЦЕЙ (Безбородьківський ліцей) - один з найстаріших вищих учбових закладів в Україні. Заснований у 1820 як гімназія вищих наук на кошти князя І. Безбородька у Ніжині. Гімназія 39-річним курсом навчання була прирівняна до університету. Першим директором ліцею був В. Кукольник. У 1832 гімназію реорганізовано у технічний (фізико-математичний ліцей) для підготовки військових офіцерів. У 1840 перетворено на юридичний ліцей. У 1875 ліцей було реорганізовано у історико-філологічний інститут ім. князя О. Безбородька. Інститут готував вчителів для середніх учбових закладів. У 1876-1921 виходили "Известия Историко-Филологического Института", в яких публікувалися праці з української і всесвітньої історії професорів і студентів інституту. Першим ректором ін-ту був М. Лавровський. Вихователями Н.л. були видатні українські письменники, вчені, громадські діячі, серед них -М. Гоголь, Є. Гребінка, Л. Глібов, В. Тарнавський, О. Лазаревський та ін. У 1920 Н.л. реорганізовано в інститут народної освіти, згодом - Ніжинський педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя.

НІКОВСЬКИЙ АНДРІЙ (14.10.1885 - 1942) -український політичний і державний діяч, літературознавець і публіцист. Н. у Малому Буялику на Одещині. Закінчив Одеський ун-т. У 1910-14 -редактор київської газети "Рада", 1917-19 -"Нова Рада", а в 1915 - журналу "Основа" в Одесі. Член *Товариства Українських Поступовців* і Союзу Українських Автономістів-Федералістів (з вересня 1917 - Українська Партія Соціалістів-Федералістів), з червня 1917 -заступник голови цієї організації. В квітні 1917 Н. був обраний до складу *Української Центральної Ради*, згодом *Малої Ради*. На поч. листопада 1917 увійшов до складу *Крайового*

комітету для охорони революції на Україні, пізніше був призначений комісаром Києва. В серпні-вересні 1918 очолював Український Національний Союз, що стояв в опозиції до гетьманської влади. В 1920 - міністр закордонних справ УНР в уряді В. Прокоповича. В 1920 Н. був призначений головою Комісії по виробленню Конституції Української Народної Республіки (створена 30.8.1923), яка працювала у Тарнові (Польща). В 1924 Н. повернувся в Україну. Займався науковою роботою в історико-філологічному відділі ВУАН (див. Українська Академія Наук). Засуджений підчас процесу Спілки Визволення України до тривалого ув'язнення. Відбував термін ув'язнення в солонецьких таборах, де і загинув. Автор книги нарисів "Vita Nuova" (1919), "Словника українсько-російського" (1927), перекладів творів В. Шекспіра, М. Гоголя, Дж. Лондона та ін.

НІМЕЦЬКЕ ЯБЛІННЕ - м. у Пн. Чехії. В Н. Я. з травня 1919 до жовтня 1921 знаходився найбільший у Чехо-Словаччині табір інтернованих вояків Української Галицької Армії. З них було сформовано Українську Бригаду, яка нараховувала бл. 80 старшин і 5 тис. бійців. Командирами бригади були призначені полк. А. Варивода, з жовтня 1920 - ген. В. Курманович. У таборі проводився систематичний військовий вишкіл і активна культурно-освітня робота. З кін. 1920 виходила газета "Український Стрілець". У жовтні 1921 інтернованих бійців з Н. Я. було переведено до табору у *Йозефові*.

НІЩИНСЬКИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ [літ. псевд. Петро Байда; 9(21).9.1832 - 4(16).3.1896] - відомий український композитор і поет-перекладач. Н. у с. Неменка (тепер Іллінецького р-ну Вінницької обл.). Навчався у Київській духовній семінарії. В 1856 закінчив Афінівський ун-т (філософський і богословський ф-ти), пізніше - здобув ступені магістра наук. Після повернення на батьківщину викладав російську і грецьку мови у навчальних закладах Петербурга (1857-60), Одеси (з 1860), Ананьєва (з 1855, тепер Одеська обл.), Бердянська (1888-90). Збирав та здійснював обробку українських народних пісень ("Байда", "Ой, гук, мати, гук"), писав музичні твори, організовував музичні колективи і керував ними. В 1875 Н. створив музичну картину "Вечорниці", як вставну сцену до вистави "Назар Стодоля" Т. Шевченка (вперше виконана в цьому ж році артистичним гуртком М. Кропивницького у Єлисаветграді). Широковідомим став чоловічий хор з "Вечорниць" - "Закувала та сива зозуля". Н. підтримував зв'язки з відомими українськими культурними і громадськими діячами М. Лисенком, М. Кропивницьким, І. Карпенком-Карим, П. Саксаганським, А. Желябовим та ін. З 1820 жив у с. Ворошилівці (тепер Тиврівського р-ну Вінницької обл.). Н. перекладав на українську мову твори античних класиків ("Антигону" Софокла, 1883; "Одіссею" Гомера, 1889, 1892; 6 пісень з "Іліади" Гомера, 1902-03), а також переклав на грецьку мову "Слово о полку Ігоревім" (1881). Автор підручника з грецької граматики та розвідок про грецьку музику.

"НОВА ГЕНЕРАЦІЯ" - літературна організація українських футуристів, що виникла в 1927 у Харкові. До об'єднання входили М. Семенко (голова), Г. Шкурупій, О. Полторацький, А. Чужий, М. Скуба та ін. Продовжуючи лінію "Аспанфуту", учасники Н. Г. проголошували гасло модернізації української літератури шляхом поєднання інтернаціоналізму та пролетарської культури з модерними мистецькими течіями Заходу. Видавали однойменний журнал Н.Г. (ред. М.Семенко), що виходив з жовтня 1927 до грудня 1930 у Харкові. В 1929 Н.Г. було перейменовано у ВУСКК (Всеукраїнську спілку робітників комуністичної культури), а з 1930-ОППУ(Об'єднання пролетарських письменників України). В січні 1931 Н.Г. шляхом прямого політичного тиску примусили самоліквідуватися.

"НОВА РАДА" - українська щоденна газета, що виходила з березня 1917 до січня 1919 у Києві. Видавалася за ініціативою Товариства для підмоги літературі, науці і штуці як продовження газети "Рада", закритої російським урядом у липні 1914. З 1918 - офіційний орган *Української Партії Соціалістів-федералістів*. Редагували газету А. Ніковський і С. Єфремов.

НОВА СЕРБІЯ - адміністративно-територіальна одиниця в Україні, створена російським урядом з пн-зх. частини Запоріжжя (пн. частина Кодацької і Бугогардівської паланок) офіційно для оборони Пд. України від нападу турків і татар, а фактично - для приборкання запорожців. У 1751 з Австрії в Україну емігрувало 218 сербів і угорців на чолі з полк. І. Хорватом, а згодом - болгари, волохи і греки з Туреччини, їх було поселено на території Запоріжжя від Дніпра на Сх. до р. Синюхи на Зх. від верхів'їв річок Інгулу та Інгульця на Півд. до річок Великої Висі та Омельника на Півн. У 1752 заселена територія названа Н.С. Царським указом від 23.3.1764 військові поселення у Н.С. було ліквідовано, і вона увійшла до складу створеної Новоросійської губернії. Із поселенців Н.С. було утворено два полки: Пандурський піхотний і гусарський, які стали одночасно адміністративно-територіальними одиницями. Полки об'єднувались в корпус. Штаб-квартира знаходилась у Новомиргороді. В 1754 на території Н.С. було засновано фортецю св. Єлисавети (з 1775 - м. Єлисаветград, тепер - м. Кіровоград), яка стала адміністративним центром. У 1754 у Н.С. переселено українських козаків з Лівобережної України, з яких сформували Новослобідський полк. Абсолютну більшість населення Н.С. становили українські козаки і селяни, вихідці з Правобережної і Лівобережної України.

НОВА СІЧ - остання із Запорозьких Січей, що існувала на українських землях у 1737-75. Н.С. відома також як Підпільненська, Покровська, Краснокутівська. Після знищення за наказом *Петра I* у 1709 Запорозької Січі (т. зв. Старої або Чортомлицької Січі), значна частина козаків, рятуючись від переслідувань царського уряду, змушена була переселитися у татарські володіння. Там ними були засновані *Олешківська Січ* та *Кам'янська Січ*. Важке економічне становище, переслідування з боку татар, змушували запоржців клопотати перед російським урядом про дозвіл на повернення в Україну. Наприкінці березня 1734, у зв'язку з необхідністю зміцнення південних кордонів Російської імперії, такий дозвіл козаки отримали. Для заснування Н.С. було обрано місце, розташоване за 5 км. від Старої Січі, на березі р. Підпільної (притока Дніпра). Тут було

збудовано укріплення з високим земляним валом, вежами та ровом. Н.С. поділялася на внутрішній кіш, зовнішній кіш та цитадель (т. зв. Новосіченський ретраншемент).

Внутрішній кіш мав вигляд правильного круга, в центрі якого був рівний майдан. У східній частині площі містилася дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці збудована за часів отамана І. *Малашевича* у 1734. Поруч з церквою була висока дзвіниця, що виконувала також функції сторожової вежі. Тут же містились пушкарня, яка була одночасно січовою тюрмою, військова скарбниця, окреме житлове приміщення для духовенства, а також будинок кошового отамана, над яким на час його присутності на Січі встановлювався білий прапор, Навколо майдану були розміщені 38 куренів, біля яких - курінні скарбниці та будиночки військової та курінної старшини. Зовнішній кіш (часто називали передмістям, слободою, торговим базаром та ін.) був відділений від внутрішнього окремим валом, в якому були влаштовані кам'яні ворота з вежею, що завжди охоронялись козаками. Тут містились будинки козаків, торговців та ремісників, а також понад 100 торгових комор та шинків. Зовнішній кіш був також оточений фортифікаційними спорудами.

У 1735 за наказом царського уряду для встановлення нагляду над запорожцями збудовано цитадель, У цитаделі постійно перебував російський гарнізон (дві роти солдат з шістьма гарматами), знаходився будинок коменданта, офіцерські, інженерні та артилерійські приміщення, солдатські казарми, склади амуніції та гауптвахта. Зовні вся територія Н.С. була обнесена високим валом з частоколом та ровом. Доповнювали систему оборонних споруд Н.С. численні сторожові вежі, вовчі ями та ін., які у великій кількості знаходились навколо неї. Ряд укріплень, т. зв. бакинів або маяків були збудовані вздовж кордону з Кримським ханством та на основних переправах через Дніпро, Південний Буг та ін. річки.

На Січі сформувалась власна адміністративно-територіальна та військова система. Територію Запоріжжя було поділено на паланки. Військово-адміністративна та судова влада часів Н.С. фактично зосереджувалася в руках старшини, що поділялася на кошову, паланкову, курінну а також військових служителів. *Кошова старшина (кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, осавул)* обиралися щороку на загальній військовій раді, яка відбувалася на Січі 1 січня. Після військової старшини за своїм значенням . йшли курінні отамани та т. зв. батьки або "сиво-усі діди" (колишні військові запорізькі старшини), а також військові служителі - військовий довбиш, військовий пушкар, військовий товмач, військовий кантаржій, військовий шафарі, канцеляристи та військовий шкільний отаман, булавничий, бунчужний та хорунжий. Курінна старшина обиралися на курінних зборах (сходках), а паланкову старшину призначав *Кіш Запорізької Січі*. До паланкової старшини входили полковник, осавул, писар, підосавул, підписар. У часи військових дій виділялась також похідна старшина - полковник, осавул та писар, влада яких на Січ не поширювалась.

Головними завданнями запорожців Н.С. були охорона південних кордонів Запоріжжя від грабіжницьких нападів турків та кримських татар - у мирні часи, а під час російсько-турецьких воєн 1735-39, 1768-74 - запорізька піхота, кіннота та військова флотилія брали участь у боях проти турецько-татарських військ.

Запорізьке козацтво поповнювалося переважно за рахунок селян-кріпаків, які втікали на землі Н.С. з Лівобережної, Правобережної, Слобідської України. Кожний козак обов'язково приписувався до одного із 38 куренів. Незважаючи на постійні вимоги царської адміністрації, гетьманського уряду, поміщиків старшина Н.С. не повертала селян-втікачів. У період існування Н.С. на Запоріжжі вибувалося значне економічне піднесення. Це проявилось в поширенні землеробства, в подальшому розвитку скотарства та промислів. Зміцнювалося велике старшинське землеволодіння. Значна частина продукції зимівників і слобід (коні, худоба, продукти тваринництва та ін.) продавалися на Правобережну та Лівобережну Україну, Росію, Кримське ханство.

Царський уряд проводив політику, спрямовану на обмеження автономного устрою Н.С. У 1734 Січ було підпорядковано київському генерал-губернатору. З метою посилення контролю за діяльністю запорожців у 1735 за 2 км. від Січі було збудовано Новосіченський ретраншемент, а у 1740-50-х рр. цілий ряд фортець (Сокольська, Микитинська та ін.), в яких були розміщені російські військові гарнізони. У 1752 на землях Бугогардівської та Кодацької паланок утворено *Нову Сербію*. Постійно проводилась ізоляція земель Запоріжжя за допомогою розміщення російських полків, відчуження частини земель та ін. У 1764 до новоствореної Новоросійської губернії було приєднано запорізькі землі по р. Інгул, а у 1770 на півдні володінь Н.С. розпочалося будівництво *Дніпровської лінії*.

Остаточне рішення про ліквідацію Н.С. було прийняте після завершення російсько-турецької війни 1768-74. *Катерина II* видала указ, в якому безпідставно звинувачувала запорожців у державній зраді, наказала заарештувати козацьку старшину, розпустити Запорізьке військо, зруйнувати Січ. Наприкінці травня- поч. червня 1775 царське військо під командуванням ген. П. Текелі вступило у запорізькі володіння, 4(15).6.1775 російські полки оточили Січ. 5(11).6.1775 урядові війська захопили і зруйнували Н.С. Заарештовану старшину, було звинувачено у зраді та заслано у Сибір і на Соловецькі о-ви. Січову скарбницю та майно було конфісковано, а землі Запоріжжя включено до складу Новоросійської та Азовської губерній. Незадоволені діями російського уряду козаки покинули Запоріжжя. Частина запорожців переселилася у турецькі володіння, в Добруджу, де вони заснували *Задунайську Січ*.

НОВАКЮСЬКИЙ ОЛЕКСА ХАРЛАМПІЄВИЧ [2(14).3.1872-29.8.1935]-український живописець і педагог. Н. у с. Слободо-Ободівка (тепер Ольгопільського р-ну Вінницької обл.). Мистецьку освіту здобув, навчаючись в

Одесі (1888-92) у художника-декоратора Ф. Клименка та у Краківській Академії красних мистецтв (1892-1900) у Л. Вичульського і Я. Станіславського. Живописна манера Н. сформувалась на творчому засвоєнні принципів імпресіонізму. Довгий час працював у с. Могила біля Кракова. З 1913 жив у Львові, куди переїхав за допомогою митрополита А. Шептицького. Н., крім творчої роботи, займався і педагогічною діяльністю. В 1913 заснував у Львові художню школу, що стала відомим осередком малярської культури у Західній Україні, і в якій вчилася ціла низка відомих митців, зокрема, Л. Перфецький, В. Іванюк, Р. Сельський, С. Зарицька, С. Луцик, Г. Смольський, С. Гебус-Баранецька, М. Мороз та ін. У 1924-25 очолював факультет мистецтва Львівського (таємного) Українського Університету. Помер у Львові, похований на Личаківському кладовищі. У Львові відкрито художньо-меморіальний музей художника. Твори: "Діти" (1905), "Коляда" (1907-10), "Весна" (1909), "Автопортрет" (1911), панно "Народне мистецтво" і "Наука" (обидва - 1915-16), "Весна в с. Могила", "Пробудження" (1912), "Юрський собор" (1925), "Музика" (1929), "Довбуш" (1931), портрети Д. Левицького, митрополита А. Шептицького, О. Барвінського та ін.

НОВАКОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1872-1941)-український громадсько-політичний діяч. До Першої світової війни 1914-18 - адвокат у Богородчанах (тепер Івано-Франківська обл.). Належав до Української Радикальної Партії, згодом перейшов до *Української Соціал-Демократичної Партії*, пізніше - член Української Національно-Демократичної Партії. В 1913 обраний депутатом галицького сейму. Учасник Першої світової війни 1914-18. З серпня 1914- четар Легіону *Українських Січових Стрільців*, з весни 1917 -командант Поборової сотні УСС, яка займалась набором новобранців до Легіону УСС. Співпрацював у Союзі *Визволення України*. В 1918 Н. був призначений повітовим комісаром ЗУНР у Скалатському повіті (тепер Тернопільська обл). З поч. січня 1919 входив до складу Віділу Української Національної Ради. З жовтня 1919 -член дипломатичної місії УНР (голова А. *Лівицький*, члени Л. Михайлович, П. Понятенко, Б. *Ржепецький*, С. *Витвицький*, А. *Горбачевський*), яка вела переговори з представниками польського уряду у Варшаві. В 1920-30-х рр. жив у Закарпатті, з 1939 - у Словаччині, де і помер.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ПАТРІОТИЧНИЙ ГУРТOK - таємний гурток українських автономістів. Існував у Новгород-Сіверському намісництві в 1780-90-х рр. 18 ст. До гуртка входили А. Гудович, Г. Долинський, М. *Значко-Яворський*, еп. Варлаам Шишацький, Т. Калинський, О. Лобисевич, П. Коробчевський, М. Миклашевський, Г. *Полетика*, А. *Рачинський*, Ф. Туманський, А. *Худорба*, А. Пригара та ін. Ставив своїм завданням розвиток національної культури і здобуття незалежності України. Заходами членів гуртка поширювалися патріотичні публіцистичні твори, праці з історії та етнографії України ("Записки о Малороссии" Я. Маркевича, "Історія Русів", "Вергілієві Пастухи" О. Лобисевича та ін.), створювались проекти розвитку української освіти: відкриття у Новгород-Сіверську гімназії та ун-ту, заснування "Академічного Зібрання" - прототипу Української АН та відновлення українських козацьких формувань (проект В. *Капніста* 1788). Робились спроби знайти дипломатичну (а по можливості, і військову підтримку) ідеї відновлення державної незалежності України (місія В. і П. Капністів у 1791 до Пруссії).

НОВИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІЛЛІЧ (р. н. невід. -п. бл. 1720) - український військовий діяч, дослідник Сибіру. Походив з козацько-старшинського роду. Вчився в Київській Академії. У 1704-08 - полковник компанійського (охотницького) полку. В 1708 був резидентом І. *Мазели* при польському коронному гетьмані А. *Сенявському*. Брав участь у бойових діях проти московських військ в Україні. В 1709 Н. був схоплений і засланий у Москву, а в 1712 -в Сибір, до Тобольська (за деяк. дан., с. Березове). Допомагав митрополиту Тобольському і Сибірському Ф.Лещинському під час місійної діяльності серед автохтонних народів. Вивчав побут, звичаї та культуру місцевого населення. Згодом служив у Кондинській волості, де і загинув. Н. -автор однієї з перших етнографічних праць "Короткий опис про народ остяцький" - 1715, що містить цілий етнографічний матеріал про хантів (остяків). Цю працю було видано німецькою мовою (без зазначення автора) в 1720, 1730 і 1744 (фрагменти) та в 1884 і 1941 російською мовою (повністю).

НОГАЇ (Ногайці) - узагальнена назва тюрко- і мовного населення, що входило в 17-18 ст. до і татарських державних утворень. З'явилися в південноукраїнських степах у 20-х рр. 17 ст. внаслідок розпаду Малої Ногайської орди на Білгородську, Єдичкульську, Єдисанську та Джамбуйлуцьку орди. Н. були нащадками населення Золотоординського улуса, який очолив у кін. 13 ст. темник Ногай (від його імені походить назва Н.). В етнічному плані це змішане населення. До його складу входили монголи та ін. етнічні групи, зокрема, кипчаки, які передали Н. свою мову. За антропологічними даними - це монголоїди. Основними заняттями більшості Н. було кочове екстенсивне скотарство. Вони не заготовляли кормів та загонів для худоби. Землеробством займались переважно кубанські Н. Як і в ін. кочових народів царської Росії, в Н. включно до 20 ст. панували патріархально-феодальні відносини, виділились князі (мурзи, султани), дрібніша знать, а також мусульманське духовенство. Разом з тим у них довго зберігались пережитки первісної епохи (племена, роди).

М. Пелешишин (Львів).

НОГАЙСЬКА ОРДА - татарське державне утворення, що виникло в кін. 14 - на поч. 15 ст. внаслідок розпаду Золотої Орди. Займала територію від Північного Прикаспію й Приуралля до Ками і від Волги до Іртиша. В серед. 16 ст. Н.о. розпалась на Велику Н.о. (на схід від Волги) і Малу Н.о. (між Кабардою і Азовом) та Алтикульську орду (в басейні р. Емба). В другій пол. 16 ст. Мала Н.о. перекочувала в півд.-українські степи, де в 20-х рр. 17 ст. розпалась на чотири орди -Білгородську, Джамбуйлуцьку та Єдичкульську та Єдисанську. Ці ногайські орди, будучи васалами Кримського ханства, брали участь у

грабіжницьких нападах на українські землі. З ногайця-ми вели постійну боротьбу запорізькі козаки. Після входження у 1770 Пд. України до складу Російської імперії, нагайців переселили у При-азов'я тау степи між Доном і Кубанню, азгодом-у прикаспійські та бесарабські степи. Після Кримської війни 1853-56 ногайці з причорноморських степів переселилися до Туреччини.

М. Пелецишин (Львів).

НОГАТА - грошова одиниця, що знаходилась в обігу на землях *Київської держави* у домонгольський період. Назва походить від арабського терміну "нагд" - повноцінна, відбірна монета, або "накада" - сортувати, відбирати кращі екземпляри. Н. - це високопробна срібна монета -арабський кувачнийдірхем ранніх емісій. Вага її становила бл. 2,5 г. В 11 ст. Н. дорівнювала 1/20 гривни.

"НОРМАЛІЗАЦІЯ" - політика врегулювання українсько-польських відносин здійснювана шляхом порозуміння між проводом *Українського Національно-Демократичного Об'єднання* (УНДО) і польським урядом 1935-38. Початок "Н." поклали переговори представників УНДО (В. Мудрий, О. Луцький і В. Целевич) з міністром внутрішніх справ Польщі М. Зиндрамом-Косцялковським 29.5.1935 у Варшаві та укладена внаслідок них угода про участь українців у виборах до вищих законодавчих органів Польщі. "Н." була спричинена спробами українських політиків пристосуватися до нових внутрішніх (посилення тоталітарних тенденцій у суспільно-політичному житті Польщі) та міжнародних (важке положення українців в СРСР, зближення між Німеччиною та Польщею) умов. Після українсько-польської конфронтації літа-осені 1930 (див. *"Паціфікація"*) в УНДО активізувалася консервативна група (М. Галушинський, О. Луцький та ін.), що виступала за врегулювання відносин з державою та польським суспільством (розмови делегації Української парламентарної репрезентації з представниками польського правлячого табору в лютому 1931). На поч. 1935 голова партії Д. Левицький у своїй промові в сеймі висловився за конструктивну співпрацю з державою на засаді задоволення слушних потреб українців. Ідею "Н." підтримали верхи українських фінансово-економічних та культурно-просвітніх інституцій, єпископат греко-католицької церкви. До виборчої угоди УНДО з урядом приєдналася католицька політична група - *Українська Народна Обнова* (УНО). "Н." обмежилася лише територією Галичини. Вибори 1935 принесли українцям 14 місць в сеймі (УНДО -13, УНО -1) і 5 в сенаті (УНДО -4; УНО-1); В. Мудрий (віджовтня 1935 -голова УНДО) став віце-маршалом сейму, А. Горбачевський - віце-маршалом сенату. Українські послы в сеймі визнали т. зв. "державні конечності": голосували за державний бюджет, військові закони. В руслі нормалізаційного порозуміння ЦК УНДО сформулював ряд постулатів (поданих в формі меморіалів на адресу уряду): припинення колонізації українських земель поляками, скасування обмежень у доступі української молоді до вищих шкіл, відкриття українського університету, розширення сфери вживання української мови, амністії для політ'в'язнів, ліквідації концтабору в Березі Картузькій, повернення українцям Народного дому і Ставропігійського інституту, поширення прав українців у місцевій самоуправі та доступу їх до державної служби, надання фінансової підтримки українським товариствам та ін. В грудні 1938 УПР внесла проект закону про надання західноукраїнським землям автономії. Уряд частково задовільнив деякі з цих вимог: проведено амністію, з якої скористали і українці, українським фінансово-економічним інституціям надано кредити, дозволено вживати термін "український", хоча й збережено в ужитку терміни "руський" та "русинський". Проте більшість українських постулатів не була виконана. Натомість положення українців в ряді ділянок життя (земельні відносини, шкільництво, державна служба) під час "Н." погіршувалося. Водночас під протекцією урядових та військових кіл і місцевої адміністрації активізували свою протиукраїнську діяльність польські шовіністичні організації в Галичині. Невдача "Н." спричинила кризу, і опозицію в УНДО (Д. *Левицький*, В. Кузьмович, І. *Кедрин-Рудницький* та ін.-т. зв. група *"Діла"*) та консолідацію на антинормалізаційному ґрунті різних українських політичних угруповань (див. Контактний Комітет). Зміна внутрішньополітичних умов (зростання протиукраїнських тенденцій в політиці держави) та міжнародної ситуації (т. зв. чехо-словацька криза, справа *Карпатської України*) прискорили припинення політики "Н." В грудні 1938 В. Мудрий проголосив "Н." недійсною. *М. Швагуляк (Львів).*

НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ - наукова теорія, що заклала підвалини норманізму - напрямку в українській і зарубіжній історіографії 18-20 ст., прихильники якого вважають норманів (від скандинавського терміну, що означає "північна людина"; у літописах - варяги) засновниками східнослов'янської державності, в т.ч. й Київської Русі. Творцями Н.т. були німецькі історики Г. З. Байєр, Г. Ф. Міллер і А. Л. Шлецер, які працювали у другій пол. 18 ст. у Петербурзькій АН. Підставою для висновку про скандинавське походження Русі (держави і назви) слугувало довільне тлумачення ученими-норманістами писемних джерел, насамперед, статті 862 третьої (1118) редакції "Повісті минулих літ" про закликання слов'янами на князювання трьох варязьких князів - Рюрика, Синеуса і Трувора. Н.т. базувалась на уявленні про творення держави внаслідок діяльності видатної історичної особи. Початкове вона мала політичний підтекст, оскільки доводила неспроможність східних слов'ян до самостійного державотворення. У 19 ст. положення Н.т. розвивали російські історики М. Карамзін, С.Соловйов, М. Погодін, датський славіст В. Томсен. На рубежі 19-20 ст. теорія зазнала значної модифікації у працях зарубіжних істориків Ф. Брауна, К. Пандера, С. Рожнецького, В. Вестберга. Не відмовляючись від традиційної концепції норманського завоювання, учені неонорманісти (Г.Янкун, Г. Штокль, Т. Арне, А. Стендер-Петерсен, Р. Пертнер, Т. Капелле, Х. Арбман, В.Мошин, М. Таубе, Ю. Вернадський та ін.) запропонували теорії послідовної зміни іноземного панування над слов'янами, мирної норманської колонізації, вирішальної ролі варягів у формуванні соціальної верхівки Київської Русі, їх визначального впливу на економічний розвиток країни.

Наукову критику Н.т. (антинорманізм) започаткував у другій пол. 18 ст. М. Ломоносов. У першій пол. 19 ст. проти неї виступили історики-декабристи, слов'янофіли, пізніше - відомі російські вчені С. Гедеонов, Діловайський, В. Ва-сильєвський. На противагу норманістам вони висунули ряд теорій (балтійсько-слов'янська, литовська, готська), що спричинило розгортання дискусії на новому рівні. У радянській історіографії початкове відчувався значний вплив Н. т. Одночасно розпочалася її наукова критика з боку провідних істориків. Значний внесок спростування постулатів норманізму зробили Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибаків, Л. Черепній, В.Мавродін, В. Пашуто, Д. Ліхачов, І. Шаскольський, польський учений Г. Ловм'янський.

Помітно менший вплив мала Н.т. на українську історіографію. Автор *"Історії Русів"* вважав, що назва Русь, як і держава східних слов'ян постала на місцевому ґрунті. М. *Костомаров*, виступаючи з критикою Н.т., обґрунтовував литовське походження Русі. Не надавали значення норманізму В. *Антонович* та представники його школи. Видатний український історик М. *Грушевський* відстоював думку про "істноване Русі в полудневих краях тоді ще, коли першого скандинавсько-руського князя, Ігорєвого батька з його братами не могло бути й на світі" (Історія України-Руси, т. 1, с. 624). Учений доводив, що Н.т. є непотрібною для висвітлення питання про походження Київської Русі. М. Грушевський допускав лише певний вплив варязької військової організації на об'єднавчий процес давньоруських земель під владою Києва. Учні та послідовники М. Грушевського поділяли його погляди, однак, окремі історики "державної школи" в західноукраїнській історіографії 1920-30-х рр. 20 ст. - С. *Томашівський*, М. *Кордуба*, М. Чубатий, Б. Крупницький погоджувалися з окремими положеннями Н. т. Українські історики Д. Багалій, В. Пархоменко, що працювали в наукових установах УРСР стояли на позиції антинорманізму.

Сучасна українська історична наука, репрезентована працями учених П. Толочка, М. Брайчевського, М. Котляра, В. Барана та ін. доводить, що Н.т. як проблема походження Київської Русі втратила наукове значення. Доведеним фактом вважається існування протодержавних утворень у Подніпров'ї, Галичині і Волині задовго до літописного повідомлення про покликання варягів. Ряд сучасних російських істориків (Д. Мачінський, Г. Лебедев, О. Мельникова) поділяють погляди норманізму і доводять північне походження Русі.

О. Мазур (Львів).

НОСАЧ ТИМОФІЙ (рр. н. і см. невід.) -український військовий діяч серед. 17 ст., полковник прилуцький з 1648. Брав участь у національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. *Хмельницького* 1648-57. 4.4.1655 Н., будучи генеральним обозним в уряді гетьмана П. *Тетері*, під час облоги Корсуня московськими військами потрапив у полон разом з генеральним суддею І. *Креховецьким* і був засланий. За деякими дан., у 1668 повернувся в Україну.

НОСКОВСЬКИЙ ЗЕНОН (31.10.1889 -3.12.1962) - український військовий діяч, сотник Легіону Українських Січових Стрільців. Н. у с. Мушкатівці Борщівського повіту в Галичині. Закінчив *Академічну гімназію* у Львові та юридичний ф-т Львівського ун-ту. В довоєнний час був активним організатором осередків спортивного товариства *"Сокіл"* у Галичині. На поч. Першої світової війни 1914-18 вступив у *Легіон Українських Січових Стрільців*. Командував спочатку четюю, згодом сотнею УСС. Відзначився в боях на горі Ключ, був нагороджений медаллю за хоробрість. 30.9.1916 Н. був захоплений у російський полон у боях під Потуторами. Брав участь в українських національно-визвольних змаганнях 1917-21, командував полком УСС, деякий час служив в *Червоній Українській Галицькій Армії*. З 1920 жив в еміграції у Чехо-Словаччині, працював в судових установах. Помер у Словаччині.

О

ОБИДОВСЬКИЙ ІВАН (1676-1701)- полковник ніжинський (1695-1701), небіж гетьмана І. *Мазепи*. О. як наказний гетьман брав участь у війнах з Туреччиною (1695) і Швецією (1700-01). В 1701 очолював 12-тисячне українське військо, яке на вимогу Петра I виступило під Нарву. У цьому поході від холоду і хвороб загинуло кілька тисяч козаків, зокрема і сам О.

ОБОЗНИЙ - виборна службова особа, яка займала одну з найвищих державних і військових посад у *Гетьманщині* в 17-18 ст. Поділялися на генеральних і полкових О. Генеральний О., який належав до генеральної старшини, вважався першою особою після *гетьмана*. Керував військовою артилерією, відав постачанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ. Генеральний О. засідав у *Генеральній Військовій Канцелярії* та *Генеральному Військовому Суді*. Полковий О. керував полковою артилерією і вважався заступником полковника в українському козацькому війську. Під час воєнних дій, як найвищий за рангом член генеральної старшини, О. найчастіше призначався наказним гетьманом.

"ОБОРОНА УКРАЇНИ" - українська політична організація радикально-соціалістичного напрямку у США і Канаді. Заснована в 1920 у США для підтримки політичної і військової боротьби за незалежність *Західної України*. В 1920-23 діяла як таємна організація. З 1923 перейшла до легальних форм діяльності. Видавала офіційний друкований орган - "Українська Громада" (виходила 1923-27 у Нью-Йорку і 1930-31 -у Детройті).

О.У. тісно співробітничала з УСРП у Західній Україні і надавала їй фінансову підтримку. Члени організації відігравали провідну роль у керівництві Українського Робітничого Союзу в США. О.У. протистояла українським комуністам в Америці та їх ідеології, намагалася обмежити їх вплив серед українських емігрантів. Лідерами організації були М. Січинський, М. Цеглинський, Я. Чиж. У 1940-х рр. М. Січинський і В. Левицький перейшли на радянське позиції. Внаслідок цього у 1947 в організації стався розкол, Група М. Цеглинського видавала журнали "Оборона України" і "Оборона". Частина членів О.У. заснували в 1949 Українську Вільну Громаду Америки.

ОГІЄНКО ІВАН ІВАНОВИЧ (церковне ім'я -Іларіон; 14.1.1882 - 29.3.1972) - відомий український церковний і громадський діяч, митрополит (з 1943), історик церкви, педагог, дійсний член Наукового Товариства ім. Т.Шевченка (з 1922). Н. у м. Брусиліві на Київщині. В 1909 закінчив Київський ун-т св. Володимира. Згодом навчався на Вищих Педагогічних Курсах, працював у Київському комерційному інституті. З 1915 викладав у Київському ун-ті, був приват-доцентом на кафедрі мови і літератури. Належав до Української Партії Соціалістів-Федералістів. У 1917-18 відіграв значну роль в українізації вищих навчальних закладів і шкільництва. З 1918-професор кафедри історії української культури Київського Українського Державного Університету. З 14.1.1918 О. виступив на Всеукраїнському Церковному Соборі у Києві з доповіддю "Відродження Української Церкви", в якій аргументовано довів право Української церкви на самостійне існування. Влітку 1918 виступив засновником і став першим ректором Кам'янець-Подільського Українського Державного Університету (відкритий 22.10.1918). На поч. 1919 О. призначався міністром освіти Української Народної Республіки в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. В 1919-20 - міністр віросповідань УНР в урядах Іс. Мазепи та В. Прокоповича. В жовтні 1920 після від'їзду Директорії УНР з Кам'янця-Подільського О. став головноуповноваженим уряду. Захоплення Кам'янця-Подільського більшовицькими військами примусило О. емігрувати до Польщі. З 1920 жив у Тарнуві. В 1921 був членом Ради Республіки і до 1924 - міністр у справах віровизнання уряду УНР в екзилі. З 1924 викладав українську мову у Львівській учительській семінарії, в 1926-32 - професор церковно-слов'янської мови на богословському ф-ті Варшавського ун-ту. Заснував і редагував у Варшаві журнали "Рідна Мова" (1933-39) і "Наша Культура" (1935-37), які сприяли популяризації української культури, норм єдиної літературної мови серед українців за межами УСРР, виступали проти русифікаторської політики тогочасного керівництва радянською Україною. У жовтні 1940 на Соборі українських православних єпископів висвячений (під ім'ям Іларіона) архієпископом Холмським і Підляським. Здійснював українізацію Церкви на Холмщині шляхом запровадження української мови у богослужінні. З березня 1944 (за ін.дан., з 1943) - митрополит Холмсько-Підляський. Влітку 1944 О. змушений емігрувати до Швейцарії (жив у Лозанні), а в вересні 1947 -до Канади у м. Вінніпег. У серпні 1951 на Надзвичайному Соборі УГПЦ у Вінніпезі був обраний главою Української Греко-Православної Церкви у Канаді і митрополитом Вінніпегу, О. доклав чимало зусиль для організації та розбудови українського національно-культурного та релігійного життя у Канаді. Заснував Теологічне Товариство (тепер Теологічне Товариство митрополита Іларіона), здійснив реорганізацію богословського ф-ту Манітобського ун-ту, перетворивши його в Колегію ім. св. апостола Андрія (готує православних священників для українських громад в усьому світі), очолював Науково-Богословське Товариство, розгорнув велику науково-дослідницьку та видавничу діяльність. Відновив видання і продовжував редагування науково-популярного журналу "Наша культура-(1951-53, з 1954 - "Віра і Культура)". За І. було проголошено Аіст об'єднання трьох українських автокефалій за кордоном. Помер у Вінніпегу. О. -автор багатьох наукових праць з українського мовознавства, історії церкви, культури, канонічного права: "Огляд українського язикознавства" (1907), "Українська культура" (1918), "Український стилістичний словник" (1924), "Історія українського друкарства" (1925), "Чистота і правильність української мови" (1925), "Кирило і Мефодій: їх життя і діяльність" (т.т. 1 -2, 1927-28), "Пам'ятки старослов'янської мови 10-11 ст." (1929), "Українська літературна мова 16 ст. і Крехівський Апостол 1560" (т.т. 1 -2, 1930), "Сучасна українська літературна мова" (1935), "Українська Церква" (т.т. 1-2., 1942), "Історія української літературної мови" (1950), "Іконоборство" (1954), "Візантія і Україна" (1954), "Українська Церква за Богдана Хмельницького, 1647-57" (1955), "Українська Церква за час Руїни" (1956), "Князь Константин Острозький і його культурна праця" (1958), "Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія" (1965), "Канонізація святих в Українській Церкві" (1965), "Слово о полку Ігоревім" (1949, 1967) та ін. О. здійснив переклад Святого письма на українську мову (виданий в 1962).

ОГІЙЧУК ГРИГОРІЙ (25.1.1893 - 13.2.1985)-український православний церковний діяч, митрополит *Собороправної Української Автокефальної Православної Церкви* (СУАПЦ). Н. у Трубіївці Сквирського повіту Київської губ. З 1919 - висвячений на священника. Брав активну участь у діяльності *Української Автокефальної Православної Церкви*. До 1927 служив священником на Київщині. З 1932 - настоятель собору в Бердичеві. У 1932 його заарештовано і засуджено до табірної ув'язнення. Після 4-річного перебування у таборах Кузбасу, повернувся в Україну, але дозволу виконувати пастирські обов'язки не отримав. З травня 1942 - єпископ Житомирський, згодом - архієпископ відновленої УАПЦ. З вересня 1942 до березня 1943 був ув'язнений в гітлерівській тюрмі. Наприкінці війни емігрував до Німеччини. З жовтня 1947 очолив СУАПЦ. У 1950 переїхав до США, жив у Чикаго. З 1971 - митрополит СУАПЦ. Помер у Чикаго.

ОГЛОБЛИН ОЛЕКСАНДР (6.12.1899 -16.2.1992)- визначний український історик, історіограф і археограф, член НТШ (1947, почесний член з 1988), Н. в Києві. Походив з козацьких родів Лашковичів і Савицьких. В 1919 закінчив Київський ун-т св. Володимира. В 1920-21 -професор кафедри історії економічного побуту України Київського археологічного інституту, в 1921-33 - Київського інституту народної освіти, в 1927-30 -

кафедри народного господарства України Київського Інституту Народного Господарства, професор кафедри історії України в Київському ун-ті (1938-41), кафедри історії України Одеського університету(1938-1941). Старший науковий співробітник ВУАН (1926-1933) і АН УРСР (1935-41), керівник комісії соціально-економічної історії України (1929-32), дійсний член Харківського Інституту історії української культури ім. Д. Багалія (1926-31), заступник директора Всеукраїнського Історичного музею в Києві (1931-32), директор Всеукраїнського Центрального Архіву Стародавніх Актів в Києві (1932-1933), дійсний член Українського науково-дослідного Інституту педагогіки в Києві (1938-41). У 1930-31 був ув'язнений ДПУ, у 1933-35 позбавлений всіх наукових посад. Восени 1941 під час німецької окупації очолював київський магістрат. З 1941 входив до складу Української Національної Ради. У 1943 проживав у Львові. З 1944 - в еміграції, спочатку в Чехо-Словаччині та Західній Німеччині, а з 1951 - у Сполучених Штатах Америки. Професор *Українського Вільного університету* у Празі (з 1944) та у Мюнхені (з 1945), член його Сенату (1946-51); професор Богословської академії УАПЦ та член її Сенату (1946-51). Дійсний член НТШ, УВАН, Американської Асоціації Славістів. Голова історичної секції УВАН у США (з 1951), директор філософського відділу делегатури УВУ у США (1957-62), професор УТІ в Нью-Йорку (з 1958). З 1965 -голова Українського Історичного Товариства. Член редколегії та редактор історичного відділу "Енциклопедії Українознавства". У 1968-70 - професор-гість історії України в Гарвардському університеті, у 1970-73 - консультант для докторантів з історії України при цьому ж університеті. Помер в Лудлоу (штат Масачусетс, США). Автор біля 700 публікацій, у т.ч. 30 книжок, присвячених в основному питанням соціально-економічного відносин в Україні, історії козацької доби та розвитку української історіографії. Серед праць: "Очерки истории украинской фабрики" (1925), "Ескизи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)" (1929), "Нариси з історії капіталізму на Україні" (1931), "Українсько-московська угода 1654" (1954, українською й англійською мовами), "Ukrainian Historiography, 1917-1956" (1957), "Люди старої України" (1959), "Гетьман Іван Мазепа та його доба" (1960), "A History of Ukrainian Industry" (1971).

Д. Кушплір (Львів).

ОГНИЩАНИН - головний управитель княжого двору в *Київській Русі* у 10-12 ст., боярин. Відповідав за ведення вотчинного господарства і збереження князівського майна. Віданню О. підлягав весь адміністративний апарат вотчини (збірник князівських прибутків), під'їзний, завідуючий князівськими стайнями і табунами. За "*Руською Правдою*", замах на життя О, карався великим штрафом. У випадку вбивства О. вбивця або верв, на чий території знайдено тіло, сплачував штраф у розмірі 80 гривень срібла (за смерда і холопа - 5 гривень, вільну людину - 40 гривень).

ОГОНОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (17.3.1848 - 10.2.1891)- український вчений правник і громадський діяч, дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Брат О. і П. Огоновських. Н. ус. Букачівцях на Рогатинщині (тепер Ів.-Франківська обл.). У 1871 закінчив Львівський ун-т, працював адвокатом. У 1878 викладав право у Львівському ун-ті, в 1886 призначений деканом юридичного ф-ту цього ж ун-ту. Перший професор права, який викладав українською мовою в ун-ті. Зробив значний внесок у розробку української юридичної термінології. В 1872-76 - редактор журналу "*Правда*", співзасновник декількох громадських організацій ("Дружній Лихвар", "Просвіта", НТШ, "Рідна Школа"), перший голова народовецької політичної організації Народна Рада (1885). Автор монографій та статей з цивільного права.

Д. Кушплір (Львів).

ОГОНОВСЬКИЙ ОМЕЛЯН (3.8.1833 -28.10.1894) - український учений-філолог і громадський діяч, чл.-кор. Польської АН (з 1881). Брат О. і П. Огоновських. Н. у с. Григорів на Станіславівщині в Галичині. Навчався у Львівській духовній семінарії. З 1863 викладав релігію і українську мову та літературу в Академічній гімназії у Львові. Після закінчення Львівського (1865) і Віденського (1870) ун-тів заступив Я. Головацького на кафедрі руської (української) мови та літератури у Львівському ун-ті. Один із засновників "*Просвіти*" (її голова 1877-1914), Народної Ради (1885) і Наукового Товариства ім. Т.Шевченка (1893). Автор поезії "Хрест" (1860), драм "Федько Острозький" (1861), "Настасія" (1862), "Гальшка Острозька" (1887), українського перекладу "Слова о полку Ігоревім" (1876), біографії Т. Шевченка (1893) та ін. Найбільша праця О. "Історії української літератури" залишилась незавершеною (публікувалась в "Зорі"1887-94 ; видана окремо, тт.І-6 - 1887, 1889,1891,1893-94).

Д. Кушплір (Львів).

ОГОНОВСЬКИЙ ПЕТРО (20.7.1853-9.2.1917)-український педагог, вчений і громадський діяч. Брат О. і О. Огоновських. Дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* (з 1899), голова "Просвіти" (1906-10), автор підручників з математики і фізики українською мовою.

Д. Кушплір (Львів).

ОДИНЕЦЬ ДМИТРО (1882 - р. см. невід.) -російський політичний діяч в Україні, історик права. До 1917-приват-доцент Петербурзького ун-ту, член Народно-Соціалістичної Партії. 12.11.1917 за рішенням *Української Центральної Ради* увійшов до складу *Генерального Секретаріату УЦР-УНР* як товариш генерального секретаря національних справ для справ великоруських. З січня 1918 входив як міністр з російських справ до складу уряду В. Винниченка. В січні 1919 - член Президії *Трудового Конгресу України*.

Згодом емігрував.

ОДРИНА ДМИТРО (1892-16.11.1919)-український громадсько-політичний і державний діяч. Н. у Телешівці Васильківського повіту Київської губернії. В 1916 закінчив Київський ун-т. За фахом - лікар. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*, деякий час очолював Центральний Комітет партії. В 1917-18- член *Української Центральної Ради*. Після розколу в УПСР у травні 1918 О. увійшов до т.зв. центриської течії партії (М. Чечель, М. Шраг, М. Шаповал, Н. Григор'їв, О. Жуковський, П. Христюк та ін.). У січні 1919 О. був заступником голови (очолював С. Вітик) *Трудового Конгресу України*. Під час українсько-більшовицької війни 1917-21 О. активно займався створенням медичної служби в тилу і санітарних частин на фронті. 30.6.1919 -міністр народного здоров'я і заступник голови Ради Народних Міністрів УНР Іс. Мазепи. Восени 1919 керував організацією заходів по ліквідації епідемії тифу на Поділлі, під час якої сам захворів і помер у Кам'янці-Подільському.

ОЗАРКЕВИЧ ІВАН (1795 - 20.8.1854) - український культурно-освітній діяч. У18240 завершив навчання на богословському ф-ті Львівського ун-ту. Деякий час служив парафіяльним священиком у Глибокому та м. Коломії (тепер Ів.-Франківська обл.). Підчас *Революції 1848-49 в Австрійській імперії* - активний член Коломийської Руської Ради, співзасновник аматорського театру в місті, який здійснив першу в Галичині прилюдну українську виставу. Для цього театру переробив твори "Наталка Полтавка" (під назвою "Дівка на виданню, або на милування нема силування"; видана в Чернівцях 1849), "Москаль-чарівник" І. Котляревського, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка. Брав участь у першому з'їзді української інтелігенції у Львові 1848, для учасників якого здійснив постановку переробленої ним "Наталки Полтавки". Переклав "Басні Езопа" (1852), видав збірник власних віршів "Стихотворенія", написав історичні п'єси "Дари предків" і "Розвіда". Помер в Коломії (тепер Ів.-Франківська обл.).

Ф. Стеблій (Львів).

ОКРЕМИЙ ЗАПОРІЗЬКИЙ ЗАГІН - військове з'єднання Армії УНР, сформоване на поч. лютого 1918 у р-ні містечка Ігнатівці на Житомирщині. Командуючим О.З.З. було призначено ген.-хорунжого А. Прісовського. Складався з двох піхотних і кінного куренів. Першим піхотним куренем командував полк. О. Загородський, другим - полк. П. Болбочан. На чолі кінного куреня К. Гордієнка стояв полк. В. Петрів. У березні 1918 Запорізький Загін брав участь у боях протибільшовицьких військ за Київ. 1.3.1918 частини О.З.З. вийшли на околиці столиці України, а вранці 2.3.1918 разом з *Гайдацьким Кошем Слобідської України* вступив у місто. Після визволення Києва від більшовиків О.З.З. було переформовано у Запорозьку дивізію.

ОКСЕНТОВИЧ-СТАРУШИЧ ІГНАТІЙ (р. н. невід, - 30.10.1651) -український православний церковний і культурно-освітній діяч 17 ст., проповідник. Був настоятелем *Києво-Печерської Лаври*. В 1640-42 - професор і ректор *Києво-Могилянської Колегії*, ігумен Києво-Братського (1640-42) і Видубицького (1642-1650) монастирів. У вересні 1642 брав участь разом з І. Козловським-Трофимовичем та Й. Кононовичем-Горбацьким у роботі помісного собору українських, грецьких та молдавських теологів у Яссах, який затвердив "Православне ісповідання віри" митрополита П. Могили. В 1650 висвячений могилівським єпископом, але через хворобу виїхати туди не зміг. Помер і похований у Видубицькому монастирі у Києві.

ОКТЯБРИСТИ ("Союз 17 октября") - політична партія в Росії, що представляла праве крило російського лібералізму. Становлення партії відбулося протягом листопада-грудня 1905. Її засновниками і лідерами були О. Гучков, Д. Шипов, П. Гейден, М. Родзянко, М. Стахович, М. Хом'яков та ін. діячі, які представляли вищі прошарки інтелігенції та чиновництва, поміщиків, торгово-промислові кола. Друковані органи партії - газети "Слово" (1905-06) і "Голос Москви" (1906-16). В програмі, прийнятій I з'їздом (лютий 1906), були чітко сформульовані ідеї єдності і неподільності Росії, збереження "за її державним устроєм унітарного характеру, що складався історично". О. виступали за конституційну монархію з двопалатним представницьким органом, обраним на основі всезагального виборчого права, за надання політичних прав та свобод в рамках Маніфесту 17.10. 1905.

В I і II Державних думах діяльність О. не була помітною (16 депутатських місць в I і 54 - в II Думі). Зміна виборчого закону 3.6.1907 дала октябристам значне збільшення депутатських місць в ІІ Державній думі - до 154, Головою думи був обраний М. Хом'яков, якого в 1910 змінив О. Гучков, а в березні 1911 - М. Родзянко. Останній очолив IV Державну Думу, в якій октябристи здобули 98 місць. В думській діяльності октябристи блокувалися то з правими, то з кадетами залежно від політичної ситуації. Після з'їзду партії в листопаді 1913, на якому була прийнята резолюція про широке використання думської трибуни в боротьбі зареформи, думська фракція октябристів розпалася на "лівих", земців-октябристів і правих. Проте вирішальний впливна прийняття рішень мала фракція земців-октябристів (54 деп). З початком Першої світової війни октябристи підтримали позицію уряду, брали участь в Земському і Міському союзах та військово-промислових комітетах. В серпні 1915 вони ввійшли до "Прогресивного блоку", програма якого мала стати програмою нового комітету міністрів і повинна була забезпечити "збереження внутрішнього миру". Не добившись поступок від *Миколи II*, О. виношували ідею двірцевого перевороту, яка так і не переросла в стадію його підготовки. В лютневі дні 1917 октябристи прагнули відстояти монархію, замінивши Миколу II його братом Михайлом. Лідер партії О. Гучков до 30.4. (13.5). 1917 займав посаду військового і морського міністра в Тимчасовому уряді. На виборах в Установчі збори октябристи не виступали самостійно, віддавши кадетам голоси своїх прихильників. Після жовтневого перевороту більшовиків О. брали активну участь в "білому" русі. Їх антибільшовицька діяльність не припинялася і в еміграції.

В Україні одним з лідерів О. був Ф. *Лизогуб*, який в травні-листопаді 1918 очолював Раду Міністрів Української держави.

Т. Полещук (Львів).

ОКУНЕВСЬКА-МОРАЧЕВСЬКА СОФІЯ (12.5.1865-25.2.1926)-українська письменниця, перша українська жінка-лікар в Австро-Угорщині. Н. у Сторожинці на Буковині. Після здобуття медичної освіти у Цюріху (1894) відкрила приватну лікарську практику у Львові. Дружина відомого польського літературного критика, хіміка і лікаря В. Морачевського. Діячка жіночого руху, близька знайома О. *Кобилянської*, Н. *Кобринської* і В. *Стефаника*. Померла і похована у Львові.

Д. Кушплір (Львів).

ОКУНЕВСЬКИЙ ТЕОФІЛ (7.12.1858 -19.7.1937)-український громадсько-політичний діяч. Н. в Яворові публ. Коломиї (тепер Івано-Франківська обл.). В 1869-71 навчався в Коломийській гімназії. Після закінчення в 1885 Віденського ун-ту займався приватною адвокатською практикою в Городенці. Один із засновників *Української Радикальної Партії* (1890) та *Української Національно-Демократичної Партії* (1899). В 1899-1900 і 1913-14 - депутат галицького сейму й в 1897-1900, 1907-18 - австрійського парламенту. Виступав захисником трьох політичних судових процесів, зокрема на суді над М. *Січинським* (1908). В 1918-19- член *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР*, комісар Городенківського повіту. В міжвоєнний час працював адвокатом, керував філією товариства "Просвіта" у Городенці (тепер Івано-Франківська обл.). Його листування з М. *Драгомановим* опублікував у 1905 М. Павлик.

Д. Кушплір (Львів).

ОЛЕГ (р. н. невід. - п. за Лаврентіївським літописом, 912; за Новгородським першим літописом, 922) - київський князь. Походив з норманів. З 879 князував у Новгороді, де за літописними даними, після смерті *Рюрика* був вихователем і правителем при малолітньому Ігорі. У 882 О. разом з великою дружиною оволодів Смоленськом та Любичем, а тоді, вбивши київських князів *Аскольда і Дира*, захопив і Київ. У 883-885 О. підкорив древлян, *сіверян, радимичів* та інші слов'янські племена. Успішно воював проти хозар. У 911 здійснив вдалий похід проти *Візантії*. Взяв у візантійського імператора велику контрибуцію (48 тис. гривнів золота) і заключив 2.9.911 вигідний для Русі торговельний та політичний договір з Візантійською імперією. Цей договір складався з 15 статей і передбачав встановлення дружніх зв'язків між обома державами та безмитну торгівлю з Візантією; руські купці мали право жити у передмісті Константинополя (біля церкви св. Мами) протягом 6 місяців; виходити до міста групами не більше 50 чол. без зброї і в супроводі візантійських чиновників; русичі отримували право служити в імператорському війську; визначався порядок викупу полонених та ін.

ОЛЕГ СВЯТОСЛАВИЧ (серед. 11 ст. -1.8.1115)- князь володимиро-волинський (1076, за ін. дан., 1073-76),тмутараканський (1083-94), чернігівський (1094-96), новгород-сіверський (1097-1115). Внук *Ярослава Мудрого*, син Великого князя Київського *Святослава Ярославича*. З1076 (за ін. дан., з 1073) правив у Володимирі-Волинському. В 1076 здійснив разом з *Володимиром Мономахом* успішний похід у Чехію. Після смерті батька (1076) був вигнаний з Володимира-Волинського князем Ізяславом Ярославичем. У 1078 втік у Тмутаракань. У 1078 О.С. з допомогою половців здобув Чернігів. Незабаром, зазнавши поразки в битві на Нежатиній Ниві (жовтень 1078) від князів Ізяслава і Всеволода Ярославичів знову змушений повернутися до Тмутаракані. В 1079 О.С. був по-зрадницьки схоплений половцями і виданий Візантії (візантійським урядом засланий на о. Родос, де провів 4 роки). В 1083 повернувся і зайняв тмутараканський престол. У 1094 при підтримці половців здобув Чернігівське князівство (за деякими дан., Володимир Мономах добровільно віддав йому у володіння Чернігів). Вів тривалу боротьбу з Великим князем Київським *Святополком Ізяславичем*, Володимиром Мономахом та його синами Ізяславом і Мстиславом. Згодом за рішенням Любецького з'їзду 1097 отримав у володіння Новгород-Сіверське князівство. В 1107 і 1113 брав участь у походах на половців. Похований у Спаському соборі в Чернігові. За укладення союзу з половцями та розпалювання князівських міжусобиць автор "Слова о полку Ігоревім" назвав О.С. Гориславичем.

ОЛЕКСАНДР КАЗИМИРОВИЧ ЯГЕЛЛОН (5.10.1460-19.8.1506)-Великий князь Литовський (з 1492), король Польщі (1501-1506), син *Казимира IV Ягеллончика*. Після обрання Великим князем Литовським був змушений погодитися на обмеження своїх прав великокнязівською радою. Обраний польським королем з метою відновлення унії Польщі і Литви (див. *Кревська унія 1385*). У 1492-94 і 1500-03 вів війни з Московським царством за українські землі. В ході бойових дій війська О.К. зазнали поразки від московської армії в битвах на р. Ведронші та під Мстиславцем. За мирним договором, укладеним в 1505 у Москві, від Литви було відібрано Чернігово-Сіверську землю з м. Черніговом, Стародубом і Новгород-Сіверським. У 1505 запровадив звіт законів - Радомську конституцію (*Nihil Novi*), яка обмежувала королівську владу на користь магнатів. Значний вплив на політику О.К. мали українські магнати на чолі з М. *Глинським*.

ОЛЕКСАНДР I [12(23).12.1777 -19.11.(1.12).1825]-російський імператор (1801-25), старший Син *Павла I*. Займав престол після вбивства свого батька Павла I в результаті палацового перевороту. В перші роки правління, побоюючись революційних виступів і частково під впливом своїх радників, серед яких були і українці (В. *Кочубей*, М. *Сперанський*, В. *Каразин*), провів ряд ліберальних реформ (указ 1803 про вільних хліборобів, указ про дозвіл купцям, міщанам і державним селянам купувати незаселені землі, відкриття Харківського і Петербурзького ун-тів). У 1805-07 брав участь у 3-й і 4-й коаліціях проти наполеонівської

Франції, зазнав поразки в битві під Аустерліцем (1805) і Фрідландом (1807). У 1813-14 О. І був учасником закордонних походів російської армії, одним з керівників Віденського конгресу 1814-15 і організаторів Священного союзу 1815. О. І вів успішні війни з Туреччиною (1806-12), Швецією (1808-09). У роки правління О. І Російською імперією були захоплені Грузія (1801), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812), Азербайджан (1813). Уряд О. І проводив імперську політику щодо неросійських народів. Для зміцнення колоніальної адміністрації в Україні скасував виборність судових і адміністративних посад, посилив русифікацію шкільництва, придушував українську культуру. Помер у Таганрозі.

ОЛЕКСАНДР II [17(29).4.1818 - 1(13).3.1881] -російський імператор (1855-81), син Миколи I. Поразка Російської імперії у Кримській війні 1853-56, криза економічного розвитку країни, національно-визвольний рух поневолених народів, примусили О. II провести ряд реформ: відміна кріпосного права 1861, земельна, судова, міська та ін. У зовнішній політиці О. II дотримувався німецької орієнтації, особливу увагу приділяв т.зв. східному питанню. В 1877-78 прагнути зміцнити позиції Російської імперії на Балканах, вів війну з Туреччиною. За О. II до Росії було приєднано Пн. Кавказ, завойовано значну частину Середньої Азії. В 1863-64 жорстоко придушив національно-визвольне повстання у Польщі. Щодо України проводив агресивну шовіністичну політику (див. *Валуєвський указ 1863, Емський акт 1876*). Вбитий 1.3.1881 у Петербурзі народодовольцем І. Гринецевим.

ОЛЕКСАНДР III [26.2.(10.3.)1845 -20.10.(1.11).1894]-російський імператорз 1881. Другий син *Олександра II*. Протягом всього життя панічно боявся замахів і заколотів. За правління О. III в 1891-93 російський уряд підписав ряд угод з Францією, які привели до утворення російсько-французького союзу. Щодо України проводив політику національно-колоніального гніту.

ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ (19.3.1629 -29.1.1676)- другий московський цар (1645-76) з династії Романових, Батько *Петра I*. За царювання О.М. державний устрій Московської держави став набирати характеру абсолютизму. Соборне уложення 1649 остаточно закріплювало селян та розширювало права дворянства і купецтва, Церковна реформа патріарха Никона (1666) викликала розкол Московської церкви (поява "старообрядництва") та жорстоку церковно-релігійну боротьбу. Зовнішня політика Московського царства за О.М. відзначалась активною експансією щодо сусідніх народів та країн, уклав *Переяславський договір 1654* з Україною. Порушуючи умови договору, ще за життя Б. Хмельницького намагався здійснити ряд заходів, спрямованих на обмеження державних прав України. В 1654-56 і 1660-67 вів війну з Польщею. Зайнявши за допомогою козацьких полків всю Білорусію і Литву, припинив далші воєнні дії, які мали завершитись повним вигнанням польської шляхти з українських земель. Сподіваючись стати королем Речі Посполитої і нехтуючи інтересами України, уклав *Віденське перемир'я 1656*. Війна з Польщею завершилася підписанням *Андрусівського перемир'я 1667* та "*Вічного миру*" 1686, за якими Москва здобула *Лівобережну Україну з Києвом*. Війна зі Швецією (1656-58) за вихід до Балтійського моря закінчилася невдачею. Протягом 1670-х рр. веліся війни з Кримом та Туреччиною, в яких Московії не вдалося пробитись до Чорного моря. Постійні воєнні дії та погіршення становища населення викликали бунти та повстання (1648 та 1662 у Москві, 1650 у Пскові і Новгороді, 1670-71 під проводом С. Разіна на Дону, Поволжі та півдні Московської держави), які були жорстоко придушені. В період правління О.М. за посередництва українців у Московії починають поширюватись впливи європейської культури.

Т. Полещук (Львів).

ОЛЕЛЬКОВИЧІ - литовсько-український князівський рід. Походив від київського князя Володимира Ольгердовича (р. н. невід. - п. 1398), сина Великого князя Литовського Ольгерда. В 1362-92 (за ін.дан., 1362-94) - князь київський. Позбавлений престолу Витовтом. Перебував у залежності від татарського хана і карбував монети з татарською печаткою. Підтримував Києво-Печерський монастир. Олелько Володимирович (Олександр Володимирович; р. н. невід. -п. 1455, за ін. дан., 1454) - київський удільний князь 1443-55; за ін. дан., 1440-55). Внук Ольгерда був одружений на Анастасії - дочці московського князя Василя Дмитровича та Софії Витовтівни. Прагнув зміцнити політичну автономію Київського князівства, що перебувало у залежності від Великого князівства Литовського. Вів боротьбу проти нападів татар на південноукраїнські землі. Сприяв розвитку української православної церкви і культури. Семеон (Семен) О. (р. н. невід. - п. 1470) - останній київський удільний князь (1455-70). Правнук Великого князя Литовського Ольгерда. В 1458 за кн. Семеона О. православна церква в Україні відокремилась від Московської митрополії і перетворена на самостійну *Київську митрополію*. В 1471 після смерті С.О. Київське князівство було ліквідоване *Казимиром IV Ягеллончиком*, Михайло О. (р. н. невід. - 30.8.1481) - брат Семеона О. князь случький. В 1481 спільно з князями О. Бельським та І. Гольшанським у відповідь на ліквідацію удільних князівств, насамперед, Київського, організував змову з метою вбити польського короля Казимира IV. Після викриття змови в 1481 його було страчено у Києві (за ін. дан., у Вільнюсі). Від М.О. походив рід українських князів Слуцьких. Семен (Симеон) Михайлович О. (р. н. невід. - п. 14.11.1505) -один з претендентів на литовський великокнязівський престол після смерті Казимира IV в 1492; Юрій Семенович О. (1492 - 17.4.1542) -литовський державний діяч, член Ради Панів Великого князівства Литовського. Підтримував політичні плани князя К. Острозького. В 1930 одружився з княжною Е. Радзивілл. Був власником величезних земельних володінь у Білорусі; Юрій Юрійович (1531-9.11.1578)- князь, член Ради Панів, польський сенатор (1577) перетворив Слуцьк в центр православної культури. Похований у Києво-Печерському монастирі; Юрій

Юрієвич (17.8.1559 - 6.5.1586) - син Юрія Юрієвича. Його дочка Софія (1585 -1612) одружилася з Я. Радзивіллою у 1600 після чого Слуцьке князівство перейшло у власність *Радзивіллів*.

ОЛЕСІЮК ТИМІШ (псевд. Т. Олесевич, 21.2.1895 - 14.9.1978)- український громадський і політичний діяч, дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Н. у Довголісках публ. Володави на Підляшші (тепер Польща). За фахом лікар. Навчався у Варшаві і Празі. О. був активним членом українського студентського руху, очолював Союз Українських Студентів у Польщі, виступив співзасновником *Центрального Союзу Українського Студентства*. В 1917 був обраний членом *Української Центральної Ради* від українського населення *Холмищини і Підляшшя*. У 1917-18- секретар Холмського губернського виконавчого комітету, в 1918-19- заступник холмського губернського комісара. З жовтня 1919 - аташе української дипломатичної місії у Варшаві та секретар на переговорах уряду УНР з Польщею. У кін. 1920 О. був висланий спостерігачем від уряду УНР на радянсько-польські мирні переговори до Риги (див. *Ризький мирний договір 1921*). У 1932-44 працював лікарем на Підляшші, був активним діячем Пометеївського руху. В післявоєнний час жив в еміграції у Німеччині. Як представник Холмищини увійшов до складу Уряду *Української Народної Республіки в екзилі 1920-48*. У травні 1946 став співзасновником і першим головою (1946-47) *Українського Національно-Державного Союзу*. З 1947 жив у США. В 1950 виступив одним з ініціаторів створення у Нью-Йорку Союзу *Українських Національних Демократів*, був обраний заступником голови СУНД (гол. К. Паньківський). Помер в Лос-Анджелесі (США). Автор праць з демографії ("Статистичні таблиці українського населення ССРСР", 1930; "Сіра Україна", 1947), статей на суспільно-політичну та освітянську тематику, спогадів.

ОЛЕСНИЦЬКИЙ ЄВГЕН (5.3.1860 -26.10.1917)- український громадський і політичний діяч, адвокат, публіцист і журналіст, дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* (з 1899). Н. у с. Великий ГовилівТеребовлянського округу (тепер Тернопільська обл.). Після закінчення Львівського ун-ту в 1891 відкрив свою адвокатську контору в Стрию. В кін. 1890 - на поч. 1900 О. був організатором громадського життя на Стрийщині, одним з ініціаторів створення одного з найбільших українських господарських товариств - крайового господарсько-молочарського союзу "Маслосоюз" (1907) та реорганізації в 1909 "Сільського Господаря" (голова Товариства - 1909-17). Виступав за консолідацію українських політичних сил у Галичині. В 1899 відіграв важливу роль у створенні *Української Національно-Демократичної Партії*, згодом став одним з провідних членів партії. В 1900-10 -посол галицького сойму (очолював українську фракцію у сеймі). У 1907-17 О. був депутатом віденського парламенту, на засіданнях якого виступав за проведення демократичної виборчої, земельної та освітньої реформ, порушував питання про надання українцям автономії у Сх. Галичині. З 1909 жив у Львові. Взяв участь у заснуванні "Часопису Правничого", пізніше - редактор журналу "Зеркало" та видавець "Русько-української бібліотеки". У 1915 - член *Загальної Української Ради*. О. підтримував тісні стосунки з І. Франком, послужив прототипом головного героя повісті "Перехресні стежки". Залишив спогади "Сторінки з мого життя" (1935).

Д. Кушплір (Львів).

ОЛЕСНИЦЬКИЙ ЯРОСЛАВ (1875 -15.7.1933) -український громадсько-політичний діяч, дипломат. Н. у Галичі (тепер Івано-Франківська обл.). За фахом - юрист. Належав до Української Національної Демократичної Партії. В жовтні 1918 був обраний до складу Української Національної Ради (з листопада 1918 - *Українська Національна Рада ЗУНР - ЗО УНР*). У 1918-19 -радник Державного Секретаріату Закордонних справ УНР. У січні 1919 входив до складу делегації *Західно-Української Народної Республіки*, яка брала участь в урочистому проголошенні Акту Злуки (22.1.1919) у Києві. В 1919-21 О. разом з М. Меленевським обіймав посаду радника української дипломатичної місії у Великій Британії, згодом - голова представництва УНР у Лондоні. В 1921-22 викладав у *Львівському (таємному) Українському Університеті*. З 1923 жив у Золочеві (Львівська обл.). Займався адвокатською практикою, був членом Союзу Українських Адвокатів. Належав до провідних членів *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*, в 1930 став депутатом польського парламенту. На поч. 1930-х рр. активно виступав проти кривавих репресій польського окупаційного режиму щодо українського населення Західної України. В 1931 від імені Української Парламентської Репрезентації в сеймі звернувся до *Ліги Націй* у Женеві з рішучим протестом проти політики "*Пацифікації*". Помер у Золочеві. Автор численних статей на правничу і суспільно-політичну тематику в галицькій пресі.

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ-Січ на території Кримського ханства в першій пол. 18 ст. Після зруйнування російськими військами 17(28). 4.1709 Старої Січі запорожці заснували Січ на р. Кам'янці. В 1711 російський уряд змусив козаків залишити і цю Січ. З дозволу кримського хана запорожці поселилися в урочищі Олешки (тепер м. Цюрупинськ Херсонської обл.), на Кардашинському лимані Дніпра, де і заснували О С. Становище козаків під владою Кримського ханства було складним. Вони не мали права укріплювати Січ ітримати там гармати, зобов'язувались вносити данину до ханської казни і виконувати всякі земельні роботи на Перекопі. Ще більше ускладнилося життя запорожців після укладення між Туреччиною і Російською імперією *Прутського мирного договору 1711*, за яким державні кордони між цими державами пролягали в межиріччі Орлі і Самари. Відтоді запорожцям заборонялося вивозити в Україну худобу, сіль, рибу і привозити хліб, зброю і тканини. В травні 1728 на Січі виникли заворушення. Запорожці позбавили булави кошового К. *Гордієнка* і кошовим отаманом обрали І. *Малашевича*, який був прихильником повернення в Україну. Забравши військові клейноди, козаки вирушили вверх по Дніпру до р. Підпільної. Проте, тільки в березні 1734, коли Росія почала готуватися до війни з Туреччиною, запорожці отримали від російського уряду офіційний дозвіл на заснування *Нової Січі* на р. Підпільній.

ОЛЬВІЯ (грец. - багата, щаслива; 6 ст. до н.е.-4 ст. н.е.) - мілетська колонія в дельті Гіпаніса (Буга) та Борисфена (Дніпра). Знаходиться на південь від с. Парутіна (Миколаївська обл.). Особливий розквіт О. припав на 5-4 ст. до н.е., коли місто стало процвітаючим центром торгівлі та рибальства. О. встановила тісні зв'язки з скіфськими племенами, які отримували через її посередництво вино, кераміку, ювелірні вироби. Ольвіополіти вивозили від скіфів зерно, продукти скотарства і рабів. У 4-3 ст. до н.е. в О. виникли власні ремісничі майстерні, які виробляли кераміку для експорту в Побужжя та Південне Подніпров'я. Після встановлення в 40-х рр. 5 ст. до н.е. скіфського протекторату над містом склад населення поповнився за рахунок скіфів. У місті було побудовано палац скіфського царя Скіла. В 5 ст. до н.е. О. мала договір про ісополітію (подвійне громадянство) з Мілетом. Входила до складу Першого Афінського морського союзу. В 331 до н.е. жителі міста відбили напад Зопіріона, полководця Олександра Македонського. За допомогою Мітрідата VI Евпатора О. звільнилася від скіфського протекторату. В 48 до н.е. готи на чолі з царем Бурбестою захопили і зруйнували місто. Відбудоване при допомозі скіфів місто було значно меншим за розмірами і не відігравало колишньої ролі. В I ст. н.е. О. була в залежності від скіфських царів - Фарзоя і Інексімея. В 3 ст. н.е. нове економічне піднесення міста було перервано навалюю готів. На поч. 4 ст. напади гуннів привели до остаточного знищення О. Археологічні розкопки проводилися з поч. 19 ст. З 1901 до 1915 їх очолював Б.Фармаковський. З 1971 Ольвійська експедиція ІА АН УРСР проводила систематичні дослідження (наук. керівн. - С. Крижицький).

О. Бандровський (Львів).

ОЛЬГА (християнське ім'я-Олена; р. н. невід. -п. 969) - Велика княгиня Київська (945-957), дружина князя Ігоря. Управляла *Київською державою* в роки неповноліття свого сина *Святослава Ігоровича*. О. жорстоко розправилася з древлянами, які під час повстання 945 вбили її чоловіка, князя *Ігоря*. Підтримувала політичні і торговельні зв'язки з *Візантією*. В 957 їздила до Константинополя, де прийняла християнство (за ін. джерелами, в 955 у Києві). О. зав'язала політичні зв'язки з німецьким королем Оттоном I. Переконала Святослава не здійснювати після її смерті язичницької тризни. Канонізована православною церквою.

ОЛЬГЕРД (Альгірдас) ГЕДИМІНОВИЧ (бл. 1296-1377)-Великий князь Литовський (1345-77), син Гедиміна. Правив разом з своїм молодшим братом *Кейстутом*. Прагнув розширити володіння Великого князівства Литовського за рахунок пд.-зх. і зх. українських земель. Вів боротьбу проти Золотої Орди, Московського князівства, Польщі та Тевтонського ордену. Бл. 1355-56 відвоював у татар Чернігово-Сіверську землю. В 1362 на березі р. Сині Води (за деякими дан., р.Синюха) - лівої притоки р. Бугу О. розбив монголо-татарське військо і приєднав до Литви Київщину, Поділля і Переяславщину. В Києві посадив удільним князем свого сина Володимира Ольгердовича (див. *Олельковичі*). Вів тривалу боротьбу з Польщею за Волинську землю, внаслідок чого в 1377 до Литви увійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. За правління О. українська (руська) мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського. О. здійснив три походи на Москву (1368, 1370, 1372). Робив спроби поширити свій вплив на Смоленське князівство, Псков і Новгород.

М. Ерстенюк (Львів).

ОЛЬГОВИЧИ - назва в літописах та історичній літературі династії українських князів у 12-13 ст., нащадків чернігівського і новгород-сіверського князя Олега Святославича (п. 1115). Відзначалися великою родинною солідарністю. Володіли уділами в Чернігівському, Новгород-Сіверському та ін. князівствах, інколи займали і київський престол. Вели постійну боротьбу за великокнязівську владу з Мономаховичами, часто звертаючись при цьому за допомогою половців. Великими князями Київськими були Всеволод II Ольгович (п. 1146), його син Святослав Всеволодович (п. 1194) і внук Всеволод Святославич Черемний (п. 1212). Найбільш відомий О. є внук Олега Святославича князь новгород-сіверський *Ігор Святославич*.

ОЛЬЖИЧ ОЛЕГ - див. *Кандиба Олег*

ОЛЬШЕВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1870 -7.7.1933) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни 1914-18, полковник російської армії. З 1917 брав участь у формуванні національних збройних сил України. У 1918 - командир частини на більшовицькому фронті, В 1919 командир 9-ої бригади 3-ї Залізної стрілецької дивізії, з червня - помічник командира дивізії, з жовтня -заступав хворого на тиф командира дивізії О. *Удовиченка*. Учасник Першого Зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). У січні 1920 призначений командиром українськими військовими силами Уманщини. Під час польсько-радянської війни 1920 О. був помічником командира 3-ї Залізної дивізії. Брав участь у боях на більшовицькому фронті до листопада 1920. З грудня 1920 перебував у таборі Каліш. Був одним з організаторів табірної життя дивізійників, членом товариства вояків Армії УНР, Українського Воєнно-Історичного Товариства та членом управи Української станиці в Калішу. Пізніше жив у Познані (Польща), де і помер.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ОМЕЛЮСІК МИКОЛА (псевд. Поліщук; 1889-6.8.1970) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. на Поліссі. Після закінчення військової школи брав участь у Першій світовій війні 1914-18. З кін. 1917- командир гарматної бригади в Армії УНР. У травні 1919 спільно з отаманом В. *Оскілком* формувал

Волинську групу та 4-ту Холмську дивізію. З червня 1919 вартувий отаман штабу Волинської групи (команд. ген. В. *Петрів*), яка брала участь в боях на польському і більшовицькому фронтах. Влітку і восени 1920 у діючій армії на Україні. Після інтернування Армії УНР у листопаді 1920 перебував у таборі Каліш. У роки Другої світової війни 1939-45 - учасник українського руху Опору. З травня 1943 - в *Українській Повстанській Армії*. Очолював оперативний відділ Штабу Військової Округи "Заграва", з серпня 1943 - начальник оперативного відділу Крайового Військового Штабу УПА-Північ. Екзильним Урядом УНР підвищений у ранзі до генерал-хорунжого. Після 1945 жив у США. Помер у Філадельфії. Автор нарису "УПА на Волині 81943 році".

М. Литвин, К. Науменко, І.П. (Львів).

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО ІВАН (31.8.1881-8.9.1962) - український військовий діяч, ген.-хорунжий Армії УНР. Н. у Баку (тепер Азербайджан). Брат М. *Омелянвича-Павленка*. З 1901 -офіцер російської армії. В роки Першої світової війни 1914-18 - полковник російської армії. Командував 8-м гусарським полком, який він українизував у 1917. В 1918-20 О.-П. - командир Сердюцького кінного Лубенського полку, згодом - кошовий отаман Харківського козацького коша. В грудні 1918-лютому 1919 у *Галицькій Армії* командував групою "Наварія" у битві під Львовом. Влітку 1919-інспектор кавалерії Армії УНР. Навесні 1920 організував і очолив Окрему кінну дивізію - найбільше оперативне з'єднання Армії УНР. У еміграції перебував у Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині і США. Помер у Чикаго.

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО МИХАЙЛО (8.12.1878 - 29.5.1952) - визначний український діяч, генерал-полковник Армії УНР. Брат І. Омелянвича-Павленка. Н. у Тифлісі (тепер Тбілісі, Грузія). В 1904-1905 брав участь у російсько-японській війні. В 1910 закінчив академію Генерального штабу. В роки Першої світової війни 1914-18 командував гвардійським полком, очолював штаб корпусу. В період *Української Центральної Ради* О.-П. - командир бригади у Катеринославі, в квітні-листопаді 1918 - командир 3-ої Стрілецької дивізії у Полтаві. В грудні 1918 - червні 1919 О.-П.- начальний командант *Української Галицької Армії*. Після повернення в *Армію Української Народної Республіки* - командир *Запорізького Корпусу*. В 1919-20 О.-П. командував Армією УНР під час Першого Зимового походу і в ході польсько-радянської війни 1920. До 1945 жив у еміграції в Чехо-Словаччині, очолював Союз Українських Ветеранських Організацій. В післявоєнний час переїхав спочатку до Німеччини, пізніше до Франції. В 1945-48 виконував обов'язки міністра військових справ в екзильному уряді УНР. Помер і похований у Парижі. Автор праць "Українсько-польська війна 1918-1919 рр." (1929), "Зимовий похід" (1934) і спогадів "На Україні" (1930, 1935).

ОНАЦЬКИЙ ЄВГЕН (псевд. Домотенко; 13.1.1894-27.10.1979)- український громадський і політичний діяч, журналіст, д. чл. НТШ (з 1947). Н. у Глухові (тепер Сумська обл.). У 1912-18 навчався в Київському ун-ті, був активним членом українських нелегальних студентських товариств. З 1917 належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. У 1917-18 - член *Української Центральної Ради* і *Малої Ради*. В березні 1918 тимчасово відійшов від політичної діяльності. В 1919 входив до складу делегації *Української Народної Республіки* на *Парижській мирній конференції 1919-20*, згодом - керівник пресового бюро української дипломатичної місії у Римі (згодом - голова місії) і редактор її часопису "La voce del Ucraina". В міжвоєнний період співпрацював з українськими періодичними виданнями - "Розбудова Нації", "Український Голос", "Діло", "Свобода", "Новий Шлях", "Новий Клич" та ін. З 1929 - член *Організації Українських Націоналістів*. У 1929 - уповноважений ПУН керувати роботою ОУН в Італії. В серпні 1939 у будинку, де жив О. відбувся Римський II Великий Збір Українських Націоналістів. У 1936-40 О. - професор Вищого Східного Інституту в Неаполі, в 1940-43 - лектор Римського ун-ту. В 1943-44 заарештований і ув'язнений гестапо. Після завершення Другої світової війни 1939-45 переїхав до Аргентини. Брав активну участь у житті української громади цієї латиноамериканської країни. В 1947 став одним з засновників і першим головою Співки українських науковців, митців і літераторів, у 1954-60 - голова (у 1960-63 - голова її Ради) Української Центральної Репрезентації в Аргентині. Редагував тижневик націоналістичного напрямку "Наш Клич" (1947-64) і часопис "Дзвін". Помер у Буенос-Айресі. Автор наукових праць: "Studi di Storia e di cultura Ucraina" (1939), "Словник українсько-італійський" (1941,1977), "Українсько-італійський словник" (1977), "Основи суспільного ладу" (1941, 1949), "Українська Мала Енциклопедія" (тт. 1-4,1957, 1959, 1962-63) та спогадів "Сторінки з римського щоденника" (1942-43), "По похилій площі: Записки українського журналіста і дипломата 1919-21" (тт. 1-2, 1964, 1969), "У вічному місті: записки українського журналіста" (1954,1981,1985).

ОПАРА СТЕПАН (р. н. невід. - п. жовтень 1665) - гетьман Правобережної України (1665). Вперше згадується в джерелах у кін. 1660. Був сотником Медведівської сотні Чигиринського полку. Перебував на службі у гетьмана Ю. *Хмельницького*, виконував його доручення у Варшаві. Під час повстання проти П. Тетері в червні 1665 захопив за допомогою татар Умань і в червні 1665 проголосив себе гетьманом Правобережної України. Намагався укласти договір з І. *Сірком* і В. *Дрозденком* про спільну боротьбу проти Кримського ханства і Польщі. 18.8.1665 О. був схоплений татарами і разом з кількома своїми старшинами (Радочинським, Царем) виданий польському уряду. Деякий час перебував в ув'язненні в Марієнбурзькій (Мальборкській) фортеці. В серед. жовтня 1665 О. був страчений у Варшаві (за ін. дан., королівській ставці під Равою-Мазовецькою).

ОПОКА МИКОЛА (1896 - 28.8.1921) - український військовий діяч, підхорунжий УСС, сотник Січових Стрільців. Н. на Львівщині. Освіту здобув в Академічній гімназії у Львові. З початку Першої світової війни

вступив добровольцем до *Леґіону Українських Січових Стрільців*. Воював у складі сотень В. *Дідушка* та А. *Мельника*. Чета, яку очолював О. відзначилась у боях на Маківці. В червні 1915, діставши поранення в боях під Галичем, потрапив у російський полон. У 1918-19 - сотник *Куреня Січових Стрільців*. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 шукав шляхів для продовження боротьби проти більшовицького окупаційного режиму в Україні. В 1920 за дорученням начальної команди УВО разом з І. *Андрухов* та ін. українськими старшинами О. став одним з організаторів антибільшовицького підпілля, входив до складу Українського Центрального Повстанського Комітету, що діяв у Києві. Заарештований і розстріляний разом з ін. членами цієї організації 28.8.1921.

ОПРИШКИ - учасники національно-визвольної боротьби в Галичині, на Буковині та Закарпатті проти польської, угорської та австрійської шляхти у 16 - першій пол. 19 ст. Перша згадка про О. датується 1529. Посилення національного та кріпосницького гніту на західноукраїнських землях привело до виникнення руху О, який спочатку охопив Прикарпаття, а згодом поширився на Закарпаття й Буковину. В Карпатські гори втікали покриті селяни (наймити, комірники, пастухи, панські слуги) та бідні міщани. Вони формували невеликі загони, які з ранньої весни до пізньої осені нападали на панські маєтки, замки, на орендарів, лихварів, а захоплене майно роздавали сільській бідноті. Типовою зброєю у О. були рушниці, пістолі, списи, ножі, рогатини. Символами відваги і мужності у О. були топірці (бартки), на яких вони давали клятву, коли вступали в загони. В 16 - першій пол. 17 ст. О. діяли на Покутті, Сошацькій і Перемишльській землях. У період національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького О. спільно з повсталими селянами вели боротьбу проти польської шляхти. В травні 1648 О. здобули королівський замок в Повстанці, а в липні - Саноцький замок. У 1648 О. брали участь у повстанні під керівництвом С. *Височана*, а в 1653 загін О. під керівництвом Харачка допомагав війську Т. *Хмельницького* у Молдавії. В другій пол. 17 ст. рух О. очолювали ватажки Нестор (1683), І. Винник, М. Скребета, І. Бордюк та ін., а на поч. 18 ст. І. *Пискливий* (1703-12), Пинтя, В. Сохоник. Найвищого піднесення рух О. досяг у 1738-59, коли на чолі опришківських загонів стояли О. *Довбуш*, В. Баюрак, І. Бойчук. О. брали участь у гайдамацьких повстаннях 18 ст. у Правобережній Україні. В першій пол. 19 ст. у Галичині, на Закарпатті та Буковині діяло понад 50 загонів О., ватажками яких були В. Якимюк, Д. Марусяк, В. Фреюк, М. Шталюк, І. Вередюк, М. Циган, І. Волощук та ін. Австрійський уряд постійно посилав проти О. спеціальні каральні загони. В другій пол. 19 ст. внаслідок скасування панщини та кривавих репресій австрійському урядові вдалося придушити рух О. Останнім ватажком О. був М. Драгирук (Бордюк), прилюдно страчений 1878 у Коломиї. Про героїчну боротьбу О. складено багато народних пісень легенд, переказів. Темі О. присвячені художні твори М. Шашкевича, І. Вагилевича, Ю. Федьковича, Н. Устияновича, І. Франка, В. Гжицького та ін., наукові праці К. Войціцького, А. Бельовського, М. Косака, А. Прохаски, Ю. Целевича, І. Крип'якевичата ін. В Карпатах названі деякі гори, скелі, річки носять імена ватажків О.

“ОРГАНІЗАЦІЯ ВИЩИХ КЛАСІВ УКРАЇНСЬКИХ ГІМНАЗІЙ” - підпільна молодіжна організація в 1920-х рр. на українських землях, окупованих Польщею. Створена учнями старших класів українських гімназій у Львові, Тернополі, Станіславові, Стрию, Самборі, Сокалі, Дрогобичі та ін. містах. Основними завданнями, які ставили перед собою “ОВКУГ” були: підготовка учнів до навчання у Львівському (таємному) Українському Університеті; сприяння молоді у вивченні українознавства та зацікавленні гімназистів суспільно-політичними проблемами краю; залучення учнів до таємних відзначень національних свят і заборонених річниць та до розповсюдження листівок. “ОВКУГ” організувала бойкот гімназистами польських державних свят та різних патріотичних маніфестацій, до яких залучала українську молодь польська влада. Багато членів цієї організації згодом стали визначними діячами українського суспільно-політичного руху 1930-50-х рр. Серед них С. Бандера, О. *Гасин*, О. *Грабець*, Д. *Грицай*, Я. Карпинець, С. *Ленкавський*, Б. Підгайний, В. *Шухевич*, В. Янів та багато ін. Видавала у Львові нелегальний журнал для молоді - “Метеор”.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) - український політичний рух, що ставив собі за мету встановлення незалежної Української держави. ОУН виникла внаслідок об'єднання Української Військової Організації (УВО) та декількох студентських націоналістичних спілок - *Групи Української Національної Молоді*, *Ліги Українських Націоналістів*, *Союзу Української Націоналістичної Молоді*. Дві конференції українських націоналістів, що відбулися відповідно 3-7.11.1927 у Берліні та 8-9.4.1928 у Празі, підготували ґрунт для проведення установчого конгресу 28.1.-3.2.1929 у Відні. Конгрес обрав Провід Українських Націоналістів (ПУН) у складі 9 осіб - Є. *Коновалець* (голова), члени - Д. *Андрієвський*, Ю. *Васяна*, Д. Димчук, М. *Капустянський*, П. Кожевників, Л. Костарів, В. *Мартинець*, М. *Сціборський*, Я. Дуб (гол. суддя), Я. Моралевич (гол. контролер) та прийняв статут та розробив основні засаби політичної лінії ОУН. Згідно з первісними заявами, головною метою ОУН було встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Ця мета мала досягатися через національну революцію та встановлення диктатури, яка би витіснила окупаційну владу та запровадила уряд, що репрезентував би всі регіони та соціальні групи України. Економіка держави планувалася як поєднання приватної, націоналізованої та кооперативної форм власності. ОУН відкидала будь-який партійний чи класовий поділ та представляла себе як домінуючу силу українського суспільного життя як вдома, так і за кордоном. Визначивши себе як рух, а не як партія, ОУН засуджувала легальні українські партії Галичини як колабораційні. Звинувачуючи соціалістичний та ліберальний табори у поразці української революції 1917-20, ОУН наголошувала на важливості формування сильної політичної еліти, національної солідарності та опори на “свої власні сили”, її приваблював фашистський режим Б. Муссоліні, що ніби-то врятував Італію від анархії. На поч. 1930-х рр. в ОУН проявилися розбіжності у поглядах: Є. Коновалець та більшість членів

ПУН були прагматичними реалістами, що уявляли свою діяльність у руслі традиційного військового авторитаризму; тоді як молодші члени руху були інтегральними націоналістами, які відзначалися романтично-іраціональною відданістю. Ці ідеологічні розбіжності у кінцевому рахунку привели до розколу організації.

ОУН сприйняла насильство як політичне знаряддя проти зовнішніх та внутрішніх ворогів. Основна частина діяльності організації була спрямована проти польського режиму. Під керівництвом Крайової Екзекутиви на західноукраїнських землях (КЕЗУЗ, заснована у лютому 1929) ОУН здійснила в Галичині й на Волині сотні акцій саботажу, включно із підпалами маєтків польських землевласників (що спровокувало "Пацифікацію" 1930), бойкотів державних шкіл та польської тютюнової й горілчаної монополії, десятки експропріаційних нападів на урядові установи з метою здобуття капіталів для своєї діяльності, а також бл. 60 вбивств. Найвизначнішими жертвами організації були польські високопоставлені чиновники Т. Голуєво та Б. Перацький, чиновник радянського консульату А. Майлов (вбитий у помсту за голодомор 1932-33 у Радянській Україні) та І. Бабій, директор Української академічної гімназії у Львові (українець, звинувачений у співробітництві з польською поліцією).

Членами ОУН були переважно студенти та молодь. Немає достовірних даних про чисельність організації, але згідно найвищих оцінок, вона сягала 20 тис. чол. (1939). Проте впливи ОУН значно перевищували кількість її членів. Властивий організації дух самовідданості, що доходив до фанатичної самопосягати національній справі, виявився надзвичайно привабливим для молодих людей. Можна сказати, що ідеологія ОУН зформувала політичний світогляд цілого покоління західних українців.

Найголовнішими виданнями ОУН були легальний журнал "Розбудова Нації" та нелегальні "Бюлетень Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ", "Сурма", "Юнак", "Націоналіст" та "Український націоналіст". Певна кількість легальних газет на Західній Україні перебували під сильним національним впливом.

Багато галицьких та волинських діячів ОУН були засуджені польським судом у 1930-х рр., два судові процеси відбулися на Буковині у 1937. У 1934 польська поліція заарештувала декількох провідних діячів ОУН, у т. ч. С. Бандеру, голову КЕ ЗУЗ, протримавши їх в ув'язненні до поч. Другої світової війни. Незважаючи на ці невдачі, ОУН розбудувала заново свою організаційну сітку, їй не вдалося проникнути на Радянську Україну, проте сталінський режим був настільки стурбований потугою ОУН, що організував вбивство Є. Коновальця в Роттердамі у 1938.

Смерть Є. Коновальця призвело до кризи, хто має бути його правонаступником. Вона викрила фундаментальні розбіжності між членами ОУН у Західній Україні та членами ПУН, як жили за кордоном. За боротьбою за владу стояли теологічні розбіжності та розходження між поколіннями. Краєві кадри, які витримували головний тягар підпільної боротьби, склалися з молодих людей, що прагнули до керівництва та без-критично переймали авторитарні ідеї та методи. Сильний вплив на їх світогляд мав Д. Донцов, який пропагував культ волі та сили. Старші провідники ОУН проявляли схильність до більшого консерватизму. Є.Онацький та М. Сціборський, наприклад, наголошували на позитивних рисах італійського фашизму, але засуджували нацизм.

Другий Великий Конгрес ОУН, що проходив у Римі 27.8.1939, вибрав головою організації А. Мельника і надав йому титул "вождя", проголосивши його відповідальним лише "перед Богом, нацією і своїм власним сумлінням". З допомогою такого різкого відходу від своєї консервативної орієнтації ПУН намагався запобігти виклику авторитетові А. Мельника з боку крайових кадрів. Ця міра несподівано привела до протилежного наслідку: С. Бандера, який був випущений з ув'язнення після краху Польщі у 1939, разом зі своїми послідовниками, зформував 10.2.1940 Револуційний провід і проголосив своє право спадкоємності. А. Мельник марно намагався розв'язати кризу через переговори. У квітні 1941 фракція С. Бандери провела свій власний Другий Надзвичайний Конгрес у Кракові, який проголосив Римський конгрес незаконним, вибрав С. Бандеру головою та прийняв програму, що наново підтвердила основні рішення 1929. Більшість крайових членів визнали повноваження С. Бандери, і невдовзі розлам став незворотним. Дві новостворені фракції, за іменами своїх лідерів, стали відомі як ОУН (Б) - "бандерівці" та ОУН (М) - "мельниківці". Впродовж війни ОУН (Б) прийняла назву Револуційна ОУН [ОУН (Р)].

Обидві фракції сподівалися використати неминучий конфлікт між Німеччиною та СРСР для встановлення незалежної української держави. Тому кожна з них шукала тактичного союзу з німцями. Передача А. Гітлером Карпатської України (де молодші члени ОУН допомагали створити Збройні Сили) угорцям у 1939 породила застереження щодо союзу з німцями, але не розхолодило ні одну фракцію. З німецької згоди ОУН (Б) сформувала два батальони з близько 600 чол., "Нахтігаль" і "Роланд", які задумувалися як ядро майбутньої армії.

Вслід за німецьким вторгненням на територію СРСР, ОУН (Б) проголосила 30.6.1941 у Львові Акт створення Української держави і сформувала Українське Державне Правління на чолі з Я. Стецьком. Очікувалося, що німці, потребуючи української допомоги у війні проти Радянської Росії, змушені будуть змиритися з цим як з доконаним фактом. Хоча окремі німецькі військові були схильні саме до такої реакції, вони керувалися вказівками А. Гітлера, чия расова упередженість проти українців виключала можливість співпраці. С. Бандера та кілька його спільників були заарештовані та ув'язнені Гестапо. Багато членів ОУН (Б) були вбиті або загинули у в'язницях і концентраційних таборах. Керівництво організацією здійснював М.

Лебедь, який у травні 1943 передав повноваження Р. Шухевичу. Вирішивши будувати незалежну державу, обидві фракції, посилали таємні Похідні Групи в Україну з метою становлення органів місцевого управління зі свідомих українців. Згідно оцінок, їхня чисельність становила близько 2000 чол. (в основному членів ОУН (Б)). Ці групи розгортали активну діяльність у великих містах. Група ОУН (М), яка досягнула у вересні 1941 Києва, випускали газету "Українське Слово" та сформувала Українську Національну Раду (на чолі з М. Величківським), що складалася переважно зі східних українців. Її членів було заарештовано у грудні 1941, й більше 40 з них, включно з О. Телігою та їхнім лідером О.Ольжичем, загинули або одразу, або пізніше, декотрі - у Бабиному Ярі. А. Мельника тримали під домашнім арештом у Берліні до січня 1944, коли разом з іншими заарештованими головними діячами ОУН(М) його відправили у концентраційний табір Сахсенгаузен, Антигітлерівський рух Опору розпочався з формуванням "Поліської Січі", очоленої Т. Боровцем, який співпрацював з ОУН(М). Восени 1942 обидві фракції утворили збройні загони на Волині і Поліссі для боротьби з німцями і радянськими партизанами. У 1943 Українська Повстанська Армія (УПА), що перебувала під контролем бандерівської фракції роззброїла "Поліську Січ" та мельниківські загони і поглинула багато їх учасників. Хоча УПА контролювалася ОУН(Б), серед її членів були люди різноманітних політичних та ідеологічних переконань. Більше того, вона потребувала підтримки широких мас у боротьбі, як проти німецької, так і радянської влади. Багато чого з націоналістичної ідеології, включно з концепцією диктатури, не могло привабити колишніх радянських громадян, які пережили тяжкий досвід партійної диктатури. Отже, настійно необхідним був перегляд ідеології та політичної програми ОУН (Б). На третьому Надзвичайному Великому Зборі 21-25.8.1943 ОУН (Б) засудила "інтернаціоналістичну та фашистську націонал-соціалістичну програму та політичні концепції", так само, як і "російський комуно-більшовизм" та запропонувала систему вільних народів у власних самостійних державах" [як] єдиного ладу, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання" цілому світі". Нова соціальна програма бандерівців в основному не відрізнялася від попередніх, але вона наголошувала на потребі різноманітного соціального забезпечення, участі робітників в управлінні, змішаній економіці, праві вибору фаху й місця праці та вільних торговельних спілках. ОУН(Б) підтвердила, що вона бореться за свободу думки, слова та думки. Попередня національна політика, суть якої зводилась до гасла "Україна для українців", була полишена заради прав національних меншин. Керівна структура ОУН також змінилася: одноосібне керівництво було замінено колективним. Було обрано Бюро проводу з трьох осіб (Р. Шухевич, З. Матла та Д. Маївський). У липні 1844 було сформовано всеукраїнський представницький орган - Українську Головну Визвольну Раду (УГВР). Більшість її членів були бандерівцями, а Головний Секретаріат очолив Р. Шухевич. ОУН (М) проводила подібну політику та заснувала Всеукраїнську Національну Раду у Львові навесні 1944.

У кінці війни А. Мельник знову очолив ОУН (М), С. Бандера та Я. Стецько були обрані у склад керівництва в Україні. У лютому 1946 у Мюнхені було утворено під керівництвом С. Бандери Закордонні Частини ОУН (34 ОУН). На ґрунті перегляду в 1943 ідеологічних засад націоналістичного руху розгорнувся конфлікт між групою представників ОУН (Б) з України (М. Лебедь та ін.) та закордонною організацією С. Бандери. Остання була обвинувачена в протидії до змін та впливаючих з них наслідків - демократизації ОУН (Б), автономного статусу УПА та УГВР, а також відмові від догматизму й елітаризму. Українські емісари оприлюднили свої критичні погляди в "Українській Трибуні". С. Бандера та його група у своєму головному органі "Визвольна Політика" стверджували, що ідеологічна ревізія занадто наближає ОУН до соціалізму та комунізму. Кульмінацією цієї суперечки стало виключення опозиції на конференції 34 ОУН у Міттенвальді 28-31.8.1948. У 1953-54 провів ОУН (Б) в Україні знову підтвердив перегляд ідеологічних засад та доручив С. Бандері, З. Матлі та Л. Ребету зформувати новий уряд 34 ОУН. Переговори виявилися безплідними, і в 1956 двоє з проводу - тріумвірату, З. Матла та Л.Ребет, заснували нову організацію, відому як ОУН (Закордонна), або двійкари(за кількістю лідерів-засновників). Її діячі заснували дослідницьке товариство "Пролог", яке видало "Український Самостійник" та спонсорувало журнал "Сучасність". Після вбивства Л. Ребета у 1957, організацію очолив Б.Кордюк, а пізніше - вдова Л. Ребета Д. Ребет.

ОУН(М) після війни розвивала консервативну корпоративну ідеологію. Третій Великий Збір 30.8.1947 обмежив владу лідера, зробивши його відповідальним перед Збором, що мав скликатися кожних три роки, та запровадивши у програму принципи рівності перед законом, незалежності суду, свободи совісті, слова, преси та політичної опозиції. "Національний солідаризм" О. Бойдуника (1945), який модернізував ідеологію організації, обстоював Українську незалежну державу, засновану на співпраці корпоративних соціальних груп.

Суперечка між двома фракціями ОУН продовжувалась у Німеччині відразу після війни: вони боролися за домінуючий вплив у таборах переміщених осіб та в еміграційній Українській Національній Раді. ОУН (М) та її союзники здобули контроль над Радою, а ЗЧ ОУН була усунулась від неї. Фракції ОУН мали вирішальний вплив на еміграційну українську громаду. Ідентичність та публічний імідж громади сформувався значною мірою під впливом націоналістичної відданості справі визволення України. Радянська пропаганда прагнула дискредитувати ОУН як нацистських колаборантів та наймитів західних розвідувальних служб. Претендуючи на авангардну роль у боротьбі проти російського імперіалізму, ОУН (Б) намагалася стати домінуючою силою емігрантського життя. Її організацією-прикриттям був Світовий Український Визвольний Фронт (утворений 1973), який включав Організацію Оборони Чотирьох Свобід України (США), Канадську Лігу Визволення України, Союз Українців (Великобританія), Об'єднання Українців у Франції, "Просвіту" (Аргентина), Лігу Визволення України в Австралії та Новій Зеландії та їх філії. Найвизначніші видання фронту: "Шлях Перемоги" (Мюнхен, Львів), "Українська Думка" ("Ukrainian Review", Лондон), "Вісник 004СУ" та "Національна

Трибуна" (Нью Йорк) і "Гомін України" (Торонто). С. Бандера очолював ОУН (Б) до його вбивства у 1959; його наступниками були С. Ленкавський, Я. Стецько (1968-86), В. Олесків (1987-91) та вдова Я. Стецька С. Стецько (з 1991).

Еміграційні націоналістичні організації, що були засновані у 1930-і рр., такі як Організація Державного Відродження України (США), Українське Національне Об'єднання (Канада) та Українська Національна Єдність у Франції після 1940 стали на сторону ОУН (М). Об'єднання Українців у Великій Британії було засновано у 1949 як суперник Союзу Українців у Великій Британії. Всі ці організації належали до координаційного об'єднання відомого під назвою Ідеологічно Споріднені Націоналістичні Організації. Найвизначнішими виданнями ОУН (М) були "Українське Слово" (Париж-Київ-Львів), "Самостійна Україна" (Чикаго, США), "Новий Шлях" (Торонто, Канада), "Наш Клич" (Буенос-Айрес, Аргентина) та "Хлібороб" (Курітіба, Бразилія). Після смерті А. Мельника у 1964 ОУН (М) очолювали О. Штуль-Жданович, Д. Квітковський (1977-79) та М. Плав'юк (з 1981). В останні два десятиліття політичні угруповання, що знаходилися в опозиції до ОУН (Б) схилялися до тіснішої співпраці та консолідації й утворили ширші об'єднання, такі як Український Демократичний Рух (1976) і Конференція Українських Політичних Партій та Організацій (1979).

Суперництво між оунівськими фракціями тривалий час розділяло й виснажувало сили еміграційних організацій, що служили їхнім прикриттям. З метою примирення націоналістичних угруповань різних напрямків *Світовий Конгрес Вільних Українців* мав пожертвувати принципом більшості голосів і ефективної процедури прийняття рішень. У 1980 ОУН (Б) перебрала контроль над Українським Конгресовим Комітетом Америки; таким чином останній перестав представляти українську громаду в цілому. Сила та вплив фракцій ОУН занепадають внаслідок асиміляційного тиску, ідеологічних розходжень з західними ліберально-демократичними цінностями.

М. Юркевич (Едмонтон, Канада).

З 1990 ОУН(Б) діє в Україні. У 1992 спільно з іншими націоналістичними організаціями України вона утворила Конгрес Українських Націоналістів, у якому займає провідні позиції. Очолює КУН С. Стецько, що з 1992 постійно живе в Україні, а у 1994 прийняла українське громадянство. У Верховній Раді України КУН представлений 8 депутатами. "Шлях Перемоги", що друкувався з 1950-х рр. у Мюнхені, переніс свою редакцію у 1992 до Львова і виходить як тижневик.

З 1990 ОУН (М) почала діяти в Україні. У травні 1993 відбувся XII ВЗУН у м. Ірпені біля Києва. ПУН знову очолив М. Плав'юк, Раду ОУН - член-кор. НАН України, проф. К. Товстюк. Раду Сеньорів - проф. Ю. Бойко. Визнанням авторитету цієї організації був факт обрання у 1989 Президентом УНР в екзилі М. Плав'юка. Щоправда, ряд політологів констатував, що ОУН(М) практично перетворилася на партію західного типу, а від націоналізму залишилася лише назва. ОУН(М) активно співпрацює з іншими політичними організаціями. Її представники входять до Світового Конгресу Вільних Українців, створюючи там спільно з ін. групами Фракцію Демократичного націоналізму. За ініціативою ОУН (М) створена Рада Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій (очолює Голова Секретаріату ОУН П. Дорожинський). У 1992 ОУН зареєстровано в Україні. Газета "Українське Слово", що раніше видавалася у Парижі, у 1992 перенесла свою діяльність до Львова (редактор Й. Лось), а у 1993 - до Києва (редактор М. Вербовий). У 1992 у Києві почав виходити журнал "Розбудова Держави".

У 1980-х рр. ОУН (З) прийняло рішення не переносити своєї діяльності на українські терени, залишаючись ОУН за кордоном. Однак це не означало відмови від допомоги українському демократичному рухові. Ідеологія ОУН (З) трансформувалася в ідеологію т. зв. ліберального націоналізму, який є дуже близьким до ідеології мельниківців. Часто ці організації виступають як союзники. Після смерті Д. Ребет у 1992 провід очолив проф. А. Камінський. Двійкарі видавали часопис "Сучасність" (з 1961), який, однак, не був їх партійним органом, а містив ряд матеріалів на суспільно-політичні та літературно-мистецькі теми. У 1991 редакцію часопису перенесено до Києва (співредактори - Т. Гунчак та І. Дзюба).

У 1993 виникла ще одна група, яка носить назву ОУН в Україні. Ця група, очолювана М.Сливкою та І. Кандибою, утворилася внаслідок об'єднання крила політичної організації Державна Самостійність України та частини націоналістів, незгідних з політикою КУН. Свою історію вона виводить від ОУН в Україні. Наприкінці 1993 ОУНвУ зареєстровано на державному рівні як партію. ОУНвУ видає газету "Нескорена Нація", що раніше була органом ДСУ (ред. - О. Салюк). Останнім часом в умовах існування української державності намітився контакт і почалися переговори між різними відлами ОУН.

Структура ОУН. З самого поч. існування намітилася оригінальна структура організації. Найвищим керівним органом ОУН був Конгрес Українських Націоналістів, у ОУН (Р) - Великий Збір ОУН. Між Зборами такі функції виконувала Конференція. Збір затверджував Провід Українських Націоналістів [в ОУН (Б) - Провід ОУН] та Голову ПУН [в ОУН (Р)] - Провідника ОУН). До 1941 Голова ПУН мав титул Вождя та необмежені повноваження. Коли Провід не мав змоги зібратися у повному складі, його функції виконував Вужчий Провід з трьох чоловік. У бандерівців також виникали подібні органи - Бюро ОУН або Рада Уповноважених. Крім того, на кожен терен призначався Крайовий Провідник, який проводив рішення Проводу на своєму терені. Крайовий Провідник стояв на чолі Крайового Проводу. Йому підпорядковувалися Надрайонні та районні

проводили ОУН. Провідник найнижчої ланки ОУН мав у своєму підпорядкуванні 5 членів. Член ОУН мав подавати рапорт або пропозицію суворо по команді - лише своєму провідникові, котрий доносив цю пропозицію до вищестоячого керівництва. Така система забезпечувала сувору конспірацію. В 1940-х рр. конспірацію було ще більше посилено - замість системи "п'ятірок" введено систему "трижок". Виконанням рішень Проводу займалися Екзекутиви, які ділилися на ряд референту? (військову, ідеологічну, пропагандистську). Організаційні проступки або злочини розглядав Революційний трибунал (пізніше - Організаційний Суд), рішення якого міг скасувати Голова ПУН (згодом він був позбавлений таких прерогатив). У мельниківській ОУН останім часом з'явилася складна ієрархічна система: виконавчу владу має Секретаріат, керівні функції у період між Зборами - Провід. Однак створено ще дві інституції з чисто номінальними функціями - Раду ОУН та Раду Сеньйорів, що робить структуру організації сильно перевантаженою. ОУН опікуються рядом молодіжних організацій. У 1930-і рр. існувала організація "Юнацтво ОУН" (Юнаки ОУН, Ю-ОУН). Згодом з'являються Спілка Української Молоді та ін. молодіжні організації.

Символіка ОУН. Атрибутами ОУН (М) є: блакитний прапор з націоналістичним Тризубом та власне націоналістичний Тризуб (стилізоване зображення Тризуба з мечем посередині), що виник на печатках ОУН. ОУН (Б) з 1940 послуговується іншою організаційною символікою: чорно-червоний прапор та емблема: меч у колі вістрям донизу, тризуб на ефесі та літери О.У. Н. ОУН (З) відмовилась від використання червоно-чорного прапора як організаційного. Однак усі відлами ОУН визнають за організаційний гімн "Зродились ми великої години" ("Марш Українських Націоналістів") на сл. О. Бабія. Так само визнають "Декалог" С. Ленкавського та "Прикмети характеру українського націоналіста" Д. Мирона.

Ю. Киричук, К. Бондаренко (Львів)

ОРДИНАЦІЯ 1638 ("Ординація Війська Запорізького, що перебуває на службі у Речі Посполитій"; польськ. Ordynacja, від лат. ordino -порядкую, призначаю) - постанова польського сейму, ухвалена в січні 1638. Видана після придушення національно-визвольного повстання 1637-38 під проводом П. Павлюка і К. Скидана. Відповідно до О. козацький реєстр зменшувався до 6 тис. чол. і серед зареєстрованих могли бути тільки козаки, які не брали участь у повстанні. Ліквідовувалася виборність козацької старшини і скасовувалось козацьке судочинство. Замість виборного гетьмана на чолі козацького війська мав стояти польський комісар, якого призначав сейм за рекомендацією коронного гетьмана. На посади полковників і осавулів могли призначатися виключно представники польської або полонізованої шляхти. Лише сотники та отамани могли бути обрані з козаків, які мали заслуги перед Річчю Посполитою. Резиденцією комісара було місто Трахтемирів. Козакам дозволялося поселятися тільки в прикордонних містах - Черкасах, Корсуні. Міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх дочок заміж за козаків. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб допомагати запорожцям відбивати татарські напади і перешкоджати їхнім походам у Крим і Туреччину. На Запоріжжя козак міг потрапити тільки при наявності паспорта, затвердженого комісаром. О. передбачалося відбудувати Кодак і розмістити в ній сильний гарнізон з польських піхотинців і 100 найманих драгунів.

ОРЕНДАРЕНКО ТИМОФІЙ (Тимош; рр. н. і см. невід.) - український козацький гетьман (1632-34). Учасник національно-визвольного повстання під проводом Т. Федоровича. В червні 1630 обраний гетьманом. У 1634 О. очолював 20-тисячне козацьке військо, яке врятувало польську армію від розгрому під Смоленськом у ході московсько-польської війни 1632-34.

ОРИШЕВСЬКИЙ (ОРИШОВСЬКИЙ) ЯН (бл. 1535 - 1605) - польський шляхтич, козацький гетьман 1580-91..Н. в Оришеві ЛятськомуБелзь-кого воєводства. В 1576 був помічником черкаського і канівського старости кн. М. Вишне-велького у кВмандуванні загоном реєстрових козаків. У 1580 козацький полк під проводом О. брав участь у Лівонській війні 1558-83 на боці Польщі, а в 1585 здійснив похід у Крим. У 1581 за дорученням О. складено козацький реєстр. У 1587 був представником Запорізької Січі на сеймі, в ході якого польським королем обрано Сигізмунда III Вазу. В 1600 виступив посередником у переговорах польського уряду з козаками про умови їх участі у воєнних діях у Молдавії. Помер, найімовірніше, в Гайсині (тепер Вінницька обл.).

ОРЛАНДО ВІТТОРІО ЕМАНУЕЛЕ (19.5.1860-1.12. 1952) - відомий італійський державний діяч, один з лідерів італійського лібералізму. Засновник італійської школи публічного права. Н. у Палермо. Навчався на юридичному ф-ті Палермського ун-ту, згодом доцент цього ж ун-ту. В 1897 вперше обраний депутатом парламенту. В 1903-05 - міністр освіти, в 1907-17 -міністр внутрішніх справ Італії. Під час Першої світової війни 1914-18 О. виступав за продовження воєнних дій Італією до переможного завершення війни. З жовтня 1917 О. - голова коаліційного уряду. Очолював італійську делегацію на *Паризькій мирній конференції 1919-20*. У ході роботи конференції висунув широкі територіальні претензії до Антанти як компенсацію за участь Італії у воєнних діях, що були відкинуті союзниками. Невдачі на міжнародній арені та економічна криза всередині країни змусила О. в червні 1919 подати у відставку. Довгий час О. недооцінював небезпеку фашизму. З січня 1925 знаходився в опозиції до уряду Б. Мусоліні. Займався викладацькою діяльністю. Політична позиція О. була непослідовною. В 1935 підтримав агресивні акції фашистів в Африці, а під час Другої світової війни відіграв важливу роль в усуненні Мусоліні від влади. В повоєнний час був одним з лідерів Ліберальної партії. Виконував консультативні функції при уряді Італії, з 1948 -сенатор з правових питань. Помер О. 1.12.1952 у Римі.

С. Мовчан (Львів).

ОРЛИК ГРИГОР (Григорій) ПИЛИПОВИЧ [5. (16). 11.1702-14.11.1759]-український політичний діяч, французький дипломат, генерал-поручик французької армії, польний маршал Франції, граф. Син П. Орлика. Н. у Батурині (тепер Чернігівська обл.). Після поразки шведсько-української армії у Полтавській битві 1709 разом з батьками виїхав у еміграцію. В 1709-15 жив у Варниці і Варшаві. У травні 1715 переїхав до Швеції. В 1716-18 навчався Лундському ун-ті. В 1720-26 служив у шведській і саксонській королівських гвардіях, пізніше - у французькій армії. В 1730 перейшов на дипломатичну службу. Протягом 30 років О. разом з батьком робив спроби відстоювати ідею необхідності створення незалежної Української держави серед урядових і політичних кіл західноєвропейських країн. В 1732-34 О. їздив за дорученням французького уряду до кримського хана Каплан-Гірея, попросити його потримати боротьбу запорожців і П. Орлика проти Російської імперії. В 1733 О. допоміг С. Лещинському повернутися до Польщі та зайняти королівський престол. У 1734 О. таємно перебував у Гетьманщині, де вів переговори з опозиційними російському колоніальному режиму колами козацької старшини. Після смерті П. Орлика став лідером української політичної еміграції. Постійно попереджав уряди Франції і Швеції про небезпеку політичної і воєнної експансії з боку Росії, стверджував що лише досягнення Україною самостійності могло б забезпечити стабільність у Європі. Намагався реалізувати ідею створення антиросійської коаліції держав (Франція, Швеція, Пруссія, Туреччина, Кримське ханство, Польща) і за активної підтримки Запоріжжя здобути незалежність України. Початок Семилітньої війни 1756-63 перешкодив реалізації його планів. О., будучи французьким генералом, брав участь у цій війні. У квітні 1759 відзначився в битві під Бергеном (поблизу Франкфурта-на-Майні) проти військ князя Фердинанда Брауншвейзького (йому було присвоєно звання генерал-поручника), в ході якої був важко поранений. Не зовсім одужавши, взяв участь у битві під Менденом і незабаром помер.

Р. Шеремета (Львів).

ОРЛИК ПИЛИП СТЕПАНОВИЧ [11(21). 10.1672 - 26.5.11.1742] - гетьман України в еміграції (1710-42). Н. у Косуті Ошм'янського р-ну неподалік від Вільнюса (Литва). Походив з литовсько-чеського роду. Навчався в єзуїтському колегіумі у Вільнюсі, а в 1694 закінчив *Києво-Могилянську Колегію*, в 1698-1700 - працював писарем у канцелярії Київського митрополита. В 1700-06 - старший військовий канцелярист, згодом регент (управитель) справами *Генеральної Військової Канцелярії*. З 1706 - генеральний писар, найближчий радник гетьмана І. Мазепи. З 1708-09 разом з гетьманом намагався створити за участю східноєвропейських держав та Швеції антимосковську коаліцію, яка б стала гарантом політичної незалежності України. Поразка ціведсько-українських військ у Полтавській битві 1709 примусила О. емігрувати разом з І. Мазепою і значною частиною козацької старшини. Після смерті І. Мазепи на козацькій-раді 5(16).4.1710 О. був обраний гетьманом і зразу визнаний шведським королем та турецьким султаном. Під час обрання О. між гетьманом, старшиною і запорожцями було укладено угоду - "Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького Війська". Цей документ пізніше дістав назву *Конституція П. Орлика 1710*. Прагнути добитися швидкого визволення України з-під московської влади О. уклав союзний договір із *Швецією* (10.5.1710) та *Кримським ханством* (23.1.1711). 8.11.1710 Туреччина, підтримуючи позицію О., оголосила війну Московській державі. Навесні 1711 гетьман на чолі 16-тисячного війська з невеликим татарським відділом розпочав наступ на *Правобережну Україну*. Українське населення радо вітало О. і здавало без бою міста, до яких підходили козацькі війська. Правобережні полки визнали владу О. і перейшли на його бік. Гетьман Лівобережної України І. *Скоропадський* вислав проти полків О. військо під командуванням генерального осавула Г. Бутовича, яке було розбите в бою під Лисянкою. Розпочалися масові народні виступи проти московської адміністрації у *Лівобережній Україні*. В кін. березня війська О. підійшли під Білу Церкву і взяли місто в облогу. Частина татарських загонів під проводом самого хана здійснила похід у *Слобідську Україну*. Захопивши в полон при підтримці українського населення московські залоги ряду міст, татари поспішно відступили з-під Водолаги, залишивши беззахисним українське населення перед наступаючими московськими військами. Такі дії союзників О. підривали його авторитет серед частини українського населення. В травні 1711 розпочався наступ московських військ під командуванням Б. Шереметьєва. Українські війська і татарські загопи були змушені відступити. Проте в липні 1711 московська армія поблизу на р. Прут була оточена турецькими військами. 12.7.1711 поблизу Ясс між Московщиною і Туреччиною було укладено *Прутський мирний договір 1711*. Протягом 1711-14 О. робив спроби організувати нову антимосковську коаліцію, але безуспішно. В 1714 О. з частиною старшини на запрошення *Карла XII* переїхав до Швеції, з 1720 - до Німеччини, а згодом - до Франції. З 1722 змушений перебратися на територію Османської імперії, де на вимогу турецького уряду оселився у Солоніках (Греція). З 1734 жив у Буджаку, пізніше у Молдові. Шукаючи підтримки у різних європейських держав (Франції, Англії, німецьких держав, Польщі, Ватикані), неодноразово порушував питання про допомогу в справі відновлення української державності. Намагався сформулювати власні військові сили та залучити до боротьби проти Російської імперії Запоріжжя. Помер у Яссах 26.5.1742 (подаються й ін. дати смерті О.). Був останнім українським гетьманом періоду Гетьманщини, який відкрито поставив питання про створення української незалежної держави. О. автор книг, присвячених І. Мазепі ("Алکید російський", 1695) та І. Обидовському ("Гіппомен Сарматський", 1698). Відомий як автор блискучих політичних маніфестів "Вивід прав України" (1712), "Маніфест до європейських урядів" (1712) та цінного "Діяріуша" ("Щоденника подорожнього", 1720-32). "Щоденник" опублікований в 1989 Гарвардським ун-том (США). Р.

Шеремета (Львів)

ОСАВУЛ - виборна службова особа, що обіймала одну з військово-адміністративних посад (т. зв. урядів) у *Гетьманщині*. В 17-18 ст. О. поділялися на генеральних (див. *Генеральний осавул*), полкових і сотенних. Полкові (по два в кожному полку) і сотенні О. відали військовою підготовкою козаків, забезпеченням полку чи сотні озброєнням і боєприпасами (крім артилерії) складали козацькі реєстри, статuti тощо. У Гетьманщині в генеральній артилерії служили артилерійські О., які відали генеральними обозами і були заступниками генерального обозного. На Запоріжжі до складу військової старшини належав курінний О.

ОСАДНИЙ КОРПУС СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ - військова частина Армії УНР-в 1918-19. Створена на поч. грудня 1918 під час повстання проти гетьмана П. *Скоропадського*. ОКСС, який нараховував у своїх рядах бл. 20 тис. (за деякими дан., 50 тис.чол.) стрільців і старшин, очолив полк. Є. *Коновалець*. У грудні 1918 корпус брав участь у боях проти гетьманських військ за Київ. Протягом січня 1919 бійці корпусу вели кровопролитні бої з більшовицькими загарабниками у Лівобережній Україні і на підступах до Києва. В цей період корпус було поділено на три бойові групи, які очолювали полк. Р. *Сушко*, сотн. О. *Думін* і сотн. І. *Розульський*. Зазнавши в боях з ворогом значних втрат, ОКСС в лютому 1919 був розформований.

ОСАДНИКИ - назва польських колоністів на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польщі в 1919-39. Після завершення українсько-польської війни 1918-19 варшавський уряд з метою зміцнення політичної та економічної бази окупаційного режиму, посилення польських впливів та прискорення колонізаційних процесів розгорнув широку колонізацію західноукраїнських земель О.- переселеннями з Польщі. Декрет про створення господарств О. було видано в 1919. О., серед яких переважали польські військові ветерани, отримували від держави кращі землі, їх забезпечували с.-г. реманентом і кредитами. В 1938 на західноукраїнських землях існувало бл. 35 тис. господарств О. (найбільше на Тернопільщині і Волині), яким належало 12% усіх земельних угідь.

ОСАДЧИЙ МИХАЙЛО (22.3.1936-5.7.1994)-український поет, прозаїк і правозахисник. Почесний член Швейцарської секції ПЕН Міжнародної Асоціації поетів, драматургів, новелістів (з 1979). Н. ус. Курмани Недригайлівського р-ну Сумської обл. У 1958 закінчив ф-ту журналістики Львівського ун-ту. У 1960-65 викладав в цьому ж ун-ті, навчався в аспірантурі. В серед, 1960-х рр. взяв активну участь у русі шестидесятників. У 1965 О. був заарештований за "антирадянську діяльність" і засуджений в 1966 до дворічного ув'язнення. В 1972 був заарештований вдруге і знову засуджений до семи років таборів і 3-річного заслання. Відбував покарання в Мордовії, а висланий був до Комі АРСР. У 1965 вийшла перша збірка поезій О. "Місячне поле", однак після арешту його твори були заборонені в СРСР. Спогади О. про перебування в радянських таборах викладені у творі "Більмо", який був опублікований на Заході та перекладений на англійську (1976), французьку і німецьку мови. В 1988 був редактором популярного нелегального видання української асоціації незалежної творчої інтелігенції - "Кафедра". В 1990 працював доцентом кафедри журналістики Львівського ун-ту. Помер у Львові. Автор поетичних збірок "Qous ego" (1979), "Скитський олтар" (1990).

ОСВЕНЦІМ (нім. Auschwitz) - фашистський концтабір, що існував з кін.травня 1940 до січня 1945 у м. Освенцімі (Польща). Створений за наказом Г. Гімлера від 24.4.1940. В О. водночас утримувалося 180-250 тис. в'язнів. За деякими даними, в концтаборі було знищено бл. 3,5 млн.чол., з них 1,2 млн. євреїв. Українських в'язнів (в основному, військовополонені) було в О. понад 15 тис. чол. Частина українців були політв'язнями з *Західної України*, більшість з яких - члени ОУН. Значна частина з них загинула від голоду, епідемії, виснажливої праці або були страчені, в тому числі брати С. *Бандери* - Василь і Олександр. Українці у таборі протестували проти поділу їх не за національною ознакою, а за громадянством (громадяни СРСР, Польщі, Чехо-Словаччини і т. д.). 3.7.1943 українські в'язні взяли участь в загальнотабірному повстанні, але внаслідок поразки виступу майже всі загинули. В кін. 1944 українських політичних в'язнів . було переміщено до концтабору в Маутгау-зені-Ебензее (Австрія). 27.1.1945 в'язнів О. (бл. 7650 чол.) звільнили радянські війська.

ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ - політика ряду європейських монархічно-абсолютистських держав у другій пол. 18 ст., зумовлена ідеологією Просвітництва. Знайшла свій вираз у проведенні реформ з метою модернізації суспільних відносин (ліквідація станових привілеїв, обмеження кріпосної залежності селян, лібералізація суду і судочинства, поширення освіти, звуження впливу церкви і т.п.). Разом з тим політика О.а мала деспотичні риси, не завжди відповідала ідеям Просвітництва. Щодо земель України, політику О.а здійснювали імператори *Марія-Терезія*, *Йосиф II*, *Катерина II*.

Ф. Стеблій (Львів).

ОСЕЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (24.6.1873 -26.2.1937) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. у Крем'янці (тепер Кременець Тернопільська обл.). У роки Першої світової війни 1914-18 командував полком російської армії, генерал-майор. З вересня 1917 командував дивізією Другого Січового Запорізького Корпусу, з 17.4.1918 - Полтавським корпусом. За *Гетьманату* очолював Корпус охорони залізниць. У жовтні 1918 керував роботою Оперативного штабу, який готував повстання проти гетьмана П. *Скоропадського*. З кін. листопада 1918 О. - командуючий Холмською групою військ під час українсько-польської війни 1918-19. З кін. грудня 1918 до лютого 1919 - військовий міністр УНР в уряді В. Чехівського, пізніше -наказний отаман Армії УНР. У 1920 очолював українську військову місію у Бельгії. В еміграції жив у Франції, помер у Парижі.

Залишив спогади.

ОСКІЛКО ВОЛОДИМИР (1892 - 26.5.1926) -військовий і громадський діяч, отаман Армії УНР. Н. на Волині. Вчитель за фахом. У листопаді 1918 О. виступив організатором протигетьманського повстання на Волині. В 1919 за наказом Директорії УНР створив Північну групу військ УНР, згодом - командуючий Північно-Західним протибільшовицьким фронтом. 29.4.1919 О. при підтримці *Української Партії Соціалістів-Самостійників* і *Української Народної-Республіканської Партії* здійснив спробу державного перевороту, заарештувавши у Рівному членів уряду УНР. Заколот був безкровно ліквідований, а отаман виїхав до Польщі. В 1924-25 (за ін. дан., з 1921) видавав у Рівному газету пропольського напрямку "Дзвін" - орган *Української Народної Партії*. Загинув за нез'ясованих обставин у Рівному. Залишив спогади "Між двома силами" (1924).

ОСМАН І ГАЗІ (бл.1258 - 1324, за ін.дан., 1326) - турецький султан (з 1299/1300; за ін. дан., з 1282), засновник династії *Османів*. Після смерті свого батька Ертогрула(бл. 1281) очолив турецьке плем'я кайи і став правителем прикордонного уділу в державі сельджуків. З остаточним розпадом сельджуцького султанату (поч. 14 ст.) володіння О. перетворилися на самостійне князівство - Османські емірати. Незабаром члени племені кайи почали називати себе османами (точніше - османці), а згодом ця назва стала вживатись для означення всіх малоазійських племен, які підкорили нащадки О. Поступово територія емірату внаслідок завойовницьких війн у Малій Азії розширилась і стала ядром майбутньої Османської імперії.

ОСМАН ІІ (1605 - 1622) - турецький султан (1618-22). За його правління в 1620-22 Османська імперія вела війну проти Польщі. В 1620 турецька армія в *Цецорській битві 1620* розбила польські війська гетьмана С. *Жолкевського*. У вересні 1621 українсько-польська армія в Хотинській битві завдяки мужності 40 тис. козаків під проводом П. Сагайдачного завдала 150-тисячній османській армії. Внаслідок поразок уряд О. ІІ був змушений 9.10.1621 підписати *Хотинський мир 1621*. Після повернення в Стамбул О. ІІ. був убитий повсталими яничарами, невдоволеними воєнними невдачами Туреччини.

ОСМАНИ - династія турецьких султанів. Заснована Османом І Газі (правив 1299/1300-1324 або 1326). Найвідоміші представники: Мехмед ІІ Фатіх ("Завойовник", 1444 і 10.2.1451-3.5.1481). Сулейман І Кунуні ("Законодавець", "Пишний", 30.9.1520-6.11.1566), Селім ІІ (24.9.1566-12.12.1574), Мурад ІІІ (21.12.1574-16.1.1595), Мехмед ІІІ (18.1.1595-22.12.1603), Ахмед І(29.12.1603-21.11.1617), Мустафа І (23.11.1617-26.2.1618, 22.5.1622-11.1623), Мехмед ІV (8.8.1648-8.11.1687), Сулейман ІІ (27.11.1687-23.6.1691), Ахмед ІІ (14.7.1691-6.2.1695), Мустафа ІІ (9.2.1695-20.8.1703), Ахмед ІІІ (21.8.1703-1.10.1830), Махмуд І (6.10.1730-13.12.1754), Осман ІІІ (22,12,1754-30.10.1757), Мустафа ІІІ (30.10.1757-24.12.1773), Абдул-Гамід І (Ахмет ІV, 21.1.1774-7.4.1789), Селім ІІІ (7.4.1789-29.5.1807), Мустафа ІV (31.5.1807-28.7.1808), Махмуд ІІ (28.7.1808-1.7.1839), Абдул-Меджид (1.7.1839-25.4.1861), Абдул-Азіз (25.4.1861-30.5.1876), Мурад V (30.5.1876-31.8.1876), Абдул-Гамід ІІ (31.8.1876-27.4.1909), Мехмед V Решад (27.4.1909-1918). Останній султан з династії О. Мехмед VI Вахїледдін (1918-22) залишив Туреччину після ліквідації султанату 1.11.1922 халіфом. Великі національні збори вибрали принца імперії -Абдул-Меджида. Із скасуванням 3.3.1924 халіфату всі члени династії О. виїхали з країни.

ОСМОЛОВСЬКИЙ ВІКТОР (рр. н. і см. невід.) - український військовий діяч, полковник Армії *Української Народної Республіки*. Родом з Бессарабії. Учасник Першої світової війни старшина російської армії. В 1917 О. брав активну участь в українізації одеського гарнізону. В грудні 1917 - січні 1918 - командир гайдамацького куреня, який обороняв Одесу під час наступу більшовицьких військ. У 1918-19 командував другою дивізією Запорізького Корпусу, сьомою дивізією Запорізької Групи, Волинською групою. В 1920 очолював Запорізьку запасну бригаду. В 1921 емігрував у Бессарабію. Дальша його доля невідома.

"ОСНОВА" - український суспільно-політичний та науково-літературний щомісячний часопис. Виходив від січня 1861 до жовтня 1862 у Петербурзі. Частина матеріалів друкувалася російською мовою. Видавцями були В. *Білозерський* (редактор), П. *Куліш*, М. *Костомаров*, О. *Кістяковський* (секретар), М. Щербак та ін. "О." обстоювала право української нації на вільний і всебічний розвиток. У часописі друкувалися твори художньої літератури, праці з історії, бібліографії, документи, спогади, літературна критика і публіцистика, рецензії тощо. Тут було вперше опубліковано багато творів Т. Шевченка (понад 70 поезій, у т.ч. "Іван Гус", "Неофіти", п'єса "Назар Стодоля"), Л. Глібова, С. Руданського, П. Куліша, О. Стороженка, Я. Кухаренка, історичні праці М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, Т. Рильського, І. Ге, П. Житецького та ін. "О.", як перший український суспільно-політичний та науково-літературний журнал, мав великий вплив на культурно-літературний процес і сприяв зростанню національної свідомості та національно-визвольного руху в Україні.

ОССОЛІНЕУМ (Народний заклад ім. Оссолінських) - польський культурно-освітній заклад у Львові (1827-1940) і у Вроцлаві (Польща, з 1946). Заснований у 1817 істориком і бібліографом графом Максиміліаном Оссолінським. До О. входили бібліотека, музей і друкарня. В 1823 з О. було об'єднано музей ім. Любомирських, а в 1921 - бібліотеку Павліковських. В О. знаходились численні архіви багатьох магнатів. У 1936 бібліотека О. нараховувала 297490 томів, в т.ч. 5380 стародруків і 6270 рукописів. Окрім польських, німецьких та ін. документів колекція О. містила різноманітні матеріали з історії та культури України, зокрема архівні матеріали українських міст, оригінали копій універсалів українських гетьманів тощо. В 1940 і у післявоєнний час книжкові фонди і музейні збірки віддані бібліотеці АН УРСР та Львівському державному історичному музею. В 1945-56 основні фонди О., що стосувалися колонізаційства, були передані Польщі. На

їх базі була створена бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. На жаль, через помилку, значна частина документальних джерел, що стосувалися історії України, також була перевезена у Вроцлав.

ОССОЛІНСЬКИЙ ЄЖИ (1595 - 30.7.1650) -польський державний і політичний діяч, віцеканцлер (з 1638) і великий коронний канцлері 1643-50). Навчався у Франції та Італії. В 1640-х рр. підтримував стосунки з А. Кисілем. Спільно з *Владиславом IV Вазою* готував план війни коаліції європейських держав проти Османської імперії, в якій однією з основних військових сил повинні були стати козаки. Навесні 1646 вів переговори з цього приводу у Варшаві з козацькою делегацією, в яку входили осавули І. *Барабаш*, І. *Караїмович* та сотники Б. *Хмельницький* та М. *Нестеренко*. Під час національно-визвольної війни українського народу 1648-57 очолював польські політичні сили, які на протигагу коронному гетьману М. *Потоцькому* прагнули мирного порозуміння з українськими козаками. В серпні 1649 в найкритичніший момент для польської армії в ході Зборівської битви 1649 О. вдалося підкупити кримського хана *Іслам-Гірея III* і цим вплинути як на сам хід битви, так і на умови *Зборівського миру 1649*.

ОСТАПЕНКО СЕРГІЙ (рр. н. і см. невід.) -український політичний і державний діяч, економіст. Н. на Волині. До 1917О. викладав політичну економію у Київському комерційному інституті. З 1917- член *Української Центральної Ради* від *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. У січні-лютому 1918 О. був економічним радником української делегації на мирних переговорах у Бресті (див. *Берестейський мир 1918*). У грудні 1918-лютому 1919 - міністр торгівлі і промисловості УНР в уряді В. *Чехівського*. В лютому-квітні 1919 очолював Раду *Народних Міністрів УНР*. Намагався створити дієву систему виконавчої влади. В 1920-х рр. жив в УСРР. У 1931 О. був заарештований органами НКВС. Дальша його доля невідома. О. - автор економічних праць, підручників з економічної географії України і політичної економії.

ОСТАРБАЙТЕРИ (нім. "Ostarbeiter" - "східні робітники") - німецький термін для означення осіб, які були вивезені гітлерівцями з східних окупованих територій протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини. Вивезення робітників до Рейху не було передбачено фашистськими окупаційними планами. Однак, коли стало зрозумілим, що швидкої перемоги на Східному фронті не буде досягнуто, в листопаді 1941 розпочалася насильна депортація робітників до Німеччини. За 1941-44 загальна кількість О. становила 2,8 млн.чол., у т.ч. 2,2 млн. українців. Більшість О. працювали на приватних підприємствах. Продуктивність О. була досить високою і становила серед чоловіків 60-80% у порівнянні з продуктивністю німецьких робітників, а серед жінок - 90-100%. У Німеччині О. жили в спеціальних таборах під суворим наглядом адміністративно-поліцейських спецслужб. Заробітна плата становила 30% платні німецького робітника, з чого більша частина йшла на оплату харчування і житла. За спробу втечі О. каралися смертю або ув'язненням у концтаборі. О. носили обов'язкову дискримінаційну відзнаку "Ост.". У червні 1944 їх було замінено на національні відзнаки - для українців - тризуб. Більшість О. після закінчення війни була насильно репатрійована в СРСР, де майже всіх звинувачено у "зраді батьківщини" і репресовано. В 1994 німецький уряд виділив значні матеріальні кошти для компенсації колишнім О.

ОСТРОГРАДСЬКИЙ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ [12(24).9.1801 -20.12.1861(1.1.1862)]-видатний український математик і педагог, академік Петербурзької (з 1830), Паризької (з 1856), Римської і Туринської АН. Походив з козацько-старшинського роду на Полтавщині. Н. у с. Пашенній (тепер с. Пашенівка Козелецького р-ну Полтавської обл). У 1816-20 навчався в Харківському ун-ті у відомих математиків Т. Осинівського і А. Павловського. В 1822-28 вдосконалював свої знання у Французькому коледжі у Парижі, де слухав лекції А.-М. Ампера, П.-С. Лапласа, О.-Л. Коші, Ж. Фур'є. З 1828 - професор офіцерських курсів морського кадетського корпусу, а з 1830 - Інституту інженерів шляхів сполучення, з 1832 - Головного педагогічного інституту, з 1840 - Головного інженерного училища, з 1840 - Головного артилерійського училища, О. був у тісній і тривалій дружбі з Т.Шевченком. Помер у Полтаві. Автор бл. 40 наукових праць. Основні роботи О. присвячені математичному аналізу, аналітичній механіці, математичній фізиці; відомі також його праці з теорії чисел, алгебри та теорії ймовірностей, О. належить відкриття формули перетворення інтеграла по об'єму в інтеграл по поверхні, названої його іменем.

ОСТРОГРАДСЬКИЙ-АПОСТОЛ МИХАЙЛО (1870 - 30.10.1923) - український військовий діяч, контр-адмірал, командуючий Чорноморським флотом. Н. на Полтавщині у старовинній козацькій родині, що походила від гетьмана Д. Апостола. Закінчив Морський корпус, Військово-Морську Академію. Проходив службу на кораблях Чорноморського Флоту. Восени 1917 О.-А. зголосився до служби в українських збройних силах. Був призначений командантом Севастополя, з квітня 1918 командував Українським Воєнним Флотом у Севастополі. 21.5.1918 призначений представником Української Держави у Криму. Вів переговори з командуванням німецьких військ, які зайняли Крим, щодо збереження Українського Чорноморського Флоту. Внаслідок принципової позиції був усунений з посади. Товариш військово-морського міністра М. Білінського. На поч. 1920 - командуючий *Чорноморським Військовим Флотом*. Очолював Військово-морську місію УНР в Румунії. Помер у Бухаресті.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ОСТРОГРАДСЬКІ - козацько-старшинський рід на Полтавщині. Походить від Матвія О. (рр. н. і см. невід.) - голтвянський сотник (1691-1715), миргородський полковий суддя (1715-34). Підписав Коломацькі чолобитні 1723. Був заарештований за наказом *Петра I* разом з П. *Полуботком* та ін. козацькими старшинами за вимогу обрання гетьмана. Учасник багатьох військових кампаній. Інші представники: Федір Матвійович О. (рр. н. і см. невід.) - український військовий діяч. О. в 1723-35 - сотник голтвянський, в 1735-52 -

миргородський полковий суддя. В 1752-68 очолював Миргородський полк. Брав участь у Прутському поході 1711 і російсько-турецькій війні 1735-39. Григорій Матвійович О. (рр. н. і см, нввід.) - сотник омельницький (1729-60). Матвій О. (бл. 1786-1849) - кременчуцький предводитель дворянства (1838-41), прихильник ідеї політичної автономії України. Михайло Васильович О. (1801 - 1862) - видатний український математик (див. М. Остроградський). Михайло О. (1870-30.12. 1923)-український військовий діяч, контр-адмірал (див. М.Остроградський-Апостол).

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ (Острозька школа) -вища школа, заснована бл. 1576-80 у м. Острозі на кошти князя К. Острозького. В О.ш. викладались церковнослов'янська, грецька та латинська мови, богослов'є і філософія, а також граматики, математика, астрономія, риторика, логіка та ін. Першим ректором школи був письменник Г. Смотрицький, а викладачами - видатні українські та зарубіжні педагоги, такі як Д. *Наливайко*, Х. Філарет, І. Лятос, *Лукаріс Кирило* та ін. О. ш. мала великий вплив на розвиток педагогічної думки та організацію національної школи в Україні, і на її зразок відкрилися братські школи у Львові, Луцькому, Володимирі-Волинському. Вихованцями школи були гетьман П. Сагайдачний, письменник М. Смотрицький та ін. Після смерті князя К. Острозького (1608) О.ш. почала занепадати, а в 1640 припинила існування.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ - перше повне видання Біблії у перекладі староукраїнською мовою. Надрукована в 1581 І. Федоровим у м. Острозі (звідси й назва). В книзі вміщено також передмову князя К.-В. *Острозького* та вірші Г. *Смоєрицького*, в яких оспівується видавець та його герб. При підготовці до видання О. Б. було зібрано всі церковнослов'янські та грецькі канонізовані тексти Біблії з монастирів всього православного Сходу, зокрема, і текст повної Біблії архієпископа Геннадія (Геннадієва Біблія 1488-89). Всього О.Б. має 1256 сторінок. О.Б. є досконалим зразком друкарського мистецтва 16 ст. в Україні.

ОСТРОЗЬКИЙ КОНСТЯНТИН-ВАСИЛЬ (1526 - 23.2.1608) - видатний український політичний і культурний діяч, князь. Н. у Дубно (тепер Рівненська обл.). Володів великими маєтностями на Волині, Київщині, Поділлі та в Галичині. Був старостою володимир-волинським, маршалком волинським (з 1550), воєводою київським (з 1559) і сенатором (з 1569). О.- одна з найбільш впливових політичних постатей того часу. Був претендентом на польський престол після смерті Сигізмунда II Августа (1572) і московський трон після смерті царя Федора Івановича (1598). О., послідовно захищаючи українські політичні права, став одним з лідерів опозиції, яка не підтримувала укладення *Люблінської унії 1569*. Виступав за те, щоб Україна увійшла на рівних правах з Польщею і Литвою до нового федеративного державного об'єднання - *Речі Посполитої*. Підтримував зв'язки з козацщиною, хоча брав участь у боротьбі з козацьким повстанням під проводом К. Косинського і не підтримав *Наливайка повстання 1594-96*. О. відіграв значну роль у національно-культурному житті України другої пол. 16 - поч. 17 ст. Засновник шкіл у Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), академії (бл. 1576-80) і друкарні (1578) в Острозі. З ініціативи О. в Острозі був створений гурток визначних діячів української культури, членами якого були Г. Смотрицький, Клирик Острозький, З. Тустанівський, Д. Наливайко та ін. У 1581 на кошти О. був виданий перший повний текст Біблії староукраїнською мовою (див. *Острозька Біблія*). Відігравав важливу роль у релігійному житті України. Не заперечуючи в принципі проти об'єднання католицької і православної церков, виступав за те, щоб справа унії розглядалася на церковному соборі, а не вирішувалася тільки вищим духовенством. У 1596 під час Берестейського церковного собору очолив опозицію і виступив проти укладення *Берестейської унії 1596*. Помер у Острозі.

ОСТРОЗЬКІ - український князівський рід 14 -поч. 17 ст. Походив з турово-пинських удільних князів. Були найбільшими землевласниками в Україні, зокрема, володіли містами Острогом, Ізяславом, Корцем та ін. Засновником роду вважають кн. Данила О. (рр. н. і см. невід.) - у 1341 був учасником повстання проти польського короля Казимира III Великого, збудував замок в Острозі. Федір О. (1360 - 1446) - син Данила О., луцький староста, прихильник князя Свидригайла в боротьбі проти Витовта. Наприкінці життя постригся у ченці Києво-Печерського монастиря. Визнаний святим, Василь О. (Красний; р. н невід. - п. бл. 1453) - намісник турівський Відстоюючи незалзжність України і Литви, воював на боці Свидригайла проти Польщі. Констянтин Іванович О (бл. 1460 - 1530) - онук Василя О., брацлавський і луцький староста маршалок волинський, київський воєвода, великий гетьман литовський. Воював проти татар і Московського царства. Брав участь у литовсько московських війнах 1500-03 і 1507-08. В 1501 і 1512 козацькі загоны, очолювані О, здійснили вдалі походи проти кримських татар, які здій снювали грабіжницькі походи на південноукраїнські землі. 8.9.1514 розгромив московськ військо під Оршею. Похований у *Києво-Печерській Лаврі*. Констянтин-Василь О. (1526 - 1608) видатний український політичний діяч другої пол. 17 ст., найвидатніший представник роду О. (див. К. *Острозький*). Януш О. (1554 -1620) - си Констянтина О., староста білоцерківський, воєвода волинський. Прийняв католицитво. Після його смерті рід О. припинився. Величезні маєтності О. перейшли до князів Заславських, а згодом - до князів Сангушків та ін. шляхетських родів.

ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ (апракос) -найдавніший датований східнослов'янський рукопис, найважливіша старослов'янська пам'ятка письменства. Містить євангельські читання для неділі і свят. Написане 1056-57 для новгородського посадника Остромира дяком Григорієм, ймовірно у Києві. Написане уставом на 294 аркушах пергаменту. Зберігалось у Софійському соборі в Новгороді, з 1806 - у Публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Написане церковнослов'янською мовою, з мовними особливостями, характерними для української мови.

О. Рибак (Львів).

ОСТРОРОГ МИКОЛА (р. н. невід. - п. 1651)-польський полководець. З 1636 перебував на королівській службі. Підчас національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57 разом з *О. Конецпольським* і *Д. Заславським* командував польською армією в *Пилявецькій битві 1648*. Брав участь у *Збараській облозі 1649*.

ОСТРЯНИН (ОСТРЯНИЦЯ) ЯКІВ (р. н. невід. -п. 6.5.1641) - гетьман запорізьких козаків, керівник козацького повстання 1638 (див. *Острянина повстання 1638*). Походив з київських козаків. У 1633-34 О., як полковник реєстрових козаків, брав участь у війні Польщі з Московським царством на Чернігово-Сіверщині. Після поразки *Павлюка повстання 1637* О. прибув на Запорізьку Січ, де на поч. 1638 був обраний гетьманом. У березні 1638 очолив нове повстання проти польської влади. У червні 1638 зазнав поразки під с. Жовнином на Черкащині. О. з частиною козаків відступив у *Слобідську Україну*, де заснував м. Чугуїв (тепер Харківська обл.). У 1641 О. був убитий в ході козацьких заворушень.

ОСТРЯНИНА ПОВСТАННЯ 1638 - козацьке повстання під проводом гетьмана запорізьких козаків Я. *Острянина* проти польського гніту. У березні 1638 загопи запорожців під проводом Я.Острянина, що був обраний гетьманом, К. *Скидана* і Д. *Гуні* вирушили із Запоріжжя в глиб України. Повстанці зайняли Кременчук, Хорол, Омельник. 1.5.1638 розбили польські хоругви під Голтвою. Козацьке військо пішло на Жовнин (тепер Черкаська обл.), де збудували табір. 3.(13).6.1638 розгорнувся запеклий бій з польською армією під командуванням М. *Потоцького*, в якому запорожці зазнали поразки. Остряниця, втративши надію на успіх, з частиною повстанців переправився через р. Сулу і перейшов на *Слобідську Україну*. Однак повстанці, що залишилися в таборі, не припиняли боротьби. Новим гетьманом було обрано Д. Гуню. Під його керівництвом козаки збудували вночі міст через Сулу і відійшли до гирла річки. На місці, де р. Старець впадає у Сулу, повстанці заклали міцно укріплений табір, в якому близько двох місяців (у червні-липні 1638) вели запеклу боротьбу з ворогом. Нестача фуражу, харчів виснажили повстанців, які 28.7.1638 були змушені капітулювати. Д. Гуня разом з полковником Філоненком із частиною козаків зумів вирватися з оточення і відступив на Запоріжжя. Загін К. Скидана, який пробивався на допомогу козакам Д. Гуні, було розбито. За умовами капітуляції від 27.7.1638 повстанське військо зобов'язалося здати зброю, гармати і військові клейноди, визнати "*Ординацію*" 1638.

ОСЬМАК КИРИЛО (9.5.1890 - 16.5.1954) -відомий український політичний і державний і діяч. Н. у Шишаках Полтавської обл. У 1910-16 (навчався у Московському сільськогосподарському ін-ті. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. У 1917-18 - член *Української Центральної Ради*. Згодом працював агрономом, займався організацією кооперативних підприємств. У 1930 заарештований у Харкові і засуджений до ув'язнення, але незабаром звільнений. В 1932-38 працював у Росії. В 1938-40 знову відбував ув'язнення. В 1941-43 жив у Києві, підтримував зв'язки з підпільною мережею ОУН. Пізніше переїхав сідо Львова, співпрацював в Українському Центральному Комітеті. В липні 1944 обраний Президентом *Української Головної Визвольної Ради*. В вересні 1944 заарештований НКВД. У 1944-47 перебував у Дрогобицькій тюрмі, з 1948 - у Владимирській тюрмі, де і загинув.

ОСЬМАЧКА ТЕОДОЗІЙ (Тодось) СТЕПАНОВИЧ (3.5.1895 - 7.9.1962) - відомий український письменник, перекладач. Н. у с. Куцівці на Черкащині. Після закінчення в 1923 навчання в Київському ін-ті народної освіти, деякий час вчителював у Києві. Перші літературні спроби відносяться до 1916. В 1920-х рр. разом з Є. Плужником, Г. Косинкою, В. Підмо-гильним, Б. Антоненком-Давидовичем належав до літературних об'єднань АСПИС (1923-24), "*Ланка*" і "*МАРС*", діяльність яких згодом почали трактуватись як "контрреволюційна". Як і інші члени цих літературних об'єднань зазнавав переслідувань. У 1931 О., передчуваючи загрозу арешту, переїхав у с. Драганівку поблизу Кам'янця-Подільського. Займався літературною діяльністю, однак публікувати свої твори не мав можливості. В березні 1934 був заарештований органами НКВС і ув'язнений в кам'янець-подільській тюрмі (за деякими дан., згодом у Лук'янівській тюрмі). Невитримавши психологічного напруження під час допитів, збожеволів (ймовірно, симулював божевілля). Після виходу з ув'язнення намагався перейти кордон, але був спійманий і відправлений до Кирилівської психіатричної лікарні. Підчас Другої світової війни 1939-42 жив у Львові. Тут опублікував збірки поезій "*Сучасникам*" (1943).

Наприкінці війни переїхав до Німеччини, де списав епічну поему "Поет" (1946) і перший прозовий твір "Старший боярин" (1946). Згодом жив у Франції, Югославії, Канаді і США. Помер у Лонг-Айленді (Нью-Йорк). Автор збірок поезій ("Круча", 1922; "Скитські вогні", 1925; "Клекіт", 1929; "Китиці часу", 1953; "Із-під вити: поетичні твори", 1954) та прозових творів ("План до двору", 1951; "Ротонда душоубів" (1956), перекладав твори Байрона, Шекспіра та ін.

ОТАМАН - 1) виборна службова особа у Запорізькій Січі в 16-18 ст., яка очолювала січову організацію (див. *Кошовий отаман*) або військово-адміністративну одиницю - курінь (див. *Курінний отаман*). У випадку, якщо О. не обирався, а був призначений (напр., під час військових походів) його називали наказним О. 2) У *Гетьманщині* у 17-18 ст. існували посади городових, сотенних і сільських О. 3) Військове звання в *Армії Української Народної Республіки* у 1917-19. О. командував корпусом, дивізією, армійською групою. В 1920 замість звання О. було запроваджено військовий чин - генерал. У 1918-25 С. *Петлюра* займав пост Головного О. Армії УНР (див. *Головний Отаман Армії УНР*). У 1919-20 для командування бойовими діями на фронті Головний О. призначав наказних О. (див. *Наказний отаман*). 3) Військове звання у *Легіоні Українських Січових Стрільців* у 1914-18 та *Українській Галицькій Армії* в 1918-19, яке прирівнювалося до чину майора. 4) Керівники повстанських загонів і партизанських з'єднань у період українських національно-

визвольних змагань 1917-21 часто називали себе О.

ОТМАРШТЕЙН ЮРІЙ (10.4.1890 - 2.5.1922) -український військовий діяч, полковник Армії УНР. Н. у Тирасполі Херсонської губернії (тепер Молдова). В 1916 закінчив Миколаївську військову академію Генштабу в Петербурзі. В роки Першої світової війни 1914-18 служив у російській армії. В період *Гетьманату* командував Сердюцьким кінним Лубенським полком. 20.11.1918 під час антигетьманського повстання перейшов на сторону *Директорії УНР*. У грудні 1918 очолював штаб *Осадного Корпусу Січових Стрільців* під час боїв за Київ. На поч. 1919 - начальник штабу Корпусу Січових Стрільців, з липня 1919- начальник штабу Другої дивізії Січових Стрільців. У листопаді 1921 - начальник штабу Армії УНР у Другому Зимовому поході (див. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921). У 1920-21 О. разом з І. Чмолою, Р. Дашкевичем став активним організатором *Української Військової Організації* на західноукраїнських землях, пізніше -шеф штабу Начальної Команди УВО. Координував діяльність УВО на території УСРР. Загинув 2.5.1922 за нез'ясованих обставин під час відвідання польського табору для українських військовополонених у Щеп'юрно (Польща). На думку деяких дослідників, загинув від кулі агента *Дифензиву*.

ОТРОКИ - категорія князівських та боярських слуг в 10-11 ст. у *Київській Русі*, які належали до молодих дружинників. О. становили особисту охорону князя або боярина, брали участь у походах і збиранні данини, відали княжим господарством і виконували різні доручення.

ОХМАТІВСЬКА БИТВА 1655 (Дрижипільсь ка битва) - битва українсько-московського війська проти польсько-татарської армії під Охматовим (тепер село Жашківського р-ну Черкаської обл.) під час *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*. Восени 1654 Польща активізувала воєнні дії в Україні. Коронний гетьман С. *Потоцький* повів польські війська на Поділля і Брацлавщину. 10(20). 1.1655 польська армія і загопи кримських татар взяли в облогу Умань. Місто обороняв козацький полк І. Богуна. На допомогу обложеним в Умані з-під Білої Церкви виступило 70-тисячне українське військо під командуванням Б. *Хмельницького* і московські частини (20 тис.чол.; за ін.дан., 6 тис.чол.) на чолі з В. Шереметьєвим та В. Бутурліним. Головні сили воюючихсторікі зустрілися в долині р. Багви під Охматовим. 19(29).1.1655 на Дрижиполі при сильному морозі розпочалася жорстока битва. Польським частинам під командуванням коронного обозного С. *Чарнецького* вдалося прорвати оборону московських військ і захопити частину артилерії. Козаки встигли збудувати табір і відбили всі атаки ворога. Запекла битва тривала три дні. На полі бою з обох сторін загинуло бл. 15 тис.чоловік. Під час битви не раз доходило до рукопашного бою. Поле битви встеляли гори замерзлих трупів, які противники використовували замість окопів. 22.1.1655 українська армія перейшла у наступ і, завдавши польсько-татарським військам значних втрат, змусила їх відступити з Правобережної України за р. Буг.

ОХОТНИЦЬКІ ПОЛКИ - наймані військові підрозділи у *Лівобережній Україні*, створені *гетьманським урядом* на поч. 70-х рр. 17 ст. Поділялися на піхотні (*сердюцькі*) та кіннотні (компанійські) полки. На відміну від основної частини українського війська - городових полків, козаки безплатно в обов'язковому порядку відбували військову службу і забезпечували себе за свій рахунок спорядженням. О.п. комплектувалися з добровольців (охотників - звідси і назва) і одержували від гетьманського уряду платню, амуніцію, бойове спорядження, продовольство тощо. Використовувалися для придушення антидержавних виступів та соціальних заворушень, несли прикордонну службу і охороняли гетьманську резиденцію. Із скасуванням царським урядом гетьманства (1764) і збільшенням у Лівобережній Україні контингенту російських регулярних військ О.п. у кін. 70-х - на поч. 80-х рр. 18 ст. було ліквідовано.

ОХРИМОВИЧ ВАСИЛЬ (псевд. Кузьма, Пилип: 25.5.1914- 19.5.1954)-українськийвійськовий і політичний діяч, майор *Української Повстанської Армії*. Н. у с. Дичкові Тернопільського повіту (за ін. дан., у Львові). Ще навчаючись у гімназії, вступив до *Організації Українських Націоналістів*. Активно виступав проти польського окупаційного режиму в Західній Україні, за що кілька разів заарештовувався. В 1934-36 О. був ув'язнений у Берез Картузькій. Після виходу з концтабору продовжував боротьбу проти польської, а згодом і більшовицької влади в Галичині. В 1941 О. очолив обласний провід ОУН на Тернопільщині. Під час німецької окупації брав участь у русі Опору, став одним з співзасновників *Української Повстанської Армії*, в 1943 - крайовий провідник ОУН на ЗУЗ, член Проводу ОУН. Активний член комітету по створенню *Української Головної Визвольної Ради*, пізніше - член УГВР. З 1946 перебував у еміграції, підтримував тісні контакти з націоналістичним рухом на батьківщині. У 1946-51 член Закордонного Представництва УГВР, член Закордонних Частин ОУН (до 1948). В 1951 (за ін.дан., у 1953) О. повернувся в Україну для координації дій підпілля ОУН-УПА. Заарештований органами безпеки у травні 1954. Засуджений Київським військовим трибуналом до розстрілу.

ОХРИМОВИЧ ВОЛОДИМИР (27.5.1870 -6.11.1931)- український громадсько-політичний діяч, вчений, журналіст. Д. чл. *Наукового Товариства ім. Т.Шевченка* (з 1899), чл.-кор. Петербурзької АН. Н. у с. Вельдіжі попл. Долини на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). Після здобуття юридичної освіти займався адвокатською практикою. Брав активну участь в суспільно-політичному житті Галичини. З 1890 належав до *Української Радикальної Партії*. В 90-х рр. 19 ст. співпрацював у виданнях національно-демократичного напрямку - "Народ" (1890) і "Життя і Слово" (1895). У 1889-93 викладав право у Львівському ун-ті, з 1897 - доктор цього ун-ту. В 1899 О. спільно з В. *Будзиновським*, І. *Франком*, Є. *Левицьким* став *співзасновником Української Національно-Демократичної Партії*, входив разом Є. Олесницьким, Т. Окуневським, Є. *Петрушевичем*, В. *Бачинським*, Л. *Цегельським*, С. *Бараном*, В. *Панейком*, В. *Сінгалевичем* та ін. до складу

її керівного органу - Тіснішого Народного Комітету УНДП. Протягом 1902, 1906-07 і 1924-25 О. редагував газету "Діло", редагував в 1900 і співпрацював в 1907 з щотижневиком "Свобода", в 1907-08 - депутат віденського парламенту. Після захоплення Галичини російськими військами, О. був заарештований окупаційною владою і разом з сотнями представників української інтелігенції і духовництва депортований до Сибіру. В 1918 повернувся до Львова. Входить до складу *Української Національної Ради ЗУНР-30 УНР*. З квітня 1919- член-засновник Української Трудової Партії (з 1923 - її голова). З серед. 1920-х рр. О. належав до *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*. В 1921-25 - професор *Українського (таємного) Університету* у Львові, декан юридичного ф-ту, був віце-президентом Наукового Товариства ім.Т. Шевченка і головою статистичної комісії. Помер і похований у Львові. Автор ряду цінних праць з питань етнографії ("Значення українських весільних обрядів і пісень в історичному розвитку сім'ї; 1891, 1893"; "Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних", 1895; "Звідки взялася назва "бойки"?", 1895; "Вражіння з Угорської Русі", 1895), статистики ("З поля національної статистики Галичини", "Русини-латинники" (1912), "Фактичні і фіктивні страти русинів в демографічному балансі Галичини за десятиліття 1900-12", (1912), що друкувалися в "Записках НТШ" та ін. наукових виданнях.

ОХРИМОВИЧ СТЕПАН (18.9.1905-10.4.1931) -український політичний діяч, член ОУН (з 1929). Н. у м. Сколе на Львівщині. Навчався у *Академічній гімназії* у Львові, а в 1923-24 - Львівському (таємному) Українському Університеті. Згодом закінчив філософський ф-тет Львівського ун-ту. У студентські роки брав активну участь у створенні нелегальних молодіжних організацій - *Групи Української Державницької Молоді*, в 1926 - *Союзу Української Націоналістичної Молоді* та ін. У 1927-28 — учасник конференції українських націоналістів у Берліні та Празі, на яких вироблялися засади об'єднання всіх націоналістичних сил, що діяли на українських землях і за кордоном в єдину організацію. В січні-лютому 1929 О. був учасником Першого Конгресу Українських Націоналістів, на якому утворено *Організацію Українських Націоналістів*. О. зробив значний внесок у теоретичне обґрунтування засад українського націоналізму. З 1928 - редактор першого нелегального молодіжного журналу "Юнак", у 1929-32 - співробітничав у тижневику "Український Голос" у Перемишлі і редагував місячник "Студентський Шлях" у Львові. Ініціатор видання і перший редактор "Бюлетеня Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ". У лютому 1930 О. затверджений Є. Коновальцем організаційним референтом КЕ ОУН на ЗУЗ. У кін. 1930 О. після смерті Ю. Гомвінського призначений Крайовим Провідником ОУН на ЗУЗ. Навесні 1931 заарештований польською поліцією. Звинувачений у державній зраді, О. під час допитів був підданий жорстоким тортурам. Польська поліція, не спромігшись добитися зізнань, і не знайшовши доказів про приналежність О. до діяльності ОУН, змушена була його відпустити. Проте катування у слідчій тюрмі підірвали здоров'я О. і 10.4.1931 він помер у Завадові (біля Стрия). Похорон, який відбувався на Великдень, і у якому взяли участь тисячі селян з навколишніх сіл, перетворився на масову антипольську демонстрацію.

ОХРИМОВИЧ ЮЛІАН (1893 - 10.10.1921) -український громадський і політичний діяч. Брат В. Охримовича. Н. у Стрию (тепер Львівська обл.) у сім'ї священика. З 1911 навчався на філософському ф-ті Львівського ун-ту. В довоєнний період був одним з лідерів українського студентського руху в Галичині, входив до керівних органів (Головної Управи) Українського Студентського Союзу. В 1913-14 редагував студентський журнал "Шляхи", що виходив у Львові. На поч. Першої світової війни 1914-18 переїхав для пропагування ідей національної революції серед студентства у *Наддніпрянську Україну*. Вступив до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*, у 1917-18 - секретар ЦК УПСР. У квітні 1917 обраний до складу Української Центральної Ради від студентських організацій. Відмовився покинути Україну в період встановлення більшовицького режиму. З 1920 жив у Харкові, де працював у видавництві "Рух" (з лютого 1921). У 1921 заарештований співробітниками ВЧК, звинувачений у приналежності до Українського Центрального Повстанського Комітету і розстріляний у Києві. Автор праці "Розвиток української національно-політичної думки" (1918).

П

ПАВЛЕНКО ВІКТОР (1888 - 1932) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Під час Першої світової війни 1914 -18 -підполковник авіації російської армії. До 1917 П. командував повітряною охороною ставки Верховного головнокомандуючого російської армії у Могилеві. У травні 1917 - делегат Першого Всеукраїнського військового з'їзду, на якому був обраний до складу *Українського Генерального Військового Комітету* та Ради Військових Депутатів (стала складовою частиною Української Центральної Ради). У листопаді-грудні 1917-начальник Київського Військового Округу (КВО). В листопаді 1917 за наказом П. було сформовано дві сердюцькі дивізії (бл.12 тис. чол; команд. -полк. Ю. Капкан та ген. О. Греков), чим було покладено початок створенню гвардійських частин української армії у новітній час. Ініціатива П. зазнала нищівної критики зі сторони соціалістичне настроєних керівників Генерального Секретаріату Військових Справ УНР. Незабаром П. звинуватили у намаганні створити регулярну українську армію, яка «була досі і буде надалі зняряддям пануючих класів в їх боротьбі проти селянства і робітництва». В кін. грудня 1917 усунений з посади начальника КВО, а сформовані П. частини демобілізовано. З листопада 1918 до грудня 1920 - командуючий авіацією Армії *Української Народної Республіки*. У 1921-26 перебував в еміграції. В 1926 (за ін. дан., 1928) повернувся в Україну. Помер підчас голоду на Кубані.

ПАВЛИК МИХАЙЛО (псевд. М. Галицький, М. Іванів, Хмара, М. Коломийчук, Максим, Михайло, М. Покуцький, М. Ткаченко; 17.9.1853 -26.1.1915) - громадсько-політичний діяч, публіцист і письменник. Н. у Монастирську Коломийського округу. Навчався у гімназії в Коломиї і Львові. У часи ранньої молодості перебував під впливом москвофілів (див. *Москвофільство*). Після вступу в 1874 до Львівського ун-ту увійшов до складу «Академічного гуртка». Допишував до журналу «Друг», де познайомився з І. Франком. Під впливом М. Драгоманова перейшов на національні й соціалістичні позиції. Спільно з І.Франком видавав журнал «Громадський Друг» (1878), альманахи «Дзвін» і «Молот», брав участь у польсько-українському соціалістичному комітеті. За свої політичні погляди був п'ять разів ув'язнений, суджений 30 разів. Рятуючись від чергового ув'язнення, в 1879 виїхав до Женеві, де разом з М. Драгомановим і С. Подолинським до 1882 видавав журнал «Громада». У 1889 був редактором народовецької газети «Батьківщина». Разом з І. Франком став засновником *Української Радикальної Партії*, видавав її органи «Народ» (1890-95), «Хлібороб» (1891-95), «Громадський Голос» (1898-1903). В 1897-1904 -перший бібліотекар НТШ, дійсний член НТШ. У 1914 - заступник голови *Головної Української Ради*. Автор повістей «Пропащий чоловік», «Вихора», численних оповідань, видавець листування і творів М. Драгоманова, праць «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині» (1876), «Про русько-українські народні читальні» (1887), «Михайло Петрович Драгоманів, 1841-1895» (1896) та ін.

Д. Кушплір (Львів).

ПАВЛО 1 [20.9(1.10).1754 - 12(24).3.1801] -російський імператор з 6(17).11.1796. Син Петра III і Катерини II. Був одружений з Гессен-Дармштадтською принцесою Вільгельміною; після її смерті - з принцесою Софією Доротеєю Вюртенберзькою (з 1776, у православ'ї - Марія Федорівна). З 1783 жив у Гатчині, де мав свій двір і невелике військо. У внутрішній політиці П. I сприяв поширенню поміщицького землеволодіння (дворянам було роздано бл. 600 тис. державних селян, з них до 150 тис. в Україні); роздавав дворянам і урядовцям землі на Пд. Україні(на 1800 - бл. 8 млн. десятин).; у грудні 1796 видав указ про закріпачення селян Пд. України, Дону і Приазов'я, одночасно указом про 3-х денну панщину (1796) П. 1 мав намір регламентувати повинності селян. П. 1, будучи противником політичних заходів Катерини II, скасував розпочаті нею перетворення (зокрема, в 1796 ліквідував намісництва, знову запровадив поділ на губернії), частково відновив судову систему, що існувала в 1760-70-х рр. (в Україні було поновлено діяльність Генерального земського і підкоморського суду; 1796). Страх російського уряду перед впливом вільнолюбивих ідей Великої Французької революції примусив П. I ввести сувору цензуру, закрити приватні друкарні (1797), заборонити ввіз іноземної літератури (1800). Армія була реформована за пруським зразком. П.1 продовжував традиційну для московського центру колоніальну національну політику щодо неросійських народів імперії. Українські автономістичні кола сподівалися з приходом до влади П. 1 послаблення централістської політики російської адміністрації (у ній значну роль відігравали урядовці українського походження - О. Безбородько, Д. Трощинський, В.Кочубей, брати А. та І. Гудовичі та ін.) щодо України. Ходили навіть чутки про відновлення гетьманства на чолі з сином П.1 великим князем Константином і регентом А. Гудовичем. Однак, єдине, що було зроблено урядом П. 1, це поновлено підкоморський суд (1796) та функціонування норм магдебургського права. За П. 1 Росія входила до т.зв. другої антифранцузької коаліції, вела воєнні дії проти республіканської Франції (Італійський та Швейцарський походи російської армії у 1799 під командуванням О. Суворова). Загострення суперечностей між Росією та її союзниками Англією та Австрією привели до розриву з Британською імперією (1800) та зближення П.1 з *Наполеоном I Бонапартом*. Незадоволення внутрішньою та зовнішньою політикою П.1широких дворянських та військових кіл, його психологічна невірноваженість і самодурство, викликало ряд змов придворної аристократії - т. зв. «Смоленська змова» 1798 та гвардійська змова 1800-01, яка завершилась вбивством П. 1 в ніч з 1.1(23) на 12(24).3.1801 у Михайлівському замку. Російський престол зайняв його син Олександр 1.

Т. Полещук (Львів).

ПАВЛЮК (Бур) ПАВЛО (р. н. невід. - п. 19.4.1638) - козацький гетьман, керівник національно - визвольного повстання 1637 в Україні (див. *Павлюка повстання 1637*). У 1635 він брав участь разом з гетьманом І. Судимою у зруйнуванні козаками фортеці Кодак. Схоплений і засуджений польською шляхтою до страти, П. зумів врятуватися від смерті. В 1637 на чолі загону запорожців допомагав кримському хану Інает-Гірею у боротьбі проти ставленника Туреччини. Влітку 1637 П. очолив козацьке повстання проти польських загарбників. 6.12.1637 в запеклому бою біля с. Кумейки (тепер Чигиринський р-н Черкаської обл.) повсталі зазнали поразки. П. з частиною козаків відступив, щоб зібрати підкріплення. Під Боровицею (поблизу Черкас) загін гетьмана П. з'єднався з козаками, яких очолював Д. Гуня. Незабаром повстанців оточило польське військо на чолі з гетьманом М. *Потоцьким*, і через деякий час вони змушені були капітулювати. П. схопили і стратили в квітні 1638 у Варшаві.

ПАВЛЮКА ПОВСТАННЯ 1637 - національно-визвольне повстання в Україні під керівництвом П. *Павлюка*. Повстання почалось на Запорізькій Січі. Влітку 1637 загін запорожців на чолі з П. вирушив із Запоріжжя на Київщину. Здобувши Корсунь, повсталі оволоділи артилерією реєстрових козаків. У серпні 1637 П. звернувся до українського народу з універсалом, в якому закликав вступати до повстанських загонів. На Переяславщину піднімати і організовувати повстанців були вислані полковники К. *Скидам* і С.Биховець. Незабаром повстання охопило всю Лівобережну Україну. Повсталі нападали на панські маєтки, руйнували шляхетські замки, здобували міста та фортеці. 6(16). 12.1637 у жорстокій битві під с. Кумейки (тепер Чигиринського р-ну Черкаська обл.) повстанське військо зазнало поразки. Повсталі відступили до Боровиці

(побл. Черкас), де попавши в оточення, змушені були капітулювати. П. Павлюк був схоплений польськими жовнірами, вивезений до Варшави і страчений 19.4.1638.

ПАВСАНІЙ (2 ст.) - давньогрецький письменник, мандрівник і географ. Н., ймовірно, в Лідії (Мала Азія). Побував в Італії, на Сардинії, Корсиці, в Аравії і Сирії. Автор праці «Опис Еллади» (у 10 книгах), написаної в 70-х рр. 2 ст. Твір П. містить цінні дані в першу чергу з історії давнього мистецтва, зокрема довідкові матеріали про грецьких живописців, скульпторів, архітекторів. Поряд з детальним списком найбільш видатних пам'яток архітектури і мистецтва Стародавньої Греції П. подав важливі відомості з грецької історії, міфології, релігії, описав місцеві вірування, обряди і звичаї. Під час написання своєї праці П. користувався не тільки власними спостереженнями, але використовував твори істориків (напр., Істра) та географів (Полемона, Артемідора), які до нашого часу не збереглися. У своїх книгах П. згадує про скіфів і сарматів.

ПАКТ МОЛОТОВА-РІББЕНТРОПА 1939 - назва секретного додаткового протоколу до договору про ненапад між СРСР та Німеччиною, підписаного 23.8.1939 у Москві народним комісаром закордонних справ СРСР В. Молотовим та міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом, Секретним додатковим протоколом визначались сфери взаємних інтересів обох держав у Східній Європі. Протокол складався з короткої преамбули і наступних чотирьох пунктів:

1) У випадку територіально-політичної перебудови областей, які входять у склад Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є границею сфер інтересів Німеччини і СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віденської області визнаються обома сторонами. 2) У випадку територіально-політичної перебудови областей, які входять у склад Польської держави, границя сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарви, Вісли і Сяну. Питання, чи є у взаємних інтересах бажаним збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно в'ясане лише протягом дальшого політичного розвитку... 3) Стосовно південно-східної Європи з радянської сторони підкреслюється зацікавленість СРСР до Бессарабії. З німецької сторони заявляється про її повну політичну незацікавленість у цих областях. 4) Цей протокол буде зберігатися обома сторонами в суворій таємниці.

З підписанням секретного додаткового протоколу різко змінилася стратегічна розстановка сил у Європі на користь фашистської Німеччини. Підписанням пакту дві тоталітарні держави-фашистська Німеччина і комуністичний Радянський Союз прискорили розв'язання Другої світової війни 1939-45. У процесі його реалізації обидві країни здійснювали спільні агресивні дії проти Польщі, країн Прибалтики, Румунії. Вже 17.9.1939 радянські війська перейшли східний кордон Польщі і зайняли визначену П.М.-Р. територію Західної України і Західної Білорусії. Т. зв. визвольний похід Червоної Армії закінчився підписанням 28.9.1939 «Договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною» та двох секретних протоколів. Договір складався з п'яти статей, які закріплювали розподіл Польщі, і встановлювали нові кордони між двома державами.

Включення у склад СРСР *Західної України* супроводжувався насильницькою колективізацією, масовими переслідуваннями і арештами серед місцевого населення. З 1939 по 1941 тільки у тюрмах «визволеної» Галичини було замучено 50 тис. політ'язнів, з її території депортовано понад мільйон жителів. У ст. 2 договору відзначалося, що обидві сторони розглядають розподіл Польщі і встановлення нового кордону «остаточним і усувають будь-яке втручання третіх держав у це рішення». Ст. 4 договору констатувала, що «радянський і німецький уряди розглядають проведення перебудову (тобто розподіл Польщі) як надійний фундамент для дальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами». Положеннями додаткових протоколів від 28.9.1939 вносились часткові зміни у ст. 1 П.М.-Р., згідно яких «територія Литовської держави включатиметься в сферу інтересів СРСР, так як з другого боку Люблінське воєводство і частина Варшавського воєводства включається в сферу інтересів Німеччини». Перерозподіл сфер впливу супроводжувався зобов'язаннями обидвох держав не допускати «на своїх територіях ніякої польської агітації», а у випадку її появи агресори заявляли, що вони «ліквідують зародок подібної агітації на своїх територіях».

П.М.-Р. від 23.8.1939 та «Договір про дружбу і кордон між Німеччиною і СРСР» від 28.9. 1939, а також секретні додатки до нього переконливо доводять про спільну змову гітлерівського і комуністичного керівництва двох тоталітарних держав протидемократичних країн і миролюбивих сил світу й їх співучасть у розв'язанні Другої світової війни. Не випадково протягом багатьох десятиріч комуністичне керівництво СРСР намагалось приховати від своїх народів такі ганебні документи. Вперше вони були опубліковані в СРСР лише в 1989.

С. Мовчан (Львів).

ПАЛАНКА - адміністративно-територіальна одиниця (округ) у Запорізькій Січі. Виникнення П. було зумовлене збільшенням населення на Запоріжжі й ускладненням, у зв'язку з цим, функцій управління та суду. Повністю система П. сформувалась у період існування Нової Січі (1734-75). Напередодні ліквідації Нової Січі існувало 8 П.: на правому березі Дніпра - Кодацька, Бугогардівська, Інгульська (або Перевозницька), на лівому - Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська, Прогнойська. Центром П. була слобода з невеликим укріпленням, де розміщувалась козацька залага. На чолі П. стояв *полковник*, який зосереджував у своїх руках всю військову, адміністративну, судову і фінансову владу. Полковнику

підпорядковувалась адміністрація П. - писар, отамани слобід тощо. Некозацьке населення, яке проживало на території П. підлягало владі *паланкової старшини*. Паланкова старшина призначалась військовою старшиною - *Кошем Запорізької Січі*.

ПАЛИВОДА ІВАН (1885 - 30.1.1985) - український громадсько-політичний діяч, художник. Н. на Полтавщині. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. У січні 1919 П. брав участь в роботі Трудового Конгресу України. В квітні-серпні 1919 - керуючий Міністерством пошт і телеграфу УНР в уряді Б. Мартоса. З 1919 перебував в еміграції, жив у Чехо-Словаччині, Німеччині і США. Активно займався громадсько-політичною діяльністю у середовищі української діаспори Америки. В 1958-66 очолював ідеологічно-громадську організацію - Українську Вільну Громаду Америки та Товариство Сприяння УНРаді. Довгий час завідував бібліотекою Українського Православного Центру в Саут Бавнд Бруку (штат Нью-Джерсі). П. займався малярством, був учасником виставок Об'єднання митців - українців в Америці (існує з 1952). Помер у Сомерсеті (штат Нью Джерсі, США).

ПАЛІЄНКО МИКОЛА (30.9.1896-21.7.1944)-український військовий діяч. Н. у Сквирі на Київщині. Інженер-хімік за фахом. Протягом Першої світової війни 1914-18 завершив навчання в артилерійській офіцерській школі і командував військовими частинами на російсько-австрійському фронті. Під час українських національно-визвольних змагань 1917-21 - підполковником *Української Народної Республіки*. З 1928 перебував на службі в польській армії, 1932-34 навчався у Вищій військовій школі в Кракові. Брав участь у німецько-польській війні 1939. У 1943-44 - начальник унтер-офіцерської школи, командир дивізіону важкої артилерії *Дивізії «Галичина»*. Загинув в бою з радянськими частинами під Бродами в липні 1944.

ПАЛІВ ДМИТРО (17.5.1896 - 19 або 20.7.1944) - відомий український політичний і військовий діяч, журналіст. Н. у с. Перевізі біля Калуша (тепер Івано-Франківська обл.). Закінчив Коломийську гімназію. У роки Першої світової війни 1914-18 - підхорунжий *Легіону Українських Січових Стрільців*. У 1918 П. був одним з організаторів *Листопадового повстання 1918* у Львові. Під час українсько-польської війни 1918-19 - четар *Української Галицької Армії*, ад'ютант Д. Вітовського, згодом - генерала М. Тарнавського. Брав активну участь у створенні *Української Військової Організації*, член Начальної Команди УВО (1921-26). У 1923-24 П. спільно з Д. Донцовим і В. Кузьмовичем редагував орган *Української Партії Національної Роботи* - двотижневик «Заграда», головний редактор газети «Новий Час» (1923-33, з перервами). В 1925 П. виступив співзасновником *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*, в 1925-33 очолював Центральний (Народний) Комітет партії. Був одним із зв'язкових об'єднання з Є. Коновальцем. У 1928-30 - посол до польського сейму від УНДО. П. кілька разів заарештовувався польською поліцією і протягом 1930-33 відбував ув'язнення. В 1930-х рр. редагував газети «Батьківщина» (1934-39), «Перемога» і «Українські Вісті» (1935-39). У 1938 П., не погоджуючись з політичною лінією проводу УНДО (виступав з критикою політики «Нормалізації» і концепції «народної революції»), очолив партійну опозицію, що незабаром заснувала нову партію - *Фронт Національної Єдності*. В 1938 П. був обраний головою новоствореної організації. У роки Другої світової війни 1939-45 П. був одним з ініціаторів сформування дивізії «Галичина». В 1944 очолював відділ старшинського вишколу дивізії. Загинув у липні 1944 в боях під Бродами.

І. Федик (Львів).

ПАЛІЙ СЕМЕН (справжн. прізвище - Гурко ; н. 1640-і рр.-п. між 24.1. і 13.5.1710) - полковник білоцерківський (фастівський), керівник національно-визвольної боротьби українського народу проти польської влади у *Правобережній Україні* в кін. 17-на поч. 18 ст. Н. у Борзні (тепер Чернігівська обл.) в козацькій родині. Вчився у *Києво-Могилянській Колегії*. У 1760-х рр. перебував на Запоріжжі, де відзначився військовими та організаційними здібностями. На поч. 1680-х рр. кілька полків на чолі з П. перейшли на малозаселену територію Пд. Київщини. Опорним пунктом П. обрав місто Фастів. У 1683 загін козаків, очолюваний П., брав участь у розгромі турків під Віднем. У 1684-85 при сприянні П. були засновані Фастівський, Богуславський та віддалені Брацлавський і Корсунський полки. У 1680-90-х рр. вів спільно з лівобережними козаками боротьбу проти Туреччини та Кримського ханства. Основним завданням, яке ставив перед собою П., стало визволення *Правобережної України* з-під польської влади і приєднання її до *Гетьманщини*. В кін. 1680-х рр. боротьба проти польської шляхти, яку очолював П. та його сподвижники С. Самусь, З. Іскра, А. Абазин велася на значній території. Козацькі війська, під керівництвом П. визволили Богуслав, Корсунь, Лисянку та ін міста. В 1699 польський сейм прийняв ухвалу про ліквідацію козащини, що стало однією з причин розгортання національно-визвольного повстання під проводом П. (див. *Палія повстання 1702-04*). Після невдалої спроби отримати допомогу в боротьбі проти Польщі з боку Гетьманщини та Московії, П. спробував знайти союзників серед прихильників шведського короля Карла XII. Після зайняття військами І. Мазепи Правобережжя П., прагнучи зберегти свій вплив на Правобережжі, намагався проводити власну політику та робив спроби підбурити проти гетьмана Запоріжжя. Це занепокоїло І. Мазепу, який, намагаючись не допустити анархії в краю, наказав у липні 1704 заарештувати фастівського полковника. В 1705 П. був засланий до Сибіру, в Тобольськ. Після відкритого виступу І. Мазепи проти московської влади П. було повернуто з заслання і призначено полковником Білоцерківського полку. Помер у січні 1710. Похований у Києво-Межигірському монастирі.

ПАЛІЙ-НЕЙЛО БОРИС (1876 - 1956) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. на Полтавщині. Закінчив Полтавський кадетський корпус, Московську військову школу, Миколаївську військову академію в Петербурзі. З 1914 по 1918 - на фронтах Першої світової війни, полковник. Командував

частинами російської армії, за бойові заслуги відзначений Георгієвською зброєю і Георгієвським Хрестом. У червні 1917 звернувся до українського представництва у Москві з проханням перевести на службу до української армії. В 1917 -учасник Пешого і Другого Українських Військових З'їздів. Був обраний до складу *Українського Військового Генерального Комітету* на посаду помічника інспектора артилерії, невдовзі призначений командантом українських військових частин на Полтавщині та начальником міського гарнізону. Навесні 1918 став організатором гарматних частин в українських корпусах. За Гетьманату - помічник командуючого військами у Києві. Восени 1918 підтримав Директорію УНР, організатор військового параду 22.1.1919 у Києві на честь Злуки ЗУНР і УНР. У 1919-20 перебував на командних посадах в *Армії Української Народної Республіки*. 3 липня 1920 - генерал для особливих доручень при Головному Отамані С.Петлюрі, викладач артилерії у Юнацькій школі. Після короткого перебування у таборі інтернованих частин Армії УНР Ланцугі поселився у Перемишлі, де заснував і очолив філію Українського Центрального Комітету, опікувався колишніми вояками УНР. Згодом організував художню іконописну майстерню «Відродження», у якій працювали 10 художників, колишніх українських вояків, зокрема, П. Ковжун, П. Запорізький, М.Прасіцький та ін. У післявоєнний час жив у США, де помер.

М.Литвин, К.Науменко (Львів).

ПАЛІЯ ПОВСТАННЯ 1702-04 - велике національно-визвольне повстання під керівництвом *С. Палія* проти польської влади у Правобережній Україні в 1702-04. У 1699 завершилась війна між Польщею та Туреччиною і на *Карловицькому конгресі 1698-99* був укладений мирний договір. Оскільки потреба в козацьких військах відпала, польський сейм у червні 1699 ухвалив рішення остаточно ліквідувати правобережне козацтво. Восени 1700 польське військо, захопивши Немирів, Бар, Вінницю і Брацлав, спробувало здобути Фастів. Проте в запеклому бою під Фастовом козацькі полки розгромили 4-тисячний каральний загін регіментаря М. Пінського. Зазнавши поразки, в 1701 польське командування розпочало підготовку до нового походу на Правобережжя. Зимом 1702 на козацькій раді у Фастові було прийнято рішення підняти всенародне повстання проти польської влади у Правобережній Україні, Повстання розпочалось весною 1702 на Поділлі і Брацлавщині. В липні 1702 повстанський рух охопив Київщину. У жовтні- грудні 1702 козацькі війська здобули Немирів, Бердичів, Білу Церкву, Бар, Межибіж і на поч. 1703 контролювали значну частину Правобережної України. Розпочались селянські виступи на Волині і в Галичині. Польський уряд вислав на придушення повстання 15-тисячне військо під командуванням А. Сенявського. Коронні хоругви на поч. 1703 захопили територію Поділля, а потім і Брацлавщину. Польські загарбники жорстоко розправлялися з повстанцями й мирним населенням, стративши в ході каральних операцій бл. 10 тис. чоловік. Проте козацькі війська під проводом С. Палія, С. Самуся, З. Іскри відбили всі спроби польської армії захопити Київщину. Королівський уряд, не маючи сил для придушення повстання, звернувся за допомогою до московського царя *Петра I*. У травні 1704 лівобережне козацтво на чолі з гетьманом *І. Мазепою* перейшло Дніпро і зайняло Правобережжя. Рішучими заходами *І. Мазепа* намагався приєднати Правобережну Україну до Гетьманщини і перебрати керівництво над правобережними полками, чим фактично усував від влади С.Палія. Однак, Палій продовжував діяти у Правобережжі як незалежний гетьман. Організувавши віддані йому військові частини, С. Палій розпочав переговори з Польщею та підбурював проти *І. Мазепа* запорожців. Не бажаючи ускладнення політичної ситуації, *І. Мазепа* наказав 3 1.7.1704 заарештувати С. Палія в таборі під Бердичевом. У 1705 його було відправлено до Москви, а звідти до Сибіру, в Тобольськ.

ПАЛЛАДІЙ (світське прізвище та ім'я - Вибіда-Руденко Петро; 1891 - 1971) - український православний церковний діяч, архієпископ, глава УАПЦ векзилі(1951-71). Н. у Вінниці. Закінчив парафіяльну духовну семінарію і фізико-математичний ф-тет Київського ун-ту. Брав активну участь в українському національному русі, член Товариства Українських Поступовців. У 1917-18 П. входив до складу *Української Центральної Ради*, займав посаду заступника міністра фінансів УНР. У 1921-34 - священник на Волині і член духовної консисторії. З 1934 жив у Варшаві, був членом консисторії та управителем Емеритської (пенсійної) каси православного духовенства у Польщі. В 1935 прийняв чернецтво і, незабаром, був висвячений на архімандрита. З 1941 -архієпископ краківський і лемківський, згодом -львівський. В повоєнний час жив в еміграції у США. В 1951-71 П. очолював Українську Автокефальну *Православну Церкву в екзилі* (створена в Нью-Йорку).

ПАНЕЙКО ВАСИЛЬ (1883 - 29.5.1956) - відомий український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист. Н. на Золочівщині в Галичині (тепер Львівська обл.). Закінчив Львівський ун-тет. Належав до *Української Національно-Демократичної Партії*. В 1905 намагався відновити видання журналу «Молода Україна». У 1907 став співробітником «Діла» і в 1908-12 брав участь у виданні *«Літературно-Наукового Вісника»*. В 1912-18 - головний редактор «Діла» (у 1914-15-у Відні), один з редакторів «Ukrainische Korespondez». У листопаді 1918 обраний Державним Секретарем закордонних справ ЗУНР. У 1919-заступник голови української делегації на *Парижській мирній конференції 1919-20*, з грудня 1919 - голова делегації ЗУНР на конференції. Намагався добитися підтримки *Антантою* боротьби *Української Народної Республіки* проти агресії Радянської Росії, ставив питання про ліквідацію польського окупаційного режиму на території ЗУНР, відстоював ідею створення східноєвропейської федерації, куди мала увійти Україна. З 1920 працював закордонним кореспондентом газети «Діло». В 1925 видавав «Діло» і двотижневик «Політика» (1925-26) у Львові, пізніше працював кореспондентом «Діла» у Парижі. В 1930-х рр. відійшов від політичного життя. В 1945 емігрував до США, а в 1955 переїхав у Венесуелу. Помер у Каракасі (Венесуела).

М. Литвин, І.Підкова. (Львів).

ПАНСЛАВІЗМ - культурна і політична течія серед слов'янських народів, в основі якої лежать уявлення про етнічну і мовну спорідненість слов'ян, необхідність їх політичного об'єднання. Сформувалась у кін. 18 - першій пол. 19 ст. (термін «панславізм» вперше вжито в Чехії Й. Геркелем у 1826). Політичне поневолення більшості слов'янських народів, ідеї Великої Французької революції і німецького романтизму, слов'янське національне відродження - фактори, що привели до поширення серед освічених кіл західних і південних слов'ян [Й. Добровський (чех), П. Шафарик, Я. Коллар (словаки), Л. Гай (хорват), В. Караджич (серб) та ін.] ідеї слов'янської єдності й культурної спільності. Успіхи Російської імперії у *війнах проти* Туреччини і наполеонівських війнах спричинились до того, що деякі із слов'янських діячів висували думки про політичне і мовне об'єднання слов'ян під зверхністю Росії, вважаючи, що остання допоможе слов'янським народам у боротьбі проти іноземного поневолення (Й. Добровський, Й. Юнгман, Л. Гай та ін.). Дехто з них пізніше змінив свої погляди (Л. Гай, Л. Штур, К. Гавлічек-Боровський). Інші прихильники П., головним представником яких був чех Ф. Палацький виступали за збереження Австрійської імперії і за перетворення її на федерацію слов'ян, австрійців та угорців. Після перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорщину (1867) Палацький переглянув свою концепцію і взяв участь у організованому російськими панславістами Слов'янському з'їзді 1867 у Москві. Серед поляків, які були підсильним впливом романтичного патріотизму і мрій про відновлення великої Польщі, ідеї П. викликали дві течії: проросійську (С. Сташіц, Й. М. Гене-Вронський, А. Цешковський) та антиросійську (А. Міцкевич, А. Товяньський, К. Бродзінський). Останні вважали, що головну роль в об'єднанні слов'ян повинна відігравати Польща. В самій Росії у кін. 1830-х рр. у роботах М.Погодіна були висунуті твердження про перевагу слов'ян над ін. народами, «ворожість Заходу», покликання Росії щодо гегемонії у слов'янському світі (проекти політичного об'єднання слов'ян під егідою Російської імперії розроблялись ще у 18-на поч. 19 ст. А. Самборським, В. Малиновським та ін.), Російські слов'янофіли у 1840-50-х рр. - К. Аксаков, О. Хом'яков, І. Киреевський та ін. - виступили з ідеєю протиставлення слов'янського православного світу з Росією на чолі «хворій», безвірній Європі, теологічні противники слов'янофілів - західники (П. Чаадаєв, О. Герцен) - теж не заперечували особливої ролі Росії серед слов'янських народів. Поразка в Кримській війні 1853-56, Польське визвольне повстання 1863-64, загострення східного питання - ці фактори викликали активізацію російських панславістів, що знайшло своє практичне втілення у Слов'янському з'їзді 1867 в Москві та діяльності слов'янських комітетів. Панславістичні ідеї займали вагомим місце в теоретичних шуканнях І. Аксакова, М. Данилевського, К. Леонтьєва, наукових розробках вчених-славістів В. Ламанського, О. Міллерата ін. Найбільший політичний вплив П. мав в 70-х рр., особливо в період російсько-турецької війни 1877-78, коли він підштовхував уряд до активних зовнішньополітичних дій (ряд представників вищих державних та військових кіл Росії - граф М. Ігнат'єв, князь В. Черкаський, генерали М. Черняєв, М. Скобелев, Р. Фадеев - були прихильниками П.). Як громадсько-політична течія П. зустрічав і підозріле ставлення з боку уряду та його ідеологів (К. Победоносцев, М. Катков), а також був підданий критиці з боку ліберальних кіл (О. Пипін, зокрема). Внутрішня ситуація і зовнішні умови Росії зменшили популярність ідей П. у кін. 19 ст. Вони відродились напередодні Першої світової війни 1914-18 у формі неославізму (або неопанславізму). Російські неославісти (головний діяч - граф В. Бобринський) разом з діячами інших слов'янських країн (чех К.Крамарж, словенець І.Грабар та ін.) провели слов'янські конгреси у Празі (1908) та Софії (1910), прагнучи досягти міжслов'янського зближення перед можливою німецькою загрозою.

Революційні події 1917 на деякий час поховали ідеї П. в Росії, які гостро засуджувались К. Марксом, Ф. Енгельсом та В. Ленінінм. З початком радянсько-німецької війни 1941-45 була відновлена стара російська політика щодо слов'ян. У серпні 1941 у Москві створено Всеслов'янський комітет. Слов'янські комітети виникли у США, Англії, Канаді, утворені за ініціативою і участю комуністів слов'янського походження. Після першого Всеслов'янського з'їзду у Москві (1941) в 1946 відбувся Слов'янський конгрес у Белград, куди з'їхались делегати з усіх слов'янських країн. Після загострення відносин Югославії з СРСР всі слов'янські комітети припинили свою діяльність. Падіння соціалістичної системи і розвал Радянського Союзу надали панславістичного забарвлення певним колам та політичним партіям російського суспільства. В Україні ідеї П. поширились у першій чверті 19 ст. (зокрема, Товариство *Об'єднаних Слов'ян*), їх вплив виразно помітний у програмі *Кирило-Методіївського Братства*, серед українських наукових кіл серед. 19 ст. (М. Максимович, О. Бодяньський), а також серед ліберальної частини українського дворянства (Г. Галаган, М. Рігельман та ін.), представники якого брали активну участь у діяльності слов'янських комітетів у Києві та Одесі у 1850-70-х рр. На українські землі в склад Австрії ідеї П. проникали як з Заходу, так і з Росії. За прикладом інших слов'янських народів у Львові в 1848 було створено *Галицько-Руську Матицю*. Під час *Революції 1848-49 в Австрійській імперії* українці Галичини почали налагоджувати контакти з слов'янськими діячами Австрійської імперії, зокрема взяли участь у Слов'янському конгресі у Празі (червень 1848). Під впливом ідей з Росії частина української інтелігенції стала на шлях москвофільства, яке пітримувалось російськими панславістичними колами. Деякі з провідних українських діячів науки і культури другої пол. 19- поч. 20 ст., зокрема М. *Грушевський*, відкрито виступили проти П., вбачаючи в ньому загрозу для національних інтересів українського народу.

Т. Полещук (Львів).

ПАНТИКАПЕЙ (сучасн. Керч) - мілетська колонія на Боспорі Кіммерійському, заснована в 7 ст. до н. е., пізніше - столиця Боспорської держави. Місто розташоване на схилах г. Мітрідат. Потреби політичного та

економічного розвитку, а особливо тиск скіфських племен примусили грецькі міста Криму та Східного Причорномор'я (П., Феодосію, Німфей, Фанагорію, Гермонасу та інші) об'єднатися в союзну державу. На чолі держави стало місто П. - центр рибальства, торгівлі, великий експортер пшениці. Держава отримала назву Боспор або Боспорське царство. Вищі магістрати П. - архонти стали архонтами Боспорського царства. Вони керували зовнішньою торгівлею, збройними силами здійснювали політичний контроль за грецькими містами і територіями сусідніх племен. У 480 до н. е. влада перейшла до роду Археанактидів, які передавали її по спадковій лінії. У 438 до н. е. був здійснений переворот і до влади прийшли Спартокіди. Ця династія правила в П. до кін. 2 ст. до н. е. Головними торговельними партнерами П. були Гераклея та Сінопа. Особливий розквіт міста припав на 4 ст. до н. е., коли цар Евмей (309-304) навіть планував об'єднати під владою Боспора все Причорномор'я. У 3 ст. до н. е. Боспор допомагав Херсонесу відбити напад скіфів. У 107 до н. е., коли в ході повстання Савмака скіфська загроза знову повстала для П., його правителі звернулися за допомогою до Мітріда-та VI. З 106 до н. е. Боспор став сатрапією Понтійського царства. Після поразки Понту від римлян П. потрапив спочатку в залежність від Риму, За правління імператора Клавдія (41-51 н. е.) разом з Ольвією та Херсонесом, Боспор було включено в склад Римської імперії. У П. римська влада була формальною. В 50-70-х рр. 3 ст. місто було зруйновано внаслідок навали готів, а у 70-х рр. 4 ст. його зруйнували гунни. На відміну від інших грецьких колоній місто було частково відбудовано та існувало в середньовіччі.

О. Бандровський (Львів).

ПАНЦИРНІ БОЯРИ (панцирні слуги) - категорія залежного селянства у Великому князівстві Литовському, у т.ч. на українських землях в 15 -першій пол. 16 ст. П.б. були зобов'язані нести службу на коні й тяжкому («панцирному») озброєнні по охороні державних кордонів, коронних маєтностей і замків, брати участь у воєнних діях Литви проти інших держав. Здебільшого П.б. походили із зuboжілих бояр або селян. Господарства П.б. звільнялись від податків та феодалних повинностей. У 1528 стан П. б. було ліквідовано. Частина П.б. дістала шляхетство, але більшість була перетворена у державних селян. На українських землях певна група П.б. стала близькою за своїм станом до *реєстрових козаків*.

ПАНЧЕНКО МИХАЙЛО (бл. 1885-1930-х рр.)-український політичний і державний діяч, кіносценарист та драматург. Н. у Полтаві. Належав до провідних діячів Української Партії *Соціалістів-Революціонерів*. У 1917-18 - член *Української Центральної Ради* від Всеукраїнської Ради Військових Депутатів, входив до складу її Президії. У березні 1919 разом з М. *Полозом*, Г. *Михайличенком*, П. *Любченком*, Л. *Ковалівим* та ін. став засновником *Української Партії Соціалістів-Революціонерів (комуністів)*, з серпня 1919 - Українська Комуністична Партія (боротьбистів). У 1919 - нарком освіти УСРР. П. був противником об'єднання партії з КП(б)У і не вступив до рядів останньої. В 1920-х рр. працював літературним редактором. Автор кіносценарію фільму «Тарас Шевченко» (1925) і «Малий Тарас» (1926), п'єси «Коліївщина» (1927). У 1930-х рр. репресований НКВС СРСР.

ПАНЬКІВСЬКИЙ КОСТЬ (15.4.1855 -16.11.1915)- відомий український громадський діяч, журналіст і видавець, член-засновник наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Н. у с. Рушкова Воля Ярославського повіту (тепер Польща). Вчився в ун-тах Львова і Відня. Брав активну участь в українському студентському русі. Був адміністратором і редактором відділу новин газети «Діло». В 1888-1906 - управитель інституту св. Миколая для учнів. Член управи товариств «*Просвіта*», «*Руська Бесіда*», «Руського Товариства Педагогічного». Редагував журнали «*Письмо з Просвіти*», «*Читальня*», «*Зоря*», «*Зеркало*»(1891-93), «*Батьківщина*» (1897), «*Дзвінок*» (1899-1900). Видавав книжкову серію «*Дрібна бібліотека*». П. був одним із зачинателів кооперативного руху в Галичині, з 1898 - директор «*Крайового Союзу Кредитового*» (Центробанку), з 1904 - директор музею «*Просвіти*». Підтримував тісні зв'язки з Б.Грінченком, П. Грабовським, М. Драгомановим, С. Єфремовим, М. Коцюбинським, А. Кримським. Після заснування «*Просвіти*» у Києві (1906) передав для її бібліотеки бл. 1500 томів різноманітної літератури. Підчас російської окупації Галичини в 1914-15 П. перебував у Львові. В червні 1915 П. за наказом російського генерал-губернатора Г. *Бобринського* разом з іншими відомими представниками української інтелігенції і греко-католицького духовництва був депортований. Помер 16.11.1915 у Києві.

ПАНЬКІВСЬКИЙ КОСТЬ (6.12.1897 -20.1.1973) - український громадський і політичний діяч. Син К. Паньківського. Н. у Львові. Навчався у Празі, де очолював українську студентську організацію - Групу Української Поступової Молоді. В 1924-39 займався адвокатською практикою у Львові. У 1920-30-х рр. виступав оборонцем під час політичних процесів, які влаштовував польський окупаційний режим над членами *Української Військової Організації* і *Організації Українських Націоналістів* у Західній Україні. У грудні 1932 П. разом з В. *Старосольським* був адвокатом Д. *Цанилишина*, захищав Я. Макарушку та О. Пашкевича в ході *Львівського процесу 1936*. Брав активну участь у роботі добровільних організацій - Товариства охорони дітей і опіки над молоддю, Товариства допомоги інвалідам та ін. З липня 1941 очолював Генеральний Секретаріат Української Національної Ради у Львові, яка відстоювала інтереси українського населення західних областей України перед німецькою окупаційною владою (заборонена наказом Г. Гімлера в березні 1942). З вересня 1941 - голова Українського Крайового Комітету (УКК). Після об'єднання в березні 1942 УКК з Українським Центральним Комітетом (УЦК) у Кракові П. був обраний заступником голови УЦК В. Кубійовича. В 1945-49 перебував у Німеччині. Належав до однієї з українських політичних партій, що діяли в еміграції - Українського Національно-Державного Союзу (заснований у травні 1946 у Новому Ульмі, Німеччина). З 1949 жив у США. В 1950 П. разом з М. Ветухівим і М.Шлимакєвичем

створив Союз Українських Національних Демократів (СУНД), у 1950-66 - його голова, згодом очолював представництва вищо навчального органу УН Ради у США і американський відділ *Ліги Поневоленних Росією Народів*. Помер у Лівінгстоні (Нью-Джерсі, США). Автор спогадів «Від держави до комітету» (1957), «Роки німецької окупації» (1965), «Від комітету до Державного Центру» (1968).

ПАРАДЖАНОВ СЕРГІЙ ЙОСИПОВИЧ (9.1.1924-21.7.1990)- визначний вірменський і український кінорежисер, народний артист УРСР (з 1990), лауреат Державної премії України ім. Т.Шевченка (1991, посмертно). Н. у Тбілісі (Грузія). В 1951 закінчив Всесоюзний державний ін-тут кінематографії у класі І. Савченка. З Україною пов'язана значна частина творчої біографії П. В Україні створив фільми «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка» (всі - 1957), «Перший хлопець» (1958), «Українська рапсодія» (1961) «Квітка на камені» (1962, у співавторстві з А.Слісаренком). Міжнародне визнання прийшло до П. після екранізації в 1964 повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Цей фільм П. був удостоєний 16 призів на багатьох міжнародних кінофестивалях, зокрема, премія міжнародного кінофестивалю у Мардель-Платі (Аргентина, 1965); Кубок фестивалю фестивалів (Рим, 1965); Золота премія у Солоніках (Греція, 1966); премія Британської кіноакадемії (1966) та ін. У 1965-68 П. разом з ін. відомими діячами української науки та культури, протестуючи проти масових політичних арештів в Україні, звертався у вищі партійні та державні органи з вимогою роз'яснити причини переслідувань українських інтелектуалів і виступав за проведення відкритих судових процесів, що мало б забезпечити справедливість розгляду справ. Неодноразово висловлювався за дотримання свободи слова у пресі. Зазнавши переслідувань і, намагаючись уникнути арешту, був змушений виїхати у Вірменію. В 1971 повернувся у Київ. 17.3.1973 був заарештований, і за сфабрикованими звинуваченнями засуджений до тривалого ув'язнення. Тільки завдяки міжнародній кампанії протесту (звернення підписали Ф. Трюффо, Ж.-Л. Годар, Ф.Фел-ліні, Л. Вісконті, Р. Росселіні, М. Антоніоні) звільнений 30. 12.1977. Зважаючи на заборону жити в Україні, поселився у Тбілісі. І в подальшому зазнавав переслідувань з боку радянських репресивних органів. Через ідеологічну цензуру не вийшли фільми «Intermezzo» (за М.Коцюбинським), «Київські фрески», «Ікар», «Сповідь». Серед фільмів П.: «Цвіт граната» (1969), «Легенда про Сурамську фортецю» (1984), «Ашик-Керіб» (1988). Написав сценарій до фільмів «Етюди про Врубеля», «Лебедине озеро. Зона» (разом з Ю.Ільєнком; обидва -1989).

ПАРАЩУК МИХАЙЛО (16.11.1878 -24.12.1963) - визначний український скульптор і громадський діяч. Н. у с. Варваринцях на Тернопільщині. Навчався у Краківській школі красних мистецтв, 1907-09 - в академії Жульєна у Парижі, деякий час вдосконалював свою майстерність в О. Родена. Працював у Львові, Варшаві (1902-05), Мюнхені (1908-11), Києві (1911-13). У 1913 П. при переїзді австро-російського кордону був затриманий австрійськими властями, звинувачений у шпонажі й ув'язнений в концтаборі Талергоф (Штірія). В 1914 вдалося вибратися з табору. Під час Першої світової війни 1914-18 був активним членом *Союзу Визволення України*. В 1915-18 вів курси скульптури, гончарства і різьби по дереву для полонених солдат-українців російської армії в таборах Раштаті і *Венцлярі*. В 1918 повернувся в Україну. З 1920 - секретар, а згодом голова дипломатичної місії УНР у Талліні, радник представництва УНР у Литві. З 1921 (за ін. дан., 1923) П. оселився в Софії (Болгарія), де відкрив свою мистецьку школу. П. брав активну участь у громадському житті української еміграції. В 1920-30-х рр. П. був активним діячем болгарсько-українського Товариства (голова проф. І. Шішманов), організував з'їзд української еміграції. Помер і похований у Софії. Протягом своєї творчості виконав бл. 30 скульптурних портретів видатних діячів української культури: В. Стефаніка, С. Людкевича (обидва -1906), Т. Шевченка (1912), І. Франка (1913), М.Лисенка (1913), М. Грушевського, С. Петлюри (1936), митрополита А. Шептицького, О. Олесья, Б. Лепкого, Є. Петрушевича та ін.; болгарських громадсько-політичних діячів; Х. Ботева (1922), Г. Димитрова (1927) та ін.; жанрових композицій - «Танок» та «Скрипачка» з циклу «Поневолені» (обидві - 1905-07). П. - автор (разом з А. Попелем) пам'ятників А. Міцкевичу у Львові (1905-06), загиблим воїнам у таборах полонених у Венцлярі та Раштаті, пам'ятника на могилі М.Драгоманова у Софії (1932). П. створив ряд монументально-декоративних скульптур для будівель болгарської столиці, якими прикрашено Військову академію, Народну бібліотеку, Софійський ун-тет, Музичний театр. У ранніх творах П. переважає нахил до роденівського імпресіонізму і психологізму, в болгарський період творчості домінує академічний стиль.

К. Кондратюк (Львів).

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1919-20- міжнародна конференція, скликана державами переможцями для вироблення і підписання умов з переможеними державами у Першій світовій війні 1914-18. П.м.к. проходила з перервами від 18.1.1919 по 21.1.1920. На конференцію було запрошено делегації з 27 країн, з яких 10 брали безпосередню участь у війні, 14 формально знаходились у стані війни (фактично допомагали лише економічними засобами) і 3 новостворені держави. Найчисельнішою була американська делегація, число співробітників якої досягло 1300 чоловік. Вперше у історії дипломатії переможені держави не брали участі в переговорах. На П.м.к. Німеччина і її колишні союзники були допущені лише тоді, коли були вироблені проекти мирних договорів з ними. Учасники конференції офіційно названі «Союзні та здружені держави» з самого початку роботи були поділені на чотири нерівноправні категорії: 1) Воюючі країни, що мають інтереси загального характеру і беруть участь у всіх засіданнях та в роботі всіх комісій (Англія, Франція, Італія, США, Японія). 2) Воюючі країни, що мають інтереси часткового характеру (Бельгія, Бразилія, Британські домініони, Румунія, Сербо-Хорвато-Словенська держава). 3) Держави, які знаходяться в стані розриву дипломатичних відносин з Німеччиною і її союзниками (в основному латиноамериканські країни). 4) Держави, що знаходяться в процесі утворення (Польща, Чехо-Словаччина та ін. запрошувались

однією з п'яти великих держав на засідання, що їх стосуються). Радянську Росію до участі в роботі конференції не було запрошено.

Головну роль на конференції відіграла «Рада чотирьох», до якої належали глави урядів - президент США В. Вільсон, прем'єр-міністри Франції Ж. Клемансо, Великої Британії - Ллойд Джордж, Італії - В. Е. Орландо. Крім «Ради чотирьох» найважливіші рішення приймалися також «Радою десяти», яка складалась з глав урядів і міністрів закордонних справ США, Англії, Франції, Італії та Японії. З самого початку роботи конференції проявились суперечності між найбільшими країнами з усіх питань, які розглядались. Засідання проходили у гострих дискусіях, які інколи загрожували зривом роботи конференції. Найгостріші суперечності проявились між Францією, США та Англією при опрацюванні статей Версальського договору, статуту Ліги Націй. Президент США В. Вільсон наполягав на розгляді в першу чергу питання про створення Ліги Націй та її Статуту, в той час як Ж. Клемансо на передній план висунув укладення договору з Німеччиною. 28.4.1919 після тривалих дискусій був прийнятий спільний американо-англійський проект статуту, який не врахував пропозиції Франції про створення штабу і збройних сил Ліги Націй. Статут Ліги Націй за пропозицією В. Вільсона включався як невід'ємна частина у всі мирні договори.

Внаслідок роботи конференції були підготовано: Версальський мирний договір 1919 з Німеччиною (підписаний 28.6), Сен-Жерменський мирний договір 1919 з Австрією (10.9), Нейїський мирний договір 1919 з Болгарією (27.11), Севрський мирний договір 1920 з Туреччиною (10.8), Тріанонський мирний договір 1920 з Угорщиною (4.6). Підготовані П.м.к. договори разом з угодами, прийнятими на Вашингтонській конференції 1921-22, склали основу версальсько-вашингтонської системи.

Важливе місце в роботі П.м.к. займали питання визнання держав, які перебували в процесі утворення. Покладаючи великі надії на справедливе післявоєнне вирішення національного питання на конференцію держав-переможниць, у Париж приїхали делегації з Прибалтики, Закавказзя і України. Українська делегація на конференції була спільною від Української Народної Республіки і Західної Облaсті УНР, яку очолював Г. Сидоренко (з 22.8.1919 - граф М. Тишкевич). Заступником голови призначено В. Панейка - державного секретаря закордонних справ ЗО УНР. До складу делегації входили Д. Ісаєвич, О.Шульгин, А. Марголін, С. Шелухин, Б. Матюшенко, А. Галіп, М. Кушнір, С. Томашевський, А.Петрушевич, О. Кульчицький, П. Дідушок, С.Тимошенко, В. Колосовський, М. Левитський, О.Севрюк, Ф. Савченко. В Парижі підтримку українській делегації надавали представники українців США та Канади - сенатор Д. Гаміл, І.Петрушевич, І.Кушнір, К. Білик, О. Мегас. Українська делегація отримала інструкції домагатися: визнання незалежності УНР, виводу з української території іноземних військ (польських, румунських та військ Антанти), надання допомоги Антантою в боротьбі проти більшовицької Росії та Добровольчої Армії ген. А. *Денікіна*. Весною 1919 в Париж прибула спеціальна делегація на чолі з Д. *Витовським* та М. Лозинським, яка за дорученням Державного Секретаріату ЗУНР-ЗО УНР мала домагатись припинення агресії Польської держави проти *Західно-Української Народної Республіки*.

З самого початку роботи конференції впливові російські кола в особі окремих міністрів колишнього Тимчасового Уряду, польська делегація провели антиукраїнську кампанію, зображуючи представників України як колишніх австрійських союзників або пробільшовицьки настроєних політиків. Після виступу керівника польської делегації, який вимагав відновити кордони Польщі в межах 1772, і протестів української делегації було вислано до Варшави і Львова спеціальні місії для вивчення питання і припинення *українсько-польської війни 1918-19*. У Парижі одночасно було створено міжнародну комісію на чолі з генералом Л. Богоюдля опрацювання умов перемир'я. Уряд ЗО УНР прийняв запропоновані умови перемир'я (13.5.1919), які, однак, були відкинуті польською стороною. Найбільш непримиренну позицію щодо визначення української державності займала французька делегація на чолі з Ж. Клемансо. Його плани про створення в післявоєнній Європі держав, які б були складовою частиною «санітарного кордону» проти більшовизму і одночасно під егідою Франції стали майбутніми союзниками проти Німеччини, збігались з намаганнями польської, чехо-словацької і румунської делегацій включити якнайбільше територій у склад своїх країн. Більш виважений підхід до вирішення українського питання, займала англійська делегація очолювана Ллойд Джорджем, який різко виступав проти анексії українських земель Польщею. В дискусії з Клемансо про визначення кордонів Польщі він висунув принцип: «не віддавати Польщі непольські території». Щодо намагання включити Галичину в склад Польської держави Ллойд Джордж заявив: «Польща не повинна поглинати населення, яке не є і не хоче бути польським». За ініціативою британської делегації 8.12.1919 було прийнято «Декларацію Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового кордону Польщі», яка залишала Польській державі, землі населені переважно поляками (за винятком частини українських етнічних територій - *Лемківщини, Посяння, Підляшшя, Холмщини*; див. «*Керзона лінія*»). Американська делегація формально виступала за надання автономії українському народові в складі новоутворених держав.

Незважаючи на окремі розходження в позиціях делегацій країн Антанти щодо вирішення українського питання, вони були єдиними в прагненні не допустити проникнення більшовизму в Європу. На їхню думку, протистояти цьому могли великі територіальні держави. Це привело до прийняття 25.6.1919 рішення, згідно якого Антанта визнавала за Польщею право окупувати Галичину, «щоб захистити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд». Проте Рада Послів Антанти не погодилась на включення Галичини в склад Польщі. Поразка українських армій у війні з поляками і більшовиками в 1919-20 привела до ще більшого послаблення позицій української делегації в Парижі. 3 грудня 1919 делегація ЗУНР вела самостійно

переговори на П.м.к. Члени делегації В. Панейко, М. Лозинський, В. Темницький, С. Томашівський та ін. намагалися порушувати питання про ліквідацію польського окупаційного режиму на західноукраїнських землях і визнання незалежності ЗУНР. Після укладення Ризького договору 1921 між Польщею і Радянською Росією, за яким західноукраїнські землі включались в склад Польської держави, український еміграційний уряд висловив протест у Лізі Націй. На неодноразові вимоги польського уряду Рада послів Антанти 14.3.1923 прийняла остаточне рішення про приєднання Галичини до Польщі з умовою надання українському населенню автономії. Умова країн Антанти була чисто декларативною і вона ніколи не виконувалась польським урядом.

За Сан-Жерменським мирним договором Буковина залишалась у складі Румунії, а Закарпаття заТріанонським договором передавалося Чехо-Словаччині. Всупереч запевнень переможців про справедливе вирішення міжнародних проблем в ім'я розвитку післявоєнного співробітництва, започаткована П.м.к. Версальська система договорів носила тенденційний і суперечливий характер, внаслідок чого українські землі на довгі роки були розділені кордонами чотирьох держав.

С. Мовчан (Львів).

ПАРИЗЬКІ МИРНІ ДОГОВОРИ 1947 - укладені 10.2.1947 у Парижі державами-переможцями у Другій світовій війні 1939-45 з кожною з п'яти країн, що були союзницями Німеччини: Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. Набрали чинності 15.9.1947. Підготовку текстів договорів здійснювали протягом 1945-46 Рада міністрів закордонних справ (США, СРСР, Великобританії, Франції та Китаю) і Паризька мирна конференція 1946. У роботі останньої брали участь представники 21 держави, у т.ч. Української РСР (голова делегації -Д.Манульський) як члена ООН. Українська РСР підписала всі п'ять договорів. Основні розділи П.м.д. 1947 стосуються територіальних змін, політичних, військових, економічних питань, репарацій і реституцій. Договори передбачали строки виведення окупаційних військ. Мирний договір з Румунією заторкував, зокрема, територіальні та ін. питання, пов'язані з Україною. Договір остаточно встановлював радянсько-румунський кордон відповідно до угоди між цими країнами від 28.6.1940, остаточно закріплюючи включення до Радянського Союзу Бессарабії та Північної Буковини. У договорі містилися спеціальні постанови, що стверджували міжнародний режим судноплавства по Дунаю.

Г. Кипаренко (Львів).

ПАРТИЦЬКИЙ ОМЕЛЯН (1840 - 20.1.1895) -український вчений-мовознавець, етнограф, історик, педагог і громадський діяч. Н. у с. Тесарів Стрийського округу. В 1864 закінчив Львівський ун-тет. Викладав у Тернопільській (1864-68), Академічній гімназії у Львові (1868-71) і Львівській вчительській семінарії (1871-95). Один із лідерів народовецького руху в Галичині, редактор «Газети Шкільної» (1875-79), «Зорі» (1880-85). Автор підручників з мови і літератури, німецько-українського словника (1867), «Старинної історії Галичини» (1894). Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1884).

Д. Кушплір (Львів).

ПАРЧЕВИЧ ПЕТРО (бл. 1612 - 23.7.1674) -діяч болгарського визвольного руху, дипломат на австрійській службі. Н. у с.Чипровці (Болгарія). Вчився в Римі, де став доктором канонічного права і теології. В 1656-61 - марціанопольський католицький архієпископ. Вживав заходів для залучення держав Зах. і Сх. Європи до антитурецької коаліції з метою визволення південнослов'янських народів. У березні-квітні 1657 був у *Чигирині* й Суботові як посол імператора Фердинанда III до гетьмана Б. Хмельницького. У переговорах з Б. Хмельницьким і генеральною старшиною пропонував посередництво імператора в справі встановлення миру України з Польщею. Записки секретаря П. Христофора Маріяновича містять певні відомості з дипломатичної історії України.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПАСКЕВИЧ ІВАН ФЕДОРОВИЧ [8(19).5.1782-20.1.(1.2). 1856] - військовий діяч, генерал-фельдмаршал (з 1829) російської армії, граф Еріванський (з 1828), князь Варшавський (з 1831). У 1800 закінчив Пажеський корпус. Учасник російсько-турецької війни 1806-12 та Вітчизняної війни 1812.31825- командир корпусу. З 1826 командував військами у Закавказзі, з березня 1827- намісник на Кавказі. Під час російсько-іранської війни 1826-28 російська армія під командуванням П. зайняла Тебріз (Тевріз), а згодом і весь Азербайджан. У період російсько-турецької війни 1828-29, очолені П. російські частини заволоділи фортецями Каре і Ерзерум. У 1831 П. керував придушенням Польського визвольного повстання 1830-31, після чого був призначений намісником Царства Польського. В 1849 російські війська під командуванням П. брали участь у придушенні революції в Угорщині. Під час Кримської війни 1853-56 - головнокомандуючий російськими військами на західни; кордонах імперії та на Дунаї (березень, 1854).

ПАСКЕВИЧІ - український козацько-старшинський рід (згодом дворянський) на Полтавщині 17-19 ст. Походив від козака Полтавського полку Федора Цаленка та його внука Івана П. Найвідоміші представники: Петро П. (рр. н. і см. невід.) - бунчужний товариш (1787). Заснував книгарню в Полтаві. Іван П. (1782-1856) -

військовий діяч, генерал-фельдмаршал (1829) російської армії, (див. 1. *Паскевич*).

ПАСТОРІЙ ЙОАХІМ (справжн. прізвище - Гір-тенберг; 20.9.1611 - 26.12.1681) - польський історик. Н. у м. Глогузі (Польща). За національністю німець. Служив лікарем і вчителем в домах української шляхти на Волині. Пізніше секретар і придворний історіограф польського короля *Владислава IV Вази*. Автор кількох творів, присвячених Хмельниччині. В праці «Скіфо-козацька війна» (вперше видана в 1652), з ілюстраціями В. Гондіуса наступні видання 1680 і 1685 під назвою «Історія Польщі» однобічно висвітлював події *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*.

ПАТРІАРХ (патріархія, патріархат) - вищий титул голови самостійної (автокефальної) церкви в православ'ї та помісної (самоуправної) у східних церквах, з'єднаних з Римським престолом. У Старому Заповіті П. називаються вожді племен. У Новому Заповіті це ім'я відноситься до всіх синів Якова, до Давида і Аврама. В юдаїзмі у 1-5 ст., після падіння Єрусалима, так йменувалися голови юдейських общин в Іранській та Римській державах, місцезнаходження, яких було відповідно у Вавілоні та Тиберіаді. У християнстві в 4 ст. титул П. вживався як почесне ім'я найбільш шанованих єпископів і митрополитів. У 5 ст. П. отримав статус найвищої посади в церковній ієрархії. Вирішальне значення в їх формуванні та визначенні кордонів церков мав поділ Римської імперії на округи (дієцезії) та провінції (єпархії), що до певної міри збігався з національними межами. Відповідно в кордонах дієцезій формувалися великі об'єднання громад. Права більших митрополитів - Риму, Олександрії, Антіохії та ін. закріпив Перший Вселенський Собор (325), а Другий Вселенський Собор (381) надав Константинопольському престолові перевагу честі перед іншими, але після Риму. Вперше П. іменовано єпископів Риму, і Константинополя, Олександрії, Анатолії, Єрусалиму в канонах Четвертого Вселенського Собору (451). Інші екзархи Сходу - Кесарії Кападокійської (Понту) Ефезу (Азії), Гераклеї (Фракії) тоді ж були підпорядковані Константинопольському престолові, а примаси Заходу - Медіолану, Аквілеї, Равени, Карфагену та ін. - з часом підпали під владу Риму і втратили свій надєпископський статус. Сьогодні П. є голови Російської, Сербської, Румунської, Болгарської, Грузинської православних автокефальних церков, голови давньосхідних дохалкідонських (монофізитських і нестеріанських) церков, голови східних церков (Коптійської, Сирійської, Халдейської, Вірменської), з'єднаних з Римським престолом.

Глава Київської Церкви мав права і привілеї надєпископської гідності (екзарха, примаса), але традиційно іменувався митрополитом. Наприкінці 16 ст. дебатовалася можливість переїзду Константинопольського Патріарха в Україну, а в 17 ст. за митрополитів П. *Могилу* та В. *Рутського* обговорювався проект поставлення П. в Києві. У 19 ст. Ватикан і уряд Австро-Угорщини двічі (1843, 1888) дискутували про утворення П. для всіх грекокатоликів імперії, що викликало опір уряду Угорщини та Угорського єпископату. Митрополит А. *Шептицький* ідеєю підпорядкування грекокатоликів Київському патріархові пов'язував відновлення церковної єдності в Україні. 11.11.1963 митрополит Й. Сліпий у виступі на Другому Ватиканському Соборі (1963-65) задекларував патріаршу гідність голови УГКЦ. 23.12.1963 Східна Конгрегація підтвердила, що митрополит Львова є Верховним архієпископом, а декрет про Східні Католицькі Церкви, прийнятий на другому Ватиканському Соборі, зрівняв у правах і почеснях верховного архієпископа з П. 12.7.1975 у Римі під час літургії в базиліці Св. Петра митрополита Й. *Сліпого* іменовано «Патріархом Йосипом», що не було підтверджено Римським престолом. Львівський синод УГКЦ (16-31.5.1992) звернувся до Папи Івана-Павла II з проханням, щоб він «здійснив постанову другого Ватиканського Собору і створив Києво-Галицький Патріархат для Української Греко-Католицької Церкви». Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор (14-30.10.1921) Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) встановив титул «Митрополит Київський і всієї України». Голова Директорії УНР С. *Петлюра* 19.12.1921 висловився за необхідність патріаршого престолу в Києві як завершення ієрархічної структури УАПЦ. Всеукраїнський Собор УАПЦ 5-6.6.1990 обрав П. Київським і Всієї України Мстислава Скрипника, інтронізація якого відбулася у Софіївському соборі 18.11.1990. Собор УАПЦ 7.9.1993 обрав Патріархом Київським і всієї України Дмитра Ярему, а Собор УПЦ-Київського Патріархату - П. Київським і всієї Русі-України Володимира (Василія) Романюка. Зазначені обрання не отримали загальноцерковного визнання.

М. Хмільовський (Львів).

«ПАЦИФІКАЦІЯ» (від. лат. pacificatio - умиротворення, замирення, успокоєння) - офіційна назва масових репресій щодо українського населення Галичини, проведених урядом Польщі (прем'єр - Ю. Пілсудський, міністр внутрішніх справ - Ф. Славоу-Складовський) восени 1930. Приводом для «П.» послужили численні протипольські акції, як підпали майна польським власників, пошкодження ліній зв'язку та ін., що відбувалися в краї влітку та восени 1930. Заданими польської офіційної статистики було спалено 62 житлові будинки, 87 стодол, 78 господарських будинки та 112 скирд збіжжя. Відповідальність за ці дії польська влада поклала на українське підпілля - Організацію *Українських Націоналістів* (ОУН) та її бойовий підрозділ - *Українську Військову Організацію* (УВО). Провід ОУН (УВО) публічно визнав причетність до організації саботажів, як форми протесту проти національної політики Польщі на українських землях. Рішення про проведення «П.» було прийняте главою режиму «саначії» маршалом Ю. *Пілсудським*, який 24.8.1930 очолив уряд Польщі. Метою «П.» було «умиротворення» Галичини, послаблення українських політичних сил та їх неприхильного становища щодо Польщі, забезпечення максимального успіху урядовому таборі на наступних (у листопаді 1930) парламентських виборах. Пілсудчики розглядали «успокоєння» українського населення в контексті

своїх ширших планів придушення політичної опозиції в державі та встановлення в краї авторитарного режиму. Для проведення каральної операції уряд використав спеціальні відділи поліції (17 рот загальною чисельністю понад тисячу осіб) і війська (10 ескадронів кавалерії), а також місцеві (повітові та волосні) поліцейні підрозділи. Репресивні заходи польського уряду тривали від 14.9. до кін. листопада 1930. їм передували арешти групи визначних українських громадських та політичних діячів, зокрема Д. Палієва, В. Целевича, І. Ліщинського, В. Кохана, О. Когута та ін. На першому етапі «П.» (до кін. вересня 1930) каральні дії чинила переважно поліція, на другому етапі (від кін. вересня до серед. жовтня) - в основному, військові відділи. У багатьох місцевостях проведено повторні каральні експедиції поліції та війська на українські села. В ході «умиротворявальної» операції застосовано протиправний принцип збірної відповідальності. Спеціальні поліцейні та військові відділи проводили численні ревізії в приватних будинках, у приміщеннях українських культурно-освітніх і фінансово-економічних установ. Лише під час поліцейних експедицій у трьох воєводствах Галичини було проведено понад 5 тис. обшуків. Вони супроводжувались зриванням підлоги і дахів, нищенням меблів та продуктів харчування. З селянських громад стягувалися контрибуції продовольством і фуражем. Під час «П.» проведено численні арешти активістів українських організацій та установ: з 1739 ув'язнених осіб 1143 віддано до суду (за офіційними даними). Звичайним явищем стали фізичні розправи і знущання над місцевими українськими селянами, учителями, священиками (сім чоловік загинуло), які часто доповнювались моральним приниженням жертв", глумленням над їх національною гідністю. Під час «П.» в багатьох місцевостях було проведено ліквідацію українських суспільних організацій та установ - осередків української молодіжної організації «Пласт», фізкультурно-спортивних товариства «Лує» і «Сокіл», філій «Просвіти», кооперативів. Значна кількість відділень цих організацій під тиском властей були змушені оголосити про свій саморозпуск. В період проведення «П.» розпочалось планомірне згорання українського шкільництва, зокрема, закрито українські гімназії в Тернополі, Рогатині, Станіславові. Складовою частиною акції були погромницькі дії супроти українців місцевих (повітових та волосних) станиць поліції та польських шовіністичних угруповань. Бойовики «Стшельця» та ін. організації чинили напади на українські кооперативи, філії «Просвіти», школи, співпрацювали з поліцією в переслідуванні активістів українського суспільно-політичного життя. За підрахунками Української Парламентарної Репрезентації (УПР) репресії в тій чи іншій формі велися натерені більш як 30 повітів з населенням понад 5 млн. чол. У розпал каральних дій поліції та війська в Галичині ув'язнено 30 бунтівних послів, майже весь провід Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), ряд лідерів Української Соціалістично-Радикальної Партії (УСРП). Прагнучи вплинути на перебіг передвиборної кампанії у вигідному для правлячого табору руслі, каральні експедиції намагалися змусити сільські громади до проголошення заяв про зобов'язання голосувати за урядовий список.

Українські партії засудили урядову репресивну акцію щодо населення Галичини, хоча й негативно поставилися до саботажної кампанії українського підпілля. ЦК УНДО апелював до уряду та місцевих властей з вимогою припинити політичний терор проти українського населення. Невдачею завершилась спроба митрополита греко-католицької церкви А. Шептицького досягнути порозуміння з урядовими колами Варшави з метою зупинення «пацифікаційної» операції. Хвиля репресій, тиск властей на українське громадянство спричинилися до зменшення українського представництва у вищих законодавчих органах Польщі. Українці Галичини здобули у сеймі 20 місць та у сенаті - 4. Новообрана УПР виступила у сеймі та сенаті з осудом протиправних дій влади, вимагала покарання винних та надання допомоги потерпілим. Водночас робилися спроби пошуку шляхів послаблення польсько-українських протиріч (переговори між представниками УПР і польських урядових кіл у лютому 1931).

Українські послі і сенатори звернулися до Ліги Націй з проханням дослідити дії каральних відділів під час «П.» і змусити Польщу виконати свої міжнародні зобов'язання щодо українців Галичини. Рада Ліги Націй створила комітет (т. зв. комітет трьох) для вивчення ситуації на західноукраїнських землях. В січні 1932 на спеціальному засіданні ради винесено рішення, яке засуджувало дії польського уряду щодо українського населення. Одним з головних наслідків «П.» стало зростання серед українців національної свідомості, настроїв ворожості до польської держави і поляків, що вело до подальшого загострення українсько-польських взаємин.

М. Швогуляк (Львів).

ПЕВНИЙ АПОЛОН (1888 - р. см. невід.) - український громадський і військовий діяч. За фахом агроном. Під час Першої світової війни 1914-18 - прапорщик російської армії, У травні 1917 П. був обраний до складу Українського Генерального Військового Комітету, і незабаром очолив комендатуру комітету. Як члену президії УГВК П. було доручено керувати створенням *Вільного Козацтва*. В 1919 - заступник головного державного інспектора Армії УНР. Репресований НКВС СРСР (ймовірно, загинув на Соловках).

ПЕВНИЙ ПЕТРО (18.8.1888 - 8.8.1957)-український громадсько-політичний діяч, журналіст. Працював в українських періодичних виданнях. У 1918-19- співредатор газети «Відродження» (разом з П. Гаєнко; виходила у Києві) та редактор щоденника «Україна» - офіційного органу Штабу Армії УНР, що видавався в 1919 у Кам'янці-Подільському. З 1920 жив у Польщі, з 1929 - у Луцьку. В 1920-х рр. П. став одним з засновників і головою *Волинського Українського Об'єднання* (до 1935), що виступало за співпрацю з польськими окупаційними органами влади. У 1930-35 - депутат польського сейму. В 1926-35 редагував проурядовий ілюстрований щотижневик «Українська Нива», що видавався у Варшаві (1926-27) та у Луцьку (1928-37). Після закінчення війни жив у Німеччині, згодом - у США. Помер у Нью-Йорку.

ПЕНЯЗЬ - назва литовських денарів, карбування яких велось на різних монетних дворах Великого князівства Литовського починаючи з гін. 14 ст. і продовжувалось (з перервами) до першої пол. 17 ст. Припускають, що окремі ранні типи цих монет карбувались у Луцьку, Один литовський гріш складався з 10 П., а один польський гріш з 8 П. Початкова вага П. дорівнювала 0,35 г (0,085 г чистого срібла), згодом вона зменшилась до 0,3 г (0,07 г чистого срібла). У 14-17 ст. термін «пенязь» на українських землях вживався і в значенні «гроші».

ПЕРЕВЕРЗІВ ДМИТРО (1868 - 1928) - український військовий діяч, полковник *Армії Української Народної Республіки*. Під час Першої світової війни 1914-18 - командир 5 Київського гренадерського полку російської армії. З 1917 на службі в Армії УНР. У грудні 1917 українські частини під командуванням П. героїчно обороняли Чернігів від більшовицьких військ М. *Муравйова*. В 1918-19 - начальник постачання *Запорізького Корпусу*, командир бригади у Першій Запорізькій стрілецькій дивізії.

ПЕРЕВУЗНИК ЮРІЙ (1903 - 17.9.1966) - український громадсько-політичний діяч у Закарпатті. Н. у с. Середнє поблизу Ужгорода. Після закінчення юридичного ф-ту Кардового ун-ту (Прага) працював адвокатом у Мукачеві. Один з засновників і провідних діячів української секції Чехо-Словацької Аграрної Партії, яка гуртувалася навколо газети «Земля і Воля» (виходила в 1934-38; редактор С. *Клоручак*). 38.3.1939 очолював політичну організацію закарпатських українців - *Українське Національне Об'єднання*. Після офіційного проголошення незалежності *Карпатської України* (15.3.1939) - міністр внутрішніх справ в уряді Ю. *Ревая*. В 1940-х рр. жив у Чехо-Словаччині. У 1945 заарештований радянськими спецслужбами, вивезений з СРСР і засланий. Після звільнення жив у Празі, де і помер.

ПЕРЕСАДА-СУХОДОЛЬСЬКИЙ МИХАЙЛО (23.5.1883 - 29.7.1938) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. у м. Валки на Харківщині. Закінчив реальну школу. В 1904 добровольцем вступив у російську армію і брав участь у російсько-японській війні 1904-05, де за бойові заслуги отримав звання прапорщика. Після закінчення Чугуївської військової піхотної школи проходив службу на офіцерських посадах у 150-му Таманському ін. полках. У 1913 закінчив Миколаєвську військову академію в Петербурзі. Учасник Першої світової війни 1914-18. Восени 1917 зголосився до служби в українському війську, П.-С. займав посади начальника штабу дивізії (1918), квартирмейстра Київської групи, начальника штабу 4-ї Київської дивізії Ю. *Тютюнника* (1919), лектора Юнацької школи, начальника штабу запасної дивізії, начальника оперативного відділу генштабу Армії УНР, начальника штабу 3-ї Залізної дивізії (1920), начальника відділу повстанчого штабу. В 1921 був призначений представником *Головного Отамана* при штабі під час Другого Зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії Української Народної Республіки 1919-20 і 1921*). Після поразки визвольних змагань 1917-21 поселився у Львові. Після закінчення Стрийської молочної школи працював в кооперативних структурах Жовкви, Бережан. Помер і похований у Львові.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ПЕРЕПЕЛИЦЯ СТЕПАН (1884 - 1932) - український державний діяч, економіст. Належав до прихильників *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*. Був одним з відомих спеціалістів в області проблем фінансової кооперації в Україні. У січні-лютому 1918 - міністр фінансів УНР в уряді В. *Голубовича*.

ПЕРЕЩЕПИНСЬКИЙ СКАРБ - найбагатший з відомих в Україні скарбів давніх речей. Знайдений у 1912 біля с. Малої Перещепини (тепер Полтавського р-ну Полтавської обл.). Можливо, був військовою здобиччю антського князя з походу на Візантію. До П.с. входять візантійські, іранські та місцеві речі 5-7 ст.: парадний золотий і срібний посуд, вази, дзбанки, амфори, меч у золотих піхвах, візантійські монети 602-668, браслети, перстені та ін. прикраси. Загальна вага золотих речей становить бл. 25 кг, срібних -50 кг. Особливо велику художню цінність становить блюдо з написом єпископа м. Томи (сучасна Констанца, Румунія) Патерна (у написі сказано, що останній на поч. 6 ст. реставрував цю річ) та сасанідське блюдо з зображенням царя Шапура 11 (310-363). П.с. був закопаний не раніше 7 ст. Зберігається в Ермітажі у Санкт-Петербурзі (Росія).

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 - загальна військова рада, скликана гетьманом Б. Хмельницьким у м. Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький) для вирішення питання про взаємовідносини між Україною та Московською державою. Під час *національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького 1648-57* уряд Гетьманщини підтримував дипломатичні стосунки і укладав воєнно-політичні союзи з багатьма державами - Кримським ханством, Туреччиною, Московською державою, Молдавією та ін. Постійні зради Кримського ханства, ненадійність з боку інших союзників штовхали гетьмана на підтримання тісних контактів з Московією, яка була зацікавлена у зростанні свого впливу в Україні. Восени 1653 Земський собор, який відбувався у Москві, прийняв рішення про включення України до складу Московської держави, а 23.10.(2.11).1653 московський уряд оголосив війну Речі Посполитій. Для ведення переговорного процесу між обома державами в Україну з Москви 9(19).10.1653 вирушило велике посольство на чолі з боярином В.Бугурліним. У його складі були також окольничий 1. Олфер'єв, дяк Л. Лопухін, представники духовенства. Місцем проведення генеральної військової ради було обрано м. Переяслав, куди посольство прибуло 31.12.1653 (10.1.1654). *Б.Хмельницький* разом з генеральною старшиною прибув 6(16).1.1654. У Переяславі відбулася 8(18).1.1654 старшинська рада, а згодом генеральна військова рада. В ній взяли участь представники козацтва Київського, Чернігівського та Брацлавського полків та жителі Переяслава. Не було представників від селян, міщан (крім Переяслава) та духовенства. Після зачитання царської грамоти

гетьманом старшина та послы пішли до Успенського собору, де духовнство мало привести їх до присяги. Однак, Б. Хмельницький зажадав, щоб послы першими принесли присягу від імені царя, що мало б забезпечити Україні збереження її прав, а також було б ствердженням союзу між обома державами. Боярин В.Бутурлін рішуче відмовився скласти присягу, у зв'язку з чим гетьман і старшини пішли на нараду, яка тривала декілька годин, а послы залишились чекати у соборі. В ході наради полковники переяславський П. Тетеря та миргородський Г. Лисницький приходили і просили В.Бутурліна -скласти присягу, але безуспішно. Одночасно керівник посольства двічі стверджував, що цар охоронятиме всі права України і заявляв, що «царское слово переменно не бывает». Після тривалої наради і враховуючи слова Бутурліна, які гетьман і старшина тлумачили як рівнозначні присязі царя, українська сторона склапа присягу. Всього у день П.Р. присягу склали 284 особи. Від імені царя гетьману було вручено грамоту та знаки гетьманської влади: військовий прапор - хоругву, булаву та шапку. Після П.Р. представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України для прийняття присяги від населення на вірність цареві. За їхніми даними присягу склали 127328 осіб чоловічої статі. Відмовились присягати ряд представників козацької старшини, зокрема полковники І. Богун, Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський, Уманський козацькі полки, деякі міста, зокрема Чорнобиль, а також українське духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим. У результаті П.Р. та наступних переговорів між гетьманським та царським урядами було укладено воєнно-політичний союз двох держав - України та Московії. Необхідність виходу з-під польської залежності спонукала Б. Хмельницького піти на визнання протекторату московського царя над Україною. Одночасно було дано царську гарантію щодо збереження державних прав України.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1630 - угода між польським коронним гетьманом С. Конєцпольським і українськими козаками, укладена 29.5.(8.6.).1630 під Переяславом (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Розгром 15.5.(25.5.) коронної армії українськими військами на чолі з Т. Федоровичем (див. Федоровича повстання 1630) під Переяславом (див. Переяславський бій 1630) змусив польське командування почати переговори з козацькими представниками. П.у. зберігала основні умови Куруківської угоди 1625, але козацький реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. чол. Нереєстрові козаки мали повернутися в шляхетські маєтки, їм гарантувалась амністія. Козаки відхилили вимогу польської влади видати Т. Федоровича. Під час укладення П.у. було обрано гетьманом Т. Орендаренка. П.у. стала тимчасовим компромісом між сторонами. Незабаром боротьба українського народу проти польського панування знову переросла у народні повстання під проводом П.Павлюка (1637) та Я. Острянина (1638).

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ БІЙ 1630 - переможний бій, українського козацького війська з польською армією під командуванням пального гетьмана С. Конєц польського біля Переяслава під час Федоровича повстання 1630. На поч. травня Т. Федорович зосередив основні повстанські сили (налічували бл. 30 тис. чол.) у Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький Київської, обл). Польське коронне військо чисельстю понад 12 тис. чол., підійшовши до міста, розпочало запеклі бої, що тривали два тижні. 15.5.1630 після кількогодінного кровопролитного бою козацькі полки вщент розгромили польські підрозділи (у т.ч. добірну коругву Золоту роту, що охороняла ставку С. Конєцпольського) та захопили ворожий обоз. У П.б. загинуло кілька тисяч жовнірів та за повідомленням *Львівського літопису* 300 знатних шляхтичів. Сам С. Конєцпольський врятувався втечею. Т. Шевченко оспівав цю перемогу української зброї у поемі «Тарасова ніч».

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 - міждержавний договір, укладений гетьманом України Ю. Хмельницьким і представниками московського уряду на чолі кн. О. Трубецького у м. Переяславі 17.10.1659. Після другого обрання на гетьманський престол Ю. Хмельницького, козацька старшина, враховуючи воєнно-політичну ситуацію в Україні (окупація Лівобережжя московськими військами, міжстаршинські протиріччя), була вимушена налагоджувати мирні відносини з Московією. Гетьманське посольство на чолі з П. Дорошенком, запропонувало проект договору (т. зв. Жердевські статті), в основу якого була покладена українська версія Березневих статей 1654 з деякими змінами. Умови запропонованого договору передбачали приєднання до Гетьманщини Пн. Чернігівщини; заборону царським воєводам втручатись у внутрішні справи країни; право гетьманського уряду на дипломатичні стосунки з іноземними державами. Однак кн. Трубецкой настояв на тому, (щоб сам гетьман прибув у Переяслав до його табору для підписання угоди. 17.10.1659 на неповній Генеральній Військовій Раді (були повністю відсутні правобережні полковники), в оточенні 40-тисячного московського війська Ю. Хмельницький був знову обраний гетьманом та вимушений підписати нав'язаний українській стороні новий договір між Гетьманщиною і Московською державою. В основу було покладено сфальсифікований московською стороною текст Березневих статей 1654. Складались з 19 статтей, зміст яких свідчив про наміри московського уряду значно обмежити суверенні права Гетьманщини та зміцнити свої позиції в Україні. За П.с. *гетьман* України не мав права вести самостійну зовнішню політику (укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів тощо). Гетьману з Військом Запорізьким не дозволялось вступати у війну або посилати козацькі полки на допомогу сусіднім державам. Українські залоги повинні були вийти з Білорусії. Козацька рада не могла (без згоди царського уряду) переобрати гетьмана. Гетьман без ради не міг призначати і звільняти полковників та генеральну старшину. Київський митрополит повинен був визнати зверхність Московського Патріарха і новообраному митрополиту заборонялось приймати посвяту від Константинопольського Патріарха. Для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшився контингент царських військ. Крім Києва, московські гарнізони з воєводами

розташовувались у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. П.с. викликали велечезне обурення серед широких верств українського суспільства. Вже восени 1660 Ю.Хмельницький розірвав воєнно-політичний союз з московським царем і уклав новий договір з Річчю Посполитою (див. *Слободищенський трактат 1660*)

М. Пасічник (Львів).

ПЕРЛИК ІВАН (р. н. невід. - п. січень 1919) -український військовий діяч, підполковник Армії УНР. У роки Першої світової війни 1914-18 -офіцер російської армії. Деякий час перебував в австрійському полоні. У лютому 1918 командував козацько-стрілецьким куренем у Володимир-Волинському. З березня 1919 П. брав участь у формуванні на Волині з полонених солдат-українців Першої стрілецько-козацької дивізії (див. *Сірожупанники*) та став її першим командиром. У кін. серпня 1918 усунений від служби гетьманським командуванням. У січні 1919 очолював повстанський загін, що вів боротьбу з більшовиками у Лівобережній Україні. Загинув у бою проти більшовицьких військ під Ромнами (тепер Сумська обл.).

ПЕРНАЧ - вид булави, що був головним символом полковницької влади в Україні у 17-18 ст. Мав форму палиці (срібної або позолоченої) довжиною 0.5 м, з литою позолоченою головкою і шістьма ажурними пернями (звідси ще одна назва - пернач; див. також *Клейноди*).

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРОВСЬКА СОФІЯ ЛЬВІВНА [1(13).9.1853-3(15).4.1881] -революціонерка-народниця, один з відомих діячів «Народної Волі». Н. у Петербурзі. Батько П. (внук К. *Розумовського*), був в 1865-67 - петербурзьким губернатором. У 1869-70 П. навчаючись на Алчинських жіночих курсах у Петербурзі, познайомилась з радикально настроєною молоддю, що привело в кін. 1870 до розриву з родиною. У 1871-72 була серед організаторів гуртка «чайковців». У 1872-73 брала участь у «ходінні в народ», вела пропаганду серед робітників, утримувала конспіративні квартири. У січні 1874 була заарештована і на шість місяців ув'язнена в Петропавлівській фортеці. В 1877-78 проходила по «процесу 193-х», але була виправдана. Влітку 1878 П. знову заарештували і в адміністративному порядку вислали у Повенець Олонецької губ. По дорозі на заслання П. втекла і перейшла на нелегальне становище. З 1878 П. - член «Землі і Волі», а після розколу (1879) - член виконавчого комітету «Народної Волі». Брала активну участь в терористичних акціях народовольців, готувала замах на Олександра II під Москвою (листопад 1879), у Одесі (весна 1880) та в Петербурзі (1.3.1881). У 1880 разом з А. *Желябовим* заснувала «Робітничу газету». Після арешту А. Желябова очолила всю організаційну роботу по підготовці і здійсненню замаху 1.3.1881 на Олександра II. Заарештована 10(22).3.1881. За вироком особливої наради сенату була страчена (повішена) 3.4.1881 разом з іншими організаторами вбивства царя -А. Желябовим, Т. Михайловичем М.Кибальчичем М. Рисаковим.

ПЕРОВСЬКІ - дворянський рід, що походив від гетьмана К. *Розумовського* та його сина Олексія Розумовського. Володіли одним з вищих дворянських титулів - графів, Василь Олексійович П. [9(20.2.1795 - 8(20).12.1857] - російський військовий діяч, генерал-ад'ютант (1833), генерал від інфантерії (1843), граф (з 1855). Нешлюбний син О. Розумовського. Закінчив Московський ун-тет. У 1818-22 - ад'ютант великого князя Миколи Павловича (згодом *Микола I*). Протягом 1832-42 і 1851-57 П. - оренбурзький генерал-губернатор і командир Окремого Оренбурзького корпусу. В 1839-40 командував невдалим походом російських військ проти Хіви. В 1853-57 заснував ряд укріплень на Сир-Дар'ї та організував Аральську воєнну флотилію. Недоброзичливо ставився до засланого Т.Шевченка, якого поет охарактеризував у «Щоденнику», як «бездушного сатрапа і наперника царя». Лев Олексійович П. [9(20).9.1792-9(21).11.1856] - російський державний діяч, генерал від інфантерії. В 1811 закінчив Московський ун-тет. Учасник Вітчизняної війни 1812 і закордонних походів російської армії 1813-14. Був членом ранніх організацій декабристів, але згодом від руху відійшов. У 1823-26 служив в Колегії іноземних справ, у 1926-40 в департаменті та Міністерстві уділів (з 1840 - товариш міністра). В 1841-52 - міністр внутрішніх справ, очолював міністерство уділів. Керував роботою Комісії для дослідження старожитностей. Брав участь у розкопках у Криму і Новгороді. Зібрав велику нумізматичну колекцію (зберігається в Ермітажі (Петербург, Росія); Олексій Олексійович П. [1787 - 9(21)7.1836] - російський письменник (псевд. Антон Погорельський). У 1807 закінчив Московський ун-тет. Автор повісті «Лефортовська маківниця» (1825), збірки повістей і оповідань «Двійник, або мої вечори в Малоросії» (1828), повісті-казки «Чорна курка, або підземні жителі» (1829), роману «Монастирка» (1830-33). До цього роду належала Софія П. (1853-1881)-революціонерка-народниця (див. С. Перовська). Нащадком П. (по жіночій лінії) був Лев Михайлович Жемчужников [2(14)9.1828-24.7.(6.8.)1912]- український і російський художник. Н. у с. Павловці Єлецького повіту на Орловщині. В 1849-52 навчався в Петербурзькій АМ у К. Брюлова та О.Єгорова. В 1852 жив в Україні, збирав український фольклор. Тоді ж вперше познайомився з творчістю Т. Шевченка. Допомігав матеріально поету на засланні та особисто зустрічався з ним в 1860. Продовжуючи традиції Шевченкової «Живописної України» (1844) в 1861-62 виконав серію офортів під такою ж назвою та видав їх альбомом як додаток до ж-лу «Основа». Найвідоміші твори Ж. присвячені Україні - картини «Кобзар» (1854), «Лірник у хаті» (1857), «Козак їде на Січ» (1857), графіка «Жниця» (1851), «Козак у степу» (1853), «Покинута» (1860), «Українка», «Хлопчик-жебрак», «За штатом» та ін. твори.

ПЕРУН - головний бог у східних слов'ян у дохристиянський період, бог грому і блискавки (аналогічний грецькому Зевсу і давньоримському Юпітеру). П. поклонялись і як покровителю природи і землеробства. В 8-10 ст. П. зберігав найвище становище у пантеоні *Київської Русі*, вважаючись ще й покровителем князя і військової дружини. Князь Олег і Святослав присягали «по руському закону», укладаючи договори з

візантійцями. *Володимир Святославич* здійснив невдалу спробу запровадити єдиний пантеон язичеських богів, де П. займав головне місце. У Києві існували зображення П., переважно дерев'яні ідоли у вигляді немолодого мужа, іноді з палецею, луком і стрілами. В 980 у Києві дерев'яна статуя бога з срібною головою і золотими вусами стояла на одному з пагорбів. У липні (за деякими дан., 20.7.) відбувались торжества на честь П. з жертвоприношеннями, у т. ч. людськими (хлопчик і дівчинка вибирались жеребом). Із запровадженням християнства місце П. у релігійних віруваннях зайняла постать св. Іллі.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРФЕЦЬКИЙ РОМАН (1880 - 1944) - український громадянсько-політичний діяч у Галичині. Займався адвокатською практикою в Бібрці (тепер Львівська обл.). У 1913 П. був обраний депутатом галицького сейму від *Української Національно-Демократичної Партії*. В роки Першої світової війни 1914-18 співпрацював з Союзом *Визволення України*, проводив широку національно-просвітницьку та культурну роботу серед українських полонених у таборі Венцля (Німеччина). В 1918-19 - член *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР*, заступник державного секретаря внутрішніх справ ЗУНР. У 1921-22 член еміграційного (екзильного) уряду ЗУНР, уповноважений з питань внутрішніх справ, судівництва, пошти, телеграфу, шляхів; з 1922 - уповноважений з питань преси і пропаганди. В 1921 очолив засноване у Відні Західно-Українське Товариство Ліги Націй (існувало до березня 1923), що ставило перед собою мету дипломатичними засобами, перш за все, беручи участь в роботі сесій Міжнародної Унії товариств Ліги Націй, добиватись відновлення незалежності ЗУНР. У 1920-30-х рр. належав до *Українського Національно-Демократичного Об'єднання*, в 1935-38 був членом польського сейму. У роки Другої світової війни 1939-45 жив на Холмщині, працював нотаріусом, займався громадською діяльністю.

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОРПУС - одна з перших українських військових частин, створених на Східному фронті у 1917. Сформований ген. П. *Скоропадським* на базі 34 корпусу російської армії відповідно до наказу Л. *Корнілова* від 18.7.(31.7.) про українізацію частини. Після виведення з особового складу частини неукраїнців, корпус було переведено до Мефкибожа для доукомплектації. Реорганізація корпусу завершилась 1.10.1917, Корпус складався з двох дивізій, які очолювали ген. Я. Гандзюк (нач. штабу - полк. М. *Капуспський*) та ген. Клименко (нач. штабу - ген. Крамаренко). Начальником штабу корпусу було призначено ген. Сафонова. Старшини корпусу мали окремі відзнаки - пагони з жовтими смугами по блакитному полю. Полки корпусу дістали назви - Перший Київський полк ім. гетьмана Б. Хмельницького, Другий Стародубський полк ім. гетьмана І. Скоропадського, Третій Полтавський полк ім. гетьмана П. Сагайдачного та ін. Командування корпусу підтримувало тісні контакти з Генеральним Секретаріатом Військових Справ. Наприкінці 1917 корпус, загальна чисельність якого нараховувала бл. 60 тис. бійців, став однією з найдисциплінованих і найбоєздатніших частин військ УНР. У листопаді 1917 корпус під командуванням П. Скоропадського в р-ні Вінниці розброїв 2 гвардійський корпус, який намагався прорватись на допомогу більшовицьким частинам у Києві, і під вартою вислав їх у Росію. У взаємодії з іншими військовими підрозділами, що підпорядковувалися Українській Центральній Раді, він продовжував розброєння збільшовизованих частин у прифронтовій смузі. На поч. січня 1918 П. Скоропадський подав у відставку, а командування корпусом здійснював Я. Гандзюк. Протягом січня 1918 внаслідок недалекогоглядної політики УЦР у військових питаннях, корпус як і багато інших підрозділів військ УНР напередодні найважливіших боїв з російськими більшовицькими військами, фактично самодемобілізувався.

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАЧИЙ ПОЛК ІМ. ГЕТЬМАНА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО - перша українська військова частина, створена в Києві у травні 1917 на поч. українських національно-визвольних змагань 1917-21. Рішення про організацію першого полку майбутньої національної армії було прийнято 16(29).3.1917 на параді військових Київського гарнізону. 1.5.1917 солдати, що перебували на збірних пунктах у Києві, висунули вимогу сформувати з них Перший український козачий полк ім. Б.Хмельницького. Київська Рада робітничих і солдатських депутатів, об'єднання громадських організацій та Рада Військових Депутатів Київського Військового округу засудила цю вимогу і виявила готовність збройним шляхом не допустити формування українських військових частин. Тоді солдати при підтримці *Української Центральної Ради* самочинно сформували Перший український козачий полк. 4.5.1917 командуючий Південно-Західним фронтом ген. О. Брусілов дав згоду на укомплектування полку при умові, що особовий склад частини формуватиметься тільки з добровольців. Полк складався з 16 сотень. Чисельний склад становив 3574 чол. Командиром полку було обрано штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, старшинами С. Ярошенка, В. Дмитренка, І. Лук'яненка, С. Ізбицького, Г. Мичка. В 1918-19 полк у складі Запорізького Корпусу брав участь у багатьох воєнних операціях Армії УНР. У пізніший період командирами полку були підполк. Ю. Капкан, підполк. Ю. Ластовченко, полк. О. Шаповал, підполк. М. Луб'яницький, полк. С. Лазуренко і полк. І. Кириченко.

ПЕСТЕЛЬ ПАВЛО ІВАНОВИЧ [24.6.(5.7.)1793-13(25).7.1826] - дворянський революціонер, ідеолог декабристського руху, полковник. Н. у Москві. В 1811 закінчив Пажеський корпус. Брав участь у Вітчизняній війні 1812, закордонних походах російської армії 1813-14. 31813- ад'ютант ген. П. Вітгенштейна. З 1818 служив при штабі 2-ї армії в Тульчині, в 1821 призначений командиром В'ятського полку в с. Линці Тульчинського повіту. В 1816 вступив у «Союз *Порятунку*», був автором його статуту. В 1818 створив Тульчинську (Південну) управу «Союзу Благоденства», добився прийняття членами організації республіканської програми. У березні 1821 створив і очолив Південне Товариство Декабристів. З 1821 розробляв проект соціально-економічних та політичних перетворень у Російській імперії (у 1821 - названий ним «Руською *Правдою*»), який став політичною програмою Південного Товариства. П. виступав за

проведення військового перевороту без участі широких верств народу. Висловлювався за знищення всієї імператорської сім'ї. Програма П. містила вимоги негайного повалення самодержавства та встановлення республіканського правління (причому після перевороту необхідно було встановити революційну диктатуру для здійснення перетворень у країні); знищення кріпосного права та наділення селян землею; ліквідація станових привілеїв та надання політичних прав всім чоловікам віком від 20 років; обмежити поміщицьке землеволодіння; створення двох земельних фондів - державного і приватного (з частини поміщицьких і державних земель мав бути створений волосний фонд, з якого кожен громадянин міг отримати наділ). Згідно з запискою П. «Конституція. Державний заповіт» вищим законодавчим органом держави ставав однопалатний парламент - «Народне віче», виконавча влада мала належати Державній Думі. У вирішенні національного питання П. заперечував право неросійських народів Російської імперії на самовизначення (крім поляків) та був противником перебудови Росії на федеративних засадах. Негативно ставився до діяльності *Малоросійського Таємного Товариства* та засуджував пропаговану ним ідею політичної незалежності України. Заарештований 13(25). 12.1825 у Тульчині напередодні повстання декабристів. Страчений (повішений) разом з ін. керівниками декабристів у Петропавлівській фортеці 13(25).7.1826.

ПЕТЛЮРА СИМОН ВАСИЛЬОВИЧ [10(23).5.1879 - 25.5.1926] - визначний український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Н. у передмісті Полтави. Походив із давніх козацьких і священицьких родин. Після закінчення курсу П. у 1895-1901 навчався у Полтавській духовній семінарії. Був виключений за вияв революційно-національних настроїв і запрошення до семінарії композитора М. Лисенка. З 1900 - член *Революційної Української Партії* (1905 реорганізована в *Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію*). Під загрозою арешту восени 1902 виїхав на Кубань, де працював учителем, архівістом (упорядковував документи Кубанського козацтва), був членом Чорноморської Вільної Громади РУП у Катеринодарі. У грудні 1904 на конференції РУП у Львові виступив проти об'єднання з РСДРП. Декілька місяців навчався на університетських курсах українознавства у Львові, якими керував М. *Грушевський*. На поч. 1906 редагував у Петербурзі партійний орган «Вільна Україна». З липня 1906 - секретар київського щоденника «Рада», а від літа 1907 до 1908 - співредактор легального соціал-демократичного часопису «Слово». З 1912 - редактор російськомовного журналу про Україну «Украинская Жизнь» у Москві, в якому публікувались М. Грушевський, *Ц. Донцов*, С. Русова, *Є. Єфремов*, М. Горький. У роки Першої світової війни 1914-18 - працівник Союзу земств і міст, голова Українського Військового Комітету Західного фронту у Мінську. Своє відношення до війни П. виклав у статті-відозві «Війна і українці». У публікації П. доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою і висловлював надію, що в майбутньому ставлення російської влади до українського питання зміниться. П. був одним з провідних діячів української національно-демократичної революції: з березня 1917 - член *Української Центральної Ради*, з травня - голова *Українського Військового Генерального Комітету*, з червня - генеральний секретар військових справ (у грудні 1917 П., не погоджуючись із соціалістичною орієнтацією голови уряду *В. Винниченка*, пішов у відставку). У січні-лютому 1918 сформував *Гайдамацький Кіш Слобідської України* і взяв активну участь у придушенні більшовицького повстання в Києві. В період *Гетьманату* очолював Київське губерніальне земство і Всеукраїнський союз земств, організував упорядкування могили Т. Шевченка і Чернечої гори у Канові. За антигетьманський маніфест Всеукраїнського союзу земств у липні заарештований. Під час повстання проти гетьманського режиму у листопаді 1918 звільнений із в'язниці і обраний до складу Директорії УНР. З листопада 1918 - Головний Отаман Армії Української Народної Республіки. У лютому 1919 вийшов із УСДРП і став головою *директорії УНР*. На чолі об'єднаних українських збройних сил 30.8.1919 здобув Київ. 5.12.1919 виїхав у Варшаву для організації воєнно-політичного союзу із Польщею проти більшовицької Росії. За його ініціативою український і польський уряди підписали у квітні 1920 Варшавський договір 1920. З листопада 1920 керував роботою екзильного уряду УНР у Польщі (Тарні, Черстохова, Варшава). 31.12.1923 виїхав до Австрії, а згодом - Угорщини, Швейцарії. У жовтні 1924 поселився в Парижі, де організував видання тижневика «Тризуб» і продовжував виконувати обов'язки голови Директорії УНР і Головного Отамана УНР. Підступно вбитий більшовицьким агентом С. - Ш.Шварцбартом 25.5.1926 (див. *Шварцбарта процес 1927*). Похований на кладовищі Монпарнас у Парижі.

М. Литвин (Львів).

ПЕТРАНОВСЬКИЙ ЯРЕМА (рр. н. і см. невід.) - український військовий і державний діяч в період Гетьманщини, дипломат. Н. у родовому маєтку Петрахах на Поділлі. До 1648 перебував на службі в польському війську як «заслужений жовнір коронний». У роки *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* - спочатку уманський суддя, пізніше-полковник лисянський, полковник Чигиринського полку. За правління 1. *Виговського* їздив з дипломатичною місією до Туреччини. Прихильник політики гетьмана П. *Дорошенка*, один з його найближчих військових радників. За правління П. *Дорошенка* був одним з генеральних суддів, виконував дипломатичні доручення гетьмана у *Речі Посполитій*.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРИК ІВАНЕНКО (Петро Іванович Іваненко, Петро Петричевський ; рр. н. і см. невід.) - український політичний діяч кін. 17 - поч. 18 ст., претендент на гетьманство. Н. у Нових Санжарах на Полтавщині. Походив з старшинського роду Полтавського полку. Служив старшим писарем у *Генеральній Військовій*

Канцелярії. У січні 1691 раптово виїхав на Запоріжжя. На Січі був обраний кошовим писарем. Виступав проти союзу України як з Московською державою, так і з Польщею. Засуджував тогочасну політику гетьмана І. Мазепи. Прихильник союзу з *Кримським ханством*. 28.5.1692 уклав від імені «Удільського Князівства Київського, Чернігівського і всього війська Запорозького Городового й народу малоросійського» у Бахчисараї договір з кримським ханом Селім-Гіреєм І про захист спільних інтересів і взаємну оборону від посаянь Московської держави та Речі Посполитої. У договорі стверджувалося, що до складу князівства мала увійти Гетьманщина, Правобережна Україна і частина Слобідської України, обумовлювалося право вільної торгівлі для обох сторін без сплачування мита. Після укладення договору хан визнав П. гетьманом і послав йому на допомогу кількатисячну орду. В липні 1692 П. повернувся на Запоріжжя. Звідти він почав розсилати універсали, закликаючи народ до повстання проти московської влади і власної старшини. Обраний кошовим П. розпочав активну боротьбу проти Москви та гетьмана І. Мазепи. В 1692-94 П. при підтримці кримсько-татарських військ здійснив кілька походів на *Гетьманщину*, проте реальних успіхів не досяг. Зазнавши невдачі після 1696 П. зійшов з політичної арени. Востаннє П. згадується в документах в 1708. За припущенням деяких українських дослідників (Ф. Уманець, О. Оглоблин) П. підтримувала частина козацької старшини, а можливо і сам І.Мазепа, маючи на меті звільнитись з допомогою Кримського ханства з-під московської влади.

ПЕТРІВ ВСЕВОЛОД (2.1.1883 - 10.7.1948) -український військовий і громадсько-політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, військовий історик, дійсний член НТШ (з 1948). Н. у Києві. В роки Першої світової війни - полковник Генштабу російської армії. У 1917- начальник штабу Туркестанської дивізії Північно-Західного фронту. В кін. 1917 П. сформував з солдат-українців дивізії *Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка*, що згодом став першою регулярною кінною частиною Армії УНР. У січні 1918 полк на чолі з П. пробився через Білорусь у Київ. Взяв участь в придушенні, спровокованому більшовиками антидержавному заколоті в січні-лютому 1918 та у вуличних боях проти червоногвардійських загонів М. Муравйова у Києві. В лютому-березні 1918 командував 3 куренем Окремого Запорозького загону (командир К. *Прісовський*), а згодом - Першим запорізьким ім. К. Гордієнка полком кінних гайдамаків у складі *Запорізького Корпусу*. В квітні 1918 за дорученням військового командування П. брав участь в операції по звільненню частини Лівобережної України та Криму від більшовицьких військ. У період Гетьманату П. ніс службу в другому відділі (генерал-квартирмейстерстві) Генерального штабу Збройних Сил Української Держави. В січні 1919 П. став одним з організаторів Спільних військових шкіл у Житомирі, що готували кадрових старшин для української армії. В серпні-листопаді 1919 -військовий міністр УНР в уряді Іс. Мазепи. У 1919-20 П. займав командні пости в *Армії Української Народної Республіки*, начальник Генштабу. В еміграції жив у Польщі, з 1923 - у Празі, з 1929 належав до провідних членів Народної Української Ради. Викладав в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова (існував до 1933). Був членом Українського Історично-філологічного Товариства (1923-45). З 1945 перебував у Німеччині, помер в Авгсбурзі. Автор багатьох праць з української воєнної історії, серед них «Схема розводки» (1911), «Нарід та військо» (1926), численних статей з історії формування Армії УНР, виступив співредактором «Української Загальної Енциклопедії» (1930-35). Залишив мемуари «Спомини з часів української революції 1917-21» (4 частини, 1927-29).

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (Петро син Петра «Петуні»; Petheune, Peteuncx, Petina) - закарпатський феодал, надзупан Земплинського і Ужанського комітетів, 1315-22 один з керівників повстання проти угорського короля Карла Роберта Анжуйського. Ел. 1315 їздив до *Галицько-Волинського князівства*, щоб запросити на угорський престол одного з галицьких князів - *Лева Юрійовича*, або його брата Андрія. Повстання охопило значну частину Закарпаття, але, не отримавши достатньої підготовки, зазнало невдачі. У 1317 Карл Роберт наказав конфіскувати маєтки П.П. У 1320 на заклик П.П. повстання розгорілося знову, однак близько 1322 повстанці вдруге потерпіли поразку. Ймовірно, в цей час Галицько-Волинське князівство втратило Мукачеву і його околиці, возз'єднані з Галичиною за правління *Леєа Даниловича*. Деякі українські історики висловлювали думку, що в повстанні 1316-22, крім місцевих феодалів, брали участь широкі кола селян Закарпаття. Наявні джерела не дають змоги остаточно вирішити питання про характер повстання і ступінь участі в ньому народних мас.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПЕТРО РАТНЕНСЬКИЙ (Ратенський; р. н. невід.-п. 20.12.1326)- православний церковний діяч, митрополит Галицький (з 1306), Київський та всієї Русі (з 1306; sa ін. дан., з 1308). Родом з *Волині* або *Галичини*. Був ігуменом Ратненського монастиря. В 1305 поставлений номінатом на митрополію Галицьку, в 1306 при підтримці галицько-волинського князя *ЮріяЛьвовича* став митрополитом Київським і всієї Русі. Переселився спочатку до Володимира на Клязьмі, а в 1326 остаточно переніс митрополію до Москви. Сприяв князю Івану І Даниловичу Калиті у посиленні могутності Московського князівства. Помер і похований у Москві. Канонізований православною церквою в 1340.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРО І ОЛЕКСІЙОВИЧ [30.5.(9.6) 1672 -28.1.(8.2)1725] - московський цер [з 27.4.(7.5). 1662], імператор [з 22.10(2.11). 1721]. Молодший син царя *Олексія Михайловича*. Після смерті свого старшого брата Федора

Олексійовича(1682)П. I і його брат Іван Олексійович були проголошені царями, а їхню сестру Софію Олексіївну призначено регентшею. В серпні 1689 після спроби вчинити державний переворот її було позбавлено влади й заслано в монастир. З цього часу П. I і став фактично, а після смерті Івана V (1696) і юридичне єдиноподержавним правителем. П. I проводив широкомасштабну експансіоністську зовнішню політику. Московська держава за активною участю українського війська, продовжувала, як учасник антитурецької Священної ліги (Австрія, Польща, Венеція, Ватикан), розпочату ще за правління Софії війну з Кримським ханством і Туреччиною (*Кримські походи 1687 і 1689, Азовські походи 1695-96*), що завершилися захопленням північного узбережжя Азовського моря й ліквідацією турецько-татарських фортець у нижній течії Дніпра (див. *Карловицький конгрес 1696-99 і Константинопольський мир 1700*). Заключивши союз з Данією та польським королем Августом Фридериком, П. I розпочав Північну війну 1700-21 проти Швеції, в якій змушена була взяти участь і Україна. Війна, що тривала з перемінним успіхом, закінчилась Ніштадтським миром 1721, який закріпив за Росією колишні шведські володіння в східній Балтиці - Інгерманляндію (з новою столицею царства - Санкт-Петербургом), Естляндію, Лівляндію, частину Фінляндії і забезпечив Московії вигідне стратегічне становище в Курляндії. Не вдала війна з Туреччиною 1710-11, що закінчилась *Прутським мирним договором 1711*, позбавила Росію її завоювань на Азовському морі. Зате успішна війна з Іраном 1722-1723 зміцнила російські позиції на Закавказзі (було приєднано каспійське узбережжя з містами Дербентом і Баку). В області внутрішньої політики П. I здійснив ряд важливих реформ, що мали на меті шляхом технічної та культурної європеїзації перетворити Московську державу в могутню імперію. У 1697-98 П. I побував за кордоном (у Німеччині, Голландії, Англії), де знайомився з різними сторонами європейського життя, техніки й культури. В ході Північної війни була створена (на основі рекрутської повинності) велика регулярна армія влади і управління: утворено новий вищий орган виконавчої і судової влади Сенат (1711); замість старої приказної системи було створено колегії (1718-22), кожна з яких відала певною галуззю чи сферою управління і підпорядковувалась Сенату; запроваджено поділ на губернії (1708); реорганізовано вище церковне управління (ліквідація патріархату й утворення Синоду у 1721). П. I створив єдину систему поміщицького замлеволодіння з обов'язковою службою дворянства, запровадив нову систему податків, зокрема т. зв. подушне, видав указ про посесійних селян, за яким власникам заводів дозволялось купувати кріпаків. Практикував масове приписування селян до казенних і приватних мануфактур, мобілізацію селян і міщан в армію на будівництво мостів, фортець, каналів. П. I вживав енергійних заходів для розвитку промисловості (металургійної, суднобудівної, текстильної тощо) та торгівлі при участі і контролі держави (система торговельно-промислових монополій, зокрема). Дбав про поширення освіти, головним чином технічної, книгодрукування (з 1710 - т. зв. гражданським шрифтом), запровадив юліанський календар (1700). За П. I почала виходити перша газета «Ведомости» (1702) і силами європейських вчених у Петербурзі була заснована Академія наук (1724). Будь-які прояви політичної опозиції (стрілецький бунт у Москві 1698, т. зв. змова царевича Олексія 1718), соціального і національно-визвольного рухів в різних частинах держави (Астраханське повстання 1705-06, Булавінське повстання 1707-08 на Дону, Башкирське повстання 1717-18) жорстоко придушувались. П. I проводив централізаторську політику обмеження політичної автономії Лівобережної і Слобідської України. Після заключення гетьманом І. Мазепою угоди зі Швецією (1706) та шведсько-української поразки у *Полтавській битві 1709* за наказом П. I була зруйнована гетьманська столиця *Батурын*, а його жителі винищені. Влада гетьмана була обмежена, а після смерті І. Скоропадського (1722) П. I не дозволив обрати його наступника. Контроль над державними справами України перейшов у руки Малоросійської колегії (1722). Спроба наказного гетьмана П. *Полуботка* відстояти українську автономію привела до нових репресій: гетьман і зища старшина були кинуті до Петропавлівської фортеці, де П. Полуботок помер (1724). За П. I десятки тисяч українських козаків і селян, посланих на будівництво фортець, каналів і т. п., загинули від непосильної праці, хвороб і голоду.

Т. Полещук (Львів).

ПЕТРО II [12(23).10.1715 - 18(29).1.1730] -російський імператор (1727-30). Син царевича Олексія Петровича і принцеси Софії Шарлоти Бланкенбургської-Вольфенбюттельської, внук *Петра I*. У перші місяці правління П. II влада фактично знаходилась в руках князя О. *Меншикова* та Верховної Таємної Ради. Ускладнення зовнішньополітичного становила Російської імперії за П. II (загострення відносин з Туреччиною), намагання у з'язку з цим царського уряду залучити на свою сторону козацьку старшину, а також особисті економічні інтереси О. Меншикова (володів величезними маєтками у Стародубському і Ніженському полки та провадив широкі торгово-промислові операції), спонукали Таємну Верховну Раду скасувати всі податки у Гетьманщині (крім передбачених Березневими *статтями 1654*), ліквідувати *Малоросійську колегію* та дозволити обрати нового гетьмана -Д. *Апостола*, передати ведення справ Гетьманщини з Сенату до Колегії закордонних справ, заборонити росіянам купувати землі в Україні тощо. В 1728 уряд П. II створив у Глухові кодифікаційну комісію для складання кодексу діючих в Україні законів (дім. «*Права, за якими судяться малоросійський народ*). Після усунення від влади О. Меншикова, П. II оголосив себе противником реформ Петра I, переніс царський двір у Москву. Під час підготовки до коронації помер від віспи. З його смертю по чоловічій лінії закінчився рід Романових.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРО ІІІ ФЕДОРОВИЧ [Карл Петер Урліх; 10(31).2.1728 - 7(13).7.1762] - російський імператор (1761-62). Н. у м. Кіль (Німеччина). Син герцога Карла-Фрідріха Гольштайн-Готторпського і дочки Петра І Анни. Готувався зайняти шведський престол, але з 1742 був проголошений імператрицею *Єлизаветою Петрівною* (його тітка) спаткоємцем російського престолу, незабаром охрещений за православним обрядом і названий Петром Федоровичем. У 1745 одружений з принцесою Софією Фридерикою Ангальт-Цербстською (майбутня російська імператриця *Катерина ІІ*). У грудні 1761 вступив на російський престол. За правління П. ІІІ Ф. у внутрішній політиці проведено ряд заходів, що розширили привілеї дворянства (1762), ліквідував Таємну канцелярію, заборонив селянам подавати скарги на їх власників тощо. П. ІІІ Ф., підтримуючи сімейну традицію прихильного ставлення до України (його батько був добрим знайомим П. *Орлика*, а при гольштайнському дворі служили українці). Серед його найближчого оточення було чимало вихідців з Гетьманщини - генерал-ад'ютант А. Гудович, флігель-ад'ютант В. Ханенко (див. *Ханенки*), С. Карнович та ін., що сприяли формуванню проукраїнських настроїв у новообраного імператора. В зовнішній політиці орієнтувався на зближення з пруським Фрідріхом ІІ. За П. ІІІ Ф. Російська імперія припинила воєнні дії проти Пруссії у Семилітній війні 1756-63 та уклала з нею союзний договір. П. ІІІ Ф., готуючись до війни з Данією (в союзі з Гольштайном) оголосив про набір в Україні добровольців до т. зв. Гольштайнського корпусу. Зовнішня політика П. ІІІ Ф., запровадження пруських порядків в армії, привело до створення опозиції у російській гвардії, яку очолила його жінка Катерина. Внаслідок палацового перевороту 1762 був усунений від влади, ув'язнений у Ропші і незабаром, з відома *Катерини ІІ*, вбитий.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕТРОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ [23.1(4.2.) 1878 - 9.1.1958] - радянський державний і політичний діяч. Н. у Харкові. З 1889 працював робітником на заводах Харкова, Миколаєва, Катеринослава, у Донбасі. З 1897 - член Катеринославського комітету РСДРП. Керував нелегальними робітничими гуртками, брав участь в організації страйків. У 1905 - секретар Катеринославської ради робітничих депутатів і страйкового бойового комітету. Влітку 1906 емігрував до Німеччини. Восени 1906 повернувся зза кордону, вів роботу у нелегальних соціал-демократичних організаціях. У 1912 обраний членом ІІ Державної Думи від Катеринославської губ., трибуну якої використовував для пропаганди ідей більшовизму. Очолюючи більшовицьку фракцію уржавній Думі, П. 20.5.(2.6.). 1913 виголосив промову, написану В. Леніним, у якій виклав позицію РСДРП(б) з національного питання. В листопаді 1914 П. разом з усіма членами думської більшовицької фракції був заарештований і засланий на довічне ув'язнення в Туруханський край. Під час *Лютневої революції 1917 у Росії* - комісар Якутської губернії та голова Комітету громадянської безпеки. В червні 1917 перебрався у Петроград. У липні 1917 був направлений ЦК РСДРП(б) в Україну для боротьби проти Української Центральної Ради. В 1917-19 - нарком внутрішніх справ РСФРР, один з співорганізаторів ВЧК. Член російської делегації на мирних переговорах у Бресті, підписав 3.3.1918 за радянську Росію Брестський мир 1918. З березня 1919 до літа 1938 - голова ВУЦВК, в 1922-37 - заст. голови ЦВК СРСР, заст. голови Президії Верховної Ради СРСР (1937-38). У 1919-38 - член Політбюро ЦК КП(Б)У. П. належав до тієї частини партійного і державного апарату УСРР, яке орієнтується на Москву, повністю відкидало ідею українських націонал-комуністів про можливість існування української радянської державності. У серпні 1922 П. представляючи Україну у складі комісії по підготовці союзного договору, повністю підтримав проект І. Сталіна про входження формально незалежних радянських республік до складу РСФРР на автономних правах, У 1923 П. під час підготовки конституції СРСР виступив проти позиції М. *Скрипника*, О. *Шумського*, Х. *Раковського* спрямованої на побудову державного устрою союзної держави на конфедеративних засадах. У 1921-33 П. керував роботою комітетів незаможних селян (комнезамів), діяльність яких спричинила розкол українського селянства за соціальною і політичною ознакою та сприяла проведенню руйнівної більшовицької політики на селі. П., виконуючи, за дорученням більшовицької партії обов'язки «всеукраїнського старости», виступав офіційним рупором сталінської пропаганди. З 1940 - заступник директора музею революції СРСР. У 1926-39 - кандидат у члени Політбюро ВКП(б). Помер і похований у Москві. На честь П. місто Катеринослав було перейменовано в 1926 у Дніпропетровськ.

ПЕТРУШЕВИЧ АНТІН СТЕПАНОВИЧ (18.1.1827 - 23.11.1913) - український філолог, археолог та історик. Н. у с. Добрянах (тепер Стрийського р-ну Львівської обл.) в родині священика. Закінчив богословський факультет Львівського ун-ту. З 1847 священик, з 1858 крилошанин львівської митрополичої капітули, 1872-78 - посол австрійського парламенту, В 1848 опублікував польською мовою брошуру «Кілька слів на захист української народності», в якій висловив протест проти національно-релігійного пригноблення українців Галичини. В другій пол. 19 ст. і на поч. 20 ст. був одним з діячів реакційного москвофільства, писав «язичієм». Зібрав багато рукописів і стародруків, видав, хоч і недосить точно, цінні історичні джерела - «Львівський літопис», «Життя Йова Княгиницького» Гната з Любарова та ін. Публікував повідомлення про археологічні знахідки, написав ряд нарисів з питань топоніміки, історичної географії, середньовічної історії Галичини, склав «зведений галичо-руський літопис» за 1600-1800 (6 книг, Львів, 1874-97) - збірку уривків з джерел та історичних праць. І.Франко відзначав дилетантський характер історичних нарисів П., характеризував їх як хаотичне нагромадження різноманітних виписок, сповнене фактичних неточностей. Збірка рукописів і стародруків П. зберігається у Львівській бібліотеці НАН України ім. В. Стефаника, археологічно-нумізматична колекція - у Львівському державному історичному музеї.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПЕТРУШЕВИЧ ЄВГЕН (3.6.1863-29.8.1940)-український громадсько-політичний діяч, президент і диктатор Західної Області Української Народної Республіки. Н. у Буську (тепер Львівська обл.) у сім'ї священика. Навчався в *Академічній гімназії* у Львові та на правничому (юридичному) ф-ті Львівського ун-ту. Доктор права. Відкривши власну адвокатську контору у Сокалі, став головою місцевої філії (відділення) товариства «*Просвіта*» та Повітової каси ощадності. В 1907-18 - посол австрійського парламенту, заступник голови Української Парламентарної Репрезентації. З 1910 - депутат галицького сейму, брав активну участь у боротьбі за реформу виборчого закону. Підчас Першої світової війни 1914-18 - член *Головної Української Ради* та *Загальної Української Ради*. В 1917-18- голова Української Парламентарної Репрезентації в австрійському парламенті. 19.10.1918 як президент Української Національної Ради (див. *українська Національна Рада ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*) проголосив створення на українських землях Австро-Угорщини Української держави. 4.1.1919 обраний у Станіславові (тепер Івано-Франківськ) Президентом *Західно-Української Національної Ради* (фактично - Президентом ЗУНР). Після проголошення 22.1.1919 Акту Злуки ЗУНР і УНР згідно рішення Трудового Конгресу України у Києві став членом *Директорії УНР*. 9.6.1919 у зв'язку з критичним становищем назначений Українською Національною Радою *Диктатором ЗО УНР-ЗУНР*. Директорія УНР не визнала чинності цього акту і вивела П. зі свого складу, Після переходу *Галицької Армії* та уряду ЗО УНР за р. Збруч на територію *Наддніпрянської України*, виявилися гострі розходження політичних ліній П. та С. *Петлюри*, у першу чергу на тлі можливого союзу УНР з Польщею. 15.11.1919 П. покинув Кам'янець-Подільськ, осідок українського уряду і виїхав через Румунію до Відня. Після укладення 21.4.1920 договору між УНР і Польщею, згідно якого, зокрема, українська сторона офіційно визнала анексію Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини П. визнав цей акт юридичне неспроможним й очолив дипломатичну боротьбу за самовизначення Галичини на міжнародній арені. В серпні 1920 сформував екзильний уряд Диктатора, який ставив собі за мету домагатися відновлення незалежності ЗУНР дипломатичними засобами, Уряд П. припинив свою діяльність 15.3.1923 після рішення Ради Послів про передачу Галичини до складу Польщі (14.3.1923). До кінця свого життя П. перебував у еміграції у Берліні. У 1920-х рр. перейшов на позиції «радянськості»; порвав з радянськостю орієнтацією після краху політики «українізації» в УСРР, Помер у Берліні. Похований на цвинтарі катедрі св. Ядвіги.

Д. Кушплір (Львів).

ПЕЧЕНІГИ (беченеги по-тюркськи, пачинаки в західноєвропейських та візантійських хроніках) - об'єднання тюркських та ін. племен у 8-9 ст. у заволзьких степах. У 90-х рр. 9 ст. П. переселились у північно-причорноморські степи включно до гирла Дунаю, витіснивши звідси ін. племена, зокрема найбільш численних угрів, Перша згадка про П. у «*Повісті минулих літ*» відноситься до 915. Князь Ігор уклав з П. договір, після чого вони перекочували до границь Візантії та Угорщини. У 920 князь Ігор здійснив похід проти П., але в 944 вони взяли участь у поході *Ігоря* на Візантію. Протягом першої под. 10 ст. напади П. суттєво не відбилися на зносинах Русі з Візантійською імперією та мусульманськими державами Каспію. Після падіння Хозарського каганату кількість П. у Північному Причорномор'ї значно збільшилась. У 968 відбувся їх перший напад на Київ. У 972 П. розбили біля дніпрових порогів дружину князя Святослава Ігоровича, який загинув у цьому бою. Печенізький хан Куря зробив чашу з черепа Святослава. Після смерті *Святослава Ігоровича*, в кін. 10 - першій пол. 11 ст. П. посилювали напади на Русь. У 988-997 князь *Володимир Святославич* вів запеклу боротьбу з П. Інтенсивно зміцнюючи південні границі своєї держави, він збудував ряд укріплених замків по річках Сулі, Стугні і Трубежу. Літописець згадує про те, що П. у 993 перейшли Сулу і вступили в битву з дружиною Великого князя Київського Володимира Святославича, але зазнали поразки. На місці перемоги Володимир заложив місто Переяславець. Напади П. мали місце і в 996-997, а в 1015-19 вони були викликані війнами між синами Володимира Святополком, (користувався підтримкою П.) і Ярославом. Останній похід П. на Київську Русь відбувся 1036, коли вони зазнали нищівної поразки під Києвом від війська *Ярослава Мудрого*. На місці цієї перемоги було збудовано Софіївський собор. Після цього П. майже не згадуються в літописах. Частина П., яка продовжувала кочувати в причорноморських степах, з появою половців увійшла до їх племінного союзу в другій пол. 11 ст. У кін. 11 ст. П. почали нападати на землі Візантії. Для боротьби з ними візантійський імператор Олексій I Комнін (1081-1118) використав половців, внаслідок чого були раптово знищені більше 30 тис. П. У 10-11 ст. частина П. визнала владу київських князів, осіла на руських землях, зокрема в басейні р. Рось. Останній раз вони згадуються в літописі під 1168 у складі Чорних кльобуків. За повідомленням візантійського автора Костянтина Багрянородного, у 8 ст. П. поділялись на 6 округів (орд), на чолі яких стояли «великі князі». В кожному орду входили 5 родів, які очолювались «меншими князями». В дніпровсько-дністровських ордах були відомі імена ханів Паці, Куркуте, Ваїцу та ін. Влада передавалась двоюрідним братам або їх дітям, що свідчить про пережитки матриархальних законів. У серед 11 ст. в степах між Дніпром і Дунаєм кочували 13 печенізьких родів. Відомі верховні воєначальники їх Тірах та Кеген, Захоплених на війні полонених продавали в рабство або відпускали на волю за викуп. Основним видом господарської діяльності П. було кочове скотарство. Але в деяких місцях, де знаходились їх родові могильники, зокрема, біля Саркела, в Пороссі, вони переходили до напівосілого способу життя. В ряді місцевостей відкрито поховання П. Могильник 10-11 ст. був повністю розкопаний біля Саркела. Своїх покійників вони ховали в глибоких ямах, куди клали зброю (прямолезі

шаблі, луки зі стрілами), срібні прикраси ременів, опудала коней, їх черепа та кінську зброю. Якщо воїн загинув у поході, то родичі насипали курган, куди клали опудало коня та речі покійника. Арабський мандрівник Ахмедібн Фадлан (початок 10 ст.) описав детально їх зовнішній вигляд: вони були темнолицими брונетами і мали гладко голені обличчя.

М. Пелецишин (Львів).

ПЕЧЕРНІ МІСТА - залишки, переважно, середньовічних населених пунктів (міст, фортець-замків, монастирів, поселень), на території яких виявлено штучні або природні печерні споруди. П.м., відомі в Україні (Крим), Грузії, Італії, Середній і Малій Азії, Китаї, Індії та ін. Печери мали, в основному, культове (церкви, каплиці, могили, господарські (підвали, загоны для худоби) або воєнне (склади зброї, каземати, тюрма) призначення. Звичайно, вони поєднувались з наземними спорудами. Житлові приміщення в печерах створювали, переважно, при монастирях. Після занепаду П.м. наземні споруди руйнувались, покривались ґрунтом і рослинністю, і зберігались тільки печери (добре були помітні штучні печери, розміщені на обривах скель). Мандрівники 17 - поч. 19 ст. дали тому багатьом поселенням назву П.м. У Пд.-Зх. Криму П.м., виникли в 5-7 ст. У 9 ст. з розвитком торгівлі і ремесел перетворились на міста і замки. Найбільші з них на території України: Інкерман (Каламіта), Ескі-Кермен, Мангуп (Феодоро), Чуфут-Кале (поблизу Бахчисараю). 31838 П.м. у Криму оголошено археологічним заповідником.

М. Ерстенюк (Львів).

ПЕРАЦЬКИЙ БРОНІСЛАВ (28.5.1895 - 15.6.1934) - польський державний і політичний діяч, полковник. У роки Першої світової війни 1914-18 служив у польських військових формуваннях. З 1918 - член Польської Військової Організації. В 1918-19 брав участь в українсько-польській війні, був підполковником польської армії. В 1923 очолював відділ некатоліцьких віровизнань. У цей період був одним з прихильників політики забезпечення національно-культурних прав українського населення на окупованих землях з метою перетворення їх на лояльних громадян Польської держави. З кін. 1920 - на поч. 30-х рр. став одним провідних діячів «санаційного» режиму та проурядової політичної організації - Безпартійний Блок Співпраці з урядом, з 1928 - депутат варшавського сейму. Виступав за проведення політики «сильної руки». Деякий час очолював польську таємну поліцію. В 1929-30 - віце-міністр, 1930-31 - міністр без портфеля, з 1931 - міністр внутрішніх справ Польщі. В 1930 керував «Паціфікацією» у Галичині (зокрема, Львові), а згодом як міністр внутрішніх справ санкціонував каральні заходи щодо українського населення в Ліському повіті (1931), в 1932 на Волині та Поліссі. В 1931 під тиском міжнародної громадськості пішов на деякі поступки в економічній і культурно-освітній областях для української меншості в Польщі. В червні 1931 провів переговори з провідними діячами *Українського Національно-Демократичного Об'єднання* і митрополитом А. Шептицьким з метою пошуку шляхів досягнення українсько-польського політичного компромісу. Вбитий в червні 1934 у Варшаві членом ОУН Г. Мацейком як головний винуватець політичного терору проти українського населення на поч. 1930-х рр. Польський уряд використав загибель П. як привід для створення концентраційного табору для політичних в'язнів *Берези Картузької*. В організації замаху на П. були звинувачені і на *Варшавському процесі 1936* засуджені до смертної кари та тривалих строків ув'язнення С. Бандера, М. Леbedь, М. Карпинець, Д. Гнатківська, М. Климишин та ін. члени ОУН.

ПИЛИПЧУК ПИЛИП (1869 - 1940)- український громадсько-політичний і державний діяч. Н. на Волині. Здобув інженерну освіту в Петербурзі. На поч. 20 ст. брав активну участь в житті української громади у Петербурзі. В 1917-18 - доцент теоретичної механіки у Київському політехнічному інституті. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*, згодом - *Української Народно-Республіканської Партії*. У період директорії УНР— начальник водних шляхів Дніпра. В грудні 1918- квітні 1919-керуючий міністерством шляхів УНР в уряді В. Чехівського та С. Остапенка. Влітку-восени 1919 очолював дипломатичну місію уряду УНРу Варшаві. В 1920 входив до складу Комісії по виробленню Конституції Української Народної Республіки (створена 30.8.1920), яка працювала у Тарнові (Польща). В 1921-22 - П. голова Ради Народних Міністрів УНР в екзилі. У 1922-25 - професор Українського (таємного) політехнічного інституту у Львові, з 1926 жив у Луцьку, працював інженером. Був засновником та головою Товариства ім. Лесі Українки. Помер у Холмі (тепер Польща).

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 - переможна битва української армії, очолюваної Б. Хмельницьким, проти польських військ під Пилявцями (тепер село Пилява Староконстантинівського р-ну Хмельницької обл.). Невдовзі післяблискучих перемог української армії в *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648* національно-визвольний рух охопив всю Україну, внаслідок чого влітку 1648 Київське, Брацлавське, Чернігівське і частина Подільського воєводства була звільнена з-під влади шляхетської Польщі. Значно активізувалися дії повстанців у Галичині і на Волині. На поч. червня 1648, проруючи умови перемир'я (від 2.6.1648) у *Правобережну Україну* вдерлися каральні загоны магната Я. Вишневецького, до якого приєдналися підрозділи шляхтичів Тишкевича, Осинського, Заславського та ін. В боях під Махнівкою (тепер село Козятинського р-ну Вінницької обл.; 16-18.7.1648) та Староконстантиновом (25-27.7.1648) козацькі полки на чолі з М. Кривоносом розгромили шляхетські загоны і визволили частину Поділля і Волині. Протягом серпня 1648 польський уряд для придушення всенародного повстання в Україні сформував в р-ні Глинян (поблизу Львова) та біля замку Човганський Камінь (тепер Теофіполь Хмельницької обл.) 40-тисячну армію, а з урахуванням допоміжного складу - бл. 100 тис. чол. Для керівництва військом було обрано трьох полководців (регіментарів) - князя Д. Заславського, коронного підчашого М. Остророга і коронного

хорунжого О. *Конецпольського*. На поч. ересня 1648 коронне військо виступило з місць свого базування на Волинь. На зустріч йому із р-ну Маслового Ставу (тепер село Маслівка Миронівського р-ну Київської обл.) через Білу Церкву-Паволоч-Погребище-Хмільник на Староконстянтинів рушила українська армія (бл. 100 тис. чол.) і загін буджацьких татар (бл. 600 чол.). Під Пилявцями, на правому березі р. Ікви (за ін. дан., Пиляви) українське військо збудувало добре укріплені табір. Окремо, на лівому фланзі головних сил української армії, розташувалась кіннота М. Кривоноса. Козацька піхота, зайняла греблю, що сполучала обидва береги річки і збудувала на ній шанці. 9(19).6.1648 надійшло польське військо і стало табором на протележному березі річки. Вирішальна битва розпочалась 11(21).9.1648 запеклими боями за греблю через р. Ікву. Польські корогви під командуванням Я. Тишкевича, Йордана і Осінського розпочали штурм українського табору і зуміли відкинути козацькі застави, що обороняли греблю. Коронні підрозділи відразу ж через неї почали переходити на правий берег і утворили плацдарм для подальшого наступу. Протягом другого дня козацька піхота відбила свої позиції на греблі. У ніч на 13(23).9.1648 у козацький табір прибув на допомогу 4-тисячний загін буджацьких татар (за ін. дан., бл. 20 тис. чол.) очолюваний Айтимир-мурзою та Адлает-мурзою (на думку деяких дослідників, татари прибули лише 15(25).9.1648, а гучні вигуки і мушкетна стрілянина у козацькому таборі нібито на честь прибулих союзників мали, за задумом Б. Хмельницького, ввести в оману польське командування, Вранці 13(23).9.1648 українська армія (лівим флангом командував М. Кривонос, центром - І. Чернята, правим - Півторакожух) вишикувалась в бойові порядки на полі бою. Першими нанесла удар шляхетська кіннота. Витримавши потужній натиск ворожих хоругв, українська піхота при підтримці артилерії розпочала контрнаступ. Козацькі полки швидко повністю оволоділи греблю, перейшли на лівий берег і почали шикуватись у бойові порядки. Не витримавши натиску і піддавшись всезростаючій паніці, польські війська почали безладно відступати. Щоб уникнути повного розгрому, польське командування відкликло з поля бою всі підрозділи і розпорядилось підготуватись до відходу табором. Під вечір в погоні за ворогом українська піхота на чолі з самим гетьманом Б. Хмельницьким дійшла аж до перших рядів польського табору. В ніч на 14(24).9.1648 польське командування розпочало відступ, який незабаром перетворився в панічну втечу. Українська армія захопила всю ворожу артилерію (бл. 100 гармат) та величезний обоз з матеріальними цінностями. Блискуча перемога української армії в П.б. мала велике воєнно-політичне значення. В результаті П. б. польську армію було розгромлено, повністю звільнено Волинь і Поділля, створились сприятливі умови для визволення всіх західноукраїнських земель. Після перемоги під Пилявцями польську шляхту в Україні ще довго глузливо називали «пилявчиками».

ПИЛЬКЕВИЧ ОЛЕКСАНДР (1880 - 1922) - український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни 1914-18-полковник російської армії. З поч. 1917 П. брав активну участь у творенні української армії. В серед. травня 1917 П. у складі української делегації (В. Винниченко, С.Єфремов, М. Ковалевський, Г. Одинець та ін.) вів переговори з представниками *Тимчасового Уряду* у Петербурзі про визнання російськими властями автономії України та визначення кордонів майбутнього автономного утворення відповідно до етнографічного принципу. В травні-червні 1917 брав участь у роботі першого і другого Всеукраїнських військових з'їздів, на яких був обраний до складу *Українського Генерального Військового Комітету* (виконував функції представника при головному штабі в Петербурзі) та Ради Військових Депутатів, що увійшла складовою частиною до УЦР. З кін. листопада 1917 служив у Генеральному Військовому Штабі при Генеральному Секретаріаті Військових Справ УНР, де виконував функції старшини для особливих доручень. У 1818-19- командир окремого Кордонного корпусу, інспектор культурно-освітніх справ Армії УНР. Після завершення українських національно-визвольних змагань 1917-21 П. емігрував до Польщі. Виступив засновником військового ж-лу «Наша Зоря». Помер у таборі інтернованих у Каліші (тепер Познанське воєводство, Польща).

ПИЛЬЧИКІВ (Пильчиков) ДМИТРО ПАВЛОВИЧ [26.10(7.11). 1821-5(17).10.1893]-український громадський і культурний діяч, педагог. Н. на Херсонщині. Після закінчення в 1863 історико-філологічного ф-ту Київського ун-ту П. працював помічником бібліотекаря в цьому ж унті. В 1846-64 викладав у Полтавському кадеському корпусі. В 1846 познайомився з Т. Шевченком і вступив до *Кирило-Мефодіївського Братства*. В 1860-70-х рр. брав участь у національно-демократичному русі, був членом і активним пропагандистом українофільства у Полтавській Громаді. В 1870-х рр. підтримував зв'язки з галицькими громадськими і культурними діячами, та з М. Драгомановим. У 1873 П., перебуваючи у Львові, став фундатором літературного товариства ім. Т. Шевченка (згодом - наукове Товариство ім. Т. Шевченка). Помер у Харкові.

М. Ерстенюк (Львів).

ПИМОНЕНКО МИКОЛА КОРНИЛОВИЧ [25.2.(9.3).1862-13(26).3.1912]-видатний український художник, академік Петербурзької АМ (з 1904). Н. у Києві в сім'ї іконописця. Художню освіту здобув у іконописній школі *Києво-Печерської Павери*, в малювальній школі М. Мурашка (1878-82) та Петербурзькій АМ (1882-84) у В. Орловського. З 1884 викладав у Київській малювальній школі. В 1900 став співзасновником і викладачем Київського художнього училища. З 1893-експонент, а зі 899-член Товариства передвижників. П. - майстер реалістичного жанрового живопису. Один з перших в українському малярстві зумів поєднати побутовий жанр з поетичним національним пейзажем. П. - автор бл. 715 картин і рисунків. Найбільш відомі картини П.: «Весілля в Київській губернії» (1891), «Свати» (1892), «По воду», «Ворожіння», «Проводи рекрутів» (всі - 1893), «Жнива» (1896), «Ярмарок» (1898), «Жертва фанатизму» (1899), «Брід» (1901), «Ревнощі» (1901), «У похід», «Продавщиця полотна» (обидві - 1902), «Біля річки» (1905), «Українська ніч», «Перед грозою» (обидві-1906), «Збирання сіна на Україні» (1907), «Суперниці. Біля колодязя» (1909), «Гопак» (1910),

портрети - «Автопортрет», «Портрет батька художника» (1880), «Молодиця». Його учнями були Г. Дедченко, С. Костенко, Ф. Красицький, О. Мурашко та ін.

ПИНТЯ (Пинта; рр. н. і см. невід.) - ватажок загону опришків. У 1701-04 очолював у Закарпатті опришківський загін. У 1704 до П. приєднався загін опришків І. *Пискливого*. Об'єднаний загін опришків (бл. 86 чол.) діяв Коломийському повіту здобув Косів (тепер Івано-Франківська обл.). Брав участь у національно-визвольному русі угорського народу під керівництвом Ференца Ракоці II проти влади *Габсбургів*. Дальша його доля невдома.

М. Ерстенюк (Львів).

ПИСКЛИВИЙ ІВАН (р. н. невід. - п. 1705) - ватажок загону опришків. У 1701 організував загін покутських опришків, що діяв у Коломийському повіті (тепер Івано-Франківська обл.). У 1704 приєднався до загону закарпатських опришків, очолюваних Пинтею. Брав участь у здобутті Косова. Під час одного з боїв з загоном урядових військ був схоплений і незабаром страчений у Станіславові (тепер Івано-Франківськ).

М. Ерстенюк (Львів).

ПІВДЕННЕ ТОВАРИСТВО ДЕКАБРИСТІВ - таємна революційна організація декабристів в Україні. Створена в березні 1821 членами Тульчинської управи колишнього «Союзу Благоденства» (П. Пестель, О. Юшневський, О. Баратинський та ін.), які ввійшли до т. зв. Корінної думи товариства. П. Пестель, О. Юшневський від П.Т.Д. становили т. зв. Директорію. Незабаром членами цього товариства стали брати С. і М. Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін та інші офіцери 1-ї та 2-ї армій, розквартированих в Україні. Протягом 1822-25 щорічно в Києві, під час контрактного ярмарку, відбувались з'їзди керівних діячів Південного Товариства, які вирішували організаційні та програмні питання. З'їзд 1822 остаточно затвердив створення товариства. На з'їзді 1823 було схвалено поділ товариства на 3 управи (філії): Тульчинську на чолі з П. Постелем (пізніше О. Баратинським), Кам'янську на чолі з В. Давидовим і С. Волконським та Васильківську на чолі з С. Мурашйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюмінім. Учасники з'їзду 1824 обговорили і схвалили програму товариства - «Руську Правду», написану П. Постелем. На з'їзді в 1825 обговорювались питання про можливість організації повстання в армії проти царизму. Керівники Південного Товариства прагнули об'єднатися з Північним Товариством декабристів. Навесні 1824 П. Пестель вів переговори в Петербурзі з керівництвом Північного Товариства, але йому не вдалося схилити до об'єднання на основі «Руської правди», хоч північні декабристи готові були прийняти республіканський принцип, а П. Пестель - ідею Установчих зборів замість диктатури Тимчасового верховного правління. Було досягнуто домовленості про спільність дій в разі початку повстання та про скликання в 1826 об'єднаного з'їзду. В 1823-25 велись переговори Південного і Польського Патріотичного Товариства про можливість спільного виступу проти царизму. У вересні 1825 до Південного Товариства увійшло Товариство Об'єднаних Слов'ян, яке склало в ньому Слов'янську управу. Виступ декабристів, намічений на літо 1826, був прискорений несподіваною смертю Олександра І. Обстановка «міжцарів'я» та загроза викриття змусили керівників Південного Товариства перенести повстання на 1(13).1.1826. Після арешту 13(25).12.1825 П. Пестеля, а пізніше і О. Юшневського, поразки повстання 14(26). 12.1825 у Петербурзі та придушення повстання Чернігівського полку 3(15). 1.1826 Південне Товариство було розгромлене.

Т. Поліщук (Львів).

ПІВТОРАК - назва розмінної монети номінальною вартістю 1,5 гроша, карбування якої і розпочалося на монетних дворах Речі Посполитої з 1614. Найбільш масштабною була емісія П. у 1614-27 під час правління короля Сигізмунда III Вази. Початково маса монети складала 1,54 г. срібла (0,72 г. чистого металу), згодом вона зменшилась до 1,08 (0,31 чистого металу). Восанне П. карбувалась у 1753-56. Протягом 17-18 ст. П. була найбільш поширеними монетами на грошовому ринку українських земель, де їх часто називали «чехами». Поряд з польсько-литовськими П. в обігу часто зустрічались однотипні монети карбовані на монетних дворах і шведських володінь у Прибалтиці, Пруссії та ін. німецьких держав.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ВІДДІЛ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА (Юго-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества в Києве) - фактично самостійне наукове товариство, створене у Києві 13(25).2.1873 з метою вивчення географії, етнографії, економіки і статистики України. Першим головою товариства був Г. Галаган, пізніше - В. Антонович. У роботі Товариства брали участь Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський. Видали 2 томи «Записок» (1874- 75). Окремими додатками у «Записках» були опубліковані думи і пісні бандуриста О. Вересая. Заходами Товариства видавались збірки чумацьких пісень І. Рудченка (1874), історичних пісень В. Антоновича і М. Драгоманова (1874-75), підготовлено видання українських народних переказів і оповідань М. Драгоманова (1876) та три томи творів М. Максимовича (1876-80). У березні 1874. Товариство провело перепис населення Києва, результати й аналіз якого були опубліковані в 1875. У серпні 1874 за ініціативою Товариства відбувся Третій Археологічний З'їзд у Києві, а в березні 1875 Товариство взяло участь у географічному конгресі та виставці в Парижі, з 1874 почалося цькування керівників Товариства російськими шовіністами, посипались звинувачення в «українофільстві» та «неблагодійності». Після обрання В. Антоновича головою, а П. Чубинського заступником (1875) переслідування посилювалось. Товариство змушене було обмежити свою діяльність. На підставі Емського акту 1876 російський уряд у червні 1876 ліквідував Товариство. Музей Товариства ввійшов до складу Археологічного товариства при

Київській духовній академії, бібліотеку частково передано Комерційному інституту.

О. Рибак (Львів).

ПИГУЛЯК ЄРОТЕЙ (1851 - 1924) - український громадсько-політичний діяч на Буковині. Н. у с. Нові Мамаївці на Чернівеччині. Працював викладачем у гімназіях. Був одним з лідерів народовців на Буковині, згодом Української Національно-Демократичної Партії (буковинський відділ). У 1884 обраний першим головою Народного Дому в Чернівцях, очолив культурно-освітнє товариство «Руська Бесіда», а з 1885 - «Руську Раду». Входив до складу Крайового відділу та Крайової шкільної ради Буковини, в яких відстоював національно-культурні та релігійні права українського населення. В 1890-1918 - депутат буковинського сейму, 1898-1918 - віденського парламенту. Помер у Чернівцях. Автор статей на культурну і релігійну тематику в буковинській пресі.

ПІДГОРНИЙ МИКОЛА ВІКТОРОВИЧ [5(18). 2.1903- 11.1.1983]-радянський державний і партійний діяч. н. у Карлівці (тепер Полтавська обл.). З 1917 працював робітником на різних підприємствах Карлівки. В 1921-23 секретар Карлівського райкому комсомолу. В 1926 закінчив рабфак, у 1931 Київський технологічний інститут харчової промисловості. З 1930-член Комуністичної Партії України. У 1939-40 і 1944-46 - заступник міністра харчової промисловості УРСР. У 1944-46 - головний уповноважений уряду УРСР по переселенню українського населення з території Польщі до України. З 1946 П. - постійний представник Ради Міністрів УРСР при уряді СРСР. В 1950-53 - перший секретар Харківського обкому КПУ, з 1953 - другий секретар, в 1957-61 - перший секретар ЦК КПУ. В червні 1963 був висунутий М. Хрущовим на посаду секретаря ЦК КПРС. У жовтні 1964 П. став одним з учасників групи вищого партійного керівництва, які підготували і провели зміщення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС (на думку деяких дослідників - відіграв вирішальну роль в усуненні М. Хрущова). З грудня 1965 П. очолював Президію Верховної Ради СРСР. П. займав високі партійні посади, з квітня 1960 - член президії ЦК КПРС, з квітня 1966-член Політбюро ЦК КПРС. У 1977 звільнений з посади Голови Президії у зв'язку з виходом на пенсію, виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС. Помер і похований у Москві.

ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ - офіційна назва центрально-східної частини Закарпаття, яка в 1919-38 становила автономну адміністративно-територіальну одиницю у складі Чехо-Словаччини (з 1927- Підкарпато-руський край, Підкарпатський край). Відповідно до рішень Сен-Жерменського мирного договору 1919 та Тріанонського мирного договору 1920 територія Закарпатської України під назвою П.Р. увійшла до Чехо-Словацької республіки та отримала автономний статус. Етнічні українські землі у Закарпатті було поділено на три частини: П.Р., Пряшівщину (відійшла безпосередньо до Словаччини) та Мармароський Сигіт (залишився у складі Румунії). Територія П.Р. охоплювала Хустську, Берегівську і Ужгородську округи і в адміністративному відношенні творила одну жупу. Автономний статус П. Р. визначався Генеральним Статутом (1919), згідно з яким виконавчу владу в краї здійснював особливий адміністративний орган - Директорія Підкарпатської Русі (адміністратор -Ю. Жаткович; діяла з грудня 1919 до квітня 1920). З 1920 у П.Р. празьким урядом призначався губернатор (першим губернатором став Ю.Жаткович;1920-21), при якому діяв дорадчий орган-губерніальна рада. В липні 1927 законом «Про організацію політичного управління» було запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ Чехо-Словаччини на 4 краї - Чехія, Словаччина, Моравія-Сілезія і П.Р. («Земє Подкарпаторуска», Підкарпато-руський край, Підкарпатський край). У П. Р. встановлювалась посада крайового президента (першим президентом став А. Розсипала) і формувалась територіальний представницький орган - краєве заступництво (2/3 членів якого були виборними, 1/3 призначалась центральною владою). Підкарпатський край поділявся на 14 повітів 1 478 громад. У жовтні 1938 чехо-словацький уряд під тиском українських національно-державницьких сил був змушений піти на створення на територіальній основі Підкарпатського краю нового державного утворення *Карпатської України*.

ПІДКОМОРСЬКИЙ СУД-становий шляхетський суд у *Правобережній Україні* для розгляду межових земельних справ. Встановлений за Литовським статутом 1566. Справи в цьому суді вирішував один суддя - підкоморій, який спочатку призначався великим князем, а з 1588 шляхта повіту обирала чотирьох кандидатів на цю посаду, з яких великий князь призначав підкоморія. Припинив свою діяльність після входження України в державно-адміністративну систему Російської імперії. У 1763 за судовою реформою, що її провів гетьман К. Розумовський, П.с. створено в *Лівобережній Україні*. Його обирали на території полку землевласники і полкова старшина. До складу суду довічно входили підкоморій, коморник і писар. У 1783 П.с. було ліквідовано, а в 1796 знову відновлено. З 1834 П.с. діяв під назвою межового до його остаточної ліквідації в 1840.

В. Кульчицький (Львів).

ПІДЛЯШШЯ - історико-етнографічна область, що займає територію між Холмщиною на півдні й р. Нарвою на півночі, Мазовією (Польща) на заході та Волинною і Поліссям на сході. Назва П. походить від слова «лях» (земля, що розміщена біля ляхів). П. разом іншими українськими етнічними землями - Холмщиною, Посянням та Лемківщиною входить сьогодні до складу Польщі. В 9-10 ст. територія П. була заселена, в основному, східнослов'янськими племенами - древлянами, бужанами і дреговичами. З 10 ст. входило до складу Київської держави і становило західну частину Берестейської землі (з 12 ст.- Дорогичинської землі). Після приєднання в 1238 князем *Данилом Романовичем Галицьким* Дорогичинської землі, П. перебувало у складі *Галицько-Волинського королівства*. Найбільшими містами П. в той період були Дорогичин, Більськ,

Мельник та ін. У 1253 в Дорогичині коронувався Данило Галицький. У період занепаду Галицько-Волинської держави литовські князі Гедимін і Кейстут, зайнявши Берестейську і Дорогичинську землі, приєднали П. до Великого князівства Литовського. В 1520 на території П. було створено окреме воєводство (центр - Дорогичин), що складалося з Дорогичинської, Більської та *Берестейської землі*. У 1566 Берестейщина увійшла до складу новоствореного Берестейсько-Литовського воєводства, а Підляське воєводство було поділене на Дорогичинську, Мельницьку і Більську землі. За Люблінською унією 1596 П. відійшло Польщі. Внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) Пд. П. було включене до Австрії (по Буг), а Пн. П. (Більщина) - до Пруссії. Під час наполеонівських війн північна частина П. відійшла до Росії (з 1842 - у складі Гродненської губ.), а південна - з 1809 до Варшавського герцогства, а 31815-до Королівства Польського. Протягом всього 19 - поч. 20 ст. українське населення П. зазнавало посиленого адміністративного тиску на церкву і шкільництво з метою прискорення процесів полонізації та русифікації. У 1874 у П. російський уряд заборонив УГКЦ і запровадив православ'я, що зумовило прийняття частиною українського населення римо-католицького віросповідання і виникнення групи латинників. На поч. 20 ст. землі П. належали до Гродненської, Сідлецької і Холмської губерній Російської імперії. Під час Першої світової війни 1914-18 царський уряд евакуював на схід з П. і Холмщини бл. 120 тис.чол. За умовами *Берестейського миру 1918* П. мало відійти до *Української Народної Республіки*, але на поч. листопада 1918 польські збройні сили захопили територію П. і *Холмщини*, зайняту німецькими військами. В міжвоєнний період польський уряд проводив на території П. шовіністичну антиукраїнську політику. У 1939-44 П. входило до складу Генеральної Губернії. У післявоєнний період автохтонне населення П. спіткала та сама доля, що і українців на інших українських етнічних землях, що залишились у складі Польщі. За угодами комуністичних урядів СРСР і Польщі, значну частину українців з П. було виселено до УРСР, решту депортовано в 1947 у ході злочинної операції «Вісла» на північно-західні польські землі (див. також *Холмщина*).

М. Ерстенюк (Львів).

ПІДМОГИЛЬНИЙ ВАЛЕРІАН ПЕТРОВИЧ [20.(2.2)1901 -3.11.1937)-відомий український письменник і перекладач. Н. у с. Чаплі на Катеринославщині (тепер у межах м. Дніпропетровська). В 1918 закінчив Катеринославське реальне училище. В 1919 у катеринославському журналі «Січ» з'явилися літературні роботи П. Незабаром вийшла його перша книжка «Твори. Том 1» (1920). З 1919 вчився у Київському ун-ті, але через матеріальні труднощі навчання не завершив. Деякий час вчителював у Катеринославі, Павлограді й Ворзелі, працював у видавництві «Книгоспілка». В 1921 брав участь у виданні літературного альманаху «Вир революції» (1921), пізніше друкувався в «Жовтні», журналах «Нова Громада», «Життя й Революція». В 1920-х рр. належав до літературних об'єднань АСПИС (1923-24), «Панка» і «МАРС». Заарештований 8.12.1934 у Харкові, згодом переведений до Києва. 27-28.3.1935 виїздна колегія Верховного Суду СРСР засудила П., Є. Плучника, М. Куліша, Г. Епіка, В. Поліщука до смертної кари, пізніше заміненої на 10 років соловецьких таборів. У спецтаборі утримувався в суворій ізоляції. Розстріляний 3.11.1937 за вироком особливої наради УНКВС по Ленінградській обл. Посмертно реабілітований. П.- один з найвизначніших українських новелістів 20 ст. Автор збірок оповідань «В епідемічному бараці» (1922), «Повстанці і інші оповідання» (1923), «Військовий літун» (1924), «Третя революція» (1926), «Проблема хліба» (1927) і повісті «Остап Шаптала» (1922), в яких відтворив революційні події в Україні у 1917-21, долю українського села в період «воєнного комунізму», голод 1921-22, післявоєнне життя української інтелігенції. Найвідоміший твір П. - роман «Місто». Цей психологічний за характером твір був присвячений висвітленню складних взаємовідносин міста і села в 1920-х рр. Роман зазнав різких звинувачень з боку офіційної критики у зневазі нової культури і свідомому протиставленню села місту. В 1930 вийшов останній твір П. - роман «Невеличка драма». Незавершеним залишився твір «Повість без назви». П. спільно з Є. Плучником уклав словник «Фразеологія ділової мови» (1926). Числені переклади П. творів французьких письменників, зокрема, творів Д. Дідро, О. Бальзака, Г. Мопасана, А. Франса та ін. відіграли значну роль у розвитку української літературної мови 1920-х рр.

ПІДПОМІЧНИКИ - неможлива категорія українського козацтва у 18 ст., неспроможна відбувати військову службу за власний рахунок. Виданий у 1735 указ *Правління Гетьманського Уряду*, юридичне закріплював поділ козаків, залежно від їхньої участі у відбуванні військової служби, на виборних козаків і П. П. повинні були постачати козацькому війську провіант, фураж, обробляти землі виборних козаків підчас їхнього перебування на військовій службі. За даними 1763-64 у 9 лівобережних полках (крім Полтавського) налічувалося 177.415 козаків-П. Після юридичного оформлення кріпосного права (царський указ від 3.5.1783) у Лівобережній і Слобідській Україні П. були прирівняні до державних *селян*.

М.Ерстенюк (Львів)

ПІДСКАРБІЙ - 1) Генеральний П. вища службова особа державної адміністрації в Гетьманщині у серед. 17-18 ст., яка відала фінансами української держави, (див. *Генеральний підскарбій*). 2) Великий П. - у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій службова особа, що відала державною скарбницею і фінансами держави. Особистими прибутками завідували надвірні підскарбії.

ПІДСУСІДКИ - категорія зuboжілих селян в Україні у 16-18 ст., що не мали власного господарства. Жили у чужих дворах, «у сусідах», за що помагали своїм хазяїнам у роботі по господарству. Залежно від того, в чийх дворах вони жили, П: були панські, козацькі, монастирські, міщанські, посполиті тощо. Частина П. займалась ремеслами, промислами і торгівлею. Інколи П. ставали заможні козаки і міщани, які намагались уникнути

сплати державних податків та відбуття військової служби. В 1734 П. прирівняли до інших податних категорій населення. Після юридичного оформлення кріпосного права (царський указ від 3.5.1783) у Лівобережній і Слобідській Україні більшість П. було перетворено на кріпосних селян.

М. Ерстенюк (Львів)

ПІЙ Х (світське ім'я - Джузеппе Мелькіоре Сарто; 2.6.1835 - 20.8.1914) - Папа Римський (1903-14). З 1858 - священник, з 1884 - єпископ, з 1893 - кардинал і патріарх Венеції. Скасував існуюче з часів середньовіччя право трьох католицьких держав (Австрії, Іспанії та Франції) відхияти небажаних кандидатів при виборі Папи. Був противником модерніських змін у католицькій церкві, опублікував енцикліку (письмове звернення Папи до всіх католиків) проти модернізму *Rasendi*. П. Х виступав проти відокремлення церкви від держави, в 1906 звернувся з енциклікою проти прийняття такого закону у Франції, П. Х призначив першого єпископа Української Греко-Католицької Церкви у США (1907, фактично 1913; С. Ортинський) та у Канаді з осідком у Вінніпегу (1912, єпископ Н. Будка). Підтримував діяльність митрополита А. Шептицького.

ПІЙ ХІ (світське ім'я-Акілле Ратті; 31.5.1857-12.2.1939) - Папа Римський (1922-39). Був префектом Ватиканської бібліотеки. В 1918 посланий представником (апостольський візитатор) Ватикану у Росію (не був допущений), Польщу і Прибалтику. З травня 1919 папський нунцій у Варшаві. Засуджував утиски Української Греко-Католицької Церкви варшавською владою у Західній Україні після окупації цих земель Польщею. В 1922, будучи обраний Папою, активно виступав проти тоталітарних режимів у Німеччині та в СРСР; засуджував переслідування церкви нацистами та проповідування расиської ідеології (енцикліка проти фашизму «*Mit brennender Sorge*»; 1937) та виступав проти комуністичної щеології та нищення релігійного життя в СРСР (енцикліка «*Divini Redemptoris*»; 1937). У 1925 уклав конкордат з польським урядом, який упорядкував правове становище УГКЦ у Польщі. В 1931 збудував будинок Колегії св. Йосафата у Римі. В 1931 П. ХІ дозволив поширення діяльності чину василіан в Угорщині та Румунії. У 1935 створив кодифікаційні комісії для врегулювання східного канонічного права. З прихильністю поставився до виникнення незалежної Української держави у Закарпатті - *Карпатської України* та призначив для неї апостольським адміністратором Діонісія Нарадія.

ПІЙ ХІІ (світське ім'я - Еудженіо Пачеллі; 2.3.1876 - 9.10.1958) - Папа Римський (з 1939). Н. у Римі. З 1901 служив у ватиканському статс-секретарстві. В 1917-20 - папський нунцій у Баварії, в 1920-29 - у Німеччині. З 1929 - кардинал. У 1930-39 статс-секретар Ватикану. В 1946 конгрегація священної канцелярії, очолювана П. ХІІ, опублікувала декрет з засудженням комуністичної ідеології як ідеології тоталітаризму, В час святкування 350-річчя *Берестейської унії 1596* видав енцикліку з протестом проти переслідувань УГЦ в СРСР. (див. також *Львівський собор 1946*). П. ХІІ цікавився долею вояків дивізії «Галичина», врятував їх від примусової репатріації до Радянського Союзу. За П. ХІІ було створено греко-католицьку митрополію в Канаді -Вінніпезька (1956, митр. М. Германюк) і у США - Філадельфійська (1958, митр. К. Богочевський) та екзархати у Великобританії (1957), Австралії (1958).

ПІКІНЕРСЬКІ ПОЛКИ - військовопоселенські полки, сформовані російським урядом для оборони Новоросійської губ. (створені в 1764) від турецько-татарських нападів. Пікінери мали на озброєнні рушниці і списи - піки (звідси їх назва). Протягом 1764-76 з українських козаків та частково сербських поселенців було сформовано шість П.п.: Донецький, Дніпровський, Єлисаветградський, Луганський, Полтавський і Харківський. Перетворені на пікінерів козаки, втрачали свої козацькі права, ставали солдатами і прирівнювались до селян-поселенців (сплачували податки, відбували державні повинності тощо). Ще більше погіршилось становище П.п. з початком російсько-турецької війни 1768-74. Пікінери повинні були брати участь безпосередньо у бойових діях, поставляти для російської армії коней, підводи, фураж, провіант). Все це викликало велика незадоволення серед пікінерів, яке в жовтні 1769 переросло у повстання Дніпровського і Донецького П.п. Почавшись у містечку Соколівці (тепер с. Правобережна Соколівка Кобеляцького р-ну Полтавської обл.), незабаром поширилося на Китайгород, Нехворощ, Орлик, Маячку й Царичанку. Кількасот повстанців перейшло на територію Запоріжжя і об'єднавшись із запорізькими козаками спільно чинили опір російським каральним загонам. На поч. 1770 повстання було придушене, а його керівники (Я.Головатий та ін.) і учасники жорстоко покарані. В 1783 після захоплення Російською імперією Криму П.п. було ліквідовано.

М. Ерстенюк (Львів).

ПІЛСУДСЬКИЙ ЮЗЕФ (5.12.1867 -12.5.1935)-польський політичний і державний діяч. Н. у Зулосі поблизу Вільно (тепер Вільнюс, Литва). В 1885 закінчив Віденську гімназію. Навчався на медичному ф-ті Харківського (виключений за участь у студентських виступах), згодом - Віденського ун-тах. У цей період належав до польської патріотичної організації «Сдність», яка підтримувала контакти з «Народною Волею», В 1887 П. був заарештований царськими властями, звинувачений у підготовці замаху на Олександра III, і засуджений до 5-річного заслання у Сибіру. В 1892 повернувся у Вільно, де став одним з співзасновників Польської Соціалістичної Партії (ППС), з 1894 - член Центрального робітничого комітету, В кін. 1890-х рр. організував видавництво партійного органу «Роботнік» (згодом - «Валька»). На поч. 1900-х рр. жив у Львові, Лондоні та Токіо, де намагався встановити контакти з японською розвідкою. Під час революції 1905-07 у Російській імперії керував бойовими групами, що займались підготовкою і проведенням терористичних акцій (головним чином - пограбуванням банків з метою здобуття коштів для купівлі зброї), визволенням політичних в'язнів, вишколенням нових бойовиків для боротьби проти імперського режиму та за

незалежність Польщі. В 1906 виступив одним з ініціаторів створення ППС-революційної фракції. У 1908 П. заснував у Галичині Союз Активної Боротьби, який в 1910 створив у Львові нелегальну воєнізовану організацію «Стрілецьку Спілку». На поч. 1910-х рр. був обраний головним комендантом Тимчасової комісії організацій у боротьбі за незалежність Польщі, що діяли у *Галичині*. Досягнення незалежності Польщею вважав можливим за умови розгрому Російської імперії у війні з Австро-Угорщиною і Німеччиною. Встановив і підтримував зв'язки з австро-німецьким генеральним штабом. У роки Першої світової війни 1914-18 командував бригадою, сформованою з поляків, яка у складі австрійської армії воювала на Східному фронті. В липні 1917 внаслідок конфлікту з німецькими окупаційними властями (відмовився прийняти присягу німецькому кайзеру) був заарештований і ув'язнений в тюрмі у Марієнбурзі. Був прихильником т. зв. федеративної концепції, яка передбачала розчленування Російської імперії і створення у Східній Європі федеративної держави у складі Польщі, Литви, України і Білорусії. У листопаді 1918 П., зайнявши пост тимчасового керівника Польської держави, проводив агресивну політику стосовно *Західно-Української Народної Республіки*. У квітні 1919 перекинув на український фронт армію ген. Ю. Галлера, яка призначалась *Антантою* виключно для ведення воєнних дій проти більшовиків. Поставши перед загрозою широкомаштабної війни з РСФРР П., з метою створення спільного антибільшовицького фронту, підтримував С. Петлюру в боротьбі проти Радянської Росії. Уклав Варшавський договір 1920. У квітні 1920 П. став першим маршалом Польщі. Вів польсько-радянську війну 1920 і підписав Ризький мирний договір 1921. У міжвоєнний період у зовнішній політиці орієнтувався на співпрацю з Великобританією і виступав за досягнення порозуміння з Німеччиною, вважаючи головним противником СРСР. У 1922-26 відійшов від активного політичного життя. В серед. травня 1926 при допомозі військової сили здійснив державний переворот, добився відставки президента Войцеховського і прем'єра уряду В. Вітоса. 31.5.1926 Національні збори (сейм і сенат) обрали П. президентом, але він відмовився (згодом - президентом став І. Мосціцький). З 1926 П. - призначений Головним інспектором Збройних Сил Польщі, що давало йому всю повноту влади над армією. Встановив режим «санації», внаслідок чого розпочалося політична і господарська стабілізація, уніфікація органів влади. В 1926-28 і з 1930 - прем'єр-міністр Польщі. Незважаючи на те, що польський уряд надавав фінансову підтримку екзильному уряду УНР, а деякі політики з найближчого оточення прем'єра були знайомі з українською проблематикою, П. нічого не зробив для припинення антиукраїнської політики місцевої адміністрації у Західній Україні. В вересні-жовтні 1930 за розпорядженням уряду П. на окупованих Польщею українських землях силами армії і поліції було здійснено жорстокі репресивні акції щодо українського населення, розраховані на придушення українського національно-визвольного руху (див. «*Паціфікація*»). У вересні 1934 за ініціативою П. була запропонована угода про забезпечення прав національних меншин, яка, однак, була відхилена міністром закордонних справ Польщі Й. Беком. За П. у травні 1935 була прийнята нова конституція Польщі. Автор спогадів «1920».

ПІНЗЕЛЬ ЙОГАН (рр. н. і см. невід.) - визначний український скульптор другої пол. 18 ст., представник пізнього рококо. В 1750-60-х рр. працював у Львові, Ходовичах (тепер Львівська обл.), Монастирську і Бучачі (обидва - Тернопільська обл.). Твори П., які збереглися до нашого часу: три монументальні скульптури (Юрія, Лева і Атанасія), шість дерев'яних фігур у бічних вітарях костюлу в Монастирську. Ймовірно, був автором кам'яних статуй на фасаді ратуші та постатей на барельєфах церкви св. Покрови у Бучачі, оздоблення костюлу та церкви у Городку (тепер Львівська обл.). Автор кількох варіантів розп'ять. Для творів П. характерна велика емоційність та динаміка, надання створеним формам життєвих рис.

ПІХНО ДМИТРО ІВАНОВИЧ [1(13),1.1853 -29.7(11.8).1913] - російський економіст і політичний діяч. Н. на Черкащині. В 1870-74 навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту. З 1877-1902 викладав економічні дисципліни в цьому ж ун-ті (з 1888 - професор). У 1907-13 - член Державної Думи. В 1878-11 П. редагував щоденну російську газету монархістського напрямку «*Києвлянин*», що стояла на антиукраїнських позиціях. Після 1905 очолив київське відділення чорносотенної організації «Союза русского народа» і був членом київського клубу «Русских националистов».

ПІЦЦАГАЛЛІ ФРАНЧЕСКО (рр. н. і см. невід.) - італійський мандрівник 18 ст. У 1789 відвідав Галичину і Буковину. Подорожні записки П. (опубл. італ. мовою 1791 в Ліворно і лат. мовою 1792 у Гамбургу) містять певні відомості про побут населення західноукраїнських земель.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПЛАВ'ЮК МИКОЛА (5.6.1927) - український громадський і політичний діяч, Президент УНР в екзилі (1989-92). Н. у с. Русові Снятинського повіту (тепер Снятинський р-н Івано-Франківська обл.), У роки гітлерівської окупації України брав участь у діяльності націоналістичного підпілля. Наприкінці Другої світової війни 1939-45 переїхав до Німеччини. Здобув вищу економічну освіту в Мюнхенському ун-ті. З 1949 проживає у Канаді. П. є одним з активних діячів українських громадсько-політичного життя в еміграції. В 1956-66 - президент *Українського Національного Об'єднання*, згодом заступник президента Конгресу Українців Канади. В кін. 1960-х рр. став одним з організаторів першого Світового *Конгресу Вільних Українців* (СКВУ), в 1967-69 - генеральний секретар, 1973-78 - віце-президент, 1978-81 - президент СКВУ. Під керівництвом П. об'єднання досягло значних успіхів в координації громадсько-культурної діяльності всієї української діаспори, підтримувало національний та правозахисний рух в Україні (допомагало видавати самвидавні матеріали і розповсюджувати їх на Заході, прбводило акції протесту проти переслідування українських десидентів тощо). П. докладав чимало зусиль для консолідації діяльності українських політичних об'єднань. П. - один з провідних членів ОУН (М), за ініціативою якої створено Конференцію Українських Політичних Партиї і

Організацій (КУП-ПО). З 1979 - голова Проводу Українських Націоналістів та ОУН (М). Після входження КУППО в 1989 до складу *Української Національної Ради в екзилі* П. став віце-президентом УНР в екзилі. В 1989 після смерті М. *Лівицького* П. було обрано Президентом УНР в екзилі. 22.8.1992 П. за рішенням Надзвичайної сесії УНРади 10 скликання (14-15.3.1992) спільно з головою уряду УНР в екзилі -І. Самійленком та головою УНРади М. Воскобійником передав Президенту України Л. Кравчуку свої повноваження і мандат Державного- Центру УНР в екзилі. Сьогодні П. очолює Правління фундації ім. О. Ольжича в Україні (штаб-квартира м. Київ).

ПЛАСТ - дитячо-молодіжна організація покликана виховувати молодь на морально-християнських засадах, плекати почуття лідера та виховувати почуття українського патріотизму Пластовим гербом є тризуб, що гармонійно вплітається у білу трилисту лілею. Опікуном П. вважається св. Юрій. При зустрічі пластуни вітаються словом «Скоб». У назві цього орла, що живе над великими водами, переплетені початкові літери чотирьох слів «сильно», «красиво», «обережно», «бистро», кожне з яких має свої символи (дубовий листок, кетяг калини, мухомор і блискавка). Вітаючись, пластуни подають один одному ліву руку. В такий спосіб вони визнають себе побратимами, прихильниками однієї ідеї та спільного способу життя. П.виховує щирих, активних патріотів, сильних тілом, духом і мораллю, П. сягає витоків скаутизму. Засновником скаутського руху визнається полковник англійських збройних сил Баден-Пауелл. Для моральної і фізичної допомоги молодим воїнам в англо-бурській війні він в 1907 створив юнацьку організацію «Скаут». Уже в 1908 перші загоди скаутів виникають в країнах Західної Європи. В 1909 - в Росії (першими скаутами стали ліцеїсти Царського Села). Перша українська організація виникла при філії *Академічної* гімназії у Львові в 1911 при допомозі П. Франка та І. Чмоли. Відразу була взята назва «Пласт» (у запорізьких козаків пластунами називали розвідників - тих, хто вистежував ворога в прикордонних болотах). Відділи П. існували в Галичині в усіх українських і багатьох польських гімназіях. Пластуни влилися в загони Українських Січових Стрільців. Масовості пластовий рух набув у 1921 з виходом першого українського підручника «Життя у «Пласті» за редакцією О. Тисовського. Пластові організації виникали в Білій-Церкві, Кам'янці-Подільському, Харкові, Києві, на Волині, Буковині й Закарпатті. Але польська влада в Західній Україні і радянська в Східній повели рішучий наступ на скаутський рух. Його активісти були фізично знищені, з 1930 П. працював у підпіллі, а з 1939 - за кордоном. Нині там створено шість крайових організацій: Канада, США, Австралія, Аргентина, Великобританія, Німеччина. На черзі Польща, Чехія, Словаччина і Бразилія. В 1990-х роках діяльність П. відновлено в Україні, зокрема юридичний статус П. першою надала Львівська міська Рада народних депутатів.

П. перебуває поза школою, не прагне масового захоплення, тому значною мірою є елітарним. Система виховання умовно розмежовується на духовну та фізичну. Перша - це вивчення історії, традицій, культури рідного народу. Друга - мандрівки рідним краєм, веселі змагання та ігри (є їх у П. 130) у виїзних таборах. Щоб бути здоровим, пластун повинен утримуватися від куріння, алкоголю та наркотиків. Істина пізнається через практику - гасло пластунів.

Структура П.: першою ланкою виховної спільноти є Улад пластових новаків, який охоплює дітей віком від 7 до 11 років, організованих у рої і гнізда, що діють під керівництвом новацьких виховників. Другою - Улад пластунів юнаків. Основою є гурток, який складається з 6-8 хлопців або дівчат віком від 12 до 17 років. Кілька гуртків певної місцевості об'єднуються в курені. Ними керують виборні гурткові та курінні проводи. Третьою виховною спільнотою є Улад старших пластунів, у якому гуртуються у добровільних і самоуправних гуртках і куренях старші пластуни (пластунки) від 18 до 25 років. Всі три виховні Улади працюють під проводом крайових командантів, які в свою чергу підлягають головним булавним у Головній Пластовій Булаві. Окрему спільноту в рамках П. становить Український пластовий сеньйорат, в якому гуртуються пластуни після виходу з Уладу старших пластунів. Вони організовані в територіальні або міжтериторіальні (матірні) курені. Організаційно й адміністративне новацькі гнізда й самостійні рої, юнацькі і старшинські гуртки й курені творять на терені якоїсь місцевості хлоп'ячі і дівочі коші під керівництвом кошового або кошової. Сеньйори, іноді також старші пластуни, члени різних куренів, гуртуються у територіальні осередки праці. Коші й сеньйорські осередки об'єднуються у місцеву пластову станицю під проводом обираної ними станичної старшини. Усі станиці на території певної країни діють як зареєстровані крайові організації під керівництвом Крайової Пластової Ради, як надзірнього органу, та Крайової Пластової Старшини, як виконавчого органу, що їх обирають на 2-3 роки Крайові пластові з'їзди. Усі крайові пластові організації мають власні статuti й самостійні у своїх діях, але об'єднані у центральному світовому союзі Конференції Українських Пластових Організацій (КУПО; засновано в 1954 в Канаді із завданням дбати про ідейну єдність пластових крайових організацій і координувати їх діяльність). Збори КУПО, що відбуваються раз на три роки, обирають Головну Пластову Раду як надзірний і Головну Пластову Булаву як виконавчий орган.

М. Ерстенюк (Львів)

ПЛТЕНЕЦЬКИЙ ЄЛИСЕЙ (1550 -29.10.1624) - видатний український православний, церковний і культурний діяч. Н. у с. Плетеничі (тепер Перемишлянського р-ну Львівської обл.). У 1595-99 - архімандрит Пінського Ліщинського монастиря. Брав участь у Берестейському соборі 1596. З 1599 був архімандритом Києво-Печерського монастиря, добився для нього права Ставропігії - невідкладності місцевій церковній владі. В 1614 при підтримці козаків на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним повернув Києво-Печерському

монастирю земельні володіння, відібрані польським королем *Сигізмундом III Вазою*. В 1615 заснував у *Киево-Печерській* Лаврі друкарню (на базі купленої у Стратині друкарні Г. Балабана), що видавала як оригінальну так і перекладну літературу різного змісту староукраїнською, польською, латинською та ін. мовами. В 1616-24 видав 11 значних творів релігійного, історичного та полемічного характеру, до яких писав передмови (зокрема, «Часослов» (1617), «Антологіон» (1619), «Номоканон» (1620 і 1624); «Служебник» (1620) та низку шкільних підручників. П. заснував у м. Радомишлі паперову фабрику, допомагав братським школам, дбав про покращення чернецкого життя. Згуртувавши навколо себе провідних церковно-культурних діячів, П. сприяв перетворенню Києва в культурний і політичний центр України. Діяльність П. по розбудові церковного і культурного життя українського суспільства у першій чверті 17 ст. високо цінилася сучасниками. За словами З. Копистинського він був «батьком не тільки для Лаври, але й всього українського народу».

М. Ерстенюк (Львів).

«**ПЛЕЯДА**» - літературний гурток української молоді. Створений у 1888 за ініціативою Лесі Українки та її брата М. Косача (Обачний). До «П.» входили М. Биковська, Г. Григоренко (О. Судовщикова), М. Комарова, А. Кримський, В. Самійленко, М. Славинський, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, Є. Тимченко та ін. Учасники «П.» обговорювали питання розвитку української літератури, влаштовували літературні вечори, перекладали українською мовою твори зарубіжних письменників (Леся Українка і М. Славинський - твори Г. Гайне і А. Данте, В. Самійленко - Ж.-Б. Мольєра і П.-Ж. Беранже, Є. Тимченко - «Калевалу»). Підготовані плеядівцями до друку три збірки «Весна», «Десна» і «Спілка» були заборонені цензурою. Члени «П.» підтримували літературно-громадські зв'язки з М. Лисенком, М. Коцюбинським, І. Франком, М. Павликом та ін. У серед. 1893 «П.» припинила свою діяльність.

М. Ерстенюк (Львів).

«**ПЛУГ**» - спілка українських селянських письменників. Заснована у Харкові в 1922. Мала свої філії в багатьох містах України. Засновниками спілки виступили С. Пилипенко, А. Панів, І. Сенченко, Г. Коляда, І. Шевченко та ін. До «П.» входили також письменники В. Гжицький, А. Головка, Г. Епик, Н. Забіла, І. Кириленко, О. Копиленко, В. Минко, П. Панч, П. Усенко та ін. «П.» ставив своїм завданням «виховання своїх членів, так і широких селянських мас у дусі пролетарської революції, притягнення їх до активної творчості в цьому напрямі». Одним з головних завдань керівництва «П.» стало досягнення спілкою максимальної масовості плужанського руху. В 1925-27 на сторінках літературних видань розгорілася гостра літературна полеміка між С.Пилипенком та М. Хвильовим, який зінтував «П.» у провінційності, «просвітянщині» та «масовізмі». В 1926-27 від «П.» відійшла частина письменників-плужан (П. Усенко, І. Кириленко, Н. Забіла, І. Дикий та ін.), які заснували нові літературні організації - «*Молодняк*» та Всеукраїнську Спілку Пролетарських Письменників, у 1931 «П.» було перейменовано в Спілку Пролетарсько-Колгоспних Письменників. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23.4.1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій» «П.» було ліквідовано. Більшість провідних письменників, членів «П.», зокрема, С. Пилипенко, А.Панів, С.Божко, Г. Епик, В. Гжицький та ін. були репресовані. В 1925-32 видавав літературно-художній і критичний місячник «Плуг» (у 1925-27 виходив під назвою «Плужанин» за ред. С. Пилипенка, І. Сенченка, А. Головка, І. Кириленка, Д. Загули та ін.

ПЛУЖНИК ЄВГЕН ПАВЛОВИЧ (літер, псевд. Кантемірянин; 14(26). 12.1898 - 2.2.1936)- відомий український поет. Н. у слободі Кантемірівка Богучарського повіту Воронежської губ (тепер Кантеміровського р-ну Воронежської обл., Росія). Деякий час вчився у Воронежській гімназії (виключений за участь у нелегальних гуртках), пізніше - у Ростові. Згодом навчався у Київському зоотехнічно-муін-ті, з 1921 - у Київському музично-драматичному ін-ті ім. М. Лисенка. Певний час працював учителем на Полтавщині. Літературну діяльність розпочав на поч. 1920-х рр. Перші твори були під власним прізвищем опубліковані у 1924. Друкувався в журналах «Глобус», «Нова Громада», «Червоний Шлях», «Життя й Революція». У серед 1920-х рр. видав свої перші поетичні збірки «Дні» (1926) і «Рання осінь» (1927). Поезії П. притаманний глибокий ліризм, драматизм почуттів, майстерна поетична мова. Входив до літературних об'єднань АСПИС (1923-24), «Ланка» та «МАРС». Працював разом з В. Атаманюком і Ф. Якубовським над «Антологією української поезії» (1930-32), перекладав твори М. Гоголя, А. Чехова, М. Шолохова та ін. У грудні 1934 заарештований НКВС. Звинувачений у приналежності до націоналістичної терористичної організації. В березні 1935 виїздною Військовою колегією Верховного сулу СРСР разом з Г. Епіком, М. Кулішем, В. Підмогильним, О. Ковицькою та ін. засуджений до розстрілу (згодом вирок змінено на довготривале табірне ув'язнення). Помер 2.2.1936 на Соловках. Реабілітований у серпні 1956. П. - автор збірки поезій «Рівнобага» (1933, опубл. в Авгсбургу в 1948, в Україні - 1966), роману «Недуга» (1928), п'єс «Професор Сухораб» (1929), «У дворі на передмісті» (1929), « Болото», віршованої п'єси «Змова в Києві» («Шкідники», «Брати»). Спільно з В.Підмогильним уклав словник «Фразеологія ділової мови» (1926).

ПОАЛЕЙ ЦІОН (Поалей Сіон, Робітники Сіону; Єврейська Соціал-Демократична Робітнича Партія) - поміркована єврейська організація соціалістичного спрямування (1906-28). Перші осередки П. Ц. виникли на поч. 20 ст. в Україні (Катеринослав, Одеса, Полтава), Білорусії (Вітебськ) і Литві (Вільно, тепер Вільнюс). З часом поширив свою діяльність на Австро-Угорщину, Велику Британію, США, Палестину, Аргентину. В роки українських національно-визвольних змагань 1917-21 П.Ц. поставився нейтрально до намагань українців збудувати свою державу. Встановив тісні зв'язки з УПСР, підтримував контакти з *Українською Центральною Радою*. Деякі члени П.Ц., зокрема С. *Гольдельман*, активно підтримували український національний рух і

сприяли розбудові української державності. Після більшовицького жовтневого перевороту 1917 П. Ц. розколовся на дві фракції. У СРСР діяльність організації була заборонена в 1928.

ПОБОДАЙЛО (ПОДОБАЙЛО) СТЕПАН (р. н. невід. - п. 1654) - український військовий діяч періоду Хмельниччини, полковник чернігівський (з 1651). Походив з селянської родини на Чернігівщині. Тривалий час служив драгуном у військових загонах А. Киселя. На поч. 1648 перейшов на сторону військ Б. Хмельницького. Як сотник Чернігівського полку брав участь у багатьох битвах. У червні 1649 призначений наказним полковником Чернігівського полку і висланий Б. Хмельницьким на допомогу М. Кричевському, який вів бої з військом Я. Радзивілла в р-ні Лоєва. В кін. липня 1649 П., зазнавши поразки від польсько-литовських військ, був змушений відступити. В 1650 у склад Чернігівського полку став учасником походу української армії у Молдавію. Влітку 1651 очолював українську військову місію до литовського князя Я. Радзивілла. В червні 1651 успішно обороняв Чернігів від литовських військ. Після загибелі М. Небаби був призначений полковником чернігівським та наказним гетьманом сіверським (1652). П. виявив себе рішучим противником Білоцерківського мирного договору 1651. У 1652 призначений Б. Хмельницьким наказним гетьманом Задніпров'я. В 1652-54 знов обраний полковником чернігівським. У цей період очолював боротьбу проти польської шляхти у Лівобережній Україні. В 1654 брав участь у переговорах з московським посольством у Переяславі. Влітку 1654 П. очолював Чернігівський полк під час походу українських військ під командуванням наказного гетьмана І. Золотаренка у Білорусію. Загинув під час штурму фортеці Старого Бихова. Тіло П. перевезли до Чернігова та поховали у Троїцько-Іллінському монастирі, збудованому на його кошти.

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ» - найвидатніша пам'ятка літописання Київської Русі. Укладена на поч. 12 ст. У первісному вигляді «П.м.л.» до нас не дійшла, а була переписана на поч. 15 ст. і збереглася в кількох копіях. Відомо три редакції «П.м.л.». Перша складена близько 1113 ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором. Ім'я Нестора не збереглося в найдавніших списках «П.м.л.», але воно збереглося у списках 16 ст. Нестор кілька разів згадується як печорський літописець у різних місцях «Києво-Печерського Патерика». Другу редакцію склав 1116 ігумен Видубецького монастиря в Києві Сильвестр (дійшла до нас у трьох списках - Лаврентіївському, Радзівіллівському (Кенігсберзькому) і Троїцькому (Московському академічному), Лаврентіївський список дістав назву від імені переписувача Лаврентія, який склав його для суздальського князя Дмитра Костянтиновича в 1377. Радзівіллівський список (див. Кенігсберзький літопис) датується 15 ст. Троїцький список загинув у 1812. Третю редакцію «П.м.л.» створив близько 1118 невідомий автор у Києво-Печерському монастирі. Вона має два списки: Іпатіївський, знайдений в Іпатіївському монастирі в Костромі (складений у 15 ст.), і Хлебніковський (відноситься до 16 ст.). Ця редакція лягла в основу дальшого літописання Києва та ін. центрів Київської Русі, зокрема галицько-волинського літописання.

«П.м.л.» - зведення з попередніх літописів, різноманітних історичних та літературних творів, пам'яток права. Основна увага в творі приділяється політичним, воєнним та династичним подіям. Містяться відомості про походження і розселення східних слов'ян, утворення Київської держави та її сусідів. У тексті «П.м.л.» виклад матеріалу подається нерівномірно. Тут містяться записи про події без їх датовання по роках для яких характерний монотематизм (описи групуються навколо певного князя чи військових та ін. подій). Такі записи часто представляють собою спогади про давно минулі часи. Прикладом може бути «Повчання» Володимира Мономаха, в якому немає точних дат. Записи по роках з вказівкою на дні, переважають в більшій частині літопису. Вони починаються з 1061 і, в основному, пов'язані з Києво-Печерським монастирем. Виділяється та частина літопису, де детально говориться про правління київського князя Всеволода Ярославича (син Ярослава Мудрого), походження його двох синів, дочки Янки, діяльність Всеволода спочатку як переяславського князя, а згодом - великого князя київського. Саме за Всеволода автор переробив свій твір, який у 1116 переписував Сильвестр, Несторів звід або першу редакцію «П.м.л.» за часів Володимира Мономаха було передано у Видубицький Михайлівський монастир. У 1118-19 над літописом працював третій редактор, який вніс доповнення до тексту другої редакції і продовжив розповідь до кін. 1117. Припускають, що в укладанні третьої редакції «П.м.л.» брав участь син Володимира Мономаха, який до 1117 князував у Новгороді. Розповіді про події наступних 80 років, що відбулися в Київській землі, складають Київський літопис. Над вивченням «П.м.л.» працювали багато поколінь дослідників. Розпочав його вивчення у 18 ст. В. Татіщев, продовжували М. Логодін, К. Бестужев-Рюмін, М. Костомаров та ряд ін. Вперше повний переклад українською мовою і ґрунтовний аналіз «П.м.л.» здійснив у 1990 Л. Махновець, запропонувавши називати «П.м.л.» «Літописом руським за Іпатським списком».

М. Пелецишин (Львів).

ПОВІТ - адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських, а також польських, литовських і білоруських землях з другої пол. 14ст. Вперше зустрічається в джерелах кін. 14 ст., написаних діловою «руською» мовою Великого князівства Литовського. На території Галицької Русі, Зх. Волині та Зх. Поділля в складі Польського королівства до 30-х рр. 15 ст. П. являли собою округи, якими управляли воеводи (призначалися з місцевого населення і підпорядковувалися старостам). З утворенням Руського, Белзького і Подільського воеводств ці землі також були поділені на П. Управляв П. гродський староста, що відав адміністративними, судовими, а іноді й військовими справами. З поширенням на українські землі польського права у кожному П. діяв гродський суд (очолював староста) та виборний земський суд, які обслуговували

головним чином шляхту (передусім землевласницьку). До серед. 16 ст. деякі з П. склалися з свого роду підповітів на чолі з старостами нижчого рангу. У Волинській, Східноподільській і Київській землях до 1566 П. були старостинськими округами, а в створених цього ж року Волинському і Брацлавському воєводствах, а також у Київському воєводстві (існувало з 1471) - судово-адміністративними округами. В роки *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* на території Гетьманської держави було скасовано П. і запроваджено полково-сотенну систему адміністративно-територіального і військового управління (див. *Полк і Сотня*). Після входження українських земель до складу Австрійської монархії на території Галичини і Буковини запроваджувався поділ на округи і дистрикти. Українські землі, що потрапили під владу Російської імперії були остаточно поділені в кін. 18 ст. на губернії та уїзди. Дистрикти й уїзди місцевим населенням традиційно йменувалися П., що знайшло свій вияв в українській та польській суспільно-політичній та науковій літературі 19-20 ст. Поділ на дистрикти проіснував до розпаду Австро-Угорщини, а уїзди до 1918. Повітовий поділ зберігався в УСРР до 1923, коли замість 102 П. було створено 52 округи. В 1919-39 П. був адміністративно-територіальною одиницею на західноукраїнських землях, що перебували під польською окупацією.

М. Крикун (Львів)

ПОВОЗ - державна повинність у *Київській Русі*, що полягала в обов'язку доставляти продукти сільського господарства за розпорядженням князя (феодала) на княжий двір, ринок або в похід. П. називався також обов'язок селянина постачати підводи для державних потреб. П. поступово замінювався грошовим податком - «повозними грошима».

М. Ерстенюк (Львів).

ПОВОЛОВЩИНА (воловщина) - один з прямих грошових податків у другій пол. 14-першій пол. 17 ст. на українських землях (Київщина, Переяславщина, Поділля, Волинь), що перебували у складі Великого князівства Литовського, а з 1569 - Речі Посполитої. П. сплачували державі всі без винятку категорії залежного селянства. Стягувався в розмірі від 4 до 60 грошів і більше з двору в залежності від стану селянського господарства - кількості і якості землі, наявності робочої худоби тощо. Скасована П. на поч. *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*.

М. Ерстенюк (Львів).

«ПОВЧАННЯ» ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА («Повчання Володимира Мономаха дітям») - визначна пам'ятка літератури Київської Русі. Збереглося (без закінчення) в Лаврентіївському списку «Повісті минулих літ» під 1096 у кількох неповних частинах. Точної дати написання не встановлено, ймовірно 1117. З літературного погляду - це зразок популярного в античній та середньовічній літературі жанру повчань і одночасно перша в давній українській літературі спроба життєписної розповіді. «Повчання» оригінальний твір, у якому *Володимир Мономах* висловлює думки загальнодержавного, політичного й морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, боротися з князівськими міжусобицями, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою давати приклад іншим. Свої настанови він підкріплює прикладами із власного життя, розповідає про численні походи, викликані необхідністю зміцнення єдності Русі та її захисту від зовнішніх ворогів. Вперше текст «П».В.М. був опублікований графом О. Мусіном-Пушкіним 1793 у Петербурзі.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОГОДІН МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ - [11(23).11.1800 - 8(20).12.1875] - російський історик, письменник і журналіст, академік Петербурзької АН (з 1841). Один з ідеологів теорії російської «офіційної народності». В 1821 закінчив Московський ун-тет. У 1825 захистив магістерську дисертацію «Про походження Русі». Виступаючи з позицій норманської теорії, заперечував положення про автохтонність слов'янського походження *Київської Русі*. У 1826-44 професор Московського ун-ту. В 1827-30 видавав журнал «Московський Вістник», у 1841-56 разом з С. Шевицьким - «Москвіт'янін». У своїх працях висунув ряд помилкових - тверджень з історії України. П. доводив, що до татарської навали Подніпров'я було заселене великоросами, а українці (вихідці з-під Карпат) осіли на обезлюдній території над Дніпром лише в 16 ст. На думку П., українські козаки були окремим племенем-сумішшю слов'янських елементів з тюркськими. П. заперечував факт існування українського народу. У дискусії, яка розгорнулася навколо поглядів П., українські історики та філологи (М. Максимович, В. Антонович, М. Грушевський, О. Котляревський, П. Житецький, А. Кримський) переконливо довели їх безпідставність і ненауковість. П. став також духовним батьком галицького москвофільства. Після відвідин П. Львова в 1835 і 1838-1940 під його ідейним впливом і фінансовою допомогою виник гурток прихильників етнічної і мовної єдності Галицької Русі з Російською імперією, відомий під назвою «Погодинская колонія». В 1860-х рр. П. виступив одним з ідеологів російського панславизму.

К. Кондратюк (Львів).

ПОГОЛОВЩИНА -прямий податок у 15-17 ст. на українських землях, що перебували під владою Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Стягувався від площі землі, кількості худоби («голів») та ін. майна. П. сплачували селяни грішми на користь великого князя і польського короля, а 316 ст. П. почали збирати і магнати. Після запровадження у Правобережній Україні «волочної поміри» (див.«Усгава на волоки» 1557), основою визначення П. стали волоки. У Гетьманщині П. було скасована Б. Хмельницьким.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОГОСТ - в первісному значенні, ймовірно, гостинний двір, на якому тимчасово зупинявся князь, духовні особи, а також купці (гості). В *Київській державі*, очевидно, назва сільської громади та її центру. З серед. 10 ст. П. стали адміністративно-територіальними одиницями. На чолі П. стояла посадова особа, що відповідала за регулярну сплату населенням податків. У 11-14 ст. П. складали кілька десятків або сотень сіл. У них, очевидно, зупинявся князь зі своєю дружиною під час полюддя, а також в ході розгляду судових справ. У кін. 17-18 ст. на території Стародубського полку П. називали невеликі поселення російських поселенців-розкольників. У Московській державі у 15-17 ст. П.- невелике селище з церквою і кладовищем.

ПОДВІРНЕ ОПОДАТКУВАННЯ- система оподаткування населення прямими податками в Московській державі та у Лівобережній Україні. Після перепису населення в 1676-78 царський уряд указом від 5.9.1679 замінив посолшне. За одиницю П.о. було взято двір, тобто селянське господарство. Запровадження П.о. значно збільшило кількість платників податків за рахунок включення в їх число тих категорій населення, що раніше були звільнені від оподаткування (т.зв.«задвірних», «ділових людей», половників тощо). Загальну суму П.о. визначав уряд, а сільська громада чи міське управління розкладали податки між окремими дворами, П.о. зберігалось до запровадження *подушного* (1724), у Лівобережній Україні - до другої пол. 18 ст.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОДЖІО БОРИС (бл. 1875-1920)- український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Під час Першої світової війни 1914-18 -генерал-майор, командир дивізії російської армії. З вересня 1917 - командир дивізії Другого Січового Запорізького Корпусу (команд ген. Мадрика). У 1918-19- командир Третього Херсонського корпусу, деякий час - *Запорізького Корпусу*.

ПОДИМНЕ (подимщина, димне, дим) - один з найдавніших прямих податків у Київській Русі і на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Польщі. Назва походить від одиниці оподаткування «димув» (двору, будинку)-тяглого селянського господарства. Платили П. натурою і частково грошима. За часів Київської держави сплачували селяни-общинники. У 14-17 ст. в Україні П. сплачували на користь великого князя литовського чи польського короля державні селяни-данники і, частково, панські селяни. Поряд з «димом» одиницею оподаткування у Великому князівстві Литовському було дворище, до якого часто входило кілька «димів»). У такому випадку податок сплачували від кожного «димув». В 16 ст. П. перетворилося на звичайний натуральний та грошовий чинш.

М. Ерстенюк

(Львів).

ПОДІЛЛЯ (Подільська земля) - історико-географічна область України, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівих приток Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської і невеликі частини Івано-Франківської і Львівської областей. У Галицько-Волинському літописі ця територія відома під назвою «Пониззя». Вперше назва «Поділля» зустрічається у документах 14 ст. історики та етнографи поділяють П. на Східне і Західне. У 60-ті рр. 14 ст. землі П., що перебували під контролем орд татарських ханів, були завойовані литовськими князями і увійшли до складу Великого князівства Литовського. Великий князь Ольгерд призначив намісником П. князя Федора Коріатовича. У 1430 на П. здійснило похід польське військо. Проти польського панування вибухнуло Бакотське повстання 1431-34. Після його придушення територія Західного П. з містами Кам'янець, Смотрич, Бакота, Скала відійшла до Польщі. У 1434 у Західному П. було запроваджено польський адміністративно-територіальний устрій і утворено Подільське воєводство (адм. центр - Кам'янець), яке складалося з Кам'янецького, Летичівської Червогородського повітів. Східне Поділля залишилось у складі Великого князівства Литовського. У серед. 15 ст. автономія П. була скасована і у 1566 утворено Брацлавське воєводство, що включало Брацлавський, Вінницький і Звенигородський повіти. Адміністративним центром до 1598 був Брацлав, згодом - Вінниця (див. також *Брацлавщина*).

Після *Люблінської унії 1569* територія Східного і Західного П. перебувала у складі *Речі Посполитої*. Ці землі зазнавали великих руйнувань і спустошень внаслідок набігів орд кримських і османських феодалів т. зв. Чорним і Кучманським шляхами. Лише у другій пол. 15 ст. на П. було вчинено не менше 33 нападів, а у 16 ст. - 35. Протягом 15-16 ст. на П. відбувалися національно-визвольні повстання, серед яких найбільш масштабними були рухи під проводом Мухи, С. Наливайка та ін.

У ході *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* на П. поширився полково-сотенний устрій. На Східному П. утворено Брацлавський (22 сотні) і Кальницький (пізніше -Вінницький; 19 сотень) полки. За Андрусівським перемир'ям 1667 П. залишилося у складі Речі Посполитої. У 1672 на П. вторгнулося військо Османської імперії. На завойованій території турки утворили

Подільський еялет з центром у Кам'янці. Лише після Карловицького конгресу 1698-99 П. знову повернулося до складу Речі Посполитої. У 18 ст. на П. відбуваються ряд виступів українського населення, Палія повстання 1702-04, шириться гайдамацький рух, який переріс у Коліївщину.

Внаслідок першого поділу Речі Посполитої частину Західного П. було приєднано до Австрії. У 1793 Східне і решта Західного П. у складі земель Правобережної України захопила Російська імперія. На цих землях створено Подільське (7 повітів) і Брацлавське (9 повітів) намісництва. Царським указом від 12.12.1796 вони були об'єднані у Подільську губернію (1797) з центром у Кам'янці. У складі Подільської губернії перебували 12 повітів, у 20-30 рр. 19 ст. на П. відбувалися селянські виступи під проводом У. Кармалюка.

Під час Першої світової війни 1914-18 П. стала тереном бойових дій армій країн *Антанти* і *Четверного Союзу*, внаслідок чого господарство і населення краю зазнало колосальних втрат. У період *Української Народної Республіки* згідно закону про адміністративно-територіальний поділ України, ухваленого *Українською Центральною Радою* 6.3.1918 до складу Подільської землі увійшли кам'янецький, проскурівський, ушицький, летичівський, більша частина моголівського і староконстантинівського повітів (центр - м. Кам'янець), а до Брацлавщини - Вінницький, Брацлавський, частина Літинського, Липовецького, Моголівського та Ямпільського повітів (центр - м. Вінниця). У 1917-21 на землях П. відбувалися бої Армії *Української Народної Республіки* і *Української Галицької Армії* з військами іноземних окупантів - більшовиками, денікінцями та польською армією. В 1919 у Вінниці і Кам'янці-Подільському деякий час перебував уряд *Української Народної Республіки*.

Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 частина земель П. увійшла до складу УСРР. На територіальній основі Східного і Західного П. існувала Подільська губернія (скасована постановою ВУЦВК від 3.6.1925). У 1932 було створено Вінницьку, а 22.9.1937 - Житомирську області УРСР. Частина Західного П. по р. Збруч у 1921-39 входила до складу Польщі. Після Другої світової війни 1939-41 вся територія П. увійшло до складу областей УРСР. Сьогодні Площа П. становить бл. 61 тис. кв. км., чисельність населення бл. 4,6 млн, чол.

О. Мазур (Львів).

ПОДОЛИНСЬКИЙ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (15.1.1815 - 24.8.1876) - український громадсько-політичний діяч у Галичині, публіцист. Н. у Біличах (тепер Старо-Самбірського р-ну Львівської обл.). Середню освіту здобув у Львові, Перемишлі і Чернівцях. Навчався у 1837-41 в Львівському ун-ті, належав до польсько-української революційної таємної організації «Сини Вітчизни». З 1843 був священником. Під час революції 1848-49 в Австрійській імперії написав і намагався видати брошуру «Слово перестороги» (єдиний друкований примірник знайдений у 1913), в якій обгрунтував право українського народу на національну незалежність у контексті національного визволення ін. поневолених народів, насамперед слов'янських. Виступав за налагодження на засадах рівноправ'я і взаємоповаги міжнаціональних взаємин, зокрема українсько-польських відносин у Галичині. Ідеалом П. була незалежна Україна у федеративному зв'язку слов'янських демократичних республік. Після революції П. не переставав цікавитись українським рухом, поглиблював свої знання з історії. У 1859 заснував у Маневі першу і єдину на цілий Ліський повіт народну школу. В 1868 надрукував у львівському журналі «Правда» історичне дослідження «Маркомани», в якому, виявивши ґрунтовне знання історичних джерел, відстоював слов'янське походження племені маркоманів, відомого своїми війнами проти Риму в 1-2 ст. н.е.

Ф. Стеблій (Львів).

ПОДОЛЯКА ІВАН (рр. н. і см. невід.) - запорізький козак, один з керівників гайдамацького руху в 1740-50-х рр. у Правобережній Україні. Н. у с. Кропивній Переяславського полку (тепер село Золотоніського р-ну Черкаської обл.). З 1730-х рр. перебував на Запорізькій Січі. В кін. 1740-х рр. приєднався до гайдамацького заголу, що діяв у р-ні Чигирини і Сміли. Навесні 1750 організував гайдамацький загін, який розправлявся з панами, нападав і громив маєтки шляхти та корчми орендарів поблизу Чорнобиля, Горностайпіля, Хабного. Влітку повстанці на чолі з П. здобули Радомишль. Під час одного з боїв з польськими каральними підрозділами П. був поранений, захоплений у полон і виданий російським властям. Історичних даних про його дальшу долю немає.

ПОДУШНЕ (подушний податок, подушна подать) - основний прямиий податок у Російській імперії (зокрема, в Україні) у 18-19 ст. Запроваджений Петром 1 у 1724 (указ про П. 1722) замість подвірного оподаткування. П. сплачувало все чоловіче населення країни, крім дворян, духовенства і осіб, що перебували на державній службі. Застосуванню П. передувало перепис населення (ревізія) в 1718-24. Розмір податку визначався сумою, необхідною для утримання армії і флоту. Розмір податку протягом 18-19 ст. постійно збільшувався [з селян - з 70 коп. в 1794 до 1 крб. 15коп. - 2 крб. 16 коп. (у різних районах) у 1867]. В 18 ст. П. складало бл. 50 % всіх податків у бюджет держави. На Україну П. було поширено в другій пол. 18 ст. (1765-Слобідська Україна, 1783 -Лівобережжя, 1795 - Правобережжя). У 1775 купцям П. було замінено сплатою процентного збору з капіталу; у 1863 від П. звільнено міщан і цехових ремісників (крім Сибіру і Бесарабії). Внаслідок цього П. стало виключно становим селянським податком. Скасовано в Європейській частині Російської імперії у т.ч. в Україні з 1887, Сибіру - з 1899.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЖИЛЕ - грошова плата, яку селянин сплачував феодалу у разі переходу до іншого землевласника (за тиждень до і тиждень після Юрієвого дня осіннього; 26.11. ст. ст.) у Московській державі у 15-поч. 17 ст. Запровадження П. стало одним з етапів прикріплення селян до землі. Обов'язковість виплати П. і його розмір встановлював Судебник 1497. Судебник 1550 встановлював розмір П. у залежності від терміну перебування селянина у землевласника. Царський указ від 9.3.1607 називав П. штраф за переховування в себе селянина-втікача. П. було поширене і на частині українських земель (Чернігово-Сіверщина), які в 1503 внаслідок литовсько-московської війни 1500-03 були захоплені Московією.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЗЕН ЛЕОНІД ВОЛОДИМИРОВИЧ [10(22).7. 1849 -8.1.1921]- український скульптор. Н. у містечку Оболоні (тепер Полтавська обл.). Спеціальної художньої освіти не мав. З 1891 - член Товариства передвижників, з 1894 -дійсний член Петербурзької АМ. Автор числених скульптурних груп та статуеток на теми з життя та історії українського народу - «На волах» (бл. 1882), «Шинкар», «Кобзар» (обидві-1883), «Переселенці» (1884), «Жебрак» (1886), «Запорожець у розвідці» (1887), «Скіф» (1889); портретних бюстів - Г. М'ясоєдова (1890), Ф. Стравинського (1897), М. Ярошенка (1898, 1899) та ін. Виконав пам'ятники І. Котляревському (викритий 1903) і М. Гоголю (фігура в 1913, встановлений у першій пол. 1930-х рр.) у Полтаві.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЗИЧАНЮК ЙОСИП ІВАНОВИЧ (псевд. «Шаблюк», «Шугай»; 1911 - 21.12 (за ін. дан., 22.12) 1944] - відомий український військовий і політичний діяч, письменник. Н. у с. Дашеві Липовецького повіту Київської губ. (тепер Іллінецького р-ну Вінницької обл.). Навчався на літературно-мовному ф-ті Ніжинського ін-ту соціального виховання. В 1939 П. був скерований ЦК ЛКСМУ на редакційну роботу у Львів. Став одним з визначних членів українського національно-визвольного руху 1940-х рр. У серпні 1941 входив до групи під керівництвом Д. Мирона, яка мала проголосити Акт відновлення Української держави в Києві (майже вся заарештована гітлерівцями). В 1943-44 - організатор підрозділів *Української Повстанської Армії* у Центрально-Українських землях. З осені 1943 - політичний керівник УПА. В липні 1944 брав участь у роботі Великого збору *Української Головної Визвольної Ради*. 15.7.1944 обраний членом Президії УГВР, керівником осередку інформації і пропаганди УГВР. Видав повстанські газети «За Україну» і «За Українську державу». Загинув у грудні 1944 в бою з радянськими військовими підрозділами біля с. Лев'ятників (тепер Жидачівський р-н Львівська обл.). П. автор багатьох новел («Гуляйпільські хлопці», «В житті», «Зелений шум» та ін.), що друкувалися в підпільних та еміграційних виданнях.

ПОКОН (поклон, поклонне) - один з видів платежів у *Київській державі*. Сплачувався місцевим населенням князю або його представникам (наприклад, вирникам) грошима і натурою під час проїзду або тимчасовому перебуванні їх у місті чи на території волості. Зокрема, існував П. вирний. Запроваджений, на думку більшості дослідників, Ярославом Мудрим. П. вирний сплачувало натурою («корм») або грошима населення території чи громада, куди приїжджав вирник (див. Вира), для утримання його та супроводжуючих осіб з числа князівської адміністрації.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОКРОВСЬКИЙ АНДРІЙ (рр. н. і см. невід) -український військовий діяч, адмірал. Під час Першої світової війни 1914-18 - віце-адмірал російського флоту. В кін. березня 1918 призначений начальником охорони південно-західної частини Чорного моря. За правління гетьмана П. *Скоропадського* - командуючий Чорноморських портів і флоту. 31.11.1918- міністр морських справ *Української Держави* в кабінеті С. *Гербеля*. Дальша його доля невідома.

ПОКУТТЯ (Покутте) - історико-географічна область України, сх. частина сучасної Івано-Франківської обл. У джерелах 17-18 ст. П. називали пд.-зх. «кут» (звідки й походить назва) Галичини між рр. Дністром, Черемошем та Карпатами, включаючи Гуцульщину, а 319 ст. -лише рівнинну частину цієї території. В 1430-31 П. займав господар Молдавії Петро Рареш, якого підтримувала частина українського населення. В 1387-1772 територія П. перебувала під владою Польщі, з 1772-Австрії (з 1867 -Австро-Угорщина). З територією П. пов'язані *Мухи повстання 1490-92*. У 16-18 ст. на П. активно діяли загопи опришків. У 1650 у Гданську була надрукована карта Г. *Боплана* «Частина України, що має назву Покуття». В 1919 землі П. знову захопила Польща. У 1939 П. разом з іншими західноукраїнськими землями увійшло до складу УРСР.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОЛЕМОН I (65-9 або 8 до н.е.) - цар понтійський (з 38 до н.е) і боспорський (14-9 або 8). П. не належав до царського роду, а був сином ритора Зенона. Близько 38 до н.е. П. при підтримці Риму став правителем Понту, частини колишнього Понтійського царства (існувало 302 або 301-64 до н.е.). Згодом римляни, незадоволені незалежною політикою Скрібонія, чоловіка боспорської цариці Дінамії, запропонували П. захопити трон Боспору, За допомогою місцевої знаті зайняв боспорський престол та зруйнував м. Танаїс, що підтримувало Дінамію. Вів війну з плем'ям аспургіанів (в Прикубанні), під час якої потрапив у полон і був вбитий.

ПОЛЕТИКА ГРИГОРІЙ АНДРІЙОВИЧ [1725 -27.11,(8.12).1784] - український громадсько-політичний діяч, письменник. Н. у м. Ромнах Полтавської губ. (тепер Сумська обл.). Брат І. *Полетики*. Походив з козацько-старшинського роду Полетик. У 1745 закінчив *Київську Академію*, працював перекладачем з латинської і німецької мов у Петербурзькій АН. У 1764-73 -головний інспектор шляхетного корпусу. В 1767 П. був обраний депутатом комісії по складанню «Нового уложения» від шляхетства Лубенського полку. На засіданнях комісії та в своїх творах обстоював автономний устрій Лівобережної України і права українського шляхетства. П. - автор праць: «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления», «Возражения на постановление Малороссийской коллегии господину депутату Д. Натальину» (опубл.в 1851), «Мнение на читаный в 1768 г. в комисси «Проект прав благородных» (опубл. у 1926), «Записка о начале Киевской Академии» та ін., перекладав грецьких філософів, склав «Словарь на шести языках: на российском, греческом, латынском, французском, немецком и английском» (1763). На думку ряду істориків (О. Лазаревського, В. Горленка, І. Борщак) П. разом з сином був автором «*Історії Русів*».

ПОЛЕТИКА ІВАН АНДРІЙОВИЧ [18(29).8.1726 - 22.4.(3.5).1783] - український лікар і вчений. Брат Г. Полетики. Н. у Ромнах (тепер Сумська обл.), У 1735-46 навчався в Київській Академії. З 1746 вчився в Кільському ун-ті (Німеччина), з 1752 - у Лейденському ун-ті (Голландія), В 1754 захистив докторську дисертацію «Про спадкові хвороби» у Лейденському ун-ті. В 1754-56 - професор Кільського ун-ту. З 1756 очолював Петербурзький сухопутний госпіталь та медичну школу. З 1763 - керівник Васильківського карантину (біля Києва) та одночасно брав участь у роботі Київського карантинного госпіталя. Відзначився під час боротьби з епідемією чуми в 1770-71.

ПОЛЕТИКИ - український козацько-старшинський рід у Лівобережній Україні. Відомий з 17 ст. Представники: Іван П. (рр. н. і см. невід.) -козак Лубенської сотні (1649); Павло П. (р. н. невід.- п. 1709) - значковий товариш Лубенського полку; Андрій Павлович П. (бл. 1692 - 1773) -війт роменський (1727-29), значковий товариш Лубенського полку, з 1749 - бунчуковий товариш, Григорій Андрійович П. (1725 - 1784) -український політичний діяч (див. Г. *Полетика*), Андрій Андрійович П. (бл. 1741- бл. 1798) -український громадський діяч, брат Г. Полетики. Н. у Ромнах (тепер Сумська обл.). З 1758 -військовий канцелярист. У 1767 був призначений помічником генерального бунчужного - бунчуковим товаришем. У 1784, 1797-98 - предводитель дворянства Роменського повіту, а в 1785-88 - предводитель дворянства Чернігівської губ. Автор «Дневника перебування Катерини II в Києве в 1787 г.»; Іван Андрійович П. (1726-1783)- український лікар і вчений (див. І. *Полетика*), Василь Григорович П. (1765 - 1845) - український історик і громадський діяч. Син Г. А. Полетики. Після закінчення Віленського ун-ту до 1790 перебував на військовій службі. В 1802, 1805-12 був предводителем дворянства Роменського повіту Полтавської губ. Дбав про розвиток шкільництва і освіти. Автор праці з історії стародавнього Сходу - «Опыт рассуждений о первоначальных делах мира, древнем Египте, об ассирианах, мидянах и персах» (1788). Зібрав документальні матеріали з історії України 16-18 ст., яку мав намір написати. Номеру с. Коровинці (тепер Недригайлівського р-ну Сумської обл.). На думку деяких українських істориків (О. Лазаревський, В. Горленко, І. Борщак) П. та його батько були авторами «*Історії Русів*», Михайло Іванович (1768-1824) - син А. Полетики. Був секретарем імператриці Марії Федорівни. Автор філософського твору «Essais philosophiques sur l'homme, ses principes, ses rapports et sa destinée, fondes sur [«experience et la raison suivis d«observations sur le beau» (виданий в 1818, 1822); Петро Іванович П. (27.8.1778 - 7.2.1849) - дипломат, син І. А. Полетики. З 1798 служив у Колегії закордонних справ у Петербурзі. У 1802-03 - канцлер російської місії у Стокгольмі, Неаполі (1805-05), радник місії у Філадельфії (1809-11), Ріо-де-Женейро (1812-14), Лондоні (1816-17). У 1817-22 - надзвичайний посол російського уряду у США. З 1822 - член американського філософського Товариства у Філадельфії. Згодом був сенатором (з 1825), служив в міністерстві закордонних справ. Автор праці «A Sketch of the Internal Condition oof the united States and Their Political Relations with Europe» (« Нарис внутрішньої умов у США і їх політичних стосунків з Європою», 1826) та спогадів опублікованих в «Русском архиве» (т. 3, 1885). Григорій Іванович П. (бл. 1735 - 1798) - український дипломат, двоюрідний брат Г. А. Полетики. Закінчив Київську і Московську Академії. З 1755 служив перекладачем у Колегії закордонних справ, з 1762 - секретар російського посольства у Римі, з 1770 - радник російського посольства в Австрійській імперії. Австрійський імператор Йосиф II надав П. дворянський титул. Автор ст. про запорізьких козаків, надрукованої в 1788 у Відні. Володимир П. (1886 - р. см. невід.) - український громадський діяч, дипломат. Був земським діячем на Полтавщині. В 1918-19 - перший секретар українського посольства в Австрії.

ПОЛЕК ЙОГАНН (1843-1915)- австрійський історик і бібліограф. У 1893 - хранитель (кустош), в 1904-1912 - директор бібліотеки Чернівецького ун-ту. Автор досліджень з економічної, політичної і культурної історії, етнографії, історіографії, бібліографії та статистики Буковини кін. 18-поч. 19 ст., у додатках до яких опублікував багато документів. Головні праці: «Здобуття Буковини Австрією» (1889), «Мандрівка Йосифа II до Галичини і Буковини та її значення для останньої провінції» (1895), «Старообрядці на Буковині» (1896-99), «Об'єднання Буковини з Галичиною в 1786» (1900) та ряд історико-етнографічних нарисів про національні меншості Буковини (німців, вірмен, циган, євреїв).

Ф. Стеблій (Львів).

ПОЛІКАРП (світське ім'я та прізвище - Петро Сікорський; 20.6.1875 - 22.10.1953) - український православний церковний діяч, митрополит УАПЦ (1942-53). Н. у с. Зеленки на Київщині. В 1898 закінчив Київську духовну семінарію, в 1906 навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту. В період українських визвольних змагань

1917-21 П. очолював господарський відділ Міністерства віросповідань (1918-19) та виконував обов'язки віце-директора Департаменту загальних справ (1919-21). З поч. 1920-х рр. жив у Крем'янці. В 1922 прийняв чернецтво. У 1922-32 П. був намісником Дерманського та архімандритом Мелецького монастирів, настоятелем Загаєцького і Жировицького монастирів. У квітні 1932 П. висвячений на єпископа луцького, вікарія Волинської єпархії. У цей час багато працював над перекладами на українську мову церковних книг. У 1939 П. не визнав зверхності Московського Патріарха, за що був усунений радянською владою з єпископської кафедри. В серпні 1941 митрополит Діонісій Валединський призначив П. тимчасовим адміністратором (екзархом) УАПЦ. У травні 1942 собор єпископів *Української Автокефальної Православної Церкви* у Києві обрав П. митрополитом. У січні 1944 внаслідок зайняття радянськими військами Волині ієрархія УАПЦ на чолі з П. та частиною духовенства емігрувала спочатку до Польщі, згодом до Німеччини. В повоєнний час П. здійснював активні заходи по налагодженню українського церковного життя за кордоном. З його ініціативи в 1946 для підготовки священників було засновано Богословську Академію (існувала до 1952), підтримував діяльність Богословського наукового інституту при Синоді УАПЦ та видання «Богословського вісника» (1948-49). Намагався усунути внутрішньоцерковні протиріччя (пов'язані з існуванням частини вірних, послідовників УАПЦ митрополита В. *Липківського*, створеної 1921) та недопустити розколу УАПЦ (див. *Українська Автокефальна Православна Церква-Собороправна*). В 1950 переїхав у Францію. Помер і похований у Парижі.

«ПОЛІСЬКА СІЧ» - перший український повстанський підрозділ, що діяв на Рівненщині та Житомирщині у роки Другої світової війни 1939-45. «П.С.» було створено за ініціативою уряду Української Народної Республіки в екзилі. 20.6.1940 рада старшин армії УНР (полк. А. Валійський, полк. І. Литвиненко та ін.) уповноважили Т. *Боровця* створити збройні партизанські загони для боротьби з радянською владою. Т. Боровець розпочав активну діяльність на Поліссі. Напоч, радянсько-німецької війни 1941-45 П.С. нараховувала понад 1000 чол. У червні-серпні 1941 «П.С.» здійснювала операції по очищенню волинських та поліських лісів від окремих груп бійців Червоної Армії. Однак у серпні Т. Боровець розгорнув акцію по об'єднанню розрізнених політичних сил для створення єдиної української армії. Результативними виявилися переговори з ОУН (М), монархістами на чолі з полк. І. Трейком, УНАКОР отамана Волошина-Берчака, Тісні контакти налагоджено з Білоруською Національною Самообороною: Переговори з ОУН-СД не дали результатів, так як Т. Боровець відмовився визнати чинність Акту 30 червня 1941 р. Політичні групи, що пішли на контакт з командуванням «П.С.», восени 1941 створили спільний штаб (нач. штабу - полк. П. Смородський) та визнали за командуючого Т. Боровця. У жовтні 1941 з'явилася нова назва - Українська Повстанська Армія - «П.С.». «П.С.» діяла у районі міст Олевськ, Людвипіль та Сарни. У листопаді 1941 «П.С.» було оточено і роззброєно німцями. Навесні 1942 «П.С.» відновила діяльність, яка тепер носила яскраво протинімецький характер. Чисельність загону нараховувала 5-8 тис. чол. У цей час «П.С.» намагаються використати у своїх стратегічних цілях як німецьке командування, так і радянські партизани. У липні-серпні 1942 відбуваються переговори між Т. Боровцем та німецькою стороною (представники д-р П'юц та д-р Беер). У вересні-листопаді 1942 з аналогічною місією в район дислокації «П.С.» прибув капітан Червоної Армії М. Брежньов. Ці переговори завершилися безрезультативно. Т. Боровця активно критикували кола ОУН-Самостійників Державників (з 1943 - ОУН-Р), так як вважали, що переговори з ворогом лише послаблюють бойовий дух у повстанців. На поч. 1943 «П.С.» розпочала переговори з Військовими Відділами ОУН-СД. Під час переговорів група націоналістів-самостійників під провідом І. *Мітрингу*, що у 1941 відкололася від ОУН-СД, приєдналася до «П.С.» У травні 1943 переговори було завершено. Військові Відділи ОУН-СД об'єднувалися з «П.С.» у одну формацію - Українську Повстанську Армію. Оперативний штаб мав бути поширений за рахунок кооптації представників ОУН-СД.

Одразу ж після об'єднання в УПА почали відбуватися негативні процеси. ОУН-СД розгорнула партійну агітацію, почала запроваджувати Інститути служби безпеки, що не передбачалося статусом «П.С.» Т. Боровця було звинувачено в отаманщині та в некритичному самовихвалянні. Протистояння між ОУН-СД та командуванням «П.С.» досягло апогею в липні 1943. Т. Боровець оголосив про вихід своєї групи з УПА. Щоб уникнути суперечок за назву, «П.С.» було перейменовано на *Українську Національно-Револьюційну Армію* (УНРА). На базі УНРА була створена *Українська Національно-Демократична Партія*. 18.8.1943 загони СБ УПА на чолі з курінним Максом (М. Скорупським) оточили штаб УНРА в районі Степаня і заарештувавши цілий ряд старшин, розброїли УПА «П.С.». Після вступу у кін. 1943 радянських військ на Житомирщину Т. Боровець розпочав переговори з німцями про передачу його загонам зброї та військового спорядження для ведення партизанської боротьби з більшовиками. Однак у ході переговорів Т. Боровець був заарештований гестапо і ув'язнений у концтаборі Саксенгаузен. Командування УНРА деякий час здійснював отаман Л. Щербатюк-Зубатий. Окремі загони УНРА продовжували свою діяльність до 1945, поширюючи її також частково і на Галичину.

К. Бондаренко (Львів).

ПОЛІСЬКЕ ЛОЗОВЕ КОЗАЦТВО - українське військове формування, що діяло на Волині у 1939-1941. П.Л.К. утворилося в липні 1939 з ініціативи В. Сидора, як збройний відділ *Організації Українських Націоналістів*. Загальна кількість бійців сягала 500 чол. На чолі П.Л.К. стояли В. Війтюк-Погоня, А. Карий, А. Бульба та ін. Під час нападу Німеччини на Польщу П.Л.К. змогло здобути велику кількість польської трофейної зброї. З встановленням радянської влади частина членів П.Л.К. емігрувала, частина пішла у підпілля. У 1940 відбувся процес над одним з керівників П.Л.К. - Адамським, У серпні 1941 П.Л.К. відновило свою діяльність,

встановило зв'язки із «Поліською Січчю» Т. Боровця. У 1943 колишні «лозовики» вступили в *Українську Повстанську Армію*.

К. Бондаренко (Львів)

ПОЛІЩУК ВАЛЕР'ЯН ЛЬВОВИЧ (літ. псевд. Сонцвіт Василь, Микита Волокити; 19.9(1.10).1897 - 11.11.1937)-український письменник і літературний критик. Н, у с. Більче Дубненського повіту Волинської губ, (тепер Млинівського р-ну Рівненської обл.). Середню освіту здобув у гімназіях Луцька і Катеринослава (закінчив у 1917). Деякий час навчався в Інституті цивільних інженерів у Петроград, пізніше - на історико-філологічному ф-ті Кам'янець-Подільського Державного українського університету. Літературну діяльність розпочав в 1918. Після переїзду до Києва працював у газеті «Народна Воля», дописував у газети «Селянська Правда» і «Вісті», їздив з творчими відрядженнями до Німеччини, Франції, Чехо-Словаччини та ін. європейських країн. У 1920-х рр. П. брав активну участь в літературному житті України. В жовтні 1920 за ініціативою П. була створена літературна група «Гроно». В 1923-25 належав до літературної організації «Гарт», вийшовши з якої у 1925 заснував у Харкові об'єднання «Авангард» (1925-29). Писав поетичні і прозові твори, літературу для дітей, літературно-критичні статті. Опираючись на авангардну літературу Заходу, в своїх творах намагався оспівувати сучасну цивілізацію і досягнення технічної революції. Автор поетичних збірок «Книга повстань» (1922), «Поем про Бормашиху» (1923), «Радіо в житах» (1-923), «Жмуток червоного» (1924), «Європа на вулкані» (1925), «Металевий тембр» (1927), «Остання війна» (1927), «Електричні заграви» (1929), «Геніальні кристали»; віршованого роману «Ярина Курнатовська» (1921); поем «Ленін» (1922), «Асканія-Нова» та ін. У грудні 1934 П. був заарештований і звинувачений у приналежності до контрреволюційної організації, У березні 1935 засуджений разом з В. Підмогильним, М. Кулішем, Г. Епіком, Л. Ковалівим, Є. Плужником та ін. до вищої міри покарання - розстрілу. Згодом ростріл було замінено 10-річним ув'язненням у спецтаборах, де П. і загинув.

ПОЛК - 1) Назва військового підрозділу у *Київській Русі* та *Галицько-Волинській державі* у другій пол. 9-серед, 14 ст. Термін «полк» використовувався для позначення різних понять. Найчастіше вживався для окреслення слова «військо». Під П. розуміли також «народне ополчення» (на відміну від княжої дружини), окремий військовий відділ, а також військовий похід чи бій. П. не мав постійно визначеного числа воїнів, найчастіше ця кількість складала 100-200 чол. П. одержували назви від імені князів або назв земель. Інколи П. поділявся на менші підрозділи - заступи. Кожний П. мав свій стяг - *прапор*. З 14ст. термін П. вживається лише для позначення окремих Ейськсвихзагонів. Після переходу більшої частини українських земель до складу Великого князівства Литовського, П. формувалися за територіальним принципом з місцевого українського населення. Використовувалися для боротьби з набігами татар, а також для ведення воєнних дій проти Польщі, Московської держави, Тевтонського ордену. У другій пол. 16 ст., після утворення українського реєстрового козацького війська, П. став його основною структурною одиницею. Кількість козацьких П. не була стабільною і залежала від чисельного складу і реєстру. У 1601 їх було чотири, в 1620-30-х рр. найчастіше - шість (Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський, короткий час існували також Миргородський та Лубенський). Назва П. походила від міст чи містечок, де містилася його полкова старшина. Наприкінці 16-на поч. 17 ст. у П. нараховувалося біля 500 козаків, згодом ця кількість змінювалася, у 1620-30-х рр. вона складала біля 1000 чол. 2) Військова і адміністративно-територіальна одиниця в Україні у 16-18 ст. Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-1657 сформовані на зразок реєстрових, П. стали військовими та адміністративно-територіальними одиницями відновленої Української держави - *Гетьманщини*. Керівництво П. здійснювала полкова старшина на чолі з полковником, яку обирали на полковій раді. Полкова влада поширювалася не лише на козацтво, а й на все населення П. П. поділялися на сотні (7-20). За часів гетьманування Б. Хмельницького число П. коливалося від 16 до 20. У 1650 існували такі П.: Київський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Павлоцький, Уманський, Брацлавський, Кальницький (після 1653 - Вінницький, у 1660-х рр. об'єднаний Брацлавським), Чигиринський, Переяславський, Кропивнянський (у 1658 увійшов до складу Лубенського і Переяславського П.), Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський. Короткий час існували також Могилівський (Подільський), Туровопинський, Білоруський (Чауський, Бихівський) П. Після Андрусівського перемир'я 1667 і поділу українських земель між Московською державою та Річчю Посполитою, козацькі П. у Лівобережній Україні, яка відійшла до складу Польщі, у 1670-80-х рр. були поступово ліквідовані (Білоцерківський, Брацлавський, Корсунський, Канівський, Могилівський, Павлоцький, Вінницький, Уманський, Черкаський, Чигиринський П.). Однак, у 1684-85 під керівництвом С.Палія у Правобережжі було відновлено Фастівський та Богуславський, а згодом Корсунський та Брацлавський П. У 1704 тут було створено Чигиринський, Уманський та Могилівський П. Центром правобережного козацтва було місто Біла Церква. В 1712-14 внаслідок угоди між Московією і Польщею частину козаків переселено у Гетьманщину, а правобережні П. - ліквідовано. У Лівобережній Україні в часи існування Гетьманщини тривалий час існували десять козацьких П.: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський. У 50-х рр. 17 ст. з числа українського населення Слобідської України, за дозволом царського уряду, було сформовано чотири козацькі П.: Острогозький, Охтирський, Сумський та Харківський (з останнього в 1685 виділився Ізюмський П.). Ці П. проіснували до 1765, коли їх було перетворено на російські регулярні військові частини. У Гетьманщині існували також вільнонаймані військові загоны, які носили назву П. - компанійські, сердюцькі та ін. Кількість козаків у П. не була однаковою. У 1723 в них налічувалися в середньому бл. 5 тис. чол., а у Ніжинському П. - бл. 10 тис.

чол. У 1782 особовий склад П. зріс до 10-20 тис. чол., а у Ніжинському П. до 40 тис. козаків. У процесі ліквідації української національної державності царським урядом в 18 ст. поступово відбувався процес ліквідації на Гетьманщині полково-сотенного устрою і реорганізації їх у регулярні військові частини. В 1760-79-х рр. на території Миргородського П. були сформовані пікінерські П., а після скасування місцевого військового і адміністративно-територіального устрою у Лівобережній Україні на поч. 1780-х рр. на основі козацьких полків було сформовано десять карабінерських П., які увійшли до складу російської армії. 3). У роки національно-визвольних змагань 1817-21 П. - військові формування різних видів військ (піхоти, кінноти, артилерії) в *Арміях Української Народної Республіки* періоду *Української Центральної Ради* та *Директорії УНР*, Збройних Силах Української Держави. 4). Військова частина різних родів військ у всіх видах Збройних Сил України з самостійним управлінням і господарством. П. бувають мотострілкові, мотопіхотні, танкові, артилерійські, авіаційні, інженерні, зв'язку та ін. В кожному П. є штаб, 3-5 батальйонів (дивізіонів, ескадронів, рот), підрозділи бойового і матеріально-технічного забезпечення. Більшість полків входять у з'єднання (дивізії, бригади), деякі знаходяться в безпосередньому підпорядкуванні армії, головного командування.

ПОЛКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ - установа полкової адміністрації в Україні в другій пол. 17-18 ст. Очолював П. к. полковник, який за її допомогою керував військовими та цивільними справами полку. Діяльністю П. к. відав полковий писар, якому підлягали канцеляристи (10-16 чол.). У канцелярії велось діловодство полку, сюди надходили гетьманські та царські укази, універсали, ордери; звідси надсилались відповіді на них і листи до сотенних урядів, складались книги прибутки та видатків тощо, П.к. укладала і зберігала полковий архів.

ПОЛКОВА РАДА - орган полкового самоврядування у *Гетьманщині* в другій пол. 17-18 ст. У П.р., яка скликалася *полковником* або *полковою старшиною*, брали участь усі городові козаки, вписані до компутів полку, які мали бажання та змогу з'явитися на місце її проведення. Раду вів полковник, за допомогою старшини (зокрема, осавулів), що були посередниками між полковою адміністрацією та козацтвом. Часто в роботі ради приймали участь представники гетьмана або царські чиновники, які мали значний вплив на її рішення. На раді відбувалось обрання полкової та сотенної старшини, вирішувалось питання військового та адміністративного характеру, що стосувалися полку. Формально голосування не проводилось, питання вирішувалося голосними окликами, підкиданням шапок тощо. У другій пол. 17 ст. повноваження П.р. постійно обмежувалися гетьманською та царською адміністраціями, полковою старшиною до компетенції яких поступово перейшли основні функції ради. У 18 ст. П.р. скликалася дедалі рідше і остаточно були скасовані внаслідок ліквідації польським урядом автономного устрою українських земель у 1780-х рр.

ПОЛКОВА СТАРШИНА - збірна назва представників військової та цивільної адміністрації, які здійснювали керівництво військово-територіальної одиниці - полком. П.с. існували у другій пол. 17-18 ст. До її складу входили: *полковник, обозний, суддя, писар, осавули, хорунжий*. Очолював П.с. полковник. Першою особою після полковника був обозний, який відав матеріальним забезпеченням полку, керував обозом та артилерією, а також під час відсутності полковника виконував його обов'язки. Йому підлягали полковий артилерійський осавул, полковий артилерійський писар, хорунжий полкової артилерії та отамани. На території полку функціонував полковий суд, який розглядав кримінальні та частково цивільні справи. Головував у ньому полковий суддя, який мав свою канцелярію та урядовців. Важливі кримінальні справи розглядалися з участю полковника. Важливе місце серед старшини належало полковому писарю, який вів діловодство полку і керував полковою канцелярією. Помічником полковника у військових справах був осавул (найчастіше їх було два), який наглядав за дотриманням порядку і дисципліни у полку, виконував поліційні функції, опікувався полковою музикою та ін. Помічником осавула був підосавул. Полковий хорунжий відповідав за збереження полкового прапора. Інколи хорунжих було два, один з них доглядав прапора, а другий - значка (малого прапора). Під керівництвом хорунжого перебували значкові товариші. Формально П.с. вважалася виборною, але фактично посади П.с. займали особи призначені гетьманською адміністрацією або полковником за погодженням з царським урядом. З 1722 П.с. призначала *Малоросійська колегія*. Діяльність старшини контролювалася царськими чиновниками. П.с. була ліквідована царським урядом на Слобожанщині у 1765, а у Лівобережній Україні у 1780-х рр.

ПОЛКОВНИК - -1) Член похідної старшини Запорізької Січі, керівник одного або кількох військових загонів під час воєнних дій, сухопутних та морських походів у 16-18 ст. Інколи П. називали сердюком. У 18 ст. П. очолював паланкову старшину. До її складу входили також осавул, писар, підосавул та підписар. Паланковий П., що обирався паланковою військовою радою терміном на один рік, був представником кошового отамана на території паланки. Він наділявся значними повноваженнями, включаючи право засудження до смертної кари козаків. На час ліквідації Запорізької Січі царським урядом у 1775 було вісім паланкових П. Зовнішньою ознакою влади П. був пернач, який звичайно носився за поясом. 2) Керівник військового загону - полку в українському реєстровому козацькому війську у Речі Посполитій. Внаслідок реформування реєстрового козацтва гетьманом М. *Дорошенком* було утворено шість полків по тисячу козаків у кожному. П. обирались на козацькій раді і затверджувалися польським урядом. За виконання обов'язків П. одержували платню і користувались значними привілеями. П. очолював полкову старшину. Після прийняття сеймом «*Ординації*» 1638, посаду П. могли займати лише представники шляхти. 3) Під час національно-визвольної *війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*та після відновлення української національної держави - *Гетьманщини* - П. очолював військову і адміністративно-територіальну одиницю - полк. Зосереджував у своїх руках виконавчу та судову владу. П. здебільшого призначався гетьманом, або обирався на полковій козацькій раді за погодженням і наступним

затвердженням царським урядом. На території полку П. очолював полкову старшину, виконував доручення і накази гетьмана, видав фінансами, очолював судівництво та ін. У військовому відношенні він був відповідальним за стан формованого на території полку військового підрозділу. П. дбав про його боєздатність, забезпечував дисципліну і матеріальне забезпечення, доглядав за станом фортифікаційних споруд тощо. Особу, яка тимчасово виконувала обов'язки П., називали наказним П. Призначався з числа полкової старшини або заможних козаків. Посада П. була ліквідована в процесі знищення царським урядом української державності. У *Слобідській Україні* це було здійснено у 1765, на Гетьманщині - у 80-х рр. 18 ст. П., як і інші представники козацької старшини були урівняні в правах з російським дворянством і влилися до його складу. У *Правобережній Україні*, що перебувала, під владою Польщі, козацькі полки було ліквідовано у 1711-14. 4) Військове офіцерське звання в Збройних Силах України - *Армії Української Народної Республіки та Українській Галицькій Армії, Українській Повстанській Армії та сучасних Збройних Силах України.*

ПОЛОВЕЦЬ СЕМЕН (рр. н. і см. невід.) - український військовий і державний діяч 50-70-х рр. 18 ст., дипломат. Учасник *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-1657*. У 1653-58 (з перервами) - полковник білоцерківський. У 1655 їздив з українським посольством до Москви. Підтримував політику І. Виговського. За гетьманства П. Гетері призначений генеральним обозним (1664). У березні 1669 ухвалою Корсунської ради висланий з посольством до Стамбулу вести переговори з султанським урядом про перехід *Гетьманщини* під турецький протекторат. У 1670-71 - генеральний суддя в уряді П. *Дорошенка*. Дочка П. Анна була з 1668 (або 1669) дружиною І. Мазепи.

ПОЛОВЦІ (кипчаки, кумани) - середньовічна народність тюркської групи. В 9-10 ст. П. займали степи Пн.-Сх. Казахстану і навколо озера Іртиш. На поч. 11 ст. з'явилися у Поволжі. В 1055 половецька орда на чолі з ханом Блушем вперше підійшла до південно-східних границь Русі. Велика територія від західних відрогів Тянь-Шаню до Дунаю, на якій кочували П., в 11-15ст., називалися Дешт-і-Кипчак або Половецька земля. П. вели кочовий спосіб життя (щоб кочувати однієї сім'ї, необхідно було мати табун з 25 коней, а також вівці, кози тощо), здійснювали грабіжницькі напади на сусідів, брали участь у міжусобних війнах, які вели руські князі. Протягом 11 ст. П. грабували, захоплювали землі, переходячи з місця на місце, освоювали величезні степові простори. В кін. 11 ст. П. перейшли до постійних зимовищ у басейні Сіверського Дінця. Тут споруджувалися їхні святилища зі статуями предків, насипалися кургани. В давньоруських літописах П. вперше згадуються під 1054. З 1055 постійно нападали на Русь, зокрема Київську, Переяславську та Чернігівську землі. Намагаючись захистити кордони *Київської дер жави*, руські князі робили походи проти кочівників. Після *Долобського з'їзду 1110* Володимир Мономах в 1103, 1111 і 1116 разом з ін. князями здійснив три походи проти П., завдавши їм відчутної поразки. Під час першого походу руські війська досягли берега Азовського моря, де перебували орди ханів Урусобоя, Алтунопоя, Белдуїза. П. були вщент розбиті, а Алтунопой, Урусоба і ще 20 ханів загинули. Під час походів 1111 і 1116 руські дружини здобули половецькі «міста» та численні селища, розташовані на берегах Сіверського Дінця. Половецькі орди з Сіверського Дінця відступили на схід, за Волгу. Після смерті хана Шарукана 40-тисячна орда, очолювана його сином Отроком, відкочувала на Кавказ, де вступила на службу до грузинського царя Давида Будівничого. В Подніпров'ї половецькі орди на чолі з ханами Боняком і Турорканом також здійснювали походи на Візантію та руські землі. На поч. 12 ст. П. повністю освоїли причорноморські та приазовські степи. До цього часу відносяться багато майстерно виготовлених кам'яних статуй, які встановлювались на курганах, зимовищах, при дорогах. Фігури, виготовлені з пісковика, вапняка та червоного граніту, зображують людей з притиснутою до живота двома руками посудиною. На серед. 12 ст. границі половецької землі обмежувались міжріччям Волги і Дону на сході, на півдні - північнокавказькими, кримськими і приазовськими степами, на півночі - р. Сулою, на заході - міжріччям Інгульця і Дніпра. В другій пол. 12 ст. окремі половецькі орди, які згадуються в давньоруських літописах під ім'ям Токсобичі, Єлтукови, Бурчевичі та ін., почали утворювати нові об'єднання, з яких найсильнішими і організованими були Придніпровське і Донське по р. Сіверський Дінець (Біла і Чорна Куманії). На чолі сіверо-донецького (донецького) об'єднання стояв рід відомого хана *Шарукана*. До цього роду належали також хани Сирчан, Отрок і Кончак, який у другій пол. 12 ст. об'єднав значну частину П. в єдину державу. Ряд кам'яних статуй цього часу, виявлені в середній течії Сіверського Дінця, передають європеїдні риси половецьких ханів і знаті. Обличчя у них овальні, ніс з горбинкою, вуса прямі або хвилясті. Давньоруський літописець пише про *Кончака* як могутнього богатира. Його стійбище знаходилось на березі р. Тора в середній течії Сіверського Дінця. Тут в полоні перебував новгород-сіверський князь Ігор Святославович, після поразки руських дружин під час битви на р. Каяла в 1185 (втік за допомогою половця Лабора). Похід *Ігоря Святославовича* на П. у 1185 оспіваний у знаменитій поемі «*Слово о полку Ігоревім*». На поч. 20-х рр. 13 ст. П. зазнали численних поразок від монголо-татар, згодом були розгромлені донські, передкавказькі орди П. та їх союзники - алани. В 1223 П. остаточно були розбиті на р. Калка. Деякі половецькі роди відкочували на Дунай на територію Угорського королівства, інші - у Єгипет (пізніше становили гвардію султана-мамлюків). Більша частина П. залишилась в степах Причорномор'я, увійшла до складу Золотої Орди та згодом асимілювалась.

М. Пелецишин (Львів).

ПОЛОЗ (Полозов) МИХАЙЛО (бл. 1890 -3.11.1937) - український політичний діяч. Учасник Першої світової війни 1914-18- прапорщик-авіатор російської армії. З квітня 1917 належав до УПСР, член ЦК партії. Входив до складу УЦР. У травні на Першому Всеукраїнському військовому з'їзді обраний до *Українського Генерального Військового Комітету*, згодом був представником комітету при Тимчасовому Уряді в

Петрограді. Належав до т.зв. лівого крила УПСР (П. Любченко, В. Блакитний (Елланський), І. Михайличенко, С. Бачинський, Є. Неронович, О. Шумський та ін.) в Українській Центральній Раді, яке з метою недопущення окупації України російськими більшовицькими військами, виступило за встановлення на українських землях радянського устрою. П. у разі з іншими членами цієї фракції, встановивши зв'язки з Раднаркомом Росії і Народним Секретаріатом, готував антидержавний заклад, що передбачав розпуск УЦР, арешт членів Генерального Секретаріату УЦР-УНРта передачу влади в Україні Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів. Цей план був викритий і П. разом з ін. учасниками змови заарештовано, але незабаром звільнено. В січні-лютому 1918 П. у складі української делегації (В. Голубович, М. Левитський, М. Любинський, О. Севрюк) брав участь у мирних переговорах у Брест-Литовську з представниками держав Четверного Союзу (див. *Берестейський мир 1918*). З травня 1918 належав до лівої течії УПСР, з серпня 1919 - один з керівників Української Комуністичної Партії (*боротьбистів*). У березні 1920 П. разом з П. Любченком виступив проти самоліквідації партії. З тактичних міркувань вступив до КП(б)У, в 1927 і 1930 - член ЦК КП(б)У. З 1919 входив до складу харківського уряду УСРР, очолював ВРНГ. Напоч. 1920-х рр. П. був представником уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР, згодом - нарком фінансів УСРР. У кін. 1933 П. заарештований органами НКВС, звинувачений у приналежності до «націоналістичної організації» і засланий на Соловки. В 1937 ростріляний.

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО НАТАЛІЯ ДМИТРІВНА [31.1.(13.2).1884 - 8.6.1973] - відомий український історик, дійсний член наукового Товариства ім. Т. Шевченка (з 1947), Української Вільної Академії Наук (з 1948), Міжнародної Академії Наук у Парижі (з 1953). Н. у Харкові в дворянській родині. Дочка історика Д. Меньшова. В 1890 закінчила Києво-Фундуклеївську Маріїнську жіночу гімназію. В 1905-11 навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві. Зацікавившись археологією, П.-В. у 1909 працювала в експедиції під керівництвом В. Хвойка, В 1913 склала іспити на історико-філологічний ф-тет Київського університету св. Володимира. У 1910-1924 викладала історію і географію в київських гімназіях, у 1912-1916 працювала асистентом, 1916-1918 - професор кафедри російської історії на вищих жіночих курсах, У 1915 здала магістерський екзамен при Київському ун-ті, з 1916 по 1920 - приват-доцент цього університету. Одна з перших жінок-професорів Київського унту. П.-В. була дійсним членом київського Товариства Нестора-Літописця (з 1912), Київського Товариства Пам'яток Старовини та Мистецтва (з 1912), Таврійської Вченої Архівної Комісії (з 1916). З встановленням радянської влади в Україні відбулася реорганізація вищої школи, були закриті всі заклади, в яких викладала П.-В. Відкинула пропозицію переїхати в Росію для праці у Московському й Петербурзькому ун-тах. За короткий час опанувала українську мову і надалі писала свої праці винятково українською. У 1918-1925 працювала в Київському Археологічному Інституті, з 1924 до 1941 - у Всеукраїнській академії наук (з перервою у 1934-1938; П.-В. була звільнена з роботи). У 1927-1932 - професор Київського Художнього Інституту. Одружилася у 1923 з М. Василенком, якого незабаром було заарештовано органами ДПУ і звинувачено у приналежності до контрреволюційної організації «Центр Дій» і засуджено до 10 років ув'язнення. В цей період життя П.-В., сама зазнавши репресій (була звільнена з роботи), протягом півтора року доклала величезних зусиль, щоб добитись амністії для чоловіка. У 1940, захистивши докторську дисертацію на тему «Нариси з історії заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734-1775)», стала однією з найперших жінок-докторів історичних наук Української РСР. У часи німецької окупації України - директор Інституту Археології Академії Наук (жовтень-грудень 1941) та Київського Центрального Архіву Давніх Актів (грудень 1941-вересень 1943). У вересні 1943 переїхала на Захід. З жовтня 1943 - референт культурної праці Українського Центрального Комітету у Львові. В 1944 П.-В. читала лекції в Українському Вільному Університеті у Празі. З 1945-професор УВУ у Мюнхені, з 1965-віце-президент Українського Історичного Товариства. З 1966 - декан філософського ф-ту УВУ. Померла в Дорнштадті поблизу Ульму (Німеччина). Автор численних праць з історії України, зокрема «Хмельниччина» (1947), «Палій і Мазепа» (1949), «Історія Української Церкви» (1949), «До історії повстання на Запоріжжі 1768» (1952), «Процес Центра Дій» (1955), «Особливості Української Православної Церкви» (1959), «Гетьман Мазепа та його доба» (1959), «Перші віки християнства на Україні» (1963), «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина» (тт. 1-2, 1965-67), «Українська Академія Наук» (тт. 1-2, 1955-57), «Український Вільний Університет (1921-71)» (1971), двотомної синтетичної праці «Історія України» (Мюнхен, 1973-1976; 1992) та ін. Один із провідних представників т.зв. державницької школи в українській історіографії.

Д. Кушплір, І.П. (Львів).

ПОЛОУС ФЕДІР (рр. н. і см. невід.) - український козацький гетьман (літо 1595, 1598). Деякий час очолював залого реєстрових козаків на о.Хортиця. Весною 1594 П. схилив запорожців до спільного з реєстровцями походу проти Буджацької орди. Учасник *Наливайка повстання 1594-96*. Влітку 1595 був обраний козацьким гетьманом. Належав до непримиренних противників *Речі Посполитої*. У 1598 знову був обраний гетьманом радикально настроєною частиною козацтва і запорожців на противагу Т. Байбузі, який намагався проводити політику на досягнення компромісу між військом Запорізьким і польським урядом. За деякими дан., у 1598 очолив на Запоріжжі повстання проти Польщі. Історичних даних про його подальшу долю немає.

ПОЛТАВА ПЕТРО (справжнє прізвище - Петро Федун; 24.2.1919 -22.12.1951)- український військовий і політичний діяч, публіцист, майор УПА. Н. у с. Шнирів (тепер Бродівського р-ну Львівська обл.). У 1938 закінчив Бродівську гімназію. Навчався на медичному ф-ті Львівського ун-ту. В 1940 був мобілізований у

Червону Армію. Брав участь у радянсько-фінській війні 1939-40. На поч. *радянсько-німецької війни 1941-45* потрапив у німецький полон, але незабаром був звільнений. У 1942-43 був одним з організаторів і керівників юнацької референтури ОУН, редагував підпільне видання «Юнак» (1942-43). У 1944-46 очолював політвідділ Крайового Військового Штабу УПА-Захід, у 1946-49 - начальник політ-виховного відділу Головного Військового Штабу *Української Повстанської Армії*. У 1946-51 -керівник бюро інформації *Української Головної Визвольної Ради* (член УГВР з 1950). У 1950-51 -заступник голови Генерального Секретаріату УГВР (підпільний уряд) в Україні. В 1948-51 входив до складу Проводу *Організації Українських Націоналістів*. П., будучи майором УПА, брав участь у боях проти гітлерівських окупантів та радянських каральних загонів у Галичині. Загинув під час одного з боїв взимку 1951. Автор публіцистичних статей «Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу» (1947), «Безпосередньо за що ведемо свій бій» (1949), «Чому СРСР повинен бути перебудований на принципі незалежних національних держав всіх підсовецьких народів?» (1950) та ін. Відстоював ідею ведення збройної боротьби проти окупаційних гітлерівського чи радянського режимів як єдиного засобу самозбереження нації. Праці П. перевидувались у Мюнхені - «Збірка підпільних писань» (1959).

ПОЛТАВЕЦЬ-ОСТРЯНИЦЯ ІВАН (26.9.1890 -1957) - український військовий і політичний діяч. Н. у Суботові Чигиринського повіту Київської губ. У 1912 закінчив кадетську школу в Чугуєві. Учасник Першої світової війни 1914-18, офіцер російської армії. У жовтні 1918 П.-О. обраний до складу Генеральної Ради та наказним отаманом *Вільного Козацтва*. В період *Гетьманату* - генеральний писар П. *Скоропадського*. З 1919 жив в еміграції у Німеччині. В 1920 створив організацію Українське Народне Козаче Товариство (УНАКОТО), що стояла на крайнє правих позиціях. У 1923-24 П.-О. видавав газету «Український Козак». Нечислені осередки УНАКОТО діяли на українських землях, в основному, на Волині, однак на поч. 1930-х рр. припинили свої існування. В 1926 П.-О, претендував на титул Головного *Отamana Армії УНР*, згодом на гетьманство. В 1942 П.-О. відійшов від політичної діяльності. Помер у Мюнхені.

Д. Кушплір (Львів).

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 - велика битва між шведською армією і московськими військами 27.6.(8.7).1709 біля м. Полтави під час Північної війни 1700-21. Після успішного завершення воєнних дій на території Речі Посполитої та Саксонії, король Швеції *Карл XII* вирішив завдати остаточної поразки Московській державі. З цією метою навесні 1708 його армія розпочала похід через білоруські землі на Смоленськ і далі на Москву. Однак протидія московських військ та хід таємних переговорів Карла XII та його союзника польського короля *С. Лещинського* з гетьманом І. Мазепою змусила шведське командування змінити початковий план воєнних дій. Український гетьман зважився на ведення переговорів з метою створення українського шведського воєнно-політичного союзу після того, як дізнався про намір московського царя Петра I ліквідувати політичну автономію України. Цьому сприяло різке зростання податкових, військових та ін. тягарів, яких зазнавала Гетьманщина під час Північної війни з боку московської адміністрації, а також вимога царського уряду повернути Правобережну Україну до складу Речі Посполитої. Крім того, І. Мазепа прагнув забезпечити незалежність України у випадку перемоги у війні шведів.

У жовтні 1708 шведська армія вступила на українські землі. Такий розвиток подій змусив І. Мазепу відкрито перейти на сторону шведських військ і об'єднатися з ними для ведення війни з Московією. Відсутність більшої частини козацьких військ в Україні, жорстокість царських репресій та ін. причини не дали можливості гетьману надати шведам суттєвої допомоги. Сувора зима 1708-09, серія військових невдач, відсутність обіцяної допомоги з Криму, Туреччини та Польщі значно погіршили становище армії Карла XII. Лише підтримка кошового отамана Запорізької Січі *К. Гордієнка*, який на чолі 8000 загону козаків у квітні 1709 приєднався до шведського війська, дещо покращила ситуацію. В таких умовах Карл XII вирішив розпочати наступ на Москву через Харків та Курськ. Суттєвою перешкодою на цьому шляху була Полтава, розташована на перехресті важливих шляхів. Захищав місто російський гарнізон - 4300 чол., який очолював полковник О. Келін, а також 2600 жителів міста. На поч. травня 1709 шведські війська здійснили спробу штурмом здобути місто, але невдача змусила їх приступити до довготривалої облоги Полтави. Вперта оборона міста московським гарнізоном надовго скувала головні сили Карла XII і завдала їм значних втрат (понад 6 тис. чол. було вбито). Це дало можливість московському командуванню зосередити сили і підготуватися до генерального бою, який *Петро I* планував провести 29.6.(10.7.) 1709. Царськими військами було збудовано укріплений табір, підступи до якого охороняли 6 поперечних та 4 поздовжніх редутів. Армія Петра I нараховувала 42500 чол. та 102 гармати. Крім того, вірне цареві українське козацьке військо гетьмана І. *Скоропадського* перетинало шведам шлях до відступу у напрямі Дніпра. Шведське армія складалася з 31000 чол. та 6 гармат. Гетьманські війська безпосередньої участі у П.б. не брали. Вони охороняли шведський обоз, частково брали участь в облозі Полтави, що не дозволило московській армії оточити військо Карла XII або гарнізону Полтави здійснити вилазку проти шведів. Карл XII, дізнавшись вночі 26.6. про можливість прибуття на допомогу Петру I 40-тисячного війська хана Дюки, вирішив випередити московське командування і першим розпочати битву. Будучи пораним напередодні, король передав командування фельдмаршалу К. Г. Реншільду. О 5 год. ранку 27.6.(8.07).1709 шведська піхота розпочала штурм редутів, але була відкинута московською кавалерією. Вступивши в бій шведська кіннота успішно вела боротьбу з кавалерією противника, але під сильним гарматним вогнем змушена була відступити. За цей час шведська піхота перегрупувалась і розпочала новий штурм редутів, два з яких були здобуті, але знову нищівний вогонь московської артилерії змусив шведів залишити зайняті позиції. Спроба Карла XII обійти

редути з півночі також зазнала невдачі. Навальний наступ шведської піхоти був зупинений гарматним вогнем і шведи були змушені відступити в напрямку Будищинського лісу. Біля 9 год. ранку обидві армії, перегруповані свої сили, вступили у рукопашний бій, у результаті якого шведи не витримали натиску і почали залишати поле бою. До 11 год ранку битва закінчилась цілковитою поразкою шведського війська. У П.б. шведи втратили 9234 чол. вбитими та 2874 чол. пораненими. У полон потрапили фельдмаршал К. Г. Реншільд, перший міністр Швеції граф Пінер, багато генералів та офіцерів. Втрати московської армії становили 1345 чол. вбитими і 3290 чол. пораненими. Рештки шведського війська під командуванням генерала А.-Л. *Левенгаупта* відступили вздовж р. Ворскли у напрямку Дніпра. Біля Переволочної Карл XII, 1. Мазепа, К. Гордієнко та ще бл. 50 старшин, разом із загонами шведів та козаків (всього бл. 3000 чол.) переправилися через Дніпро і відійшли у турецькі володіння. 30.6.(11.7),1709 армія А.-Л. Левенгаупта (16000 чол.) у р-ні Переволочної була оточена кіннотою під командуванням О. Меншикова і здалася у полон. Згідно з актом капітуляції, українські козаки, які були у складі шведського війська, передавались московському командуванню. Більшість з них тут же стратили, решту заслали в Сибір. Наслідком П.б. стало посилення царських репресій, обмеження автономних прав Гетьманщини, зростання національного і соціального гніту в Україні.

Р. Шуст (Львів).

ПОЛТОРАЦЬКИЙ МАРКО ФЕДОРОВИЧ [17(28).4.1729-26.11(за ін.дан.,13(24).4).1795]-український співак (баритон), хоровий диригент і музичний діяч. Н. у с. Сосниці (тепер Чернігівська обл.). Навчався в латинській школі в Чернігові та Київській бурсі. В 1745 граф О. *Розумовський* привіз його у Петербург. У 1746-62 - співак і диригент (з 1753) придворного хору. В 1750-70 - соліст імператорської італійської опери, з 1763 - директор Придворної співацької капели. Учнем П. були видатні українські композитори М. *Березовський* та Д. *Бортнянський*.

ПОЛУБОТКИ - український козацько-старшинський рід на Чернігівщині в 17-18 ст. Засновниками роду були Ярема П. (рр. н. і см. невід.) -райця Чернігівського магістрату (1619, 1642) та Артемій П. (рр. і см. невід.) - сотник Чернігівського полку за гетьмана Д. Многогрішного. Найвідоміші представники: Леонтій Артемійович (р. н. невід.- п. 1695)-український військовий та державний діяч кін. 17 ст. У 1668 - чернігівський полковий писар, у 1671-72 - чернігівський сотник та в 1671 - наказний полковник. Згодом -близький співробітник гетьмана І. *Самойловича*. В 1672, 1673-77-генеральний бунчужний, 1678-81 - генеральний осавул, переяславський наказний полковник (1683-85, 1689-90). Налезав до групи старшини, що стояла в опозиції до І. *Мазепи*. В 1690 був звинувачений в таємних зносинах з І. Самойловичем та намірах захопити гетьманську булаву. За вироком суду позбавлений полковництва та значної частини родових маєтностей. Павло Леонтійович П. (бл. 1660 -1724) - наказний гетьман Лівобережної України (1722-24; див. П. *Полуботок*). У 18 ст. нащадки П. Полуботка належали до найбагатших старшинських родів Гетьманщини. Удругій пол. 18 ст. рід П. перестав існувати, їхні родові маєтки успадкували роди Милорадовичів та Лашкевичів.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЛУБОТКІВЦІВ ВИСТУП 1917 - збройний виступ Українського полку ім.гетьмана П. Полуботка, що відбувся 4-9(17-22).7.1917 у Києві. В кін. червня 1917 на київському військовому розподільчому пункті з солдатів-українців військових частин, що прибували з Пермі, Чернігова та ін. міст та чекали відправки на фронт, сформувався Український полк ім. гетьмана П. Полуботка (на думку ряду дослідників - полк організовувався під керівництвом *Українського Військового клубу ім. П. Полуботка*). В ніч з 4 на 5 (з 17 на 18).7.1917 полуботківці (загальна чисельність -бл. 5 тис.чол.) без узгодження своїх дій з *Українською Центральною Радою* та *Українським Генеральним Військовим Комітетом* (УГВК) вис-. тупили проти влади *Тимчасового Уряду*. Повсталі, визнаючи УЦР вищим законодавчим органом влади в Україні, були невдоволені її нерішучою політикою щодо захисту національних інтересів українського народу. Організатори повстання (керівники - Майстренко, Осадчий, Кващенко) в порозумінні з членами клубу ім. П. Полуботка (М. *Міновський*, В. Павелко) та деякими депутатами УЦР (1. Горемика - Крупчинський) планували збройним шляхом взяти владу в Києві і змусити УЦР проголосити незалежність України. Керівниками виступу було розроблено чіткий план повстання, який передбачав узгоджені дії полуботківців з Першим Українським козацьким полком ім. гетьмана Б. Хмельницького. На ранок 5(18).7.1917 полуботківці, роззброївши кілька військових частин, зайняли цілий ряд важливих державних установ у місті, в т.ч. військових - штаб міліції, військову комендатуру, арсенал, банк, скарбницю, інтенданські склади і виставили караули білядержавнихустанов. Проти повсталих *Генеральним Секретаріатом УЦР-УНР* та УГВК були вислані значні військові сили під командуванням ген. Л. Кондратевича і полк. Ю. *Калкан*. Протягом дня 5 (18).7.1917 частина повсталих була захоплена у полон, частина розсіяна по місту, а решта полуботківців відступили у с. Грушки під Києвом. 7(20).7.1917 за наказом командуючого Київського Воєнного Округу К. Оберучева, урядові війська оточили позиції полуботківців і після нетривалого бою розброїли, 27-29.7.1917 полк було розформовано і вислано на фронт. Частина ув'язнених учасників виступу перебувала,тривалий час під слідством і була звинувачена військовою прокуратурою у «спробі відокремлення України від Росії» за ст. 100 кримінального кодексу (звільнені тільки в 1918).

ПОЛУБОТОК ПАВЛО ЛЕОНТІЄВИЧ (бл. 1660-18. (29) 12.1723) - наказний гетьман Лівобережної України (1722-23). Походивз козацько-старшинського роду *Полуботків*, син Л. Полуботка. Навчався в *Києво-*

Могиланській Колегії. Служив у козацькому війську, з 1689 - значковий товариш. У 1691 П. разом з батьком брав участь у старшинській змові проти гетьмана І. Мазепи, за що був заарештований, позбавлений маєтностей і надовго усунений від державної діяльності. З 1706 - полковник чернігівський. У 1708 П. був одним з претендентів на гетьманство, але через недовіру до нього Петра I кандидатура чернігівського полковника була відхилена московським урядом, а гетьманом було обрано І. Скоропадського. В цей період отримав значні земельні володіння у Чернігівському, Лубенському та ін. полках. Ставши після смерті І. Скоропадського (1722) наказним гетьманом П. активно підтримував домагання української старшини відновити гетьманство та ліквідувати *Малоросійську колегію*, яка, втручаючись у фінансові, судові, військові справи Гетьманщини, поступово перебирала на себе все адміністративне правління в Лівобережній Україні. Рішучі протести козацької старшини, підтримувані всім українським суспільством, проти колоніальної політики російської адміністрації в Україні, активні спроби П. обмежити владу Малоросійської колегії (реорганізація судів на засадах колегіальності, встановлення порядку судової апеляції, сувора забарена хабарництва і волокити, призначення інсекторів для нагляду за виконанням розпоряджень гетьмана, політика пом'якшення соціальної напруженості в суспільстві тощо) та активна протидія заходам президента колегії С. Вельямінова-Зернова викликали незадоволення російського уряду. Влітку 1722 П. разом з генеральним писарем С. Савичем і генеральним сулдею І. Чарнишем був викликаний до Петербургу. В Петербурзі гетьман вручив Петрунову петицію про відновлення державних прав України, Після повторних звернень до царя з проханням дозволити обрати гетьмана і скасувати Малоросійську колегію та подання *Коломацьких петицій* 1723 П. за наказом Петра I було заарештовано. П. і кількох старшин (полковник Д. Апостол, генеральний бунчужний Я. Лизогуб, генеральний осавул В. Жураковський, управитель Генеральної Військової Канцелярії Д. Володковський та ін.) було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, де він 18(29). 12.1723 помер (за твердженням ряду дослідників П. було закатовано).

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЛЮДДЯ (від «ходіння по людях») - щорічний об'їзду Київській Русі князем з його дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини в 10-13 ст. П. згадується в арабських (Ібн Руста, Гардізі), візантійських (Константин Багрянородний) та давньоруських джерелах. П. здійснювалось, переважно, пізньої осені, зимою або ранньою весною. Збирали П. натурою (хутрами, медом, воском) або грошима. На думку деяких дослідників, П. було формою розплати князя з дружиною, власне ж данина йшла на користь самого князя. Розмір П., очевидно, не був визначений, що приводило до зловживань. Після Древлан повстання 945 княгиня Ольга регламентувала стягнення данини і визначила пункти для її збирання (див. *Погости*). Певна форма П. існувала на українських землях у складі Великого князівства Литовського у 14-16 ст., що її стягували з населення на користь князівської адміністрації.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОЛЯНИ - східнослов'янське плем'я (союз племен) 6-9 ст. у Середньому Подніпров'ї. Центром Полянської землі був Київ, Вперше П. згадуються в найдавнішій, недатованій частині «*Повісті минулих літ*». Літопис характеризує П. як найрозвинутіше східнослов'янське плем'я. Основою їх господарства становило землеробство із застосуванням рала і плуга. Були розвинуті скотарство, різні промисли та ремесла. На чолі полянського союзу стояв напівлегендарний князь Кий, а також його брати Щек і Хорив, які заснували Київ. Про П. та їхню землю «Палунь» розповідається у вірменському літописі 7 ст., де також є легенда про заснування Києва трьома братами. Останній раз П. згадуються в літописі під 944, пізніше відомі під назвою «Русь», У 20 ст. археологічними розкопками на території Києва, Канева, в пониззі р. Рось відкрито залишки городищ, селищ, могильників П. На Старокиївській горі знаходилось одне з найдавніших городищ П. з язичницьким капищем.

Пелещишин (Львів).

ПОЛЯНОВСЬКИЙ МИР 1634 - мирний договір між Московською державою і Річчю Посполитою, підписаний 17(27).5 - 4(14).6.1634 у с. Семлеві на р.Поляновці (притока Дніпра). Завершив московсько-польську війну 1632-34, що велася за Чернігово-Сіверську і Смоленську землі. Переговори розпочались у березні 1634. Московську делегацію очолював боярин Б. Шереметев та окольничий А. Львов, польську -канцлер Я. Задзік, литовську - Х. Радзивілл. Укладений після тривалих суперечок П.м., в основному, підтверджував умови *Цвулінського перемир'я 1618*. За П.м. Московська держава зобов'язувалась повернути Польщі зайняті в ході війни землі (крім м. Серпеська з повітом) та сплатити контрибуцію у розмірі 20 тис. карбованців. Річ Посполита мала вивести свої війська за межі Московського царства, польський король Владислав IV Вязя відмовився від претензій на московський престол. Сторони домовились обмінятися полоненими без викупу і створити комісію для розмежування кордонів (працювала протягом 1635-48). Ратифікований в 1635. Внаслідок П.м. вся Чернігово-Сіверщина потрапила до складу Речі Посполитої і на цій території було створено Чернігівське воєводство (1635).

ПОЛЬ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ [20.8.(1.9). 1832-26.7.(7.8.) 1890]-український краєзнавець. Н. у с. Малоолександрівському (тепер Малоолександрівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.). Мати П. була онукою П. Полуботка. В 1854 закінчив юридичний ф-тет Деритського (тепер Тартуського) унту (Естонія). Проводив археологічні розкопки на території колишньої Катеринославської губернії, зібрав велику колекцію предметів старовини (бл. 5 тис.), що стала основою для створення музею його імені в Катеринославі (матеріали музею згодом увійшли до колекцій Дніпропетровського державного історичного

музею). Опублікував кілька історичних розвідок, зокрема, «Мішурин Рог» в «Записках» Одеського товариства історії і старожитностей (1872). Сприяв розвитку гірничої справи в Україні, відкрив великі залізні рудні родовища в Криворіжжі та заснував акціонерне товариство по їх розробці.

ПОЛЬСЬКА ЛІКВІДАЦІЙНА КОМІСІЯ - польська політична організація, заснована 28.10.1918 у Кракові. Ставила собі за мету здійснити організаційні заходи по захопленню влади у *Галичині* та створенню тимчасового польського уряду на цій українській території. За планом Регентської Ради у Варшаві і ПЛК 1.11.1918 В.Чарториський мав перебрати на себе всю повноту влади в Галичині від австрійського намісника К. Гуйна. Після встановлення 1.11.1918 у Галичині влади УНРади та створення *Західно-Української Народної Республіки* ПЛК видала своїм збройним формуванням (у т.ч. у Львові - Польська Організація Військова, Польський Корпус Допоміжний і Польські Військові Кадри; команд. І. Мончинський) наказ розпочати військові дії проти *Західно-Української Народної Республіки*. З листопада 1918 ПЛК підпорядковувалась польському уряду у Варшаві. На поч. 1919 припинила своє існування.

ПОЛЬСЬКЕ КОЛО - назва польських парламентських фракцій у пруському ландтагу (1848-70), німецькому рейхстагу (1871-1918), австрійському рейхстаті (1867-1918), російських Державних Думах (1906-17). Перше П.к. повстало у пруському ландтагу (зборах) у період революції 1848-49 і складалось з 16 послів (депутатів), обраних у Великому Познанському князівстві, що входило до складу Пруського королівства. Було представлене шляхетсько-клерикальними колами і виступало за автономні права польських земель у складі Прусії. У 1871 утворилось П. К. у німецькому парламенті (райхстагу). Відстоювало права поляків на культурно-національну автономію в складі Німеччини. П.К. у австрійському парламенті (райхсраті) виникло в 1867, у нього увійшли консервативно-поміщицькі елементи Галичини, які пішли на угоду з Віднем з метою забезпечення польської переваги у *Галичині*. Представники кола, маючи впливові позиції у парламенті, підтримували габсбургську монархію і забезпечували польську гегемонію у Галичині. Консервативно-націоналістичні дії кола були зумовлені прагненням зберегти польське панування у цій провінції Австро-Угорщини, перешкодити політичній консолідації українського населення краю. На цьому ґрунті виникали численні суперечності та конфлікти з Українською Парламентською Репрезентацією у рейхсраті. П. К. у російських Державних Думах постало у період революційних подій 1905-07, складалось переважно з національних демократів (ендеків) і виступало за угоду з самодержавством взамін за автономію Королівства Польського в складі *Російської імперії*.

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830-1831 (Листопадове повстання 1830) - національно-визвольне повстання поляків проти Російської імперії. Розпочалось (29). 11.1830 у Варшаві, охопило Королівство Польське і поширилось на землі Правобережної України та Білорусії. П.п. вибухло на хвилі європейських революційних і національних рухів, спрямованих проти домінації трьох абсолютистських імперій на континенті - Росії, Австрії та Прусії. Безпосередніми причинами повстання стало порушення дарованої царем Олександром I конституції Королівства Польського (1815), придушення ліберальної польської опозиції і патріотичних організацій, запровадження цензури і репресивно-поліційних порядків. Приводом для початку повстання стало поширення чутки про відправку польського війська на придушення Липневої революції 1830 у Франції. 17(29). 11.1830 група змовників із числа патріотично настроєної шляхти на чолі з Л. Набеляком і С. Гоцинським у порозумінні з таємним військовим товариством у школі підхорунжих, очолюваним П. Висоцьким, напали на палац намісника великого князя Костянтина Павловича - Бельведер і казарми російських військ. Внаслідок захоплення міського арсеналу і озброєння міських низів, переходу на бік змовників частини польських військ повстання набуло масового характеру. Незабаром Варшава опинилась у руках повсталих, які не створили нового уряду, а передали владу Адміністративній Раді Королівства. Угодовськи настроєні представники ради (Ф. Любецький, А. Чарториський та ін.) прагнули домовитись з царем Миколаєм I на засадах збереження автономії Королівства у складі імперії. 1.12.1830 демократично настроєні кола польського населення утворили патріотичне Товариство на чолі з Й. Лелевелем і М. Мохнацьким, яке вимагало від уряду проведення політики на здобуття незалежності Польщі й здійснення демократичних реформ. Під його тиском Адміністративна Рада на поч. грудня перетворилась на Тимчасовий Уряд, а сейм 18.12.1830 затвердив диктатора ген. Ю. Хлопіцького. Консервативне керівництво повстанням на чолі з диктатором намагалось провадити переговори з *Миколаєм I*, але вони не дали результату. 18.1.1831 Хлопіцький зрікся диктаторства, був створений Національний уряд (Жонд Народови) на чолі з князем А. *Чарториським*. Національний уряд схвалив програму боротьби за відновлення Польської держави у кордонах 1772. Патріотичне Товариство 25.1. провело у Варшаві багатолюдну демонстрацію, яка примусила сейм проголосити скинення Миколи I з польського престолу. В ці дні вперше з'явилось звернене до всіх гноблених Російською імперією народів гасло «За нашу і вашу свободу!». Російський уряд кинув на придушення повстання значні військові сили. На поч. лютого 1831 російські війська під командуванням фельдмаршала І. Дібіча почали наступ на Варшаву. Однак у битвах під Сточком, Ваврем і, особливо, Грохувом повстанці зупинили наступ російської армії. Навесні 1831 вибухнули повстання польського населення у Литві, Білорусії і Правобережній Україні. В українських землях польські повстанці зустріли значну протидію з боку селянства. Створені переважно з шляхти повстанські групи С. Ворцеля на Волині, К. Ружицького на Житомирщині, Колишка на Поділлі і Київщині були у квітні-травні 1831 розгромлені царськими військами. 26.5.1831 голяовні польські сили під командуванням ген. Я. Скушинецького зазнали поразки у битві під Остроленкою. Від травня 1831 повстання увійшло в смугу кризи: частина аристократії і

шляхти почала залишати країну, сейм не затвердив навіть дуже поміркованої реформи переведення селян на чинш, чим зумовив відхід частини селянства від повстання. Зусилля Патріотичного Товариства нашоувувались на сильну протидію консервативних кіл в уряді, сеймі і війську, Політична боротьба влітку 1831 привела до стихійних заворушень варшавського населення, яке 15-16.8. вчинило розправу з підозрюваними у зраді керівниками. Національний уряд впав, а влада перейшла у руки ген. Я. Круковецького, який, проголосивши себе новим диктатором, розправився організаторами заворушень в місті і заборонив Патріотичне Товариство. Тим часом російські війська під командуванням фельдмаршала І. Паскевича підійшли до Варшави і розпочали штурм міста. Незважаючи на запеклий опір повсталих 27.8(8.9).1831 Варшава змушена була капітулювати. Сейм, уряд та залишки польської армії перетнули кордони Австрії та Пруссії, де були інтерновані. Царизм вдався до жорстоких репресій проти учасників повстання, скасував конституцію Королівства і, одночасно, більшість ознак автономії польських земель (сейм, армію, елементи державності). Незважаючи на поразку, Листопадове повстання сприяло зростанню національної самосвідомості поляків, утвердження ідеї національної державності, поширенню демократичних ідей і настроїв, які проявились у прагненні до здійснення соціальних реформ та модернізації польського суспільства. Європейська громадська думка з симпатією поставилась до боротьби поляків з російським деспотизмом, а польське питання від того часу ототожнювалось із справою боротьби проти реакції і абсолютизму за свободу та демократію у Європі. Західноєвропейські країни прийняли чисельну польську еміграцію (т. зв. «Велику еміграцію»).

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863-1864 (Січневе повстання 1863) - національне визвольне повстання поляків проти Росії, яке охопило терени Королівства Польського, Литви і частково Білорусії та Правобережної України. Причинами повстання стало прагнення передової частини польського суспільства здобути національну незалежність і відновити державність. Піднесенню польського національного руху сприяли успіхи у визволенні і об'єднанні Італії, зростання демократичних сил у європейських країнах, утворення й діяльність таємних радикально-демократичних організацій у Росії. Польські патріотичні організації, що виникли в кін. 1850-х рр. у середовищі студентів і офіцерів російської армії, розпочали підготовку повстання у порозумінні з російськими змовниками. На кін. 1861 у національному русі склались два головні політичні табори, які отримали назву партій «білих» і «червоних». «Білі» представляли переважно помірковані шляхетські і буржуазні кола, виступали за ведення тактики «пасивної опозиції», яка б дозволила здобути політичну автономію Королівства і приєднати, згідно кордонів 1772, литовські, білоруські та українські землі. «Червоні» включали різноманітні соціально-політичні елементи (переважно шляхту, міщанство, інтелігенцію, частково селянство), яких об'єднувало прагнення здобути збройним шляхом повну незалежність Польщі і відновити державу у кордонах 1772 (тільки частина «червоних» визнавала права литовців, білорусів та українців на самовизначення). Консервативно-аристократичні кола, очолювані маркграфом О. Вельопольським, виступали за досягнення угоди з царизмом за рахунок певних поступок на користь автономії Королівства. У червні 1862 «червоні» утворили Центральний Національний Комітет (ЦНК), в якому провідну роль грали Я. Домбровський, З. Пад-левський, Б. Шварце, А. Гіллер (розробив план збройного повстання). У підготовці до повстання брали участь члени «Комітету російських офіцерів в Польщі», одним із засновників і керівників якого був українець А. Потебня. Комітет передбачав, що повстання в Польщі дасть поштовх для загальноросійської революції. Початок повстання призначили на весну 1863. ЦНК утворив таємні комітети в Королівстві, а також у Литві, Білорусії і *Правобережній Україні*, мав своїх представників у європейських країнах. Намагаючись послабити організації «червоних», уряд за ініціативою О. Вельопольського оголосив позачерговий рекрутський набір за заздалегідь підготовленими списками, в яких було чимало змовників, що послужило приводом до повстання, 10(22).1.1863 ЦНК проголосив початок національного повстання, а себе іменував тимчасовим національним урядом. На заклик ЦНК загони повстанців напали на царські гарнізони. ЦНК видав Маніфест до польського народу і декрети про скасування панщини та проголошення селян власниками своїх наділів з наступною компенсацією поміщикам за втрачені землі. У лютому 1863 ЦНК звернувся до українських селян із закликом приєднатись до повстання. Однак селяни не підтримали виступ, не поділяючи зазіхань польської шляхти на українські землі. У збройних загонах на Київщині і Волині брала участь переважно польська шляхта. Найбільші з цих загонів під проводом В. Рудницького, Е. Ружицького намагались чинити опір царським військам, але вже в кін. травня змушені були перейти австрійський кордон. У травні 1863 ЦНК перетворився у Національний уряд (НУ), створив розгалужену підпільну адміністративну мережу (поліція, податки, поштатош), яка тривалий час успішно діяла паралельно з царською адміністрацією. Від початку повстання виявились значні розбіжності між «білими» і «червоними». «Білі» розраховували на інтервенцію західних держав і протистояли радикальним соціально-політичним планам «червоних». Спроби поставити на чолі повстання диктаторів - спочатку Л. Мерославського від «червоних», а потім М. Лянговича від «білих» - не принесли бажаних наслідків. Західні держави обмежились дипломатичними демаршами. 17.10.1863 «червоні», опанувавши НУ, призначили нового диктатора - ген. Р. Траугутта. Спроби останнього посилити повстання зазнали невдачі. Ще влітку 1863 цар призначив генерал-губернатором Литви і Білорусії (Пн.-Зх. краю) М. Муравйова, а намісником Королівства -Ф. Берга, які з метою придушення повстання вдались до жорстоких репресій і терору. Одночасно на поч. березня 1864 уряд оголосив укази про селянську реформу, яка проводилась на більш вигідних для селян умовах, ніж в інших землях імперії. До вересня 1864 повстання було придушене, тільки окремі загони протримались до поч. 1865. Російський уряд жорстоко розправився з

учасниками повстання: сотні поляків були страчені, тисячі вислані у Сибір або віддані у армію, а їх майно конфісковане. Російський уряд скасував залишки автономії Королівства. Січневе повстання, ставши найбільш масовим і демократичним з усіх польських національно-визвольних повстань 19 ст., сприяло зростанню національної свідомості все більш широких верств польського суспільства.

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА 1920 - війна між Польщею і Українською Народною Республікою, з одного боку, і Російською Федерацією та Українською Соціалістичною Радянською Республікою, з другого, у квітні-жовтні 1920. Згідно з умовами *Варшавського договору 1920* уряд Ю. Пілсудського відмовився від претензій поширюватися до кордонів *Речі Посполитої 1772* (тобто до першого поділу Речі Посполитої) і визнав територію *Надніпрянської України*, що була окупована більшовицькими військами, за УНР. Військова конвенція 24.4.1920 між УНР і Польщею проголошувала армії обох держав союзниками у боротьбі за визволення України і проти подальшої більшовицької експансії на захід. 25.4.1920 об'єднані польсько-українські збройні сили (20 тис. польських і 15 тис. українських вояків) форсували Збруч і за тиждень боїв вибили червоноармійські підрозділи із Житомирщини, Бердичева, Козятина і 7.5.1920 вступили у Київ. У боях за українську столицю відзначилась козака дивізія полковника М. Безручка. Наступ польсько-українських військ підтримали дві бригади *Червоної Української Галицької Армії*, які 23.4. перейшли на сторону *Армії Української Народної Республіки* під командуванням ген. М. Омеляновича-Павленка (польське командування їх невдовзі інтернувало). Сотні галичан, які залишились у більшовицьких Дванадцятій та Чотирнадцятій арміях, були відправлені у в'язниці Києва, Харкова, Одеси, кожухівський концтабір під Москвою та Соловецькі табори. Однак, успішний наступ на Київ не спричинив всенародного антибільшовицького повстання, на яке так розраховував голова *Директорії УНР* С. Петлюра. Повстансько-партизанські загони у *Правобережній Україні* громили не тільки більшовицькі, але й польські військові частини. Через місяць боїв більшовицьке командування зосередило проти об'єднаних польсько-українських військ чималі військові сили. Червневий наступ військ Південно-Західного фронту (40 тис. багнетів і шабель) забезпечив перехід ініціативи до більшовиків. 14-16.7 Чотирнадцята армія вийшла до р. Збруч. 25.7 Перша Кінна армія (команд. С. Будьонний) захопила Броди, а 26.7 червоноармійські частини захопили Тернопіль. Всього протягом місяця Червона Армія зайняла 17 повітових міст, 48 містечок і більше тисячі сіл Галичини. 1.8.1920 у Тернополі було проголошено утворення *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. Насильні ревізії, що проводили більшовики у селах, оподаткування господарств за національною ознакою, терор агентів ЧК викликали обурення серед населення, що значно ускладнило ситуацію для наступаючих радянських частин. Авантюрний штурм міцно укріпленого Львова (його боронило 7 піхотних дивізій, 6 бронепоездів, 50 бойових літаків), на якому так наполягав член Реввійськради Південно-Західного фронту Й. Сталін, знекровив Першу Кінну армію. Про львівську трагедію майбутній генсек ЦК ВКП(б) швидко «забув», зваливши всю провину за поразку на польському фронті на командуючого Західним фронтом М. Тухачевського. Під Замостям Шоста Січова дивізія Армії УНР спільно з польськими частинами остаточно розгромила будьонівські підрозділи. Наступ радянських військ на Варшаву поступово згасав. Вітчутної поразки від українських військ в районі Галича-Бучача-Чорткова зазнала більшовицька Чотирнадцята армія. Реорганізована у вересні-жовтні Армія УНР збільшилась з двох дивізій до шести: Перша - під командуванням ген. А. Гулого-Гуленка, Друга - ген. О. Загородського, Третя - ген. О. Удовиченка, Четверта - полк. Ю. Тютюнника, П'ята - полк. А. Долуда, Шоста - ген. М. Безручка. Дивізії підлягали штабові Шостої польської армії генерала Я. Ромера. Крах Галицької СРР був спричинений не тільки військовою міццю польсько-українських частин, але й форсованими діями Раднаркому і Галревкому, спрямованими на реалізацію лівацького лозунга РКП(б) щодо «перенесення соціальної революції і Радянської влади у Європу». Про це 23.8.1920 голова Галревкому В. Затонський доповідав В. Леніну: «Все йшло стихійно... Стихія справа хороша, коли революція виникає самочинно, але набагато гірше, коли її необхідно насаджувати ззовні».

Воєнні дії на польсько-радянському фронті були припинені після укладення 9.11.1920 польським і більшовицьким керівництвом перемир'я. Проте вже наступного дня в районі Шаргорода червоноармійці підступно контратакували українські дивізії, які після двох тижнів кровопролитних боїв через брак набоїв і військового спорядження 21.11.1920 були змушені відступити у Галичину. В березні 1921 у Ризі між Польщею, з одного боку, та РСФРР і УСРР з другого, підписано *Ризький мирний договір 1921*.

М. Литвин(Львів).

ПОЛЬЩА - держава у Центральній Європі, в басейні рр. Вісла і Одра, між Балтійським морем на Пн., Карпатами і Судетами на Пд. Пл. 312,7 тис. кв. км. Населення бл. 40 млн. чол. Столиця м. Варшава. В адміністративному відношенні поділена на 49 воєводств. Воєводства поділені на гміни. Найбільші міста - Варшава, Краків, Лодзь, Познань, Вроцлав, Гданськ, Гдиня, Щецин, Люблін. Виникла у першій пол. 1 тис. н. е. внаслідок консолідації західнослов'янських племен і племінних союзів межиріччя Вісли й Одри, яких нараховувалось на польських землях понад 50. Об'єднання здійснило племінне князівство полян з центром у м. Гнезно у другій пол. 9 ст. - першій пол. 10 ст., за правління князівської династії П'ястів. Першим достовірним князем Польської держави був Мешко I (963-992). За нього держава, отримала назву Польща, а її населення (дещо згодом) - збірну назву «поляки». Вперше загальна назва народу зустрічається в документах поч. 11 ст., а остаточно утверджується у 13-15 ст., хоча ще протягом тривалого часу зберігався поділ на мовно-діалектні та етнографічні регіони, у джерелах зустрічається також назва «ляхи», «лехіти»,

що походить від східнослов'янської назви польських племен.

За Мешка I у 966 було запроваджене християнство римського обряду, що мало велике значення для престижу країни, а також внутрішньої інтеграції населення. В період правління Мешка I і його наступника Болеслава I Хороброго (967-1025) завершилось територіальне об'єднання польських земель. На заході Мешко і вів постійну боротьбу з німецькими володарями, які прагнули поширити свої впливи на західнослов'янські племена. Особливо гостра і тривала боротьба точилась з Німецькою імперією за Помор'є. На сході П. зіткнулася з об'єднаними зусиллями *Київської Русі*, котра консолідувала східнослов'янські племена. Об'єктом суперечок були землі русько-польського пограниччя (Червенські міста, Перемишль). На півдні Мешко I 990 приєднав Сілезію, а потім Малопольщу з Краковом, що викликало конфлікт з Чехією. За *Болеслава I Хороброго* П. зміцнилась і отримала міжнародне визнання. Князь прагнув розширити володіння на південь у Чехію і на схід - на Русь, де активно допомагав своєму зятеві Святополку Володимировичу утвердитись на київському престолі (походи 1013 і 1018). У 1025 Болеслав був коронований, а держава отримала назву Польське Королівство. На підставі княжого права володар обкладав населення натуральними данинами і повинностями, сприяв розвитку промислів, ремесла, зміцнював гроди - укріплені центри ремесла і торгівлі. Поступово сформувався стан земельних власників і лицарів - шляхта. Вона не була однорідною, її очолювали можновладці, наближені до короля, нижчий щабель займали дрібні лицарі - влодики. Можновладці рано виявили прагнення замкнутості своїх рядів з допомогою створення геральдичних родів. Селянство - кмети - було залежним тільки від короля. Розпочався процес зосередження земель у руках можновладців і костелу. Адміністративно держава поділялась на провінції, останні - на міські округи на чолі з каштелянами. Король здійснював контроль за адміністрацією, подорожуючи країною. Столицею було Гнезно, потім Познань, а з серед. 11 ст. - Краків.

Після Болеслава I розпочалась боротьба за королівський престол між спадкоємцями, яка співпала із зміцненням можновладців і феодального лицарства. Терен держави перетворився в арену численних міжусобних війн, в яких претенденти не рідко вдавались по допомогу до сусідніх держав. У міжусобну боротьбу польських князів часто втручались споріднені з ними руські князі, особливо їх галицької гілки. Галицько-волинський князь *Роман Мстиславович* (син польської княжни Агнешки) допоміг *Казимиру II Справедливому* утвердитись у 1191 в Кракові, разом з ним ходив у походи на ятвягів; згодом сприяв своєму союзнику *Лешку Білому* посісти краківський престол.

Період феодальної роздрібленості зміцнив феодальну власність на землю, яка сформувалась з доміняльної (державної), а не приватної власності, як на заході Європи. 312 ст. зростало осадництво в селах і містах вільних переселенців із Західної Європи, які принесли нові форми організації села і міста, що отримали назву «німецького права». Для села було властиве встановлення стабільних грошових повинностей - чиншів, для міста - надання міського права, яке відокремлювало його з системи земельної власності. Феодальна роздрібленість привела до утворення численних князівств, тільки Великопольща і Малопольща зберігали відносну єдність. Міжусобиці полегшували експансію на польські землі німецьких держав. У 13 ст. Бранденбург опанував Західне Помор'є, Любуську землю і просувався на схід. З півночі сильний тиск чинили балтійські племена прусів і ятвягів. Для їх стримування та християнізації князь Конрад Мазовецький у 1226 запросив на свої землі (Хельмінську землю) Тевтонський орден. Останній утворив тут свою державу, уклавши союз з орденом мечоносців (1237), і розпочав експансію на землі слов'ян і балтів, користуючись підтримкою імперії і папства. Чехія за династії Люксембургів захопила розрізнені князівства Сілезії (поч. 14 ст.). Протягом 1241, 1259 і 1287 здійснили кілька походів монголо-татари, яким однак не вдалось опанувати польські землі. Зовнішні небезпеки змушували польських князів шукати шляхів до консолідації сил. Наприкінці 13 - поч. 14 ст. куявськомку князю *Владиславу I Локетку* (1260-1333) вдалося об'єднати значну частину польських князівств під своєю владою і 1320 отримати королівську корону. Політику дальшого об'єднання польських земель продовжив *Казимир III Великий* (1333-70). Він багато зробив для зміцнення центральної влади, поділив країну на воєводства і каштелянства, провів грошову реформу. Казимир III проводив активну зовнішню політику, намагався стримувати експансію німців і хрестоносців. Скориставшись з послаблення *Галицько-Волинської держави*, в 1340 захопив її землі. Казимир III був останнім представником династії *П'ястів*. Його спадкоємцем став Людовик Угорський з Анжуйської династії (1370-84), який одночасно був угорським королем. Прагнучи зміцнитись у польських землях, широко роздавав привілеї містам і шляхті (у 1374 Кошицький привілей звільнив шляхту від податків окрім символічних «двох грошей»). Після його смерті П. і Литва уклали *Кревську унію 1385*, а литовський князь Ягайло одружився з дочкою Людовика, прийняв католицтво і під іменем *Владислава II Ягайла* правив П. і Великим Литовським князівством (1386-1434). Ягайло поклав початок династії *Ягеллонів*. Під його проводом у липні 1410 польсько-литовська армія при підтримці військз Русі і Чехії завдала нищівної поразки військам ордену хрестоносців, які виступали в союзі із загонами 12 країн католицької Європи (див. *Грюнвальдська битва 1410*). Ця поразка і наступна Тринадцятирічна війна 1454-67, що завершилась Торунським миром 1467, остаточно зламали позиції ордену, дозволили приєднати до П. Східне Помор'є, Хелмінську землю, західну частину Пруссії і вийти до Балтійського моря, Владислав II і його наступники *Владислав III Варненчик* (1434-44), *Казимир IV Ягеллончик* (1447-1492), *Ян Ольбрахт* (1492-1501) продовжували боротьбу з німцями на заході, але водночас все більше уваги звертали на схід. У 1434 Ягайло скасував будь-які автономні права руських земель (Галичина і Волинь), поширив на них польське право, суд і адміністрацію. У 15 ст. поляки брали участь у відсічі турецьким завойовникам, польські королі займали трони Чехії та Угорщини, Прагнучи здобути опору серед шляхти, королі продовжували надавати їй

нові привілеї. У 1454 Казимир IV видав Нешавський привілей, який фактично ставив королів у залежність від шляхти. У 15 ст. у П. склалась станово-представницька монархія, головними рисами якої були загальні і земельні сейми (з'їзди) шляхти, як станові представницькі органи. Пьотркувський привілей Яна Ольбрахта (1496) надав завершального вигляду польській монархії, її підставою був сейм, що складався з сенату (магнати і королівська адміністрація) і палати послів (посланці шляхетських сеймиків у воєводствах). У 1505 король *Олександр Казимирович* запровадив звід законів - Радомську конституцію (*Nihil Novi*), яка обмежувала королівську владу на користь магнатів і забороняла королю запроваджувати будь-які зміни у державі без згоди сейму. У 16 ст. П. досягла найбільшої могутності й авторитету, у склад держави увійшла решта земель хрестоносців, а *Люблінська унія 1569* безпосередньо включила землі Великого Литовського князівства з обширними теренами України і Білорусії до складу королівства. П. стала великою багатонаціональною державою, в якій неполяки склали близько половини населення. Загальноєвропейські економічні зрушення, пов'язані із розвитком товарно-грошових відносин, викликали тут складання фільварково-панщинної системи господарства, заснованої на великому земельному володінні і панщинній селянській праці. Ця система зміцнила економічні і політичні позиції шляхти, посилила позаекономічну залежність та політичне безправ'я селянства. Політичний розвиток країни визначався зростанням боротьби короля, магнатів, і шляхетських угруповань за владу. Поступово помітними ставали переваги магнатів, у т. ч. полонізованих українських, які зосереджували в своїх руках величезні земельні володіння, і одночасне послаблення королівської влади. Зі смертю *Сигізмунда «Августа» (1548-72)* ягеллонська династія припинилася. Цим скористалась шляхта, обравши на престол Генріха Валуа (1573-74) - представника французької королівської династії (майбутнього короля Генріха III), який на її вимоги затвердив «Генріхові артикули», що підтвердили усі привілеї і права шляхти, навіть дозволивши їй виступати із зброєю проти короля. Устрій, що склався у 16 ст., отримав назву «шляхетської демократії», а сама держава стала називатись Річ Посполита (республіка) Польська (1569). Столиця перемістилась у Варшаву (див. *Річ Посполита*).

Станова демократія створювала ґрунт для поширення анархії і свавілля різних шляхетських угруповань, які вели боротьбу за владу. Спроби зміцнити королівську владу, до яких вдалися *Сигізмунд I Старий (1506-48)* і особливо його дружина Бона, нашоувхнулись на збройний опір-«рокош» шляхти. Тільки найбільш освічені поляки (А.Ф.Моджевський і ін.) бачили небезпеку послаблення королівської влади і розповзання шляхетської анархії, їм вдалось обрати королем семиградського князя Стефана Баторія (1576-86). Але наступний король зі шведської династії Вазів *Сигізмунд III Ваза (1587-1632)* виконував волю магнатських угруповань. У 16 ст. серед значної частини шляхти і міщан поширились ідеї реформації. Ці ідеї зродили у П. радикальні форми протестантизму у вигляді діяльності громад «польських братів» або аріан, які висували програму соціальної рівності й скасування феодалних відносин. Контрреформація і наступ католицизму, особливо діяльність єзуїтів, поступово повернули провідні ідейні позиції костелу у польському суспільстві і навіть дозволили поширити впливи на схід, де панувало православ'я. В 1596 у Бресті була схвалена церковна унія, що утворила на українських і білоруських землях греко-католицьку церкву, підпорядковану Римському Престолу (див. *берестейська унія 1596*).

Зовнішня політика Речі Посполитої була цілком звернута на схід, в той час як на заході зростали апетити німецьких родів. Недалекоглядний Сигізмунд III Ваза дозволив утвердитись у Пруссії родині Гогенцоллернів. На сході П. зіткнулась із зростаючими впливами Московської держави. Протягом 16 ст. відбулось 6 тривалих війн між суперниками за прибалтійські землі, з яких найбільш виснажливою була Лівонська війна 1558-1583. У боротьбі за Прибалтику П. зустріла нового противника - Швецію. На поч. 17 ст. польські війська здобули декілька перемог над шведами, активно втручались у справи Московії під час т.зв. «смутного часу». У 17 ст. внутрішнє і зовнішнє становище Речі Посполитої погіршилось. Королі з династії Вазів - *Владислав IV Ваза (1632-1648)*, *Ян II Казимир (1648-1668)*, а потім і «власні» володарі М. *Вишневецький (1669-1673)*, *Ян III Собеський (1674-1696)* були змушені підпорядковуватись різним магнатським угрупованням і партіям, які виступаючи під гаслами збереження «золотої вольності» використовували право одноголосності при прийнятті рішень у сеймі («ліберум вето») і право створення конфедерацій (союзів) проти короля. Військові успіхи Яна Собеського у боротьбі з Туреччиною зміцнили авторитет короля, який, однак, виявився недостатнім для посилення королівської влади. За правління короля саксонської династії Веттинів *Августа 11 Фридерик (1697-1733)* внутрішня боротьба досягла апогею.

На внутрішньому розвитку П. згубно відбилися зовнішньополітичні події. Тридцятилітня війна 1618-1648 за гегемонію в Європі зміцнила позиції Франції і Швеції. На південному сході П. змушена була постійно стримувати експансію Османської імперії, на сході тривали сутички з Московським царством за Смоленщину, на півночі довелось поступитись Інфляндією на користь шведів. У 1648 вибухла *національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*, яка різко послабила військові можливості П. Після Переяславської угоди 1654 Б. Хмельницького з московським царем розпочались війни Речі Посполитої з об'єднаними силами Гетьманщини і Московії. У 1655 польські землі були окуповані шведами, а Ян Казимир втік у Сілезію. Боротьбу з окупантами очолив гетьман С. Чарнецький, якому вдалося витіснити шведів у Помор'є. Скориставшись з послаблення П., бранденбурзький правитель Фрідріх Вільгельм оголосив про відокремлення Пруссії від Речі Посполитої. Польськошведська війна завершилась миром в Оліві (1660). Московсько-польська війна завершилась Андрусівським перемир'ям 1667, за яким українські землі були поділені між П. і Московською державою. Польсько-московське зближення, спрямоване проти Туреччини, знайшло вияв у підписанні «Вічного миру» 1686 - Гримултовських трактатів.

У 1672 розпочався тридцятирічний період війн з Туреччиною. Видатну роль в них зіграв король і полководець Ян II Собеський, котрий здобув чимало перемог над турецькими військами, з яких найславнішою була битва в 1683 під Віднем. Новий польський король *Август Н. Фридерик* втягнув країну у Північну війну 1700-21 проти Швеції. Шведські війська опанувавши значну частину польських земель, сприяли обранню на трон молодого магната *С. Лещинського*. Тільки розгром шведської армії у *Полтавській битві 1709* змусив їх залишити польські землі. Натомість значно зросли могутність і впливи Московії, Прусії, а на півдні - монархії Габсбургів.

З середини 18 ст. у польські землі активно проникали ідеї Просвітництва, які породжували тенденції до суспільних реформ. За часів *Августа III Фридерика (1733-63)* знову посилилась боротьба магнатських угруповань. Табір Чарториських прагнув перетворити П. у сильну аристократичну державу, розраховуючи на підтримку Російської імперії. Йому протистояв табір Потоцьких, котрий намагався зберегти магнатську олігархію, орієнтуючись на Прусію. Після смерті *Августа III* при сприянні російської імператриці Катерини II польським королем було обрано прихильника реформ *Станіслава Августа Понятовського (1764-1795)*. Він почав здійснювати реформи в адміністрації, фінансах, освіті. Ці заходи короля викликали незадоволення магнатів, котрі під керівництвом *К. Радзивілла* і за підтримкою Росії утворили антикоролівську конфедерацію у Радомі (1767). Відкрите втручання Росії у польські справи, підтримка православних «дисидентів» викликали утворення в м. Бар (на Поділлі) нової шляхетської конфедерації, що спиралась на підтримку Австрії і Франції (див. *Барська конфедерація 1768*). Терен Речі Посполитої перетворився в арену гострої боротьби протилежних угруповань, підтримуваних європейськими державами. У цих умовах пропозиція пруського короля *Фрідріха II* про поділ польських земель знайшла сприятливий ґрунт, і в 1772 Прусія, Австрія і Росія підписали трактат про поділ польських земель, за яким у П. були забрані Помор'є, Куяви, частина Великопольщі, Малопольща і Галичина, східна Білорусія. У 1773-92 королю і прибічникам реформ вдалось здійснити ряд суттєвих змін, що зміцнювали державу. Чотирирічний сейм (1788-92) за ініціативою групи патріотичних реформаторів, очолюваних *Гуго Коллонтаєм*, ухвалив 3.5.1791 Конституцію, яка запроваджувала конституційну монархію, особисті свободи і рівні права усім громадянам. У відповідь на це консервативні шляхетські кола утворили в 1792 Тарговицьку конфедерацію і закликали на допомогу російську армію. Втручання сусідів привело до другого поділу П., затвердженого сеймом у м. Гродно 1793. Від Речі Посполитої відійшли вся Великопольща і частина Мазовії, всі українські й білоруські землі. Відповіддю на другий поділ стало визвольне повстання, яке очолив військовий інженер *Т. Костюшко*. Патріотична шляхта, міщани і певна частина селянства спочатку домоглись успіхів, але незабаром були розгромлені російською (*О. Суворов*) і пруською арміями. Після придушення повстання у 1795 Росія, Австрія і Прусія здійснили третій поділ П., після чого вона припинила державне існування. Переважна більшість польських земель опинилась під владою Прусії, яка здійснювала на цих землях політику колонізації і онімечування. Австрія утворила на захоплених землях Королівство Галичини і Лодомерії, яке складалось з української і польської частин. Під владою Росії опинилися переважно непольські етнічні землі, на яких основну масу землевласників складала польська шляхта і магнати. Втрата політичної незалежності П. спонукала польське суспільство до розгортання національно-визвольної боротьби за відновлення державності, рушійною силою якої стала патріотична шляхта. На польських землях визвольний рух вилився у діяльність конспіративних клубів, культурних товариств, таємних військових організацій. Серед емігрантських кіл у Франції з'явилися осередки, що будували плани досягнення незалежності при допомозі французького уряду. У 1797 генерал *Я. Домбровський* почав створення польських легіонів під протекторатом *Наполеона I Бонапарта*. Легіони воювали на боці *Наполеона* в Італії, на о. Сан-Домінго (Гаїті). У 1807 після розгрому Прусії *Наполеон* проголосив на частині польських земель Варшавське князівство під своїм протекторатом і «дарував» йому Конституцію - «Кодекс *Наполеона*», яка запровадила рівність усіх громадян, особисту свободу селян, надала право творення державних структур. У 1811 селяни були звільнені від панщини за викуп і отримали право набувати землю у власність.

Поляки воювали на боці *Наполеона* у війні з Росією (корпус *Ю. Понятовського*). В 1813 російська армія окупувала князівство. На Віденському мирному конгресі 1815 польські землі були знову переділені. Варшавське князівство перейшло до Росії під назвою Королівства (Царства) Польського. Офіційне проголошення Королівства Польського (в народі «конгресового») відбулось у червні 1815. Королем став російський цар *Олександр I*. Незабаром царський уряд дарував королівству конституцію, яка забезпечувала певну автономію (сейм, уряд, армія, польська мова, демократичні свободи). Конституційний устрій королівства був несумісний з абсолютистськими порядками Росії. Російська адміністрація почала рішуче обмежувати автономні права. У патріотичному середовищі сформувались таємні організації студентів («Панта коїна», Спілка вільних поляків, Товариство філолатів, Спілка філаретів), польських масонів, утворилось таємне Патріотичне Товариство (1821) на чолі з майором *В. Лукасінським*, котре у тісному контакті з російськими декабристами розпочало підготовку до повстання. Однак обидві організації були розгромлені царизмом. У 1828 група військових зі школи підхорунжих піхоти у Варшаві під керівництвом *П. Висоцького* утворила нову таємну організацію для підготовки повстання, Під впливом революційних подій в Європі в ніч з 29 на 30.11.1830 змовники розпочали повстання у Варшаві і здобули місто. Влада перейшла до національного уряду, контроль над яким залишався в руках аристократичних кіл. Радикально-демократичні сили утворили під керівництвом історика *Й. Лелевеля* Патріотичний клуб, через який поширювали ідеї глибоких суспільних реформ. Уряд і призначувані ним диктатори намагались уникнути реформ, зокрема розв'язання селянського питання, спертись на підтримку іноземних держав. Не вдалося

поширити повстання на інші землі колишньої Речі Посполитої (зокрема українські, білоруські, литовські) і залучити до повстання місцеву польську шляхту. У польсько-російській війні, що розпочалась навесні 1831, польська армія зазнала поразки, і повстання було придушене (див. Польське визвольне повстання 1830-31). Після цього в еміграції опинилась нова хвиля поляків, які продовжували боротьбу за незалежну П. Утворились два головних табори: консервативний («Отель Лямбер») на чолі з А. Чарториським, який передбачав відбудову польського королівства з допомогою європейських держав, і демократичний (Польське Демократичне Товариство), який вбачав майбутню П. демократичною республікою. До другого табору був близький радикальний напрям (Люд Польський), який вимагав відбудови незалежної країни на засадах утопічного соціалізму. Найбільш впливове Польське демократичне товариство і його військові структури налагодили зв'язки з таємними організаціями в польських землях і готували збройне повстання. Сприятливі умови для повстання склались в другій пол. 40-х рр. 19 ст., коли в Європі назрівали демократичні революції. Центром повстання повинен був стати Краків, який після 1815 мав статус «вільного міста». Звідти повстання мало поширитись на Королівство Польське, Познанщину, а також Україну, Білорусію і Литву. Змовники були викриті у Познані, Галичині, Кракові. Однак у кін. лютого 1846 повстання вибухло у Кракові. Національний уряд на чолі з диктатором Я. Тисовським проголосили маніфест, котрий обіцяв скасування панщини і демократичні права всім верствам. У боротьбі з повсталими австрійський уряд використав соціальне незадоволення галицьких селян, які почали громити маєтки і загони польської шляхти при мовчазному потуранні влади. Повстання захлинулось. Краків був переданий до складу Австрії. Невдача 1846 спричинила відносну слабкість польського національно-визвольного руху під час *Революції 1848-1849 в Австрійській імперії*. У Галичині під впливом революційних подій в Австрійській імперії польські демократичні сили навесні 1848 виступили з вимогами надання краю автономних прав, створили Національну раду і національну гвардію. Але на противагу полякам з окремими національними вимогами в Галичині виступили українські кола, що утворили політичну організацію - Головну Руську Раду. Австрійська влада, вміло маніпулюючи польсько-українськими суперечностями, восени того ж року розігнала як польський, так і український патріотичні табори. Єдиним здобутком революції було скасування панщини і наділення селян землею. Польські землі під владою Пруссії увійшли в склад різних провінцій, з частини великопольських земель було утворено Велике Познанське князівство, яке тривалий час зберігало певну автономію. Урядові реформи 1823-1826 звільнили селянство від панщини і феодалної залежності, але за рахунок втрати значної частини землі на користь поміщиків-юнкерів (викупні операції). Промисловість, за виключенням Верхньої Сілезії, розвивалась дуже повільно. З 1831 пруські владні кола розпочали курс на поступову інтеграцію Познанщини у Пруссію. Навесні 1848 Пруссію охопили революційні події. Страх перед інтервенцією з боку Росії змусив німецьких демократів піти на поступки полякам і навіть дозволити їм утворити свою армію у князівстві на чолі з ген. Л. Мерославським. Виник Центральний Національний Комітет, який прагнув відігравати роль польського уряду. Проте пруські демократи швидко дійшли згоди з монархією і заборонили діяльність комітету й армії, Спроби піднести повстання закінчились невдачею - у травні 1848 рештки армії капітулювали.

Польське питання перетворилось у серед. 19 ст. у загальноєвропейське - його розв'язання було тісно пов'язане з усуненням панування в Європі реакційних імперій (Росії, Австрії, Пруссії), які поневолювали численні народи і стримували здійснення демократичних перетворень. Поразка Росії у Кримській війні 1853-1855 викликала гостру внутрішню кризу і посилення демократичного руху в імперії. Ліберальні кола польської шляхти і буржуазії на чолі з маркграфом О. Вельпольським, що виступали за реформи і розширення автономії, утворили на поч. 60-х рр. 19 ст. т. зв. «партію білих». Одночасно зростали впливи радикально-демократичного табору («партія червоних»), який прагнув відбудувати незалежність і здійснити реформи шляхом збройного повстання (Я. Домбровський та ін.). Вони мали зв'язки з польською еміграцією і російським і революційними демократами. У 1861 «червоні» утворили Центральний Національний Комітет і розпочали підготовку до повстання, яке вибухло у січні 1863, Комітет перетворився у Тимчасовий Уряд і проголосив скасування панщини і надання землі у власність селянам. Повстання набуло форм партизанської боротьби. «Білі», що приєднались до повстання, намагались надати йому поміркований характер. Царський уряд у березні 1864 оголосив прогресивні укази про земельну реформу у королівстві. Не виправдались сподівання повсталих на міжнародну підтримку. У квітні 1864 було заарештовано останнього диктатора Р. Траугутта. Царизм вдався до суворих репресій проти учасників повстання (див. також *Польське визвольне повстання 1863-64*).

У другій пол. 19 ст. зайшли глибокі зміни яку розвитку польських земель, так і на міжнародній арені. У Галицькому королівстві, де поляки й українці складали приблизно рівні частини населення, провідну роль відігравали поміщики і церква, яким належали понад 95% земель. Після невдачі польських повстань консервативні поміщицькі кола стали на шлях угоди з габсбурзькою монархією, яка погодилася на певні поступки полякам у Галичині, здійснені в ході перебудови імперії на засадах конституції і державного дуалізму (1867). Ці поступки викликали загострення відносин між поляками й українцями. Польські консерватори проводили політику австрославізму, дбаючи про дальше розширення автономії. Становище поляків у Пруссії значно погіршилось після утворення об'єднаної Німецької імперії (1871). Канцлер О. Бісмарк під виглядом «боротьби за культуру» посилив курс на онімечення польських земель. Урядом була створена спеціальна колонізаційна комісія, покликана позбавити поляків власності і передати її німецьким посадникам. Німецький націоналізм значно посилювався наприкінці 19 ст., коли була заснована у 1894 Спілка східних теренів (т. зв. «Гаката»). На польських землях у складі Російської імперії поступово була проведена

уніфікація адміністративно-територіальних систем, створені губернаторства, підпорядковані варшавському генерал-губернатору, проводилась політика русифікації. Натомість бурхливими темпами розвивалась промисловість, кредитно-банківські підприємства. На поч. 20 ст. на терені колишнього королівства вироблялась майже чверть промислової продукції імперії.

Після поразки Січневого повстання на зміну романтично-змовницькій ідеології у суспільній свідомості стали переважати угодовські концепції «органічної праці» для збереження і розвитку національного потенціалу. В умовах посиленої денационалізації об'єднавчу і культурно-просвітницьку роль відігравав католицький костел. У 70-80-х рр. 19 ст. в польських землях поширилась соціалістична ідеологія, з'явилися соціалістичні організації. З самого початку у соціалістичному русі склались дві течії: національно-соціалістична, яка зв'язувала робітничий рух з традиціями боротьби за незалежність (Б. Лімановський і «Люд Польський»), і соціально-революційна, що ставила на перший план соціальну місію пролетаріату, підпорядковуючи національне питання здійсненню соціальної революції (Л. Варинський і «Пролетаріат»). Соціалістичні організації першої орієнтації заснували 1892 у Парижі Польську Соціалістичну Партію (ППС). Друга течія роком пізніше створила в Женеві Соціал-Демократію Королівства Польського і Литви (СДКПІЛ від 1900). У Галичині соціалістичні організації спочатку створювалися спільно українцями і поляками. Але незабаром їх шляхи розійшлися і 1892 польські соціалісти організувались в окрему Польську партію Соціал-Демократичну Галичини і Цешинської Сілезії (ППСД). У 1895 виникла селянська партія - Стронніцтво Людове (СЛ). Наприкінці 19 ст. польська інтелігенція знову звернулася до національних ідей, обґрунтовуючи завдання відбудови П. у кордонах 1772. У 1897 з'явилась напівлегальна партія Стронніцтво Демократично-Народове (ендеки). Революційні події 1905 у Росії охопили також польські землі. Ендеки висунули гасло автономії польських земель у складі Росії. Більша частина ППС виступила за поєднання боротьби за національну незалежність з демократичними перетвореннями, інша частина на чолі з Ю. Пілсудським утворила окрему партію ППС - революційну фракцію, яка взяла курс на національне повстання. Виникли християнсько-демократичні організації. Готуючись до війни, поляки під керівництвом Ю. Пілсудського створили в Галичині численні воєнізовано-спортивні товариства і законспіровану Польську Військову Організацію (ПОВ). Ендеки на чолі з Р. Дмовським орієнтувались на Росію і країни Антанти, будуючи плани відновлення автономного Королівства Польського в складі Росії.

Перша світова війна 1914-18 знову поставила польське питання на міжнародній арені. Як Центральні держави, так і Росія обіцяли полякам у майбутньому ті чи інші форми автономії. Ю. Пілсудський утворив в складі австро-угорської армії польські легіони. Ситуація докорінно змінилась після Лютневої революції 1917 в Росії, коли в документах Петроградської ради і Тимчасового Уряду з'явилися заяви про право поляків на державну незалежність. Почалось створення польських військових частин у Росії. У Женеві ендеки в серпні 1917 заснували Польський Національний Комітет на чолі з Р. Дмовським, визнаний країнами Антанти. У Франції було сформовано польський військовий корпус під командуванням ген. Ю. Галлера. Прагнення поляків до незалежності було відбите у посланні американського президента В. Вільсона до конгресу в січні 1918, а також у декреті Раднаркому Росії у серпні 1918. З наближенням поразки країн Четвертого Союзу у війні восени 1918 могутній національний рух поляків виявився у заснуванні декількох урядових осередків - у Кракові (Польська Ліквідаційна Комісія), Любліні (Тимчасовий Народний Уряд), Варшаві (Регентська рада і уряд). 11. 11.1918 у Варшаву прибув звільнений з німецької в'язниці Ю. Пілсудський, який, спираючись на ПОВ і ліві партії, проголосив відновлення Польської держави. Незабаром він був призначений тимчасовим Керівником Держави. За його дорученням уряд сформував соціаліст Є. Морачевський.

Найскладнішою проблемою відновленої держави була справа її кордонів. Розв'язання її залежало як від волі країн Антанти, так і від можливостей силою зброї поширити державну територію до освячених традицією великодержавності кордонів 1772. На сході П. у результаті війни з українцями захопила територію *Західноукраїнської Народної Республіки* і домоглася від Антанти визнання цього загарбання (1923). Після підписання *Варшавського договору 1920 з Директорією УНР* Ю. Пілсудський розпочав війну з Радянською Росією (див. *Польсько-радянська війна 1920*), яка завершилась укладенням в березні 1921 Ризького мирного договору, що залишив західноукраїнські і західнобілоруські землі за П. За Версальським мирним договором 1919 до П. була приєднана Познанщина і частина Помор'я з вузьким виходом до Балтійського моря; порт Гданьск (Данциг) отримав статус вільного міста; у Верхній Сілезії, Вармії і Мазурах мав відбутися плебісцит. Проведений в складний час польсько-радянської війни, він віддав перевагу полякам лише на меншій частині цих земель. Лише внаслідок трьох сілезьких повстань (1919-21) союзні держави погодились на передачу П. третини терену Верхньої Сілезії. У жовтні 1920 польські війська захопили у Литви Віденський край. Новостворена держава стала багатонаціональною: національні меншини складали в ній 31% всього населення. У січні 1919 відбулись перші вибори до Законодавчого сейму; вони принесли успіх правим і цекгриським партіям - ендекам, християнським демократам, людовцям. Уряд очолив І. Падеревський. У березні 1921 була схвалена Конституція Польської Республіки, яка встановлювала в країні парламентсько-демократичний устрій. Першим президентом був обраний професор Г. Нарутович, який через тиждень загинув від руки фанатика-ендека. Часто змінювані уряди змушені були шукати шляхів подолання післявоєнної економічної кризи, розв'язання соціальних і національних конфліктів. Уряду економіста В. Грабського в 1923-24 вдалось здійснити ряд фінансових і економічних реформ, які сприяли стабілізації і інтеграції економіки розрізнених земель. У країні розгорнулася боротьба за владу між угрупованням ендеків і прихильниками Ю. Пілсудського. У травні 1926 Пілсудський з допомогою армії й при підтримці лівих сил здійснив державний переворот, встановив авторитарний режим «санації» (оздоровлення). Санаційна

диктатура прагнула централізувати управління країною, спираючись на військову силу. Діяльність опозиційних партій, які в 1929 утворили блок Централів, всіляко переслідувалась. Економічна криза 1929-33 викликала численні соціальні конфлікти. Проти українського національного руху застосовувались «Паціфікації» (1930). У 1935 пілсудчики провели через сейм нову Конституцію, яка фактично скасовувала демократичний устрій і встановила диктаторський режим. Після смерті Ю. Пілсудського у 1936-37 країну охопила хвиля антисанітарних виступів. Однак група генералів на чолі з Е. Ридз-Сміглі зуміла утримати владу, спираючись на нову урядову партію-Табір Національного Єднання (Озон). У зовнішній політиці П. дотримувалась тактики «рівноваги сил», «балансування» між східним і західним сусідами. З приходом до влади в Німеччині А. Гітлера (1933) виникла реальна зовнішня загроза для П. Однак міністр закордонних справ Ю. Бек надалі проводив політику лавірування між Німеччиною і СРСР, унеможливаючи створення системи колективної безпеки проти агресора, котру намагалась заснувати Франція. Недалекоглядну позицію зайняла П. у 1938, коли Німеччина анексувала Австрію, а потім за Мюнхенською угодою розчленувала Чехо-Словаччину. Коли Німеччина в кін. 1938 поставила перед П. неприйнятні вимоги, керівники останньої категорично відмовились від будь-яких союзів з СРСР. Сталінське керівництво навесні і влітку 1939 здійснило різку зміну в зовнішній політиці, відмовившись від непевного союзу з Великобританією і Францією, заключило агресивний пакт про ненапад з Німеччиною (23.8.1939), який передбачав розподіл сфер впливу в Європі, ліквідацію Польської держави. Пакт відкрив шлях до Другої світової війни (див. «Пакт Молотова-Ріббентропа 1939»). 1.9.1939 Німеччина напала на П. Гарантії допомоги П., дані напередодні війни Англією і Францією, виявились химерними. За короткий час польська армія була розгромлена. 17.9. Червона Армія почала наступ зі сходу і захопила західноукраїнські й західнобілоруські землі, які незабаром були приєднані до Радянської України і Білорусії. На цих землях сталінський режим чинив численні репресії і депортації польських громадян. Частина інтернованого польського офіцерства (понад 11 тис.) була розстріляна в концтаборах у Катині, Старобельську, Козельську та ін. Окуповані Німеччиною польські землі були поділені - західні терени і Сілезія були безпосередньо включені до рейху, на східних - створено *Генеральну Губернію*. Окупаційний терор, пограбування національних багатств викликали стихійний рух Опору. Польський уряд, очолений ген. В. Сікорським, виїхав через Румунію у Францію, а з 1940 діяв у Лондоні, представляючи інтереси П. на міжнародній арені та створюючи польські збройні формування на Заході. Після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР сформувалась антигітлерівська коаліція. 30. 7.1941 польський уряд підписав з СРСР договір про спільну боротьбу з гітлерівцями, за яким на терені СРСР створювалася польська армія. Однак з самого початку між сторонами виникли глибокі суперечності, які змусили польське керівництво вивести створену армію ген. В. Андерса на Близький Схід. В окупованій П. емігрантський уряд утворив Армію Крайову (АК). Керівники СРСР взяли курс на створення прокомуністичного табору в окупованій П. На поч. 1942 з допомогою ініціативної групи польських комуністів, що прибула з Москви, була створена Польська Робітнича Партія (ППР), котра виступила з програмою активної збройної боротьби з окупантами у союзі з СРСР. З числа польських емігрантів у СРСР 1943 була створена керована комуністами Спілка Польських Патріотів (СПП) на чолі з В. Василевською. За її ініціативою того ж року була сформована і Польська армія в СРСР. Корінний перелом у ході війни у 1943 викликав активізацію антирадянських кіл у емігрантському уряді; вони надали міжнародного розголосу Катинській справі. Цим скористалось керівництво СРСР для розриву весною 1943 дипломатичних стосунків з емігрантським урядом. Й. Сталін остаточно віддав перевагу підтримці ППР і монтованому нею Національному фронту. На рубежі 1943-44 ППР з участю деяких лівих організацій вдалося створити у підпіллі Крайову Раду Народову (КРН), а також загони Армії Людової (АЛ). На міжнародних конференціях у Тегерані (грудень 1943) і Ялті (лютий 1945) союзники погодилися з вимогою СРСР про встановлення східного кордону післявоєнної П. по «Лінії Керзона», а західного - по ріках Одрі і Нисі Лужицькій; Помор'є і Прусія теж відходили до П. Емігрантський уряд, що був позбавлений можливості брати участь у цих конференціях, не погоджувався із запропонованими кордонами на сході. Прагнучи утримати владу у П., він розробив план «Бужа», складовою частиною якого було Варшавське повстання, яке розпочалось 1.8.1944. Ще у липні 1944 радянські війська звільнили східну частину польських земель, за їх підтримкою у Любліні почав діяти Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ), утворений КРН (до нього увійшли представники ППР і лівих течій ППС і СЛ). Спираючись на Червону Армію і Першу Польську армію у СРСР, ПКНВ не допустив до влади представників емігрантського уряду, заключив угоди з СРСР про східний кордон по «Лінії Керзона», почав проводити земельну реформу. У першій пол. 1945 було завершено звільнення польських земель від гітлерівських військ. За рішенням Ялтинської конференції 1945, а потім і Потсдамської (липень-серпень 1945) західний кордон П. був встановлений по Одрі (Одеру) і Нисі Лужицькій. Одночасно було прийнято рішення про взаємний обмін населенням між П. і СРСР (УРСР). У червні 1945 шляхом залучення деяких поміркованих представників західної еміграції (у т. ч. колишнього прем'єра С. Миколайчика) було утворено Тимчасовий Уряд Національної Єдності, який очолив соціаліст Е. Осубка-Моравський. У наступні роки в країні розгорнулася гостра політична боротьба за владу. ППР і ліві партії (ГПС, СЛ, СД) спирались на політичну і військову підтримку СРСР. Опозиція, очолювана Польським Стронніцтвом Людовим (ПСЛ) С. Миколайчика, підтримувалася збройним підпіллям з загонів колишньої АК. На південно-східних теренах П. діяли загони Української Повстанської Армії. У ряді регіонів розгорнулася справжня громадянська війна. Референдум (червень 1946) про нові кордони й устрій післявоєнної П. за офіційними даними приніс перемогу табору ППР, який використав його як репетицію перед виборами до Законодавчого сейму. Вибори відбулись 19.1.1947 під значним політичним тиском правлячого табору і за офіційними результатами принесли переваги політичному блоку, очолюваному ППР. Його представники сформували уряді обрали

президентом комуніста Б. Берута. Під диктатом Й. Сталіна в 1947-48 було здійснено «чистку» в комуністичному таборі, усунуто і репресовано всіх, хто не поділяв сталінської моделі соціалістичного будівництва (В. Гомулка та ін.). У грудні 1948 з ППР і ППС створено єдину Польську Об'єднану Робітничу Партію (ПОРП), яка стала слухняним провідником сталінських ще й у П. З 1948 взято курс на будівництво «підстав соціалізму» за радянським зразком. В умовах «холодної війни» за вимогою СРСР ПОРП спрямувала всі зусилля на розбудову важкої й оборонної промисловості. Склалась централізована бюрократична система управління. У 1952 сейм ухвалив Конституцію Польської Народної Республіки. П. опинилась за «залізною завісою». Було розбудовано величезний апарат репресій, що включав ПОРП, органи міліції і безпеки, які діяли під контролем радянських «радників». Міністром оборони став радянський маршал К. Рокосовський. На численних політичних процесах було засуджено сотні польських військових і цивільних осіб за участь у русі Опору і політичній боротьбі після війни. Після смерті Й. Сталіна (1953) виникли розбіжності у середовищі ПОРП, які посилились після XX з'їзду КПРС (1956), що засудив культ особи Сталіна і висловився за повернення певних демократичних інститутів. Влітку 1956 політична криза в П. досягла апогею. В країні відбулись численні страйки і демонстрації робітників. Найбільшого розмаху страйковий рух набув у Познані в кін. червня 1956. Політична криза завершилась зміною керівництва ПОРП і держави та поверненням до влади В. Гомулки. Нове керівництво пішло на деякі декоративні зміни, зокрема було утворено Фронт Національної Єдності - об'єднання всіх сил, що поділяли платформу ПОРП, внесено корективи в економічну політику, але залишилась недоторканою централізовано-планова система управління в цілому. Розпочаті 1956-1957 реформи були поступово згорнуті, застосовано репресії проти т. зв. «ревізіонізму», представники якого хотіли прищепити на польському ґрунті моделі західної соціал-демократії. Посилювалось незадоволення інтелігенції цензурними обмеженнями. Керівництво ПОРП намагалось втримати контроль за ситуацією з допомогою посилення централізації й ідеологічних «чисток». У березні 1968 пройшли демонстрації студентів, які особливого розмаху набули у Варшавському університеті. Влада вдалась до репресій і переслідувань, висуваючи гасла антисемітизму. Погіршення економічного становища в кін. 1970 вилилось у чергову суспільно-політичну кризу і грудневі події у містах Балтійського узбережжя, де дишло до кривавих сутичок робітників з міліцією й армією. Рятуючи ситуацію, керівництво ПОРП вдалось до нової зміни керівних осіб. ПОРП очолив Е. Герек, уряд -П. Ярошевич. Нова керівна верхівка роздавала обіцянки розширення демократії і проведення реформ. Але замість цього вдалась до величезних позичок у західних країн, які дозволили тимчасово підняти рівень життя суспільства. Зовнішній борг ліг тягарем на господарство і суспільство. Економічна ситуація постійно погіршувалась. Виникли опозиційні організації (Комітет Захисту Робітників, Конфедерація Незалежної П. та ін), які вимагали запровадження демократичного устрою. Влітку 1980 криза досягла кульмінації і вилилась у численні робітничі страйки, в ході яких було створено опозиційне профспілкове об'єднання «Солідарність» на чолі з Л. Валенсою. Спроби ПОРП змінити керівництво партії і держави не принесли заспокоєння. Діяльність «Солідарності» набула політичного характеру. Намагаючись втримати владу, керівник ПОРП і уряду В. Ярузельський 13.12.1981 оголосив про запровадження воєнного стану. Влада у країні перейшла під контроль Військової Ради Національного Порятунку. Діяльність опозиції була заборонена, а її активісти - інтерновані. Керівництво ПОРП намагалось провести реформи економіки і суспільного життя, які не мали успіху внаслідок панування ідеологічних догм, підтримуваних з Москви. Після початку перебудови в СРСР (1985) було послаблено політичний контроль за країнами соціалістичного табору і склалась умова для початку реальних демократичних перетворень. Наприкінці 1980-х рр. реформаторські сили здобули поважні впливи всередині ПОРП. Згуртованіше виступила політична опозиція режиму. Усвідомлення невідворотності змін привело реформаторів з ПОРП і політичну опозицію до переговорів «круглого столу» на поч. 1989, які поклали початок переходу від тоталітаризму до демократичного суспільства. За угодою між урядом і «Солідарністю» було сформовано перехідні Національні збори (сейм і сенат), які розпочали період реформ. Було запроваджено політичну демократію, внаслідок якої виникли десятки нових партій різної орієнтації, почалось здійснення переходу до ринкової економіки шляхом роздержавлення власності (план віце-прем'єра Л. Бальцеровича). На поч. 1990 ПОРП саморозпустилась, засудивши практику соціалістичного будівництва». Замість неї утворились ряд лівих робітничих партій, найвпливовішою з яких була Соціал-Демократія Республіки Польща. Були внесені зміни у Конституцію, які проголошували П. демократичною республікою. Влітку 1991 відбулись перші демократичні вибори у Національні збори, які не дали переваги жодному політичному угрупованню. Восени того ж року президентом країни було обрано Л. Валенсу. Після розпуску Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги П. проголосила курс на інтеграцію у Європейське Співтовариство і вступ до оборонного союзу НАТО. Труднощі перехідного періоду супроводжувались страйковими кампаніями і частими змінами урядів, які шукали шляхи економічної і соціальної стабілізації. Нові вибори у Національні збори (дострокові внаслідок урядової кризи), що відбулись восени 1993, принесли перевагу лівим силам, об'єднаним у Союзі Демократичної Лівиці (соціал-демократи, соціалісти, людовці та ін.). Уряд, який очолив людовець В. Павляк, запропонував програму дальших ринкових реформ з орієнтацією на їх соціальну спрямованість. У 1993-1994 намітились тенденції до стабілізації економічного розвитку і політичного життя демократичної П.

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОМІРНЕ (помір) - торгівельне мито в Україні у 12-другій пол. 17 ст., а також у Литві, Московії і Польщі в період середньовіччя. П. сплачувалось з певної міри привізного товару , а також при його перепродажу.

Розмір П. не був сталим. В Україні П. становило два гроші за одиницю виміру товару. В другій пол. 17 ст. у *Гетьманщині* П. було замінено московським податком, що становив 5% від продажної ціни товару.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОМ'ЯНКИ (синодики, субітники) - рукописні книги, до яких записували імена померлих для поминання в церквах. П. були родинні, монастирські, цехові та П. братств. У деяких П. є відомості про політичних і культурних діячів, згадки про історичні події. Інколи мали форму сувоїв пергаменту. Окремі П. відзначалися мистецьким оформленням. У 1695 *Львівське братство* надрукувало братський П. З рукопису 1605 М. Максимович у 1841 опублікував уривки П. Луцького братства, 1892 С. Голубєв видав П. *Києво-Печерської Лаври* кін. 15 - поч. 16 ст. (оригінал його зберігається в Державній історичній бібліотеці України). В 1962 у Вінніпегу вийшла друком факсимільна репродукція П. 15 ст. з с. Городища (тепер Сокальського р-ну Львівської обл.). П. - цінне джерело до вивчення антропоніміки і генеалогії.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОНЯТОВСЬКИЙ СТАНІСЛАВ АВГУСТ (17.1.1732 - 12.2.1798) - останній польський король (1764-95). Походив з магнатського роду Понятовських. У 1755 П. у ранзі секретаря британського посольства перебував у Петербурзі. В 1757-62 - посол Саксонії і Речі Посполитої в Російській імперії. При підтримці Катерини II, пруського короля Фрідріха II та магнатського угруповання на чолі з А. Чорториським був обраний 7.9.1764 королем Польщі. Проводив політику, яка повністю відповідала інтересам Росії, що в значній мірі спричинилося до утворення Барської *конфедерації 1768*. За правління П. у Правобережній Україні відбулося велике національно-визвольне повстання - *Коліївщина*. Нерішуче і непослідовно проводив реформи, спрямовані на зміцнення державного ладу Речі Посполитої. За П. відбулися поділи Польщі (1772, 1793, 1795) між Австрією, Прусією і Росією, внаслідок яких *Правобережна Україна* і *Волинь* були захоплені *Російською імперією*, а *Галичина* - *Австрією*. 25.11.1795 П. зрікся престолу. Останні роки життя провів у Гродно і Петербурзі, де і помер.

ПОНЯТОВСЬКИЙ ЮЗЕФ (7.5. 1763 -19.10.1813) - польський політичний і військовий діяч, князь, маршал Франції (1813). Племінник польського короля Станіслава Августа Понятовського. Н. у Відні. З 1780 служив в австрійській армії, був ад'ютантом імператора Йосифа II. В 1792 командував однією з польських армій під час воєнних дій проти Торговицької конфедерації 1792 і російських військ. У 1806 виступив на стороні Наполеона I Бонапарта. З 1806 - воєнний міністр князівства Варшавського. Командував польськими військами під час австро-французької війни 1809, які успішно діяли проти австрійців в *Галичині*. На чолі 5-тисячного польського корпусу наполеонівської армії здійснив похід у Росію. Корпус П., відзначився під час Ляйпцігської битви 1813, за що П. отримав звання маршала. Прикриваючи відступ французьких військ з-під Ляйпціга П. був тяжко поранений і потонув під час переправи через р. Ельстер. Похований у Кракові на Вавелю.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОПЕЛЬ АНТІН (1865-1910)- відомий український скульптор-монументаліст. Н. у с. Щакові поблизу Кракова (Польща). В 1882-84 навчався у Краківській школі красних мистецтв, 1885-88 -у Віденській АМ, деякий час удосконалював майстерність у Берліні та Флоренції. З 1888 жив у Львові, де працював у Політехнічному інституті викладачем малювання і скульптури. П. належить одне з чільних місць в історії розвитку української монументальної скульптури. Беручи участь в оздобленні Львівського оперного театру, створив алегоричні композиції геніїв «Музики», «Поезії» та постать «Трагедії»; виконав композицію «Юстиції» для Палацу правосуддя у Львові. Створив пам'ятники А. Міцкевичу у Львові (у співавторстві з М. Парашуком; 1905-06), Ю. Коженьовському в Бродах, Є. Снядецькому, К. Уєйському, бюст О. Фредро та ін.

К. Кондратюк (Львів).

ПОПЛУЖНЕ - поземельний податок, що його сплачували залежні селяни натурою (зерном, медом, воском тощо) в *Київській Русі* та українських князівствах у 9 - першій пол. 14 ст. Одиницею оподаткування в Київській Русі був плуг, звідси і назва податку. Аналогічний податок у Великому князівстві Литовському та на Чернігово-Сіверщині називався «ланове» (одиниця оподаткування лан; бл. 16,8-25 га), де селяни платили грішми з лану - 10-30 грошів. П. йшло на військові витрати, утримання великокнязівського двору тощо.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОПОВИЧ ІВАН (р. н. невід. - п. 1663) -український військовий діяч 50 - поч. 60-х рр. 17 ст, паволоцький полковник. Н. у с. Ходоркові Паволоцького повіту (тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл.). Учасник *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57*. У 1651 П. відзначився у боях за м. Гомель (Білорусь). За гетьманства І. Виговського та П. Гетері очолював Паволоцький полк. Належав до тієї частини козацької старшини, яка виступала проти про-польської орієнтації гетьмана П. Тетері. В 1662 вів переговори з московським урядом. На поч. 1663 був

заарештований П. Тетерею і засуджений до страти, але за клопотанням Ю. Хмельницького звільнений. Восени 1663 П. організував виступ проти П. Тетері і захопив Павлоч. Незабаром був схоплений гетьманськими військами і страчений.

ПОПОВИЧ ІЛЬКО (1883 - 1.7.1955) - український політичний і громадський діяч. Н. у Чернівцях. Син О. Поповича. За фахом-інженер. Належачи до народовського табору, П. разом з *С.Смаль-Стоцьким*, *Є. Пігуляком*, *М. Васильком*. На поч. 20 ст. виступив одним з активних організаторів українського громадсько-політичного життя на Буковині. Був ініціатором створення «*Січей*», а в 1906 - *Української Радикальної Партії на Буковині*. В 1909-11 видавав у Чернівцях газету «Громадянин». На поч. листопада 1918 після проголошення української влади на території Буковини, П. було призначено військовим комендантом Чернівців. У листопаді 1918 входив до складу Українського Крайового Комітету. В 1918-19 П. був депутатом від Буковинської Національної Ради. Окупація Буковини румунськими військами примусила П. переїхати до Галичини. В січні 1919 брав участь у роботі *Трудового Конгресу України*. До 1939 жив у Західній Україні. Займався громадсько-політичною діяльністю, належав до Української Соціалістично-Радикальної Партії (див. *Українська Радикальна Партія*), був членом ЦК партії. У 1939 депортований більшовицьким режимом. Після Другої світової війни емігрував до Німеччини. В 1948-55 - член *Української Національної Ради в екзилі*.

ПОПОВИЧ ОЛЕКСАНДР [1895 -17.(30).1.1918] - український політичний діяч. У 1914-18 П. був одним з лідерів українського студентського руху в Києві. Проводив активну національно-культурну роботу серед селян Київщини. Належав до *Української Партії Соціалістів-Революціонерів*, член Київського комітету партії. У січні 1918 став одним з організаторів Студентського куреня. У кін. січня виступив разом з куренем назустріч наступаючим більшовицьким військам у р-н Бахмача. Загинув у боях під *Кругами*.

ПОПОВИЧ ОМЕЛЯН (18.8.1856 - 22.3.1930) - визначний український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. У 1886 закінчив вчительський коледж у Чернівцях. У кін. 19 - поч. 20 ст. працював урядовцем в системі шкільництва, в 1892-95 - повітовий інспектор у Сереті і Кіцмані, в 1895-1906 - референт при Крайовій шкільній раді Буковини. П. був одним з провідних діячів українського національно-культурного життя на Буковині. Тривалий час керував роботою найбільшого українського громадсько-культурного товариства на Буковині «*Руська Бесіда*», активно займався організацією українських національних шкіл на Буковині, в 1891-1914 очолював Українське Педагогічне Товариство у Чернівцях (з 1908 - «Українська школа»), в 1906-12 - перший крайовий інспектор українських народних шкіл. У 1885-92 П. був співредактором газети «Буковина», редактором видань «Бібліотека для молоді, селян і міщан» (1885-94) і календарів «Руської Бесіди» (1885-1918). Належав до *Української Національно-Демократичної Партії* (буковинський відділ). У 1911-18 депутат буковинського сейму. В жовтні 1918 П. очолив Буковинську делегатуру *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Після взяття влади у Буковині Українським Крайовим Комітетом (6.11.1918) П. було проголошено президентом краю. Окупація Буковини румунськими військами примусила П. переїхати на територію Галичини. 4.1.1918 П. було обрано заступником Президента УНРади *Є. Петрушевича*, членом Віділу УНРади, очолював шкільну комісію УНРади. Після завершення українських національно-визвольних змагань 1917-21 П. жив у Галичині. В 1920-х рр. працював інспектором Українського Педагогічного Товариства «Рідна Школа» у Львові. Помер у Заліщиках (тепер Тернопільська обл.), П. автор ряду шкільних підручників, зокрема «Грамматика для шкіл народних» (3 книги, 1893-94), «*Ruthenische Sprach-buch für Mittelschulen*» (3 книги, 1897-1902), зб. віршів «Буковина» (1875), «Думка» (1886), «Русько-німецького словника» (1904,1911), перекладів. Залишив спогоди «Відродження Буковини» (видані посмертно, 1933).

ПОРАЙКО ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (12.11.1888-25.11.1937) - більшовицький партійний і державний діяч УСРР. Н. у с. Усті (тепер Снятинський р-н Івано-Франківської обл.). З 1910 навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту, з 1908 -член *Української Радикально-Демократичної Партії*. На поч. Першої світової війни 1914-18 був мобілізований в австрійську армію. В 1915 потрапив у російський полон, де познайомився з ідеологією більшовизму. З 1918 - член РКП(б). Деякий час був головою Астраханського губраднаргогоспу. З квітня 1919 - член президії Галицького бюро при ЦК КП(б)У (згодом -Тимчасовий комітет Комуністичної Партії Східної Галичини і Буковини). У березні 1920 П. було призначено командуючим Червоною *Українською Галицькою Армією*. В квітні 1920 обраний до складу Галицького організаційного комітету КП(б)У (Голорком) на чолі з Ф. Коном. У 1923-25 - член ВУЦВК, обирався головою Полтавського губвиконкому. В 1925-30 - головний прокурор та нарком юстиції УСРР, 1930-37 - заступник голови Раднаркому УСРР. Був членом ЦК КП(б)У, членом оргбюро (1930-37) ЦК КП(б)У. В 1937 П. разом з П. *Любченком* був звинувачений у створенні «націоналістично-фашистської організації», в кін. серпня 1937 заарештований органами НКВС і розстріляний.

ПОРЦЯ - назва податку у Гетьманщині, встановленого московським урядом за правління І. Скоропадського, для утримання московських військ, що перебували на українських землях. Сплачувався натурою або грошми з розрахунку 41 коп. на одного московського стрільця.

ПОРШ МИКОЛА (19.10.1879- 16.4.1944) -відомий український політичний і державний діяч, вчений-економіст. Н. у Лубнах (тепер Полтавська обл.). Походив з німецько-єврейської родини. З кін. 90-х рр. 19 ст. брав участь в українському національному русі. На поч. 20 ст. став одним з ініціаторів створення та провіним членом *Революційної Української Партії*, редагував разом з Д. Антоновичем орган РУП газету «Праця» (виходила в 1904-05 у Львові). У внутрішньопартійній дискусії з групою М. *Меленевського* П. разом з М. Ткаченком наполегливо відстоювали необхідність збереження принципів самостійності України та

існування РУП як незалежної української соціал-демократичної партії. В 1904-05 П. займався нелегальною організаційно-пропагандистською роботою в Києві та Ніжині. Згодом - член *української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*. Спільно з В.- Доманицьким та В. Садовським сприяв розгортанню кооперативного руху в Україні. У 1917 П., будучи одним з лідерів української соціал-демократії активно включився в процес розбудови української державності. З 1917 входив до складу *Української Центральної Ради та Малої Ради*. У вересні 1917 П, полемізуючи під час внутрішньопартійних дискусій з В. Винниченком та Б. Мартосом, вказував на протележність економічних інтересів України та Росії, висловлювався за політичну незалежність України. На поч. листопада 1917 П. був обраний до складу *Крайового комітету для охорони революції на Україні*. 12.11.1917 - призначений генеральним секретарем праці УНР, з кін. грудня (після відставки С. Петлюри) - генеральний секретар військових справ. За поданням П. 16.1.1918 Мала Рада прийняла законопроект «Про народну армію», який регламентував основні засади створення української армії на основі народної міліції. В 1919-20 - посол УНР в Німеччині. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917-21 залишившись в еміграції, відійшов від політичного життя. В своїх працях намагався з'ясувати ступінь колоніального визиску економіки України царським урядом та її значення для загальноросійського імперського господарства. Полемізував під псевдонімом Гордієнко з відомим російським економістом П. Струве навколо проблем і перспектив розвитку української економіки. Помер і похований у Берліні. П. автор наукових праць з статистики («Статистика землеволодіння в 1905 р.», 1907; «Із статистики України», 1907 та ін.), економіки («Україна в державному бюджеті Росії», 1918), національних проблем («Про автономію України», 1907; «Автономія України і соціал-демократія», 1917). Переклав на українську мову працю К. Маркса «До критики політичної економії» (1923).

ПОСАДНИК - 1) Намісник князя у землях, що входили до складу Київської держави у 10-12 ст. П., управляючи певною областю, був зобов'язаний збирати й доставляти князю данину. Вперше згадується в «Повісті минулих літ» під 977. 2) Вища державна посада у Новгородській (12-15) ст. і Псковській (14-16) республіках до їх приєднання до Московського князівства. Обирався вічем з середовища бояр і був головою державної адміністрації та суду. П. командував військом, контролював князя, очолював військовий суд тощо.

ПОСОШНЕ (посошне оподаткування) - державний поземельний податок у Московській державі у 16-17 ст., при стягуванні якого за одиницю оподаткування бралась соха. П. сплачувалось на Чернігово-Сіверщині (до 1618), яку внаслідок литовсько-московської війни 1500-03 було приєднано до Московського царства.

ПОСПІЛЬСТВО - у містах Західної і Правобережної України в 15-18 ст. середня верства міського населення, мешканці (в основному ремісники й купці), які володіли певним майном в місті і мали права міщан (бюргерів), але в тій чи іншій мірі витіснялися патриціатом з керівних органів міського самоврядування - ради й лави. Інколи в джерелах під назвою П. розуміють міську громаду, всіх повноправних громадян міста. Трудові низи П. разом з міським плебсом боролися проти заможної верхівки П., яка прагнула злитись з патриціатом. У той же час, нерідко П. солідарне виступало проти зловживань найбагатших купців-патрициїв, які, користуючись напівфеодальними привілеями, захопили в свої руки управління містами. Внаслідок сутичок П. з патриціатом в деяких містах до складу магістрату увійшли контрольні колегії, що представляли П. - «40 мужів» у Львові і Кам'янці, «24 мужі» в Перемишлі і Самборі.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОСТИШЕВ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (партійний псевдонім - Єрмак; 6(18).9.1887 - 26.2.1939) -радянський партійний і державний діяч. Н. у с. Іваново-Вознесенську (тепер Росія). З 1901 брав участь у революційному русі, з 1904 - член РСДРП. У 1905-08 більшовицький партійний функціонер в Івано-Вознесенську. В 1908 заарештований і засуджений до каторги, з 1912 -на поселенні в Іркутській губернії. У 1914-17 -член іркутського бюро РСДРП. У 1918-20 - один з керівників більшовицького партизанського руху на Далекому Сході. З квітня 1922 - обласний комісар уряду Далекосхідної республіки (ДСР) у Верхньо-Удінську. В серпні 1923 направлений ЦК РКП(б) в Україну. В 1924-25 - секретар Київського губкому, а з осені 1925 - Київського окружного КП(б)У. В 1926-30 - секретар Київського окружного КП(б)У, одночасно - член Політбюро і секретар ЦК КП(б)У. З липня 1930 до січня 1933 - член бюро і секретар ЦК ВКП(б). На поч. 1933 П. висланий особистим представником Й. Сталіна в Україну з необмеженими повноваженнями. В березні 1933 був обраний секретарем ЦК, членом Політбюро ЦК КП(б)У, одночасно - першим секретарем Харківського, а згодом -Київського (з липня 1934) обкому Компартії. Виступав провідником ідеї загострення класової боротьби, заохочував репресивну політику, вів боротьбу з «шкідництвом» і «саботажництвом». П. за безпосередньою вказівкою Й. Сталіна розгромив українське національне відродження, політику українізації, очолив політичну кампанію проти М. Скрипника, що привела до його самогубства. П. виступав за застосування репресивні методів при проведенні колективізації і виконання плану хлібозаготівель в Україні, за боротьбу з «шкідниками» і «націоналістичною контрреволюцією». П. був одним з найголовніших, організаторів голодомору 1932-33 в Україні. На. поч. березня 1937 звільнений від обов'язків секретаря обкому і секретаря ЦКУП(б)У, з 1937 - секретар Куйбишевського крайкому ВКП(б). У лютому 1938 виключений з ВКП(б) і незабаром заарештований. Розстріляний 26.2.1939.

ПОСЯДА ІВАН ЯКОВИЧ [Посяда, Посяденко; 28.3.(9.4.).1823 - 14(24).10.1894] - український політичний діяч, педагог, член Кирило-Мефодіївського Братства (з 1846). Н. у Зінькові (тепер Полтавська обл.). У 1843 вступив на філософський ф-тет Київського ун-ту. В 1846 став членом *Кирило-Мефодіївського Братства*, належав до радикально-демократичного крила, очолюваного Т. Шевченком. У 1847 П. заарештували і

вислали під нагляд поліції у Казань. У 1847-49 навчався у Казанському ун-ті. З 1849 працював помічником правителя канцелярії рязанського губернатора, згодом - урядовцем в Петербурзі. В 1856-65 перебував за кордоном. Після повернення - вчителював у Петербурзі і Полоцьку. В 1869-73 -директор учительської гімназії у Києві, 1873-80 - у Коростишеві. У 1880-91 - директор народних училищу Воронежі (до 1895) та Оренбурзькій губ. Після виходу у відставку повернувся в Україну. Номеру Користишеві (тепер Житомирська обл.)

ПОТАЛА (знищення, наруга) - міра покарання у *Київській державі*. Полягала у вигнанні чи перетворенні у раба засудженого та членів його сім'ї й конфіскації майна. За «*Руською Правдою*» П. застосовували за розбій, окремі види крадіжок, підпал і конокрадство.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОТЕБНЯ АНДРІЙ ОПАНАСОВИЧ [19(31).8.1838 - 20.2.(4.3).1863]] - український політичний діяч, учасник Польського визвольного повстання 1863-64. Н. у с. Перекопівці Полтавської губ. (тепер Роменського р-ну Сумської обл.). Брат філолога О. Потебні. В 1856 закінчив Констянтинівський кадетський корпус у Петербурзі. Служив у Шліссельбурзькому піхотному полку (з 1861 - підпоручник). Перебуваючи з полком у Польщі, став одним з організаторів і керівників таємної організації - «Комітет російських офіцерів у Польщі». У червні 1862 залишив службу і перейшов на нелегальне становище. 27.6.(9.7). 1862 здійснив замах на царського намісника у Польщі. Взяв участь у Польському визвольному повстанні 1863-64. Загинув у бою з російськими військами біля Піщаної Скелі (тепер Польща).

ПОТЕБНЯ ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ [10(22).9.1835 - 29.11.(11.12).1891] - видатний український філолог. Н. у с. Гаврилівці (за ін. дан., хутір Манів біля Гаврилівки; тепер с. Гришине Роменського р-ну Сумської обл.). У 1856 закінчив історико-філологічний ф-тет Харківського ун-ту. В 1860 захистив магістерську дисертацію («Про деякі символи в слов'янській народній поезії», а в 1874 - докторську («Із записок з російської граматики»), яка значною мірою ґрунтувалася на даних української мови. З 1875 -професор Харківського ун-ту. Був головою Харківського історико-філологічного товариства. На поч. 60-х рр. 19 ст. брав активну участь у діяльності Харківської української студентської громади, був учасником фольклорних експедицій на Полтавщині та Слобідській Україні. Розробляв питання теорії мовознавства, фольклору, етнографії, головним чином, загального мовознавства, фонетики, морфології, синтаксису. Основоположник т. зв. психологічного напрямку в українському мовознавстві. Вивчав психологію словесно-художньої творчості, був творцем лінгвістичної поетики. Багато зробив в області слов'янської діалектології і порівняльно-історичної граматики. У загальнотеоретичному плані досліджував, в основному, проблеми взаємовідношення мови і мислення, мови і нації, походження мови. У своїх працях П. висвітлив питання історичного розвитку української мови, гостро виступав проти денационалізації українців. Автор праць: «Думка і мова», «Записка про малоруське наріччя» (1870), «Із записок з російської граматики» (тт. 1-2, 1874; т. 3, 1899; т. 4, 1941), «Мова і народність» (1895), «Із записок з теорії словесності» (1905) та ін. П. належать також праці з фольклору та етнографії «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» (т. 1-2, 1883-87) та ін. За його редакцією виходили твори Г. Квітки-Основ'янека, П. Гулака-Артемівського, І. Манджури, перекладав на українську мову «Одіссею» Гомера.

ПОТІЙ ІПАТІЙ (світське ім'я Адам; 12.8.1541 -18.7.1613)-визначний український письменник-полеміст кін. 17-поч. 18 ст., греко-католицький митрополит Київський і Галицький (1599-1613), один з засновників *Української Греко-Католицької Церкви*. Родом з Рожанки на Підляшші. Походив з української шляхти. Після закінчення Краківського ун-ту П. перебував при дворі кн. Радзивілла Чорного, пізніше служив секретарем (до 1572) польського короля *Сигізмунда III Августа*. До 1588 - земський суддя у Бересті, згодом берестейський каштелян і сенатор. Був близьким приятелем князя В.-К. *Острозького*, належав до прихильників створеного за його ініціативою гуртка літераторів і публіцистів. Овдовівши, постригся у ченці. З 1593 - володимиро-берестейський єпископ. Один з організаторів *Берестейської унії 1596*. У 1596 собор єпископів у Бересті вислав П. і луцького єпископа Кирила Терлецького як своїх уповноважених до Риму, де Папа *Климент VIII* проголосив об'єднання (унію) католицької і православної церкви, одночасно підтвердивши збереження традиційної православної літургії, обрядів і звичаїв української церкви. Після повернення з Риму - учасник церковного собору у Бересті, який підтвердив унію. По смерті митрополита М. *Рогози* - київський митрополит (1599-1613). П. активно намагався утверджувати правове становище уніатської церкви в *Речі Посполитій*, працював на залучення до греко-католицької церкви духовенства і шляхти, приєднав до унії Перемиську єпархію (1611). П. - визначний письменник-полеміст. Автор публіцистичних творів, спрямованих на захист унії, зокрема «Унія, або виклад... артикулів до об'єднання» (1596), «Календар римський новий»(1596), «Антиризис»(1599; польською мовою, 1600), «Оборона собору Флорентійського» (1603), листів до князя К. Острозького та канцлера Великого князівства Литовського Л. Сапеги та ін.

М. Ерстенюк (Львів).

ПОТОЦЬКИЙ АНДЖЕЙ [10.6.1861 -12.4.1908] - польський політичний діяч в Галичині. Н. у Кжешовіцах Краківського округу (тепер Польща). Походив з роду Потоцьких. Син Альфреда Потоцького. Був депутатом віденського парламенту та галицького сейму (в 1901-03 -маршалок сейму), з 1903 - намісник Галичини. Виступав проти задоволення національних вимог українського населення у Галичині, підтримував москвофільську течію в суспільно-політичному житті краю. Під час виборів до галицького сейму в 1908 П., намагався шляхом виборчих порушень та політичного терору не допустити в крайовий парламент

представників українських партій національно-демократичного спрямування. Вбитий українським студентом *А. Січинським* на знак протесту проти виборчих зловживань 12.4.1908.

ПОТОЦЬКИЙ МИКОЛА [1594-10(20). 11.1651]-польський військовий і державний діяч. Походив з магнатського роду Потоцьких. Служив у королівському війську. Під час *Цецорської битви 1620* потрапив у татарський полон, але незабаром був звільнений. Був воєводою брацлавським (1636). З 1637 - польний гетьман, в 1642 староста остерський, в 1643 - староста черкаський, пізніше староста барський і каштелян краківський. З 1646 - великий гетьман коронний Польщі. Керував придушенням національно-визвольних повстань в Україні, очолюваних *П. Павлютом*, *К. Скиданом*, *Д. Гунею*, *Я. Острянином*. У ході *Корсунської битви 1648* П. разом з *М. Калиновським* був взятий козаками у полон, відданий татарам і відправлений до Криму. В березні 1650 визволений за великий викуп. Командував коронними військами в *Берестецькій битві 1651*. Вів тривале листування з *Б. Хмельницьким* про умови укладення *Білоцерківського мирного договору 1651*. Помер у Хмельнику на Поділлі.

А. Жуковський (Париж, Франція).

ПОТОЦЬКИЙ СТАНІСЛАВ РЕВЕРА (1579 -27.2.1667) - польський державний і військовий діяч, полководець. Походив з магнатського роду Потоцьких. Володів значними земельними маєтностями в Галичині і на Поділлі. Посідав високі урядові посади у Речі Посполитій. Був старостою галицьким (1627), каштеляном кам'янець-подільським (1628), воєводою брацлавським (1631) і подільським (1636). Брав участь у *Цецорській битві 1620* і *Хотинській битві 1621*. У 1637-38 командував польськими військовими підрозділами підчас придушення козацьких повстань під проводом *П. Павлюка*, *Д. Гуж* і *Я. Острянина*. В 1652 призначений польним гетьманом, в 1653 - київським воєводою. З 1654 - великий гетьман коронний Речі Посполитої. Очолював польську армію в Охматівській битві 1655. В 1658 - краківський воєвода. Влітку 1660 П. разом з *Ю. Любомирським* командував коронними військами, які розгромили московську армію в боях під *Любаром* та *Чудновом* (тепер Житомирська обл.). Помер у Підгайцях (тепер Бережанського р-ну Тернопольської обл.).

ПОТОЦЬКИЙ ЯН (8.3.1761 - 2.12.1815) -польський історик і письменник, граф. Н. у с. Ликові (тепер Калинівського р-ну Вінницької обл.). Опублікував французькою мовою ряд праць, в яких є зведення відомостей античних авторів з питань стародавньої і середньовічної історії слов'ян та історії географії Сх. Європи, у т. ч. і України: «Дослідження про Сарматію» (т.т. 1-4, 1789-91), «Історичні та географічні матеріали про Скіфію, Сарматію і слов'ян» (т.т. 1-4, 1796), «Стародавня історія Херсонської губернії»(1804), «Стародавня історія Подільської губернії» (1805), «Стародавня історія Волинської губернії» (1805). У своїх працях П., зокрема, обстоював тезу про автохтонність слов'ян. У фантастично-філософському. романі «Рукопис, знайдений в Сарагосі» П. пропагував філософські ідеї французьких просвітителів 18 ст.

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОТЬОМКІН ГРИГОРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ [13(24).9.1739-5(16).10.1791]-російський державний і військовий діяч, дипломат, генерал-фельдмаршал (з 1784), князь. Н. у с. Чижово Духовщинського повіту (тепер Смоленська обл., Росія). З 1756 навчався в Московській університетській гімназії, звідки в 1760 виключений. Військову службу розпочав у кінній гвардії. За участь у палацовому перевороті 1762, в наслідок якого *Катерина II* здобула російський престол, отримав чин гвардійського підпоручика. Учасник російсько-турецької війни 1768-74, з 1768 -генерал-майор, з 1771 - генерал-поручик. З 1770 став фаворитом Катерини II, набув вирішального впливу на внутрішньо- та зовнішньополітичні справи російської імперії. Займав ряд високих державних і військових посад - член Державної Ради, генерал-ад'ютант (з 1774) та генерал-фельдмаршал (з 1784), президент Военної колегії (з 1784). У 1772 на одній з козацьких рад П. був записаний до *Коша Запорізької Січі* почесним козаком під прізвиськом Грицько Нечеса. В 1775 за ініціативою П. було ліквідовано Запорізьку Січ. З 1776 - генерал-губернатор Новоросійської, Азовської та Астраханської губерній, У 1783 П. реалізував проект загарбання Криму Російською імперією, за що дістав титул «князя Таврійського». З 1783 П. управляв новоствореним катеринославським намісництвом, до складу якого увійшла значна частина південноукраїнських земель. П., будучи добрим адміністратором, володіючи фактично необмеженою владою, здійснював заходи по колонізації Півдня України і Криму. В 1776 П. наказав не повертати селян-втікачів з Лівобережної та Правобережної України, чим сприяв заселенню та господарському освоєнню краю (особливо після юридичного запровадження кріпацтва в 1783 у Лівобережжі і Слобожанщині), У період правління П. почалося будівництво Миколаєва, Херсону, Катеринослава, Севастополя, було розпочато вивчення покладів руд і кам'яного вугілля на півдні України. П., розуміючи постійну загрозу російсько-турецького воєнного конфлікту (особливо після захоплення Росією території Кримського ханства) та спостерігаючи перехід колишніх запорожців на підвладні Туреччині землі, вважав за потрібне відновити українське козацтво. З 1783 П. вів переговори з представниками колишньої запорізької старшини (*С. Білим*, *Г. Легкоступом*, *З. Чепігою*) про створення нового добровільного козацького формування. В 1788 П. підтримав проект *В. Капніста* про необхідність відновлення козацьких полків і сприяв організації *Катеринославського Козацького Війська* та Війська Вірних Козаків (згодом - Чорноморське Козацьке Військо). У 1790 П. було присвоєно титул великого гетьмана Катеринославського і Чорноморського козацьких військ. Підтримував контакти з відомими діячами української культури *В. Золотницьким*, *В. Рубаном*, *Л. Січкаривим* та ін. У 1786 добився затвердження проекту відкриття у-ту в Катеринославі (не встиг його реалізувати). Толерантно ставився до діяльності греко-католицької церкви,

підтримував єдиного в Російській імперії уніатського єпископа полоцького І. Лісовського. Був головнокомандуючим російської армії під час російсько-турецької війни 1787-91. Під час мирних російсько-турецьких переговорів 1791 П. захворів і помер на шляху з Ясс до Миколаєва. Похований у Херсоні.

ПОЧАЇВСЬКА ДРУКАРНЯ - видавничий заклад при монастирі у Почаєві на Волині (тепер у Тернопільській обл.), важливий осередок українського культурного життя у 18 - на поч. 19 ст. З 1618 у Почаєві діяла мандрівна друкарня К.Т. Ставровецького, бл. 1730 засновано друкарню при монастирі василіан заходами луцького греко-католицького єпископа Феодосія Лубенецького-Рудницького та ігумена Гедеона Козубського. Першим великим книжковим виданням П.д. був Служебник 1734-35. Крім літургичних книг, видавалися проповіді, повчання, панегірики, підручники. До найважливіших друків належать збірка «Гора Почаєвська», яка включала між іншим житіє Йова Залізо (кілька видань), нотний лормологон (1766 і 1775), збірка повчань і проповідей «Народовіщаніє» (перше вид. 1768), «Богословія наравоучителная» П. Антуана (перше вид. 1776), Богогласник, Біблія (1798, передрук з київського видання). Наприкінці 18 ст. П.д. була єдиною друкарнею, що випускала книжки українською мовою, близькою до розмовної (правила доброго тону «Політика світська», поради І. Лемкевича «Книжиця для господарства...», «Науки парохіяльня») Ю. Добриловського, 1792, 1794 та ін.). Видавалися повчальні і богословські твори українських письменників, що писали мовами церковнослов'янською (Йоасаф Кроковський, Іосиф Торжевський, Амплій Крижанівський), латинською (Мануїл Ольшавський, Корнило Срочинський, Т. Щуровський), польською (Порфирій Важинський, Панталєон Кульчицький, Гнат Филипович). Латинською мовою надруковано посібники з граматики, риторики і філософії, тези філософських диспутів у василіанських монастиря ху Луцьку й Підгірцях, документи з історії української церкви, каталоги ченців, польською - посібники з фізики й геометрії, книжку про мінеральні води, вірші, п'єси і промови польського письменника Вацлава Жевуського, програми вистав з Володимирської василіанської школи. Друкувалися також книги на замовлення російських старообрядців. У 18 - на поч. 19 ст. П.д. надрукувала більше оригінальних творів українських письменників, ніж всі інші друкарні в Україні. Всупереч вказівкам ієрархії П.д. підтримували зв'язки з Києво-Печерською друкарнею, обмінювалися з нею працівниками і виданнями, сприяла в поширенні книжок. У різний час префектами (керівниками) П.д. були Адріян-Антін Громачевський (1739-41), Спиридон Коберський (кін, 18 ст.), редакторами і коректорами Адріян Ляковський, Арсен Сіницький. До оформлення друків залучалися визначні гравери А. Голота, Й.Гочемський, Ф. Стрільбицький. З 1831 монастир передано Російській Православній Церкві і названо лаврою. У другій пол. 19-на поч. 20 ст. (до 1914). П.д. друкувала релігійну літературу, збірки пісень (у т. ч. перевидання «Богогласника»), «Волынские епархиальные ведомости», чорносотенний «Почаевский листок».

Я. Ісаєвич (Львів).

ПОЧАЇВСЬКА ЛАВРА - православний монастир у м. Почаєві (тепер Кременецький р-н Тернопільської обл.). Вперше згадується в писемних джерелах 1527. У 1597 українська шляхтянка Анна Гойська подарувала монастирю великі земельні угіддя. На поч. 1618 при Почаєвському монастирі була заснована друкарня (перша видрукована книга датована 1618). У 1649 на кошти подружжя Ф. і Я. Домашевських збудовано Свято-Троїцьку церкву. В 17 ст. монастир неодноразово зазнавав нападів турків і татар. З поч. 18 ст. П.Л. була підпорядкована чини василіан, які розгорнули широку культурно-освітню та видавничу діяльність. Після придушення Польського визвольного повстання 1830-31 російський уряд передав монастир православному духовництву. В 1833 монастирю було надано статус лаври. У другій пол. 19 - поч. 20 ст. П.Л. була оплотом русифікаторської політики російського царизму на Волині. З 1887 у лаврі видавався, антиукраїнський за своїм спрямуванням, журнал «Почаївський Листок» (з 1906 - орган «Союзу Руського Народу»). У міжвоєнний період монастир підпорядкувався Варшавському митрополиту. У теперішній час П.Л. православний чоловічий монастир. Величний архітектурний ансамбль П.Л. становлять: Успенський собор (1771-91; проект арх. Г. Гартмана; з 1775 будівництвом керували Ф. Кульчицький та М. і П. Полейовський, скульптурні роботи - М. Полейовський; 1781-86), трапезна (18 ст.) у стилі барокко, дзвіниця (1860) у стилі класицизму і Троїцький собор (1906, арх. О. Щусєв) у стилі новгородської архітектури 12-13 ст.

ПОШТУЧНЕ - натуральний податок у 14-17 ст. на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського і Польської держави. Сплачували, в основному, державні (коронні) селяни у розмірі певної частки (1/30-1/10) від загальної кількості (штук) худоби, витканого полотна, рушників, ряден тощо. В Україні П. стягувалось також з старостинських селян (селяни, які проживали у маєтках, що передавалися у тимчасове користування урядовцям як платня за державну службу).

«ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» - збірник норм права 18 ст., що діяли у Лівобережній Україні. На територію Гетьманщини на підставі Березневих статей 1654 не було поширено діяння московського права, де залишалися чинними т. зв. попередні права, тобто звичаєве право, польсько-литовське законодавство і *Магдебурзьке право*. Ці правові норми часто суперечили одне одній і давали судовим органам України можливість по одних і тих же справах виносити різні рішення у залежності від того, на яке джерело вони побажали послатися, що, в свою чергу, призводило до різного роду зловживань у судах. Крім того, царизм прагнув поширити в Україні загальноросійське законодавство, намагаючись, тим самим, добитися якнайшвидшої ліквідації політичної автономії України. Все це і послужило причиною видання царського указу від 28.8.1728 про скликання кодифікаційної комісії. Усклад комісії на чолі з генеральним суддею І. Борозною (після його смерті - генеральним обозним Я. Лизогубом) спочатку увійшли 12, а пізніше - 18 членів. Робота по складенню проекту кодексу продовжувалася 15 років і завершилась у

1743 створенням обширного збірника під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Однак, проект кодексу не був офіційно затверджений. Основною причиною такого ставлення російського уряду до складеного кодексу слід вважати те, що його зміст не відповідав політиці російської влади щодо України. Кодифікатори творчо використали першоджерела, пристосовавши їх до норм і судової практики, що діяли в Україні, Кодекс мав чітку структуру і складався з 30 розділів, які ділилися на 531 артикул, тобто статтю і 1716 пунктів. До нього було прикладено «Іструкцію кодифікаційній комісії» та «Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана», тобто перелік службових військових і цивільних чинів Гетьманщини, Кодекс має пояснення цитат, що наводяться у тексті, алфавітний реєстр, тобто покажчик і заголовки із зазначенням розділів і поданням короткого змісту артикулів. За формою і внутрішньою структурою він відрізнявся від усіх джерел, якими користувалася комісія, а також діючих тоді пам'яток права Російської імперії. Обробка різноманітних за походженням, змістом, мовою і характером збірників, тлумачення і формування основних юридичних понять свідчать про добру правову підготовку членів кодифікаційної комісії, їх ерудицію і загальний високий рівень розвитку юриспруденції в Україні. Кодекс українського права 1743 знав інститути власності і володіння, сервітути і заставне право. Він розрізняв право власності на рухоме майно, на спадкове і набуте майно. Незвичайно розвинений характер мало в кодексі зобов'язальне право. Розрізнялися зобов'язання з договорів і зобов'язання із заподіяння шкоди. Детально регламентувалися договори купівлі-продажу, міни, позички, особистого і майнового найму, поклажі, поруки, зберігання. Важливою рисою кримінального права був його приватно-правовий характер. Переслідування злочину, навіть тяжкого, було в основному приватним. Суд робив кару злочинця залежною від волі потерпілого, а при відсутності останнього - від вимог його родичів. Але з бігом часу щораз сильніше проявлялась ініціатива самих судів у розслідуванні злочинів. Передбачалися злочини проти релігії, проти «честі і влади монаршої», проти життя, тілесної недоторканості, майна, статевої моралі. У кримінальному праві гетьманської доби з'являються цілком нові поняття, зв'язані з ускладненням суспільних відносин і розвитком правових ідей: з'являється поняття замаху на злочин, що відрізняється від поняття доконаного злочину; розрізнення головного злочинця і співучасників, які в певних випадках несли меншу кару; наявність обставин, що виключаються або знижують кару навіть при доконаному злочині (неповноліття, сп'яніння тощо); поняття рецидиву і т. д. В Україні існували такі види покарань: смертна кара, яка мала кваліфіковані (четвертування, втеплення, колесування, спалення, закопування живими у землю) і прості (повішення, відрубання голови) види, калічніцькі і болісні кари, тюремне ув'язнення, позбавлення честі (шельмування), вигнання, відсторонення відпосади, майнові покарання (конфіскація і викуп), церковні кари, серед яких найбільш поширеним було ув'язнення у так звану куну (залізний обруч, яким охоплювалася шия засудженого або його права рука, які приковувалися до зовнішньої стіни церкви або дзвіниці) і ув'язнення в монастир, примусове одруження (при з'валтуванні дівчат), догана. З метою залякування кари, як правило, виконувалися публічно. Для розгляду справ склалася своя судова система. Найвищим судом був *Генеральний Військовий Суд*, підпорядкований безпосередньо гетьманові. Основну кількість справ вирішували полкові, сотенні і сільські суди. Гетьман рідко виступав у ролі судді, але йому належало право помилування і затвердження всіх смертних вироків. Для міських жителів у непривілейованих містах, які не мали Магдебурзького права діяв *ратушний суд*, а в привілейованих - магістратовий. Всі названі судові органи формально були виборними. Вибори суддів як таких, однак, не проводились, оскільки судові функції поєднувалися з адміністративними. В українському процесі, який також був детально регламентований «Правами», досить чітко проводилася різниця між процесом у так званих розправочних, тобто цивільних і кримінальних справах. У розправочних справах панував принцип змагального, а в кримінальних справах - принцип слідчого процесу. Дуже старанно регулювалися всі стадії судового процесу, називалися судові докази. Такими були власне признання, письмові докази, показання свідків, присяга, тортури і мучення. Від останніх звільнялися «знатні чесні люди», божевільні, особи старші 70 років і вагітні жінки. Рішення в цивільних і вирокі в кримінальних справах називалися декретами і могли бути оскаржені в порядку апеляції до вищого суду за винятком справ про безспірні зобов'язання і вироків, винесених на підставі власного признання. Цінність кодексу 1743 полягає в тому, що норми, вміщені в ньому реально діяли в житті, ними на практиці керувалися судові установи. В процесі становлення єдиної правової системи Російської імперії у першій пол. 19 ст. було остаточно покинчено з автономією найважливіших інститутів українського права Гетьманщини.

В. Кульчицький (Львів).

«ПРАВДА» - український літературно-науковий і політичний часопис. Виходив у Львові в 1867 - 3 рази на місяць, 1868-70 - 4 рази на місяць, 1872-78 - два рази на місяць, 1879-щомісячно, 1880 - нарегулярно, 1884 - 1 том, за ред. В. Барвінського та І. Франка, 1888-93 - щомісячно, 1894-96-2 рази на місяць. Фінансову допомогу у виданні журналу надавали П. Куліш та О. Кониський. До заснування «Діла» (1880) часопис був провідним органом народоців. У 1860-70-х рр. з «П.» співпрацювали майже всі відомі українські громадсько-культурні діячі й письменники з Галичини й Наддніпрянської України, зокрема, І. Франко, О. Огоновський, О. та В. Барвінські, С. Воробкевич, О. Партицький, В.Навроцький, Ю. Федькович, М. Подолінський, О. Терлецький, О. Кониський, М. Драгоманов, П. Куліш, Г. Барвінок, Марко Вовчок, М. Старицький, Панас Мирний, І. Карпенко-Карий, І. Нечуй-Левицький, С. Руданський, О. Стороженко. В цей період редакцію видання очолювали: Л. Лукашевич (1867, 1876), І. Микита, А. Вахнянин (1869-70), О. Огоновський (1872-76), В. Барвінський (1876-79). Після 4-річної перерви видання «П.» було відновлено за ініціативою В. Антоновича і О. Кониського для підготовки польсько-українського порозуміння в Галичині (див.

«Нова ера»). В 1890-х рр. часопис відстоював ідеологію правої течії народовецького руху. В ці роки «П.» редагували Є. Олесницький (1888), І. Стронський (1889), П. Кирчів (1890-91), А. Березинський (1891-96). Видавцем і фактичним редактором був О. Барвінський. Серед співробітників часопису в цей час були Б. Грінченко, М. Коцюбинський, А. Кримський, О. Маковей, Ю. Романчук та ін.

ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ - орган, створений російським урядом у 1734 для управління *Гетьманщиною*. Після смерті Д. Апостола (1734) з метою дальшого обмеження державних прав України, російська цариця Анна Іванівна заборонила обрання нового гетьмана і своїм указом передала правління Лівобережною і Слобідською Україною т. зв. Правлінню Гетьманського Уряду. Складалося з шести чоловік. До складу цього органу увійшли три представники російської колоніальної адміністрації в Україні - царський резидент князь О. Шаховський, князь І. Барятинський, полковник Гурьев та троє представників козацької старшини - генеральний обозний Я. Лизогуб, генеральний підскарбій А. Маркович, генеральний осавул Ф. Лисенко (за деякими дан., замість одного з двох останніх входив генеральний суддя М. Забіла). формально члени правління мали рівні права, але фактичним головою став князь О. Шаховський (1736; з 1737 - І. *Барятинський*). Дільність правління привела до посилення контролю і втручання з боку російського уряду у внутрішні справи Гетьманщини. Існувало до обрання в 1750 гетьманом К. *Розумовського*.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА (Правобережжя, Правобічна Україна) - історико-географічна назва частини території України на правому березі Дніпра. Займала територію сучасних Волинської, Рівненської, Вінницької, Житомирської, Кіровоградської, Київської та частково Черкаської й Тернопільської обл. Термін «Правобережна Україна» зустрічається в історичних документах з другої пол. 17 ст. За *Андрусівським перемир'ям 1667 П.У.* (за винятком Києва та округи) залишалась у складі *Речі Посполитої*. Внаслідок укладення Бучацького мирного договору 1672 землі Правобережжя були поділені на три частини: Поділля зайняла Туреччина, Брацлавщина і Пд. Київщина знаходилась під владою правобережного гетьмана П. Дорошенка, решта території П.У. належала Польщі. За Бахчисарайським мирним договором 1681 кордон між Московською державою й Туреччиною встановлювався по Дніпру і під султанську владу потрапляли Пд. Київщина, Брацлавщина та Поділля. Після поразки турецької армії під Віднем (1683) та укладенням Каловицького миру 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698-99*) П.У. знову повністю перейшла до складу Речі Посполитої. На території П.У. відбувались великі національно-визвольні повстання українського народу проти польських поневолювачів - *Палія повстання 1702-04*, гайдамацькі повстання 1734 1 1750, *Коліївщина*. Внаслідок другого поділу Речі Посполитої (1793) П.У. була захоплена Російською імперією. За умовами Ризького мирного договору 1921 частина земель Правобережжя (територія сучасних Волинської, Рівненської та півн. районів Тернопільської обл.) була анексована Польщею, де вони перебували до 1939. З вересня 1939-у складі УРСР.

М. Ерстенюк (Львів).

ПРАПОР - полотнище одного або поєднання кількох кольорів, форми і розміру з написом, прикрасою, часто з певним зображенням. П. державний - офіційна емблема держави, символ її суверенітету. Опис П. державного фіксується в законодавчому порядку, здебільшого в конституції. Щодо своєї приналежності П. поділяються на державні, міжнародні, територіальні, цивільних організацій, церковні, родові, службової особи та неофіційні П. приватних осіб.

Український термін «П.» - генетичний і охоплює всі прапорні відміни й підвідміни. Термін «прапорництво» охоплює три поняття: прапорознавство (спеціальна історична дисципліна, т.зв. вексіологія), прапорне мистецтво (творення і виготовлення прапорів) і прапорне право (правові основи вжитку П.). Найдавніші українські прапорні полотнища були трикутно-клинової форми. На рубежі 13-14 ст. появилися чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Найбільш вживаними кольорами були червоний, далі білий, блакитний, рідко жовтий. Були і кольорові сполучення. Найчастішими прапорними зображеннями були хрести, небесні світила та княжо-родові тризуби-двозуби. Древка були завершені наконечниками. П. Руської землі (Київської держави) був переважно червоний з золотим тризубом-двозубом, того чи іншого великого князівства, а пізніше корогва Галицько-Волинського князівства - блакитна з золотим левом. П. Великого князівства Литовського у 15 ст. був червоний з золотим тризубоподібним родовим знаком Гедиміновичів, а з 15ст. - червоний з зображенням білого лицаря на такому ж коні з золотою упряжкою, з мечем у правій руці і з блакитним щитом з подвійним золотим хрестом на лівому плечі.

За козацько-гетьманської доби з'являється новий характерний прапорний колір, т. зв. малиновий. Найчастіше вживані полотнища були прямокутними, або т. зв. скошені згори вниз або навпаки. Найвищими державними прапорними емблемами були дві гетьманські корогви: перша - червона з зображення білого Архистратига Михаїла і друга - з зображення герба того чи іншого гетьмана. Завідував П. генеральний хорунжий. Гетьманщина користувалась у 17 ст. різнокольоровими прапорами, однак переважав червоний колір. У 18 ст. стали переважати блакитні полотнища з золотими чи жовтими зображеннями гербів та частково інші ознаки, як небесні світила, зброя, постаті святих Михаїла, Юрія та ін. Лицева сторона полкових і сотенних корогв і знамен була національною емблемою з зображенням козака у золотому чи жовтому щитовому полі на блакитному полотнищі, а зворотня - полковою чи сотенною емблемою відповідного кольору з встановленим зображенням. Великий П. Запорізької Січі був червоним. На лицевій стороні - білий Архистратиг Михаїл, а на зворотній - білий грецький хрест, оточений золотими сонцем, півмісяцем, зірками. П. куренів і паланок були переважно малинові з зображенням Архистратига Михаїла або білого

хреста і жовто-блакитні. Запоріжжя дало також початок українському морському прапорництву. Корогва для морських походів була біла з зображенням святого Миколи. З упадком Гетьманщини та приєднанням Центральної і Західної України до Росії та Австрії український П. зник. На поч. 20 ст. у Галичині з'являвся жовто-блакитний П., який прийняли Українські Січові Стрільці. Жовто-блакитне поєднання кольорів було і на П. Української Народної Республіки. 18.1.1918 Мала Рада затвердила проект українського морського П. вироблений Українською Морською Радою (складався з двох смуг, вгорі жовта, внизу синя; на синій золотий знак князя Володимира - Тризуб з хрестом угорі). За гетьмана П. Скоропадського порядок кольорів змінився. 13.2.1918 був затверджений блакитно-жовтий П. Західно-Української Народної Республіки. У березні 1939 державним П. Карпатської України став блакитно-жовтий стяг. Між 1945-49 в еміграції виникли непорозуміння між прихильниками блакитно-жовтого і жовто-блакитного порядку поєднання кольорів, які закінчилися постановою Української Національної Ради від 27.6.1949, яка відзначала, що до остаточного виготовлення державних емблем незалежної влади в Україні національний П. буде блакитно-жовтий.

Перший П. УРСР (встановлений у березні 1918) був червоний з золотими ініціалами «УРСР» у горішньому червоному накутнику з золотим обрамуванням. Після входження до складу СРСР для республіки створено новий П., червоний з золотими схрещеннями серпом і молотом, супроводженими ініціалами «УРСР», 21.11.1949 Президія Верховної Ради УРСР ухвалила горизонтально розташованих смуг: верхньої - червоного кольору (2/3 ширини П.), і нижньої - лазурного кольору з зображенням у верхній частині золотих серпа і молота і над ними - червоної п'ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою. Воєнно-морського і торгового П. УРСР не мала.

Питання національної символіки (зокрема П.) неодноразово порушувалося демократичними силами у кін. 1980-х рр. 12.12.1989 воно піднімалося на другому з'їзді народних депутатів СРСР. 23.3.1990 Перша сесія Тернопільської міської Ради народних депутатів XXI скликання прийняла постанову про національну символіку, один із пунктів містив рішення про встановлення українського національного П. на будівлі міської ради поруч з державним П. УРСР. 28.4.1990 аналогічні рішення були прийняті Львівською обласною Радою народних депутатів, 24.7.1990 на Хрещатику біля будинку Київради було піднято синьо-жовтий П. Після проголошення незалежності України Верховна Рада України 28.1.1992 прийняла постанову Про затвердження державним П. України національного П. Державний П. являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої - синього кольору, нижньої - жовтого кольору, із співвідношенням ширини П. до його довжини 2:3.

М. Ерстенюк (Львів).

ПРИМАКОВ ВІТАЛІЙ МАРКОВИЧ [18(30).12.1897- 11.6.1937]-радянський військовий діяч, комкор (1935). Н. у с. Семенівці (тепер Чернігівська обл.). 31914-член Комуністичної партії. У 1915 за більшовицьку агітацію у військах Чернігівського гарнізону засуджений до заслання у Сибір, У квітні 1917 повернувся з заслання, з травня -член Київського комітету РСДРП(б). Брав участь у жовтневому перевороті в Петрограді, член ВЦВК другого скликання. В січні 1918 П. за дорученням більшовицького керівництва сформував у Харкові перший полк *Червоного Козацтва України*, єдиної радянської військової формації, що частково складалася з українців. У 1918-21 командував підрозділами (бригадою, дивізією, корпусом) Червоного Козацтва в боях проти *Армії Української Народної Республіки*, денікінців, врангельців, загонів Н. *Махна* та польських військ під час *польсько-радянської війни 1920*. У 1923 закінчив воєнно-академічні курси. В 1924-25 - начальник вищої кавалерійської школи в Ленінграді. У 1925-26 був таємним військовим радником при національній армії Китаю (Калганська група військ). У 1927-30-воєнний аташе в Афганістані та Японії. У 1931 вчився в академії Генштабу Німеччини. В 1931-33 - командир корпусу, 1933-35 - заступник командуючого Північно-Кавказького воєнного округу, заступник інспектора вищих воєнних учбових закладів. З 1935 призначений заступником командуючого Ленінградського військового округу. В червні 1937 заарештований та розстріляний разом з М. Тухачевським. Автор статей з військово-теоретичних питань, нарисів та спогадів, зокрема про події 1918-20 в Україні.

ПРИХИЛЬНИЙ АМВРОСІЙ (р. н. невід. - п. 1641) - відомий український архітектор. Італієць за походженням. 31591 -цехмістр цеху будівничих у Львові. У 1592 одержав право громадянина Львова. В 1588 був підмайстром у П. Барбона. Будував у формах італійського Відродження, в поєднанні з місцевими архітектурними традиціями. Брав участь у побудові синагоги Золотої Ройзи (1582), замку Острозьких (1584-89) у Старому Селі (тепер Пустомитівського р-ну Львівської обл.). Після смерті П. *Римлянина* в 1598-1631 (за ін. дан., 1598-1629) П. закінчував (разом з В. Купиносом) будівництво Успенської (Волоської) церкви та костьолу бернардинців (1618-30) у Львові. Проводив спорудження будинків Львівського братства, власного будинку (тепер вул. Староєврейська, № 34), костьолу св. Лазаря (1620-40, у співавт. з Я. Боні), міський костьол (1604-18) з дзвіницею (разом з П. Щасним). фундатор шпиталю св. Лазаря у Львові.

ПРИСОВСЬКИЙ (Присовський) КОНСТЯНТИН (Адам; рр. н. і см. невід.)—український військовий діяч періоду *Української Народної Республіки* та *Гетьманату*, генерал (з 1918). У лютому 1918 П. очолив одну з перших регулярних частин Армії УНР - *Окремий Запорізький Загін*. На поч.березня 1918 підрозділ П. спільно з *Гайдамацьким Кошем Слобідської України* (команд. С. Петлюра) та *Куренем Січових Стрільців* (команд. Є. Коновалець) звільнив Київ від більшовицьких військ. У березні 1918 призначений військовим командантом Київщини. В період правління П. *Скоропадського* - командант гетьманського будинку. Дальша його доля невідома.

ПРОВІНЦІЯ - 1) У Стародавньому Римі підвладні римлянам території поза Апенінським повом, що управлялись римським намісником. У 2 ст. н. е. до складу Римської імперії входили П -Сицилія (перша римська П. з 227 до н. е.), Сардинія, Корсіка, Іспанія, Галлія, Британія, Норік, Іллірія, Дакія, Азія, Віфінія і Понт, Сирія, Іудея, Аравія, Месопотамія, Єгипет, Африка та ін. 2). У Російській імперії та у Лівобережній Україні - адміністративно-територіальна одиниця у 1719-75. Існувала паралельно з сотенно-полковим устроєм *Лівобережної України*. З метою уніфікації територіально-адміністративної системи Гетьманщини та Московської держави в 1708 на українських землях було сформовано дві губернії - Київську і Азовську (всього в Московському царстві - 8). З 1719 губернія поділялась на П. (вперше окремі П. встановлено в 1711-12), яка в свою чергу складалася з дистриктів (з 1726 - повітів). З 1719 Київська губернія поділялась на 4 П.: Білгородську, Севську, Орловську і Київську; Азовська губернія складалася з П.: Воронежської, Єлецької, Тамбовської, Шацької, Бахмутської. П. очолював воєвода, а у губернському місті - губернатор, при якому створювалась губернська провінціальна канцелярія.

ПРОДАН ВАСИЛЬ (29.1.1809 - 16.12.1882) -український громадський і православний церковний діяч на Буковині. Н. у Суховерхові на Буковині. Був священником кафедрального собору у Чернівцях. Належав до москвофілів (див. Москвофільство). В 1869-78 П. очолював першу українську громадсько-культурну організацію у Буковині «*Руську Бесіду*». В 1870 - голова *Руської Ради*. Публікував статті на релігійну тематику в журналі «Буковинська Зоря» (1870-71) та видав поетичну збірку «Стихи».

ПРОКОПІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ (між 440 1 507 -п. після 562) -видатний візантійський історик. Н. у Кесарії Палестинській в аристократичній родині. П.К., будучи з 527 радником полководця Велізарія, брав участь у походах проти персів, вандалів і остготів. Автор «Історії війн Юстиніана» (8 книг, завершена в 553), «Про будови» (553-555); опис будівництва при імператорі Юстиніані (482 або 483-565) та «Таємної історії» (бл. 550; памфлет проти Юстиніана і Федори). Твори П. К. важливе джерело з внутрішньої і зовнішньополітичної історії Візантії й сусідніх держав кін. 5-6 ст., містять цінні відомості про східних і південних слов'ян та гунно-тюркські племена, суспільний устрій, господарство, організацію війська, побут тощо, подають історію їх вторгнення на Балкани.

ПРОКОПОВИЧ В'ЯЧЕСЛАВ (10.6.1881 -7.6.1942) - відомий український громадсько-політичний і державний діяч, історик і публіцист. Н. у Києві. Походив з козацького роду. Навчався на історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту. Після завершення навчання працював у Київській державній гімназії звідки був звільнений за національні переконання. Деякий час був бібліотекарем у Київському міському музею, з 1905 належав до *Української Демократично-Радикальної Партії*, з 1907 - член позапартійного громадського-політичного об'єднання - *Товариства Українських Поступовців*, член Ради товариства. В 1911-17 - П. редактор єдиного у *Наддніпрянській Україні* педагогічного журналу «Світло», співпрацював в українській періодичній пресі (псевд. С. Волох), зокрема в газетах «Рада» та «Боротьба». В 1917 був обраний до складу *Української Центральної Ради* від Союзу Автономістів-Федералістів, згодом -*Малої Ради*. У вересні 1917 став одним з співзасновників *Української Партії Соціалістів-Федералістів*, член Центрального Комітету УПСФ. У січні-квітні 1918 П. - міністер освіти УНР в уряді В. Голубовича. В травні 1920 П. очолив *Раду Народних Міністрів УНР*, сформував останній кабінет міністрів на українських землях у період *Директорії УНР*. З поч. 1921 П. - деякий час міністр освіти в уряді А. Лівіцького. З 1921 перебував у таборах для інтернованих уТарнові, Каліші, Щипюрно (Польща). В 1924 переїхав у Париж, де тісно співпрацював з С. Петлюрою. В 1926-39 - голова Ради Міністрів УНР в екзилі. З жовтня 1939 до травня 1940 - заступник Голови Директорії і Головний Отаман УНР. У 1925-39 редактор журналу -«Тризуб», що виходив у Парижі. Помер і похований у Бесанкурі (поблизу Парижу). Автор праць «Київська міліція» (1918), «Сфрагістичні анекдоти» (1938), «Під золотою короугою» (1943), «Заповіт Орлика» (1939), «Сфрагістичні етюди» (1954), «Печать Малороссийская» та ін.

ПРОКОПОВИЧ САВА (р. н. невід. - п. 1701)-український державний діяч останньої чверті 17 ст. У 1669-воронезький сотник, брав участь в укладенні Глухівських статей 1669. У 1669 їздив з посольством від гетьмана Д. *Многогрішного* до Москви. В 1671 призначений переяславським полковником, згодом - писар *Генерального Військового Суду*. За правління І. *Самойловича* обіймав одну з найвищих державних посад Гетьманщини - був генеральним писарем у 1672-^7. У 1687 П. спільно з групою генеральних старшин (С. Солониною, А. Гамалією, Я. Лизогубом, С.Забілою) став організатором змови проти гетьмана І. Самойловича. В липні 1687 на *Коломацькій раді 1687* брав участь в арешті Самойловича та підтримав кандидатуру І. *Мазепи* на гетьманство. В 1687-1700 - генеральний суддя. Учасник *Чигиринських походів 1677 і 1678 та Кримських походів 1687 і 1689*. Був засновником козацько-старшинського роду *Савичів*.

ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (Теофан; справжнє ім'я - Єлезар; 8(18).6.1681 - 8(19).9. 1736) -видатний український церковний і громадський діяч, письменник, вчений-енциклопедист. Н. у Києві. В 1698 закінчив *Киево-Могилянську Академію*. Згодом переїхав до Польщі, де прийняв греко-католицизм. Вивчав філософію і теологію у польських школах і Римському єзуїтському колегіумі св. Атанасія. Повернувшись у 1702 в Україну прийняв православ'я і постригся у ченці під ім'ям Феофана (Теофана). З 1704 викладав піїтику, риторіку і філософію в *Київській Академії*. Був прихильником І. *Мазепи*, присвятив гетьману свою історичну драму «Володимир» (1705), в якій в образі князя Володимира зображено І. Мазепу. В своїх численних проповідях прославляв гетьмана і звеличував Київ, називаючи його «другим Єрусалимом». П. належав до найосвідченіших людей свого часу, добре володів кількома іноземними мовами. В 1711 П. було призначено ректором Київської Академії. В 1716 за викликом *Петра I* переїхав у Петербург. Став одним з найближчих радників царя в питаннях церковної реформи (допоміг ліквідувати патріархію і створити послухний царю

синод) та державної політики. З 1718 - єпископ псковський, з 1721 - віце-президент синоду (президент-С. Яворський), з 1724 - архієпископ новгородський. У політико-філософських трактатах «Слово про власть і честь царську» (1718) і «Правда волі монаршої» (1722) П. розвинув ідеї освідченого абсолютизму: в обґрунтуванні політичних поглядів використовував ідею природного права і суспільного договору. В богословському творі «Духовний регламент» (1721) обґрунтував нову систему управління церквою (узаколювала влада царя над церковною організацією) під керівництвом синоду замість патріарха. П. сприяв розвитку освіти в Російській імперії, брав участь в організації і створенні Академії наук. Очолював т. зв. «Учену дружину», до якої входили А. Кантемір, В. Татищев та ін. П. одним з перших в Росії вів наукові спостереження, використовував мікроскоп і телескоп. Відомий як видатний публіцист, драматург і поет. П., будучи знавцем не тільки філософії і богослов'я, написав ряд історичних, юридичних, педагогічних і літературно-теоретичних праць («Историю императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии» (бл. 1713), передмову до «Морського статуту», «Коротку книгу для навчання отроків», «De arte poetica» та ін.). Залишив після себе Російській Академії Наук велику бібліотеку (бл. 30 тис. книг) та значну колекцію картин (бл. 170 полотен). Похований у Софійському соборі в Новгороді (Росія).

К. Кондратюк (Львів).

ПРОКОПЧИЦЬ (Прокопчич) СВСТАХІЙ (1806- 1.10.1856)- український вчений-філолог, громадсько-політичний діяч і педагог. Закінчив Львівський ун-ет (богослов'я). У 1830-40-х рр. -учитель Станіславівської, у 1849 - Львівської академічної (української), у 1850-56 - Тернопільської гімназій. Займався дослідженнями в ділянці класичної філології, зокрема вивчав вплив грецької мови на українську. Автор публікацій з цих питань у галицькій періодичній пресі. У 1848-49 - співзасновник і голова Станіславівської Руської Ради, депутат австрійського рейхстагу у Відні. У 1849-50 - заступник голови Головної Руської Ради, в якій представляв демократичне крило, що прагнуло «йти своїми симпатіями назустріч народній масі та бути речником її потреб» (І. Франко). Домагався поділу Галичини на дві національні провінції: українську і польську, активізації діяльності місцевих руських рад, запровадження викладення українською мовою в школах Галичини, заснування кафедри української мови і літератури у Львівському університеті, створення української національної гвардії. Автор статей на політичну й історичну тематику в газетах Відня і Праги, вірша «До люду руського», в якому закликав галичан до діла -«будувати руський дім». Видав німецькою мовою книгу «Руське питання в Галичині» А. Домбчанського - (Під псевдонімом Й. Колосович), в якій на великому документальному матеріалі спростував польсько-шляхетські фальсифікації історії України й спроби заперечення права галицьких українців на самостійний національний розвиток (1849, друге, виправлене і доповнене видання -1850).

Стеблій (Львів).

«ПРОЛІТФРОНТ» («Пролетарський літературний фронт») - літературне об'єднання, засноване в квітні 1930 у Харкові. Ініціаторами створення об'єднання виступили М. Хвильовий та ін. «ваплітяни» (див. *ВАПЛІТЕ*), колишні автори *«Літературного ярмарку»* та частина харківських письменників з організації «Молодняк». Серед учасників «П.» були Г. Епик, М. Куліш, І. Момотта ін. Мета «П.» полягала в намаганні об'єднати всі кращі літературні сили, створити можливості для вільного, нерегламентованого партійними директивами розвитку української літератури. Ідейно протистояла офіційній Всеукраїнській Спілці Пролетарських Письменників, більшість членів якої розробляючи теми пролетарського інтернаціоналізму та радянського патріотизму, виконували політичне замовлення правлячої партії по пошуку націоналізму та західних впливів у художній творчості письменників. Видавав літературно-критичний місячник «Пролітфронт», який виходив у Харкові з квітня до грудня 1930. У журналі друкувалися М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Яновський, Остап Вишня, Ю. Шовкопляс, В. Мисик, П. Панч, І. Сенченко та ін. Адміністративне втручання чиновників від культури у творчі справи, посилення політичного тиску, навішування націоналістичних ярликів примусили «П.» у січні 1931 самоліквідуватися.

«ПРОЛОГ» - український аналітично-видавничий центр, створений в 1952 у Нью-Йорку (з 1968 - інформаційно-аналітична корпорація). Заснований за ініціативою М. Лебедя, М. Прокопа, Ю. Лопанського, Б. Чайківського. Займався вивченням тогочасного економічного і політичного становища України та СРСР в цілому, інформуванням засобів масової інформації Заходу про суспільні процеси в Україні, публікацією праць, в основному, суспільно-політичного характеру, випуском періодичних видань. У 1957-61 «П.» видавав журнал «Prologue» (англ. мовою), в 1957-77 - журнал «Digest of the Soviet Ukraine». «П.» започаткував у 1952 видання серії «Суспільно-політична бібліотека», серед авторів якої були В. Кубійович, І. Майстренко, К. Кононенко, В. Барка та багато ін. «П.» очолювали М. Лебедь (1952-73), М. Прокоп (1973-79), Р. Купчинський (1979-91), П. Содоль (з 1991).

ПРОМЕТЕЇВСЬКИЙ РУХ (Прометеїзм) - міжнародний рух в 1920-30-х рр. поневолених радянським режимом народів за національне визволення та створення незалежних держав. Назва руху походила від імені міфічного титана Прометея, символічний образ якого виявляв віру у безсмертя та непереможність народу, що бореться за свою свободу і незалежність. Існував за межами СРСР в еміграції, об'єднуючи представників народів Азербайджану, Грузії, Дону, Карелії, Криму, Кубані, Пн. Кавказу, Туркестану, України та ін. країн. Створений за ініціативою екзильного уряду УНР. Головним напрямом діяльності руху було об'єднання і координація політичної еміграції з країн СРСР на міжнародній арені для боротьби з колоніальним становцем їхніх народів в СРСР. Осередки руху знаходилися у Варшаві, Парижі, Гельсінкі,

Стамбулі, Тегерані, Харбіні. Діяльність П.р. проявлялася у формі організації клубів «Прометей», конференцій, зверненні до *Ліги Націй*, урядів західних держав та провідних політичних діячів, випуск періодичних видань, інформування світової громадськості про становище прометейських народів в СРСР. Видав у Парижі журнали «Prometee» (франц. мовою, 1926-38) і «La Revue de Promethee» (1938-40), книги та брошури. У Парижі до відомих українських діячів П.р. належали: В. Прокопович, О. Шульгин, І. Токаржевський-Карашевич, М. Шулицький, М. Ковальський, Р. Шулгинтайн. У варшавському осередку діячами прометеїзму були з українців - Р. Смаль-Стоцький, В. Сальський (гол. української секції), Л. Чикаленко, В. Змієнко, П. Шандрук, Т. Олексіук та ін.

«ПРОСВІТА» - українське культурно-освітнє товариство, засноване у Львові групою народовців 8.12.1 868. Основним завданням товариства стало сприяння просвіті українського народу в культурному, національно-політичному та економічному напрямках. За своєю структурою «П.» спочатку була одноступеневою організацією - Головний Відділ у Львові. Статут 1870 надавав можливість засновувати філії у повітах (перша філія відкрита в с. Бортники у 1875). На поч. 1890-х рр. «П.» отримала можливість відкривати власні читальні. Структуру: головний відділ, філія, читальня товариство зберегло до кінця свого існування. Новоутворені філії керували просвітнім рухом в повітах, засновували читальні та допомагали в їх роботі. Діяльність філій координував головний відділ у Львові і його концелярія. У 1914 власні читальні діяли у 75% західноукраїнських земель (1914 - 75 філій, 2944 читальень, бл. 200 тис. членів; 1939 -83 філії, 3075 читальень, 360 тис. членів). Діяльність «П.» регламентувалася статутами, які затверджували загальні збори товариства. Визначальними в його роботі були статuti прийняті у 1870, 1891 і 1924. Перший статут скасував планований раніше науковий характер діяльності товариства і дозволив поширити свій вплив на райони; другий скерував роботу на піднесення економічного добробуту українського села, і в 1924 товариство повернулося до культурно-освітньої праці. Головами «П.» були визначні постаті Галичини: А. Вахнянин (1868-70), Ю. Лаврівський (1870-73), В. Федорович (1873-77), О. Огоновський (1877-94), Ю. Романчук (1896-1906), Є. Олесницький (1906), П. Огоновський (1906-10), І. Кивелюк (1910-32), М. Галушчинський (1923-31), І. Брик (1932-39), Ю. Дзерович (1939). Вагоме місце займала «П.» не тільки в культурному, але й політичному житті Галичини, особливо в кін. 19 ст. Найбільш суттєвого політичного забарвлення набуло товариство за часів головування лідера галицьких народовців Ю. Лаврівського, котрий намагався дійти порозуміння між українцями і поляками, народовцями і москвофілами. «П.» виступала представником народовського напрямку в справах погодження українських партій, була ініціатором створення пресового органу народовців - газети «Діло» (1880), а також політичної організації Народна Рада (1885). У 1869 «П.» добилася допомоги з краєвих фондів на видання українських книжок, спричинилася до заснування українських шкіл в умовах затвердження галицьким сеймом польської мови якурядової (1868), надсилала петиції у справі заснування кафедри української історії у Львівському ун-ті. У листопаді 1918, коли українці проголосили на руїнах Австро-Угорщини *Західно-Українську Народну Республіку*, товариство «П.» стало основою Державного Секретаріату освіти ЗУНР. Залишаючи за собою культурно-просвітницьку функцію, «П.» дала початок численним економічним, фінансовим, спортивним та ін. інституціям. Велика заслуга товариства в розвиткові економіки краю. Поклавши собі за мету поліпшити матеріальний рівень життя українців, як необхідну умову їх культурного розвитку, «П.» заснувало при читальнях храмниці, кооперативи, молочарні, ошадно-позичкові каси, проводило заходи для піднесення агротехнічної культури, забезпечувало друкованою продукцією теоретичні та практичні народногосподарські програми. Економічною діяльністю у 1906 займалася окрема господарсько-промислова комісія. Велика увага приділялася економічній освіті українського села. «П.» відкрила Торгівельну школу у Львові (1911), Жіночу школу господарства в Угорцях Винявських (1912) та Господарську школу в Миловані (1912). Для здібної молоді товариство призначало стипендії та влаштовувало стажування в Європі. Новим етапом в розробці економічних програм у Галичині став організований «П.» Перший Український просвітньо-економічний конгрес 1909 року, в якому взяли участь діячі освіти та економіки з усіх куточків українських земель. Великого значення протягом усього часу існування «П.» надавала видавничій діяльності, як основі поборювання неграмотності та ширення просвіти серед українського населення Галичини. Перша книжка під назвою «Зоря» вийшла в 1869 тиражем 2 тис. прим. За 60 років «П.» видала близько 1000 назв видань, в основному, популярного змісту. З 1877 товариство видавало щомісячні книжечки, які розсилало в обмін на членські внески. При допомозі урядових дотацій «Просвіта» з 1869 до 1876 готувало та видало 22 підручники для українських гімназій (загальний тираж 15100 примірників), що дало поштовх для розвитку української національної освіти. В 1878 у «П.» виходить перший український молитовник, написаний народною мовою. Високим рівнем підготовки вирізнялися серійні видання товариства. Всього «П.» видала 8 серій: «Руська Письменність» (пізніше «Українське Письменство», 1904-28, 25 томів, загальний тираж 172 тис. прим.); «Просвітні Листки» (1907-27, 8 книжок, 23 тис. прим.); «Народна бібліотека» (1920-27, 38 книг, 203 тис. прим.), «Загальна бібліотека» (1920-25, 8 книг); «Учіться, брати мої...» (1921-29, 9 книг, 45 тис. прим.); «Історична бібліотека» (1928-25, 10 книг, 48 тис. прим.); «Бібліотека «Життя і Знання» (1925-39, 53 книг, 158 тис. прим.). Для ширення просвіти і розвитку теорії та практики української книжкової справи, «Просвіта» видавала 7 періодичних органів: «Письмо з «Просвіти» (1876-79, 1891-94, 1907-14, 1921-33), «Читальня» (1894-96), «Аматорський театр» (1925-27), «Бібліотечний порадник» (1925-26), «Народна Просвіта» (1922-27), «Життя і Знання» (1927-39), «Просвіта» (1936-39). Редакторами книг і періодичних видань «П.» були відомі громадські і культурні діячі. Зокрема, Ю. Романчук, Ом. Партицький, Я. Весоловський, І. Франке, С. Шах, В. Левицький (Василь Лукич), П. Огоновський, К. Левицький та ін. Художньою цінністю книгам «П.» додають ілюстрації художників Ю.

Панкевича, І. Труша, П. Ковжуна. З 1869 при централі «П.» функціонувала наукова бібліотека, яка після передачі в 1909 значної частини фондів Бібліотеки НТШ реорганізована в публічну бібліотеку. Велика кількість книг поступала із Наддніпрянської України шляхом книгообміну та добродійних пожертв. Власні бібліотеки мали понад 50% читалень «П.». Одночасно з виданням популярної літератури «П.» організувала в регіоні широку мережу книгорозповсюдження. Книги розсилалися поштою, вперше була організована виїзна торгівля («мандрівні бібліотеки- 1924), проводилися виставки-ярмарки української книги. Незважаючи на власні матеріальні труднощі, велику кількість книжок «П.» поширювала як благодійну допомогу, а також розсилала у віддалені місця компактного проживання українців. У 1930-х рр. товариство відкриває власну книгарню у Львові. Одночасно з бібліотекою при «П.» був заснований музей і архів, де зберігалося чимало реліквій, котрі згодом були передані НТШ та Національному Музею. Джерелом прибутків «П.» були членські внески (бл. 30%), пожертви громадян, краєві та державні дотації, прибутки з власних установ. Переважна більшість поляків у галицькому сеймі перешкоджала виділенню державної допомоги товариству, а після Першої світової війни 1914-18 будь-які дотації припинилися. Польська влада чинила опір при реєстрації нових філій та читалень, не дозволяла поширювати роботу на північно-західні землі. У вересні 1939 діяльність «П.» була припинена, значна кількість майна і книжкових фондів товариства знищена. Діяльність львівської «П.» викликала широке зацікавлення за межами Галичини, і, в першу чергу, на Наддніпрянській Україні. Заснувати аналогічні товариства тут була можливість тільки після революції 1905. Перше освітнє товариство за прикладом галицького і під назвою «П.» виникло в жовтні 1905 в Катеринославі. Товариство відкрило 4 філії, розпочало видавничу діяльність (часопис «Добрапорада»). В її роботі брали участь Д.Яворницький, В. Біднов, Д. Дорошенко та ін. Восени 1914 була закрита за «розповсюдження сепаратизму». Активно почала свою діяльність «П.» в Одесі (листопад 1905). Товариство відкрило бібліотеку, книгарню, музей, проводило літературно-музичні вечори, розпочало видавничу діяльність (часопис «Народна справа»). В 1906 завдяки «П.» в Одеському ун-ті проводилися виклади історії України М. Грушевського українською мовою. Проте в 1908 її діяльність заборонили. В травні 1906 відкрилася «П.» у Києві, яка згодом стала керівним центром для інших товариств. Заходами Б. Грінченка, М. Лисенка, Лесі Українки, С. Єфремовеата ін. Київська «П.» розгорнула широку видавничу діяльність (34 книги накладом 163760 прим.), відкрила бібліотеку-читальню, проводила лекції, концерти, виставки. В київській «П.» діяло 3 комісії: артистична, шкільно-лекційна, бібліотечна, які визначали основні напрямки її діяльності. Окрема підкомісія займалася розробкою національних програм для дошкільних закладів, початкової школи, народного університету. Проте в 1910 влада ліквідувала товариство. В 1906-11 «П.» діяли в Кам'янці-Подільському, Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Мелітополі та ін. містах України. У 1917-22 «П.» стали центрами українського національного життя на центральне та східноукраїнських землях. 20.9.1917 у Києві відбувся з'їзд «П.», на якому було утворено Всеукраїнську Спілку. В 1922 році понад 4 тисячі філій «П.» було ліквідовано. На поч. 20 ст. «П.» діяли на Підляшші, Холмщині, Волині, Закарпатті, в ряді країн Європи, Північної та Південної Америки. Всі вони в міру своїх можливостей підтримували зв'язки із Львівським товариством, намагалися налагодити книгообмін. У вересні 1990 товариство відновило свою роботу під назвою Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта».

А. Середяк (Львів).

ПРОСВІТНИЦТВО - ідеологія періоду епохи переходу від феодального до громадянського суспільства, становлення капіталістичних відносин, згідно з якою становлення нового суспільного ладу можливе за допомогою реформ та освіти. Носії цієї ідеології - просвітники - мали широкий світогляд, в якому виділялися концепція освіченого абсолютизму, ідея цінності людини, критика церкви, патріотизм, осуд експлуатації людини людиною, утвердження самосвідомості й самоцінності особи. Цим просвітники відрізняються від просвітителів, якими є всі носії освіти і прогресу. В українській філософській думці виділяється етап раннього П., яке виникає в епоху зародження капіталізму (перша чверть 18 ст.). Соціально-економічні фактори зумовили його своєрідність як синтезу ідей гуманізму й Реформації, не затушовуючи і його специфічних рис: вивільнення філософії з-під опіки теології, інтерес до природознавства, відхід від спекулятивного мислення тощо. На цьому етапі зароджується одна з основних ідей П. - ідея залежності суспільного прогресу від поширення освіти. Українське П. мало своїм ідейним підґрунтям як власні, так і запозичені ідеї французьких енциклопедистів - Вольтера, Дідро, Руссо, Ла-метрі, Монтеск'є, Маблі та ін. Власні традиції -це гуманістичні ідеї діячів братств та Києво-Могилянської академії. Випускники Києво-Могилянської академії стали в Україні першими носіями ідей Просвітництва, Вони ж створили у Петербурзі гурток під назвою Зібрання, яке дбає про переклад іноземних книг російською мовою, (керував Г. Козицький). За 15 років (1768-83) видали 173 томи (112 назв) творів французьких просвітників, «Енциклопедію» Дідро. Своєрідність українського П. полягає в тому, що тут ще не було середнього класу -носія ідей П. в Європі, тому українські просвітники-це ліберально-різноманітні інтелігенція, об'єднана вірою у перетворюючу силу освіти. Критикуючи існуючий суспільний лад, вони вимагали пом'якшення експлуатації селян, раціоналізації сільськогосподарського і промислового виробництва, звільнення селян із кріпацтва, демократизації суспільства. У своїх маєтках просвітники організовували гуртки учених, де обмірковували ідеї суспільного прогресу. Це трактувалось особливо під час правління «філософа на троні» -*Катерини II*, коли роль *Києво-Могилянської Академії* в Україні було зведено до звичайного училища «епархіальних євреїв», закрито Харківський, Переяславський і Чернігівський колеґіуми. Члени «Попівської академії» (у с. Попівцях на Сумщині) в маєтку О. Паліцина вивчали твори французьких просвітників. Тут виникла ідея створення Харківського ун-ту, яку здійснив у 1805 член гуртка В. *Каразін*. Подібний гурток діяв у маєтку В. Пасенка в

Кременчуці. В.Каразін виділявся серед просвітників глибоким інтересом до природничих наук, впровадженням їх досягнень у життя. У своєму маєтку він налагодив технологію виробництва спирту, макаронів, консервування продуктів, які швидко псуються, а також вивчав вплив лісосмуг на клімат і родючість ґрунтів. Сучасники називали його «українським Ломоносовим». В. Капніст - відомий поет, боровся за покращення моралі в суспільстві, викривав у своїх творах суспільне зло і жорстоку експлуатацію підданих, лицемірство, фальш, хабарництво та підлабузництво. Серед просвітників - випускників Києво-Могилянської Академії були літератори, перекладачі, публіцисти, зокрема М. Мотоніс, В. Рубан, Г. Полетика, Я. Козельський та ін. Свій суспільний ідеал просвітники формували на основі ідей свободи, рівності і власності. Висувалася концепція розумного егоїзму або доброчесності, філософське підґрунтя якої розробив Я. Козельський у своєму творі «Філософські речення». Вищим законом державного управління вважали загальну вигоду. Цікаві ідеї, які висловили просвітителі у своїх творах, торкаються суспільного прогресу. Зокрема, С. Десницький сформулював ідею, що в основі суспільного прогресу лежить вкладене в людину від природи «повсякчасне прагнення до вищого стану». Здібності й сили в людині зосереджуються на єдиній меті - прагненні досконалості. С. Десницький, який працював професором Московського ун-ту, розробив теорію членування історії, на основі тези, що змінюється не природа людини, а її господарська діяльність. У зв'язку з цим розробив концепцію чотирьох станів людства: 1 - полювання, живлення плодами землі; 2 - пастуший стан; 3 - хліборобський стан; 4 - комерційний стан. Із своєї філософії історії автор цієї концепції робить висновок, що суспільні явища треба досліджувати відповідно до стану народів. Природа - основа і мета суспільного розвитку, суспільні закони повинні випливати із природного права. Справедливі лише ті закони, які підтверджуються природним правом. При феодалізмі, робить висновок просвітник, це неможливо, тому цей лад необхідно змінити на засадах розуму або природного права. До українських просвітників зараховують і Петра Лодія - першого викладача філософії відкритого для українців у 1787 при Львівському ун-ті *Studium Ruthenum*. Він був професором логіки, метафізики і моральної філософії, переклав українською мовою твір Хр. Баумейстера «Моральна філософія». Із ряду праць просвітників виділяється «Історія Русів», П. 18 ст.-це якісно новий етап у розвитку української філософської думки. Він характеризується поширенням ідей класичного західноєвропейського П., а також утвердженням в Україні двох типів ідеології П.: 1) ідеологія дворянського П., яка виражала інтереси міщан та сил, що були зацікавлені у розвитку освіти і науки, техніки. Вони виступали за вдосконалення розуму як запоруки історичного поступу людства. Це -науково-освітній напрям. 2) Етико-гуманістичний напрям як вираз протесту широких мас проти первісного нагромадження капіталу і феодально-кріпосницького гноблення. Цей напрям найповніше втілює Г. Сковорода. Він відкидає і феодалізм, і капіталізм, заперечує матеріальний інтерес і накреслює шлях до щастя людини через моральне вдосконалення, духовне просвітлення. Згодом, у першій половині 19 ст. ідеї П. становили основний зміст суспільно-політичної діяльності романтиків.

М. Кашуба (Львів).

ПРОЦЕС 59-ох (процес Другої екекутиви ОУН у західних областях України) - судовий процес над групою української студенської та учнівської молоді, переважно членами *Організації Українських Націоналістів*. Вибувався 17-19.1.1941 у Львові в залі будинку УНКВС по Львівській обл. Серед обвинувачуваних були А. Березовський, Р. Берест, Н. Винників, А. Вовк, О. Волошин, Б. Гончарук, Р. Горбаль, М. Грицай, Р. Дяків, І. Зубач, Д. Клячківський, В. Ковалюк, Д. Коверко, М. Ковалюк, Т. Коцюба, Т. Крупа, Б. Куницький, О. Левицький, І. Максимів, М. Матвійчук, С. Нирка, М. Одноріг, М. Пецух, Г. Столяр, П. Шенгера, І. Пик та ін. Підсудних, яких було заарештовано у вересні 1940, звинувачено у зраді батьківщини і в приналежності до націоналістичної організації, яка готувала антирадянське збройне повстання. Захисниками на процесі виступали Р. Криштальський, В. Жовнір, та І. Скибінський. 42 обвинувачені, включаючи 11 жінок, були засуджені до смертної кари, решту підсудних - до 10 років табірних робіт і позбавлення громадянських прав на 5 років. Засуджених до ув'язнення в таборах вивезли в Омськ. У березні 1941 смертну кару 21 засудженому було замінено на важкі роботи строком від 15 до 25 років, решту - страчено. 20-21.6.1941 в'язнів (за винятком 4 хворих дівчат) вивезли до в'язниці у Бердичів. З наближенням гітлерівських військ до міста ув'язненні зробили невдалу спробу втечі, під час якої загинули О. Левицький і М. Пецух. Після відступу радянських військ з Бердичева в'язні були звільнені.

ПРУТСЬКИЙ ПОХІД 1711 - воєнний похід московського війська на чолі з Петром I у Молдавію під час московсько-турецької війни 1711-13. У листопаді 1710 Туреччина, прагнучи повернути втрачений Азов (див. Азовські походи 1695-96) та повністю відновити вплив в Українському Причорномор'ї, 20.11.1710 оголосила війну Московському царству. Напередодні початку московсько-турецьких воєнних дій відбувся спільний похід військ П. Орлика та його союзників -загонів кримських татар і польських коругв Й.Потоцького у *Правобережну Україну*. Після ряду вдалих бойових операцій проти полків І. *Самойловича* та московських військ П. Орлик через чергову зраду татар, був змушений відступити у турецькі володіння. Навесні 1711 московська армія вирушила через українські землі на Молдавію. Вступивши на територію Правобережної України, царські підрозділи, за наказом *ПЕТРА I*, нищили українські міста і села, катували місцеве населення, десятками тисяч переганяючи його у *Лівобережну Україну*. В червні 1711 основні сили московського війська (46 тис.чол., 120 гармат.) під командування Петра I та загопи його союзника молдавського господаря Д. Кантеміра (5 тис. чол.) правим берегом р. Прут підступили до м. Ясс. На поч. липня 1711 у р-н Фальчі (Фальчіце) підійшла турецька армія (бл. 120 тис. чол., 440 гармат) та 70-тисячна кіннота кримського хана Девлет-Гірея. 8-9.7. біля с. Станілешти відбулась вирішальна битва, внаслідок якої московська армія була повністю оточена в урочищі Нові Станілешти Становище оточених московських військ

було критичним і її капітуляція стала неминучою. Однак московським агентам вдалося підкупити головнокомандуючого турецькою армією (страчений після повернення в Стамбул), який погодився піти на переговори з московським командуванням. Мирні переговори завершилися укладенням *Прутського мирного договору 1711*. Воєнний стан між Московським царством і Османською імперією продовжувався до підписання Андріанопольського мирного договору 1713.

М. Ерстенюк (Львів).

ПРУТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1711 -мирний договір між Московською державою та Османською імперією, підписаний 12(23).7.1711 у військовому таборі на р. Прут біля Ясс у ході московсько-турецької війни 1711-13.3 московської сторони переговори вів П. Шафіров, з турецької - Баталджі-паша. Зазнавши поразки під час *Прутського походу 1711*, московський уряд зобов'язувався передати Туреччині частину українських земель - Азов з прилеглою територією;зруйнувати нещодавно збудовані фортеці - Таганрог, Кам'яний Затон на Дніпрі та Новобогородицьку в гирлі р. Самари, не втручатись у справи Речі Посполитої, Московському царству заборонялось мати свого посла у Константинополі. Туреччина повинна була дозволити московській армії на чолі з Петром I вільно вивести свої війська з артилерією та обозом з Молдавії. У ході переговорів досягнуто угоди про обмін полоненими та вільну сухопутну торгівлю між обома державами. Виконання умов П.м.д, розтягнулось надва роки і їх так і не було повністю реалізовано. Умови П.м.д. було покладено в основу московське - турецького договору, підписаного 5(16).4.1712 та Андріанопольського мирного договору 1713, за якими Московія зобов'язувалась передати Османській імперії Азов з прилеглими територіями по р. Орелі та вивести свої війська з Правобережної України.

М. Ерстенюк (Львів).

ПРХАЛА ЛЕВ (1892- 1966) - чеський політичний і військовий діяч, генерал чехо-словацької армії. В лютому 1939 П. був призначений президентом Чехо-Словаччини Е. Гахою міністром внутрішніх справ Карпатської України (замість Е. Бачинського), що викликало хвилю протесту серед українського населення краю. 14.3.1939 за наказом П. відділи чехословацької армії напали на підрозділи «Карпатської Січі» у Хусті, але після кількогоднинних боїв, натрапивши на рішучу відсіч січовиків, були змушені відступити. На поч. агресії Угорщини проти *Карпатської України* П. не підтримав пропозиції головнокомандуючого українськими військами С. ефремова про створення спільного фронту для боротьби із загарбниками і відвів чехо-словацькі частини на територію Польщі. Під час гітлерівської окупації Чехо-Словаччини жив у Лондоні. Виступав проти політичної лінії президента Е. Бенеша. В 1950-60-х рр. тісно співпрацював з українськими політичними колами в *Антибільшовицькому Блоці Народів*.

ПСЕВДО-МАВРИКІЙ - (умовне найменування автора візантійського трактату «Стратегікон» (рубіж 6 і 7 ст.), що інколи приписувався імператору Маврикію (правив в 582-602). Твір П.-М. важливе джерело для вивчення воєнного мистецтва *Візантії*, а також суспільного ладу, військової справи та побуту антів, аварів і персів.

ПТОЛЕМЕЙ КЛАВДІЙ (2 ст.) - видатний давньогрецький вчений 2 ст. н. е. Відомостей про його життя зберіглося мало. Жив і працював, переважно, в Александрії (Єгипет), де в 127-151 проводив астрономічні дослідження. Є дані, що П. К. помер бл. 168. Автор трактату з астрономії «Велика систематична побудова астрономії в 13 книгах» (араб. назва «Альмагест»). До появи праць М. Коперніка, твір П. К. залишався неперевершеним зразком викладу всієї сукупності астрономічних знань. Подав каталог 1022 зір. Розвинув геоцентричну систему світу, згідно з якою в центрі світу ніби-то міститься нерухома Земля, а навколо неї рухаються всі небесні світила. У відомому творі «Посібник з географії» (8 книг, в 1475-1600 вийшло 42 видання цієї праці) систематизував географічні знання свого часу, навів географічні координати ряду відомих здавна пунктів і поклав їх на карту. Твір містить відомості про різні місця та племена Сарматії, є цінним джерелом з історії географії Українського Причорномор'я. В стародавні часи астрономічні дослідження датувалися роками правління царів, у зв'язку з чим П. К. склав «Хронологічний канон царів», який є важливим джерелом для хронології.

ПУД - одиниця виміру ваги (маси), що застосовувалась в Україні з часів *Київської Русі*. П. приблизно дорівнює давньогрецькому золотому таланту (ймовірно, від нього і походить). П. дорівнював 40 фунтам (бл. 16,380496 кг.). У зв'язку з запровадженням метричної системи мір вийшов з ужитку.

ПУЗА ЄВГЕН (2.2.1880-13.12.1922)-закарпатський український громадсько-політичний діяч, журналіст. Після закінчення військово-технічної академії в Празі працював у військовому картографічному інституті, пізніше державним службовцем у Відні. В 1919 П. виступив одним з засновників Головної Руської (Української) Ради у Хусті, був делегатом до *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19* у Станіславові від Закарпаття. В 1918-19 -майор *Української Галицької Армії*, референт авіації при *Начальній Команді УГА*. Після включення Закарпатської України до складу Чехо-Словаччини П. з грудня 1919 до квітня 1920 входив до складу автономії директорії (очолював відділ внутрішніх справ), був секретарем губернатора Підкарпатської Русі Ю. Жатковича. П. став ініціатором створення Української (Руської) Соціал-Демократичної Партії на Закарпатті. В 1920-22 редагував у співпраці з С. Ключураком партійний друкований орган -газету «Народ» (з 1922 - «Вперед», виходила в Ужгороді) та засновував філії «Просвіти» на Гуцульщині. Помер в Ужгороді.

ПУЗИЦЬКИЙ АНТІН (р. н. невід. - 1945) -український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, У роки Першої світової війни 1914-18 -командир дивізії російської армії на Південно-Західному фронті, Тіолковник. З вересня 1917 - командир українізованої 4-ї стрілецької дивізії 2-го Січового Запорізького Корпусу. В період *Гетьманату* - командир 43-го Гайворонського полку, 16-ї піхотної дивізії, Окремої дивізії охорони залізниць. З листопада 1918 у складі Армії УНР - командир полку Сірожупанної дивізії в боях з гетьманцями в районі Конотопу, Бахмача, Ніжина, Глухова. В його полку провадив політико-виховну роботу відомий український поет П. Тичина. В 1919 був призначений командиром групи військ Коростенського протибільшовицького фронту. Влітку 1920 командир 5-ї Херсонської дивізії, з вересня заступник командира 1-ї Кулементної дивізії. З грудня 1920 у складі інтернованих частин Армії УНР у Каліші, очолював товариство «Запорожець», ліквідоване польською владою 1933.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

ПУЛАСЬКИЙ КАЗІМЕЖ (19.1.1845-1.1926)-польський історик і геральдик. Н. у Борушківцях (тепер Житомирська обл.). Автор досліджень з геральдики та політичної історії Польщі 15-18 ст. Основні праці: «Хроніка польських шляхетських родів Поділля, Волині й України», т. 1 (1911) та «Історичні нариси і розшуки» т. 1-5,1887-1909), в яких вміщено матеріали, що стосуються історії України, зокрема, історії козацтва, української шляхти, окремих місцевостей та документи до історії *Барської конфедерації 1768*. Праці П. пройняті польсько-шляхетським патріотизмом. Помер у Познані.

Ф. Стеблій (Львів).

ПУЛЮЙ ІВАН (2.2.1845 -31.1.1918)- видатний український фізик і електротехнік, вчений-винахідник, громадський діяч. Н. у с. Гримайлові (тепер Підволочиського р-ну Тернопільської обл.). У 1864 закінчив Тернопільську гімназію. Навчався на теологічному (1864-69) і філософському (1869-72) ф-ті Віденського ун-ту. В 1873-75 П. працював викладачем кафедри фізики, математики і механіки Військово-морської академії у Фіуме (тепер Рієка, Хорватія). Деякий час вивчав електротехніку в Страсбурзькому ун-ті, де в 1877 захистив дисертацію і отримав ступінь Доктора філософії. У 1877-82 - приват-доцент Віденського ун-ту, згодом - технічний директор електротехнічного бюро у Відні. З 1884 і до виходу на пенсію (1916) займав посаду професора експериментальної фізики у Празькому політехнічному інституті, в 1889-90 - ректор ін-ту. В 1902 П. був обраний деканом першого в Європі електротехнічного факультету. П. - член-засновник електротехнічного товариства у Відні і Празі, довгий час очолював останнє. П. активно цікавився українським національно-культурним життям. Ще в студентські роки став одним з організаторів українських студентських об'єднань у Відні. В пізніший час виступав за створення українського ун-ту у Львові, публікував статті на захист української мови, функціонування якої в Російській імперії було заборонено Емським указом 1876. Уроки Першої світової війни 1914-18 П. виступав за відновлення української державності, очолював разом з І. Горбачевським роботу Комітету допомоги утікачам у Празі. Помер і похований в Празі. Наукові дослідження П. стосуються електричних розрядів у газах, молекулярної фізики та електротехнічних змінних струмів. Надзвичайно вагомим є внесок П. в дослідження процесів у газорозрядних трубках, зокрема катодних променів та променів, що пізніше дістали назву рентгенівських. За твердженням ряду дослідників, П. був першим винахідником «рентгенівської трубки» (здійснив своє відкриття в 1883, В.-К. Рентген у 1895), ставши таким чином співзасновником рентгенології. П. винахідник багатьох електро-технічних приладів, наприклад точного апарату для визначення механічного еквіваленту тепла, фосфоресційної лампи тощо. Автор понад 50 наукових та науково-популярних праць, написаних українською, німецькою та англійською мовами. П. добре знав стародавні мови. Спільно з П. Кулішем та І. Нечуй-Левицьким працював над перекладом Псалтиря і Євангелія. В 1871 П. у Відні вперше опублікував молитовник українською мовою.

ПУТНІ БОЯРИ (путники) - категорія військовослужилих людей у Литовському Великому Князівстві (в т.ч. на українських землях) у 15 -першій пол. 16 ст., що займали проміжне становище міждержавними селянами і дрібною шляхтою. Рекрутувались з вільних слуг, які після переходу в П.б. несли воєнну службу і користувались тими ж правами, що й панцирні бояри. З часом частина П.б. дістала шляхетство, переважна більшість втратила привілеї і була зрівняна з державними селянами. В Україні в останній чверті 16 ст. частина П.б. увійшла до складу *реєстрових козаків*.

М. Ерстенюк (Львів).

ПУТЯТА ВИШАТИЧ (р. н. невід.- п. не раніше 1113) - воєвода, київський тисяцький (начальник народного ополчення, міський суддя) в часи князювання Святополка Ізяславича (1093-1113), син Вишати і брата Яна Вишатича. Брав участь у *Витчівському з'їзді 1100*. У 1097 очолив військо Св'ятополка, вислане проти князя *Давида Ігоровича*. В 1106 був учасником успішного походу проти половців. Можливо, займався лихварством. Двір П. було розгромлено під час Київського повстання 1113.

ПУШКАР МАРТИН [Пушкаренко; р. н. невід. - п. 1(11).6.1658] - полтавський полковник (1648-58). До 1648 П. перебував на Запоріжжі. На поч. *національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-57* приєднався до української армії, брав участь у ряді битв, У березні 1651 П. на чолі козацьких полків прийшов на допомогу І. Богуну, який обороняв Вінницю. Учасник *Охматівської битви 1655*. Належав до тієї частини козацької старшини, яка виходячи з вузькоособистих інтересів виступала за воєнно-політичний союз з Московською державою. Після смерті Б. Хмельницького вороже поставився до державницької політики гетьмана І. *Виговського*. П., діючи в тісному зв'язку з московським урядом, який

шляхом поглиблення суперечностей в українському суспільстві намагався поширити свій вплив на Гетьманщині, в кін. 1657 спільно з кошовим Я. *Барабашем* очолив збройний виступ проти гетьманської влади (див. *Пушкаря і Барабаша заколот 1657-58*). У червні 1658 заколотники були розгромлені урядовими військами в бою під Полтавою, в якому загинув і сам П.

ПУШКАРЯ І БАРАБАША ЗАКОЛОТ 1657-58 -збройний виступ проти влади гетьмана І. Виговського, очолений полтавським полковником М. *Пушкарем* і запорізьким кошовим Я. *Барабашем* у *Лівобережній Україні в 1757-58*. Після смерті Б. Хмельницького в жовтні 1657 гетьманом України став І. Виговський. Новообраний гетьман, продовжуючи політику свого попередника, спрямовану на досягнення повної державної незалежності України, зосередився на пошуках протидії всезростаючим впливам Москви у Гетьманщині та досягненні рівноправних відносин з Річчю Посполитою. Намагаючись зміцнити гетьманську владу, І. Виговський орієнтувався у своїй внутрішній політиці на козацьку старшину, українську шляхту та духовенство, чим викликав невдоволення серед рядових козаків та селянства. В той же час, у середовищі козацької старшини, знаходились окремі представники, які для реалізації своїх особистих амбіційних планів намагались створити протигетьманську опозицію, спираючись при цьому на політичні сили за межами України. Діяльність І. *Виговського*, спрямована на посилення ролі козацької старшини, постійне підбурювання селян і козаків агентами московського уряду, який намагався ще більше поглибити суперечності в українському суспільстві антидержавні дії групи козацької старшини, спричинили заворушення серед частини козаківта селянства на Полтавщині. Наприкінці 1657 М. Пушкар, керуючись власними амбіціями, підбурив частину козаків Полтавського полку і підняв протигетьманський заколот. До М. Пушкаря приєдналися запорожці на чолі з кошовим Я. Барабашем, що були незадоволені усуненням їх від участі у виборах гетьмана. Скориставшись демагогічними лозунгами, Пушкар зумів залучити на свою сторону більше 20 тисяч учасників селянського повстання (див. *Дейнеків повстання 1657-58*), що значно посилило загопи заколотників. 26.1.(6.2.) загопи Пушкаря і Барабаша, які нараховували бл. 40 тис. чол., розбили гетьманські частини під командуванням І. Богуна та І. Сербина. Спроба гетьмана порозумітися з керівниками опозиції завершилася невдачею. В травні 1658 регулярні частини при підтримці загопу кримських татар після боїв під Красним Лугом (поблизу Говтви) і Пустозером примусили М. Пушкаря і Я. Барабаша відступити до Полтави. 1(11).6.1658 загопи заколотників у бою під Полтавою були розбиті. М. Пушкар загинув у цьому бою, а Я. Барабаш незабаром був захоплений козаками у полон і страчений.

П'ЯСТИ - польська князівська (кін. 9 ст. -1025) і королівська династія (1025-7911295-1370). Легендарним засновником династії був селянин-колісник П'яст (за ін. версією - легендарний вождь польських полян П'яст). За першого історично достовірного князя з династії П. *Мешка I почала* формуватися Польська держава. Його син *Болеслав I Хоробрий* прийняв у 1025 королівський титул. Останнім польським королем з династії П. був *Казимир III Великий* (п. 1370). В удільних князівствах П. правили - в Мазовії до 1526 і в Сілезії до 1625.

М. Ерстенюк (Львів).

П'ЯТАКОВ ГЕОРГІЙ (Юрій) ЛЕОНІДОВИЧ (6.8.1890-30.1.1937) - російський більшовицький діяч в Україні. Н. у Городищі Черкаського повіту Київської губернії. Навчався в Петербурзькому ун-ті. З 1910 - член РСДРП(б). Довгий час жив за кордоном. У 1917 - голова Київського комітету РСДРП(б), член виконкому Київської ради робітничих депутатів. У національному питанні стояв на позиціях російського великодержавного шовінізму. До поч. 1918 П. входив від більшовиків до складу *Української Центральної Ради*, в серпні-листопаді 1917 - *Малої Ради*, *Крайового комітету охорони революції на Україні*. Виступав із засудженням політики УЦР практично у всіх сферах суспільного життя, звинувачував УЦР в «українському шовінізмі» й заявляв «...підтримувати українців нам не доводиться, бо для пролетаріату цей рух не корисний». З 9.11.1917 П. був членом Революційного комітету (входили П., І. Крайзберг, Я. Гамарник, І. Пуке, І. Куликта ін.), який ставив собі за мету захоплення більшовицької влади в Києві. В липні 1918 на з'їзді *Комуністичної Партії (більшовиків) України* обраний секретарем ЦККП(б)У. В листопаді 1918 П. увійшов до складу Української Революційної Військової Ради (Й. Сталін, В. *Затонський* і В. *Антонов-Овсієнко*), яка розробила план і провела підготовку до вторгнення російських більшовицьких військ в Україну. З листопада 1918 до січня 1919 - голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Перебуваючи на цьому посту, П. реалізуючи більшовицький лозунг про утвердження на селі «великого соціалістичного виробництва», різко посилив примусову колективізацію селянських господарств, пришвидшив створення радгоспів і комун. Виступав проти досягнення будь-яких компромісів з лівими українськими соціалістичними партіями, зокрема боротьбістами. Після усунення з посади голови уряду очолював Надзвичайний військовий революційний трибунал (з червня 1919), член реввійськради тринадцятої армії РСЧА. В 1920-23 керівник Центрального управління вугільної промисловості Донбасу. В 1923-27 - заступник голови ВРНГ СРСР, пізніше -Держбанку СРСР. Був одим з авторів проекту першого п'ятирічного плану, виступав за проведення швидкими темпами індустріалізації України. В 1923-27 і 1930-37 - член ЦКВКП(б). Прихильник політичної лінії Л. *Троцького*. В 1936 П. був виключений з ВКП(б), заарештований і звинувачений у створенні «на Україні та Закавказзі, у Москві, Новосибірську та інших містах терористичних груп, які займались підготовкою терактів проти керівників партії і Радянського уряду». 30.1.1937 засуджений Військовою колегією Верховного Суду СРСР до страти і розстріляний.

Р

РАВИЧ ІВАН (1677 -1762) - визначний український майстер-золотар. Жив і працював у Києві на Подолі. Був лавником і райцею (радником) Київського магістрату. У 1742 побував у Німеччині, де ознайомився із золотарською справою. Виконував різноманітні замовлення на вироби (здебільшого із срібла) для монастирів, гетьманів *І. Мазепи* та *К. Розумовського*, приватних осіб. У музеях України (Національний музей історії України, Національний художній музей, Києво-Печерський державний історико-архітектурний заповідник, Полтавський художній музей, Харківський державний історичний музей, Чернігівський державний історичний музей) та Росії зберігається понад 50 робіт Р. з іменним клеймом у вигляді латинських літер "JR" (на ранніх виробах) та "IR" (пізній період). Датовані вироби збереглися, починаючи від 1717. Ранній період діяльності Р. репрезентують оправа Євангелія Видубицького монастиря (1717), водосвятна чаша (1720), оправа Євангелія Лубенського Мгарського монастиря (1721), свічники з великої Успенської церкви Києво-Печерської лаври (1721), чаша з церкви Різдва Богородиці в селі Остапівка (1722). До пізнього періоду творчості Р. належать чаша фундації глухівського ігумена Никифора Грибовського (1738), гробниця фундації ігумені Єлени Дезкантен (1743); свічник з академічної церкви у Києві (1747), чаша з Предтеченської церкви в селі Милютинці (1749).

В. Александрович (Львів).

РАВИТА-ГАВРОНСЬКИЙ ФРАНЦІШЕК (справжн. прізвище - Гавронський; 4.11.1845 -16.4.1930) - польський історик і літератор. Н. у с. Степашках (тепер Гайсинського р-ну Вінницької обл.). Освіту здобув у Відні. Автор історичних праць "Історія гайдамацьких рухів" (1899-1901, 1913), "Богдан Хмельницький" (1908-09), "Козацька Україна у Речі Посполитій" (1923), "Євреї в історії і народній літературі на Русі" та ряду повістей, у т.ч. "Пан гетьман Мазепа" (1888). У своїх творах намагався виправдати експансію польської шляхти в Україну та очорнити національно-визвольну боротьбу українського народу, зображуючи її як розгул дикої сваволі, суцільний розбій і грабіж. Наукову вартість мають опубліковані Р. джерела з історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57, зокрема, хроніка Ганновера, листи *Б.Хмельницького*, *А.Кисіля*, а також документи про українську політику польської аристократичної еміграції на чолі з князем *А. Чарторийським* у серед. 19 ст.

Ф. Стеблій (Львів).

РАГОЗА МИХАЙЛО (Рогоза; н. бп. 1540 -п. 1599) - православний митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (з 1589), а з 1596 -митрополит уніатської (греко-католицької) церкви. Н. на Волині, за деякими дан. - у Білорусі. Навчався у Віденській єзуїтській колегії. У 1576 був писарем у віленського воєводи князя Богуша Корецького. Згодом прийняв чернечий постриг у Вознесенському монастирі василіан у Мінську, а в 1579 став його архимандритом. Підтримував дружні стосунки з князем *К.Острозьким*. У 1588 призначений Київським митрополитом і висвячений Константинопольським Патріархом *Єремією II*. Р. відновив соборні традиції Церкви, скликавши синод у Бересті в червні 1590. На Соборі було вирішено регулярно проводити собори з участю єпископів, архимандритів та представників нижчого духовенства з метою пошуку шляхів подолання кризи у православній церкві. З 1594 Р. проводив наради єпископів щодо укладення унії з Римським престолом. У 1595 Р. разом з іншими єпископами прийняв рішення про укладення унії між католицькою і православною церквами, яка була урочисто проголошена на церковному соборі у Бересті (див. *Берестейський собор 1596*).

Р. Шуст (Львів).

РАГОЗА ОЛЕКСАНДР ФРАНЦОВИЧ -(8.6.1858-квітень 1919)-український військовий діяч, генерал-лейтенант (з 1908), генерал-бунчужний (з 1918). Військову освіту здобув у Полоцькому кадетському корпусі та Михайлівському артилерійському училищі. Учасник російсько-турецької війни 1877-78. Брав участь у боях на Шипці 1878. У 1883 закінчив з відзнакою Миколаївську академію Генерального штабу. Обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 5-ї піхотної дивізії Харківського військового округу, помічника старшого ад'ютанта штабу Приамурського військового округу, начальника відділення штабів Керченського краю, 32-ї та 5-ї піхотних дивізій, командира 18-го Вологодського полку. З 1904 -генерал-майор. Згодом - командир 1-ї бригади 27-піхотної дивізії, начальник штабу 3-го армійського корпусу, командир Усть-Двінської фортеці, 19-ї піхотної дивізії. У роки Першої світової війни 1914-18 - командир 23-го армійського корпусу, командував 14-ї армії Західного фронту, 4-ї армії Румунського фронту. У травні 1918 запрошений гетьманом П.Скоропадським на посаду військового міністра. Під керівництвом Р. розгорнуто діяльність по створенню Збройних Сил Української Держави. До цієї роботи залучив ряд генералів - чудових фахівців, палких прихильників української державності: *О.Галкіна*, *С.Дельвіга*, *М.Юнакова*, *З.Натіїва*, *М.Омельяновича-Лавленка* та ін. Реорганізував Генеральний штаб, який одразу ж приступив до реалізації нової програми

військового будівництва - формування восьми стрілецьких корпусів, створення Академії Генштабу. У військах впроваджувалась українська мова, реформувались *Запорозький корпус Армії УНР*, Сердюцька, Сіра і Синя дивізії, відновлювалось українське козацтво. У листопаді 1918 Р. усунуто з посади військового міністра. Виїхав до Одеси. У квітні 1919 за відмову перейти на службу до Червоної Армії був розстріляний.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

“РАДА” - єдина щоденна громадсько-політична газета українською мовою у Підросійській Україні. Виходила з 15(28).9.1906 до 20.7(2.8.) 1914 у Києві замість закритої російським урядом газети “Громадський голос”. Видавалась на кошти *Є.Чикаленка* з деякою матеріальною допомогою *В.Симиренка* і *Л.Жебуньова*. “Р.”, не будучи ніколи офіційним партійним органом, відстоювала на своїх сторінках політичну лінію *Товариства українських поступовців*. Головними редакторами “Р” були Ф.Матушевський, М.Павловський (1907-13), А.Ніковський (1913-14), секретарями редакції - *С.Петлюра*, В.Королів, П.Сабалдир. До складу редакції газети входили М.Вороний, М.Гехтер, П.Гай, *Д.Дорошенко*, *С.Єфремов*, О.Кузьминський, М.Лозинський, *О.Олесь*, О.Панасекко, Л.Пахаревський, *Л.Старицька-Черняхівська* та ін. Співробітниками “Р” були *М.Грушевський*, *І.Франко*, *В.Винниченко*, В.Дурдуківський та ін. Газета, висвітлюючи громадсько-політичне і культурне життя на українських землях, відіграла значну роль у формуванні національної свідомості в *Наддніпрянській Україні*. На поч. Першої світової війни 1914-18 російський уряд заборонив видання газети. З березня 1917 замість “Р.” видавалась газета “Нова Рада” (виходила до січня 1919; ред. А.Ніковський і С.Єфремов).

РАДА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ - дорадчий орган при гетьманові, що виконував важливі функції управління державним життям *Гетьманщини*. Існував у 1648-1764. Р.г.с. фактично становила вищу палату старшинської ради - колегію генеральної старшини. До її складу входила *генеральна старшина*. Кожен із членів колегії керував окремою ділянкою роботи. Значення Р.г.с. підвищувалось у період відсутності гетьмана. Тоді керівну роль відігравав генеральний обозний або писар, а рішення оформлялися від імені *Генеральної військової канцелярії*. Р.г.с., в основному, здійснювала управління поточними справами життя держави. За необхідності для участі у Р.г.с. запрошувалися полковники і полкова старшина, сотники і навіть міські урядники.

І. Швидько (Дніпропетровськ).

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНИ - найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади України, уряд держави. Вперше створений в *Українській Народній Республіці* 28.6.1917 на підставі I Універсалу УЦР і називався Генеральним Секретаріатом (див. *Генеральний Секретаріат УЦР-УНР*). 22.1.1918 IV Універсалом УЦР перейменований у Раду Народних Міністрів. Одночасно в Харкові рішенням 1-го Всеукраїнського з'їзду рад (24-25.12.1917) було утворено перший радянсько-більшовицький уряд України - *Народний Секретаріат*. З прийняттям Конституції УСРР у березні 1919 уряд дістав назву Рада Народних Комісарів УСРР. 25.3.1946 Верховна Рада Союзу РСР прийняла закон “Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР у Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік у Ради Міністрів союзних і автономних республік”. Організація, структура, компетенція і порядок діяльності Ради Міністрів УРСР визначалися Конституціями СРСР та Української РСР, зокрема, 1978. Рада Міністрів утворювалася на першій сесії Верховної Ради УРСР кожного скликання. До її складу входили Голова, перші заступники і заступники Голови, міністри і голови державних комітетів. У період між сесіями Верховної Ради звільнення з посад і призначення нових міністрів відбувалось за поданням Голови Ради Міністрів Президією Верховної Ради УРСР з наступним винесенням на затвердження Верховної Ради. Згідно з Конституцією Рада Міністрів була підзвітною перед Верховною Радою, а в період між сесіями Верховної Ради - перед Президією Верховної Ради. Рада Міністрів формально була уповноважена вирішувати всі питання державного управління, віднесені до відання УРСР, оскільки вони не входили до компетенції Верховної Ради і Президії Верховної Ради УРСР. Насправді ж більш-менш усі важливі питання державного життя України вирішувались у Москві.

Згідно з Конституцією УРСР Рада Міністрів “на основі і у виконання діючих законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Міністрів Союзу РСР” видавала постанови і розпорядження, які були “обов'язковими до виконання на всій території УРСР” (ст. 120).

Вони могли бути скасовані лише Президіями Верховної Ради СРСР чи УРСР або припинені Радою Міністрів СРСР. Рада Міністрів УРСР мала право скасувати рішення і розпорядження виконавчих комітетів обласних, міських Рад народних депутатів, акти міністерств, державних комітетів УРСР, інших підвідомчих їй органів.

У межах своїх повноважень Рада Міністрів УРСР (ст. 118 Конституції 1978) забезпечувала керівництво народним господарством і соціально-культурним будівництвом; розробляла і здійснювала заходи щодо розвитку науки і техніки; раціонального використання й охорони природних ресурсів; сприяла здійсненню заходів “щодо зміцнення грошової і кредитної системи”, організації державного страхування у проведенні єдиної політики цін, оплати праці, соціального забезпечення тощо. Рада Міністрів через погодження з центральними органами виконавчої влади розробляла і вносила у Верховну Раду УРСР “поточні і перспективні плани, державні плани економічного і соціального розвитку УРСР, державний бюджет” та ін.;

координувала і контролювала діяльність підприємств, установ і організацій; вживала “заходів щодо забезпечення інтересів держави, охорони соціалістичної власності і громадського порядку, щодо забезпечення та захисту прав і свобод громадян, ... державної безпеки і обороноздатності країни” та ін.; мала право упорядковувати діяльність і структуру різноманітних комітетів, головних управлінь та ін. відомств. У 1963 у складі Ради Міністрів УРСР нараховувалось понад 17 основних міністерств та 8 державних комітетів (число комітетів постійно змінювалося). Головами Ради Міністрів УРСР були О.Ватченко, *В.Щербицький*, В.Масол та ін.

У 1991 Верховна Рада України прийняла закон про перейменування Ради Міністрів УРСР у Кабінет Міністрів. З прийняттям 28.6.1996 Верховною Радою Конституції незалежної України найвищим органом у системі органів виконавчої влади став Кабінет Міністрів України. Його правове положення врегульовано у VI розділі Конституції. До складу Кабінету Міністрів входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри та міністри. Прем'єр-міністр призначається Президентом України за згодою більш ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України. Персональний склад Кабінету Міністрів призначається Президентом за поданням Прем'єр-міністра України. Кабінет Міністрів складає свої повноваження перед новообраним Президентом. Прем'єр-міністр, ін. члени кабінету мають право заявити Президентові про свою відставку. Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів має наслідком його відставку. У межах своєї компетенції, яка визначена ст. 116 Конституції України, Кабінет Міністрів видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Б. *Тищик (Львів)*.

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (РНК УСРР, з 1937 - РНК УРСР), Раднарком УРСР - найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УРСР (до 1937-УСРР) у період 1919-46, радянський уряд в Україні. Створена за зразком першого радянського уряду в Росії шляхом реорганізації *Тимчасового робітничо-селянського уряду України* 29.1.1919. Попередниками РНК УРСР були *Народний секретаріат*, а згодом - Тимчасовий робітничо-селянський уряд. Народний секретаріат - перший радянський уряд в Україні був створений 17(30).12.1917. Складався з 12 народних секретарів (з березня 1918 очолював *М.Скрипник*). Діяв до 18.4.1918, коли його було реорганізовано у Всеукраїнське повстанське бюро. 28.11.1918 за постановою ЦК КП(б)У в Курську було створено новий радянський уряд для України - Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, до складу якого входили переважно росіяни та євреї: В.Аверін, К.Ворошилов, *Е.Квірінг*, *Артем* (Ф.Сергеев), М.Подвойський, О.Шліхтер, О.Хмельницький та ін. Поділявся на відділи, які 29.1.1919 було перейменовано в народні комісаріати (наркомати) на чолі з народними комісарами (наркоматами), а уряд - у Раду Народних Комісарів. На поч. 1919 РНК складалася з 13 наркоматів, Ради Народного Господарства та Верховної соціалістичної інспекції. Членами РНК УСРР були: *В.Антонов-Овсієнко*, А.Бубнов, К.Ворошилов, О.Жарко, В.Затонський, *Ю.Коцюбинський*, Е.Квірінг, В.Магідов, В.Межлаук, М.Подвойський, М.Рухимович, Ф.Сергеев, О.Шліхтер та ін. За конституцією, що була прийнята Третім Всеукраїнським з'їздом Рад 10.3.1919, РНК УСРР обиралася Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК) і була відповідальна перед ним та Всеукраїнським з'їздом Рад. Кількість комісаріатів конституція не встановлювала. Згідно з постановою ВУЦВК від 14.3.1919 РНК мала право видавати законодавчі акти під контролем ВУЦВК. Кількість і назви наркоматів за рішеннями ВУЦВК постійно змінювалися. При РНК УСРР періодично виникали різноманітні допоміжні органи - Малий Раднарком (16.5.1919), комісії, відділи тощо. Головами РНК УСРР у різний час були *Х.Раковський* (1919-23), В.Чубар (1923-34), *П.Любченко* (1934-37), М.Бондаренко (1937), *Д.Коротченко* (1938-39), *Л.Корнієць* (1939-44), *М.Хрущов* (1944-46).

РНК діяла під прямим і постійним контролем ЦК КП(б)У, а фактично - під керівництвом РНК РРФСР і ЦК РКП(б). РНК і всі ін. вищі державні органи УСРР, вся Компартія України були лише маріонетками у руках РКП(б) на чолі з В.Ленінінм. Зрештою, маріонетковою квазідержавою, з чисто декларативними атрибутами державності була й сама Українська Соціалістична Радянська Республіка (з 1937 - УРСР). Згідно із союзним договором між УСРР і РСФРР (грудень 1920) створено кілька об'єднаних наркоматів (військових і морських справ, зовнішньої торгівлі та фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти і телеграфу, Вища Рада народного господарства), чим ще більше підпорядковано економіку і державні структури УСРР московському центру. З утворенням Союзу РСР відповідно до “Загального положення про народні комісаріати УСРР” (жовтень 1924) і Конституції СРСР 1924 наркомати було поділено на загальносоюзні, союзно-республіканські та республіканські. Загальносоюзні (військових і морських справ, шляхів сполучення, зв'язку, зовнішньої торгівлі, закордонних справ) мали при РНК УСРР уповноважених; союзно-республіканські (внутрішньої торгівлі, праці, фінансів, робітничо-селянська інспекція, ВРНГ) одночасно були республіканськими органами УСРР та органами однойменних наркоматів СРСР. Республіканські наркомати (охорони здоров'я, земельних справ, внутрішніх справ, освіти, соцзабезпечення, юстиції) були формально республіканськими органами, здійснюючи керівництво відповідними галузями державного управління УСРР. Постійне реформування органів державного управління часто призводило до структурних змін у складі РНК УСРР. У 1932 замість ВРНГ було створено союзні наркомати важкої та лісової промисловості, союзно-республіканський наркомат легкої промисловості. Утворено нові наркомати - постачання (1930), комунального господарства (1931), галузеві комітети у складі РНК - Комітети державної безпеки, у справах мистецтв, у справах фізкультури і спорту тощо. За Конституцією УРСР 1937 РНК формувалася Верховною Радою УРСР і була підзвітна їй та Президії Верховної Ради УРСР. До складу РНК входили: голова РНК, його заступники, голова Держплану,

наркоми республіки, уповноважений комітету заготівель СРСР, уповноважені загальносоюзних наркоматів, начальники управлінь, комітетів УРСР. Склад РНК УРСР, її апарат все більше зростали, розширювались, бюрократизовувались. Кандидатури на всі посади в РНК рекомендував ЦК КПУ, погоджувались у ЦК ВКП(б) (згодом - КПРС). Раднарком УРСР проіснував до 25.3.1946, коли його перейменували у Раду Міністрів УРСР.

Б. Тищик (Львів).

РАДА НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УНР - найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади Української Народної Республіки, Уряд республіки. З 15(28).6.1917 урядом України був *Генеральний Секретаріат УЦР-УНР*, який IV Універсалом УЦР від 11 (24). 1.1918 перетворено на Раду Народних Міністрів УНР. На території України функціонувала до проголошення 29.4.1918 *Української Держави* та в період *Директорії УНР*. Очолювала всю систему органів державного управління. РНМ формувалася на коаліційній основі й затверджувалася *Українською Центральною Радою*. Організацію, склад, компетенцію і порядок діяльності РНМ визначали ст. 50-59 Конституції УНР (до 29.4.1919), закони *Трудового конгресу України*, ст. 15-19 Законів "Про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР" та "Про Державну Народну Раду" від 12.11.1920.

До першого складу РНМ у січні 1918 входили *В.Винниченко* (УСДРП) - Голова і міністр внутрішніх справ; товариші міністра - *І.Красковський* (УПСФ), *Леонід Абрамович* і *О.Карпинський* (УПСФ); *О.Шульгин* (УПСФ) - міністр закордонних справ; *М.Порш* (УСДРП) - міністр праці і військових справ, товариш міністра - *О.Жуковський* (УПСР); *Д.Антонович* (УСДРП) - міністр морських справ; *М.Ткаченко* (УСДРП) - міністр судових справ; *В.Голубович* (УПСР) - міністр промисловості і торгівлі; *М.Ковалевський* (УПСР) - міністр продовольства; *Вадим Єщенко* - міністр шляхів сполучення; *М.Шаповал* (УПСР) - міністр пошти і телеграфу; *І.Стешенко* (УСДРП) - міністр освіти; *В.Мазуренко* (УСДРП) - виконуючий обов'язки міністра фінансів; *Д.Одинець* (Російська народно-соціалістична партія) - міністр великоруських справ; *М.Зільберфарб* (Єврейське об'єднання соціалістичних партій) - міністр єврейських справ; *М.Міцкевич* (Польський демократичний центр) - міністр польських справ; *Олександр Золотарьов* (БУНД) - державний контролер; *І.Мірний* (УПСФ) - державний писар.

Більшовицька агресія проти УНР та міжпартійні дискусії про засоби ліквідації цієї небезпеки спричинили урядову кризу, яка завершилася відставкою кабінету В.Винниченка. 15(28).1. (за ін. дан.-17.1.)1918 В.Винниченко склав повноваження Голови уряду і міністра внутрішніх справ. Разом з ним вийшли у відставку міністри М.Ткаченко, М.Порш, Д.Антонович, І.Стешенко, О.Шульгин і державний контролер О.Золотарьов.

18(31). 1. за дорученням УЦР новий уряд почав формувати есер В.Голубович. Цього ж дня за його поданням Центральна Рада затвердила особовий склад РНМ, до якої увійшли: *Іван Немоловський* (міністр військових справ; УПСР), *П.Христюк* (міністр внутрішніх справ; УПСР), *С.Перепелиця* (міністр фінансів; УПСР), *Євген Сокович* (міністр шляхів сполучення), *Никифор Григорій* (міністр освіти; УПСР), *М.Ткаченко* (міністр судових справ). Внаслідок наступу на Київ більшовицьких військ і виїзду з міста частини членів уряду РНМ 29.1(11.2).1918 доручила виконувати обов'язки міністра шляхів Г.Сидоренку, міністрові судових справ М.Ткаченку - обов'язки міністра фінансів, міністрові внутрішніх справ П.Христюку - обов'язки міністра освіти, О.Жуковському - міністра військових справ, Голові кабінету В.Голубовичу - міністра закордонних справ. З 12.3.1918 обов'язки державного контролера виконував *Дмитро Симонів* (УПСС).

Після звільнення Києва від більшовиків та повернення членів УЦР і уряду до столиці 22-24.3.1918 було проведено реорганізацію РНМ, до складу якої тепер входили: Голова кабінету і міністр закордонних справ - *В.Голубович*; міністри: військових і в.о. міністра морських справ - *О.Жуковський* (УПСР), внутрішніх справ - *М.Ткаченко*, земельних справ і харчування - *М.Ковалевський*, судових справ - *С.Шелухин* (УПСФ), фінансів - *С.Перепелиця* (з 5.4.1918 - *П.Климович*), пошти і телеграфу - *Г.Сидоренко*, освіти - *В.Прокопович* (УПСФ), шляхів - *Є.Сокович* (з 15.4.1918 - *В.Єщенко*), торгівлі та промисловості - *І.Фещенко-Чопівський* (УПСФ). Керуючими міністерствами були призначені *М.Любинський* (УПСР) - закордонних справ, праці - *Леонід Михайлів* (УСДРП), харчування - *Д.Коліух* (УСДРП), генеральним писарем (міністр генерального писарства, державний писар) - *П.Христюк*. Державним контролером став *О.Лотоцький* (УПСФ), міністром єврейських справ - *Вульф Лацький* (Фольксспартай; з 10.4.1918), міністром польських справ - *М.Міцкевич* (Польський демократичний централ).

Відповідно до розділу V Конституції УНР ("Про Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки", ст. 50-59) РНМ проголошувалася "вищою виконавчою владою УНР" (див. *Конституція Української Народної Республіки*). Уряд видавав свій офіційний орган - "Вісник Ради Народних Міністрів УНР".

Після приходу до влади гетьмана *П.Скоропадського* згідно з "Грамотою до всього українського народу" від 29.4.1918 РНМ припинила своє існування, а її функції покладались на Раду Міністрів Української Держави ("Закон про Тимчасовий державний устрій України" від 29.4.1918).

У листопаді 1918 внаслідок проти гетьманського повстання владу в свої руки взяла *Директорія УНР*. 26.12.1918 проголошено відновлення УНР і після тривалих консультацій з представниками українських

партій сформовано нову РНМ. Політичним складом коаліційний уряд нагадував склад *Українського національного союзу* за участю міністрів від соціалістичних партій - УСДРП, УПСР, УПРФ, УПСС. Головою РНМ і міністром закордонних справ наказом Директорії УНР від 26.12.1918 було призначено *В.Чехівського* (УСДРП). До складу уряду також увійшли: *Олександр Мицюк* (УПСР) - міністр внутрішніх справ; *М.Шаповал* (УПСР) - міністр земельних справ; *М.Білинський* (УПСС) - міністр морських справ; *І.Штефан* (УПСР) - міністр пошти і телеграфу; *Б.Мартос* (УСДРП) - міністр продовольчих справ; *С.Остапенко* (УПСР) - міністр промисловості і торгівлі; *Б.Матюшенко* (УСДРП) - міністр народного здоров'я; *Д.Антонович* - міністр мистецтва; *О.Осецький* (УПСС) - в. о. міністра військових справ; *П.Холодний* (УПСФ) - в. о. міністра народної освіти; *С.Шелухин* - в. о. міністра юстиції; *В.Мазуренко* (УСДРП)-в. о. міністра фінансів; *Л.Михайлів* - в.о. міністра праці; *П.Пилипчук* (УПСР) - керуючий міністерством шляхів; *І.Липа* (безпартійний, згодом - УПСС) - керуючий управлінням віровизнань при Міністерстві народної освіти; *Д.Симонів* - державний контролер; *І.Сніжко* (близький до УПСС) - в. о. державного секретаря; *О.Назарук* (УРП, ЗО УНР) - керуючий управлінням преси. У січні 1919 у складі РНМ відбулися деякі зміни. Міністром військових справ було призначено *О.Грекова* (УПСС), в. о. міністра народної освіти - *І.Огієнка* (УПСФ), міністром єврейських справ - *А.Ревуцького* (Єврейська соціал-демократична партія Поалей-Ціон), в.о. державного писаря - *Михайла Корчинського* (УПСФ).

Сесія *Трудового конгресу України* (січень 1919), встановивши тимчасовий конституційний статус РНМ як вищого виконавчого органу УНР, визначила, що уряд "відповідає за свою роботу перед Трудовим Конгресом, а на час перерви його засідань - перед Директорією Української Народної Республіки". Хід воєнних дій на українсько-більшовицькому фронті в лютому 1919 примусив Директорію УНР і РНМ залишити Київ і переїхати у Вінницю. Широкомасштабна воєнна агресія більшовицької Росії проти України, повне ігнорування Раднаркомом мирних ініціатив *В.Винниченка* і *В.Чехівського* (місія *С.Мазуренка* в Москву), спрямованих на врегулювання українсько-російських відносин, спонукали провідних українських діячів шукати порозуміння з *Антантою*, щоб отримати воєнно-технічну допомогу. Щоб полегшити переговори з представниками Антанти, які називали український уряд "комуністичним", соціалістичні партії (УПСР і УСДРП) відкликали своїх членів з РНМ. Одночасно з Директорії вийшов *В.Винниченко*, а її Головою став *С.Петлюра*. 13.2.1919 у Вінниці була створена нова РНМ під проводом *С.Остапенка* (безпартійний, вийшов з УПСР) у складі: *К.Мацієвич* (УПСФ) - міністр закордонних справ; *О.Шаповал* (УПСС) - міністр військових справ; *Г.Чижевський* (безпартійний, вийшов з УПСР) - міністр внутрішніх справ; *С.Федак* (УНДП, ЗО УНР) - міністр фінансів; *І.Фещенко-Чопівський* - міністр господарства; *Є.Архипенко* (УНРП) - міністр земельних справ; *Дмитро Маркевич* (УПСФ) - керуючий міністерством юстиції; *П.Пилипчук*-керуючий міністерством шляхів; *І.Огієнка* - керуючий міністерством освіти; *І.Липа* - керуючий міністерством віросповідань; *О.Корчак-Чепурківський* (УПСФ) -керуючий міністерством народного здоров'я; *М.Білинський* - керуючий міністерством морських справ; *А.Ревуцький* (Поалей Ціон) -керуючий міністерством єврейських справ; *О.Назарук* - керуючий управлінням преси та інформації; *Д.Симонів* - державний контролер; *М.Корчинський* (УПСФ) - державний писар. Невдовзі на місце захопленого у польський полон у Львові *С.Федака* було призначено *Б.Мартоса*, пізніше - *Михайла Кривецького* (УПСС), а міністерство праці ліквідували.

Після поразки і відступу військ Антанти з України уряд *С.Остапенка*, втративши сенс свого існування, під тиском лівих політичних сил подав у відставку. 9.4.1919 у Рівному було сформовано нову РНМ з членів УСДРП, УПСР та західноукраїнських соціалістів у складі: Голова РНМ і міністр фінансів-*Б.Мартос*; заступник Голови і міністр юстиції - *А.Лівицький* (УСДРП); міністр внутрішніх справ -*Іс. Мазепа* (УСДРП); міністр закордонних справ - *В.Темницький* (УСДП, ЗО УНР); міністр земельних справ - *М.Ковалевський*; в. о. військового міністра - *Г.Сиротенко* (УСДРП); міністр народної освіти - *А.Крушельницький* (УРП, Галичина), згодом -*Н.Григорієв*; міністр шляхів - *Микола Шадлун* (УСДРП); міністр народного господарства - *А.Шрамченко* (УСДРП), пізніше - *Феофан Черкаський* (УСДРП); керуючий міністерством пошти і телеграфу - *Іван Паливода* (УПСР); міністр праці - *Й.Безпалко* (УСДП, Буковина); керуючий міністерством народного здоров'я - *Олексій Білоус* (УСДРП), пізніше -*Д.Одрин* (УСДРП); керуючий міністерством віросповідань - *М.Мирович*; керуючий міністерством єврейських справ *П.Красний* (Поалей Ціон); керуючий управлінням преси та інформації та в.о. державного секретаря -*Іван Лизанівський* (УСДРП); керуючий державним контролем-*Іван Кабачків*. 27.8.1919 у Кам'янці-Подільському було здійснено реорганізацію РНМ, яку очолив *Іс.Мазепа*. Відбулися і незначні зміни в персональному складі уряду: *М.Шадлун* очолив міністерство народного господарства, *Ф.Черкаський* -управління преси і пропаганди, *С.Тимошенко* (УСДРП) - міністерство шляхів, *І.Огієнка* -міністерство віросповідань, *В.Сальський* -міністерство військових справ (з листопада 1919).

Укладення *Варшавського договору 1920*, за умовами якого західноукраїнські землі відходили до Польщі, спричинило глибоку кризу в українських політичних колах і змусило уряд *Іс.Мазепа* скласти повноваження. Нову РНМ, останній уряд УНР на українських землях, сформував 26.5 1920 *В.Прокопович* (УПСФ). її склад: *А.Лівицький* - заступник Голови і міністр юстиції; *А.Ніковський* (УПСФ) - міністр закордонних справ; *О.Саліковський* (УПСФ) - міністр внутрішніх справ (з 14.10.1920-заст. Голови РНМ); *Іс.Мазепа*-міністр земельних справ; *В.Сальський* -міністр військових справ; *Є.Архипенко* -міністр народного господарства; *Х.Барановський* (безпартійний) - міністр фінансів; *С.Тимошенко* - міністр шляхів сполучення; *П.Холодний* - міністр освіти; *І.Огієнка* - міністр віровизнань; *І.Косенко* (безпартійний)-міністр пошти і телеграфу; *Станіслав Стемповський* (Польський національно-демократичний централ) - міністр народного здоров'я; *В.Оніхимовський* -державний секретар.

З кін. 1920 РНМ продовжувала існувати за кордоном (див. *Уряд Української Народної Республіки в екзилі 1920-48*).

І. Підкова (Львів).

РАДА РЕСПУБЛІКИ -вищий законодавчий орган влади в *Українській Народній Республіці*. Створений 3.2.1921 у м. Тарнові (Польща). До його складу входили 67 депутатів, які представляли українські політичні партії, профспілкові та культурно-освітні організації. Головою Р.Р. було обрано *І.Фещенка-Чопівського*. У кін. березня 1921 видала "Універсал до українського народу". Припинила своє існування 5.8.1921.

РАДА СІЧОВОЇ СТАРШИНИ - напівофіційний орган на Запорозькій Січі. До складу Р.с.с. входили військові старшини - *кошовий отаман*, суддя, писар, осавул, козаки, що займали ці посади раніше (старики), та курінні отамани. Здебільшого Р.с.с. називали старшинською сходкою. Скликалася для обговорення важливих питань політичного, військового, адміністративного характеру. У період існування Нової Січі Р.с.с. могла обирати старшину без участі рядового козацтва або узгоджувала попередньо їхні кандидатури для обрання на *Генеральній Козацькій Раді*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РАДЕНС СТАНІСЛАВ ФРАНЦОВИЧ (1892 -1938) - більшовицький діяч в Україні, чекіст. Поляк за походженням. Один із найближчих соратників Ф.Дзержинського. З червня 1919- заступник начальника відділу Київської ЧК, з січня 1920 - голова Одеської ЧК, з січня 1921 - голова Кримської ЧК. У 1927-31 - голова ДПУ в Закавказзі, з 1931 - голова ДПУ Білорусі. З 1931 до лютого 1933 очолював ДПУ в Україні. Р. - один із організаторів і безпосередній виконавець масових репресій проти учасників національно-визвольних змагань 1917-21, політичного терору проти лідерів націонал-комунізму та духівництва УАПЦ. Р. як слухняне знаряддя у руках більшовицької партії відповідав за т. зв. розкуркулення та організацію штучного голоду в Україні в 1932-33. З 1933 -начальник УНКВС у Москві. Згодом працював у радянських репресивних органах. У 1938 - нарком внутрішніх справ Грузії та Казахської РСР. Розстріляний за наказом Л.Берію 1938.

РАДЗИВІЛЛ (Радивил, Радвіла) АЛЬБРЕХТ СТАНІСЛАВ (1.7.1593-12.11.1656)-литовський магнат, князь. Н. в Олиці (тепер с-ще Волинської обл.). З 1619- литовський підканцлер, з 1623 - великий литовський канцлер. Власник значних земельних маєтків на Волині. Був фундатором костюлу в Олиці, єзуїтської колегії в Пінську. Автор "Мемуарів" латинською мовою, що охоплюють період історії Польщі 1632-56. У них є відомості про події національно-визвольної війни українського народу під проводом *Б.Хмельницького* 1648-57. Р. відзначав всенародний характер війни в Україні, змушений був визнати героїзм української армії.

Я. Ісасвич (Львів).

РАДЗИВІЛЛ БОГУСЛАВ (1620 - 1669) -державний і військовий діяч *Речі Посполитої*. Представник магнатського роду *Радзивіллів*. Виховувався у кальвіністських школах Великого князівства Литовського. З 1637 навчався в Англії, Голландії, Німеччині, Франції. Після повернення на батьківщину отримав посаду литовського конюшого, а з 1649 очолював королівську гвардію. Брав участь у боротьбі з козацькими військами під час національно-визвольної війни українського народу під проводом *Б.Хмельницького* 1648-57. Згодом перейшов на бік шведського короля *Карла X Густава*. Був прихильником бранденбурзького маркграфа Фрідріха Вільгельма, який призначив Р. генерал-губернатором Пруссії.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛ КАРОЛЬ СТАНІСЛАВ (1734-1790) - воєвода віденський в 1762-64 та з 1768. Один з наймогутніших магнатів *Речі Посполитої* 18 ст. Мав значний вплив на шляхту, зокрема, на оборонців т.зв. "золотих вольностей". У 1764 змушений був виїхати до Туреччини. У 1767 повернувся до Польщі, став маршалком радомської конфедерації. Завдяки підтримці російського посла у Речі Посполитій М.Репніна повернув свої маєтності. Учасник *Барської конфедерації 1768*. Після поразки конфедератів перейшов на бік царського уряду і змушений був емігрувати за кордон. Згодом продовжував брати участь у боротьбі між угрупованнями шляхти, яка призвела до занепаду Речі Посполитої.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛ МИКОЛАЙ "ЧОРНИЙ" (1515-1565)-маршал, канцлер Великого князівства Литовського, віленський воєвода. Деякий час перебував при дворі короля Польщі *Сигізмунда I Старого*. У 1547 отримав від імператора Священної Римської імперії титул князя. Прагнув утворити своє спадкове князівство в Литві. Був прихильником кальвінізму, проводив значну реформаційну діяльність. Завдяки шлюбіві своєї сестри Барбари з королем *Сигізмундом II Августом* Р. мав значний вплив у державі. Володів великими маєтностями, обіймав впливові посади. Був противником укладення унії між Литвою та Польщею.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛ ЯНУШ (1612- 1655) - воєвода віденський, великий гетьман литовський. Навчався в ун-тах Лейпцига (Німеччина) та Лейдена (Голландія). Був прихильником кальвінізму, який поширював у своїх володіннях. У 1632 король *Владислав IV Ваза* призначив Р. послом Речі Посполитої в Англії та Голландії. Після повернення на батьківщину брав участь у війнах з Туреччиною та Московським царством. З 1646 - великий гетьман литовський. У роки національно-визвольної війни під проводом *Б.Хмельницького* 1648-57

Р. очолював шляхетські війська на землях Литви та Білорусі. У 1651 війська Р. захопили Київ і вчинили жорстоку розправу над його жителями. У 1654 загони Р. зазнали поразки в боях проти об'єднаного українсько-московського війська. Підтримував шведського короля *Карла X Густава* у його боротьбі з королем Польщі *Яном II Казимиром*.

Р. Шуст (Львів).

РАДЗИВІЛЛИ - литовські магнати, великі землевласники у Литві, Польщі, Білорусі та в Україні (Волині) у 15-на поч. 20 ст. У 16-18 ст. Р. користувалися привілеями удільних князів, мали надвірне військо (бл. 6 тис.), власні фортеці. Обіймаючи високі урядові посади, Р. брали безпосередню участь у загарбницьких війнах Литви і Польщі проти України. **Криштоф Р.** (1585 - 1640) - воєвода віденський (з 1633), великий литовський гетьман (з 1635). **Альбрехт Станіслав Р.** (1593 - 1656) - великий литовський канцлер (див. *А.Радзивілл*). **Януш Р.** (1612- 1655) - литовський коронний гетьман (див. *Я.Радзивілл*). **Кароль Станіслав Р.** (1734 - 1790) - литовський коронний гетьман (див. *К.Радзивілл*).

Я. Ісаєвич (Львів).

РАДЗИМІНСЬКИЙ-ЛЮБА ЗИГМУНТ (12.4.1843-12.10.1928)-польський історик, дослідник у галузі генеалогії та геральдики. Н. у Шимківцях (тепер Білогірського р-ну Хмельницької обл.). У 1859-62 навчався у Київському ун-ті. З 1879 був членом *Історичного товариства Нестора-літописця*, з 1890 - Товариства дослідників Волині. У 1912-25 - голова Польського геральдичного товариства. Наприкін. 19 ст. провадив археологічні розкопки на Волині. Головна праця присвячена історії князівського роду *Сангушків* (1906-12; т. 1-2). Брав участь у підготовці видання документів "Архів князів Сангушків у Славуті" (1887-1910; т. 1-7), що містять численні акти (переважно українською мовою) з соціально-економічної та політичної історії Волині кін. 14-16 ст. Впорядкований родинний архів із с. Береза (тепер Дубнівського р-ну Рівненської обл.) зберігається у Львівській бібліотеці ім. В.Стефаніка НАН України.

Я. Ісаєвич (Львів).

РАДИМИЧІ-східнослов'янське плем'я (союз племен), яке в 9-10 ст. жило в межах Дніпра і Десни, головним чином, у басейні р.Сож. За літописними даними, Р. прийшли від "ляхів" і осіли на берегах р. Сож. Жили в невеликих селищах, займались орним землеробством, скотарством, бортництвом та різними промислами. У Р. були розвинуті залізодобувне, гончарне та ін. ремесла. За літописними дан., у серед. 9 ст. Р. сплачували данину хозарам. У 885 за князювання *Олега* землі Р. увійшли до складу *Київської Русі*. У 911 брали участь у поході князя *Олега* на *Візантію*. За князювання *Володимира Святославича* був здійснений ще один похід на Р. Авангард київського війська на чолі з воєводою *Вовчий Хвіст* розбив ополчення Р. на р. Пищань, і їхні землі остаточно увійшли до складу Київської держави. Головними містами у Р. були Гомій (Гомель), Вщиж на Десні, Чичерськ на Сожі та ін. У 11 ст. землі Р. увійшли до Смоленського та Чернігівського князівств. Останній раз Р. згадуються в джерелах бл. 1169. Археологічні пам'ятки Р. - численні курганні могильники з трупоспаленням (9-10 ст.) та трупопокладенням (11-12 ст.). Характерною етнографічною ознакою Р. є їхні жіночі прикраси у вигляді семипроменевих бронзових та срібних скроневих підвісок. Ряд ін. прикрас (браслети зі зміїними головками на кінцях) вказують на північні впливи і змішання Р. з балтами.

М. Пелешишин (Львів).

РАДИШЕВСЬКИЙ ОНИСИМ (Михайлов Онисим; р. н. невід. - п. не раніше 1631) -друкар і військово-інженерний майстер. Н. і навчався на Волині, за походженням українець. У 1586 переїхав до Москви і став майстром-палітурником при Друкарському дворі, бл. 1605-10 - один з керівників Друкарського двору. В 1606 Р. надрукував "Євангеліє", яке відзначається високим рівнем художнього оформлення, 1610 - "Статут церковний". Згодом став одним із провідних майстрів Пушкарського приказу, керував інженерними роботами. У 1620 склав першу в Російській імперії військово-технічну книгу "Статут ратних, гарматних та інших справ, що стосується військової науки" (опублікував В.Рубан, 1777 і 1781).

Я. Ісаєвич (Львів).

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1945-договір про радянсько-польський державний кордон. Укладений 16.8.1945 у Москві. Посилаючись на рішення Кримської конференції 1945, встановлював кордон між СРСР і Польщею вздовж "*Керзона лінії*" із значним відхиленням від неї в ряді районів на користь Польщі. Польський уряд визнав деюре факт приналежності до СРСР західноукраїнських (Галичина, Західна Волинь) і західнобілоруських земель. Договір не враховував меж етнічного розселення українців. У складі Польської держави залишився ряд споконвічних українських земель - *Лемківщина*, *Надсяння*, *Холмщина*, *Підляшшя* і невелика частина пн.-зах. Галичини (тут кордон був незначно змінений у 1951) загальною площею 19 500 кв. км., на яких, за різними оцінками, проживало від 800 тис. до 1,4 млн. українців.

Г. Кипаренко (Львів).

РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1945 - про Закарпатську Україну. Підписаний 29.6.1945 у Москві. У договорі зафіксовано, що Закарпатська Україна, яка на підставі Сен-Жерменського мирного договору 1919 була включена до складу Чехословаччини і була автономною одиницею в рамках Чехословацької Республіки (див. *Підкарпатська Русь*), воз'єднується відповідно до побажань населення зі

своєю споконвічною батьківщиною - Україною і включається до складу Української РСР. Договір об'єктивно відображав прагнення закарпатських українців - переважної більшості населення краю до возз'єднання з Україною, що давало можливості (хоча і обмежені в умовах радянського тоталітаризму) розвитку рідної мови, освіти й культури. З другого боку, входження Закарпатської України до складу СРСР принесло закарпатцям політичний терор, насильницьку колективізацію, порушення елементарних прав людини. Після возз'єднання Закарпаття з Україною частина української етнічної території (3500 кв.км.) - *Пряшівщина*, на якій проживало бл. 150 тис. українського населення, залишилась у складі *Чехословаччини*.

Г. Кипаренко (Львів).

РАДЗИВІЛЛІВСЬКИЙ ЛІТОПИС – див. *Кенігсберзький літопис.*

РАЄВСЬКИЙ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ (1866 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Закінчив кадетський корпус, у 1885 - Павлівське військово-училище, пізніше - Михайлівське артилерійське училище, офіцерську артилерійську школу. З 1907 служив командиром батареї 4-го Східно-Сибірського мортирного дивізіону у 59-й гарматній бригаді. Учасник Першої світової війни 1914-18. Восени 1917 зголосився до української армії. Служив начальником штабу у Гайдамацькому ім. Гордієнка кінному полку. Згодом командував артилерією *Гайдамацького коша Слобідської України*. У лютому відзначився у боях з більшовицькими частинами в обороні Києва.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РАЄВСЬКИЙ МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ (30.7.1811 - 2.5.1884) - один із провідних діячів *слов'янофільства*. У 1842-84 - священник російського посольства у Відні. Був керівником віденського осередку російських слов'янських комітетів. Виконував роль посередника у встановленні контактів між правлячими колами і науковими установами Російської імперії та громадсько-політичними діячами, науковими і культурно-освітніми установами слов'янських земель Австрії та Туреччини. Здійснював розподіл таємних фінансових субсидій, що надходили з царської казни і слов'янських комітетів Росії для підтримки прихильників *панславізму* в цих країнах. Певна частина коштів розподілялась серед москвофілів Галичини, Буковини і Закарпаття, діяльність яких скеровувалась на боротьбу проти українського національного руху. Через Р. фінансувалося видання москвофільської періодичної преси (часописів "Слово" і "Новий пролом" у Львові, "Славянская заря" у Відні, "Свет" в Ужгороді), товариства "Русская основа" у Відні (1867-73), надавались стипендії студентам Віденського ун-ту, матеріальна допомога львівському театру "Руська бесіда", окремим літераторам і вченим (зокрема, А.Добрянському, Я.Головацькому, І.Наумовичу), надсилались російські книги для *Народного дому* і *Галицької руської матиці* у Львові, Товариства св.Василія Великого в Ужгороді, Товариства св. Івана Хрестителя у Пряшеві, "*Руської бесіди*" в Чернівцях і "*Русской основы*" у Відні. Р. значною мірою спричинився до утвердження ідей *москвофільства* на західноукраїнських землях.

Ф. Стеблій (Львів).

РАЙХСКОМІСАРІАТ "УКРАЇНА" (Reichs-komissariat "Ukraine") - одна з двох великих військово-адміністративних зон, утворених фашистським командуванням на окупованих землях Радянського Союзу (іншим був райхс-комісаріат "Остланд", що складався з Естонії, Литви, Латвії, частини Білорусі та Ленінградської обл., центр - м.Рига). Створений 1.9.1941 згідно з наказом Гітлера від 17.7.1941 "Про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях". Окрім більшості території УРСР (у кордонах до 1939) та Волині, до складу увійшли південні частини двох білоруських областей (Берестейської та Пінської), заселені переважно українцями. Міністр окупованих земель на Сході А.Розенберг пропонував включити до Р."У". частину російської прикордонної території як компенсацію за Галичину, яка увійшла під назвою дистрикт "Галичина" до польської Генеральної Губернії, і щоб ослабити можливі політичні амбіції українців.

Територія Р."У". змінювалася із просуванням лінії фронту на Схід. У вересні 1942 загальна площа становила бл. 340 тис. -в. км., на якій проживало бл. 17 млн. чол. Р адміністративному відношенні Р."У". поділявся на шість генеральних округів (Generalbezirke) - "Волинь і Поділля", "Житомир", "Київ", "Дніпропетровськ", "Миколаїв" і "Таврія", які очолювали генеральні комісари (Generalkomissare; призначав особисто Гітлер). Р "У". очолив Е.Кох (спочатку пропонувався А.Розенбергом на посаду райхскомісара Росії, де окупаційний режим мав бути жорстокішим, ніж на інших територіях). А.Розенберг та ряд інших вищих гітлерівських чиновників (зокрема, генеральний комісар Таврії А.Фрауенфельд) відстоювали думку про необхідність врахування українських національних інтересів з метою забезпечення міцного тилу у війні з комуністичною Росією. Призначення Е.Коха означало перемогу в керівництві Райху лінії на створення максимально жорстокого окупаційного режиму в Україні.

Окупаційний режим у Р."У". передбачав використання певних елементів, які мали надати йому національного забарвлення - визнання української нарівні з німецькою як офіційної мови, запровадження карбованця, утворення української допоміжної поліції тощо. Деякі українські націоналістичні діячі сприйняли утворення Р."У". як крок до утворення української держави під протекторатом Німеччини. Насправді концепція Райхскомісаріату трактувала Україну виключно як географічне, а не як політичне чи національне утворення. Для підкреслення цього факту Е.Кох вибрав столицею Р."У". не Київ, а провінційне місто Рівне. У післявоєнний час планувалося приєднати Р."У". до території Німецького Райху.

Правовий статус місцевого населення у Р.“У”. не був чітко визначений. Р.“У”. управлявся згідно суміші німецьких правових норм, розпоряджень місцевої німецької влади, обмежених елементів самоуправління та окремих радянських норм (наприклад, збереження колгоспної системи). У багатьох випадках найвищою нормою були усні розпорядження і рішення німецьких чиновників. Управління найважливішими, з точки зору гітлерівського керівництва, сферами діяльності (поліція, важка промисловість, мобілізація робочої сили для роботи в Німеччині, пропаганда, транспорт і зв'язок) здійснювалося безпосередньо з Берліна. Створення Р.“У”. мало відігравати важливу роль у плані Гітлера щодо створення “життєвого простору” (Lebensraum) для арійської раси. Українці, згідно цих планів, як нижча раса, “недолюди” (Untermenschen), не підлягали германізації. Більшість з них мала бути виселена за Урал, а Р.“У”. мав бути заселений німецькими колоністами. Решта українців підлягала винищенню різними способами: сильним обмеженням постачання продовольства для міського та медичної обслуги для всього населення, винятково суворою поведінкою із військовополоненими-українцями і робітниками, вивезеними на роботи в Німеччину (див. *Остарбайтери*), масовими езекуціями та жорстокими покараннями. Внаслідок воєнних дій та заходів окупаційного режиму населення Р.“У”. в 1943 у порівнянні з 1939 зменшилося на 30%, у т.ч. серед неєвреїв - на 24%.

Жорстокий окупаційний режим призвів до різкого посилення антинімецьких настроїв в Україні. Одним із безпосередніх наслідків стало розгортання на території Р.“У”. радянського партизанського та українського націоналістичного повстанського рухів. Повстанські і партизанські загони контролювали значну частину території Р.“У”. і перешкоджали постачанню техніки і продовольства для німецьких військ. Окремі керівники нацистської партії мали намір віддати Е.Коха під партійний суд за розладнання надійного тилу, відсутність якого стала однією з головних причин поразки німецьких військ на Східному фронті. Після звільнення Радянською армією українських територій від гітлерівських військ “Р.У”. був офіційно ліквідований 10.11.1944.

Я. Грицак (Львів)

РАЙЦІ, ратмани, радники (від нім. Rat -рада і Mann - людина) - члени ради магістрату, яка відала судом, поліцією, наглядала за торгівлею тощо Р. обиралися з представників заможної верхівки міського населення, але фактично в ряді міст їх призначав війт, що очолював магістрат. Посади Р. було скасовано у зв'язку з ліквідацією магістратів у Галичині й Пн. Буковині у серед. 1880 років, а на українських землях, що входили до складу Російської імперії, за *судовою реформою 1864*.

В. Куличичський (Львів).

РАКОВСЬКИЙ ХРИСТИЯН (1.8.1873-11.9.1941) - політичний і державний діяч УСРР Н. у Градеці (тепер Болгарія). До 1914-активний учасник болгарського і румунського соціалістичних рухів, один із засновників соціал-демократичних партій у Болгарії і Румунії. Виступав проти участі Болгарії у Першій світовій війні і входив у Центральне бюро антивоєнної революційної Балканської соціал-демократичної робітничої федерації (заснована 1915). У 1918 вступив у партію більшовиків, обіймав посаду голови Верховної автономної колегії, заснованої в Одесі для боротьби проти контрреволюції в Україні та Румунії. Був членом Центрального виконавчого комітету Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу (Румчероду).

З травня 1918 очолював більшовицьку дипломатичну делегацію на переговорах з урядом гетьмана *17. Скоропадського* щодо укладення мирного договору між радянською Росією і *Українською Державою*. З січня 1919 по липень 1923 (з перервами) очолював уряд радянської України. В ім'я інтернаціоналізму протистояв українському партикуляризмові і навіть ставив під сумнів існування окремої української національності. Проте до кін. 1921 Р. змінив свої погляди. Наполягав на більшій повазі до українського національного питання, вимагав розширення політичної та економічної самостійності Української СРР. На XII з'їзді Російської Комуністичної партії в квітні 1923 різко критикував позицію Й.Сталіна в національному питанні. Після зміщення з посади голови Раднаркому УСРР був послом СРСР у Великій Британії (1923-25) та Франції (1925-27). Будучи висланим із Франції за революційну діяльність, восени 1927 повернувся в Україну і протягом місяця організував “ліву опозицію”. У грудні 1927 на XV з'їзді Російської Комуністичної партії виключений з її рядів, а через місяць - висланий в Астрахань. З 1929 Р. був визнаним всесоюзним лідером “лівої опозиції”. У лютому 1934 підкорився партійній дисципліні й отримав дозвіл на повернення в Москву, де став керувати науково-дослідним інститутом наркомату охорони здоров'я. У 1936 заарештований за звинуваченням у шпигунстві й у березні 1938 засуджений до 20 років ув'язнення. Розстріляний в Орловській в'язниці.

РАКОЦІ ФЕРЕНЦ II (27.3.1676 - 8.4.1735)-князь Трансільванії (Семигороддя), керівник антигабсбурзької національно-визвольної війни угорського народу 1703-11. Н. у місті Борші (тепер Румунія). Виховувався в єзуїтських школах. З 1692 Р. став іспаном (управляючим) Шароського комітату. У 1697 був серед учасників антиавстрійської змови. Підтримував контакти з французьким королем Людовіком XIV. Після розкриття змови ув'язнений австрійськими властями у фортеці Вінер-Нойштадт, звідки у 1701 втік до Польщі. У 1703 розпочав переговори з керівниками селянського повстання куруців. Повернувся до Угорщини, де 7.6.1703 закликав до повстання проти правління *Габсбургів*. Створив регулярну армію, сприяв розвитку економічного життя, особливо ремесла та торгівлі. У 1704 обраний князем *Трансільванії* (Семигороддя). У червні 1707 оголосив детронізацію Габсбургів з угорського престолу і на засіданні Державних зборів в Оноді проголошений головою т. зв. конфедерації угорських станів для завоювання незалежності країни. Після

зречення *Августа II Фридерика* висував свою кандидатуру на польський престол. Протягом 1707-10 армія Р. зазнала ряд поразок від австрійських військ. У квітні 1711 командувач військ куруців барон Ш.Карої без згоди Р. уклав мирний договір з Габсбургами у Сатмарі (тепер місто Сату-Маре, Румунія). 1.5.1711 на Майтенському полі армія куруців капітулювала, а у червні 1711 капітулював останній вірний Р. гарнізон Мукачівської фортеці на Закарпатті. Деякий час жив у Московській державі, надіючись на військову підтримку *Петра I*. З 1712 перебував у Франції, а в 1717 переїхав до Стамбула. Сподівався з допомогою Туреччини відновити свою владу в Трансильванії, але після укладення австрійсько-турецького договору це стало нереальним. Написав "Мемуари про угорську війну". Помер у м. Родосто (тепер Текірдаг, Туреччина). В 1906 прах Р.Ф.ІІ було перенесено на батьківщину.

Р. Шуст (Львів).

РАКУШКА-РОМАНОВСЬКИЙ РОМАН ОНИСИМОВИЧ (Ракущенко; 28.3.1623 -1703) - ймовірний автор *Літопису Самовидця*. Походив з ніжинських реєстрових козаків. Брав участь у національно-визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57. У 1658-63 - ніжинський сотник, полковий суддя (1659), у 1663-68 - *генеральний підскарбій*. Через вороже ставлення гетьмана Д.Многогрішного змушений переселитися у Брацлав, де став протопопом міської церкви. Після скинення з гетьманства Д.Многогрішного Р.-Р. у 1672 повернувся у *Лівобережну Україну*. В 1676-1703 був священником Миколаївської церкви в м.Стародубі.

М. Пасічник (Львів).

РАСТРЕЛЛІ ВАРФОЛОМІЙ ВАРФОЛО-МІЙОВИЧ (Бартоломео Франческо; 1700 -1771) - відомий архітектор, основний представник архітектури російського бароко серед. 18 ст. За походженням італієць. Н. у Парижі. У 1716 приїхав у Петербург зі своїм батьком скульптором Б.К.Растреллі. У 1725-30 навчався за кордоном, можливо, в Італії. У 1730-63 - придворний архітектор. Серед основних творів Р.: у Латвії-палаці Бірона в Рундалі (1736-40) та Мітаві (тепер Єлгава; 1738-40), у Петербурзі - комплекси Смольного монастиря (1748-64) та Зимового палацу (1754-62), палаці М.Воронцова (1749-57) і С.Строганова (1752-54) та ін. У Києві за проектами Р. збудовано Андріївську церкву (1747-53) та царський (Маріїнський) палац (1752-55). Для споруд Р. характерна пластична виразність архітектурних форм, пишність і святковистість інтер'єрів, багатство скульптурного оздоблення. Творчість Р. мала значний вплив на українських архітекторів. Помер у Петербурзі.

М. Ерстенюк (Львів).

РАТУША (польс. ratusz, біднім.- Rathaus) -1) орган міського самоврядування. У містах Західної України, зокрема у Львові, Р. вперше з'явилася у 14 ст. (у Львові - 1356). У 15 ст. в зв'язку з наданням містам магдебурзького права замість Р. було утворено магістрати. Поряд з магістратами у невеликих містах і містечках України (Гадяч, Лубни, Ніжин, Охтирка) зберігалися Р. як органи міського самоврядування. З 1727 до компетенції Р. належали переважно судові та фінансові справи. В 1785 у Російській імперії, у тому числі й в Україні, магістрати були замінені міськими думами. У невеликих містечках, де не було міських дум, залишились Р. Остаточою як судові органи Р. скасовано судовою реформою 1864, як органи міського самоврядування - міською реформою 1870. 2) У ряді країн будинок, де містяться органи міського самоврядування.

В. Кульчицький (Львів).

РАУХ ГРИГОРІЙ ОТТОНОВИЧ (19.8.1860 -р. см. невід.) - військовий діяч періоду Гетьманату, генерал-лейтенант. Навчався в елітному Пажеському корпусі, потім служив у кінному полку, де у 1881 отримав офіцерський чин. У 1889 закінчив Миколаївську академію Генерального Штабу. Призначався на посаду офіцера для доручень штабу 1-го армійського корпусу, штабу Петербурзького військового округу, Генерального інспектора кінноти Головного Штабу. З 1901 - командир Лубенського, Лейб-гвардії кірасирського полків, генерал-майор (з 1905). Пізніше командував 10-ю кінною, 2-ю кінною дивізіями. У роки Першої світової війни 1914-18 - начальник 6-ї армії, командир 2-ї гвардійської кінної дивізії, з 1916- 2-го гвардійського кінного корпусу на Південно-Західному фронті. З 1918-на службі в українській армії. За *Гетьманату* призначений головним уповноваженим українського уряду при Головному командуванні австро-угорської армії в Одесі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РАФАЛЬСЬКИЙ ВАСИЛЬ ФЕОФАНОВИЧ (рр. н. і см. невід.) - український державний діяч, магістр церковного права. У грудні 1917 призначений тимчасовим комісаром духовних справ у секретарстві внутрішніх справ Генерального секретаріату УНР. Представник уряду у Всеукраїнській Православній Церковній Раді (ВПЦР). Підтримував заходи ВПЦР з підготовки Всеукраїнського Православного Церковного Собору та надання автокефалії українській церкві. З березня 1918 Р.- віце-директор департаменту віросповідань міністерства внутрішніх справ УНР. З травня 1918 до лютого 1919-директор департаменту Православної Церкви у міністерствах віросповідань *Української Держави* та *Української Народної*

Республіки. За час керівництва Р. департаментом було підготовлено і видано “Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви” (1.1.1919). З січня 1919 брав участь у роботі комісії для складання проекту Статуту Автокефальної Української Церкви.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

РАФЕС МОЙСЕЙ (1883-1943) - єврейський політичний діяч в Україні. Н. у Мінську. За фахом - перукар. Належав до Бунду. З липня 1917- член Малої Ради. У липні-серпні 1917 Р. у складі української делегації (В.Винниченко, Х.Барановський) вів переговори з представниками *Тимчасового уряду* в Петербурзі про затвердження “Статуту вищого управління України”. У листопаді 1917- член Крайового комітету для охорони революції в Україні. Підтримував прийняття Українською Центральною Радою III Універсалу (див. *Універсали УЦР*), в якому проголошувалось утворення *Української Народної Республіки*. Критично поставився до прийняття УЦР 11 (24). 1.1918 Закону про національно-персональну автономію, як такого, що являє собою “реакційну силу роз'єднати трудящих в їх класовій боротьбі”. Виступав проти створення української регулярної армії та укладення *Берестейського миру 1918*. У кін. 1919 Р. вступив у більшовицьку партію, був одним з керівників ЦК РКП(б) і ВКП(б). Згодом усунений від політичної діяльності, займався публіцистикою. Автор книги “Два роки революції на Україні. Еволюція і розкол Бунду” (рос. мовою; 1920).

І. Підкова (Львів).

РАФФАЛОВИЧ ДЖОРДЖ (Raffalovich George; псевдонім Bedwin Sands; 1880 -17.5.1958) - англійський письменник, журналіст, громадсько-політичний діяч. Н. у Франції. Ймовірно, був онуком емігранта з Одеси і сином банкіра Артура Р. Здобув освіту в католицькій публічній школі у Версалі. Бл. 1906 після закінчення служби у французькій армії переїхав до Англії. Займався літературною діяльністю, вивчав міжнародні відносини, зокрема політику європейських держав щодо Туреччини і молодотурецький рух. У серпні 1912 Р. вперше опублікував статтю про українське питання і з цього часу постійно дописував до англійської преси (у часописи “The Commentator”, “The New Age”, “The Outlook” та ін.), а також часто виступав з публічними лекціями на цю тему. У 1913 опублікував лекцію, в якій подав українську історію за схемою *М.Грушевського*, проаналізував сучасний стан українського руху і аргументовано доводив, що політична незалежність України сприятиме стабільності в Європі. Намагався сформувати проукраїнське угруповання в Англії. З цієї метою організував *Український Комітет* (The Ukraine Committee) у Лондоні, налагодив контакти з українською політичною еміграцією у Франції (Ярослав Федорчук). У 1914 разом з Орестом Жеребком та іншими українськими діячами Р. організував візит кількох британських журналістів у Галичину на святкування ювілею Т.Шевченка. Після поч. Першої світової війни Р. проводив активну проукраїнську діяльність (у 1915 видав працю *М.Грушевського* “The Historical Evolution of the Ukrainian Problem”), підтримував зв'язки з членами Союзу визволення України. Був звинувачений у пронімецькій орієнтації. У 1915 виїхав до США, де протягом війни продовжував друкувати статті про Україну, намагався співпрацювати з українськими організаціями. Помер у Новому Орлеані (США).

О. Середа (Львів).

РАШТАТТ (Rastatt) - місто у Німеччині. У 1915-18 тут знаходився табір для військовополонених солдат-українців, що воювали в складі російської армії у роки Першої світової війни 1914-18. У таборі широку організаційну, допомогову, релігійну, культурну і національно-виховну роботу проводив *Союз Визволення України*. З полонених у Р. та українських полонених з інших таборів у Німеччині (зокрема, Венцляр, Зальцведель) було сформовано дві дивізії (див. “*Синьожупанники*”), які згодом взяли участь у національно-визвольних змаганнях 1917-21. У 1916-18 в таборі виходив тижневик (згодом -двотижневик), редакторами якого були В.Сімович, Г.Петренко і П.Мороз. На цвинтарі Р. за проектом *М.Паращука* встановлено пам'ятник померлим українським полоненим.

РЕБЕТ ДАРІЯ (дівооче прізвище - Цісик; 26.2. 1913- 5.1.1992) - визначна українська політична і громадська діячка, публіцист. Дружина *Л.Ребета*. Н. у Кіцмані на Буковині (тепер Чернівецька обл.). Навчалася на юридичних ф-тах Львівського та Люблінського ун-тів. Здобула науковий ступінь магістра права. На поч. 1930-х років належала до молодіжної структури ОУН у Стрию, очолювала жіночі групи Стрийської окружної ексекютиви та керування ОУН в Стрийській окрузі (1933-34). У 1934-38 - член Крайової ексекютиви ОУН на ЗУЗ, відповідала за зв'язки з керівництвом українських націоналістів, що перебувало в еміграції. За участь в українському націоналістичному русі кілька разів заарештовувалась польською поліцією, відбула піврічне ув'язнення у тюрмі (1939). Під час німецької окупації налагоджувала роботу підпільних осередків ОУН-Р, працювала в освітньому і пропагандистському відділах ОУН. У серпні 1943 взяла участь у роботі III Надзвичайного збору ОУН. З весни 1944 входила до складу ініціативного комітету (голова - *Л.Шанковський*), який підготував проведення Першого Великого Збору Української Головної Визвольної Ради (11-15.7.1944). Була обрана членом першої Президії УГВР, брала участь у розробці програмних документів УГВР - “Тимчасовий устрій УГВР” та “Платформа УГВР”. У повоєнний час жила в еміграції у Німеччині. Налагоджувала діяльність УГВР за кордоном, була членом Закордонного Представництва (ЗП УГВР), яке очолював священник І.Гриньох. Після розколу в 1954 в ОУН 34 приєдналася до ОУН за кордоном (ОУНз) і була обрана до складу її Політичної Ради. З 1979 Р. очолювала діяльність Політичної Ради ОУНз. Р. була

активісткою українського жіночого руху в еміграції, делегаткою I Світового конгресу українок у Філадельфії в 1948. Належала до керівних органів Світової федерації українських жіночих організацій (СФУЖО). Співпрацювала з багатьма українськими періодичними виданнями в еміграції, була членом редколегій часописів "Сучасна Україна", "Сучасність" та "Український самостійник", видала збірку статей про Союз українок Німеччини (1980). Автор статей, присвячених ідеології ОУН, її програмним постулатам та історії, українському визвольному рухові. Померла у Мюнхені.

І. Підкова (Львів).

РЕБЕТ ЛЕВ (3.3.1912-12.10.1957)-визначний український політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Чоловік *Д.Ребет*. Н. у Стрию. Навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. У 1927 вступив до *Української Військової Організації*, згодом -до *Організації Українських Націоналістів*. З 1930 очолював провід ОУН у Стрийському повіті. У 1934-38 - керівник Крайової Екзекутиви ОУН на Західноукраїнських землях. Після вбивства польського міністра внутрішніх справ *Б.Перацького* (червень 1934), яке спричинило масові арешти членів ОУН (було ув'язнено весь керівний склад націоналістичного підпілля), Р. зумів зберегти і з часом розбудувати структуру організації та налагодити ефективну інформаційно-пропагандистську роботу підрозділів ОУН у Галичині. За нелегальну діяльність кілька разів заарештовувався польською поліцією, бл. трьох років перебував в ув'язненні. З лютого 1940 належав до ОУН під проводом С.Бандери. У червні 1941 був одним із організаторів Акта проголошення української державності (30.6.1941), заступник голови *Українського державного правління* Я.Стецька. У вересні 1941 Р. був заарештований гестапо і ув'язнений у концентраційному таборі *Освенцім*. Після звільнення з концтабору жив у Німеччині. Належав до Закордонного Центру в ОУН, головний суддя 34 ОУН. Висловлювався за проведення демократичних змін в ОУН згідно з ухвалами III Надзвичайного Великого Збору ОУН (21-25.8.1943). У 1952 (за ін. дан. -1950) кооптований до Закордонного Представництва УГВР, голова Ради референтів ЗП УГВР. У грудні 1953 Р. разом з *С. Бандерою* і *З.Матлою* створили Колегію уповноважених, яка повинна була реорганізувати ОУН і накреслити завдання організації в повоєнних умовах. У лютому 1954 Р. і З.Матла, не досягнувши компромісу з С.Бандерою в поглядах на майбутнє ОУН, створили нову організацію під тією ж назвою-ОУН 34 (з 25.12.1956-Організація Українських Націоналістів за кордоном; ОУН з; т зв. двійкарі), до якої приєдналися М.Лебедь, М.Прокоп, І.Гриньох та ін. Після розколу ОУН Р. став одним із провідних діячів ОУНз, головою її Політичної Ради. В еміграції співпрацював у періодичних виданнях - громадсько-політичному тижневику "Українська трибуна" (виходив 1946-49 у Мюнхені), "Час" і двотижневику "Сучасна Україна" (виходив 1951-60 у Мюнхені); у 1955-57 - гол. редактор суспільно-політичного журналу "Український самостійник" (у 1950-57 - тижневик, з 1957 - місячник). У 1949 захистив докторську дисертацію на тему "Держава і нація". У 1950 роках Р. плідно займався науково-педагогічною роботою. Викладав державне право в *Українському вільному університеті* у Мюнхені, з 1952 - доцент, а з 1954 - професор права цього ж ун-ту. У жовтні 1957 вбитий агентом радянських спецслужб Богданом Сташинським (див. *Сташинського процес 1962*). Похований на цвинтарі Вальдфрідгоф у Мюнхені. Р. - автор праць, в яких ґрунтовно розробляв теоретичні засади українського демократичного націоналізму та розвинув концепцію формування української нації в сучасних умовах. Найважливіші з них: "Формування української нації" (1951), "Світло і тіні ОУН" (1954; посмертне видання, 1964), "Теорія нації" (1956,1997) та ін.

Я. Грицак, І. Підкова (Львів).

РЕВАЙ ФЕДІР (1888- 1945)-український громадсько-політичний діяч на Закарпатті. Н. у с.Мирча (тепер Закарпатська обл.). З поч. 1920 років брав активну участь в українському національному русі у Підкарпатській Україні. Був членом керівних органів товариства "*Просвіта*" в Ужгороді. У 1925-35 - депутат територіального представницького органу Підкарпатської Русі - крайового заступництва. Належав до закарпатської фракції Чехословацької соціал-демократичної партії (редагував орган фракції - часопис "На переломі"), з якої був виключений за "український націоналізм". З січня 1939 - член *Українського національного об'єднання* (в січні-березні 1939 - голова УНО) - політичної організації, що ставила собі за мету створення національної держави у Закарпатті та її об'єднання з Великою Україною. В лютому 1939 Р. обраний до сейму Карпатської України, з 15.3. 1939-заступник голови парламенту А.Штефана. В 1939-44 відбував ув'язнення в угорських тюрмах. У 1945 заарештований співробітниками радянських спецслужб і вивезений в СРСР. Загинув у тюрмі.

І. Підкова (Львів).

РЕВАЙ ЮЛІАН (1899-р. см. невід.)-визначний український політичний діяч у Закарпатті. Брат *Ф.Ревая*. Н. у с.Мирча (тепер Закарпатська обл.). У 1920-30-х роках був одним з провідних діячів українсько-культурно-освітнього руху в Закарпатській Україні. В 1922-35 - співробітник чехословацького міністерства шкільництва та освіти при крайовому цивільному управлінні *Підкарпатської Русі*. У 1929 Р. виступив співзасновником (разом з *А.Волошиним*, Ю.Гуснаєм, А.Штефаном) професійної організації українських учителів - Учительської громади Підкарпатської Русі (існувала в 1929-39). Згодом обраний головою цієї організації та секретарем Педагогічного товариства Підкарпатської Русі (діяло в 1923-39). Був одним з організаторів

пластового руху на Закарпатті, упорядником кількох підручників для народних шкіл. В 1924-25 Р. редагував разом з І.Панькевичем часопис "Учитель" (виходив у 1920-36 в Ужгороді) та видавав у 1925-38 журнал "До перемоги". У 1935-39 - депутат празького парламенту від закарпатської фракції Чехословацької соціал-демократичної партії. Належав до провідних членів місцевих українських організацій, які виступали за створення на територіальній основі Підкарпатського краю української держави та возз'єднання її з Великою Україною. Р. був членом Центральної (Руської) Української Народної Ради. Входить до складу делегації українських політиків (А.Волошин, Ф.Ревай, С.Клочурак, С.Росоха, Ю.Гуснай, В.Северняк та ін.), яка 7.9.1938 під час зустрічі з прем'єр-міністром Чехословаччини М.Годжі поставила рішучу вимогу про надання автономії *Карпатській Україні*. У жовтні 1938 Р. став міністром господарства першого автономного уряду. Після офіційного проголошення незалежності Карпатської України (15.3.1939) був призначений президентом А.Волошином прем'єр-міністром уряду та міністром закордонних справ новоствореної держави. Угорська окупація закарпатських земель примусила Р. та ін. членів уряду виїхати в еміграцію. За кордоном Р. намагався інформувати світову громадськість про репресії угорського окупаційного режиму проти українських діячів. У 1945 заарештований радянськими спецслужбами у Празі, однак зумів втекти в американську зону окупації. З 1948 жив у США. В 1949-57 - керівник бюро Українського конгресового комітету Америки, був багаторічним директором Карпатського дослідницького центру та Українського інституту Америки.

І. Підкова (Львів).

РЕВИШИН ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (11.12.1870- травень 1920) - військовий діяч Гетьманату, генерал-майор. Навчався у Петровському Полтавському кадетському корпусі, у 1890-1891 - у Миколаївському кінному училищі. Після закінчення у 1904 Миколаївської академії Генерального штабу відбув на Далекий Схід на посаду штаб-офіцера для доручень штабу 9-го армійського корпусу. Учасник російсько-японської війни 1904-05. Згодом служив старшим ад'ютантом штабу 2-ої козачої дивізії, працював викладачем Тверського кінного училища (1909). У роки Першої світової війни - начальник штабу 2-го кінного корпусу на Південно-Західному фронті. За *Гетьманату* в серпні 1918 став начальником адміністративного управління Генерального штабу. У жовтні 1918 звільнений зі служби. З 1919-у Добровольчій армії *А.Денікіна*, командував Чеченською кінною дивізією, згодом - у російській армії генерала П.Врангеля в Криму. У травні 1920 під Мелітополем захоплений у полон будьоннівцями і розстріляний.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РЕВІЗІЇ (від. лат. revisio - перегляд) - у Російській імперії у 18-19 ст. перепис населення (селян, міщан, купців), яке було зобов'язане платити *подушний податок* і відбувати рекрутську повинність. Р. проводились періодично (з 1-719) за розпорядженням царського уряду. В Україні, починаючи з 1782, було проведено 7 Р. (крім Слобожанщини, де Р. проводились і раніше; всього у Російській імперії - 10). Р. проводились кілька років і охоплювали бл. 95% населення країни. Р. не підлягали дворяни та чиновники, особовий склад армії і флоту, а також іноземці. Ряд переписів не реєстрували жіночого населення. Не проводились Р. у Фінляндії, Польщі і Закавказзі. У ході Р. складались поіменні списки - *ревізькі казки*, куди записувались особи чоловічої статі - *ревізькі душі*. За кількістю ревізьких душ визначався подушний податок. Згідно з Р. 1857 в Україні налічувалось понад 2,6 млн. кріпаків чоловічої статі.

РЕВІЗЬКІ КАЗКИ - поіменні списки осіб, які мали сплачувати подушний податок (див. *Подушне*) і відбувати рекрутську повинність у Російській імперії в 18-19 ст. Складалися під час проведення ревізій. У Р.к. записувались усі чоловіки даного поселення незалежно від віку, сімейного стану і працездатності. У селах складались поміщиками або управителями, у містах-представниками міського правління. До списків не вносили жінок, дворян, військових, духовенство, чиновників, купців та іноземців. Особи, які були внесені у Р.к., називались "*ревізькими душами*". Р.к. узагальнювались на рівні повітів і губерній та були основними документами для подушного податку. На основі цих списків складались і публікувались дані про чисельність, географічне розміщення, віковий, статевий, становий і національний склад населення всієї імперії, зокрема і України.

І. Підкова (Львів).

"РЕВІЗЬКА ДУША" - одиниця обліку чоловічого населення Російської імперії у 18-19 ст., яка виникла після запровадження подушного податку (див. *Подушне*). У Росії існувала з 1719 до 1887 (у Сибіру до 1899), в Україні-у 1781-1887. Під час проведення ревізій складались т. зв. *ревізькі казки*, куди вписувались особи, що підлягали перепису - "Р.д.". Кожна "Р.д." вважалась наявною до наступної ревізії, навіть у випадку її смерті (звідси - "мертві душі").

РЕВОЛЮЦІЇ 1848-49 - революції в ряді країн Європи, які завершили процес переходу від середньовіччя до модерної доби. Головним їхнім завданням (за винятком революції у Франції, де назріла потреба знищення диктатури фінансової олігархії) була ліквідація феодально-кріпосницьких відносин, повалення абсолютистських монархій, національне визволення і створення національних держав. Важливою передумовою революцій було погіршення становища населення, особливо внаслідок неврожаю 1845-46 та економічної кризи 1847.

У Франції демократична революція почалася 22.2.1848 антиурядовими демонстраціями в Парижі. Вони переросли у народне повстання, внаслідок якого повалено липневу монархію і 25.2 проголошено республіку.

Червневне повстання робітників у Парижі, які виступили на підтримку радикальних гасел, було придушене урядовими військами. 10.12 президентом країни обрано ставленика промонархічних кіл Луї-Наполеона Бонапарта, котрому було надано широкі права. Після перемоги на виборах до Законодавчих зборів (13.5.1849) монархічної "партії порядку" завоювання Лютневої революції 1848 було поступово ліквідовано і розчищено шлях до реставрації у кін. 1852 монархії.

У Німеччині демократична революція почалась у березні 1848 народними виступами в ряді німецьких держав. 18.3 повсталі здобули перемогу в Берліні. Під тиском громадськості у Пруссії та ін. німецьких державах створено ліберально-конституціоналістські уряди. У травні 1848 у Франкфурті-на-Майні відкрились загальнонімецькі національні збори, які вирішували питання щодо об'єднання країни. Після придушення у вересні 1848 повстання у Франкфурті-на-Майні створено новий уряд (2.11), що складався лише з представників знаті й вищої бюрократії. Новостворені уряди Пруссії та ряду ін. німецьких держав відхилили конституцію, схвалену франкфуртськими зборами весною 1848. Виступи населення на захист конституції, що у 1849 прокотилися країною, були придушені пруськими військами. 18.6.1846 розігнано Франкфуртські національні збори. Контрреволюція перемогла. Влада залишилась у руках монархічних сил, збереглася роздробленість країни.

В Італії революція почалася повстанням на Сицилії в січні 1848. У лютому-березні в ряді італійських держав створено конституційні уряди за участю лібералів, а Ломбардію і Венецію звільнено з-під влади Австрії. У Венеції 22.3 проголошено республіку. На поч. революції національний рух в Італії очолили ліберали, які намагались обмежити його рамками конституційних реформ і здійснити об'єднання країни (зверху) на монархічній основі. Але згодом вони почали шукати компроміс із монархістами. Це дало можливість правим силам перейти в наступ, що завдало шкоди національно-визвольній війні італійського народу проти Габсбурзької монархії, яку розпочало 23.3 Сардинське королівство (П'ємонт). Після поразки італійських військ 25.7 у битві поблизу Кустоци, за умовами перемир'я, Ломбардію і Венецію було передано під владу австрійських Габсбургів. Восени 1848 рух очолили демократи Дж. Мадзіні та Дж. Гарібальді, які виступили за об'єднання Італії знизу, на республіканській основі. 16.11.1848 у Римі вибухнуло повстання, внаслідок якого було створено світський уряд і 9.2.1849 проголошено Римську республіку. Сардинське королівство відновило війну проти Австрії, але війська короля Карла Альберта 23.3 знову зазнали поразки у битві біля Новари. На поч. липня об'єднані військові сили Франції, Австрії, Іспанії, Королівства обох Сицилій та внутрішньої контрреволюції розгромили Римську, а 22.8 - Венеціанську республіки. Внаслідок поразки революції збереглася роздробленість країни, а її північна частина залишилась під австрійським гнітом.

Початком революції в Австрії стало народне повстання 13.3.1848 у Відні, що призвело до падіння консервативного уряду К.Меттерніха, створення 17.3 уряду з представників дворянства і ліберальних кіл та організації національної гвардії. Студентам, які активно виступали у ці дні, було дозволено створити свої збройні формування - "Академічний легіон". Імператор Фердинанд I декларував демократичні свободи та пообіцяв Конституцію. У квітні було створено Центральний Комітет Національної Гвардії, який став фактичним органом влади. 25.4 уряд опублікував Конституцію. За нею вся повнота влади зберігалась у руках імператора і верхньої палати, яку призначав уряд. Новий виборчий закон (11.5) позбавляв виборчих прав значні прошарки населення, що викликало невдоволення в столиці. Щоб зламати опір віденців, уряд у травні намагався розпустити їхні збройні формування, але ця спроба не вдалася. В цих умовах уряд змушений піти на поступки - визнав Конституцію тимчасовою, двопалатну систему замінив однопалатною, скасував виборчий ценз, допустив до виборів робітників. 27.5 виконавча влада перейшла до рук новоствореного Комітету громадської безпеки, а єдиною законодавчою владою оголошено майбутні Національні Збори. Австрійська монархія, таким чином, перетворювалась з абсолютної у конституційну. 22.7 імператор Фердинанд I зі своєю свитою виїхав до м. Інсбрука. Того ж дня почав свою роботу загальнодержавний райхстаг, вибори до якого відбулись на поч. червня. Більшість у ньому здобули ліберали, під впливом яких на поч. вересня всупереч волі лівих і депутатів-селян прийнято половинчасту ухвалу про скасування панщини та ін. повинностей селян на території всієї монархії за викуп (див. *Селянська реформа 1848*). Безкінечні суперечності між різними політичними силами перешкодили райхстагові виробити концепцію адміністративно-політичної структури монархії, від якої залежало, бути Австрії державою вільних і рівноправних націй чи державою, в якій одні народи (австрійці, угорці, поляки) пануватимуть над іншими. Непослідовністю ліберальних кіл, розколом у таборі антимонархічних сил скористалися консервативні угруповання, які, зібравшись із силами після самоліквідації 25.8 Комітету громадської безпеки, намагались нанести удар, насамперед, революційній Угорщині. На перешкоді цьому стало народне повстання у Відні в жовтні 1848, яке стало кульмінацією і останнім актом австрійської революції. Придушення віденського повстання відкрило шлях до відновлення абсолютизму. Новий уряд було створено з представників монархічних кіл і великого капіталу на чолі з князем Шварценбергом. Новий імператор *Франц-Йосиф I* (вступив на престол у грудні 1848 після зречення Фердинанда I) проголосив введення т. зв. октройованої конституції (4.3.1849) і 8.3.1849 розпустив райхстаг. 31.12.1851 конституцію було скасовано і відновлено абсолютистський режим, який існував до кін. 1850 років.

Березневе повстання 1848 у Відні дало поштовх революційному і національно-визвольному рухові в усіх провінціях багатонаціональної Габсбурзької монархії. 15.3.1848 народним повстанням у Пошті почалась революція в Угорщині. 17.3.1848 утворено перший незалежний від Відня національний угорський уряд з представників ліберального дворянства на чолі з Л. Баттяні. Уряд здійснив ряд демократичних реформ.

Проте з розвитком подій він поступово скочувався з революційних позицій. Обмеженою аграрною реформою (скасуванням панщини за викуп при збереженні ряду селянських повинностей) та репресіями проти учасників селянського руху він відштовхнув від революції селян, а великодержавницькими тенденціями - неугорські національності (хорватів, сербів, словаків, українців, румунів та ін.), спричинивши цим перехід керівництва їх національних рухів на бік *Габсбургів* у період війни за незалежність Угорщини. У вересні 1848 правлячі кола Австрії приступили до ліквідації угорської революції. Проти Угорщини виступив хорватський бан Й.Слачич, а згодом і головні австрійські військові сили. Готуючись до захисту країни, угорський уряд знову висунув революційні лозунги, від яких раніше відмовився. Боротьбу за незалежність очолив утворений парламентом Комітет захисту Батьківщини під керівництвом Л.Кошута. Велику роль в організації народних мас на боротьбу відіграли радикальні демократи Ш.Петефі, М.Шанчич, польський генерал Ю.Бем. Після тимчасових невдач угорська армія у березні 1849 перейшла в наступ і у квітні майже повністю визволила країну від австрійських військ. 14.4.1849 була проголошена повна незалежність Угорщини від Габсбургів. 2.5.1849 правителем-президентом країни обрано Л.Кошута, Але революційна Угорщина не змогла вистояти перед об'єднаними силами противників. У серпні 1849 австрійські війська спільно з армією царської Росії, до якої звернулись за допомогою Габсбурги, придушили революцію в Угорщині.

З перших же місяців революції широкий революційний і національно-визвольний рух охопив слов'янські провінції Австрійської монархії. Початок зробила Чехія. 11.3 у Празі відбулися масові народні збори, учасники яких зажадали створення для чеських земель єдиного законодавчого сейму, зрівняння в правах чехів і німців, надання демократичних свобод, скасування селянських повинностей. Обраний на зборах комітет звернувся до імператора з петицією, яка виражала програму чеських лібералів. Під тиском нових народних демонстрацій 29.3 австрійський уряд погодився на створення центрального міністерства для Чеського королівства, чеській мові було надано однакові права з німецькою, запроваджено загальне навчання. Майбутні законодавчі збори мали вирішити питання про автономію Чехії. Справедливі національні вимоги чехів викликали негативну реакцію німецьких ліберальних кіл, які мали намір включити чеські землі до складу майбутньої об'єднаної німецько-австрійської держави і повністю їх онімечити. У відповідь на ці великодержавні плани чеські ліберали відмовились від участі у виборах до Франкфуртських Національних Зборів і на поч. квітня утворили Національний комітет, який згодом почав виконувати функції тимчасового, незалежного від Відня уряду. В основу своєї діяльності Національний комітет поклав австрославістську програму перетворення Австрійської держави у федерацію вільних народів, викладену лідером національного руху Ф.Палацьким у відкритому "Листі до Франкфурта". Щоб здобути союзників у боротьбі проти загрози онімечення, Національний комітет виступив ініціатором скликання 2.6.1848 у Празі *Слов'янського з'їзду 1848*. На з'їзді, на який з'їхались делегати від слов'янських народів Австрійської держави та кілька гостей від зарубіжних слов'ян, визначились два головних угруповання. Помірковано-ліберальне, до якого належали керівники з'їзду (Ф.Палацький, *П.Шафарик*), дотримувалось австрославістської програми; радикально-демократичне (К.Сабіна, Й.Фріч, К.Лібельт та ін.) виступало за спільні дії з радикально-демократичним рухом Німеччини та Угорщини. Одностайності було досягнуто лише в питанні про відмову від включення слов'янських народів в об'єднану Німецьку державу. Роботу з'їзду перервали події, пов'язані з Празьким повстанням 1848 (12-17.6.1848), придушеними військами. Після поразки повстання ліві сили Чехії були розгромлені, а праві та ліберали пішли на угоду з Габсбургами.

У *Словенії* на поч. революції в містах було утворено національну гвардію, а в квітні 1848 словенські ліберали висунули вимогу об'єднати словенські землі (тобто населені словенцями Крайни, частини Штирії, Карінтії, Горіци, Трієста та ін.) і надати "Об'єднаній Словенії" автономії в складі Австрійської монархії. Згодом вони підтримали план створення в межах Австрійської держави Слов'янської федерації. Ліберали створили перші національно-політичні організації, зокрема, "Словенське товариство" в Любляні, почали видавати першу політичну газету "Словенія". Програму "Об'єднаної Словенії" спочатку підтримали консервативні кола, але з наступом реакції восени 1848 вони, взявши у свої руки керівництво "Словенським товариством", фактично відмовились від неї. У петиції до імператора від 19.11.1848 консерватори висунули власну програму, яка ставила забезпечення національних прав словенців у залежність від збереження сильної Австрії під владою конституційного монарха.

Революція знайшла широкий відгомін у слов'янських землях, що входили до складу Угорщини. Під впливом березневих подій у Відні і Пошті, у Загребі (*Хорватія*), Варажні та ін. містах відбулися демонстрації. 25.3.1848 у Загребі скликано велику народну Скупщину (Збори), яка висунула вимоги: відновлення єдності хорватських земель, сформування національного уряду, створення національної гвардії, запровадження хорватської мови в державних установах, звільнення селян. Вимоги вручено імператору. 8.4.1848 хорватська делегація намагалася вступити в переговори з угорським ліберальним урядом про майбутнє становище слов'ян в Угорській державі, але представники уряду не хотіли й слухати про рівноправ'я слов'ян з угорцями. В таких умовах хорватські ліберали підтримали австрославістські плани перебудови Австрії у федерацію рівноправних народів. 5.6.1848 у Загребі вони скликали хорватський сабор, який прийняв закон про звільнення селян, оголосив себе незалежним від Будапешта і сформував уряд на чолі з полковником Й.Слачичем, призначеним 23.3.1848 баном Хорватії. Угорський уряд зажадав безумовної підлеглості хорватів Будапешту і навіть заручився підтримкою Віденського двору. На поч. революції Габсбурги, занепокоєні ростом національно-визвольного руху слов'янських народів і зацікавлені в збереженні лояльності угорського уряду, йшли на поступки Будапешту і виступали гарантом цілості угорської корони. 29.5.1848 імператор заборонив проведення хорватського сабору, а 10.6.1848 оголосив

И.Єлачіча поза законом. Проте у серпні, готуючись до війни проти революційної Угорщини, Габсбурги пішли на поступки хорватському національному рухові. 4.9.1848 імператор офіційно поновив Й.Єлачіча на всіх політичних і військових постах. Хорватські ліберали, не добившись визнання національної незалежності від угорського уряду, вирішили шукати підтримки у Габсбургах і надали у їхнє розпорядження свої війська. Армія Й.Єлачіча, почавши 11.9.1848 військові дії проти Угорщини, взяла активну участь у відновленні влади Габсбургів. Після придушення угорської революції Габсбурги підкорили собі і Хорватію, ліквідувавши її автономні установи, що виникли в 1848.

У сербській *Воєводині* на поч. революції ліберали, підтримавши створення автономної Угорської держави, висунули свою помірковану національну програму (визнання сербської національності, вільне вживання сербської мови в школах, місцевому управлінні, церкві, свобода віровизнання), здійснення якої намагались добитися шляхом угоди з угорським урядом. Вона знайшла своє відображення у рішенні Народних Зборів у м. Нові Сад від 17.3.1848, переданому спеціальною делегацією угорському сеймові. Відхилення сеймом цих вимог викликало невдоволення по всій країні. На вимогу народних мас 13.5.1848 у Карловцях скликано Народну Скупщину, яка проголосила політичну автономію Воєводини і союз із Хорватією. Було обрано Головний Комітет-автономний уряд, який очолив представник ліберальної інтелігенції Д.Стратимирович - прихильник перебудови Габсбурзької монархії на основі політичної рівноправності народів і їхньої федерації. Представники правлячих кіл Відня і Будапешта негайно зажадали скасування ухвали Народної Скупщини і розпуску Головного Комітету, що викликало обурення сербів. Наприкінці травня угорський уряд послав у Воєводину свої війська, які 12.6.1848 вдарили по Карловцях. Хоча силами ополчення і граничарів цей наступ було відбито, все ж він поклав початок угорсько-сербській війні, якою згодом скористалися праві сили. Із спадом революції восени 1848 сербські ліберали стали схилитись до підтримки Габсбургів. Ліберальні і радикальні елементи поступово були усунені від керівництва національним рухом і вони перейшли до опозиції. 18.9.1848 з Головного Комітету усунено Д.Стратимировича, а після жовтневої Скупщини влада у Воєводині перейшла цілком до консервативних кіл на чолі з патріархом И.Раячицем. З того часу сербський національний рух втратив свій початковий революційний характер, а сербські загоны увійшли до складу військ, що виступили проти революційної Угорщини.

У *Словаччині* початок угорської революції народні маси зустріли з піднесенням. У містах і селах відбувались маніфестації солідарності. Однак проведена угорським урядом обмежена аграрна реформа, репресії проти учасників селянського і робітничого руху посягли у словаків недовіру до Будапешта. 10.5.1848 у Ліптовському Святому Мікуляші під керівництвом ліберальних лідерів Л.Штура, Й.Гурбана і М.Годжі відбулися народні збори, які у прийнятих "Вимогах словацького народу" зажадали надання Словаччині політичної автономії у рамках угорської корони. З цією ж програмою словацька делегація виступила на Слов'янському з'їзді 1848 у Празі, відмовившись від підтримки австрославистської програми чеських лібералів. Угорський уряд не тільки не пішов на поступки словакам, а навпаки, вжив заходів для придушення словацького національного руху. На поч. червня 1848 на території Словаччини запроваджено надзвичайний стан, закрито "Словацьку національну газету", видано наказ про арешт лідерів національного руху, які були змушені емігрувати. В таких умовах словацькі ліберали поступово відмовились від своєї колишньої автономістської програми, перейшли на позиції австрославізму і зайняли ворожу позицію щодо Угорщини. На поч. вересня 1848 у Відні засновано Словацьку Національну Раду на чолі з Л.Штурою, Й.Гурбаном і М.Годжею, яка, заручившись підтримкою сербських і хорватських лібералів та придворних кіл Відня, організувала словацьке вересневе повстання, що було своєрідною збройною демонстрацією на підтримку бана И.Єлачіча у його поході проти революційної Угорщини. З посиленням наступу консервативних сил на угорську революцію народні маси відійшли від лібералів. Чимало словаків стало в ряди захисників угорської революції.

Великого розмаху набув національно-визвольний рух на польських землях, що входили до складу Австрії, зокрема Зх. Галичини, на яких жила значна кількість польського населення. 17-19.3.1848 у Кракові відбулися масові демонстрації, внаслідок яких оголошено амністію політичним в'язням і створено національну гвардію. 6.4.1848 польська делегація вручила австрійському імператору адрес, в якому домагалася перетворення всієї Галичини в польську автономну провінцію монархії і сприяння відновленню незалежності Польщі. Висунутий демократами лозунг перетворення Польщі в демократичну республіку не знайшов підтримки. 29.3.1848 ліберальні кола утворили Національний Комітет у Кракові, а 13.4.1848 - Центрально-Національну (Народову) Раду у Львові, які, очоливши польський національний рух, намагались утримувати його в рамках легальності. Велика активність галицького селянства змусила австрійський уряд скасувати у Галичині панщину майже на чотири місяці раніше, ніж у цілому в Австрії (закон про ліквідацію панщини був підписаний 7.9.1848). 17.5.1848 імператор Фердинанд I підписав патент (указ) про скасування у Галичині з 15.5.1848 повинностей селян за винагороду дідачам у майбутньому за рахунок держави. Імператорський указ про скасування панщини було поширено на Буковину 9.8.1848 (вступав в дію з 1.7.1848). Польська верхівка, намагаючись забезпечити собі панівне становище в Сх. Галичині, відмовила в національній рівноправності українському населенню і зайняла ворожу позицію щодо українського національного руху. Австрійський уряд, йдучи назустріч польській шляхті, 31.7.1848 вперше призначив губернатором краю шляхтича В.Залевського, відмовився від планів поділу Галичини на дві провінції (польську і українську), погодився на переведення викладання в школах цілого краю на польську мову. В той же час революційні виступи, в яких взяло активну участь як польське, так і українське населення, рішуче придушувалися. 26.4.1848 австрійські війська обстріляли з гармат повсталий Краків, 2.11. придушили *Львівське збройне*

повстання 1848, а весною 1849 ліквідували антиурядові виступи селян у Краківському окрузі. З наступом реакції у квітні 1848 майже всі поступки, на які уряд пішов на початку революції, було скасовано.

Революція широко відлунувала на підвладних Австрії західноукраїнських землях. У Галичині активною революційною силою виступило селянство, яке добивалось радикального розв'язання аграрного питання. Невдоволене обмеженою аграрною реформою, воно бойкотувало панські фільварки, силою повертало собі захоплені дідичами землі, ліси і пасовища. Найактивніші селянські виступи австрійська влада влітку 1848 та весною 1849 втихомирила з допомогою військ. У віденському райхстазі 14 східногалицьких селянських депутатів одночасно виступили проти виплати дідичам викупу за скасовані повинності селян. 17.8.1848 під час обговорення проекту програми з аграрного питання яскраву промову на захист поневолених галицьких селян, яку прокоментувала більшість західноєвропейських газет того часу, виголосив І.Капушак.

Активізувався український національний рух, який очолили місцева інтелігенція і греко-католицьке духовенство. 19.4.1848 вони вручили губернатору петицію на ім'я імператора, в якій висунули вимоги запровадити в школах і в діловодстві Сх. Галичини українську мову, гарантувати доступ українцям до всіх посад та надати однакові права духовенству всіх віросповідань. Уряд пообіцяв ці вимоги задовольнити. Керівним органом національного руху стала створена 2.5.1848 у Львові *Головна Руська Рада*, яка мала близько 50 філій на місцях. Вона підтримала план створення в межах Австрійської держави слов'янської федерації і послала на Слов'янський з'їзд 1848 у Празі свою делегацію, яку очолив Г. Гинилевич. Влітку 1848 у зверненнях до райхстагу, уряду та імператора ГРР висунула вимогу поділу Галичини та відокремлення Сх. Галичини в окрему провінцію з власним крайовим управлінням у Львові, сподіваючись таким чином підірвати засилля у краї польської шляхти та забезпечити кращі умови національного розвитку українського населення. Підтримана українським населенням, ця вимога натрапила на рішучий опір польської верхівки, яка боялася втратити свою економічну і політичну перевагу в краї. Центральна Національна (Народова) Рада, *Руський Собор*, керівник губернського управління А.Голуховський, шляхетські депутати райхстагу виступили проти поділу краю, залякуючи уряд можливим приєднанням Сх. Галичини до Російської імперії. Під їхнім тиском уряд, який спочатку мав намір відокремити Сх. Галичину від Західної (польської), відмовився від цього проекту. З метою сформування власної збройної сили Головна Руська Рада та місцеві ради висунули вимогу створення української національної гвардії. Правлячі кола Австрії ігнорували більшість вимог українського населення і погодились лише на запровадження у 1848 навчання українською мовою в народних школах, викладання її як обов'язкового предмета в гімназіях та на заснування кафедри української мови і літератури у Львівському ун-ті (відкрито на поч. 1849). Велике значення для активізації національно-культурного руху мали проведення 19-26.10.1848 у Львові першого з'їзду діячів української науки, освіти і культури; створення *Галицько-руської матиці*; видання перших українських газет і журналів - "Зоря Галицька", "Галичо-Руський Вестник", "Новини", "Пчола"; заснування Народного Дому у Львові; діяльність в Коломиї, Перемишлі та ін. містах національних аматорських театрів. Зростання і політизацію українського національного руху неприхильне зустріла частина представників польської громадськості, які розгорнули проти нього широку кампанію в пресі. Аргументовану дискусію з ними проводили у своїх публіцистичних виступах І. Бірецький, А. Петрушевич, Є. Прокопчиць, Т. Леонтович, В.Подолинський. Починаючи з осені 1848, в умовах наступу реакції український національний рух у Галичині втратив свій масовий характер. На поч. 1849 у зв'язку із проголошенням у краї військового стану найактивніші місцеві *руські ради* були ліквідовані. У 1851 проголосила про свій саморозпуск і Головна Руська Рада.

Революційні події на Буковині почались масовими селянськими заворушеннями. Уряд був змушений оголосити про скасування на Буковині, починаючи з 1.7.1848, панщинних повинностей селян. Проте скасування панщини за викуп та втрата згідно закону від 7.9.1848 сервітутних прав викликали невдоволення селян, яке вилилося в Буковинське селянське повстання 1848-49. Його очолив депутат райхстагу Л.Кобилиця, який закликав селян не коритися поміщикам, обирати на свій розсуд сільських старост, захоплювати ліси і пасовища. Революція дала поштовх розвитку руху українського населення Буковини за адміністративно-політичну єдність з Галичиною. Наприкін. 1848 буковинське селянство розгорнуло широку кампанію протесту проти намірів відокремлення Буковини від Галичини, якого добивалися всупереч волі українського населення (становило більшість у краї) румунські дідичі та православне духовництво. Проти цього висловились представники сіл усієї Буковини на зборах у Чернівцях у листопаді 1848. Незважаючи на це, за конституцією від 4.3.1849 Буковина була проголошена окремим коронним краєм із своїм сеймом та адміністрацією.

Активно відгукнулось на революційні події у Австрійській імперії населення Закарпаття. Проведена угорським урядом обмежена аграрна реформа викликала невдоволення селян і активізацію селянського руху, який значно посилювався влітку-восени 1848. У багатьох місцевостях, особливо гірських районах, селяни фактично вийшли з-під контролю поміщиків і місцевих органів влади, не виконували панщини, не платили податків, захоплювали панське майно. Уряд змушений був запровадити у Закарпатті надзвичайний стан. Лише 2.3. 1853 було видано імперський указ, який санкціонував скасування кріпацтва в Угорщині, у т.ч. і в Закарпатті. Революційні події в Європі, ігнорування угорським урядом національних прав закарпатських українців сприяло зародженню в Закарпатті українського національного руху. На Слов'янському з'їзді 1848 у Празі словацька делегація вперше порушила питання про надання національних прав українцям у Закарпатті. На поч. 1849 група закарпатської інтелігенції та греко-католицького духовництва на чолі з А.

Добрянським і *О.Духновичем* у петиції на ім'я імператора висунула вимогу об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною. Цю вимогу підтримала і Головна Руська Рада. Однак австрійський уряд не допустив об'єднання західноукраїнських земель, вбачаючи в цьому крок до їхнього возз'єднання з *Наддніпрянською Україною*, а тим самим і загрозу втрати для Австрії. Уряд погодився на виділення українських районів Угорщини в окремі Ужгородський округ (адміністративний апарат мав формуватися з представників української інтелігенції), відкриття кількох народних шкіл з рідною мовою навчання та запровадження викладання деяких предметів українською мовою у гімназіях. Після придушення революції всі ці поступки були скасовані.

Революція 1848-49 стала подією великого історичного значення. Вона ліквідувала панщину та ін. форми середньовічної залежності селян, проголосила демократичні свободи, що вперше зумовило широку участь різних верств населення у політичному житті. Революція надала політичного характеру національним рухам підвладних Австрійській імперії народів, метою яких було становлення національної державності - об'єднання етнічних земель в єдиній незалежній державі (у італійців), відродження національної державності (в угорців і частково чехів), здобуття автономії як першого кроку до національно-державницького самоутвердження (у поляків, словаків, сербів, хорватів, словенців, українців, румунів). Внаслідок революції 1848-49 та наступних реформ 1860 років в Австрійській монархії утвердився конституційний лад, імперія Габсбургів перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську державу.

Ф. Стеблій (Львів).

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНЬКА ПАРТІЯ (РУП) - перша українська політична партія у Наддніпрянській Україні. Створена 11.2.1900 у Харкові як підпільна політична організація. Засновниками партії були члени Харківської студентської громади *Д.Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський, О. Коваленко, П. Андрієвський* та ін. Першу програму організації, в якій проголошувалася ідея політичної самостійності України, написав *М. Міхновський* (видана у Львові під назвою "Самостійна Україна"). Питання соціально-економічного характеру у програмі не розглядалися. "Брак соціалізму" в програмі РУП викликав критику з боку соціалістичного крила. Відхід від ідей самостійності прискорив вихід із РУП націонал-радикалів, які в 1902 створили *Українську народну партію*. Майже одночасно від неї відокремилися народники на чолі з *М.Шоповалом* та *М.Залізнякам*, які приєдналися до партії есерів. У січні 1904 з РУП відокремилася *Українська соціалістична партія* (приєдналася у 1903) на чолі з *Б.Ярошевським*. На поч. 1903 Київська громада РУП розробила новий проект програми. Основні його положення - національно-територіальна автономія України, скасування викупних платежів, повинностей і податків, конфіскація удільних і монастирських земель і передача їх у власність місцевих крайових самоуправ, ліквідація общин. Наприкін. 1903 найбільші партійні організації, т. зв. вільні громади у Києві, Харкові та Полтаві, було розгромлено, а членів ЦК заарештовано. В 1904 у новому проекті програми з'явився пункт про державну самостійність України. Влітку 1904 на II з'їзді РУП *М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, С.Голіцинський* виступили за об'єднання партії з РСДРП. У травні вони створили *Українську соціал-демократичну спілку*, яка стала складовою частиною РСДРП, пропагувала марксистські ідеї серед українських робітників (існувала до 1913). Більшість членів РУП підтримала групу *М.Порша, С.Петлюри, В.Винниченка*, які стояли на засадах націоналізму і самостійності України. У грудні 1905 відбувся останній з'їзд партії, на якому проголошено про заснування *Української соціал-демократичної робітничої партії*. За роки свого існування РУП брала участь у спільних акціях з Бундом та РСДРП, організовувала страйки, демонстрації, поширювала брошури й листівки. Партія мала значний вплив серед українського селянства. Періодичні видання РУП - журнал "Гасло" (1902-03, виходив у Чернівцях; ред. *Д.Антонович, С.Голіцинський, В.Сімович*), часопис "Селянин" (1903-05, виходив у Чернівцях і Львові; ред. *Л.Когут, Д.Антонович*), газета "Праця" (1904-05, виходила у Львові; ред. *Д.Антонович, М.Порш*). Видавала пропагандистські матеріали, зокрема, брошури "Самостійна Україна", "Дядько Дмитро", "Власна земля", "Страйк і бойкот", "Народна справа" та ін.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

РЕВОЛЮЦІЯ 1905-07 - перша демократична революція у Російській імперії. Події революції стали виявом загальнонаціональної кризи, яка загострилась на початку 20 ст. у зв'язку з економічною кризою та поразками Росії під час війни з Японією. Початок революції поклали події 9(22).1.1905 у Петербурзі. Цього дня була розстріляна багатотисячна мирна демонстрація робітників, що направлялись з петицією до царя, в якій містилося прохання поліпшити умови їхнього життя. Було вбито понад 200 чоловік і кілька сотень поранено. Криваві події у столиці викликали хвилю обурення у всій імперії. Країною прокотилася хвиля страйків, які охопили й українські міста, зокрема Катеринослав, Харків, Київ, Миколаїв, Одесу. Страйкарі висунули не тільки економічні, а й політичні гасла (особливо в першій пол. жовтня 1905). Одночасно з робітничими страйками розгортався і селянський рух: селяни палили поміщицькі маєтки, господарські будівлі, забирали худобу, ділили між собою панські й державні землі. Селянські заворушення у 1905 охопили більше половини всіх повітів України. Широкого розмаху набув і студентський рух - студенти вимагали автономії університетів, брали участь у робітничих мітингах і демонстраціях. Активізували свою діяльність опозиційні політичні сили - від об'єднань земських діячів до соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Революційні настрої, які охопили армію і флот, посилювались внаслідок невдач у війні з Японією та укладення Портсмутського мирного договору 1905, що призвело до втрати Ляодунського п-ва та Південного Сахаліну. 14.6.1905 в одеському порту вибухнуло повстання на панцернику "Потьомкін". Серед керівників повстання були українці *Г.Вакулечук* та *О.Матюшенко*, а серед офіцерів, котрі приєдналися до повстання, член РУП

О.Коваленко. Армія перестала бути надійною опорою самодержавства. Намагання уряду зупинити революцію оголошенням 6.8.1905 маніфесту про скликання дорадчої Державної Думи не дали результатів. У серед. жовтня країна була охоплена загальним політичним страйком, в якому взяло участь близько 2 млн. робітників, із них 120 тис. в Україні. Під час страйку виникли організації класового типу - Ради робітничих депутатів, керівництво якими намагались здійснювати революційні партії - соціал-демократи, есери, анархисти. У ряді міст страйковий рух супроводжувався сутичками з військами. Найбільшого розмаху збройні виступи набули в грудні у Москві, Харкові, Катеринославі, Олександрівську. У Горлівці бойові дії між озброєними робітниками та урядовими військами завершилися численними жертвами з обох боків (загинуло бл. 300 робітників).

Восени 1905 селянський рух охопив понад третину повітів європейської частини імперії. В Україні у жовтні-грудні 1905 селянські виступи відбулися в 64 повітах (із 94). В Україні було зареєстровано близько 300 випадків розгрому поміщицьких маєтків, з них на Лівобережжі - понад 150, на Півдні - понад 100. На придушення селянських заворушень уряд кинув регулярні військові частини і численні підрозділи поліції. Один із найбільших виступів відбувся в грудні 1905 у с. Великі Сорочинці на Полтавщині. У сутичці з каральним загonom там загинуло 63 селянина. У жовтні-листопаді 1905 відбулись нові заворушення у військових частинах, що розміщувались у Кронштадті, Севастополі, Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Білій Церкві. В цих умовах царський уряд змушений був піти на поступки. 17(30). 10. 1905 Микола II видав маніфест, в якому проголошувалось надання Державній Думі законодавчих прав (проект скликання дорадчої Думи, т.зв. Булігінської, не був реалізований), розширення виборчих прав громадян, демократичні свободи - свободу совісті, друку, зібрань та об'єднань. Однак у своєму ставленні до маніфесту російське суспільство не було єдиним. Отримавши гарантії конституційного правління і готуючись до виборів у Думу, ліберальна опозиція проголосила створення політичних партій - конституційних демократів (кадетів) і "Союз 17 Октября" (*октябристів*) та намагалась перевести революційний рух на мирний конституційний шлях. Деякі політичні сили, зокрема більшовицька партія, пропагували радикальні методи боротьби з урядом, закликали до збройних виступів (такі відбулись у Москві, Нижньому Новгороді, Красноярську, ін. містах), відмовляючись брати участь у виборах. Активізувались і крайні праві, шовіністичні організації, насамперед "Союз русского народа", які організували ряд антиєврейських погромів, проводили промонархічні та антисоціалістичні демонстрації.

Маніфест 17.10.1905 сприятливо позначився на розвитку українського національно-визвольного руху. Ще в березні 1905 Російська академія наук надіслала урядові доповідь, де стверджувалось, що українська мова є самостійною слов'янською мовою і рекомендувалось відмінити антиукраїнські розпорядження 1863 і 1876 (див. *Валуєвський указ 1863 і Емський акт 1876*). З кін. 1905 почали з'являтися українські періодичні видання. В 1906 у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Лубнах та ін. містах України, а також у Петербурзі і Москві виходило 18 українських газет та журналів. Деякі з них, як, наприклад, газета "*Громадська думка*" (пізніше - "*Рада*"), незважаючи на переслідування, продовжувала виходити і в наступні роки. Проявом національного руху стало виникнення культурно-освітніх організацій "Просвіта" в Катеринославі, Києві, Одесі, Чернігові, Ніжині, Миколаєві, Полтаві. В їх роботі активну участь брали відомі діячі культури - Леся Українка, *М.Коцюбинський*, *П.Мирний*, *М.Лисенко*, *Б.Грінченко*, *Д.Яворницький*. Товариства "Просвіта" організували бібліотеки і читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, ставили вистави і концерти тощо. Активізувалась діяльність українських політичних партій. У січні 1905, відколовшись від *Революційної української партії*, до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії на основі окремого статусу, як національна організація, увійшла Українська соціал-демократична спілка. Після виходу з РУП "Спілки" у грудні 1905 була утворена *Українська соціал-демократична робітничка партія*, яка проголосила себе єдиною правочинною політичною організацією українського пролетаріату. Наприкін. 1905 виникла *Українська радикально-демократична партія*. Всі українські політичні організації у національному питанні домагались національно-територіальної автономії України у складі Російської держави.

У грудні 1905 був опублікований виборчий закон, на основі якого в кін. лютого - на поч. березня 1906 відбулися вибори до I Державної Думи, що проходили в умовах урядових репресій. Ліві партії бойкотували вибори. Найбільше місць (34% від загального числа членів Думи) здобула партія кадетів. Впливовою була група селянських депутатів, які об'єднались у фракцію трудовиків. Діяльність Думи тривала лише 72 дні-з 27.4(10.5) до 9(22). 7. 1906. У I Думу від України було обрано 102 депутати. Частина з них об'єдналась в Українську парламентську фракцію, яка налічувала 44 члени, її головою обрано адвоката з Чернігова *І.Шрага*; серед членів були *В.Шемет* та *П.Чижевський* - від Полтавщини, *М.Біляшевський* та *Ф.Штейнгель* - від Києва, *А.В'язлов* - від Волині. Друкованим органом фракції став "Український вестник" (редактор - *М.Славинський*, секретар - *Д.Дорошенко*). Українська фракція I Державної Думи звернула особливу увагу на аграрне й національне питання. Зокрема, вона виробила проект засад автономії, який через розпуск Думи не було винесено на обговорення.

II Державна Дума, вибори до складу якої відбувались у січні-лютому 1907, виявилась ще більше лівою та опозиційною, ніж перша. 20.2.(5.3).1907 нова Дума розпочала свою роботу. Як і раніше, в центрі уваги стояло аграрне питання, навколо якого і розгорілась гостра боротьба. Уряд не бажав робити жодної поступки в аграрному питанні і припинив його обговорення. У II Думі 47 депутатів від України об'єднались в Українську громаду, яка видавала часопис "Рідна справа -думські вісті" (офіц. ред. - о М.Хотовицький і

С.Нечитайло, фактичний - В.Доманицький). У відозві українських делегатів підкреслювалось, що метою їхньої діяльності є "реорганізація правління в душі національної територіальної автономії всіх частин Російської імперії...". Українська фракція готувала ряд законопроектів у земельній, робітничій та освітніх справах. З(26).6.1907 царським маніфестом II Дума була розпущена. Одночасно змінено положення про вибори, що порушувало жовтневий маніфест "Основні державні закони Російської імперії". Царський маніфест від 3.6.1907 про розпуск II Думи ознаменував відмову царизму від реформ та остаточну поразку революції 1905-07.

Т. Полещук (Львів).

РЕВУЦЬКИЙ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ [24.3.(5.4).1881—29.12.1941]-відомий український мистецтвознавець, фольклорист, літературознавець. *Брат Л.Ревуцького*. Н. у с. Іржавець (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). У 1906 закінчив історико-філологічний ф-тет Київського ун-ту. В 1907-18 учителював у Ревелі (тепер Таллінн, Естонія) та Києві. У 1918-23 працював викладачем Київського музично-драматичного інституту ім. М.Лисенка. З 1924 - співробітник Етнографічної комісії АН УСРР. На поч. 1930 років зазнав переслідувань і в 1934 був звільнений з роботи. З 1938 - старший науковий співробітник Інституту українського фольклору АН УРСР. Загинув з дружиною під час німецької окупації Києва в грудні 1941. Р. був одним з визначних популяризаторів музичного мистецтва в Україні. Автор бл. 60 музикознавчих і фольклористичних праць: "Українські думи та пісні історичні" (1919), "Андріяшіада"-опера-сатира М.В.Лисенка" (1930), "С.С.Гулак-Артемівський і його комічна опера "Запорожець за Дунаєм" (1936), "Лисенко-хоровий диригент" (1937), "Шевченко і народна пісня" (1939), "Автобіографія М.В.Лисенка" (1940). Р. уклав збірку українських народних пісень "Золоті ключі" (три випуски - 1926, 1929), редагував численні нотні видання, зокрема вокальні твори Л.Бетховена, "Дуети М. Лисенка", "Козацькі та історичні пісні". Здійснив переклад для Київського оперного театру лібретто опер "Викрадення з сералю" В.А.Моцарта, "Фауст" Ш.Гуно, "Паяци" Р. Леонкавалло, "Алеко" С.Рахманінова та ін.

РЕВУЦЬКИЙ ЛЕВ (Левко) МИКОЛАЙОВИЧ [8.(20).2.1889-30.3.1977]-відомий український композитор, педагог і громадсько-музичний діяч, академік АН УРСР (з 1957). *Брат Д.Ревуцького*. Н. у с. Іржавець (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). З 1903 навчався у приватній музичній школі М.Тутковського в Києві, у фортепіанному класі М.Лисенка, згодом - у музично-драматичній школі М.Лисенка. З 1907 вивчав право в Київському ун-ті і одночасно навчався на фортепіанному відділі Київського музичного училища. У 1913-16-студент композиторського ф-ту Київської консерваторії в класі професора Р.Глієра. У 1918-24 перебував у Прилуках. У 1924-34 -викладач Київського музично-драматичного інституту ім. М.Лисенка, з 1934 - Київської консерваторії (з 1935 - її професор). Серед учнів Р. - Г. Майборода, П.Майборода, Г.Жуковський, В.Кирейко, В.Гомоляка, А.Філіпенко, А.Свечников. У 1944-48 - голова Спілки композиторів України. Автор кантати-поєми "Хустина" за Т.Шевченком (1923, оркестрова редакція 1944), 2-ої симфонії (1920), концерту для фортепіано з оркестром (1934; 2-а ред. 1963), обробок народних пісень (зб. "Козацькі пісні", 1920 роки; "Сонечко", 1926; "Галицькі пісні", 1928). Відредагував оперу "Тарас Бульба" М.Лисенка (1937, 1955), створив для хору і симфонічного оркестру "Оду пісні" (1956), три хори на слова Т.Шевченка ("Ой, чого ти почорніло", "У перетику ходила", "На риках круг Вавилона").

РЕДЕМПТОРИСТИ (лат. - Congregatio Sancitissimi Redemptoris; Згромадження Найсвятішого Ізбавителя; Чин Найсвятішого Ізбавителя) - монаший чин, заснований 1732 св. Альфонсом Ліджорі в Італії (поблизу Неаполя). Затверджений Папою Бенедиктом XIV. Очолює згромадження обраний генеральною капітулою генеральний настоятель. Настоятелю підлягають провінційні ректори, а їм - ректори колегій. Основне завдання Р. - проведення парохіальних місій, проповідницька діяльність. На землях *Речі Посполитої* Р. діяли з 1787. Існує жіноче згромадження сестер-редемптористок. У 1970 Р. налічували бл. 7400 членів ордену. У 1913 митрополит греко-католицької церкви *А.Шептицький* та голова ордену Р.П.Муррей уклали угоду, що передбачала створення східної (української) гілки Р. У Галичині було створено протоєгуменат з центром у Львові. Місійні колегії відкрились у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі, Ковелі. Велась велика місійна робота серед українських емігрантів у Канаді (провінція Саскачеван) та США. До Другої світової війни у Галичині було бл. 100 Р. і 24 - на Закарпатті. Після ліквідації УГКЦ (див. *Львівський собор 1946*) багато Р. було репресовано, ув'язнено у тюрмах і таборах, частина ченців перейшла у підпілля. До чину Р. належали ряд єпископів УГКЦ -В.Величковський, В.Стернюк, Ф.Курчаба, М.Саприга. У кін. 1980-х Р. відновили свою діяльність в Україні. Найбільшим осередком українських Р. є Львів. Чин видає часописи "Голос Спасителя" та "Логос".

Р. Шуст (Львів).

РЕЄСТРОВІ КОЗАКИ - частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу в 2 пол. 16 ст. і внесених в особливий список-реєстр (звідси і назва). У червні 1572 за наказом польського короля Сигізмунда II Августа з козаків (300 чол.) було сформовано наймане військо для охорони південних і східних державних кордонів та боротьби з українським національно-визвольним рухом. Першим старшим (згодом - гетьманом) над Р.к. король призначив шляхтича Я.Бадовського. Польський уряд визнавав козаками тільки Р.к., які офіційно називалися Низовим або Запорозьким військом. У 1578 королем Стефаном Баторієм реєстр було збільшено до 600 чол. Р.к. отримували право власної військової, адміністративної і судової юрисдикції, звільнялися від податків та повинностей. Р.к. мали право на

землеволодіння, право займатися промислами і торгівлею, одержували держплатню. Р.к. було передано у володіння містечко Трахтемирів, де розміщувався арсенал і шпиталь для поранених і старих козаків. Р.к. мали право самостійно обирати гетьмана і козацьку старшину на козацькій раді. Реєстрове військо одержало кілька гармат, військові клейноди (булаву, печатку з гербом, хоругву) та литаври. У 1620-30-х роках чисельність реєстрового війська складала 3-8 тис. чол. Реєстрове козацтво відіграло значну роль у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії. Під час національно-визвольних повстань кін. 16 - поч. 17 ст. Р.к. часто переходили на бік повстанців. У 1648 більшість реєстрового війська приєдналася до армії Б.Хмельницького. У Гетьманщині Р.к. поступово почали називатися городовими козаками, а з 1735 - виборними козаками.

РЕЙНБОТ ВІКТОР (рр. н. і см. невід.) - державний діяч в Україні періоду *Гетьманату*. Юрист за фахом. До 1917 -службовець російського Міністерства юстиції і голова окружного суду в Петербурзі. З приходом до влади гетьмана *П.Скоропадського Р.* -товариш міністра, а з 24.10.1918-тимчасово керуючий міністерством внутрішніх справ у кабінеті *Ф.Лизогуба*. Після проголошення гетьманської грамоти про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією (14.11. 1918) - міністр юстиції в уряді *С.Гербея*. У грудні 1918 заарештований республіканськими військами, але за домовленістю з воєнним командуванням *Антанти* вивезений в Одесу і звільнений.

І. Підкова (Львів).

РЕЙТАРИ (нім. Reiter - вершник) - вид найманої кавалерії в арміях європейських країн у 16-18 ст. Прийшли на зміну важкій рицарській кінноті. Мали на озброєнні вогнепальну зброю (рушницю або карабін, пістолі), палаші, а іноді і списи; носили шоломи і нагрудні лати. Р. поряд із кірасирами і драгунами використовувались для нанесення вирішальних ударів противнику. Вели атаку щільними бойовими порядками. Організацію і тактику ведення бою розробив Моріс Оранський у нідерландській армії. Р. складались переважно з німців і служили в постійних найманих арміях Польщі, Швеції, німецьких держав. Рейтарські підрозділи використовувались польським урядом в Україні для придушення козацьких повстань та під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57. Українські козацькі полки неодноразово завдавали поразок рейтарським військовим частинам. На поч. 18 ст. Р. були замінені драгунами та кінними егерями.

РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ - система комплектування регулярного війська у Російській імперії. Запроваджена у 1705. В Україні Р.п. було поширено після ліквідації залишків державності у 1780 роках. Полягала у зобов'язанні населення податних станів (селян, міщан та ін.) поставляти в армію новобранців-рекрутів, а від дворян - офіцерів. У рекрути брали чоловіків віком 15-20 років (до 1708), згодом - 20-30 (1726), 1727-66 -"різного" віку, наступні роки - 17-35 років. Загальна чисельність і час набору визначалися перед кожним набором. Спочатку рекрутів набирали з розрахунку від кількості дворів (1 рекрут на 20 дворів), з 1724 - від певної кількості "*ревізських душ*". Набори (з 1000 душ) поділялися на звичайні-5-7 чол., посилені - до 10 чол., надзвичайні - більше 10. Під час Кримської війни 1853-56 набори доходили до 70 рекрутів на кожну тис. чол. населення. Термін служби рекрута до 1793 був довічним. З 1793 рекрути служили 25 років, з 1834 - 20, у 1855-72 було встановлено послідовно 12-, 10- та 7-річні строки. Кандидатури рекрутів визначала міська або селянська община. Набір рекрутів з поміщицьких селян повністю залежав від волі поміщика. Кріпак, який потрапляв в армію за Р.п., звільнявся від кріпосної залежності. Для дворян-офіцерів до 1736 строк служби був довічним. У 1736 стали звільняти від військової служби у дворянській сім'ї одного з братів, а пожиттєву службу їм замінили на 25 років. З 1762 дворянство повністю звільнялось від Р.п., а згодом й інші категорії населення - купці, сім'ї священнослужителів, жителі Бессарабії та віддалених районів Сибіру. В 1872 було дозволено вносити викуп за звільнення від Р.п. Статут про військову повинність 1874 ліквідував систему Р.п., яка була замінена загальною військовою повинністю. Строк дійсної військової служби встановлювався: у сухопутних військах - 6 років (9 років військовозобов'язаний перебував у запасі), на флоті - 7 років (3 роки у запасі). Особи, які мали освіту, служили від 6 місяців до 4 років.

І. Підкова (Львів).

РЕСКУПОРІД - ім'я кількох царів Боспорської держави з династії *Тіберіїв Юліїв*. Родоначальником династії був Р. I (Аспург; 9/8 до н.е. - 38/37 н.е.), який здобув престол з допомогою племені аспургіанів, усунувши римського ставленика Полемона I. За часів його панування до Боспорського царства входили Східний Крим, Таманський півострів, Приазов'я; під протекторатом Боспору був *Херсонес*. На честь римського імператора Тіберія Р. I присвоїв собі ім'я Тіберій Юлій. За часів правління Р. II (68/69-92/93) посилилась залежність Боспору від Римської імперії. Р. III (210/211-226/227) носив титул "царя всього Боспору й тавроскіфів", що вказує на його владу над територією гірського Криму. Р. IV (233/234-234/235) -за цього правителя Боспорське царство перебувало у стані глибокої економічної кризи, що проявилось, зокрема, у розладі грошової системи. Р. V (240/241 р.-267/268) правив в часи занепаду Боспорської держави. Останній з царів, який носив ім'я Р., був Р. VI (318/319-322/333).

О. Бандровський (Львів).

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ 1709 - законодавчий документ царського уряду, який врегулював відносини Московської держави і Гетьманщини. Після *Полтавської битви 1709 І.Скоропадський*, перебуваючи у

військовому таборі в Решетилівці, 17(28).7.1709 звернувся до московського уряду з проханням підтвердити в “Статтях” основні державні права Гетьманщини (декларовані царським маніфестом від 1.11.1708) та допомогти вирішити деякі важливі практичні питання тодішнього життя України”. Подані Петру I договірні умови склалися з 14 статей (зокрема, містили такі пункти: про підпорядкування українського війська під час походів козацькому командуванню; повернення українській армії артилерії, захопленої московськими військами у Батурині; заборона московським воєводам втручатися у внутрішні справи Гетьманщини; звільнення українського населення від військових постойв московської армії тощо). У відповідь на звернення гетьмана 31.7 (11.8).1709 було видано царський “Решительный” указ, який, формально підтверджуючи попередні запевнення про збереження державно-правового статусу Гетьманщини, насправді був спрямований на поступову ліквідацію її політичної автономії. Згідно з царським актом гетьманський уряд здійснював судову та адміністративну владу; московським урядовцям, крім президентів колегій, було заборонено втручатися в справи адміністративного управління; козацьке військо до кін. 1709 звільнялося від участі у військових походах тощо. Однак Р.с. значно посилювали військово-адміністративну залежність України від московського уряду. За Р.с. московським урядовцям надавалось право втручатися у справи української адміністрації; українська армія підпорядковувалась під час військових походів московському командуванню; козацькому війську відмовлено у поверненні артилерії; при І.Скоропадському запроваджувалась посада міністра-резидента (див. *А.Ізмайлов*), який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду; значно збільшувалась кількість московських залог у містах Лівобережної України; встановлювався контроль за збиранням податків, витратами на утримання гетьманської адміністрації, козацького війська тощо.

І. Підкова (Львів).

РЕПІН ІЛЛЯ ЮХИМОВИЧ [24.7. (5.8)1844-29.9.1930] - видатний живописець. Н. у Чугуєві Харківської губернії у сім'ї військового поселенця. Перші уроки малювання отримав у місцевій іконописній майстерні та в живописця І.Бунакова. У 1863 Р. переїхав до Петербурга. Навчався у Рисувальній школі Товариства заохочування мистецтв у Р. Жуковського та І. Крамського, у 1864-71 - в Академії мистецтв. У цей період створив низку портретів - В.Рєпіна (1867), В.Шевцової (1869), груповий портрет “Слов'янські композитори” (1871-72), відоме полотно “Бурлаки на Волзі” (1870-73). У 1873-76 Р. перебував за кордоном як стипендіат Академії, спочатку - в Італії, згодом - у Парижі, де ознайомлювався зі стародавнім і сучасним мистецтвом Західної Європи. Величезний вплив на Р. справили твори Рембрандта, Веласкеса, Мікеланджело, Веронезе та ін. За кордоном створив картини “Паризьке кафе” (1875), “Околиця Парижа” (1874), “Дорога на Монмартр в Парижі” (1876). Після приїзду з-за кордону Р. повернувся на Харківщину. У Чугуєві написав полотна “Протодиякон” (1877), “У волосному правлінні” (1877), “Хресний хід у дубовому лісі” (1878), “Проводи новобранця” (1879), “Хресний хід у Курській губернії” (1880-83) та ін. З 1882 жив у Петербурзі, здійснював поїздки по Україні і за кордон. З 1878 - член Товариства передвижників, а з 1893 - дійсний член Петербурзької АМ.

Глибоким драматизмом відзначаються монументальні полотна Р. на історичну тематику - “Царівна Софія” (1879) та “Іван Грозний і його син Іван” (1885). У 1880 роках написав відомі картини “Арешт пропагандиста” (1880-92), “Відмова від сповіді” (1879-85), “Не чекали” (1884-88). Велику художню цінність мають портрети роботи Р., зокрема В.Стасова (1873), М.Мусоргського(1881), М.Пирогова (1881), П.Стрепетової (1882), Л.Толстого (1887), Елеонори Дузе (1891), В.Серова (1901), [Павлова (1924), груповий портрет “Засідання Державної Ради” (1901-03). У 1894-1907 Р. багато часу приділяв викладацькій роботі, був професором Академії мистецтв, у 1898-99 - її ректором. Учнями Р. були українські художники М.Пимоненко, О.Мурашко, Ф.Красицький, С.Прохоров, І.Шульга, Ф.Чуприненкота багато ін. З 1900 жив у садибі “Пенати” в Куоккала у Фінляндії.

Творча та громадська діяльність Р. була тісно пов'язана з батьківщиною. Р. вивчав українську історію, культуру, фольклор, порушив проблему українського стилю у мистецтві. Серед друзів Р. були М.Кропивницький, *М.Мурашко*, *Д.Яворницький*. Пензлю Р. належать портрети діячів української культури - С.Любинської, М.Мурашка (1877), М.Костомарова, В.Тарновського (1880; “Гетьман”), С.Тарновської, Т.Шевченка (1888), Д.Багалія (1906).

На українську тематику написано численні твори - “Українська селянка” (1880), всесвітньовідома картина “Запорожці пишуть листа турецькому султану” (1878-91), “Вечорниці” (1881), “Чорноморська вольниця” (1908), “Гайдамака” (1902), “Гопак” (1930) та ін.; ілюстрації до творів М.Гоголя “Тарас Бульба” і “Сорочинський ярмарок” (1872-82), книги Д.Яворницького “Запорожжя в залишках старовини і переказах народу” (1887); листівки за мотивами поеми Т.Шевченка “Прометей” (1910), чотири ескізи до проекту пам'ятника Т.Шевченку в Києві (1912-14) та ін. Помер і похований у Куоккала (у 1917-1940 -в складі Фінляндії; з 1948 - Рєпіно, тепер С.-Петербурзька обл., Російська Федерація). У 1969 в Чугуєві відкрито музей художника.

І. Підкова (Львів).

РЕПІН-ВОЛКОНСЬКИЙ МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (1778 - 6.(18.)1.1845) - російський військовий і державний діяч, генерал від кавалерії (1828), князь. Старший брат декабриста С.Волконського. Походив з роду

чернігівських *Рюриковичів*. У 1792 закінчив кадетський корпус, перебував на військовій службі. У 1809-12 - посол у Вестфальському герцогстві, у 1813-14 - генерал-губернатор Саксонії. У 1816-34 - малоросійський генерал-губернатор (Полтавської і Чернігівської губерній). Послідовно відстоював інтереси українського населення перед російським урядом. У 1830-31 склав проект відновлення козацьких полків. Цікавився історією України, надавав допомогу *Д.Бантиш-Каменському* у написанні "Історії Малої Росії". Співчував українському автономістському руху, підтримував зв'язки з його діячами. Погляди Р.-В. спричинили до його усунення Миколою І з посади генерал-губернатора та еміграції за кордон. Останні роки свого життя провів в Яготині. Був близько знайомий з *Т.Шевченком*, який в 1843 - на поч. 1844 жив у його маєтку. Т.Шевченко виконав дві копії портрета Р.-В. роботи швейцарського художника Й.Горнунга (п. 1870). Р.-В. був одружений з онукою гетьмана *К.Розумовського*. Його дочка княжна Варвара Р. була близьким другом Т Шевченка.

І. Підкова (Львів).

РЖЕГОРЖ ФРАНТИШЕК (16.12.1857 -6.10.1899) - чеський етнограф. Н. у с. Стежери поблизу м. Градець-Кралове (Чехія). У 1877-90 жив у Галичині у с. Вовків поблизу Львова, деякий час - у с. Зарогізно та Стрию. Займався вивченням культури, побуту, звичаїв, народної медицину, демонології та фольклору українців (бойків, гуцулів, лемків). Автор близько 120 праць з українознавства, друкованих у чеській періодиці, та понад 160 українознавчих статей в енциклопедичному "Науковому словнику Я.Отта". Основні етнографічні праці: "Календарик з народного життя бойків", "Гуцули", "Покуття", "Весілля лемків у Карпатах", "Народне лікування галицьких малорусів", "З етнографічного природознавства Галицької Русі". Зустрічався і листувався з багатьма українськими вченими і письменниками зокрема з *І.Франком*, *М.Павликом*, *Г.Гнатюком*, *В.Шухевичем*, *Н.Кобринською*, *О.Кобилянською*, *Д.Лук'яновичем*, *Є.Ярошинською*, *В.Герасимовичем* та ін., яких ознайомлював з культурними надбаннями чеського народу, залучав до співпраці у чеських виданнях, співучасті в культурних заходах тощо. Р. опублікував у чеській періодичній пресі та енциклопедичних виданнях сотні статей з українознавства, зокрема статті й матеріали про українське студентське товариство "Січ" у Відні, "Руську видавничу спілку" у Львові, виникнення і розвиток українського театру, 100-літній ювілей "Енеїди" І.Котляревського та 25-річчя літературної діяльності І.Франка, про діячів української культури *В.Білозерського*, *І.Головацького*, *І.Торонського*, *М.Шашкевича*, відгук на видання творів Т.Шевченка. Зібрав цінну етнографічну колекцію, на базі якої створено український відділ у Празькому промисловому музеї, включений потім до етнографічного відділу Національного музею у Празі, де зберігається також українознавча бібліотека Р. Багату особисту бібліотеку чеської літератури Р. подарував товариству "*Просвіта*", за що єдиний з іноземців удостоївся звання почесного члена товариства. Передана згодом Науковому товариству ім.Т.Шевченка, тепер вона зберігається у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України.

Ф. Стеблій (Львів).

РЖЕПЕЦЬКИЙ АНТОН КАРЛОВИЧ (рр. н. і см. невід.) - український громадський і державний діяч. До 1917-директор банку і радник Київської міської думи. У роки Першої світової війни 1914-18 керував заходами т. з. Тетянинського комітету, спрямованими на допомогу біженцям. Після приходу до влади гетьмана *П.Скоропадського* Р. очолював Міністерство фінансів в урядах *Ф.Лизогуба* і *С.Гербея*. Заходи Р. на посту міністра фінансів були спрямовані на розбудову грошової системи та зміцнення національної валюти. Р. активно захищав економічні інтереси України під час переговорів з представниками німецького уряду, відстоював права України на Крим. Належав до прихильників федеративного об'єднання України з Росією. У грудні 1918 заарештований у Києві республіканськими військами, але незабаром був звільнений. Подальша його доля невідома.

І. Підкова (Львів).

РЖЕПЕЦЬКИЙ БОРИС (1895 - р. см. невід.) - український громадсько-політичний діяч, економіст. Н. на Волині. У 1917-заступник губернського комісара Волині А. В'язова. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*. У 1918-19 редагував щотижневу газету "Селянська думка" у Бердичеві. З жовтня 1918 входив до складу української делегації (гол. *А.Лівицький*, члени *Л.Михайлович*, *П.Понятенко*, *П.Манецький*, *С.Витвицький* і *А.Горбачевський*), яка вела переговори з польським урядом у Варшаві. Після завершення *польсько-радянської війни 1920* та укладення *Ризького мирного договору 1921* Р. залишився у Варшаві. Працював економістом у Центральній спілці польської промисловості, редагував журнал "Огляд господарський", що видавався у Варшаві. З 1950 жив у США, багаторічний голова Українського літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку.

І. Підкова (Львів).

РИДЗ-СМІГЛИ ЕДВАРД (11.3.1886 -2.12.1941)-польський військовий діяч, маршал Польщі. Н. у Бережанах (тепер Тернопільська обл.) у родині військовослужбовця. Вищу освіту здобув у Краківському ун-ті та в Краківській Академії красних мистецтв. У 1910-11 навчався в офіцерській школі у Відні. Був членом молодіжних організацій соціалістичного та незалежницького спрямування. Під час Першої світової війни 1914-18 служив в австрійській армії, в польських легіонах, де керував першим піхотним полком. У 1917-18 очолював Польську військову організацію. Під час *польсько-радянської війни 1920* Р.-С. командував польською армією (квітень-червень), Українським фронтом (червень-липень), Пд.-Сх. фронтом (до 6.8), ударною групою військ (серпень). У 1922-35 виконував різні функції (інспектор армії) у керівництві Збройних

Сил Польщі. У травні 1935 після смерті маршала *Ю.Пілсудського* став Генеральним інспектором Збройних Сил, а в жовтні 1936 - маршалом Польщі. Був тісно пов'язаний з політичними угрупованнями навколо Табору національного об'єднання. У вересні 1939 виконував обов'язки верховного головнокомандувача польської армії. Після того, як Червона Армія 17.9.1939 перейшла радянсько-польський кордон, Р.-С. виїхав до Румунії, де був інтернований. У жовтні 1941 нелегально повернувся до Варшави, де незабаром помер.

М. Швагуляк (Львів).

РИЗЬКИЙ ДОГОВІР 1921 - угода між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР, з другого, укладена у березні 1921 у Ризі після завершення *польсько-радянської війни 1920*. Мирні переговори між воюючими сторонами розпочалися у серед, серпня 1920 у Мінську, а на поч. вересня були перенесені до Риги, де тривали з перервами аж до весни 1921. Дипломатичні представники УСРР (*Д.Мануїльський*) і ГСРР (В.Баран, Н.Хомин) під тиском московського Раднаркому увійшли до спільної російсько-української делегації, яку очолив І.Иоффе. 26.9. до Риги прибула делегація *Західно-Української Народної Республіки* на чолі з *К.Левицьким*. Однак польська і радянська сторони виступили проти її офіційної участі у переговорах, хоча представники УСРР і ГСРР на цьому не наполягали і навіть намагались встановити особисті контакти із співвітчизниками. За цих умов делегація ЗУНР зробила кілька заяв-протестів до президії конференції та іноземних журналістів, в яких різко засудила польську окупацію Галичини і відстоювала право українського населення краю на самовизначення. На першому етапі переговорів ці наполягання підтримували дипломати радянської України, однак вимоги екзильного уряду ЗУНР не були враховані при підписанні основних документів. 11.10.1920 радянські та польські повпреди уклали перемир'я і підписали попередній мир між державами. 18.3.1921 між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР, з другого, був підписаний мирний договір. Згідно з його умовами сторони зобов'язались припинити військові дії; анульовувався *Варшавський договір 1920* між Польщею та УНР; встановлено новий кордон, за яким західноукраїнські та західно-білоруські землі визнавались за Польщею. 15.3.1923 новий кордон по р. Збруч затвердила Рада амбасадорів у Парижі. У сьомій статті Ризького договору Польща зобов'язувалась надати "особам російської, української і білоруської національності, які перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів", крім того, "особи російської, української і білоруської національності в Польщі мають право, в межах внутрішнього законодавства, культивувати свою рідну мову, організовувати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру і створювати з цією метою товариства і спілки". Однак польський уряд систематично не виконував умови договору щодо забезпечення національно-політичних прав українського населення Другої Речі Посполитої.

М. Литвин (Львів).

РИЛЬСЬКИЙ МАКСИМ ТАДЕЙОВИЧ [6(19).3.1895-24.7.1964]-видатний український поет, перекладач, культурно-громадський діяч. Академік АН України з 1943. Н. у Києві. Син *Т.Рильського*. Закінчив приватну гімназію В.Науменка у Києві. З 1915 навчався на медичному ф-ті Київського ун-ту св.Володимира, з 1918-на історико-філологічному ф-ті (не закінчив). До осені 1923 працював у с. Романівці, де завідував школою. З 1923-29 викладав українську мову і літературу в школах Києва. З 1929 перейшов на літературну роботу. У 1943-46- голова Спілки письменників України. З 1944 і до кінця життя Р. очолював Інститут мистецтва, фольклору та етнографії АН України. У 1957-64 - головний редактор журналу "Народна творчість та етнографія". У 1907 було надруковано перший вірш Р., перша поетична збірка "На білих островах" вийшла у 1910. Згодом побачили світ збірки: "Під осінніми зорями" (1918), "Синя далечинь" (1922), поеми "Царівна", "На узліссі" (1917), "Драматичний малюнок "Бенкет". У 1920 роках Р. зблизився з літературним угрупованням неокласиків. У цей період з'являються поетичні збірки "Крізь бурю і сніг" (1925), "Тринадцята весна (1926), "Де сходяться дороги" (1929), "Гомін і відгомін" (1929), що свідчать про розквіт творчості Р. Для цих збірок характерні глибина і щирість почуттів, пластика образів, вишуканість вислову, переосмислення класичних мотивів, тем і героїв. У березні 1931 Р. заарештовано і звинувачено в приналежності до "підпільної контрреволюційної організації", однак після піврічного перебування в ув'язненні звільнено. Поетична творчість Р. цього періоду неоднозначна. Наростання у країні політичних репресій щодо діячів української культури, кампанія пошуку націоналізму у художніх творах, перекручування змісту і очернительство творчості, загроза нового арешту - все це змусило Р. стати на позицію активного сприйняття радянської дійсності. У цей час для творів Р. притаманна кон'юктурність, провідними темами поезій стає оспівування керівної ролі компартії та возвеличення Сталіна.

У 1930 роках виходять збірки "Знак терезів" (1932), "Київ" (1935), "Літо" (1936), "Україна" (1938), "Збір винограду" (1940). З початком війни посилюється патріотичне звучання поезії Р. 26.11.1941 по радіо вперше була виголошена поема "Слово про рідну матір", в якій звучала ідея безсмертя народу, незламності його духу і віри в перемогу над ворогом. Вагому роль у пробудженні історичної пам'яті та національної свідомості нашого народу відіграли поеми "Неопалима купина" та "Жага", за які Р. був звинувачений у націоналізмі. Під час війни виходять збірки "За рідну землю" (1941), "Слово про рідну матір" (1942), "Світова зоря" (1942), "Світла зброя" (1942), "Велика година" (1943), "Неопалима купина" (1944). У післявоєнні роки вийшли збірки поезій "Вірність" (1946), "Чаша дружби" (1946), "Ранок нашої Вітчизни" (1953), які були заборонені, а їх авторів інкриміновано помилки "буржуазно-націоналістичного" характеру. Після війни виходять також збірки поезій: "Мости" (1948), "Братерство" (1950), "Троянди і виноград" (1957), "Далекі небосхили" (1959), "Голосіївська осінь" (1959), "Зимові записи" (1964). Творчість М. Рильського від збірки "Троянди і виноград"

до останньої прижиттєвої збірки "Зимові записи" називають "порою третього цвітіння", в яких чільне місце посідають роздуми про життя і мистецтво, людину і природу. Для поезій Р. властивий високий інтелектуалізм, витонченість поетичної форми. Р. - видатний майстер художнього перекладу. Переклав такі шедеври світової літератури, як "Пан Тадеуш" А.Міцкевича, "Ернані" В.Гюго, "Сірано де Бержерак" Е.Ростана, "Орлеанська діва" Вольтера, "Король Лір", "Дванадцята ніч" У.Шекспіра, "Євгеній Онєгін" О.Пушкіна та ін. Статті Р. з проблем мистецтва та літератури зібрані в книгах "Вечірні розмови" та "Про мистецтво". Помер у Києві. Похований на Байковому кладовищі. У 1968 у Києві відкрито літературно-меморіальний музей поета та встановлено пам'ятник (скульптор О.Ковальов, арх. В.Костін).

М. Лабач (Львів).

РИМЛЯНИН ПАВЛО (Paolo Dominici Romanus; р. н. невід, -п. 1618)- український архітектор кін. 16 - поч. 17 ст. Італієць за походженням. Н. у Римі. Вперше згадується в церковних книгах Львова у 1585. У 1585-1616-член цеху будівничих у Львові. З 1589 був молодшим цеховим майстром, з 1595 -старшим. У творчості Р. поєднувалась архітектура італійського Відродження з місцевими архітектурними мотивами. У 1591-98 будував Успенську (Волоську) церкву (будівництво завершували *А.Прихильний* і В.Купинос у 1598-1631). З 1595 працював разом з *П.Щасливим* на будівництві костюлу та монастиря бенедиктинок у Львові. У 1600 розпочав будівництво костюлу бернардинів.

З 1595 працював на будівництві костюлу бенедиктів. У 1600 розпочав будівництво костюлу бернардинів, яке з 1619 продовжував *А.Прихильний* (закінчено у 1630). Збудував каплицю Кампіанів (1618) у Львові. Брав участь в будівництві парафіяльного костюлу і замку в Жовкві. Помер у Львові. *М. Ерстенюк (Львів).*

РИМСЬКИЙ-КОРСАКОВ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (25.2.1872 - р. см. невід.) -військовий діяч періоду *Гетьманату*. Після закінчення морського кадетського корпусу служив у штабі Балтійського флоту, Головному морському штабі. У 1908 Р. - старший офіцер канонерського човна "Хивинець", командир яхти "Стрела", учбового судна "Верный", есмінця "Лейтенант Зацаренный". З 1913-викладач морської академії, капітан I рангу. У роки Першої світової війни 1914-18 служив на Чорному морі. За Гетьманату-командант Миколаївського порту, контр-адмірал.

К. Литвин, К. Науменко (Львів).

РИНСЬКИЙ (ренський, золотий ринський)-назва австрійського (австро-угорського) гульдена (флорена) у *Галичині* в період її перебування у складі Австрійської імперії (з 1867 -Австро-Угорської імперії). В обігу знаходились монети номінальною вартістю 1 і 2 Р. Під час грошової реформи 1892 Р. було вилучено з обігу і замінено на нову грошову одиницю - крону, в співвідношенні 1 Р. на 2 крони.

Р. Шуст (Львів).

РИГЕЛЬМАН МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (29.9.1817-21.5.1888)-український історик, публіцист, мандрівник. Н. у с. Андріївка біля Чернігова. Закінчив Московський ун-тет. З листопада 1839 перебував на службі у канцелярії Московського цивільного губернатора. У 1840 познайомився з *Т.Шевченком*, матеріально допомагав поету після повернення його із заслання. Підтримував дружні взаємини з *М.Костомаровим* і *П.Кулішем*. У серед. 1840 років продовжував освіту у Празі, Відні та Пресбурзі, де встановив контакти з В.Ганкою, Л.Штуром, В.Караджичем, Я.Колларом і П.Шафариком. З червня 1846 вступив на службу до канцелярії Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернатора. У 1847 Р. допитували у справі кирило-мефодіївців, і до 1850 він перебував під поліцейським наглядом. З 1848 - секретар канцелярії, а згодом - скарбник Київського ін-ту шляхетних дівчат. 13.8.1848 Р. був обраний дійсним членом Комісії для розбирання давніх актів. Продовжив роботу, розпочату *М.Костомаровим*, над підготовкою до друку Літопису Величка. У 1848-51 опублікував два томи цього видання під назвою "Летопись событий в Юго-Западной России в 17 ст.". У серпні 1850 призначений директором другої Київської гімназії та директором училищ Київської губернії. У 1854 вийшов у відставку. У 1857-58 і 1867 здійснив поїздки до Австрії, Німеччини і Франції. Його "Письма из Вены", передруковані згодом у зб. "Три поїздки за границю" (1871), містять докладні відомості про культурне життя слов'ян за межами Російської імперії. Матеріально підтримував галицьких москвофілів, сприяв виходу газети "Слово". Був дійсним членом Товариства любителів російського письменства при Московському ун-ті, головою (з 1875) Київського слов'янського благодійного товариства та Київського відділення Російського музичного товариства. Помер у Києві.

С. Білокінь (Київ).

РИГЕЛЬМАН ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ [1720-23.10.(3.11.). 1789]-історик, військовий інженер, генерал-майор російської армії (з 1771). Н. у Петербурзі. Походив з німецької дворянської сім'ї. У 1738 закінчив Шляхетський корпус. Служив у російських військах в Україні. Учасник російсько-турецької війни 1735-39. У 1741-43 Р. проводив інженерно-технічні та топографічні роботи на Запорозжжі, зокрема займався розмежуванням земель між Портою і Російською імперією. У червні 1743 одержав чин інженера-прапорщика. У 1745-49 керував роботами по спорудженню прикордонних ретраншаментів біля Києва (Васильківського, Обухівського та ін.), готував плани Прилуцького, Лубенського та Київського полків. З 1749 проводив інженерно-фортифікаційні роботи у Киргиз-Кайсацькій орді. Протягом 1760-1782 брав участь у будівництві укріплених ліній на Дону і Пд. Україні, на узбережжі Азовського моря (зокрема, під його

керівництвом збудовано фортеці св. Дмитрія Донського у гирлі Дону і Петровську в гирлі р. Берди). З 1770 - полковник. Учасник російсько-турецької війни 1768-74, нагороджений за участь у здобутті Силістрії. Після відставки в 1782 оселився у маєтку своєї дружини (уроджена Лизогуб) у с. Андріївці (Овдіївці) на Чернігівщині. Р. - автор "Історії або повісткування про донських козаків" з додатком (17 ілюстрацій і 2 карти; 1778; видана Й. Бодянським в 1846). У 1778 склав "Літописне повісткування про Малу Росію" (ч. 1-4; у 1785-86 переробив і доповнив). Ця праця була вперше повністю видана Й. Бодянським у 1847. При написанні цієї роботи використав українські козацькі літописи, польські хроніки і мемуари, книгу С. Мишецького "Історія козаків запорозьких", а також власні спостереження та документальні матеріали. Праця Р. з додатком "Список именной всем бывшим в Малой России гетьманам", альбомом (28 портретів та двох карт України) є цінним джерелом з історії України 17-18 ст. У рукописах залишилися розвідка Р. "Изъяснение о Кизлярской крепости" (1757), збірник планів, карт та ін. Збудував у своєму селі церкву, де і похований.

С. Білокінь (Київ).

"РІДНИЙ КРАЙ" - політичний, економічний і літературний тижневик. Виходив з 24.12.1906 до 1907 у Полтаві. Ініціатором, першим видавцем і редактором був український діяч М. Дмитрієв, співредакторами - Панас Рудченко (Панас Мирний) і Г. Коваленко. Серед співробітників - О. Пчілка, Х. Алчевська, О. Коваленко, І. Нечуй-Левицький, Д. Дорошенко. З 16 номера "Р.к." був заборонений адміністрацією. З 20.10.1907 по 31.7.1914 газета виходила у Києві. У 1915-16 через заборону українських видань "Р.к." виходив російською мовою.

Т. Геращенко (Запоріжжя).

РІЗНИЧЕНКО (Різников) **ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ** [16(28).1.1892 - 17.7.1938] - український історик-популяризатор, бібліограф, демограф. Н. у Конотопі (тепер Сумської обл.). Після закінчення в 1911 комерційної школи продовжив навчання у Київському політехнічному інституті. Служив у статистичному відділі Київської губернської земської управи. Друкувався у газетах "Діло" і "Сніп". З 1913 як діяч "Просвіти" перебував під наглядом жандармерії. Починаючи з 1915, друкував численні краєзнавчі та історичні розвідки (зокрема "Проект українського ун-ту в Батурині"; "З минулого Батурина"; "Батуринський шлях", всі-1916), розпочав видавати серію життєписів, що мала скласти біографічний словник діячів Конотопщини. З 1917-член УПСФ. У роки Української революції Р. заснував у Києві власне видавництво, видав популярні брошури про гетьманів *І. Мазепу*, *П. Орлика*, *Д. Апостола* та про національні символи України. У цей період під псевдонімами "Задніпрянець", "Подорожній", "В.Р." та ін. друкувався у київській, чернігівській та західноукраїнській періодиці. У 1918 Р. закінчив зі званням канд. економічних наук Київський комерційний ін-тут, деякий час навчався у Київському археологічному ін-ті. У 1920-30-х роках працював ст. науковим співробітником в Інституті демографії АН УСРР. За ред. акад. М. Птухи вийшли покажчики Р.: "Демографія України за 1914-1928 рр." (1931) та "Демографічні переписи, теорія, методологія, організація" (1936). У лютому 1938 Р. був заарештований, звинувачений у шпигунстві на користь Польщі і розстріляний. У рукописах збереглася розвідка Р. "З історії друку на Конотопщині" (1930), до якої додано покажчик видань 1880-1919 рр.

С. Білокінь (Київ).

РІПЕЦЬКИЙ ВСЕВОЛОД (1884 - липень 1919) - український політичний діяч. Н. у Самборі (тепер Львівська обл.) За освітою - юрист. Належав до *Української соціал-демократичної партії*. У 1918-19-повітовий комісар ЗУНР-ЗО УНР на Турківщині (тепер Львівська обл.). У липні 1919 під час відступу *Української галицької армії* за Збруч захоплений у полон польськими військовими. Розстріляний без суду разом з державним секретарем земельних справ ЗУНР *М. Мартинцем*, *І. Сілецьким*, *В. Паходом* біля Солотвина (тепер Івано-Франківська обл.).

І. Підкова (Львів).

РІЧ ПОСПОЛИТА (Річ посполита; Rzecz-pospolita - від латинського respublica - республіка) - офіційна назва Польської держави після укладення *Люблінської унії 1569* до третього поділу Польщі (1795). Назва відображала специфічну форму станової монархії на чолі з королем, який обирався шляхетським сеймом. Термін Р.П. вперше з'явився в хроніці *В. Кадлубка*. Остаточно був прийнятий у 16 ст. для означення устрою багатонаціональної Польської держави, в якій провідна роль належала привілейованому шляхетському стану, що управляв країною від імені всіх народів сейму (див. *Польща*). Унія Польщі і Литви на вальному (загальному) сеймі в Любліні 1569 об'єднала обидві країни в єдину державу, поширивши права і привілеї польської шляхти на литовських землях, зберігши елементи автономного управління для Великого князівства Литовського. Одночасно Волинь і Полісся були відокремлені від Литви і передані Польщі. На сеймі в Любліні до унії приєдналось також Королівство Пруссія. Новостворена об'єднана держава отримала назву Річпосполита Польська. Остаточно державний устрій Р.П. сформувався за короля Генріха Валуа (1573-74), який був змушений підписати з сеймом "Пакет угоди" (Pacta conventa) і "Генріхові артикули", що ставили короля у повну залежність від шляхти, зобов'язуючи його беззаперечно виконувати рішення сейму і одночасно давали право шляхті не підпорядковуватись владі короля і навіть виступати проти нього зі зброєю (право конфедерацій). Така специфічна форма станової монархії, що отримала назву "шляхетської демократії", дала можливість представникам шляхетського стану впливати на управління державою, виходячи із своїх станових та групових інтересів, що з часом викликало гострі соціальні, національні,

міжконфесійні суперечності, створило в країні обстановку безладдя, свавілля і шляхетської анархії. Вищим органом державного управління був сейм. Сейм складався з сенату, куди входили король, вищі адміністративні й духовні особи та ізби (палати) послів, які обирались на земельних сеймиках (зборах) шляхти. Сейм скликався раз на два роки і вирішував усі державні питання - від обрання короля до прийняття законів (конституцій). У сеймі був обов'язковим принцип одноголосності при прийнятті рішень - право "ліберум вето", яке у 18 ст. практично паралізувало діяльність парламенту. У період між сеймами король управляв державою, але під постійним контролем 16 спеціально призначених сеймом сенаторів-резидентів. Всеволоддя шляхетського стану в Польщі негативно позначилось на соціальному становищі інших верств (міщан, селян), а також на розвиткові непольських народів Р.П. Польську державу 16-18 ст. називають також I або шляхетською Р.П. Відроджена у 1918 Польща взяла офіційну назву Річпосполита Польська (з 1919); у публіцистиці її також іноді називають II Р.П. За Конституцією 1952 Польща мала назву Польська Річпосполита Людова (Польська Народна Республіка); з початком демократичних перетворень кін. 1980-х років було повернуто назву Річпосполита Польська (Польська Республіка), яку деякі публіцисти почали іменувати Третьою Річпосполитою.

П. Зашкільняк (Львів).

РІЧИЦЬКИЙ АНДРІЙ (справж. прізвище та ім'я - Пісоцький Анатоль; 1882 -1937) - український політичний діяч і літературознавець. Належав до Української соціал-демократичної робітничої партії. У січні 1919 на VI з'їзді партії виступив одним з ініціаторів розколу в УСДРП та разом з *М.Ткаченком* став ідеологом новоствореної УСДРП (незалежних; див. *Незалежники*). У січні 1920 був спільно з *М.Ткаченком*, *А.Драгомирецьким*, *М.Авдієнком*, *Ю.Мазуренком*, *Ю.Лапчинським* співзасновником *Української Комуністичної Партії*. В 1920-24 Р. - голова УКП, співредактор друкованого партійного органу - "Червоний прапор". У своїх публіцистичних статтях Р. звинувачував КП(б)У у встановленні воєнно-політичної диктатури в Україні. Зазнавав постійних переслідувань з боку більшовицьких репресивних органів. Після ліквідації УКП (1924) був тимчасово обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Виступав прихильником політичної лінії, яку проводив *М.Скрипник*. Одночасно гостро критикував політичні погляди інших націонал-комуністів - *О.Шумського*, *М.Волобуєва*, *М.Хвильового*. У кін. 1920-поч. 1930 років - науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Шевченка. Після самогубства *М.Скрипника* (1933) заарештований органами НКВС, звинувачений у контрреволюційній діяльності і розстріляний. Автор праць з літературознавства ("Тарас Шевченко в світлі епохи", 1923; "В.Винниченко в літературі і політиці", 1928), з новітньої історії України ("Центральна Рада від лютого до жовтня", 1928), з проблем національно-політичних процесів в Україні у 1920 - поч. 1930 років ("Основи українознавства", 1929; "Національне питання доби наступу соціалізму", 1931) та теорії комуністичного руху ("Від демократії до комунізму", 1920). У 1927-29 за редакцією Р. вперше українською мовою було видано "Капітал" К.Маркса.

І. Підкова (Львів).

РІШЕЛЬЄ АРМАН ЕММАНЮЕЛЬ дю Плессі (Емануїл Йосипович; 14.9.1766 -17.5.1822) - французький державний діяч, герцог. Н. у Парижі в аристократичній родині. Здобув військову освіту. На поч. Великої Французької революції емігрував у Росію. З 1790 Р. перебував на службі в російській армії у чині генерал-лейтенанта, учасник штурму Ізмаїла під час російсько-турецької війни 1787-91. Р., будучи монархістом за переконанням, в 1793-94 у складі військ австро-прусської коаліції брав участь у війні проти республіканської Франції. З 1795 жив у Російській імперії. У 1803 призначений градоначальником Одеси, одночасно у 1805-14 -генерал-губернатор т. зв. Новоросійського краю. Маючи значні адміністративні здібності, Р. активно проводив заселення і господарське освоєння Українського Причорномор'я, керував міським будівництвом і спорудженням порту в Одесі. На відміну від багатьох вищих посадових осіб Російської імперії був освіченою та культурною людиною. При підтримці Р. за проектом абата-єзуїта Ніколя у 1817 був створений *Рішельєвський лицей*. Після повалення у 1814 *Наполеона I Бонапарта* повернувся у Францію. У вересні 1815 Р. був призначений Людовіком XVIII головою кабінету міністрів та міністром закордонних справ. У 1818 на конгресі Священного Союзу добився рішення про виведення окупаційних військ із Франції. Продовжував цікавитися господарським життям Південної України. 25.12.1818 Р. вийшов у відставку. З лютого 1820 до грудня 1821 знову очолював кабінет міністрів. В Одесі встановлено пам'ятник Р. роботи *І.Мартоса*.

Ф. Самойлов (Одеса).

РІШЕЛЬЄВСЬКИЙ ЛИЦЕЙ в Одесі - закритий середній навчальний заклад підвищеного типу, заснований у 1817. Названий в честь колишнього новоросійського генерал-губернатора *А.Е.Рішельє*. У 1816 при підтримці *А.Е.Рішельє* за проектом абата-єзуїта Ніколя відкрито Одеський благородний інститут, який у травні 1817 реорганізовано у Р.л. Спочатку було два відділення - філософське та юридично-політичне. Термін навчання - 8-10 років. До 1820 навчання велось французькою мовою. Згодом навчальні програми були вдосконалені, поліпшено методику викладання, відкрито педагогічне відділення для підготовки вчителів для комерційних і повітових шкіл. У 1817-37 домінувала класична освіта. У кін. 1820-30-х роках у Р.л. основна увага приділяється вивченню природознавчих наук. У 1837 затверджено новий статут Р.л. Структурою, учбовими планами та програмою лицей наблизився до вищого учбового закладу. У лицейі було організовано фізико-математичне відділення, інститут східних мов (існував 1837-54), що готував перекладачів для військових установ; у 1843 - камеральне відділення з кафедрами природничих та економічних дисциплін, яке готувало

управителів поміщицьких господарств. Р.л. вважався одним із кращих учбових закладів в Україні і в Російській імперії. У ньому викладали історик С.Єжевський (1853-54) та видатний учений-хімік Д.Менделєєв (1855-56). Під час перебування в Одесі неодноразово відвідував лицей О.Пушкін. Протягом 1840-50-х років владою та громадськістю міста, зокрема опікунами Одеської учбової округи Д.Княжевичем і М. Пироговим, докладалися зусилля для перетворення лицю на університет. У червні 1862 *Олександр II* дозволив створити на базі Р.л. Новоросійський ун-т, який відкрито у 1865 (з 1933 - Одеський ун-т).

Ф. *Самойлов* (Одеса).

РОГАТИНЦІ ЮРІЙ (р. н. невід. - п. після травня 1605; за ін. дан. - 1608) та **ІВАН** (р. н. невід. - п. 1603) - керівники (старійшини) Львівського Успенського братства у 80-х роках 16 - на поч. 17 ст. Вихідці з галицького містечка Рогатина. Самотужки опанували фах сідлярів, винайшли новий вид сідла. У кін. 1570-х років переїхали до Львова, де стали членами, а з 1586 - старійшинами Львівського Успенського братства. У 1586 виступили ініціаторами реформи братства, що перетворило його у дієвий орган захисту культурно-релігійних, економічних, національних інтересів українців. Юрій Р. - ймовірний автор статуту братства 1586 та статуту братської школи, що започаткував новий етап у розвитку українського шкільництва, заснованого на засадах європейського гуманізму. Р. сприяли викупу друкарського обладнання І.Федорова для заснування братської друкарні, що вже 1591 випустила першу книгу. Після 1586 братство фактично домоглося у православних патріархів незалежності від місцевої церковної влади для львівської Успенської церкви та Онуфріївського монастиря (див. *Ставропігія*), що призвело до тривалої боротьби з львівським єпископом *Г.Балабаном*. Р. виступили противниками укладення *Берестейської унії 1596*. Юрію Р. адресував своє "Послання до М.Домнікії" І.Вишенський, в якому з консервативних позицій критикував його погляди, що не обмежувалися аскетичними ідеалами, а закликали до дієвої проповіді та відстоювання українських національно-культурних традицій. Юрій Р. був добре знайомий з князем *К.Острозьким* Київським митрополитом *І.Потієм*. У своїх листах до Львівського і Віденського братств закликав проявляти терпимість у справах віри. Деякі дослідники (*І.Франко, К.Студинський, М.Василенко* та ін.) приписували Юрію Р. авторство полемічного твору "Пересторога" (написаний у 1605 або 1606).

М. *Капраль* (Львів).

РОГАЧ ІВАН (1913- 1942) - відомий український політичний діяч, журналіст. Н. у Великому Березному на Закарпатті. Здобув теологічну освіту. З юнацьких літ брав активну участь у молодіжному русі в Підкарпатській Україні. У серед. 1930-х років разом з провідними закарпатськими політичними діячами *С.Клочураком, Ю. і Ф.Бращайками, С.Росохою, Ю.Реваєм* відстоював ідею створення єдиних українських патріотичних сил у боротьбі за створення національної держави і возз'єднання з Великою Україною. З березня 1938 - редактор єдиної щоденної української газети у Закарпатті "Нова свобода" (виходила в 1938-39 в Ужгороді і Хусті, згодом редагували *С.Довгань, В.Гренджа-Донський*). Належав до *Організації українських націоналістів*. З вересня 1938 - заступник голови Української національної оборони *С.Росохи*, з листопада 1938-військовий писар Організації національної оборони "*Карпатська Січ*". В 1938-39 - особистий секретар прем'єр-міністра Карпатської України *А.Волошина*. Був членом *Українського національного об'єднання*, секретарем проводу цієї організації. У 1941 з Похідними групами ОУН полк. *А.Мельника* вирушив у Наддніпрянську Україну. У вересні-листопаді 1941 редагував спільно з *П.Олійником і О.Чемеринським* щоденну газету "Українське слово" (видавалася у Житомирі, згодом - у Києві). Заарештований гестапо в листопаді 1941 разом з іншими співробітниками видання і розстріляний у Бабиному Яру.

І. *Підкова* (Львів).

РОГНЕДЬ РОГВОЛОДІВНА (слов'янське ім'я - Горислава; р.н. невід. - п. 1000) - полоцька княжна, дочка полоцького князя Рогволода. У кін. 70-х років 10 ст. до Р. посватались великий князь київський *Святосполк Володимирович* та *Володимир Святославич*, тоді ще князь новгородський. Р.Р. відмовила Володимирі. Бл. 980 Володимир Святославич захопив Полоцьк, убив батька і двох братів Р.Р., а її силоміць зробив своєю дружиною. Від Р.Р. Володимир мав чотирьох синів - Ізяслава, Ярослава, Всеволода, Мстислава та двох дочок - Передславу і Предмиславу. За переказами, після хрещення Володимира і ліквідації його гарему Р.Р. відмовилася скористатись його дозволом вдруге вийти заміж. Вона повернулася у Полоцьк, згодом висвятилась у черниці під іменем Анастасії. Її син Ізяслав Володимирович став засновником полоцької лінії *Рюриковичів*.

І. *Підкова* (Львів).

РОДЗЯНКИ - український козацько-старшинський рід на Полтавщині і Катеринославщині у 18- поч. 20 ст. Походив від **Василя Р.** (1652-1734) - сотника хорольського (1701-04) та миргородського полкового обозного (1723-34). Його нащадки син **Степан Р.** (1687-1736) і внуки **Єремій та Іван Р.** були сотниками хорольськими протягом 1701-68 та миргородськими полковими обозними (1735-36 і 1767-79). Інші відомі представники цього роду: **Семен Р.** (1782 - бл. 1808) - поет. Належав до "Дружнього літературного товариства" (1801-04) у Петербурзі. **Аркадій Гаврилович Р.** (бл. 1793 - 1846) - український дідич. Писав вірші. Був знайомий з *Т.Шевченком, О.Пушкіним, С.Аксаковим*. Він та його брати були відомими прихильниками української національної ідеї. **Сергій Р.** (1866 - р.см. невід.) - комісар *Української Центральної Раби* та *Української Держави* на Холмщині. **Михайло Володимирович Р.** (1859-1924)-російський державний діяч (див.

М.Родзянко). До нащадків роду Р. належали письменники *М.Старицький* і *Л.Старицька-Черняхівська*.

РОДЗЯНКО МИХАЙЛО ВОЛОДИМИРОВИЧ [9(21).2.1859 - 24.1.1924] - російський державний діяч поч. 20 ст. Походив з українського козацько-старшинського роду *Родзянків*. Володів великими земельними маєтками у Новомосковському повіті на Катеринославщині. У 1886-96 - новомосковський повітовий маршалок дворянства. У 1900-06 очолював Катеринославську губернську управу. Був одним із лідерів партії *октябристів*, відстоював ідею встановлення у Російській імперії конституційної монархії. У 1906-07 -депутат III і IV Державних Дум, у 1907-17 -Державної ради, з 1911-ї голова. Підтримував політику, яку проводив *П.Столипін*. Р., будучи прихильником існування "єдиної і неділимої Росії", негативно ставився до вирішення українського національного питання. Після перемоги *Лютневої революції в 1917* у Петрограді очолив Тимчасову раду Державної Думи, що ставила собі за мету зупинити революцію і встановити конституційну монархію. Під час громадянської війни в Росії знаходився у Добровольчій армії ген. *А.Денікіна*. У 1920 емігрував у Югославію, де і помер. Залишив мемуари "Крах імперії" (1924,1927,1929).

І. Підкова (Львів).

РОДЦЕВИЧ-ПЛОТНИЦЬКИЙ ЛЕОНТІЙ ЛЕОНТІЙОВИЧ (1877 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-майор. Н. на Холмщині. Закінчив Царськосельську гімназію, Костянтинівське артилерійське училище (1899), Миколаївську академію генерального штабу. Учасник російсько-японської війни 1904-05. Під час Першої світової війни 1914-18-на фронті, командир 11-го піхотного Псковського полку, начальник штабу 12-ої стрілецької Сибірської дивізії, 1 -го гвардійського корпусу, командир Заамурської піхотної дивізії, начальник штабу 7-ї армії. З жовтня 1917 - у резерві Петроградського військового округу. На службі в українській армії з 1918. Урядом УНР призначений до складу українського консульства у Батумі. У зв'язку з наступом Червоної армії у березні 1921 виїхав до Константинополя, де став співробітником посольства УНР у Туреччині.

К. Литвин, К. Науменко (Львів).

РОЖАНКОВСЬКИЙ ТЕОДОР (14.2.1875-12.4.1970)-український політичний і військовий діяч. Н. у Сокалі (тепер Львівська обл.). За освітою правник. Після закінчення Львівського ун-ту працював адвокатом. Належав до *Української національно-демократичної партії*, з 1913 - посол Галицького сейму. Після поч. Першої світової війни 1914-18 активно сприяв організації *Легіону українських січових стрільців*, входив до складу організаційно-координаційного центру по створенню частини Бойової Управи УСС. У серпні 1914 був першим командантом УСС. Виступив проти рішення командування австрійської армії перекинути невишколених стрільців проти наступаючих російських військ, за що був усунений від командування Легіоном. З березня 1915- заступник команданта Коша УСС. З жовтня 1918- член *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Під час українсько-польської війни 1918-19 очолив Станіславську військову округу, отаман Української галицької армії. У 1919-20 -військовий аташе УНР у Празі. У 1920-30-х роках працював адвокатом у Львові. Останні роки прожив у США. Помер у Вігокені (Нью-Джерсі).

РОЗАНОВ ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ (у чернецтві - Гавриїл; 1781— 1858) - архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський у 1828-37. Н. у с. Рождественне Костромської губ. Навчався у семінарії Троїцько-Сергійового монастиря. У 1811 у Олександрівській лаврі пострижений у ченці. 22.5.1828 призначений на Катеринославську єпископську кафедру. Займався дослідженням церковної і світської старовини. Був членом Товариства історії і старожитностей в Одесі. Записав розповіді запорожця Миколи Коржа про життя і побут козаків, про заселення земель на Катеринославщині - цінну історичну пам'ятку з історії Запорозжя. Згодом був Тверським і Кашинським архієпископом. Р. належать праці: "Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре", "Историческая записка о заложении в Екатеринославе кафедрального Преображенского храма и о начале самого города Екатеринослава" та ін. Зберігся архів документів та рукописних заміток Р. з історії заселення Півдня України та Криму.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗДОЛЬСЬКИЙ РОМАН (1898 - 1967, псевд. - Прокопович, П.Сук, Тенет, В.С. та ін.) -український історик, громадський діяч. Навчався у Львівському, Празькому й Віденському ун-тах. Один із засновників організації Інтернаціональна революційна соціал-демократична молодь (1918), яка стала предтечею українського комуністичного руху в Західній Україні. Під час польсько-української війни 1918-19 - рядовий УГА. Один із засновників та головних ідеологів *Комуністичної партії Західної України*. Під час розколу КПЗУ у 1928-29 приєднався до її національно-свідомого крила (т.зв. "КПЗУ-більшості" або "васильківців"). У 1929 одержав звання доктора політичних наук у Відні. У 1934 повернувся до Львова, де працював в ун-ті на кафедрі відомого польського економіста Францішка Буяка. Після окупації Галичини більшовиками переїхав до Кракова. У 1942 був заарештований гестапо за переховування євреїв. До закінчення Другої світової війни перебував у концтаборах - *Освенцімі*, Равенсбрюку, Оранієнбургу. У 1947 переїхав до США, де поселився у Детройті й повністю присвятив себе дослідницькій роботі. Автор близько 50 наукових праць, у т. ч. "Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der "geschichtlosen" Volker" (Archiv fAr Sozialgeschichte. Bd.IY. Hannover, 1964; англ. пер. І.-П.Химки; 1986); "Stosunki poddadcze w dawnej Galicji (1962, тт. 1-2), "Die grosse Steuer- und Agrarreform Jozefs II. Ein Kapitel zur osterreichischen Wirtschaft-geschichte" (1961); "Zur Entstehungs-geschichte der Marxischen "Kapital" (1968; переклад, на англ., франц., італ., ісп., дві скандинав., сербо-хорват. та япон. мови); "Die Bauernabgeordneten im konstituierenden osterreichischen Reichstag, 1848-

1849" (1976). Архів Р. зберігається в Інституті соціальної історії (Амстердам).

Я. Грицак (Львів).

РОЗЕНБЕРГ АЛЬФРЕД (19.01.1893 -16.10.1946) - німецький нацистський лідер, військовий злочинець. Н. у Ревелі (тепер м.Таллінн) у сім'ї балтійських німців. Дитинство і юність провів в Естонії, яка перебувала під владою Російської імперії. Навчався у Московському ун-ті. У 1917 під час революції втік до Німеччини. У 1919 приєднався до новоствореної націонал-соціалістичної партії. З 1923 - головний редактор партійного органу "Volkischer Beobachter" ("Народний оглядач"). У 1923-24 очолював партію після арешту її лідерів у зв'язку з невдалим Мюнхенським путчем. Провідний ідеолог нацистського руху, розвинув теорії про расову вищість німців та про необхідність завоювання німцями "життєвого простору" на Сході. У керівництві нацистської партії вважався фахівцем зі справ Східної Європи. З 1933 очолював відділ зовнішньої політики нацистської партії. Підтримував контакти з українською політичною еміграцією у Німеччині -з гетьманцями та Організацією українських націоналістів. Ще до початку Другої світової війни неодноразово висловлювався за створення Української держави. 17.7.1941 за розпорядженням А.Гітлера очолив міністерство Райху для окупованих районів Сходу (Ostministerium). Політичною метою окупації вважав максимальне послаблення Росії, зокрема шляхом від'єднання частини її територій і передачі їх до нових адміністративних утворень - Білорусі, України і Донського регіону. Виступав за створення навколо Росії санітарного кордону з буферних держав -України, Білорусі, Центральної Азії, які залежали б від Райху та одночасно користувалися певним самоуправлінням. Висловлював думки, що у майбутньому Україна мала б стати незалежною державою, союзником Німеччини. Першочерговим завданням вважав одержання з України продовольства і сировини, необхідних для ведення воєнних дій у Росії. З економічних мотивів виступав за прихильне ставлення окупаційної адміністрації до українців. Для налагодження ефективних поставок з України Р. радив розпустити колгоспи і наділити селян землею. Вважав недоцільним існування українських політичних партій і наділення їх політичною владою. На думку Р., українці могли допускатися до участі в самоуправлінні лише на нижчому і середньому рівнях. У галузі культурної політики виступав за проведення заходів, які б зміцнили національну самосвідомість українців і дозволили б змобілізувати їх для боротьби проти Росії (зокрема, висунув ідею відкриття у Києві українського ун-ту та наполягав на перенесенні столиці райхскомісаріату України з Рівного до Києва). Українська політика Р. носила інструментальний характер і переслідувала мету ослабити на

тривалий період Росію та забезпечити життєві інтереси Райху на Сході Європи. Політична лінія Р. щодо українців не знайшла підтримки серед нацистського керівництва. Реалізація планів Р. стала цілковито неможливою через жорстоку і брутальну політику щодо українського населення, яку проводив райхскомісар України Е.Кох. На цьому тлі між Р. і Кохом виник гострий конфлікт. У травні 1943 Гітлер повністю підтримав лінію Е.Коха і гостро критикував діяльність Р. та керованого ним міністерства. Р. був засуджений як військовий злочинець на Нюрнберзькому процесі і страчений (повішений).

Я. Грицак (Львів).

РОЗЕНБЕРГ ЛЮДОВИК (псевд. Володимир Чорний; 1895-1940)-український військовий і політичний діяч. За національністю єврей. Н. у Львові. Закінчив Львівську гімназію. Учасник Першої світової війни 1914-18. З 1914 служив у *Легіоні українських січових стрільців* у сотні В.Дідушка. У вересні 1916 поранений під час боїв на Лисоні. З 1917 служив у Вишколі УСС (за деякими дан. -у 1917 перебував у російському полоні). З осені 1918- сотник *січових стрільців* у Білій Церкві. Брав участь у національно-визвольних змаганнях 1917-21. Після повернення в Галичину став членом *Української військової організації*. Згодом вступив до КПЗУ, з якої був виключений за "націоналістичний ухил". Після захоплення у вересні 1939 Червоною армією Львова заарештований радянськими спецслужбами і через деякий час розстріляний.

І. Підкова (Львів).

РОЗУМОВСЬКИЙ АНДРІЙ КИРИЛОВИЧ [22.10(2.11).1752 - 11(23).9.1836] - дипломат, князь (1814). Син українського гетьмана *К.Розумовського*. Н. у Глухові (тепер Сумська обл.). Вчився у Страсбурзі. У 1769-75 служив на флоті. У липні 1770 під час морської битви у бухті Чесма в Егейському морі командував фрегатом "Катерина". З 1772 на придворній службі. У 1779 призначений *Катериною II* послом у Неаполітанському королівстві. З 1784 - посол у Копенгагені, з 1786-у Швеції, з 1790 - в Австрії. Завдяки зусиллям Р. у 1792 відновлено договір між Росією і Австрією. Р. брав участь у переговорах про поділи Польщі в 1793 і 1795. За правління *Павла I* у 1799 відкликаний з Відня. Жив у Батурині. У 1801 *Олександр I* призначив Р. послом у Відні. Після Тільзітського миру 1807 пішов у відставку, але продовжував жити у Відні. Р. був меценатом мистецтва. Зібрав велику колекцію картин і відкрив галерею. Влаштувавши музичні вечори, Р. підтримував дружні стосунки з Л. ван Бетховеном (композитор присвятив Р. 3 струнних квартети, 5-ту та 6-ту симфонії), був добре знайомий з Ф.Й.Гайдном і В.А.Моцартом. Р., будучи сам прекрасним виконавцем, організував і утримував на свої кошти кращий для того часу квартет (1808) і перший у Європі ансамбль з постійним складом. Струнний квартет (у складі якого виступав і Р.) першим виконував твори Л.Бетховена. У 1813 цар *Олександр I* повернув Р. на дипломатичну службу. Підписав Паризький мирний договір 1814. Був однією з ключових політичних фігур на Віденському конгресі 1814-15, головою російської делегації. За організацію

конгресу отримав титул світлішого князя. У 1815 пішов у відставку, але до кінця життя мешкав у Відні. На поч. 1815 у палаці Р. сталася пожежа, внаслідок якої були пошкоджені або повністю знищені твори мистецтва. З того часу матеріальне становище А.Розумовського було скрутним. Під впливом дружини графині Тюргейм за кілька років до смерті став католиком. Нині у Відні є вулиця Р., а в музеї-квартирі Л. ван Бетховена - великий портрет Р.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКИЙ КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ [18(29).3.1728-3(15). 1.1803]-останній гетьман України (1750-64), граф (1744), генерал-фельдмаршал (1764). Н. у с. Лемеші (тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї козака Григорія Розума. Молодший брат *О.Розумовського*. Отримав домашню початкову освіту, у 1743 відправлений царицею Єлизаветою Петрівною на навчання в Європу в супроводі академіка графа Г.Теплова. У 1743-45 слухав лекції математика Ейлера у Берліні, вчився в ун-тах Геттінгена, Кенігсберга, Страсбурга. Після повернення до Петербурга (1745) став дійсним камергером. У 18-річному віці призначений президентом Імператорської АН (1746) і перебував на цій посаді майже 20 років. Підтримував наукові дослідження М.Ломоносова. У 1744 під час поїздки Єлизавети Петрівни в Україну козацька старшина за підтримки О.Розумовського переконала царицю відновити гетьманство. У 1747 було проголошено царську грамоту про відновлення гетьманства та про фактичне призначення гетьманом Р. У лютому 1750 на козацькій раді у Глухові Р. обрано гетьманом України (див. *Глухівська рада 1750*). Влітку 1751 переїхав із Петербурга в Україну. Р. став виразником прагнень освіченої та заможної частини українського суспільства щодо відновлення становища України часів *Б.Хмельницького*. Символічно, що і своєю столицею Р. визначив зруйнований у 1708 Батурин, де збудував розкішний палац (арх. Ч.Камерон). Отримав великі рангові та приватні маєтності. У період гетьманства Р. частіше жив у Санкт-Петербурзі, ніж в Україні, де справами керувала гетьманська канцелярія на чолі з Г.Тепловим. За Р. Гетьманщина була виведена з відомства Сенату і передана до Колегії закордонних справ. Влада гетьмана поширювалась на Запорозьку Січ та Київ, котрий перебував під управлінням російських воєвод. З 1760 Р. знаходився переважно в Україні і серйозно займався державними справами. Для вдосконалення діючої системи судочинства Р. провів *судову реформу 1760-63*, внаслідок якої було створено станові шляхетські суди - земський, гродський і підкоморський. Поділив Гетьманщину на 20 судових повітів, в кожному з яких засновувався суд земський (для вирішення цивільних справ) і суд підкоморський (для земельних справ). За Р. було обмежено право переходу селян (1760), за яким переходили селяни дозволялися лише за умови отримання письмової згоди від поміщика і залишення йому селянського майна. За проектом лубенського полковника Івана Кулябки провів реформу козацького війська. Реформував систему освіти, запровадив обов'язкове навчання козацьких дітей і вживав заходів для відкриття у Батурині університету. Намагався добитися права вільних дипломатичних відносин з чужоземними державами. У 1762 Р. брав активну участь у дворцовому перевороті на користь *Катерини II*. Обнадіяний гаслами нової цариці про загальне "благоденствие", гетьман скликав у Глухові генеральний з'їзд козацької старшини для затвердження проведених реформ. Старшина звернулася до Катерини II з проханням повернути Україні колишні права і створити у Гетьманщині парламент на зразок польського сейму. Державницька позиція Р. та заходи гетьмана, спрямовані на зміцнення автономії України, повністю суперечили централістській політиці російського уряду. Скориставшись проханням про запровадження спадкового гетьманства в Україні та збереження автономного устрою, Катерина II примусила Р. подати рапорт про відставку. 10.11.1764 вийшов царський указ про скасування гетьманства. Для управління Лівобережною Україною було створено Малоросійську колегію на чолі з графом *П.Рум'янцевим-Задунайським*. Після ліквідації гетьманства Р. деякий час був членом Державної Ради (1768-71). Згодом відійшов від державних справ, жив у Петербурзі, за кордоном (1765-67), у підмосковному маєтку Петровсько-Розумовське. Останні 9 років життя провів у Батурині, де і помер у 1803.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ ГРИГОРОВИЧ [17(28).3.1709 - 6(17).7.1771] - генерал-фельдмаршал (1756), граф Римської і Російської імперій (1744). Походив з українського козацького роду *Розумів*. Н. у с.Лемеші (тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї реєстрового козака Григорія Розума. З 1731 співав у придворній капелі у Петербурзі. Став фаворитом цесарівни Єлизавети. У 1741 брав активну участь у дворцовому перевороті, внаслідок якого престол зайняла *Єлизавета Петрівна*. Отримав чин камергера, генерал-поручника, з 1756 - генерал-фельдмаршал. Був нагороджений орденом Андрія Первозванного і отримав великі маєтності в Росії та Україні. У 1742 таємно обвінчався з царицею Єлизаветою Петрівною. Сприяв організації поїздки Єлизавети Петрівни в Україну (1744), під час якої козацька старшина при підтримці Р. переконала царицю відновити гетьманство. За активної участі Р. у 1745 відновлено Київську митрополію, а в 1747 проголошено царську грамоту про обрання гетьманом його брата *К.Розумовського*. Після смерті Єлизавети Петрівни вийшов у відставку. Жив в Анічковому палаці у Петербурзі. У дворцовому перевороті *Катерини II* участі не брав. Р., зберігаючи певний вплив при дворі, допомагав відстоювати права українського козацтва. Помер у Петербурзі.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ КИРИЛОВИЧ [12(23).9.1748 - 5(17).4.1822] - державний діяч Російської імперії, граф. Син українського гетьмана *К.Розумовського*. Н. у Петербурзі. Його учителем був німецький історик, член Російської АН *А.Шльоцер*. Вчився у Стразбурзькому ун-ті. З 1769 був придворним *Катерини II*, сенатор (1786-95). У 1795 вийшов у відставку. З 1807 - попечитель Московського ун-ту (за його наказом ректора стали обирати не на рік, а на три). Був покровителем Товариства дослідників природи. У 1810-16 - міністр народної освіти. У перші роки багато зробив для розвитку початкових і середніх шкіл (за його сприяння відкрито Царськосельський ліцей, Грецьке училище в Ніжині, гімназію у Києві, Історико-філологічне товариство при Харківському ун-ті), згодом почав проводити реакційну політику щодо освіти та насильницьку русифікацію Правобережної України і Білорусі. Був членом масонської ложі, віце-президентом Російського Біблійного товариства. Після відставки жив у Підмосков'ї, а в останні роки в Україні у м. Почепі Мглинського повіту на Стародубщині (тепер у складі Брянської обл. Росії), де і помер.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОЗУМОВСЬКІ-український шляхетський (графський і князівський) рід козацького походження. Походив із Чернігівщини. Засновником роду був реєстровий козак Яків Романович Розум. Мав двох синів Івана та Григорія. **Григорій Якович Р.** (р. н. невід. - п. 1730) - реєстровий козак Козелецької сотні Київського полку. Найбільш відомі представники роду: **Олексій Григорович Р.** (1709 -1771) - російський фельдмаршал (1756), граф (з 1744). Сприяв відновленню гетьманства в Україні (див. *О.Г.Розумовський*); **Кирило Григорович Р.** (1728 - 1803) - останній гетьман України (1750-64). Брат *О. Розумовського* (див. *К.Г.Розумовський*). Сини Кирила Григоровича Р.: **Олексій Кирилович Р.** (1748 - 1822) - державний діяч Російської імперії, граф (див. *О.К.Розумовський*); **Андрій Кирилович Р.** (1752 - 1836) - дипломат, князь (з 1815). Один з керівників російської делегації на Віденському Конгресі 1814-15 (див. *А.К.Розумовський*); **Григорій Кирилович Р.** (21.11. 1759- 15.6.1837)-український вчений-геолог. Син українського гетьмана *К.Розумовського*. Н. у Петербурзі. Один із перших геологів Російської імперії, почесний член Російської АН. Освіту здобув у Лейденському ун-ті (Нідерланди) та ін. наукових закладах Західної Європи. Знаходився під впливом філософії *Г.Сковороди*. Проводив геологічні розвідки у північних районах Росії та в північних губерніях України. Один із відкритих ним мінералів названий "розумовськітом". Автор праць у галузі мінералогії. У Росії рід Р. по чоловічій лінії припинився у 1839 зі смертю графа Петра Олексійовича (онука гетьмана). Інші потомки цього роду ще в першій пол. 19 ст. осіли в Австрії і Німеччині. Австрійська гілка роду Р. існує й досі.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РОКОВИНА- відробітна повинність, яку виконували селяни *Закарпаття* на користь греко-католицького парафіяльного духівництва у 18-на поч. 20 ст. Становила 1-2 дні на рік.

Я. Ісасевич (Львів).

РОКСОЛАНА (справж. прізви. - Лісовська Настя; 1505 - 25.4.1561; за ін. дан. - 1558, 1563) - дружина турецького султана Сулеймана II Кануні Великого ("Законодавець", "Пишний"; правив 1520-66). Н. у Рогатині (тепер Івано-Франківська обл.). Влітку 1520 під час нападу татарської орди на Рогатин Р. була захоплена у полон і продана в султанський гарем. За свідченням сучасників, відзначалась красою, розумом, музичним талантом. Ставши дружиною Сулеймана II, Р. відіграла значну роль у політичному житті Османської імперії 1520-60-х років. Намагалась посадити на престол свого сина Селіма (на думку деяких дослідників, її син Селім II правив у 1566-74). З ім'ям Р. пов'язано спорудження в Стамбулі та його околицях кількох історичних пам'яток. Образ Р. відтворений у літературі (історична повість "Роксолана или Анастасия Лисовская" невідомого автора, 1880; романи М. Лазорського "Степова квітка", 1965; П. Загребельного "Роксолана", 1979; драма Г.Якимовича, 1868; повісті О.Назарука 1930, С.Плачинди та Ю.Колісніченка в кн. "Неопалима купина", 1968), музиці (опера Д.Січинського "Роксолана", 1908-09), образотворчому мистецтві (портрет Р невідомого художника кін. 16 ст., зберігається у Львівському історичному державному музеї).

М. Пелецишин (Львів).

РОКСОЛАНИ - кілька іраномовних кочових сарматських племен, які населяли Північне Причорномор'я у 2 ст. до н. е.-4 ст. н. е. їхньою батьківщиною, як і ін. груп сарматів (язигів, царських сарматів та ін.), були степи Поволжя, Південного Приуралля і Західного Казахстану. Відомості про Р. є в працях Страбона, *Тацита*, Діодора Сицилійського, Йосифа Флавія та ін. античних авторів. Р. з'явилися на території степів України в 2 ст. до н.е. і перебували тут до 4 ст. н.е., коли були розгромлені гунами, витіснені зі степів Українського Причорномор'я на захід та розсіяні в Європі серед ін. народів. На території України Р. створили велике міжплемінне об'єднання, на чолі якого став цар Тасій. Вони допомагали скіфам в їхній боротьбі проти *Херсонеса*, часто нападали на *Ольвію*, окремі родини селились у місті. Античні джерела свідчать, що деякі жителі Ольвії користувались сарматським одягом. Р. з Іст. н.е. підійшли до Дунаю, часто нападали разом з іншими племенами на римську провінцію Мезію, а також ін. придунайські володіння Риму. В міжріччі Дніпра і Дністра вони вступали в контакти із зарубинецьким ранньослов'янським населенням та германськими племенами. Про культуру, господарство й духовне життя Р. багато відомостей дали археологічні розкопки поховань та поселень. Р. ховали небіжчиків у глибоких ямах, перекритих деревом. У похованнях знаходять

особисті речі небіжчиків та рештки ритуальної їжі. У багатьох жіночих похованнях були численні дорогі прикраси. Унікальним за кількістю речей є поховання жриці в Соколовій Могилі біля с. Ковалівки Миколаївської обл. на березі р. Південний Буг. Р. займались скотарством і вели кочовий спосіб життя, у долинах рік частина їх переходила до заняття хліборобством. У них були розвинені гончарське, ковальське, бронзоліварне та ін. ремесла. Жили переважно в кибитках. Мали широкі торгові зв'язки з античними містами та країнами Сходу. Значну роль у житті Р. відігравали війни. Основу війська складала легка, а 32 ст. н.е.- важкоозброєна кіннота. У війнах брали участь і молоді жінки. Сарматська матеріальна культура і мистецтво (у т. ч. і культура Р.) були, певною мірою, успадковані східними слов'янами.

М. Пелецишин (Львів).

“РОЛЯНД” (“Організація Ролянд”, “Роланд”) - німецька назва одного з двох бойових підрозділів (батальйону) “Дружини українських націоналістів”, що існував у 1941. На поч. 1941 керівництво ОУН-Б досягло домовленості з представниками командування німецького абверу (адміралом В.Канарісом і ген. В. фон Браухічем) про створення українського військового відділу під політичним проводом *Організації українських націоналістів*. Батальйон сформований у квітні-травні 1941. Організацією частини займалося бюро ОУН-Б у Відні під керівництвом полк. *Р.Ярого*. Особовий склад батальйону (бл. 350 чол.) пройшов військову підготовку в Зауберсдорфі поблизу Відня. Командиром “Р.” був призначений полк. Є.Побігущий, старшинами - М.Бригідер, Герман, Л.Ортинський, о. І. Дурбак (капелан) та ін. На поч. червня 1941 батальйон “Р.” переправили у р-н Кимпулунга в Пд.Буковині. Батальйон увійшов до складу 11-ї німецької армії групи “Південь”. Перед ним були поставлені завдання: забезпечувати охорону шляхів, якими просувались німецькі війська; створити відділи українського самозахисту в містах і селах; здійснювати охорону шляхів постачання продовольства; організувати допомогу в евакуації військовополонених, охорону промислових і транспортних об'єктів тощо. У кін. липня 1941 батальйон (9 офіцерів і 260 солдатів) перепідпорядкували командуванню 54 армійського корпусу. Складався з чотирьох рот по 65 чол. в кожній. Загальне командування частиною здійснював лейтенант Зіберт. Двома ротами командували німецькі офіцери, іншими двома - українські. Солдати “Р.” були одягнені у чеську військову уніформу і мали жовто-сині нарукавні пов'язки з написом: “Німецький вермахт”. У кін. липня 1941 “Р.” отримав наказ просуватися в напрямку Одеси. У серпні 1941 батальйон переправлено до Фокшан (тепер Молдова), роззброєно і перевезено до Маєрлінга біля Відня. Після проголошення ОУН-Б про відновлення Української держави і репресій німецької окупаційної влади щодо членів Українського державного правління та керівництва ОУН у вересні 1941 частина офіцерів батальйону була заарештована (зокрема, капітан Барабаш, Л.Ортинський) і ув'язнена у концентраційному таборі. У жовтні 1941 особовий склад обох розформованих батальйонів “Дружини українських націоналістів” (див. також *“Нахтігаль”*) був повернений до Франкфурта-на-Одері, де вони увійшли до складу нового відділу “Шутцман-шафтс батальйон № 201”. Командиром батальйону став Є.Побігущий, більшість офіцерів (22 чол.) частини були українці. Загальна чисельність становила понад 600 чол. У березні 1942 батальйон перевели у Білорусь для охорони ліній комунікацій і боротьби з радянськими партизанами в р-ні Могильов - Вітебськ - Лепень. Командування постійно висловлювало незадоволення щодо гітлерівської політики в Україні. У кін. листопада 1942 (за деякими дан. - 1.12.1942) батальйон роззброєно в Могильові і розформовано. Українських офіцерів перемістили до Львова і 8.1.1943 ув'язнили в тюрму гестапо. Деякі з них, зокрема Р.Шухевич, зуміли втекти і приєдналися до *Української повстанської армії*.

В. Косик (Париж, Франція), І. Підкова (Львів).

РОМАН ДАНИЛОВИЧ (н. бл. 1230-п. не раніше 1259) - князь новгородоцький і слонімський (бл. 1255-58). Син *Данила Романовича Галицького*. Допомагав батькові у військовій і дипломатичній діяльності. Відзначився у збройній боротьбі проти монголо-татар. Після одруження 1252 з Гертрудою, племінницею і спадкоємицею останнього австрійського герцога з династії Бабенбергів Фрідріха II, частина австрійських магнатів визнала Р.Д. герцогом Австрії. Вів збройну боротьбу проти іншого претендента на герцогський престол - чеського короля Пшемис-ла-Отакара II, однак наприкінці 1253, не отримавши обіцяної допомоги від угорського короля Бели IV, змушений виїхати до Литви. Бл. 1255 отримав у володіння від литовського князя Войшелка Міндовговича *Чорну Русь* з містами Новгородком (Новогрудок), Слонімом, Волковиськом.

Я. Ісаєвич (Львів).

РОМАН ІГОРОВИЧ (р. н. невід. - п. вересень 1211) - князь Звенигородський (1205-08, 1210-11) та князь галицький (1208). Син *Ігоря Святославича* та дочки *Ярослава Осмомисла* Євфросинії. Після смерті *Романа Мстиславича* (1205) брав участь у спробах *Ольговичів* оволодіти галицькими землями. У 1208 за підтримки угорського короля захопив Галич, однак був схоплений і ув'язнений угорським палантином Бенедиктом Бором. Невдовзі Р.І. вдалося звільнитись. Заволодівши вдруге Галицькою землею, Ігоровичі жорстокими заходами намагалися зміцнити своє панування. З цією метою стратили понад 500 бояр разом з їхніми лідерами Юрієм Вітановичем та Іллею Щипановичем. Іншим керівникам боярської опозиції *Володиславу Кормильчичу*, *Судиславу* та *Пилипу* з Вишні вдалося втекти в Угорщину і звернутися по допомогу до короля *Андрія II*. Під час облоги Звенигорода угорцями Р.І. здався в полон, але був викуплений боярами і разом з братом Святославом страчений.

Р. Шуст (Львів).

РОМАН МИХАЙЛОВИЧ СТАРИЙ (р. н. невід.-п. після 1288)-князь брянський (1246-63) та чернігівський (1263-88). Батько Олени, дружини волинського князя Володимира Васильковича. Допомогавав своєму зятеві у війнах з литовцями. Брав участь у походах галицьких та волинських дружин, який організував проти Литви князь *Лев Данилович* у 1275.

Р. Шуст (Львів).

РОМАН МСТИСЛАВИЧ (н. бл. 1152-п. 19.6. 1205) - галицько-волинський князь (1199-1205), видатний український державний діяч і полководець. Був князем новгородським (1168-70), Володимир-волинським (1170-87, з 1188), галицьким (1188, з 1199). Син великого князя київського *Мстислава Ізяславича* та Агнеси, доньки польського князя *Болеслава III Кривоустого*. У 1168-69 правив у Новгородському князівстві. Після смерті Мстислава Ізяславича волинські землі були поділені між його синами: Р.М. одержав Володимир-Волинський, Всеволод-Белз, Святослав - Червен, Володимир - Берестя. Невдовзі, завдяки своїм особистим якостям, Р.М. вдалося добитися домінуючого впливу в усіх волинських землях. Після смерті *Ярослава Осмомисла* Р.М. передав Володимир-Волинське князівство своєму братові Всеволоду, а сам включився в боротьбу за Галицький князівський престол. У 1188 Р.М. вдалося оволодіти Галичем, але невдовзі був змушений під натиском військ угорського короля Бели III залишити галицькі землі. З допомогою Ростислава Рюриковича повернув собі Володимир-Волинське князівство. Від свого тестя, великого князя Київського Рюрика Ростиславича, у володіння одержав ряд міст по річці Рось. У 1195-96 приєднав до Волині Болохівську волость (землі у верхів'ях рік Південний Буг та Случ). Після смерті у 1198 останнього з роду Ростиславичів Володимира Ярославича Р.М. у 1199 вдалося встановити свою владу в Галичі і об'єднати Волинські й Галицькі землі в єдину *Галицько-Волинську державу*. Намагаючись зміцнити князівську владу, вів гостру боротьбу з боярством. Вигнав з галицьких земель впливовий боярський рід Кормильчичів. У своїй діяльності опирався на волинське боярство та городян. У 1202 здійснив похід на київське князівство і оволодів Києвом (протягом 4.5.1203-19.6.1205 фактично був великим князем київським). Р.М. ініціював проведення реформ т. зв. доброго порядку, які мали зупинити процес розпаду Київської держави на дрібні удільні князівства. Однак через опір ін. князів пропозиції Р.М. не були реалізовані. Р.М. прославився як полководець, відзначався особистою хоробрістю. Організував ряд походів проти ятвягів, а в 1201-02 та 1203-04 очолив два великих походи проти половців. Вів активну зовнішню політику. Підтримував контакти з Тевтонським орденом, з ним рахувалися правителі Візантії, Угорщини та ін. держав. Римський папа Інокентій III запропонував Р.М. королівську корону за умови прийняття ним католицизму. Р.М. був активним учасником князівських міжусобиць у Польщі. У 1190 разом з братом Всеволодом допоміг князеві *Казимиру II Справедливому* утвердитися в Кракові. Під час міжусобної війни у 1195 Р.М. був поранений у битві під Муравою. Загинув 19.6.1205 у сутичці неподалік від міста Завихвост (тепер м. Завихост, Польща). Похований у Володимирі-Волинському (за ін. даними-у Галичі). Оцінюючи діяльність Р.М., польський хроніст 13 ст. писав: "За короткий час він так піднявся, що правив над усіма землями і князями Русі", а давньоруський літописець назвав засновника Галицько-Волинської держави "самодержцем всієї Русі", "царем в Руській землі", "великим князем".

Р. Шуст (Львів).

РОМАН СВЯТОСЛАВИЧ ("Красний"; р. н. невід. - п. 2.8.1079) - князь тмутараканський (1070-79; за ін. дан. - 1073). Надав притулок князям-ізгоям Олегу Святославичу та Борису В'ячеславичу. Разом з ними у серпні 1078 здобув Чернігів, але у битві на Нежатій Ниві 3.10.1078 зазнав поразки. У 1079 РС. знову організував похід проти великого князя київського Всеволода Ярославича. Однак Всеволоду вдалося підкупити половців і під час походу вони покинули РС. Намагаючись переконати *половців* продовжити похід, Р.С. вступив у суперечку з ними, під час якої був убитий.

Р. Шуст (Львів).

РОМАН І ЛАКАПІН (р. н. невід. - п. 15.6. 948) - візантійський імператор (920-944; за ін. дан. - 945) з Македонської династії. Походив із селян. Дослужився до командувача імператорського флоту. У 919 став регентом при неповнолітньому імператорі *Константині VII Багрянородному* (видав за нього свою дочку), з 920 - співправитель. Вів виснажливі війни з болгарським царем Симеоном (завершились у 927), внаслідок яких Візантія визнала незалежність болгарської церкви і зобов'язувалася виплачувати щорічну данину. Бл. 932 жорстоко придушив селянське повстання в Малій Азії та повстання слов'янських племен у Пелопоннесі (934). Постійно воював у Пн. Італії та Сирії з арабами. У 924 розгромив арабський флот і відновив панування візантійців в Егейському морі, відвоював у арабів Мелітену (934), Мартінополь, Дару, Аміду (в 940-х роках). Під час правління Р.І Л. київський князь Ігор здійснив два походи на Константинополь (941 і 944), наслідком яких стало укладення мирного договору між Київською державою і Візантією (944 або 945). У 944 (за ін. дан.- у 945) Р.І Л. був скинутий з престолу своїми синами, ув'язнений у монастирі, де і помер.

І. Підкова (Львів).

РОМАНЦЬКИЙ БОРИС ВАСИЛЬОВИЧ (31.03.1891 - 24.08.1988) - український актор, режисер, театральний діяч, історик театру. Н. у с. Чорнобай (тепер Черкаська обл.). Навчався в духовному училищі в Лубнах, згодом - у Полтавській духовній семінарії. В 1912 вступив до Київського комерційного ін-ту, одночасно навчався у класі М.Старицької в Музично-драматичній школі ім. М.Лисенка. Виступав на сцені з 1913 у трупі *П.Саксаганського*. Після закінчення у 1915 Музично-драматичної школи ім. М.Лисенка в Києві

грав у Товаристві українських акторів під керівництвом І. Мар'яненка. У 1918 запрошений до Державного народного театру під керівництвом П.Саксаганського. Виступав у 30 ролях з М.Заньковецькою. З 1922 один із засновників і художній керівник (до 1948) Українського театру ім. М.Заньковецької у Львові. Поставив більше 50 вистав. Як режисер, володів неперевершеним умінням швидко і точно перетворювати масовки у видовищно сильний і змістовно значущий сценічний компонент. Вперше на українській сцені створив образ Отелло. Зіграв 219 основних ролей. Кращі з них: Чалий, Степан, Микола, Гнат, Бондар, “Сава Чалий”, “Мартин Боруля”, “Безталанна”, “Бондарівна” Карпенка-Карого), Шельменко (“Шельменко-денщик” Г. Квітки-Основ'яненка), Возний (“Наталка Полтавка” І.Котляревського), Голохвостий, Хмельницький, Богун (“За двома зайцями”, “Богдан Хмельницький” М.Старицького), Микола Задорожний (“Украдене щастя” І.Франка), Карл Моор (“Розбійники” Ф.Шіллера) та ін. Автор книги “Український театр в минулому і тепер” та багатьох статей. Лауреат Державної премії СРСР (1950) і Державної премії України ім.Т.Шевченка (1974). Народний артист СРСР (1944). Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

М. Ерстенюк (Львів).

РОМАНОВИ - боярський рід, з 1613- царська, а з 1721 - імператорська династія у Росії, що правила до лютого 1917. Рід Р. відомий з 14 ст. Здобув вплив у 16 ст. завдяки шлюбу царя Івана IV Грозного з Анастасією Романовою. Племянник Анастасії Р. - Федір Микитович Р. був одним із претендентів на царський престол після смерті царя Федора Івановича (1598) і припинення династії *Рюриковичів*. За правління Бориса Годунова Р. були вислані з Москви (1600 або 1601), а Федір Микитович Р. пострижений у ченці під іменем Філарета. У Тушинському таборі Лжедмитрія II (1608) Федір Микитович Р. був названий московським патріархом. На Земському соборі 21.2.(3.3).1613 його сина **Михаїла Федоровича Р.** обрали московським царем (1613-1645).

На московському престолі у наступні роки правили такі представники династії Р.: Олексій Михайлович (1645-76); **Федір** Олексійович (1676-82), **Іван V Олексійович** (1682-96), **Петро 1 Олексійович** (1682-1725; з 1721 - російський імператор). За указом Петра 1 від 5.2.1722 про престолонаслідкування спадкоємця призначав імператор із осіб імператорської родини. Петро 1 не встиг призначити спадкоємця і після його смерті на престол вступила його друга дружина *Катерина 1 Олексіївна*. Внук Петра 1 - **Петро II Олексійович** був на троні з 1727 до 1730. З його смертю у 1730 династія Р. чоловічої лінії закінчилась. У 1730-40 правила **Анна Іванівна**, дочка Івана V Олексійовича, а в 1740—41 - його правнук **Іван VI Антонович**, зі смертю дочки Петра 1 **Єлизавети Петрівни** (правила в 1741-1761) обірвалась і жіноча лінія династії Р. Однак офіційне прізвище Р. носили представники Гольштейн-Гот-торпської династії, які і зайняли російський престол: **Петро III** (син Гольштейнського Фрідріха Карпа та Анни, дочки Петра 1), який правив у 1761-1762; його дружина **Катерина II** (уроджена принцеса Ангальт-Цербстська-ка: 1762-96); їх син **Павло 1** (1796-1801) та його нащадки-Олександр 1 (1801-25), **Микола 1** (1825-1855), **Олександр II** (1855-81), **Олександр III** (1881-94) і **Микола II** (1894-1917). 2(15).3.1917 у ході Лютневої революції 1917 у Росії Микола II зрікся престолу. У серед. липня 1918 в Єкатеринбурзі Микола II та члени його сім'ї були за рішенням більшовицького уряду розстріляні. Ті з Р., кому вдалося врятуватись від більшовицького терору, емігрували за кордон.

Т. Полещук (Львів).

РОМАНОВСЬКИЙ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1.9.1860 - р. см. невід.) - військовий діяч періоду Гетьманату, генерал-майор (з 1911), генерал-значковий (з 1918). Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, Михайлівське артилерійське училище (1880), офіцерську артилерійську школу. Служив у Східно-Сибірській гарматній бригаді, у складі якої брав участь у китайській кампанії 1900-01, російсько-японській війні 1904-05. Командував 40-ю гарматною бригадою. У роки Першої світової війни 1914-18 воював на Південно-Західному фронті. За *Гетьманату*- генерал-значковий, командир 4-ї гарматної бригади 4-го Київського армійського корпусу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

РОМАНЧУК ЮЛІАН (24.2.1842-22.4.1932)-український громадсько-політичний діяч, науковець, публіцист. Н. у с. Крилосі неподалік від Галича (нині Івано-Франківська обл.). Середню освіту здобув у гімназіях Станіслава (тепер Івано-Франківськ) і Львова. У 1860-63 навчався у Львівському ун-ті. Ще під час навчання в гімназії утворив таємний студентський гурток, а як студент ун-ту, анонімно співпрацював з часописом “Слово”. У 1863-1900 працював учителем (з 1868 - в *Академічній гімназії у Львові*). Як член шкільної комісії, налагодив видання перших шкільних підручників українською мовою (зокрема, в 1879 двох читанок для учнів середніх шкіл). Був одним із засновників товариства “*Просвіта*” (1896-1906 - голова товариства), *Наукового товариства ім.Т.Шевченка*. Належав до товариства українських учителів “Українська громада”, діяльність якого була спрямована на розвиток української гімназійної освіти в Галичині; у 1912-14 керував роботою цього товариства. У 1902 здійснив перше у Галичині популярне видання творів *Т.Шевченка*. З 1904 започаткував серію “Руська письменність” (у міжвоєнний час перейменована на “Українське письменство”) - перше повне видання творів українських письменників. У 1870 роках редагував всеукраїнський журнал “Правда” (1873-78), був засновником і видавцем першого часопису для селянства “Батьківщина” (1879-87), одним із засновників газети “*Діло*” (1880) та журналу “*Ruthenische Rundschau*” у Відні (1903).

У 1885 виступив ініціатором створення першого українського політичного товариства "Народна Рада" і протягом 1885-99 був його головою. Як один з провідників поміркованого крила *народовців* Р. разом з *О.Барвінським*, *В.Антоновичем*, митрополитом *С.Сембратовичем* намагався досягти порозуміння з австрійським урядом і польськими політичними колами, втілюючи вжиття політику "нової ери" (1890-94), яка, однак, зазнала невдачі. Р. був співзасновником *Української національно-демократичної партії* (до 1907 - її голова), яка відіграла провідну роль в українському політичному житті Галичини і Буковини у довоєнний період і в роки визвольних змагань. Р. неодноразово обирався до складу представницьких органів Галичини і Австро-Угорщини. Був депутатом галицького сейму (1883-95), головою Руського клубу в соймі (1889-95), послом австрійського парламенту (1891-97, 1901-18), головою Української парламентарної репрезентації (1901-10, 1916-17), віце-президентом австрійського парламенту (1910-18). У роки Першої світової війни 1914-18 Р. очолював Український допомогивий комітет та Українську культурну раду у Відні. Входив до складу Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19. Як найстаріший за віком депутат УНРади, 10.11.1918 привів до присяги членів Державного Секретаріату - уряду ЗУНР. Після відступу у листопаді 1919 українських військ зі Львова Р. був ув'язнений у польському таборі для інтернованих у Демб'ю біля Кракова. Звільнений завдяки старанням українських політиків. Після рішення Ради послів від 14.3.1923 про передачу Галичини під владу Польщі 24.10.1923 прийняв від багатотисячних мас на площі св.Юра присягу, що вони ніколи не визнають цього акта і залишаться вірними ідеї української державності.

Я. Грицак (Львів).

РОМАНЮК ВАСИЛЬ ОМЕЛЯНОВИЧ (9.12.1925-14.7.1995)-видатний український православний релігійний діяч, богослов, Патріарх Київський і всієї Руси-України УПЦ-КП (з 1993). Н. у с. Хомчин Косівського повіту (тепер Івано-Франківської обл.). У молоді роки брав участь у національно-визвольній боротьбі. У 1944 засуджений радянським режимом до 10 років ув'язнення. Перебував на Колимі, зокрема у копальні Холодній Магаданської обл. до серпня 1953. У 1959 закінчив Вищі богословські курси в Івано-Франківську, згодом - Московську духовну семінарію. З 1964 до 1972 - священник у парафіях Івано-Франківської і Коломийської єпархії Руської Православної Церкви. Зібрав колекцію творів народного мистецтва Гуцульщини. Закликав вірних зберігати народні традиції, приятелював з культурними і громадськими діячами, учасниками руху *шістдесятників*. За активну діяльність із захисту прав людини і, зокрема, прав православних віруючих України 20.1.1972 засуджений до 7 років позбавлення волі і трьох років заслання. Покарання відбував у таборах Мордовії та Якутії. У 1976 під час перебування на засланні задекларував свою приналежність до *Української автокефальної православної церкви*. З листопада 1979 -член *Української Гельсінської Групи*. У 1984 за самовіддану службу Церкві в Україні єпископ УПЦ в Америці (Вселенський Патріарх) Андрій нагородив Р. вищою священничою відзнакою - митрою. У червні 1987 виступав з лекціями перед християнськими українськими і англомовними громадами Канади, США та Англії. Після повернення в Україну 28.4.1990 був пострижений у чернецтво і возведений у сан архімандрита з ім'ям Володимир, а наступного дня висвячений у сан єпископа з титулом єпископа Ужгородського і Виноградівського. Виступав за створення незалежної Української Православної Церкви з центром у Києві, піднесеної у статус Патріархату. З 1991 очолював місійний відділ Патріархії УАПЦ, виконував обов'язки вікарія Київської єпархії з титулом архієпископ Білоцерківський. Став одним із фундаторів УПЦ-Київського Патріархату (засн. у червні 1992). 17.2.1993 призначений архієпископом Львівським і Сокальським. Після смерті Патріарха Мстислава (див. *С.Скрипник*) Р. став місцеблюстителем Патріаршого престолу (14.6.1993) із возведенням у сан митрополита. На Всеукраїнському Православному Соборі 21.10.1993 обраний Патріархом (інтронізований 24.10. у Софійському соборі). Виступав з численними проповідями й статтями на богословські, патріотичні й державницькі теми. Раптово помер 14.7. 1995. Спроба поховати тіло у Софійському соборі наштоткнулася на опір зі сторони духовенства УПЦ Московського Патріархату та силові дії з боку загонів спеціального призначення МВС України. Похований біля брами св. Софії у Києві.

С. Білокінь (Київ).

РОМЕР ЕУГЕНІУШ (3.2.1871-28.1.1954)-відомий польський географ і картограф. Член Польської АН (з 1916). У 1893 закінчив Львівський ун-т. З 1899 - доцент, а в 1911-31 -професор Львівського ун-ту. У 1946-47 - професор Краківського ун-ту. Автор тенденційної праці "Географічно-етнічний атлас Польщі" (1916), яка використовувалась спеціальними комісіями під час *Паризької мирної конференції 1919-20* для визначення східних кордонів Польської держави. Був експертом на польсько-радянських переговорах у Ризі в 1921 (див. *Ризький мирний договір 1921*). До справедливого вирішення українського питання ставився негативно.

РОМЕР ЯН (3.5.1869-5.3.1934)-польський генерал. Н. у Львові. Під час українсько-польської війни 1918-19 командував групою військ "Буг", яка вела бої з частинами *Української галицької армії на лінії Жовква-Кам'янка-Струмилова-Рава-Руська*. У 1921-26-командувач корпусу, 1926-32 - інспектор армії. З липня 1931 у відставці. Помер у Варшаві.

Л. Зашкільняк (Львів).

РОМЖА ЮРІЙ ТЕОДОР (14.4.1911 -1.11.1947)- єпископ *Української греко-католицької церкви*. Н. у с. Великий Бичків на Гуцульщині (тепер Закарпатська обл.). Середню освіту здобув у гімназії в Хусті на Закарпатті. Згодом вивчав філософію та богослов'я у Римі. У грудні 1936 висвячений на священника. Після повернення у Закарпаття призначений на військову службу. Восени 1938 мукачівський єпископ О.Стойка призначив Р. адміністратором парохії у с. Нижнє Бистре, у вересні 1939 - духівником і професором семінарії

в Ужгороді. 8.9.1944 Папа Римський Пій XII призначив Р. титулярним єпископом апійським та помічником мукачівського єпископа Дудаша. Хіротонія відбулася 24.9. 1944 в Ужгороді. Після встановлення радянської влади у Закарпатті (жовтень 1944) Р. намагався врегулювати взаємовідносини Церкви з новими органами управління. У цей складний для Церкви час, з метою моральної підтримки священиків та вірних, Р. здійснив чимало поїздок у сільські єпархії, налагодив виготовлення та поширення літератури релігійного змісту. Після ліквідації у 1947 УГКЦ у Галичині розпочалася підготовка аналогічної акції у Закарпатті. Р. активно протестував проти розгортання владою пропагандистської кампанії щодо дискредитації як всієї Церкви, так і окремих священиків, звинувачених у співпраці з угорськими окупантами. Р. активно протестував проти ліквідації в березні 1947 монастиря на Чернечій горі. 27.10.1947 Р. потрапив у автомобільну катастрофу. Помер у лікарні при нез'ясованих обставинах. Похований в Ужгороді.

Р. Шуст (Львів).

РОМОДАНІВСЬКИЙ ШЛЯХ (Ромодан) -старовинний торговельний шлях, що проходив Лівобережною Україною з півночі на південь через Ромни-Лохвицю-Лубни-Кременчук. Був частиною шляху з Московської держави до Криму. Характерною особливістю Р.ш. була порівняно незначна кількість переправ через річки. Р.ш. минав також піщані місця і великі населені пункти. До побудови залізниць у 1860-80-х роках був одним з найважливіших шляхів, яким чумаки Лівобережжя ходили у Крим по сіль. У 19 ст. Р.ш. використовували й для прогону з України у центральні губернії Росії гуртів худоби. Походження назви Р.ш. невідоме. За переказами, його назва пішла від прізвища воєводи *Г.Ромодановського*, який 1674 вів цим шляхом московські війська проти гетьмана Правобережної України П.Дорошенка.

М. Пасічник (Львів).

РОМОДАНОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ГРИГОРОВИЧ [р. н. невід.-п. 15(25).5.1682]-московський державний і військовий діяч 17 ст., боярин (з 1665). У складі московського посольства на чолі з В.Бутурліним брав участь у *Переяславській раді 1654*. У 1654-56 був одним з воєначальників московської армії у війні проти Польщі. У червні 1659 очолювані Р. і *О.Трубецьким* московські війська були розбиті українською армією під командуванням гетьмана *І.Виговського* у *Конотопській битві 1659*. У 1660 роках Р. шляхом політичних інтриг, розпалюванням суперечностей між окремими угрупованнями козацької старшини або і прямим силовим тиском домагався обрання гетьманом Лівобережної України вигідних для російського уряду кандидатів (*І.Брюховецького*, *Д.Многогрішного*, *І.Самойловича*). Командував московськими військами у війні проти гетьмана П.Дорошенка та під час *Чигиринських походів 1677 і 1678*. Після поразки у серпні 1678 московської армії в боях за Чигирин Р. було відкликано до Москви. Вбитий під час повстання стрільців у Москві.

І. Підкова (Львів).

РОСІЙСЬКІ РЕФОРМИ 1860-70-х років в Україні. Вирішальним поштовхом, який змусив царський уряд взятися за реформи, була поразка Росії у Кримській війні 1854-56. Урядова програма передбачала відміну кріпосного права, реорганізацію армії, реформування суду, фінансової і шкільної систем, створення міського та земського самоврядування тощо. Першочерговою була визнана селянська реформа. Підготовка розпочалася в 1857 і завершилася підписанням царем *Олександром II* 19.2.1861 Маніфесту і Положення про скасування кріпосного права. Згідно з цими документами селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщика і ставали "вільними сільськими обивателями". Селяни отримували право розпоряджатися своїм майном. Поміщики зберігали власність на всі землі, однак зобов'язані були надати в користування селянам "присадибну осілість" і польовий наділ "для забезпечення їх побуту і для виконання їх зобов'язань перед урядом і поміщиком". Розміри польового наділу і повинностей мали фіксуватися в уставних грамотах, які складались поміщиками. Селянам надавалось право викупу садиби і, за згодою поміщика, - польового наділу. До здійснення цього акту селяни перебували в тимчасовозобов'язаному стані. Тільки з 1.1.1883 вони в обов'язковому порядку мали викупувати польові наділи. Ті з них, що оформили угоду про викуп наділів, ставали власниками і припиняли відбувати панщину чи платити оброк поміщикові.

Ціна землі визначалась оброком, капіталізованим із 6 % річних. Основну суму викупу поміщики отримували від держави, яку селяни повинні були погашати протягом 49 років щорічними викупними платежами. Оскільки в Україні були родючі землі, то під час проведення реформи уряд, йдучи назустріч домаганням землевласників, прагнув зберегти в їхніх руках максимальну кількість землі, а селянам надати якомога менші й гіршої якості наділи. Внаслідок такого наділення селян у лівобережних і степових губерніях України їх землекористування зменшилось на 1 млн. десятин, або на 15% загальної площі землекористування. У *Правобережній Україні*, у зв'язку з *Польським повстанням 1863-64*, царський уряд, з метою залучення на свій бік українських правобережних селян, 30.7. 1863 видав новий закон, який змушував правобережних поміщиків (в основному поляків) припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у розряд власників до 1.9.1863. Вводився обов'язковий викуп наділів, а викупні платежі зменшувались на 20 %. При встановленні наділів на Правобережжі уряд виходив з інвентарних правил 1847—48. У результаті селяни Київської, Волинської та Подільської губ. одержали наділи дещо більші, ніж вони мали до 1861. Лише в листопаді 1866 вийшов закон щодо державних селян, які становили в Україні бл. 50% всього селянства (2,2 млн. рев'язьких душ). За ними зберігались усі наділи, які були у їхньому користуванні, але не більше 8 десятин на душу в малоземельних губерніях і не більше 15 в багатоземельних. За землі, що перебували в їхньому розпорядженні, вони сплачували щорічно державний оброчний податок. Для

державних селян умови реформи були сприятливіші, оскільки вони одержали майже вдвічі більші, ніж селяни поміщицькі, земельні наділи, а викупні платежі вносили менші. Якщо середній наділ поміщицьких селян на ревізку душу становив 2,8 дес., то у державних селян - 4,9 дес.

У 1864 на Україну поширено земську реформу. В лівобережних і південних губерніях створювались губернські і повітові земські зібрання (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі органи). Члени земських зібрань, т.з. гласні, обирались по 3 куріях: повітових землевласників, міських виборців і виборних від сільських громад. Виконавчі органи земств - управи - обирались на земських зібраннях на 3 роки у складі голови і кількох членів. У Правобережній Україні, де більшість дворян належала до польської національності, земства запроваджено лише в 1911. Земські установи були поставлені під контроль царської адміністрації. Голову губернської земської управи затверджував міністр внутрішніх справ, повітові - губернатор. Вони ж мали право припиняти або скасовувати рішення земських зборів. Земства виконували головним чином господарські функції.

Міська реформа 1870 замість станового представництва встановила обрання строком на 4 роки гласних міської думи на основі майнового цензу. Дума вибирала виконавчий орган - міську управу, на чолі якої стояв голова. Управи займались благоустроєм, промисловістю, торгівлею, ін. господарськими питаннями. Вони підпорядковувались губернаторові та міністрові внутрішніх справ. У 1864 проведено судову реформу, яка зробила судочинство незалежною сферою, закритою для втручання чиновництва (див. *Судова реформа 1864*). Судочинство відбувалося з участю сторін, вершилось присяжними засідателями - представниками від населення, які призначалися за жеребом з числа заможних громадян. Створювались окружні суди, що становили першу судову інстанцію. Якщо їх вироки виносились з участю присяжних засідателів, вони вважались остаточними, вироки ж, винесені без участі присяжних, могли бути оскаржені в судовій палаті, до якої входило кілька окружних суддів. Для розв'язання дрібних справ запроваджувався інститут мирових суддів, які обирались на трирічний строк на зборах земських і міських гласних або призначалися урядом. Для селян існував становий волосний суд. Були окремі суди для духовництва (консисторії), для розгляду "державних злочинів", які передавались із суду присяжних до військових судів. Проводилася також фінансова реформа. Законом 1862 все управління грошовим господарством перейшло до міністерства фінансів. Була встановлена гласність бюджету.

Статут про військову повинність від 1874 ліквідував рекрутські набори і започаткував загальну військову повинність для всіх чоловіків, які досягли 20 років. Строк служби встановлювався у сухопутних військах - 6 років, на флоті - 7. Особи, які мали вищу освіту, служили від 6 місяців до 4-х років. У 1864 проведено шкільну реформу. Створювати початкові школи дозволялось державним і громадським установам, приватним особам. Керівництво навчальним процесом покладалось на повітові та губернські шкільні ради. Згідно із статутом середньої школи створювались класичні та реальні чоловічі й жіночі гімназії. Право навчатись у них надавалось усім станам за плату.

Цензурну галузь, яка мала значний вплив на культурно-освітній процес, майже не зачепили ліберальні зміни. У 1863 міністр внутрішніх справ П.Валуев надіслав губернаторам України таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Друкувати "малоросійским наречієм" дозволялось лише художні твори. У 1865 уряд реорганізував цензурні установи. Вони вилучалися з відання міністерства освіти і підпорядковувались міністерству внутрішніх справ. Особливо суворому нагляду піддавалися видання, призначені для масового читача. Вони підлягали попередній цензурі. В 1876 *Олександр II* підписав *Емський акт*, який забороняв друкувати будь-які твори українською мовою (крім історичних пам'яток і белетристики, за умови збереження "общерусской орфографії").

Реформи 1860-70-х років не знайшли належного розвитку через неорганізованість суспільних сил, відсутність демократії, що давало можливість бюрократії і самодержавству зберегти недоторканною політичну систему.

К. Кондратюк (Львів).

РОСІЯ (Російська Федерація) - федеративна держава у Східній Європі та Північній Лзії, у басейні річок Волга, Дон, Північна Двіна, Печора, Урал, Кубань, Об, Енісей, Лена, Індигірка, Колима, Амур. Межує з Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Польщею, Білоруссю, Україною, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном, Казахстаном, Китаєм, Монголією. Територія- 17,1 млн. кв. км. За формою державного устрою - республіка. Складається з 21 автономної республіки (Адігея, Алтай, Башкортостан, Бурятія, Дагестан, Інгущетія, Кабардино-Балкарія, Калмикія -Хальмг-Тангч, Карачаєво-Черкесія, Карелія, Комі, Марій-Ел, Мордовія, Саха-Якутія, Північна Осетія, Татарстан, Тува, Удмуртія, Хакасія, Чечня, Чувашія), 5 країв (Алтайський, Краснодарський, Приморський, Ставропольський, Хабаровський), 49 областей, міст федерального значення - Москва і Санкт-Петербург, Єврейської автономної області, 10 автономних округів (Агінський Бурятський, Комі-Пермський, Коряцький, Ненецький, Таймирський - Долгано-Ненецький, Усть-Ординський Бурятський, Ханти-Мансійський, Чукотський, Евенкійський, Ямало-Ненецький). Столиця Р. - місто Москва. Діє загальнодержавна конституція. Законодавча влада належить Федеральним Зборам у складі Державної Думи та Ради Федерації. Кожна з республік має свою конституцію та законодавство, кожен край, область, місто федерального значення, автономна область і автономний округ - свій статут та

законодавство.

В історичних джерелах назва "Росія" з'явилась у 15 ст., але до кін. 17 ст. вживались тільки назви "Русь", "Руська земля", "Москва", "Московське царство", "Московія", "Московщина". Як політичний термін, назва "Росія" офіційно була усталена з прийняттям у 1721 *Петром I* титулу імператора. Народ, який започаткував і визначав історію Російської держави - росіяни, сформувався у північно-східній частині Східної Європи, на території, заселеній у давнину слов'янськими племенами в'ятчів, ільменських слов'ян, кривичів, частково сіверян і радимичів. У його утворенні взяли участь і фінно-угорські племена (весь, чудь, меря, мурома та ін.).

Територію Р. найдавніші люди почали заселяти близько 700 тис. років тому. Найбільш ранні сліди їхнього проживання простежуються на Північному Кавказі й південніше р.Кубань. Пізніше первісні поселення просувались поступово на північ і, зрештою, люди освоїли простори аж до берегів Льодовитого та Тихого океанів. З народів, що населяли цю територію в давнину, відомі як найбільш ранні скіфи (7-3 ст. до н. е.) і сармати (3 ст. до н.е.-3 ст. н. е.). У 2-4 ст. по півдні території Р. пройшли полчища гунів. У середині I тис. н. е. на цій території виникає ряд найдавніших держав. На Північному Кавказі об'єдналися племена сарматського походження - алани (1-8 ст.), які відіграли значну роль в етногенезі кількох народів даного регіону. Алтайські племена взяли участь у створенні Тюркського каганату (6 ст.), котрий невдовзі розпався на Східно- і Західнотюркський каганати. У басейні середнього Єнісею зародилась держава киргизів - Бахай (6 ст.). У серед. 7 ст. у Прикубанні існувала Велика Болгарія. У 7 ст. на місці Західнотюркського каганату виник *Хазарський каганат*, якому належали землі Нижнього Поволжя, Північного Кавказу, Приазов'я і Донські степи (перестав існувати у 10 ст.). Населені слов'янськими та угро-фінськими племенами землі Північно-Східної Європи у 9-10 ст. були приєднані до *Київської держави*. Після розпаду Київської Русі (12 ст.) існували окремі князівства. Протягом тривалого часу найбільш могутнім було Володимиро-Суздальське князівство, територія якого згодом стала ядром Московської держави. На час правління засновника князівства Юрія Долгорукого (бл. 1125-57) припадає перша літописна згадка про Москву (засн. 1147). Його син *Андрій Боголюбський* (1157-1174) зробив своєю столицею Владимир-на-Клязьмі і намагався поширити свою владу й на Київське князівство. Брат Андрія Всеволод III Велике Гніздо (1176-1212) встановив свій контроль над кількома іншими князівствами у Північно-Східній Європі. Він успішно воював з половцями (з 10 ст. кочували в східноєвропейському степу) та з Волзько-Камською Болгарією (існувала з 10 ст.; у заснуванні її особливу роль відіграли болгари, які після розпаду Великої Болгарії перебралися в Середнє Поволжя). Всеволод III, щоб підкреслити свою незалежність від Києва і вищість над північно-східними князівствами, прийняв титул великого князя. Внаслідок монголо-татарської навали у 13 ст. князівства потрапили у політичну залежність від *Золотої Орди*. Місцеві правителі мусили одержувати від золотоординського хана грамоту - ярлик, що надавав право на управління їхніми землями.

Наприкін. 13 ст. Володимиро-Суздальське князівство почало занепадати. Провідну роль у Північно-Східній Русі стали відігравати конкуруючі між собою Тверське і Московське князівства (в останньому правили нащадки Олександра Невського). Певний час у цьому регіоні провідну роль відіграло Тверське князівство, створене у 1230—40-х роках (від 1260-х років його правителі займали володимирський великокняжий престол). У 1328 за згодою хана Золотої Орди великокняжий титул перейшов до правителя Московського князівства (існувало з другої пол. 13 ст.) Івана Даниловича Калити (1328-40), внука Олександра Невського. Іван Калита заклав основи могутності Москви, приєднавши до неї ряд сусідніх князівств. З метою утвердження своїх політичних планів переніс із Володимира до Москви центр метрополії "всієї Русі" (осідок метрополії до Володимира-на-Клязьмі переведено з Києва у 1299). Ще більше зміцнив авторитет вплив Москви внук Івана Калити Дмитрій Іванович Донської (1359-89), якому вдалося підкорити ряд князівств і, скориставшись з анархії у Золотій Орді, розбити хана Мамаю у битві на Куликовому полі (1380). За правління Василя I Дмитровича (1389-1425) і Василя II Васильовича (1425-62) кордони Московської держави значно розширились за рахунок приєднання Нижньгородського, Муромського та інших удільних князівств. Перемога Василя II у багаторічній міжусобній війні підготувала необхідні передумови для завершення процесу об'єднання північно-східних земель навколо Москви й утворення централізованої держави. За правління Івана III Васильовича (1462-1505) та його сина Василя III Івановича (1505-33) до Московської держави були приєднані Ярославське (1463) та Ростовське (1474) князівства, Новгородська республіка (1478), Тверське князівство (1485), Псковська земля (1510), Смоленське (1514) і Рязанське (1521) князівства та В'ятська земля, що завершило встановлення панування великих князів московських над усіма північно-східними руськими землями. За правління Василя II Московське князівство перестало сплачувати Золотій Орді щорічну данину, а у 1480 Москва остаточно позбулася залежності від монголо-тагар. Зростання могутності Москви супроводжувалось її внутрішньополітичним зміцненням, посиленням самодержавної влади великого князя. Продовжували формуватись органи управління державою, зокрема Боярська дума, яка стала постійно діючим органом при князеві.

Після падіння Візантії (1453) у Москві виникла концепція успадкування політичної ролі Константинополя, і в зв'язку з цим сформувалась політично-ідеологічна доктрина "Третього Риму"

(символічною ознакою спадкоємності державних традицій Візантійської імперії став шлюб Івана III з Софією Палеолог-племінницею останнього візантійського імператора та прийняття двоголового орла за державний герб Московської держави). За Івана III почалось оформлення повного титулу великого князя, і в деяких документах Іван III вже іменується царем. Василь III до свого тодішнього титулу додав "і государ всея Русі", що стало виявом московських претензій на всю територіальну спадщину Київської держави. У 1547 *Іван IV*

Васильович (Грозний; 1533-84) офіційно прийняв царський титул. Під час його правління були захоплені Казанське (1547-52), Астраханське (1556), Сибірське (1558) ханства, приєднано Велику Ногайську Орду, землі мордві (1552), *кабардинські і черкеські князівства* (1557). У той же період розпочалося включення до складу Московської держави земель, розташованих на південь від Оки та Верхнього Дону, які від Батієвої навали являли собою безлюдний край (т. зв. "Поле", або "Дике Поле"). Освоєння цих земель, укріплене системою оборонних споруд ("засічних ліній"), охороняло державу від спустошливих нападів Кримського ханства. Протягом 16 ст. територія Московської держави сягнула 5,5 млн. кв. км. з населенням бл. 9-10 млн. чол., що було у 10 разів більше, ніж територія власне Московського князівства. Швидке територіальне зростання Московії зумовлене, перш за все, слабкістю її сусідів та віддаленістю від основних центрів європейського політичного життя. Підкорені Москвою народи зазнавали русифікації, у чому провідну роль відіграла політика центрального уряду та місійна діяльність Російської православної церкви.

Невдала для Р. Лівонська війна 1558-83 із Річчю Посполитою і Швецією за вихід до Балтійського моря та внутрішня політика уряду, спрямована на подальше зміцнення самодержавної влади, вкрай виснажили країну і призвели до наростання незадоволення серед населення. Іван IV, відійшовши від курсу реформ, проведених у першій половині його правління, запровадив режим опричнини, який відзначався надзвичайною жорстокістю і репресіями проти опозиції. Головним виконавцем волі царя стало дворянство, яке винагороджувалось відібраними у князів і бояр землями. Внаслідок опричнини було підірвано економічні та політичні позиції аристократії, зросла політична роль дворянства.

У 12-16 ст. у Північно-Східній Русі значного рівня досягла матеріальна та духовна культура. Визначними пам'ятками архітектури були Дмитріївський та Успенський собори у Володимирі, церква Покрова на Нерлі поблизу Володимира, церква Вознесіння у селі Коломенському біля Москви. На рубежі 14-15 ст. творили видатні живописці Феодан Грек та Андрій Рубльов. Значного розвитку набули літописання та суспільно-політична думка (твори Максима Грека, Івана Пересвєтова, Івана Грозного, Андрія Курбського). У 1560-х у Москві розпочалося книгодрукування.

Зі смертю сина Івана IV Федора Івановича (1584-98) завершилось правління у Московській державі династії *Рюриковичів*. За Федора Івановича та його наступника царя Бориса Федоровича Годунова (1598-1605) Р. внаслідок боротьби за владу між боярством і дворянством пережила глибоку соціально-економічну та політичну кризу. У 1605-12 у країні панувала справжня анархія: на престолі перебували підтримувані Річчю Посполитою самозванці *Лжедмитрій I* і *Лжедмитрій II*, князь Василій Шуйський. Деякий час після Шуйського правили бояри ("Семибоярщина"). Нестабільність політичної влади призвела до соціальних потрясінь - у 1606-07 відбулося велике повстання селян, посадських людей і козаків під керівництвом Івана Болотникова. Складним внутрішнім становищем країни скористались Польща і Швеція, які розпочали неприховану інтервенцію. У 1610 польське військо захопило Москву. Частина московської аристократії проголосила царем Владислава - сина польського короля *Сигізмунда III Вази*. Восени 1612 народне ополчення під керівництвом К.Мініна і Д.Пожарського звільнило Москву від ворожих військ. Царський уряд змушений у 1618 відмовитися на користь Швеції від прибалтійських земель, а Смоленська земля і Чернігово-Сіверщина (її Р. відібрала на поч. 16 ст. у Великого князівства Литовського) залишились у складі Речі Посполитої (див. *Деулінське перемир'я 1618*). Спроба Московської держави у війні 1632-34 з Річчю Посполитою повернути Смоленську землю завершилась безуспішно (див. *Полянський мир 1634*). У 1613 на Земському соборі в Москві у присутності представників різних станів суспільства на престол було обрано Михайла Федоровича Романова (1613-45), що поклало початок царюванню у Р. нової династії - *Романових* (правила до *Лютневої революції 1917*).

З серед. 17 ст. стабілізувалось внутрішнє становище країни, посилювався режим самодержавства, особливо за Олексія Михайловича (1645-76). Зміцнення самодержавства було закріплене у прийнятому в 1649 на Земському соборі Уложенні, яке завершило процес юридичного оформлення системи кріпосного права, розпочатий у кін. 15 ст. Посилення соціальних утисків та зростання державних податків призвело у серед. 17 ст. до численних міських повстань, а в 1670-71 -до козацько-селянської війни під керівництвом Степана Разіна. Проявом суспільних протестів у релігійній формі став розкол у пануючій православній церкві, підставою до якого послужила церковно-обрядова реформа, проведена у 1650-60-х роках патріархом Никоном. Ідеологія розкольніцтва була, однак, консервативна і відображала інтереси реакційної знаті й духовенства. Розкольніки поклали початок старообрядству - течії у російському православ'ї, з якою запеклу боротьбу вели уряд та офіційна церква.

У 17 ст. територія Московської держави значно розширилась за рахунок приєднання Сибіру та колонізації цих земель. Російські землепрохідці дістались берегів Північного Льодовитого і Тихого океанів, р. Амур, а в 1697 заснували перше поселення на Камчатці. У 1654 Московська держава, підписавши *Переяславську угоду 1654*, уклала воєнно-політичний союз з гетьманом України *Б.Хмельницьким*. У 1654-57 *Гетьманщина* і Московія спільно вели воєнні дії за звільнення українських земель з-під влади Речі Посполитої. У цій війні Москва намагалася також приєднати Білорусь і повернути собі Смоленську землю. За *Андрусівським перемир'ям 1667* до Московської держави відходили Смоленська земля, Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом та Київ (на два роки) з прилеглою до нього територією на правому березі Дніпра. Остаточо московсько-польські відносини були врегульовані після підписання "Вічного миру" 1686, за яким *Лівобережна Україна* та Київ мали назавжди залишатись за Московським царством. За умовами "Вічного миру" Московія приєдналася до "Священної Ліги" - антитурецької коаліції європейських держав, що

складалася під час розпочатої у 1683 війни Австрії та Польщі проти Туреччини. У 1687 і 1689 московські та українські війська здійснили безуспішні походи проти турецького васала - Кримського ханства (див. *Кримські походи 1687 і 1689*).

До кінця 17 ст. Московська держава існувала фактично ізольовано від інших європейських країн, що негативно позначалося на її економічному, культурному і політичному розвитку. За правління царя *Петра I Олексійовича* (1682-1725) було зроблено спробу подолання цієї відокремленості, проведено реформи, спрямовані на подолання відсталості країни. Внаслідок Північної війни 1700-1721 зі Швецією Р. захопила Естонію, частину Латвії та землі по р. Неві, що дало їй вихід до Балтійського моря та сприяло налагодженню економічних зв'язків із Західною Європою. Невдачею для Петра I завершилась російсько-турецька війна 1711-13 (див. *Прутський похід 1711*), метою якої було намагання Р. закріпитись у Приазов'ї та Північному Причорномор'ї, що належали Османській імперії. Внаслідок цієї війни Р. втратила Азов, здобутий у кін. 17 ст. (див. *Азовські походи 1695-96*), та вивела свої війська з Правобережної України. Петро I провів докорінну перебудову державного устрою країни: було ліквідовано Боярську думу і прикази, замість них створено Сенат (1711) і колегії (1718-22); країну поділено на губернії (1708), що склалися з провінцій; заведено порядок проходження військової та цивільної служби, зафіксований у "*Табелі про ранги*", сформовано регулярну армію та флот, які комплектувались на основі рекрутської повинності; церква була підпорядкована державі (скасовано інститут патріарха православної церкви і створено колегіальний церковний орган - Святійший синод, 1721.). У 1712 столицю держави перенесено до Санкт-Петербурга (засн. у 1703). Уряд провів реформи в галузі культури - створено школи різних видів, у 1703 стала виходити перша друкована газета "Ведомости", запроваджено юліанський календар (з 1700) та засновано Академію наук (1724-25). Петро I надавав величезного значення розвитку промисловості (металургійної, суднобудівної) та торгівлі. У 1721 Московська держава була проголошена Російською імперією. Реформи Петра I та загарбницькі війни перетворили Р. у світову державу. Проте могутність Р. була досягнута кріпосницькими методами, шляхом нещадної експлуатації народних мас в інтересах дворянства. На поч. 18 ст. територію Р. охопив ряд соціальних і національно-визвольних повстань - астраханське повстання 1705-1706, повстання під керівництвом Кіндрата Булавіна 1707-08 та Башкирське повстання 1717-18, які були жорстоко придушені урядовими військами.

Петро I продовжував проводити політику своїх попередників, спрямовану на гноблення неросійських народів, зокрема ліквідацію державних прав Гетьманщини. Після укладення *I.Мазепою* і *Карлом XII* у 1708 військово-політичного союзу та поразки шведсько-українських військ у *Полтавській битві 1709* політика Петра I щодо України набула колоніально-репресивного характеру. У листопаді 1708 зруйновано гетьманську столицю *Батурина* (всіх жителів знищено) та Запорозьку Січ; для нагляду за гетьманом призначили царського резидента, а після смерті *I.Скоропадського* не було дозволено обирати його наступника; з 1722 контроль за державними справами України здійснювала *Малоросійська колегія*; у 1720 заборонено друкувати книги українською мовою; вчинено розправу над наказним гетьманом *П.Полуботком*, ін. представниками козацької старшини. За правління Петра I та його наступників проводилась відверта політична лінія на ліквідацію Української держави, її повну інкорпорацію, русифікацію і асиміляцію українського народу.

У 1725-62 у Р. точилася політична боротьба між дворянськими угрупованнями, що супроводжувалася "палацовими" переворотами. Наслідком одного з них було встановлення під час правління племінниці Петра I *Анни Іоановни* (1730—40) біронівщини (від імені фаворита Анни Іванівни, курляндського дворянина Е.Й.Бірона) - режиму шпигунства, доносів і переслідувань незадоволених. За правління *Єлизавети Петрівни* (1741-61), *Катерини II* (1762-96) і *Павла I* (1796-1801) у Р. стали з'являтися елементи індустріального розвитку, що засвідчив ріст товарно-грошових відносин, виникнення мануфактур із використанням вільнонайманої праці тощо. У той же час відбувалося подальше зміцнення позицій дворянства, станові привілеї якого найбільш повно були викладені у "Жалуваній грамоті дворянству" (1785). Свого апогею досягла система кріпосництва, яку поширено і на землі Лівобережної України (1783), а невдовзі - Південної України (1796). Обмежувались права російського козацтва, зростали державні податки. Відповіддю на соціальну політику уряду були масові народні виступи, з яких найбільшим була селянсько-козацька війна під керівництвом Омеляна Пугачова (1773-75), що охопила величезні простори Поволжя та Приуралля.

Уряд продовжував курс на нехтування національних інтересів неросійських народів імперії. У другій пол. 17 ст. у Лівобережній Україні остаточно ліквідовано залишки політичної автономії: у 1764 скасовано гетьманство, у 1781-83-ліквідовано полково-сотенний устрій та козацькі полки, у 1775- знищено Запорозьку Січ. За правління Катерини II Р. проводила активну зовнішню політику, яка, в основному, зводилась до оволодіння Чорноморським побережжям. Успішні війни з Туреччиною (1768-74, 1787-91) призвели до ліквідації Кримського ханства (1783) та загарбання Р. Приазов'я і Північного Причорномор'я. Російська імперія взяла активну участь у трьох поділах Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), внаслідок яких були захоплені Правобережна Україна (Київське, Брацлавське, Волинське та Подільське воєводства), Білорусь, частина Латвії та Литви.

У серед. та другій пол. 18 ст. спостерігалася піднесення російської культури, пов'язане у значній мірі з вихідцями з України. У Москві було відкрито перший російський ун-т (1755), почав діяти національний театр (1756). У галузі літератури багато творили Г.Державін, Д.Фонвізін, М.Карамзін, О.Радищев та ін. Велику

просвітительську діяльність проводили видавець, письменник і журналіст М.Новиков, юрист С.Десницький, філософ Я.Козельський. Найвидатнішим російським вченим того часу був М.Ломоносов, який проявив себе в багатьох галузях науки та в літературі. Завдяки М.Ломоносову, а також І.Ползунову, І.Кулібіну, К.Фролову та ін. у Р. розвивалась інженерно-технічна думка. У галузі архітектури творили В.Баженов, М.Козаков, скульптури - Ф.Шубін та М.Козловський. Велике значення для розвитку музики у Р. мала діяльність видатних українських композиторів *М.Березовського* і *Д.Бортнянського*. Образотворче мистецтво представляли *А.Лосенко*, *Д.Левіцький* та *В.Боровиковський*.

РОСІЯ В НОВИЙ ЧАС. Зовнішня експансія, зміцнення самодержавства і кріпосництва були основними тенденціями, які панували у державному житті Р. у кін. 18 - поч. 19 ст. Це суперечило загальним процесам суспільної лібералізації і демократії, які складали зміст європейського Просвітництва і знайшли яскраве відображення у Великій Французькій революції. За правління імператора *Олександра I*. Р. брала участь у війнах з наполеонівською Францією в складі антифранцузької коаліції (1805, 1806-07), які завершилися поразкою коаліції і заключенням Тільзитського миру 1807. Вітчизняна війна 1812 сприяла пробудженню патріотичних і ліберальних настроїв у російському суспільстві, особливо серед дворянства. Розгром *Наполеона I Бонапарта*, закордонний похід російської армії і результати Віденського конгресу 1814-15 призвели до значного зростання впливу Р. у Європі, встановлення тривалого домінування трьох абсолютистських багатонаціональних імперій - Р., Австрії і Пруссії (Священний союз).

У першій пол. 19 ст. у Р. поглибилася криза кріпосницьких відносин, які гальмували розвиток ринкового господарства. І хоч у другій чв. 19 ст. у країні розпочався промисловий переворот, в економічному розвитку Р. значно відставала від передових європейських країн. Олександр I на першому етапі царювання (до 1814) намагався проводити певні реформи - створив міністерства, шкільні округи, реорганізував сенат, дозволив поміщикам звільняти селян від кріпосництва (декрет про вільних орачів -1803), доручив М.Сперанському розробити проект впровадження конституційної монархії. Однак проекти більш глибоких змін були відкинута, абсолютистські тенденції взяли гору над ліберальними. Після селянських і військових повстань 1818-1820 у країні запанували порядки, що спирались на репресивний апарат. Провідником нової внутрішньої політики став граф О.Аракчєєв - ініціатор створення т. зв. військових поселень, де селяни працювали на землі й несли обтяжливу військову службу.

Вступ на престол *Миколи I* ознаменувався виступом дворянських змовників- декабристів. 14(26).12.1825 декабристи, спираючись на таємні організації - Північне товариство і *Південне товариство декабристів*, члени яких розробляли програми конституційних реформ і скасування кріпосництва, - підняли повстання у Петербурзі. Жорстоко придушивши виступ декабристів у Петербурзі і в Україні (див. *Чернігівського полку повстання 1826*), Микола I запровадив поліційно-репресивний режим, що спирався на новий орган - Власну його імператорської величності канцелярію із сумнозвісним III відділенням, яке набуло функцій політичної поліції. У 1830-31 царизм зброєю придушив національно-визвольне повстання в Королівстві Польському (див. *Польське визвольне повстання 1830-31*). У 1841-49 російські війська взяли участь у придушенні угорської революції; з допомогою армії самодержавство жорстоко розправлялось із селянськими заворушеннями.

Від 1830 років у країні продовжувався розвиток мануфактурного і відбувалося зародження фабрично-заводського виробництва та створення багатогалузевої промисловості, тривало зростання обсягів внутрішньої і зовнішньої торгівлі - йшов процес становлення ринкових відносин. Однак ці процеси суттєво гальмувалися існуванням системи кріпосництва.

Вітчизняна війна 1812, внутрішня і зовнішня політика самодержавства, впливи просвітницьких ідей сприяли формуванню ново-часної російської нації, що знаходило відбиття у бурхливому розвитку національної культури (М.Карамзін, О.Грибодєєв, О.Пушкін, М.Лєрмонтов, В.Бєлінський, М.Гоголь та ін.). Суспільні суперечності відобразились в ідейно-політичній боротьбі, що охопила освічені верстви і вилилась у широку літературну полеміку, обмежену жорсткою цензурою і утисками. Прихильники послідовної демократії (О.Герцен, М.Огарьов, В.Бєлінський, петрашевці) змушені були емігрувати або висловлювати свої думки у завуальованій формі. Ліберальна інтелігенція виступала за проведення поміркованих реформ зверху, поділившись на два табори: "західників", які відстоювали необхідність розвитку країни по західноєвропейському (капіталістичному) шляху (П.Чаадаєв, М.Катков, І.Тургєнєв, М.Мєльгунов, С.Соловйов, К.Кавєлін та ін.), і "слов'янофілів", що обгрунтовували особливий, відмінний від країн Заходу шлях розвитку Р. (О.Хом'яков, І.Кирєєвський, І.Аксаков). Слов'янофільські ідеї послужили ґрунтом для формування і поширення офіційної великодержавної ідеології російського царизму, головними засадами якої були "самодержавство, православ'я, народність".

У зовнішньополітичній діяльності російський уряд головну увагу приділяв південному напрямку, прагнучи оволодіти новими територіями у Закавказзі та чорноморськими протоками. З цією метою Росія вела війни з Османською імперією, підтримуючи національно-визвольну боротьбу слов'янських народів на Балканах. Для зміцнення стратегічних позицій на Чорному морі і послаблення Туреччини у першій пол. 19 ст. до імперії були приєднані Сх. Грузія (1801), Зх. Грузія (1810), Пн.Азербайджан та північна частина чорноморського узбережжя Кавказу. Просування Російської імперії на Кавказ супроводжувалося війнами з Іраном (1804-1813, 1826-28) і Туреччиною (1806-12, 1828-29), внаслідок яких Росія заволоділа Закавказзям і поширила

новий територіально-адміністративний поділ на губернії і області. Численні князівства і ханства, що там існували, були ліквідовані. Мужній опір гірських народів завойовникам змусив царизм вести тривалу війну (1817-64), яка перетворилась на теренах Чечні і Дагестану у мусульманський національно-визвольний рух-юридизм. Найбільшого розмаху національно-визвольна боротьба гірських народів набула за імама Шаміля (1799-1871), котрому вдалось утворити міцну теократичну державу - Імамат і довгий час успішно відбивати наступ російської армії (до 1859). Антитурецьку спрямованість мала також підтримка Р. першого (1805-13) і другого (1815) сербських повстань, національно-визвольної боротьби грецького народу. За умовами *Бухарестського мирного договору 1812* Російська імперія приєднала Бессарабію та домоглася автономії Молдови і Валахії у складі Туреччини. Внаслідок російсько-турецької війни в 1828-29 царський уряд добився визнання Портою за Адріанопольським миром 1829 автономних прав Греції, Сербії і Дунайських князівств. Ще на поч. 19 ст., виконуючи умови Тільзитського миру 1807 з Наполеоном, Олександр I розпочав війну зі Швецією (1808-09), яка завершилась Фрідріхсгамським миром і приєднанням до Р. на автономних правах Великого князівства Фінляндського.

На серед. 19 ст. Російська імперія перетворилась на одну з найбільших європейсько-азіатських держав, яка, підкоривши численні народи Європи і Азії, прагнула подальшого розширення своїх впливів на південь і схід. У той же час відсталі кріпосницькі порядки, самодержавно-поліцейський режим, колоніальна політика щодо поневолених народів робили її слабким конкурентом у боротьбі за впливи на Близькому Сході. Ця слабкість яскраво проявилась у ході Кримської війни 1853-56, в якій на боці Туреччини проти Р. виступили англійські та французькі війська. Незважаючи на героїчні зусилля захисників Севастополя, успішні дії російської армії на кавказькому фронті, Р. зазнала поразки і за Паризьким миром 1856 втратила вплив у чорноморському басейні.

Поразка царизму у Кримській війні змусила самодержавство шукати нових шляхів подолання економічної та соціальної кризи. Реформи, які дозволили б модернізувати найбільш відсталі ділянки суспільного життя, розпочав здійснювати новий російський імператор *Олександр II*. Реформи Олександра II, які через прагнення царизму зберегти головні важелі самодержавного управління і соціальну опору режиму (дворянство), хоча і мали обмежений характер, все ж відкрили певний простір для розвитку капіталістичних відносин в економіці і сприяли поліпшенню державного керівництва. Найважливішою з реформ було скасування кріпосного права ("Маніфест" і "Положення 19.2. 1861"), яке здійснювалось поступово, протягом кількох років шляхом переводу поміщицьких селян спочатку на становище "тимчасовозобов'язаних" (див. *Тимчасовозобов'язані селяни*), а потім "викупних". Селяни отримували особисту свободу та громадянські права. Земельний наділ, яким вони користувались, ставав їхньою власністю лише після завершення викупної операції, що проводилась в інтересах поміщиків. Порядок здійснення викупної операції, збереження численних переваг за поміщиками (відрізки, відробки) розтягнули процес скасування кріпацтва на десятиліття (стягнення викупних платежів припинено у 1907), зумовили зубожіння основної маси селянського населення і спричинили численні селянські виступи і заворушення. У національних окраїнах імперії селянська реформа була проведена у 1864-71 при збереженні ще більших привілеїв для великих землевласників.

Прогресивний характер мала земська реформа 1864. Згідно з Положенням про губернські та повітові земські установи від 1.1.1864 запроваджувались виборні органи місцевого самоуправління (земські збори і земські управи), які обирались на підставі багатоступеневої куріальної системи і відали винятково питаннями місцевого господарського і культурно-освітнього життя. У правобережних губерніях, як і в Польщі, Білорусі, Литві, де проживало багато землевласників, учасників польського національно-визвольного руху, земська реформа не проводилась. У *Правобережній Україні* земські установи були запроваджені у 1911. Найбільш послідовно проведеною стала судова реформа, яка розпочалась у 1864 (див. *Судова реформа 1864*). Замість станового встановлювався коронний суд присяжних, для розгляду дрібних громадянських справ - мировий суд. Проголошувалися принципи виборності й незмінності суддів, рівності всіх перед законом, гласність суду, участь у процесі двох сторін - обвинувачення і захисту. До розгляду кримінальних справ залучалися присяжні засідателі - представники населення, що призначалися за жеребом.

У 1860 роках було проведено низку фінансових реформ, створено Державний банк (1860). Розпочались реформи в галузі освіти, спрямовані на демократизацію освітніх закладів, посилення автономних прав унів. Протягом 1861-1874 проводилась військова реформа. 1.1.1874 статутом про військову повинність ліквідовано рекрутську повинність і запроваджено загальну військову повинність для всіх чоловіків, які досягли 20 років. Реформи 1860-70-х років, хоч і мали обмежений характер (зокрема, селянська реформа зберігала сільську общину, яка як власник землі стримувала індивідуальну активність селянства), в основному сприяли капіталістичному розвитку країни. Спираючись на державну підтримку і приплив іноземного капіталу, високими темпами розвивалась промисловість. Формувались нові промислові райони на півдні імперії, створювались передові галузі металургії, машинобудування, хімічної промисловості, швидко зростала мережа залізниць та розвивались морські порти. Наслідком господарських змін було становлення нових соціальних верств населення - промислового пролетаріату і торговельно-промислової буржуазії.

У центрі суспільно-політичного руху в Р. у другій пол. 19 ст. стояли найболючіші питання "землі і волі". Невирішеність земельного питання, відсутність політичних прав і свобод викликали поляризацію у середовищі інтелігенції, яка поповнювалась вихідцями з недворянських, т.зв. різночинських верств. Серед

молоді, передусім студентської, поширились радикально-демократичні ідеї, які пропонували розв'язувати суспільно-політичні проблеми шляхом народного повстання. Ідеологами цього напрямку були М.Чернишевський, М.Добролюбов, О.Герцен, М.Огарьов та ін. У 1860 роках виникли таємні організації, серед яких найвпливовіша - "Земля і Воля". Жорстокі репресії самодержавства спричинили перехід радикалів до тактики індивідуального терору (замах у 1866 Д.Каракозова на Олександра II). У 1870 роках радикально-демократичний рух, сприйнявши із Заходу соціалістичні ідеї, створив власну теорію переходу Росії до соціалізму через народне повстання і селянську общину. Цей рух отримав назву російського народництва. Теоретиками *народництва* були М.Бакунін, П.Лавров і П.Ткачов, які вважали, що для піднесення повстання необхідно лише просвітити селян. Жертовні "ходіння в народ", терористичні замаху учасників народницьких організацій ("Земля і воля", "Народна воля", "Чорний переділ") не дали очікуваних наслідків, спричинили урядові репресії, які набули масового характеру після вбивства народовольцями 1.3.1881 царя Олександра II. Ліберальні кола зосередили свою діяльність у земських установах, пропагували необхідність поступових демократичних змін. Після вбивства Олександра II на престол вступив *Олександр III*, який вжив заходи для зміцнення самодержавства і обмеження політичних свобод: посилено цензуру, закрито ліберальні видання, обмежено доступ до освіти дітей з нижчих верств (циркуляри про "кухарчиних дітей" - 1887), посилено адміністративний контроль за земствами і міським самоуправлінням.

З кін. 1850 років Р. посилила військову експансію у Середній Азії. Війни за загарбання території Кокандського та Хівинського ханств, Бухарського емірату та казахських земель тривали з 1864 до 1884 і завершилися встановленням тут російського військово-адміністративного управління. Зіткнувшись у цьому регіоні з інтересами Англії, Р. змушена була 1887 підписати протокол про російсько-англійське розмежування, який зупинив дальше просування Р. на південь. Зовнішньополітична діяльність Р. у Європі була спрямована на перегляд рішень Паризького договору 1856. Обережна і вміла політика міністра закордонних справ О.Горчакова (1856-82) дозволила Р. вийти з політичної ізоляції і посилити свій вплив на Балканах. Внаслідок російсько-турецької війни 1877-78 Туреччина визнала незалежність Румунії, Сербії, Чорногорії та надала автономію Болгарії. Однак Берлінський трактат 1878 обмежив впливи Р. на Балканах і Близькому Сході. Зближення Австро-Угорщини і Німеччини спонукало Росію шукати союзу з Францією та Англією. За ініціативою Франції у 1891-94 були підписані договори, які сформували російсько-французький союз, що протистояв Троїстому Союзові (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

Економічне піднесення, що охопило економіку Р. у кін. 19 ст., привело до формування системи російського капіталізму, особливостями якого були співіснування передової промисловості і монопольних об'єднань з напівфеодальними відносинами на селі та самодержавною політичною системою, що позбавляла громадян демократичних прав. У цей період, після врегулювання російсько-японських територіальних проблем на Далекому Сході, в основному завершилось становлення величезної Російської колоніальної імперії, що включала величезні простори Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Кавказу, України, Прибалтики і Польщі з населенням близько 170 млн. чоловік.

У 1894 імператорський престол посів Микола II (1894-1917) - останній представник династії Романових. Його уряд продовжував політику зміцнення самодержавства і його соціальної опори-дворянства. У той же час під впливом марксизму формувался робітничий рух у Р. У російському робітничому русі поступово провідні позиції здобула радикально-політична течія, що ставила своїм завданням революційне захоплення влади і створення соціалістичного суспільства з допомогою державних важелів. Теоретиком російського пролетарського руху виступив В.Ульянов-Ленін (1870-1924). У 1898 за ініціативою В.Ульянова створена нелегальна Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП). На другому з'їзді РСДРП (1903) у партії відбувся розкол на більшовиків (прихильників радикальних заходів) і меншовиків (прихильників реформістського шляху до соціалізму). У 1901 за кордоном виникла Партія соціалістів-революціонерів (есерів), яка взяла на озброєння народницьку ідеологію. Ліберальний земський рух, що виступав за встановлення конституційного устрою, оформився в 1905 у Конституційно-демократичну партію (кадети).

Поразка Р. у російсько-японській війні 1904-05 поглибила суспільно-політичну кризу в країні, що спричинила першу *Російську революцію 1905-07*. Революція почалась розстрілом мирної демонстрації робітників Петербурга 9.1.1905 і вилилась у бурхливі виступи робітників, селянства, населення колоніальних країн. Найбільшого піднесення революційні події набули під час всеросійського жовтневого страйку 1905.17.10.1905 цар *Микола II* оголосив "Маніфест", який обіцяв запровадження конституційного устрою і скликання Державної Думи - російського парламенту. Стихийно почали виникати Ради робітничих депутатів, проводились численні мітинги і демонстрації, виходили демократичні періодичні видання, утворювались політичні партії, профспілки, громадські організації. Більшовики, які намагались шляхом радикалізації соціального руху захопити владу, підняли у грудні 1905 збройне повстання в Москві, яке було придушене урядовими військами. На поч. 1906 Микола II здійснив реформу державного управління, запровадивши Державну Раду як верхню палату російського парламенту. Виборчий закон зберігав суттєві соціальні обмеження на виборах у Раду і Думу. Незважаючи на це, на засіданнях Думи ставились питання глибоких суспільно-політичних реформ. 9.6.1906 Микола II розпустив I Думу і призначив вибори до II Думи. Остання діяла з 20.2. до 3.6. 1907 і була розпущена урядом. Революційні події 1905-07 у Р. не привели до утвердження конституційного ладу в імперії та не розв'язали аграрного питання.

Після розпуску II Державної Думи в імперії було встановлено репресивний режим, який розправився із демократичним і національно-визвольним рухами. Одночасно уряд оголосив вибори до III Державної Думи

за новим виборчим законом, який надавав переваги заможним верствам і російському населенню. Для створення соціальної опори серед заможного селянства царський уряд за ініціативою *П.Столипіна* 9.11.1906 оголосив указ про земельну реформу. Реформа сприяла виходу селян із общини, закріпленню землі у приватну власність, чим значно прискорила капіталістичний розвиток села. Одним з елементів проведення аграрної реформи стало переселення селян, особливо з України, на вільні землі у Сибір і на Далекий Схід. За 1906-12 на окраїни імперії виїхало бл. 1 млн. українців (бл. 40% усіх переселенців у Р.). Через невміло організоване переселення, відсутність продуктів і медичного обслуговування та невідповідність місць для переселенців частина з них померла, а частина повернулась в Україну (за деякими дан. - бл. 70%).

Поразка Революції 1905-07 викликала ідейну кризу в суспільно-політичному русі, наслідком якої було посилення великоруського шовінізму (виникнення чорносотенних організацій) і відмова від радикальних форм суспільних змін (збірник "Вехи"; під ред. П.Струве). Восени 1912 під контролем уряду була обрана IV Державна Дума. Незважаючи на перевагу в ній консервативних сил. Дума поставила ряд питань щодо оновлення суспільного життя. Ініціаторами реформ виступала партія кадетів. Напередодні війни значно посилився робітничий, селянський і національно-визвольний рух.

Міжнародна ситуація поч. 20 ст. характеризувалась загостренням боротьби європейських держав за колонії і впливи в різних кутках світу. Р. прагнула розширити свій вплив на Чорному морі, щоб відкрити шлях експансії на Балкани і Близький Схід, а також у Середній Азії. Протириччя між Р. і Японією на Далекому Сході призвели до російсько-японської війни 1904-05, у якій Р. зазнала нищівної поразки. За умовами Портсмутського миру 1905 до Японії відходила половина о. Сахаліну (на південь 50 паралелі). Протириччя між Німеччиною і Австро-Угорщиною, з одного боку, і Росією - з іншого, зумовили створення у 1904-07 спільно з Великою Британією і Францією воєнно-політичного блоку - *Антанти*.

У Першій світовій війні 1914-18 Р. виступила на боці країн Антанти проти країн *Троїстого Союзу* (ств. 1882). У 1914-15 російська армія добилась певних успіхів на Північно-Західному фронті у р-ні Східної Пруссії і на Південно-Західному фронті. Наприкін. 1914 російські війська зайняли *Галичину* і *Буковину* й створили на окупованій території *Галицько-Буковинське генерал-губернаторство*. Однак уже до осені 1915 наступ німецької і австро-угорської армій змусив російську армію залишити Польщу, Литву, частину Латвії і Білорусі. Німецько-австрійські війська зайняли Галичину, Північну Буковину і 5 повітів Волині. У травні 1916 російська армія почала новий наступ на Південно-Західному фронті ("Брусилівський прорив"), внаслідок якого російські частини захопили всю Буковину і південну Галичину. Проте цей наступ не привів до стратегічного перелому в ході воєнних дій на Південно-Західному фронті, а лише поглибив господарську розруху і незадоволення в країні. Намагаючись стабілізувати обстановку, Микола II вдавався до частоті зміни міністрів, загравання з Державною Думою. Однак невдоволення поразками на фронтах, господарськими труднощами, бездарним керівництвом царських міністрів поширилось на всі верстви суспільства і армію. Численні страйки і заворушення переросли у кін. лютого 1917 у народний виступ в Петрограді, який підтримали армійські частини (див. *Лютнева революція 1917*). Микола II зрікся престолу. Влада перейшла до створеного Державною Думою 3.3.1917 Тимчасового уряду на чолі з кн. Г.Львовим. До складу новоутвореного уряду увійшли представники кадетів, октябристів, прогресистів і есерів. Тимчасовий уряд пообіцяв демократії. Під час революційних подій утворились також Ради робітничих і солдатських депутатів, які перебували під впливом представників лівих партій (соціал-демократів, есерів, ін.). Під могутнім тиском низів влада в країні швидко перейшла до рук комісарів Тимчасового уряду. Одночасно відбулось формування представницьких органів багатьох колоніальних народів імперії, які відстоювали національні та демократичні права своїх народів. З березня 1917 в Україні існувало двовладдя: з одного боку, Тимчасовий уряд намагався продовжувати централістську політику царських властей, з іншого - новоутворена *Українська Центральна Рада* відстоювала принцип національно-територіальної автономії України. Лютнева революція 1917 поклала край самодержавній багатонаціональній імперії,

пробудивши до політичної активності поневолені Російською імперією народи та найширші верстви суспільства.

РОСІЯ У НОВІТНІЙ ЧАС. Внаслідок Лютневої революції 1917 утворилася Російська демократична республіка, яка повинна була розв'язати великий обсяг політичних, соціальних, економічних і національних проблем, успадкованих від колишньої імперії. Тимчасовий уряд відкладав їх вирішення до закінчення війни і скликання Установчих зборів. Скориставшись із поглиблення політичної і соціально-економічної кризи, більшовицьке крило РСДРП, очолюване В.Ульяновим-Леніним, 25.10(7.11).1917 здійснило у Петрограді жовтневий переворот. На II Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів було створено новий уряд - Раду Народних Комісарів (РНК) на чолі з В.Ульяновим. З'їзд схвалив ряд декларативних революційних документів, в яких викладалась програма діяльності нової влади - Декрет про мир, Декрет про землю, Декларація прав народів Росії та ін. Проголошуючи демократичні права громадян і народів колишньої імперії, більшовики пов'язували їх із перемогою і поширенням світової пролетарської революції та утворенням європейського об'єднання соціалістичних республік. Право народів на самовизначення було протиставлене необхідності їх інтернаціонального об'єднання в інтересах світової соціалістичної революції.

Однак уже напередодні жовтневого перевороту В.Ленін, як переконаний прихильник централізованої держави, з метою забезпечення підтримки більшовицької політики національно-визвольним рухом, висунув гасло створення "союзу вільних республік". III Всеросійський з'їзд Рад схвалив "Декларацію прав трудового і експлуатованого народу", котра стала складовою частиною Конституції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР), прийнятої V Всеросійським з'їздом Рад у липні 1918. Уряд РСФРР здійснив націоналізацію промисловості, фінансів, транспорту, землі, які перейшли під контроль держави. У березні 1918 РНК заключила сепаратний Берестейський мир з Німеччиною і Австро-Угорщиною (див. *Берестейський мир 1918*). Проте заходи радянської влади спричинили влітку 1918 початок громадянської війни і військової інтервенції англійських, французьких і американських військ, котрі підтримали антибільшовицькі сили. Білогвардійські генерали (М.Алексеев, О.Колчак, А.Денікін, П.Врангель та ін.) виступили у 1918-20 проти радянської влади під гаслом відновлення "єдиної і неділимої Росії".

Під час громадянської війни шляхом соціальної демагогії більшовики зуміли залучити на свій бік найбільш вразливі прошарки населення міста і села; застосовуючи систему надзвичайних заходів (політика "воєнного комунізму"), терор і репресії проти реальних і потенційних політичних противників (середнє селянство, великі землевласники, інтелігенція, духовенство), найжорстокіші засоби боротьби проти відкритих ворогів, розгромивши опір внутрішньої воєнно-політичної опозиції та ліквідувавши зовнішню загрозу своїй владі, вони встановили у країні тоталітарний режим.

У березні 1918 більшовицьку партію перейменовано у Російську Комуністичну Партію (більшовиків) і проголошено гасло утвердження диктатури пролетаріату як головної умови перемоги соціалістичної революції. Під час громадянської війни територія РСФРР не була сталою і включала ті землі, де було встановлено радянську владу. За задумом керівників РКП(б), РСФРР повинна була складатись з автономних республік і областей. Наприкінці війни у складі РСФРР нараховувалось 9 автономних республік (Башкирська, Татарська, Карельська, Киргизька, Горська, Дагестанська, Кримська, Бурят-Монгольська, Якутська) і 9 автономних областей. Після завершення громадянської війни і зміцнення радянської влади з метою єдності дій у соціалістичному будівництві за рішенням РКП(б) радянські республіки, що не входили до складу РСФРР, об'єднались 30.12.1922 у Союз Радянських Соціалістичних Республік у складі - РСФРР, УСРР, БСРР, Закавказька СФРР.

У грудні 1922 було формально створено багатонаціональну соціалістичну державу на засадах федерації, а фактично у національно-державному устрої СРСР було реалізовано ідеї лідерів правлячої партії та позицію прибічників "єдиної і неділимої Росії" про відновлення могутньої Російської держави.

Після утворення СРСР відбувалась поступова уніфікація суспільно-політичного життя в усіх радянських республіках; розвиток проходив згідно програм і вказівок правлячої більшовицької партії, яка з 1925 була перейменована на Всесоюзну Комуністичну Партію (більшовиків) - ВКП(б). Адміністративно-територіальний устрій РСФРР часто змінювався у зв'язку з утворенням нових союзних або автономних республік і областей. У 1925 черговий Всеросійський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції федерації, яка значну частину функцій державного управління передавала союзним органам. Згідно з установками комуністів, з 1921 у РСФРР здійснювалась "нова економічна політика" (НЕП), яка запровадила елементи ринкових відносин в економіку і дала можливість відбудувати господарське життя. Поряд з цим доводилось долати значні труднощі, пов'язані з відсталістю промисловості та сільськогосподарського виробництва, безробіттям, нерівномірністю розвитку численних національних окраїн, браком спеціалістів тощо.

З кін. 1920-х років всю владу в партії і державі зосередив у своїх руках *Й.Сталін*, який виступив ініціатором проведення курсу на прискорення "соціалістичного будівництва" та встановлення жорстокого репресивного режиму. За особистими вказівками Сталіна розпочалась широкомасштабна централізація і уніфікація громадсько-політичного життя у СРСР, що супроводжувались колективізацією села, індустріалізацією промисловості і насаджуванням ідеологічних стереотипів у свідомості народів країни.

У 1920-х роках у РСФРР (і СРСР) був встановлений новий адміністративно-територіальний поділ: замість губерній, уїздів і волостей введено області, краї і райони; утворені автономні республіки і області. На поч. 1930-х років у РСФРР нараховувалось 14 країв і областей, 11 автономних республік, 14 автономних областей і 8 національних округів. Черговий з'їзд Рад 1937 затвердив нову Конституцію РСФРР (базувалася на новій Конституції СРСР), що визначала її як федеративну державу робітників і селян, хоча національні республіки та області продовжували вживати термін "автономні". Численні права і гарантії, що вміщувались у конституціях РРФСР і автономних республік, залишались декларативними, оскільки обмежувались інтересами і потребами захисту "соціалістичного устрою" і суворою регламентацією партійним керівництвом усіх ділянок суспільства. Розвиток РРФСР у 1930 роках проходив у рамках виконання п'ятирічних планів. Були досягнуті певні успіхи у промисловому будівництві, видобутку корисних копалин, але реальні показники соціально-економічної еволюції важко встановити через фальсифікацію даних офіційної статистики. У 1920-30-х роках у країні прокотилася зловісна хвиля кривавих репресій. Особливо масовими вони стали після вбивства 1.12.1934 С.Кірова, у країні розкрито маховик недовіри, підозрливості і доносів. Сталінськими ідеологами у суспільстві нагнітався масовий психоз навколо пошуку "ворогів народу" та "шкідників". Жертвами політичних репресій ставали партійні, державні та військові діячі, керівники союзних республік, інтелігенція, службовці, робітники і селяни. Сотні тисяч людей загинули у катівнях НКВС. Дармова праця мільйонів людей, кинута у розгалужену систему таборів Головного управління таборів НКВС за найменшу

провину або просто за підозрою в інакомисленні, використовувалась для потреб “соціалістичного будівництва”.

У роки радянсько-німецької війни 1941–45 (у радянській історіографії-Великої Вітчизняної війни 1941—45) значну частину європейської території Р. захопили гітлерівці. Мільйони людей були евакуйовані на схід, там же була створена могутня індустріальна база і зосереджені кадри з усіх європейських республік СРСР. У воєнні роки сталінський режим здійснював репресії і примусове переселення ряду народів РРФСР, в середовищі яких виявилось прагнення зберегти національну самоідентичність, а їх автономні утворення були ліквідовані (кримські татари, німці, інгуші, кабардинці, карачаєвці, калмики та ін.). У 1941 незалежну Тувинську Народну Республіку включили до складу РРФСР і перетворили в автономну республіку. Після закінчення Другої світової війни 1939–45 до СРСР відійшли і були включені до складу РРФСР Печенгська область від Фінляндії, Південний Сахалін і Курильські острови від Японії, північна частина Східної Пруссії (нині Калінінградська область) від Німеччини.

У післявоєнні роки здійснювалась відбудова зруйнованого господарства, зміцнювався унітарний режим СРСР. Після смерті Й.Сталіна (1953) і засудження методів його керівництва (“культ особи”) на XX з’їзді КПРС *М.Хрущовим* настав період певної лібералізації системи і спроб її реформування-т. зв. “відлига”. Репресованим у роки війни народам було повернуто автономію, але процес їхнього повернення на батьківщину затримався аж до 1990 років. У 1954 на ознаменування 300-річчя об’єднання України і Росії Кримську область передали Українській РСР. Період “відлиги” і спроби реформування завершилися усуненням від керівництва партією і державою у 1964 М.Хрущова. Зміни, які відбувались у наступні два десятиліття, характеризувались нарощуванням військового потенціалу СРСР, зростанням його впливу на світовій арені і одночасно відставанням в економічному розвитку, рівні життя населення, впровадженні нових прогресивних технологій. Унітаризація і бюрократизація всіх ділянок життя СРСР мали на меті прискорити процеси інтеграції республік в єдину державу і на основі російської мови і культури витворити нову “історичну спільність людей - радянський народ”. Масова пропаганда формувала і небезуспішно утверджувала у суспільній свідомості всіх народів СРСР, а передусім російського, вищість російської культури над культурами інших народів. Освоєння величезних просторів РРФСР, будівництво у Сибіру та на Далекому Сході, яке здійснювалось зусиллями всіх народів СРСР, значно зміцнили економічний потенціал Р.

Інтеграційні процеси в СРСР значно посилювались у роки т. зв. “застою” (1964–85). У 1977 було прийнято нову Конституцію СРСР (через рік - РРФСР), яка мала стати парадним фасадом суспільства “розвинутого соціалізму”. На поч. 1980 років у Р., які в цілому СРСР, спостерігалось уповільнення темпів розвитку економіки, наростання кризових явищ у соціально-економічній сфері життя країни. З приходом до керівництва партією в березні 1985 реформаторських сил, очолюваних М.Горбачовим, розпочався процес “перебудови”, спрямований на модернізацію економіки і демократизацію суспільних відносин. Послаблення політичного та ідеологічного диктату КПРС призвело до виникнення політичних партій, організацій і рухів, які виступили проти тоталітарного режиму та унітарної держави. Відповідно до змін, внесених до Конституції РРФСР у 1990, I з’їзд народних депутатів Росії 12.12.1990 схвалив Декларацію про державний суверенітет Росії і незабаром змінив назву країни на Російську Федерацію (РФ). Табір реформаторів очолив один з колишніх керівників КПРС Б.Єльцин. У червні 1991 на загальнонародних виборах Б.Єльцин був обраний Президентом Росії. Позиція нового Президента Р. і його прихильників значною мірою спричинила невдачу спроби консервативних сил здійснити у серпні 1991 державний переворот і загальмувати демократичні процеси, зберегти СРСР. Після придушення виступу змовників процеси дезінтеграції набули революційної стрімкості. 8.12.1991 у Біловезькій пущі (Білорусь) президенти Росії, України та Голова Верховної Ради Білорусі підписали угоду про припинення існування СРСР і утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Російська Федерація проголосила себе пра-вонаступницею СРСР.

У 1992 новосформований уряд Р., що складався з радикально настроєних учених-реформаторів на чолі з Є.Гайдаром, проголосив курс на проведення глибоких економічних перетворень з метою створення у країні ринкової економіки. Безкомпромісні ринкові реформи, які почав здійснювати уряд, зумовили значне погіршення матеріального становища основної маси населення (підняття цін, інфляція, безробіття) та зростання соціальної напруженості у російському суспільстві. Проти радикальних економічних змін виступили ліві сили та стара номенклатура, які, використовуючи лозунг захисту інтересів “трудолюбивих мас”, піддали різкій критиці політику Президента і уряду. Настрої та незадоволення були використані й консервативною та великодержавною більшістю Верховної Ради РФ, до якої приєдналися численні національно-патріотичні групи, що мріяли про відродження “великої Росії”. В цих умовах 25.4.1993 за ініціативою Б.Єльцина відбувся всеросійський референдум, на якому більшість населення висловила за підтримку президентської програми реформ. Однак парламент продовжував блокувати реформаторські заходи уряду, який після вимушеної відставки Є.Гайдара очолив В.Черномірдин. У вересні 1993 Президент РФ видав указ про розпуск парламенту, призначив нові парламентські вибори. Керівництво Верховної Ради (Р.Хасбулатов) і віце-президент О.Руцької виступили проти Президента. 3-4.10 прихильники Верховної Ради спробували оволодіти деякими установами в Москві. З допомогою армії цей виступ було силою придушено, а керівників ВР заарештовано. 12.12. 1993 проведено вибори до нових органів законодавчої влади і одночасно референдум щодо прийняття нової Конституції, яка запроваджувала президентсько-парламентську форму державного управління. Результати перших демократичних виборів до Федеральних

зборів РФ принесли незначну перевагу комуністам і право-націоналістичній Ліберально-демократичній партії. Демократичні партії Р. не змогли домовитись і виступити єдиним виборчим блоком, тож зазнали відчутної поразки. Крім соціально-економічних труднощів від початку демократичних перетворень, постали і труднощі щодо національно-державного будівництва Р. Розробка Федеративного договору суб'єктів РФ велася в республіці з 1990. У березні 1992 такий договір підписала більшість суб'єктів Федерації-суверенні республіки, краї та області, автономні області та округи, за винятком Татарстану і Чечні. Федеративний договір, заснований на відносинах узгодження, а не підпорядкування між центром і регіонами, увійшов як складова частина у прийняту в результаті референдуму 1993 нову Конституцію РФ. Разом з тим чеченський народ виявив волю до здобуття повної незалежності від Р. Після проголошення незалежності й створення самостійної Республіки Ічкерія російський уряд ввів на її територію війська. Понад рік у Чечні тривали бойові дії, під час яких загинули десятки тисяч людей, в основному мирних жителів (втрати російської армії, за офіційними даними, склали бл. 6 тис. чол.). В одному з боїв загинув і Президент Республіки Джохар Дудаєв. Після невдалих спроб встановити контроль над чеченською територією керівництво РФ було змушене при посередництві представників Організації з безпеки і співробітництва в Європі піти на укладення миру і фактичне визнання незалежності Республіки Ічкерія.

У червні-липні 1996 в умовах гострої політичної боротьби пройшли вибори Президента РФ. З семи кандидатів на найвищу державну посаду перемогу в другому турі виборів здобув Б.Єльцин, залишивши позаду лідера Компартії РФ Г.Зюганова. Це означало продовження курсу на демократичні перетворення в країні та перемогу реалізму в проведенні зовнішньої політики Р.

Зовнішня політика РФ спрямована на встановлення рівноправних стосунків із західними країнами, інтеграцію у європейське співтовариство при збереженні впливових позицій, які посідав СРСР. Тому Р. чинила на міжнародній арені опір прийому до Північноатлантичного союзу (НАТО) нових членів з числа країн Центрально-Східної Європи (Польща, Чехія, Угорщина та ін.). У політичній кризі на Балканах, пов'язаній з розпадом Югославії, Р. активно підтримувала Сербію у її намаганнях зберегти домінуюче становище в регіоні. Навесні 1997 Р. підписала з НАТО Угоду про особливі відносини, яка встановлювала партнерські стосунки між обома сторонами.

У відносинах Росії з колишніми республіками СРСР виникла напруженість у зв'язку з проблемами т. зв. російськомовного населення, розміщення і майна Збройних Сил СРСР. І все ж російське керівництво прагнуло зберегти провідні позиції у Співдружності Незалежних Держав, утвореній на місці колишнього СРСР. Наприкін. березня 1996 президенти Р., Казахстану, Киргизстану та Білорусі підписали Договір щодо поглиблення інтеграції між їхніми країнами. Через місяць Б.Єльцин і президент Білорусі О.Лукашенко уклали Договір про утворення співтовариства двох держав, який, однак, не набув чітко окреслених політико-правових контурів.

Російсько-українські стосунки виявились обтяженими територіальними зазіханнями Росії на Крим і переважну частину Чорноморського флоту, збереженням серед певної частини росіян стереотипу про "єдиний руський народ". Тому процес розробки і узгодження широкомасштабного договору між Україною і Р. внаслідок намагань російської сторони зберегти Україну в сфері свого впливу тривав шість років. Після затяжних попередніх переговорів і консультацій у кін. травня 1997 відбувся офіційний візит Президента РФ Б.Єльцина до Києва, під час якого 31.5. підписано повномасштабний міждержавний "Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією". Внаслідок підписання Договору (вміщує 41 статтю і діє протягом 10 років) уперше в історії двох сусідніх народів було задекларовано встановлення рівноправних, взаємовигідних і дружніх міждержавних стосунків, які ґрунтуються на нормах міжнародного права. Водночас укладено 11 міждержавних угод, у т.ч. про поділ Чорноморського флоту між обома країнами, а також умови тимчасового перебування російського Чорноморського флоту на території України. Підписані документи створили підстави для розвитку взаємовигідних партнерських стосунків між Україною і Р.Ф.

Л. Зашкільняк, М. Крикун (Львів).

РОСЛАВЕЦЬ ПЕТРО (рр. н. і см. невід.) -військовий діяч 1660-70-х років у Гетьманщині. Походив з міщан міста Почепа (тепер Брянська обл., Росія). У 1653-57 - сотник почепський, у 1663-73 (з перервами) - полковник стародубський. У 1672 Р. брав участь у змові частини козацької старшини проти гетьмана Лівобережної України *Д.Многогрішного*. У 1676 Р. разом з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем, намагаючись усунути з гетьманства *І.Самойловича*, звинуватив його перед московським урядом у таємних зносинах з *П.Дорошенком*. Робив спроби відділити Стародубський полк від Гетьманщини і приєднати його до Московської держави, однак подібні заходи Р. наштотувались на рішучий опір полкової старшини. У 1677 Р. за ухвалою *Генерального військового суду* позбавлений полковництва і засуджений до смертної кари. Помилуваний *І.Самойловичем* і засланий до Сибіру, де і помер.

Р. Шуст (Львів).

РОСОХА СТЕПАН (1908 - р. см. невід.) -український політичний і державний діяч у Закарпатті. Навчався у Кардовому ун-ті в Празі. У кін. 1920-30-х років був одним із лідерів українського студентського руху в Підкарпатті. З 1934 Р. разом *М.Лелекачем* видавав у Празі журнал націоналістичного спрямування "Пробосем" (1933-1944; за ін. дан. -до 1943). У липні 1934 Р. головував на II Народовецькому з'їзді молоді у

Мукачевому, а в 1936 керував роботою І з'їзду українського студентства, що проходив в Ужгороді. У 1938 доклав багато зусиль для створення Організації національної оборони "Карпатська Січ" (див. "Карпатська Січ"), з вересня 1938 - голова організації, а з грудня - зв'язковий старшина ОНО "Карпатська Січ" з урядом *Карпатської України*, референт преси, інформації та ідеологічного вишколу. Редагував націоналістичний журнал "Наступ" (виходив у 1937-39 в Ужгороді і Хусті) - орган "Карпатської Січі". У лютому 1939 обраний до складу *Сойму Карпатської України*. З 15.3.1939-заступник голови сойму А.Штефана. Після угорської окупації Закарпаття переїхав до Праги, де продовжував редагувати "Наступ" (до 1944). Згодом жив у Німеччині та Канаді. Автор праці "Сойм Карпатської України" (1949).

І. Підкова (Львів).

РОСТАВИЦЬКА УГОДА 1619 (Раставицька угода 1619)-угода, укладена 7(17). 10.1619 на р. Роставиці (Раставиці) поблизу с. Паволочі (тепер Попільнянського р-ну на Житомирщині) між козацькою старшиною на чолі з гетьманом *П.Сагайдачним* та командувачем польським військом, коронним гетьманом *С.Жолкевським*. В основу Р.у. було покладено умови *Вільшанської угоди 1617*. За Р.у козацьке реєстрове військо, яке налічувало 10 600 чол., скорочувалося до 3 тис. чол. Усі інші козаки, що вступили до війська за останніх 5 років і не увійшли до складу реєстру, мусили повернутись під владу старост і панів. З маєтків шляхти і духівництва реєстрові козаки повинні були виселитись (протягом 9 місяців), інакше перетворювались на підданих. Козаки мали право жити на Запорозжжі та охороняти кордони, за що їм встановлювалась платня у розмірі 40 тис. злотих, але їм суворо заборонялось здійснювати походи у *Кримське ханство* і Туреччину. Крім Запорозжжя, козаки могли перебувати тільки в королівських володіннях; козацька старшина зобов'язувалась знищити човни, покарати учасників останніх морських походів і погодитись на кандидатуру гетьмана, якого призначить польський король. Умови Р.у. і заходи польського уряду щодо їх здійснення викликали незадоволення серед нереєстрового козацтва, що призвело до усунення з гетьманства *П.Сагайдачного* та проголошення у кін. 1619 гетьманом *Я.Бородавки*.

І. Підкова (Львів).

РОСТИСЛАВ ВОЛОДАРОВИЧ (р. н. невід. -п. 1128; за ін. дан. - 1143) - князь перемишльський. Син Володаря Ростиславича. Після смерті успадкував Перемишльську землю, а його брат *Володимирко* - Звенигородську. У міжособній війні в 1125-26 з братом та нащадками Василька Ростиславича Р.В. вдалося відстояти Перемишль. У 1126 взяв в облогу Звенигород, але не зміг його здобути через втручання угорського короля. Після смерті Р.В. Володимирко Володарович об'єднав Перемишльське і Звенигородське князівства.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (бл. 1038 - 3.2.1067)— князь тмутараканський (з 1064), син князя Володимира Ярославича, внук *Ярослава Мудрого*. Деякі дослідники вважають, що Р.В. князував у Ростові і Суздалі, а згодом - у Володимирі-Волинському. Був одружений з Ілоною, дочкою угорського герцога Бели (майбутній король Бела І). Можливо (літописних даних немає), після смерті Ярослава Мудрого (1054) отримав у володіння Червенські городи та Галицьку землю (згодом уділами в Галичині - Перемишлем, Тербовлею і Звенигородом - володіли його сини Рюрик, Володар та Василько). У 1060 Р.В. змушений залишити Волинь. Напав у 1064 на Тмутаракань і вивав звідти свого двоюрідного брата Гліба Святославича. Вів війни з племенами, що жили на Кавказі, підкорив косогів та ін. сусідні племена. Під час банкету у Корсуні отруєний візантійцями, які боялись посилення його влади. Похований у соборі св. Богородиці у Тмутаракані.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ (1070 -26.5.1093) - князь переяславський, син великого князя київського Всеволода Ярославича. Разом зі своїм братом *Володимиром Мономахом* брав участь у поході проти половців. Був запальною, неврівноваженою людиною. Вбив ченця Григорія, який намагався навести його до праведного життя. У 1093 Р.В., йдучи на допомогу великому князю *Святополку Ізяславичу*, загинув під час переправи через р. Стугну.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ (н.бп. 1219-п. бл. 1264) - князь новгородський (1230-1231), галицький (1236-38), луцький (1240), жупан березький та земплинський (бл. 1245 -1251), бан Мачви(з 1251). Походив з династії чернігівських князів Ольговичів. Був одружений з дочкою угорського короля Бели IV Анною. Намагався за підтримки угорського короля закріпитися на галицьких землях, однак галичани допомогли князю Данилу Романовичу посісти батьківський престол. У 1241 уклав союз з болхівськими князями і спільно з ними виступив на Бакоту, що була володінням Данила *Романовича Галицького*. У 1242 зібрав військо зі смердів, а його тисяцьким призначив *Володислава Кормильчича*, одного з керівників боярської опозиції. Здобув Домомирову печеру поблизу Галича, але у 1244 зазнав поразки від дружинників Данила Романовича біля Мостищ (тепер Мостиська Львівської обл.) на р. Січній. У вирішальній битві 17.8.1245 під Ярославом угорські загони та дружина Р.М. були розгромлені військами Данила Галицького, а Володислава Кормильчича, який потрапив у полон, страчено (див. *Ярославська битва 1245*). Після укладення союзу між Белою IV та Данилом Романовичем Р.М. було призначено баном Славонії, а згодом - баном Мачви.

Р. Шуст (Львів).

РОСТИСЛАВ МСТИСЛАВИЧ (р. н. невід. -п. 14.3.1167)-великий князь київський (1154, 1159-61, 1161-67). Син великого князя київського *Мстислава Володимировича*, внук *Володимира Мономаха*. Засновник династії смоленських князів. 31127 княжив у Смоленську. У 1120—40-х роках брав участь у походах проти полоцьких князів, литовців, половців. У 1144 і 1146 разом з великим князем київським Всеволодом II Ольговичем вів успішну війну проти галицького князя Володимира Володаровича. У 1149-50 підтримував брата *Ізяслава Мстиславича* у його боротьбі з Юрієм Долгоруким за київський престол. У період князювання Р.М. відбувся остаточний розпад Київської держави на ряд окремих князівств і утворено окреме єпископство у Смоленську (між 1133 і 1150). Вів оборонні війни проти половців, в боротьбі з якими використовував *чорних клобуків, торків* та ін. тюркські племена. Його син Мстислав Ростиславич (п. 1180) брав участь у війнах коаліції українських князів проти *Андрія Боголюбського*, а в 1173 успішно відбив напад на Вишгород військ його брата Всеволода.

І. Підкова (Львів).

РОСТОЦЬКИЙ ТЕОДОСІЙ (н. бл. 1724 -п. 1805) - український церковний діяч, греко-католицький митрополит Київський (1788-1805). Походив з білоруської шляхти. У молодому віці став ченцем, вступивши до чину св. Василя Великого. З 1750 навчався у Римі в Колегії св. Атаназія. У 1754 прийняв священничий сан. З серед, 1750-х років викладав філософію і теологію у Володимирі-Волинському, згодом - ректор шкіл міста. Виконував обов'язки адміністратора жидичинської архімандрії, генерального секретаря чину василіан (див. *Василіани*). У 1772 капітул чину обрав його протоєгуменом литовської провінції; займав цю посаду і в 1776-84. У 1784 призначений холмським єпископом. Одночасно став коад'ютором (помічником з правом наступництва) митрополита Я.Смогоржевського та архімандритом *Києво-Печерської лаври*. З 1788 - митрополит Київський. У 1790 Р. став першим уніатським митрополитом, який був членом сенату *Речі Посполитої*. Після третього поділу Польщі (1795) і заходів російського уряду, спрямованих на ліквідацію греко-католицької церкви, Р. змушений поселитися у Петербурзі із забороною підтримувати контакти з духовенством і вірними (міг переписуватися лише дипломатичним шляхом через австрійське посольство у Росії). Після тривалих переговорів Риму з російським урядом у 1804 Р. було дозволено виконувати обов'язки митрополита. Помер у Петербурзі.

Р. Шуст (Львів).

РУБАН ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ [14(25).3. 1742 - 24.9(5.10).1795] - український видавець, історик, поет. Н. у м. Белгороді (тепер Белгородська обл., Росія). Навчався у Києво-Могилянській академії (у Георгія Кониського), у Московській духовній академії (бл. 1754-55) та Московському ун-ті (1759-61). У 1761 виступав з перекладами в журналі М.Хераскова "Полезное увеселение". Друкував вірші та оди. Видавав у Петербурзі журнали "Ни то, ни се" (1769), "Трудолюбивий муравей" (1771), збірники "Старовина та новина" (ч. 1-2, 1772-74), путівники, описи Петербурга (1779) і Москви (1782). Видав подорожні записки *В.Григоровича-Барського* (1778), кілька наукових праць (з допомогою *О.Безбородька*): "Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію" (1773), "Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік" (1777) та ін.

С. Білокінь (Київ).

РУБЕЦЬ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ [1(13), і 10.1838 - 28.4.(11.5).1913] - український фольклорист, хоровий диригент і композитор. Н. у Чугуєві (тепер Харківська обл.). Походив з відомого старшинського роду, представники якого займали військові посади в Стародубському полку (у т.ч. були полковниками). Одним із предків Р. був наказний гетьман П.Полуботок. У 1866 закінчив Петербурзьку консерваторію. Згодом викладав у цій консерваторії теорію музики і хоровий спів, у 1880-95 - професор. У серед. 1890-х років втратив зір і поселився у родовому маєтку під Стародубом у Чернігівській губ., де на власні кошти утримував музичну і художню школи. Видав "Збірник 100 українських пісень", "Двісті шістнадцять українських народних наспівів". Допомогав П.Чайковському у створенні опер "Мазепа", "Черевички", М.Римському-Корсакову-опери "Майська ніч". Поклав на музику вірш Т.Шевченка "Думи мої, думи мої". Р. належить ідея проведення з'їзду спадкоємців П.Полуботка (відбувся 15.1.1908 у Стародубі), який обговорював питання про повернення з Англії скарбів гетьмана, що нібито у 1720 були здані його синами на зберігання в банк Ост-індської компанії.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

РУБЛЬ - грошова одиниця Російської імперії та СРСР, яка протягом 18-20 ст. була в обігу на грошовому ринку українських земель. Термін "рубль" виник у 13 ст. у Новгороді, де став назвою новгородської гривні - злитка срібла вагою 204,7 г. До поч. 16 ст. Р. був грошово-лічильною одиницею, що дорівнювала 200 деньгам. Після грошової реформи О.Глинської (1534) і проведення уніфікації грошової системи Московської держави Р. став лічильною одиницею, що складалася з 100 монет - копійок. У 16-17 ст. реальна вартість Р. постійно зменшувалась. У 1534 вага 100 копійок дорівнювала 68 г срібла, на поч. 17 ст. вона зменшилась до 48 г, а на поч. 18 ст.-до 28 г. Під час грошової реформи царя *Олексія Михайловича* в 1654 були випущені перші реальні Р., що являли собою неповноцінні монети, фактична вартість яких дорівнювала 64 копійки. Населення відмовлялося приймати їх за номінальною вартістю, і вже в 1655 карбування цих Р. було припинено. З 1704 у Московській державі стали систематично карбувати Р. вагою бл. 28 г срібла, що дорівнювало вазі західноєвропейського талера або 100 російських срібних копійок. У цей час російська монета стала домінуючою у *Гетьманщині*. З другої пол. 18 ст. Р. на українських землях почали називати карбованцем. У 1764 вміст срібла у Р. зменшився до 18г (4 золотники 21 доля) і таким залишався до 1915.

Після революції 1917 і встановлення радянської влади Р. став основною грошовою одиницею радянської Росії, а згодом СРСР (до 1991). Зараз Р. є грошовою одиницею Російської Федерації.

Р. Шуст (Львів).

РУБРУК (Рубруквіс) ВІЛЛЕМ (н. між 1215 і 1220-п. бл. 1270)-фламандський мандрівник, ченець-францисканець. У 1253-55 на чолі дипломатичної місії французького короля Людовіка IX з метою в'яснення можливості залучення монголів до участі у хрестових походах їздив до *Золотої Орди* і Монголії. Маршрут подорожі Р. пролягав з Франції в Палестину, і далі через Константинополь, Крим, донські степи, по території сучасної Середньої Азії в Центральну Монголію. У 1254 Р. прибув у Каракорум (Монголія). Провів переговори з монгольським ханом Мунке, які не принесли результатів. На зворотному шляху побував на Кавказі (відвідав міста Дербент, Тбілісі, Нахичевань) і в Малій Азії. Залишив звіт про свою подорож. У ньому наведено матеріали з історії та географії тих територій, через які він проїжджав. Подав цінні відомості з історії та етнографії монголів, половців, уйгурів, вперше навів низку цікавих подробиць про буддизм. Твір Р. містить відомості про зовнішньополітичне становище Русі, про відносини її з Золотою Ордою.

І. Підкова (Львів).

РУБЧАК ІВАН ДЕМ'ЯНОВИЧ (7.3.1874 -11.5.1952) - український драматичний актор і співак (бас). Н. у м. Калуші (тепер Ів.-Франківська обл.). З 1894 виступав у театрі "Руська Бесіда" у Львові та різних трупах у Галичині й Закарпатті. В 1896 з великим успіхом дебютував у ролі Карася ("Запорожець за Дунаєм" П.Гулака-Артемівського). Уславився виконанням характерних і комедійних ролей, а також провідних партій класичного оперного репертуару. З 1944 - у Львові в драматичному театрі ім. М.Заньковецької. Р. зіграв понад 500 ролей, серед яких: Омелько, Терешко ("Мартин Боруля", "Суєта" І.Карпенка-Карого), Дід Козак ("На велику землю" А.Хижняка) та ін. Заслужений артист України (1945). Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

М. Ерстенюк (Львів).

РУБЧАКОВА КАТЕРИНА АНДРІЇВНА (Рубчаківна; 29.4.1881-22.11.1919)- українська драматична артистка і співачка (ліричне сопрано). Н. у Чорткові (тепер Тернопільська обл.). У 1896-1918 працювала в театрі "Руська Бесіда" у Львові. В 1918-19 організувала власну трупу, з якою гастролювала по Буковині, Галичині та Поділлі. Сценічна майстерність відзначалася емоційністю, драматизмом, глибиною психологічного трактування образів, здебільшого лірико-героїчних. Серед кращих ролей Р.: Галя ("Назар Стодоля" Т.Шевченка), Оришка ("Пошились у дурні" М.Кропивницького), Маруся ("Маруся Богуславка" і "Ой, не ходи Грицю..." М.Старицького), Анна ("Украдене щастя" І.Франка), Соня і Галя ("Хазяїн" і "Бурлака" І.Карпенка-Карого), Тетяна ("Міщани" М.Горького) та ін. З успіхом виступала в оперних партіях: Оксана ("Запорожець за Дунаєм" П.Гулака-Артемівського), Катерина ("Катерина" М.Аркаса), Маженка ("Продана наречена" Б.Сметани), Баттерфляй ("Мадам Баттерфляй" Дж.Пуччіні), Маргарита ("Фауст" Ш.Гуно). Створила образи Дідони, Лавінії та Еврідіки в опері "Еней на мандрівці" Я.Лопатинського.

М. Ерстенюк (Львів).

РУДАНСЬКИЙ СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ [25.12.1833 (6.1.1834) - 21.4.(3.5).1873] -відомий український поет. Н. у с. Хомутинці (тепер Калинівського р-ну Вінницької обл.) у родині священика. У 1841-49 навчався у Шаргородській бурсі, у 1849-55 - у Подільській духовній семінарії у м. Кам'янці-Подільському. Був рекомендований до Петербурзької духовної академії, однак всупереч рішенням правління семінарії та волі батька вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії, яку закінчив у 1861 із званням доктора медицини. Отримав призначення в Ялту на посаду міського лікаря. Працював завідувачем лікарні, лікарем у маєтках князя Воронцова, карантинним лікарем, лікарем Ялтинського повіту. У 1869 обраний почесним мировим суддею сімферопольсько-ялтинської мирової округи. Користувався повагою серед бідного населення. Основу літературної спадщини Р. становлять три рукописні збірки: "Співомовки козака Вінка Руданського. Книжка перша, з 1851 року по 1857", "Співомовки козака Вінка Руданського. Книжка друга, 1857, 1858, 1859", "Співомовки Вінка Руданського, 1859-1860. Петрополь". Творчість розпочав баладами "Два трупи", "Вечорниці", "Упир", "Хрест на горі", "Розмай", "Люба". Згодом написав балади "Тополя", "Верба", "Купці". Серед ліричних поезій найбільшу групу складають романси і пісні "Ти не моя", "Мене забудь", "Повій, вітре, на Україну...", "Сиротина я безродний", "Згадай мене, мила", "Голе, голе моє поле...", "Ой, чому ти не літаєш...", "Чорний кольор" (переспів з польської) та ін. Виразне громадянське звучання характерне для віршів "Гей, бики!", "До дуба", "Наука", "Над могилою", "Гей, браття-козаки, сідлайте-но коні!". Реалістичним забарвленням позначені автобіографічні поезії "До дядька Прохора-коваля", "Студент" та ін. Творча індивідуальність поета найповніше проявилась у жанрі віршованої гуморески-"приказки". У гуморесках Р. постає розмаїтий комічний світ людських стосунків майже в усіх суспільних верствах. Цілий ряд гумористичних співомовок розкриває претензійний характер дрібного панства, його безпідставний гонор, пихатість, зарозумілість ("Пан та Іван в дорозі", "Перекусить, пане", "Храбрый лях", "Шляхтич"). Виразне антиімперське спрямування мають гуморески "Гусак", "Москаль з полотном", "Варенікі, варенікі", "На вадапой", "Малчі", "Гадкія слава", "Добрий челавек", "Московська ікра" та ін. В основі окремих творів лежать історичні сюжети ("Хмельницький з ляхами", "Запорожці у сенаті", "Кошовий у цариці", "Козацькі ксьондзи", "Ахмет III і запорожці" та ін.). Гумористичні співомовки Р. засвідчують моральну чистоту українського народу,

оптимістичне сприйняття навколишнього світу. Р. створив своєрідну "поетичну хроніку Гетьманщини", написавши у 1860 шість історичних поем: "Мазепа, гетьман український", "Іван Скоропада", "Павло Полуботок", "Велямін", "Павло Апостол", "Мініх". Крім того, за відомими літературними взірцями створив поеми "Олег - князь Київський", "Ігор - князь Сіверський", "Костьо - князь Острозький". До найвідоміших творів Р. належать поема "Лірникові думи" (спроба народно-апокрифічної версії Старого Завіту) та велика віршована казка "Цар Соловей". Вперше в українській літературі переклав "Іліаду" Гомера ("Омирова Ільйонянка"), фрагменти "Енеїди" Вергілія, "Батрахоміо-махію" ("Омирова війна жаб з мишами"), "Краледворський рукопис", частину "Демона" М.Лермонтова, "Сни" Г.Гейне, окремі вірші Т.Ленартовича і Б.Радичевича. Помер від сухот, на які захворів ще у студентські роки. Похований на Массандрівському кладовищі в Ялті.

В. Корнійчук (Львів).

РУДКО ВАСИЛЬ (псевдонім Р.Лісовий; 1910- 1996)- український політичний діяч, публіцист, філософ. У

1941-44 навчався у Львівському та Берлінському ун-тах. Під керівництвом німецького філософа Ніколя Гартмана написав дисертацію "Ein Beitrag zum Strukturproblem des sittlichen Phenomens" (Геттінгенський університет, 1947). Від 1941 до 1944 був головою Націоналістичної організації українських студентів (НОУС), яка об'єднувала українські студентські групи у Німеччині, Австрії та Чехії. Після переїзду до США одержав науковий ступінь доктора в галузі бібліотечних наук (Колумбійський університет, 1968). До 1977 працював бібліотекарем в Ієльському ун-ті. Один із найпопулярніших і найгостріших критиків теорії та практики українського інтегрального націоналізму. Редактор журналів "Студентський Вісник" (1935-37), "Бюлетень НОУС" (1943-44), "Листи до приятелів" (1966-67). Автор книги "Розлам в ОУН" (1949).

Я. Грицак (Львів).

РУДНИЦЬКА МІЛЕНА (1892-1976)-відома західноукраїнська суспільно-політична діячка, мати *І.Лисяка-Рудницького*. Н. у м.Зборові в Галичині. У 1910 закінчила Львівську класичну гімназію у Львові. У 1910-17 навчалася на філософському ф-теті Львівського та Віденського ун-тів. Захистила докторську дисертацію на тему "Математичні основи естетики Ренесансу". У 1920-х роках працювала у гімназії й учительській семінарії у Львові, професор Високого педагогічного інституту у Львові. В 1928-35 - депутат до польського сейму від *Українського національно-демократичного об'єднання*. У 1928-34 - делегат від західних українців до *Ліги Націй* у Женеві. Під час перебування у Лізі Націй активно виступала на захист прав українців під час *паціфікації* 1930 та голодомору 1932-1933 в УСРР. З 1919 брала участь у жіночому русі, з 1928 до 1939 - голова Союзу українок у Львові, від 1934 - голова Світового союзу українок. Після захоплення Галичини радянськими військами нелегально перебралася на Захід. У роки Другої світової війни перебувала у Кракові, пізніше - у Берліні та Празі. У післявоєнний час заснувала Український допомоговий комітет, була його директором до квітня 1950. У 1948-50 - представник Української національної ради у Швейцарії. У 1951 переїхала до США, однак невдовзі повернулася до Мюнхена, де мешкала до кінця життя. Автор книг "Українська дійсність і завдання жінки" (1934), "Дон Боско. Людина, педагог, святий" (1963), "Невидимі стигмати" (1970, біографія Й.Сліпого), збірника "Західна Україна під більшовиками" (1944, 1958).

Я. Грицак (Львів).

РУДНИЦЬКИЙ ІВАН ТЕОДОРОВИЧ (1887 -1951) - український громадський і політичний діяч, сотник УГА. Н. у Заліщицькому повіті на Тернопільщині. Учасник Першої світової війни, поручник. У кін. вересня 1918 Р. увійшов до складу Українського генерального військового комісаріату, який пізніше здійснював керівництво підготовкою і проведенням *Листопадового повстання 1918* у Львові. В 1918-19-сотник УГА, військовий представник президента *Є.Петрушевича* у Відні. Згодом був призначений військовим аташе ЗУНР у Празі. З 1920 - член *Української військової організації*, очолював станицю організації у Чехословаччині. Після перенесення Начальної команди УВО за кордон -її фінансовий референт. У 1927 повернувся в Галичину. Працював адвокатом у Львові, тісно співпрацював із *В.Старосольським*. Входив до складу Проводу УВО. У післявоєнний час жив у Гекстені (Німеччина), де і помер.

І. Підкова (Львів).

РУДНИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1889-1975)-український письменник, критик та перекладач. У 1912 Закінчив Львівський ун-т. У 1917-18-викладач у Народному Українському ун-ті у Києві, секретар дипломатичної місії УНР в Парижі. У 1919-22 вивчав зарубіжну літературу у Парижі та Лондоні. Після повернення у Галичину в 1922-25 - професор *Львівського (таємного) українського університету* в Львові. У 1923-39 працював у львівській газеті "Діло". З 1939 і до смерті - професор зарубіжної літератури Львівського ун-ту. Автор книг "Між ідеєю і формою", "Від Мирного до Хвильового", "В наймах у Мельпомени", оповідань "Нагоди й пригоди" (1929), спогадів "Письменники зблизка" (тт. 1-3. 1958-64); "Змарнований сюжет" (1960), "Ненаписані новели" (1966), книги памфлетів у співавторстві з В.Беляєвим "Під чужими прапорами" (1954, Р. у цій книзі належить

опис розстрілу польських професорів у Львові), поезій, перекладів творів О.Бальзака та П.Меріме, Сомерсета-Моема, Г.Честертон, Е.По, В.Гюго, театральних рецензій, критичних розвідок з історії української та європейських літератур.

Я. Грицак (Львів).

РУДНИЦЬКИЙ СТЕПАН (3.12.1877 -3.11.1937) - визначний український географ, дійсний член НТШ (з 1901), ВУАН (з 1929), засновник української наукової географії і географії України. Н. у Перемишлі. У 1895 закінчив гімназію у Львові. Навчався на філософському ф-ті Львівського ун-ту, де слухав лекції *М.Грушевського*, *С.Шараневича*, *Л.Фінкеля*, *А.Ремана*. В січні 1901 здобув учений ступінь доктора географії. В 1907-19 редагував "Збірник природописно-математично-лікарської секції НТШ". Деякий час поглиблював знання з географії та геології в університетах Відня і Берліна. У 1902-08 працював учителем у гімназіях Тернополя і Львова. З серпня 1908 Р. став доцентом Львівського ун-ту, де викладав географію українською мовою. У 1903-11 проводив географічні дослідження басейну Дністра (Підкарпаття і Поділля), результати яких згодом були покладені в основу праць з геоморфології (зокрема, "Знадоби до морфології подільського сточища Дністра", 1913). У цей час плідно займався науковою діяльністю, розробляв теоретичні та методичні основи географії, структуру географічної науки, підготував фундамент її понятійно-термінологічного апарату. У 1914-20 заклав основи української політичної і воєнної географії, започаткував картографічний напрям в українській географії.

У довоєнний період Р. брав активну участь у громадсько-культурному житті Галичини. У 1911 виступив одним із співзасновників спортивного товариства "Україна", з 1914-член Надзірної ради Національного музею у Львові. У роки Першої світової війни Р. активно співпрацював з Союзом визволення України та Українською пресою службою у Відні. В 1918-19 - експерт та радник при уряді ЗУНР з економіки і політико-географічних проблем. У своїх працях цього періоду Р. всебічно обґрунтував роль географічного фактора у становленні і розвитку української державності. На поч. 1920 років жив в еміграції у Відні, згодом у Празі. Став одним із засновників Українського вільного університету, першим деканом філософського ф-ту УВУ. Викладав географію у Кардовому ун-ті, Празькому німецькому ун-ті, *Українській господарській академії у Подєбрадах*. У 1920-26 проводив наукові дослідження у Закарпатті, допомагав товариству "Просвіта" в Ужгороді. В 1924 взяв активну участь у підготовці I Міжнародного з'їзду слов'янських етнографів і географів, що відбувся у Празі. У жовтні 1926 Р. на запрошення уряду УСРР переїхав у Радянську Україну. В 1927 у Харкові під керівництвом Р. було створено Український науково-дослідний інститут географії та картографії. З 1929 - академік ВУАН. Працював у Геодезичному інституті та Харківському ун-ті, очолював Комісію краєзнавства ВУАН, музей антропології та етнографії ім. Ф.Вовка. У 1927-33 здійснив експедиції на Дніпро і в Донбас. У Харкові виступив співзасновником і деякий час був співредактором журналу "Вісник природознавства". У березні 1933 Р. заарештований, звинувачений у приналежності до контрреволюційної організації, шкідництві та шпигунстві і за постановою судової трійки колеґії ДПУ УСРР 23.9.1933 засуджений до п'яти років позбавлення волі. Ув'язнення відбував у спецтаборах "Свірлаг" і "Біломорсько-Балтійський табір". У січні 1934 Р. було виключено зі складу ВУАН як "відвертого пропагатора фашизму в географії" і весною 1935 заслано на Соловки у СЛОН ОГПУ ("Соловецький лаґерь принудительных работ особого назначения"). В ув'язненні написав дві книги - "Геономія (Астрономічна географія)" (в слідчому ізоляторі Харкова, 1933) і "Ендогенна динаміка земної кори" (у Біломорсько-Балтійському таборі), рукописи яких не збереглися. 9.10.1937 за постановою Особливої трійки НКВС Ленінградської обл. засуджений до розстрілу і 3.11.1937 розстріляний. Реабілітований в 1965. У березні 1990 Р. було поновлено у складі АН України.

Р. написав бл. 70 наукових праць і статей з географії. У своїх роботах Р. першим підготував всебічний нарис географії всіх українських земель ("Ukraina. Land und Volk", 1916; "Основи землезнання України", 1924-46); розробив основи політичної географії ("Ukraina und die Ukrainer", 2 тт., 1914-15; "Чому ми хочемо самостійної України?", 1915; "Україна з політично-географічного становища", 1916; "Україна і великодержави", 1920; "Українська справа зі становища політичної географії", 1923); опрацював українську географічну термінологію ("Начерк географічної термінології", 1908); видав фізичні карти України (1918). Р. - автор монографічних праць, що стосуються морфології України, зокрема Українських Карпат ("Знадоби до морфології сточища Дністра", 1905-13; "Основи морфології і геології Підкарпатської Русі та Закарпаття взагалі", 2 тт., 1925-27; "Beitrag zur Morphologie des Dnipro-Gebiets in der Ukraine", 1931; "Тераси і долинкові ступені порожнистої ділянки Дністра", 1932 та ін.) і кількох розвідок з історії України ("Козацько-польська війна 1625", 1897; "Українські козаки в 1630-35 роках", 1899; "Ворожі напади і організація пограничної оборони", 1899; "Руські землі Польської Корони при кінці 15 ст."). Р. створив велику школу українських географів, до якої належали В.Баб'як, В.Буцура, В.Гериневич, М.Дольницький, М.Іванчук та ін.

І.Підкова (Львів).

РУДОЛЬФ II (8.7.1552 -20.1.1612)- імператор Священної Римської імперії (1576-1612), австрійський ерцгерцог. Походив з династії *Габсбургів*. Син імператора Максиміліана II і Марії Іспанської. До володінь Р. II входили Верхня і Нижня Австрія, Чехія та Угорщина. Виховувався єзуїтами при іспанському королівському дворі. Проводив політику, спрямовану на зміцнення впливу католицької церкви на землях австрійських

Габсбургів. Намагався протистояти натиску Османської імперії в Європі. У 1594 Р.ІІ відправив на Запорозьку Січ із Таємною дипломатичною місією *Е.Лясоту* з метою укладення воєнного союзу між Запорожжям і Священною Римською імперією для боротьби проти Туреччини. За правління Р.ІІ внаслідок повстання 1604-06 Угорщина здобула деякі політичні та релігійні права, а частина країни звільнилась з-під влади Габсбургів. Вів міжусобну боротьбу зі своїм братом Матвієм. Під тиском місцевого дворянства змушений у 1608 віддати Верхню і Нижню Австрію, Угорщину і Моравію, а в 1611 - зректися чеського престолу.

І. Підкова (Львів).

РУЖИНСЬКІ (Рожинські) - литовський князівський рід, що оселився на Волині й Київщині; згодом великі українські землевласники. **Богдан Михайлович** (Богданко; р. н. невід. -п. 1576) - козацький гетьман (1575-76). Н. у Ружині Воподимирського повіту. Походив з роду великого литовського князя *Гедиміна*. Був начальником козацької міліції, яка охороняла південні кордони *Речі Посполитої*. В жовтні 1575 організував похід на *Кримське ханство*, під час якого козаки визволили з неволі багато українських полонених. Незабаром очолив морський похід у Малу Азію, де запорожці здобули турецькі міста Трапезунд, Сіноп та загрожували столиці Османської імперії - Стамбулу. В 1576 козацькі курені на чолі з Р. взяли в облогу турецьку фортецю Аслам у пониззі Дніпра, яка закривала запорожцям вихід у Чорне море. Загинув під час штурму фортеці. **Остафій Р.** (рр. н. і см. невід.)- намісник польського воєводи у Києві в 1575-81. **Михайло Остафійович Р.** (рр. н. і см. невід.) - козацький гетьман (1585). **Кирик Остафійович Р.** (р. н. невід. - п. бл. 1691) - черкаський підстароста, брат Михайла Р. У 1585 деякий час перебував на Запорозькій Січі, брав участь у поході запорожців проти татар. Підчас *Наливайка повстання 1594-96 очолював* передовий загін польських військ, який вів бої проти повстанців на Київщині. У квітні загін Кирика О. був розбитий козацькими військами під командуванням С.Наливайка і М.Шаули поблизу Білої Церкви. **Роман Кирилович Р.** (1575 - 18.4.1610)- командувач загонів *Лжедмитрія II* (1608). У 1609-10 брав участь у поході польських військ на Москву.

І. Підкова (Львів).

РУІНА - період історії України кін. 17 ст., що відзначився розпадом української державності і загальним занепадом. Деякі історики (наприклад, *М.Костомаров*) пов'язують її з правлінням трьох гетьманів - ставлеників Москви (*І.Брюховецького, Д.Многogrішного та І.Самойловича*) й обмежують хронологічно 1663-87 та територіальне - *Лівобережною Україною*. Інші історики (наприклад, Б.Крупницький) вважали, що Р. відносилась як до Лівобережжя, так і до Правобережжя і тривала від смерті Б.Хмельницького до початку правління *І.Мазепи* - 1657-87. Під час Р. Україна була поділена по Дніпру на Лівобережну та Правобережну, і ці дві половини ворогували між собою. Сусідні держави (Польща, Московія, Оттоманська імперія) втручалися у внутрішні справи України, й українська політика характеризувалась намаганням підтримувати приязні стосунки з тією чи іншою окупаційною силою. Українську Православну Церкву в 1686 було підпорядковано Московському Патріархатові. Українські лідери цього періоду були, в основному, людьми вузьких поглядів, котрі не могли здобути широкої народної підтримки своїй політиці (*І.Брюховецький, М.Хоменко, Ю.Хмельницький, Д.Многogrішний, С.Опара, І.Сірко, Я.Сомко, П.Суховій, П.Тетеря*). Гетьмани, які віддали всі свої сили, щоб вивести Україну із занепаду: *І.Виговський, П.Дорошенко*.

А. Жуковський (Сарсель, Франція).

РУКОПИСНА КНИГА - кодекс, що містить твір (або збірку творів) художнього, релігійного, юридичного чи ін. змісту, написаний вручну. Найдавніші Р.к. з'явилися в Україні у період Київської Русі із запровадженням християнства. У першій пол. 11 ст. князь *Ярослав Мудрий* заснував при Софійському соборі скрипторій (майстерню для переписування книг), забезпечений великою бібліотекою, кваліфікованими писарями і художниками. Саме звідси вийшли найдавніші рукописні пам'ятки: *Оstromирове Євангеліє* (1056-57), *Ізборники Святослава* (1073 і 1076). Книжна справа в цей час була добре налагоджена і в *Києво-Печерській лаврі*. У 12-14 ст. важливими центрами книгописання стають монастирі Галицько-Волинського князівства (звідси, ймовірно, походять Христинопольський Апостол, 12 ст.; Буцацьке Євангеліє, 12-13 ст.; Добролюбове Євангеліє, 1164; Холмщини (Холмське) Євангеліє, кін. 13 ст.; Бесіди Григорія Двоєслова, друга пол. 13 ст.; Євсієве Євангеліє, 1283), а також Чернігівського, Новгород-Сіверського, Переяславського князівств (пам'ятки не збереглися). До київського книжкового осередку належить найвидатніша пам'ятка рукописного мистецтва ранньої доби - Київський Псалтир (1397), оздоблений 302 високохудожніми мініатюрами. Найдавніші книги переписувались на пергаменті (спеціально обробленій і пристосованій для письма шкірі молодих тварин -ягнят, телят, козенят). Тривалий час пергамент був привізний, лише з 12-14 ст. почали користуватись матеріалом місцевого виробництва. Давні книги переписувались уставом - високим, урочистим письмом, що передбачав пропорційність кожного знака. Робота переписувачів була дуже повільною і вимагала скрупульозного виконання. У художньому оформленні книг переважали орнаменти "візантійського" і "тератологічного" ("звіриного") типу, мотиви, запозичені з книг болгарського походження, проте з включенням оригінальних елементів.

Новий етап у розвитку Р.к. пов'язаний з поширенням у 15 ст. нового матеріалу письма -паперу, який був набагато дешевшим, що сприяло значній демократизації і поширенню книжно-рукописного мистецтва в Україні. Рукописних пам'яток цього часу збереглося удвічі більше, ніж з попередніх чотирьох століть. У цей час активізувалися старі осередки книгописання і виникли нові. Зокрема, в 15 ст. набула розвитку книжна справа у Закарпатті (Євангеліє, 1401) в с. Королеве, Мукачівський Псалтир (поч. 15 ст.). Нового розвитку набувала рукописна справа у Галичині. Книги почали переписуватись не лише у великих містах (Львів, Стрий, Галич), а й у містечках і навіть селах. Тривалий час папір привозили з Заходу, переважно з Німеччини. У пер. пол. 16 ст. виробництво паперу почалося в Україні. Зокрема, один із перших паперових млинів (папірня) з'явився у Буську в 1539-41. Р.к. з другої пол. 14 ст. переписувалися півставом, букви якого втратили квадратні пропорції, витягнулися, з'явився нахил, збільшилася кількість виносних літер і скорочених слів. Бурхливий розвиток рукописного мистецтва не знижував художньої вартості книг. Навпаки, у кращих своїх зразках (Пересопницьке Євангеліє, 1556-61; Загорівський Апостол, 1554) залишилися такими ж довершеними з естетичного погляду, як і в попередні віки. У художньому оформленні книг цього часу переважала плетінчаста орнаментика, з другої пол. 16 ст. особливого розвитку набув рослинний орнамент, що переріс з кострубятих гілок у розкішні ренесансні й барокові композиції. Ці напрями в оформленні української Р.к. згодом набули широкого розвитку, збагатились елементами народного вжиткового мистецтва і народного малювання. З другої пол. 17-18 ст. виробництво Р.к. в Україні поступово занепало і замінилося книгодрукуванням. Хоча книги, переписані від руки, продовжували з'являтися і у 18, і навіть 19 ст., проте це явище не мало вже масового характеру.

Г. Чуба (Львів).

РУМУНІЯ - держава в південній частині Європи, в басейні нижнього Дунаю. На сході омивається Чорним морем. Межує з Україною, Молдовою, Угорщиною, Союзною Республікою Югославією та Болгарією. Територія 237,5 тис. кв. км. Населення 23,2 млн. (1990). Столиця - Бухарест. За формою державного устрою Р. - унітарна республіка. Поділяється на 40 повітів, включаючи Бухарест, що має статус повіту. Глава держави - президент, обирається загальним голосуванням. Законодавча влада належить парламенту, що складається з двох палат: сенату й палати представників. Вищим виконавчим і розпорядчим органом є Кабінет міністрів. У минулому на території історичних областей Р. існували три державно-політичних утворення - *Молдова*, *Валахія* і *Трансільванія* (Семигород).

Сліди найдавніших людей на території Р. датуються епохою палеоліту. У другій пол. 3 тис. до н.е. відбулося вторгнення індоєвропейських пастуших племен з Північного Причорномор'я і Центральної Європи. Внаслідок асиміляції ними автохтонів в епоху бронзи утворилася фракійська етнічна спільнота, до якої належали племена гетів і даків. Перші з них заселили береги нижньої частини Дунаю, другі - Трансільванію (Семигород), а також частину Молдови та Валахії (Волощини). На розвиток гето-дакійських племен мали вплив грецькі міста-держави Істрія, Каллатія, Томи, засновані на чорноморському узбережжі (Добруджа) у 7-6 ст. до н. е. У 6 ст. до н. е. на територію Р. з Північного Причорномор'я просуваються скіфи, а на поч. 3 ст. н. е. у Трансільванії осіли кельти (згодом, як і скіфи, асимільовані місцевим фракійським населенням).

Наприкін. 1 ст. до н.е. регіон між Балканським хребтом і Дунаєм, включаючи Добруджу з грецькими полісами, завоювали римляни. Союзи гето-фракійських племен вели війни з Римською імперією. У першій пол. 1 ст. до н. е. робилися спроби створення великих військово-політичних об'єднань греко-фракійських племен під владою царя Беребісти, а пізніше (наприкін. 1 ст. до н.е.) - царя Децебала. За правління імператора Траяна на поч. 2 ст. Рим захопив землі даків і створив на цій території провінцію Дакію. Під час воєнних дій значна частина дакійського населення загинула, а решта була романізована (засвоїли латинську мову, чимало елементів римської культури й побуту). Однак всезростаючий натиск варварів на кордони імперії примусив римлян у 271 покинути Дакію.

Під час *Великого переселення народів* у 3-6 ст. через територію Дації проходили і на деякий час осідали різні племена: *готи*, *гуни*, гепіди, *авари* та ін. На поч. 6 ст. на лівому березі Дунаю розселилися слов'янські племена (анти, склавіни), які проживали тут спільно з місцевим романізованим гето-фракійським населенням і пізніше були асимільовані. Внаслідок цього в 10 ст. утворилася східнороманська етнічна спільнота волохів -предків румунів і молдован. У 9-10 ст. на більшу частину сучасної території Р. поширювалася влада Першого, а в 12-13 ст. частково і Другого Болгарського царства. У 11-12 ст. Трансільванія перейшла під владу Угорського королівства. З 9 ст. Молдову заселяли східнослов'янські племена тиверців, а згодом уличів, які заснували тут міста Пересічень, Тегинь, Білгород. З 10 ст. територія Молдови входила до складу Київської Русі, а в 12-13 ст. - Галицько-Волинської держави. Молдову перетинали торговельні шляхи, що йшли з Галичини до Чорного моря. На Дунаї галицькі купці заснували місто Малий Галич (Галац). У пониззя Дунаю з Галицько-Волинської держави переселялися втікачі-смерди й представники ін. верств населення - т. зв. берладники. Ними на півдні Молдови було утворено Берладське князівство з містами Берладь (Бирлад), Текуч і Малий Галич.

У 11-12 ст. Р. зазнала набігів кочових племен - печенігів, половців, а в 13 ст. - монго-ло-татарської навали. Молдова і частково Валахія опинилися під золотоординським і пануванням. У 12-13 ст. волохи розселилися у Східному Прикарпатті, поступово асимілюючи корінне давньослов'янське населення та руських поселенців з Галицької землі. Пізніше волохи розселились і в південних районах Галичини: у 15 ст. колонізували західні

схили Карпат. Після припинення монголо-татарської навали виникають два румунські князівства - Валахія (бл. 1324) і Молдова (1359). До складу останнього ввійшла і Буковина, населена переважно українцями. На чолі обох держав стояли господарі (воєводи). Влада господарів значною мірою залежала від великих землевласників - бояр, що займали всі вищі посади у князівствах. За престол в обох державах точилася постійна боротьба. У Молдовському князівстві у ній брали участь і українські претенденти. Так, деякий час (1373-74, 1400-01) Молдовою правив князь Юрій Коріятович. Валахія змушена була стати васалом Угорщини, а Молдова у 1387-1497 визнавала васальну залежність від польського короля. Молдовські загопи в складі польсько-литовсько-українського війська брали участь у *Грюнвальдській битві 1410*.

З 15 ст. посилюються економічні зв'язки Молдови з Галичиною. Молдовські купці підтримувала тісні торговельні відносини з галицькими містами, особливо зі Львовом. Молдовські селяни, втікаючи від тяжкого феодального гніту, часто переселялись у Галичину і Буковину. На поч. 1490 років молдовські селяни взяли участь у народному повстанні під проводом Мухи (див. *Мухи повстання 1490-92*). У 1514 в Трансільванії розгорнулося селянське повстання під проводом *Д. Дожі*, яке підтримало населення *Закарпаття*.

З 14 ст. румунські землі зазнали експансії Османської імперії. З 1411 Волоське князівство мало сплачувати Порті данину. У другій пол. 15 ст. проти турецької влади виступив молдовський господар *Стефан III Великий*, але, зазнавши поразки, змушений платити данину. Протягом 16 ст. Дунайські князівства потрапляють у залежність від Туреччини, хоч і зберегли юридичну автономію в системі Османської імперії. Після перемоги при Мохачі (1526) і розпаду Угорського королівства Туреччина в 1541 встановила сюзеренітет над Трансільванським князівством.

З серед. 16 ст. у Молдову здійснюють походи запорозькі козаки, які, з одного боку, допомагали молдованам в їхній боротьбі проти турецького гніту, а з іншого - не раз втручались у внутрішню боротьбу за владу в князівстві. У 1563 відбувся похід у Молдову українських козаків на чолі з гетьманом *Д. Вишневецьким*.

В останні десятиліття 16 ст. у Молдовському князівстві розгорнулася національно-визвольна боротьба проти турецького панування. У 1574 її очолив господар *Іван Вода Лютий*, який закликав на допомогу запорозьких козаків на чолі з *І. Свирговським*. Молдовсько-козацьке військо здобуло ряд перемог і зайняло міста Бухарест, Тягині (Бендери) і Білгород. Проте внаслідок чвар у молдовському таборі та через зраду коменданта Хотинської фортеці Ієремії Чарнавіча молдовсько-козацькі частини були розбиті в бою біля Кагульського озера (9-14.6.1574). Військове співробітництво молдован з запорозькими козаками у боротьбі проти турецьких загарбників тривало і в наступні десятиліття. Найбільшого розмаху антиосманський рух набрав у 1577 під проводом козацького отамана *Івана Підкови*. Останньому вдалося на деякий час навіть зайняти молдовський престол, однак його загопи зазнали поразки від військ султана Мурада III. У 1578 якийсь Олександр на чолі загону козаків з'явився у Молдові, зайняв її столицю Ясси, проте незабаром був розбитий турками. У 1583 козаки вчинили напад на турецькі гарнізони у Молдові, поруйнувавши фортецю у Бендерах. У 1594 і 1595 походи в Молдовське князівство здійснили козацькі загопи під проводом *С. Наливайка* і *Г. Лободи*. У 1600 боротьбу проти турецького панування очолив волоський господар Міхай Хоробрий (1593-1601), у війську якого було і 7 тис. українських козаків. М.Хороброму вдалося на короткий строк об'єднати Валахію, Молдову і Трансільванію в єдине князівство.

Територія Молдови стала ареною *Хотинської війни 1620-21* між Польщею й Туреччиною, на початку якої польська армія зазнала поразки у *Цейорській битві 1620*. У ході воєнних дій українське козацьке військо, що налічувало понад 40 тис. вояків, під проводом гетьмана П.Сагайдачного разом із польськими загонами розбило турків і татар у *Хотинській битві 1621*.

У серед. 16 ст. з метою забезпечення сприятливих зовнішньополітичних умов для протистояння впливу Речі Посполитої та Туреччини придунайські країни - Валахія, Трансільванія і особливо Молдова намагалися налагодити тісні дипломатичні та воєнно-політичні стосунки з Гетьманщиною. У серпні 1648 князь Трансільванії (Семигороддя) *Юрій II Ракоці* через *Ю. Немирича* встановив союзницькі відносини з гетьманом *Б. Хмельницьким* і заручився його підтримкою в боротьбі за польський престол після смерті короля *Владислава IV Вази*. У вересні 1650 молдовський господар В.Лупул уклав з Б.Хмельницьким союзницьку угоду і видав заміж за сина гетьмана Т.Хмельницького свою дочку Розанду (див. *Р. Лупул-Хмельницька*). У квітні 1653 козацьке військо під командуванням Т.Хмельницького допомогло В.Лупулу тимчасово повернути молдовський престол, який за підтримки Речі Посполитої, Валахії та Трансільванії захопив ставленник боярської опозиції С.Георгіцу (див. *Молдовські походи 1650, 1652 і 1653*). У 1654 молдовський господар С.Георгіцу (повернувши собі престол у кін. 1653) намагався встановити добросусідські відносини з *Б.Хмельницьким* та *І.Виговським* і отримати від Гетьманщини військову допомогу в боротьбі проти Османської імперії та Кримського ханства. Після кількох років напруження в українсько-трансільванських стосунках у 1656 підписано військово-політичний договір між Б.Хмельницьким і князем *Юрієм II Ракоці*. У 1657 під час походу трансільванських військ на Польщу їхніми союзниками у цій кампанії був 20-тисячний український корпус на чолі з полковником *А.Ждановичем*. Спертися на допомогу запорозьких козаків у боротьбі з Османською імперією намагалися волоський господар Міхня III (1658-59), молдовський господар Константин Щерба та претендент на молдовський трон, колишній господар Штефан Петричейку.

Протягом століть Молдову (меншою мірою Валахію) пов'язували з Україною не лише військові, дипломатичні, торговельні, але і культурні та церковні стосунки. До цього спричинилося спільне минуле обох

народів - русинів-українців і молдован - спочатку у межах Київської, потім Галицько-Волинської держав, спільні релігійно-культурні традиції. Офіційною мовою в Молдові була церковнослов'янська (в українській редакції). В 16-17 ст. молдовські господарі стали фундаторами багатьох церков в Україні (зокрема, Успенської та Параскеви-П'ятниці у Львові). Син молдовського господаря Симеона Могили *П.Могила* став видатним українським церковно-політичним і культурним діячем, Київським митрополитом. *П.Могила* взяв активну участь у створенні в Молдові та Валахії учбових закладів на зразок *Києво-Могилянської колегії*, сприяв заснуванню в цих князівствах друкарень. У 1697 у Валахії було видано граматику *М.Смотрицького*, яка послужила зразком і для першої румунської граматики. Після поразки під Полтавою на території Молдовського князівства деякий час перебували гетьман України І. Мазепа (помер pobl. Бендер) та його наступник *П.Орлик*.

У 17 ст. розгорнулася боротьба за Трансільванію між Османською імперією та імперією Габсбургів, яка в 1690 завоювала трансільванські землі. Габсбурзьке володарювання не поліпшило становище православних волохів у цьому краї. В 1784 у Волощині відбулося селянське повстання під проводом Хорії, Клошки і Крішана. З поч. 18 ст. посилювався інтерес до Дунайських князівств з боку Московського царства. Молдовський господар Дмитро Кантемир уклав з царем Петром І союзний договір, і молдовські війська воювали на боці Московської держави проти турків під час *Прутського походу 1711*. Похід закінчився поразкою московських військ, що ще більше посилювало політичну залежність Дунайських князівств від Османської імперії. Порта стала призначати господарями своїх безпосередніх ставлеників - представників багатих грецьких родин, що жили у Стамбулі (т.зв. фанаріотів).

У другій пол. 18 ст. поживалася торгівля князівств з українськими землями. Після зруйнування російським урядом Запорозької Січі 1775 частина козаків переселилась у пониззя Дунаю, де заснувала *Задунайську Січ*. Протягом другої пол. 18-19 ст. Дунайські князівства стали об'єктом суперництва Росії, Австрії й Туреччини, ареною російсько-турецьких воєн. Зокрема, воєнні дії Росії й Австрії проти Туреччини 1774 призвели до захоплення Австрією Буковини (за винятком Хотинського повіту). За *Ясським мирним договором 1791* лівобережні райони Молдови приєднала до себе Росія, кордон князівства пройшов по Дністру За *Бухарестським мирним договором 1812* до Росії відійшли українські землі між Прутом, Дністром і гирлом Дунаю (у т.ч. і Хотинський повіт), які до того входили до складу Молдовського князівства.

У 1821 у Валахії розгорнувся антиосманський національно-визвольний і антифеодальний рух під керівництвом Тудора Владмиреску, підтриманий грецьким загоном, який очолював видатний діяч національно-визвольного руху Греції Д.Іпсіланті. Повстанці здобули ряд перемог над турецькими військами, але сили були нерівні. Провідники повстання розраховували на підтримку "єдиновірної" Росії, проте імператор *Олександр І* відмовив у допомозі. Це викликало замішання серед повстанців і чвари між обома керівниками, внаслідок яких Владмиреску було вбито. Повстання зазнало поразки, однак воно призвело до ліквідації влади господарів-фанаріотів у Дунайських князівствах.

Після російсько-турецької війни 1828-29 й укладення Адріанопольського миру 1829 права князівств розширилися. Російська імперія встановила свій фактичний протекторат над Молдовою та Валахією, хоча й зберігалася їх васальна залежність від Порти. Революційні події 1848 в Європі охопили обидва князівства, а також Трансільванію. Набрал розмаху селянський рух. У Молдові революційні виступи були придушені російськими військами, у Валахії - турецькими та російськими, у Трансільванії - австрійськими частинами. Значний вплив на долю Дунайських князівств справила Кримська війна 1853-56 і Паризький конгрес 1856. Росія змушена була повернути Молдові три повіти на півдні *Бессарабії*. Над Молдовою і Валахією було встановлено колективний протекторат великих 7 держав, хоча васальна залежність від Порти продовжувала зберігатися. Паризька конвенція 1858 надала князівствам автономію.

У серед. 19 ст. у князівствах розгорнувся рух за об'єднання Валахії та Молдови в одній державі. У 1859 обидва князівства фактично злучилися під владою князя Олександра Кузи, що поклало початок возз'єднанню румунських земель. У січні 1862 Національні збори обох князівств проголосили створення єдиної держави - Румунського князівства. У 1864 було ухвалено закон про аграрну реформу, який ліквідував кріпацтво і наділив селян землею. У грудні 1866 стався державний переворот, О.Кузу було повалено, і владу в свої руки взяла т. зв. потворна коаліція. Новим князем став один із німецьких принців Карл Гогенцоллерн-Зігмарінген, який одержав ім'я Кароля І

. У 1866 було ухвалено конституцію Р.

У російсько-турецькій війні 1877-78 Р. фактично брала участь на боці Росії. 9(21).5.1877 парламент проголосив повну незалежність Р. Згідно з рішеннями Берлінського конгресу 1878 Р. одержала міжнародне визнання як самостійна держава. Правда, Росія знову зайняла південні райони Бессарабії, зате до складу Р. ввійшла Північна Добруджа з Констанцою, що досі належали Туреччині. У 1881 Р. було проголошено королівством. Протягом останньої чверті 19 ст. при владі поперемінне перебували т. зв. історичні партії - консервативна і ліберальна.

У І Балканській війні 1912 Р. зберегла нейтралітет, проте вступила в ІІ Балканську війну на боці Сербії та Греції проти Болгарії. За Бухарестським мирним договором 1913 Болгарія передала до складу Р. Південну Добруджу. У Першу світову війну 1914-18 Р. вступила в серпні 1916 на боці Антанти. Однак уже у листопаді три чверті території країни (у т.ч. Бухарест) були окуповані австро-німецькими військами. У грудні 1916-січні

1917 лінія фронту встановилася по р. Серет. У січні-березні 1918 Р. зайняла Бес-сарабію. Прем'єр-міністр УНР В.Голубович звернувся до румунського уряду з нотою протесту щодо включення до Р. земель, які були заселені переважно українцями (Пн. Бесса-рабія і землі між гирлами Дунаю та Дністра).

Після поразки Німеччини й розпаду Австро-Угорщини румунські війська, незважаючи на проголошення входження Буковини до складу єдиної Української держави та масові протести місцевого населення, 12.11.1918 окупували буковинські землі разом з Чернівцями. У січні 1919 на території захоплених Р. Хотинського і Сороцького повітів вибухнуло народне повстання проти окупантів (див. *Хотинське повстання 1919*). Повстанці створили керівний орган - Хотинську Директорію - і за короткий час сформували повстанську армію (бл. 30 тис. чол.). Директорія УНР допомогла повстанцям зброєю та військовим спорядженням, проте критичне становище на українсько-більшовицькому фронті не дозволило уряду УНР надати військову допомогу Хотинській Директорії. У кін. січня 1919 румунське командування, підтягнувши значні сили, придушило повстання. Бл. 4 тис. повстанців разом з 50 тис. біженців під натиском переважаючих сил ворога змушені були відступити за річку Дністер на Поділля.

Захопивши Бессарабію та Буковину, румунські війська у грудні 1918 вступили в Трансільванію, яка була також приєднана до Р. У 1919 румунські підрозділи брали участь у ліквідації комуністичного режиму в Угорщині.

Відповідно до Сен-Жерменського, Тріанон-ського та Нейського мирних договорів, за Р. були закріплені Трансільванія, Банат, Південна Добруджа і Буковина. Паризький протокол 1920, підписаний державами Антанти, визнав приналежність Бессарабії до Р. У результаті цих набутків територія Р. збільшилася більш ніж удвічі, а населення - мало не втричі. Р. стала багатонаціональною державою. Зокрема, з 18 млн. жителів 1,2 млн. становили українці. Однак в економічному відношенні вона залишалася переважно аграрною, досить відсталою країною.

Українське населення не хотіло миритися з окупаційним режимом Бухареста, його соціальною і національною політикою. У вересні 1924 нове велике народне повстання охопило Ізмаїльський і Аккерманський повіти на півдні Бессарабії (див. *Татарбунарське повстання 1924*), яке жорстоко придушила румунська регулярна армія.

На загарбаних землях Буковини і Бесса-рабії румунські власті встановили жорстокий окупаційний режим. Бухарест форсовано проводив на цих українських землях політику примусової румунізації місцевого населення. Вже до 1927 було ліквідовано українське шкільництво, закрито культурно-просвітницькі заклади, періодичні видання, заборонялося вживати українську мову. Зазнавала переслідувань й українська церква.

У 1921-22 в Р. ухвалено закони про аграрну реформу, згідно з якими частина поміщицьких земель за викуп передавалася селянам. У 1923 прийнято ліберальну конституцію, яка запроваджувала загальне виборче право (для чоловіків) і проголошувала демократичні свободи. У 1938 король Кароль II здійснив державний переворот. Встановивши свою диктатуру, він запровадив антидемократичну конституцію, яка значно звужувала права і свободи громадян, та розпустив парламент.

Після поч. Другої світової війни зовнішньополітичне становище Р. набагато ускладнилось. На ультимативну вимогу СРСР румунський уряд змушений повернути до складу УРСР Бессарабію і Північну Буковину. За другим Віденським арбітражем (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) до Угорщини відійшла Північна Трансільванія, а в серпні 1940 Болгарії передано Південну Добруджу.

У вересні 1940 на зміну королівській диктатурі у Р. до влади прийшла орієнтована на Німеччину диктатура фашистського типу. Після проголошення королем сина Кароля II Міхая і влада в країні фактично перейшла до рук генерала І.Антонеску. В жовтні за погодженням з бухарестським урядом до Р. були введені німецькі війська. У листопаді 1938 Р. приєдналась до Троїстого пакту. Під час радянсько-німецької війни 1941-45 режим Антонеску взяв участь у військових діях проти СРСР. За домовленістю з керівництвом райху повернули Бессарабію й Північну Буковину, а також передали управління над українськими землями між Дністром і Південним Бугом, які були включені до складу Р. як окрема провінція під назвою *Трансністрія*. На Буковині і в Бессарабії у 1943—44 вела боротьбу проти загарбників *Буковинська Українська самооборонна армія*, діяли підпілля ОУН, радянські партизанські загони та підпільні групи. Навесні 1944 радянська армія вступила на територію Р. 23.8. 1944 в Бухаресті відбувся антидиктаторський переворот, підготовлений королівським двором, антинімецьки настроєною верхівкою армії та кількома антифашистськими партіями, включаючи Компартію (КПР). 24.8.1944 Р. оголосила війну фашистській Німеччині. Новий румунський уряд підписав 12.9.1944 з державами антигітлерівської коаліції угоду про перемир'я, згідно з якою СРСР повернув собі Бессарабію і Північну Буковину, однак Р. поверталась Північна Трансільванія.

Після звільнення території Р. від гітлерівців фактична влада в країні опинилася в руках Союзної контрольної комісії, створеної для нагляду за виконанням Р. умов перемир'я. СКК, яку очолювали радянські представники та радянські військові, надали всіляку підтримку Компартії, поступово просуваючи її до влади. Під їхнім тиском у березні 1945 король змушений призначити новий уряд, в якому комуністи та їхні прихильники посіли головні пости. Навесні 1945 проведено земельну реформу: експропрійовано великі землеволодіння й поділено їх між сільськогосподарськими робітниками та малоземельними селянами. У листопаді 1946 відбулися сфальсифіковані комуністами парламентські вибори, на яких перемогу здобули Компартія та її союзники. У 1947 підписано мирний договір з Р., згідно з яким контингент радянських військ

залишався в Р. до 1958. У сприятливих для себе умовах комуністичний режим посилив політичні переслідування, опозиційні партії були розпущені, окремих їх керівників засуджено до тривалих термінів ув'язнення. У кін. грудня 1947 короля Міхая I примусили зректися престолу й емігрувати, а Р. проголошено "народною республікою". У 1948 в країні було остаточно встановлено залежний від СРСР тоталітарний комуністичний режим. Вся повнота влади в країні зосередилась у руках Компартії (в 1948-65 -Румунська робітничка партія) та її лідера Георге Георгіу-Дежа і було проголошено курс на "соціалістичне будівництво". У 1948 прийнято першу, а вже в 1952 - другу конституцію Румунської Народної Республіки. Приватну власність експропрійовано, практично всю економіку одержавлено. У 1949 розпочато проведення примусової колективізації сільського господарства, завершене на зламі 1950-60-х років. У країні шаленів політичний терор, який став причиною загибелі бл. 700 тис. чоловік.

У 1965 керівником партії й держави став Ніколае Чаушеску, який спрямував усі зусилля на "вдосконалення" політичної системи тоталітарної держави й зміцнення своєї особистої влади. У 1965 прийнято нову конституцію, в якій зафіксовано роль Компартії як "керівної сили суспільства". Держава стала називатися Соціалістична Республіка Румунія, було встановлено пост президента *СРР*, який теж посів Н.Чаушеску. Економічний розвиток Р. у 1950-70-х роках відзначався високими темпами, однак на зламі 1970-80-х років у народному господарстві виникли серйозні труднощі. Становище народу погіршувалось, це викликало дедалі більшу соціальну напруженість.

Початок революційних подій у державах Східної Європи, т.зв. оксамитові революції, прискорили падіння комуністичного ладу і в Р. 15.12.1989 у м. Тімішоара, що на заході Р., відбулися багатотисячні антиурядові демонстрації, які жорстко розігнали поліція та підрозділи служби безпеки. Внаслідок сутичок між учасниками акцій протесту і силами безпеки сотні демонстрантів загинули. Через деякий час хвиля протестів проти існуючого режиму охопила всю країну. Після запеклих боїв між повсталим народом, на бік якого стали армійські підрозділи, і загонами політичної поліції 22.12.1989 революція перемогла. Комуністичний диктатор Н.Чаушеску був заарештований і за вироком військового трибуналу розстріляний. Влада в країні перейшла до сформованого під час повстання Фронті Національного Порятунку (ФНП). Іон Ілієску, який очолив ФНП, був проголошений тимчасовим президентом країни. Компартія розпалась і перестала існувати, а ФНП оформився як лівоцентристська партія соціал-демократичної орієнтації. У травні 1990 відбулися вільні вибори до нового, двопалатного парламенту та вибори президента країни. Главою держави обрано І.Ілієску, за якого проголосувало 85 % виборців. ФНП, лідером якого був І. Ілієску, здобув у новому парламенті 233 місця, що складало 66,3% від загальної кількості депутатських місць. У листопаді 1991 парламент країни прийняв нову конституцію, яка проголосила Р. правовою, демократичною і соціальною державою. У вересні 1992 відбулися нові парламентські вибори, які суттєво не змінили розстановки політичних сил.

Пріоритетним напрямом зовнішньої політики Р. після відновлення демократичного ладу стало прагнення увійти до європейських економічних та військово-політичних структур - Європейського Союзу і НАТО. Близькі відносини встановилися з Республікою Молдова. Після визнання Р. незалежності України між обома державами встановлено дипломатичні відносини. Протягом 1991-96 Україною та Р. було підписано ряд міждержавних та міжурядових угод. Обидві держави брали активну участь у процесі мирного врегулювання збройного конфлікту у Придністров'ї. З 1993 парламентарії України та Р. плідно співпрацюють у Парламентській Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС), до якої входять представники країн Чорноморського басейну. Разом з тим в українсько-румунських взаємовідносинах існували певні суперечності щодо територіальних питань, які перешкождали укладенню великомасштабного політичного договору між обома країнами. Румунська сторона наполягала на включенні до преамбули договору осуду сторонами пакту Молотова-Ріббентропа, заперечувала положення радянсько-румунського договору 1961, який встановлював між обома державами кордон по дельті Дунаю з включенням до території СРСР, а, отже, України о.Зміїний. Румунський уряд ставив під сумнів приналежність Північної Буковини та частини колишньої Бессарабії до України. Українська ж сторона зазначала, що однією з подібних проблем може бути й ставлення сторін до окупації Румунією частини українських земель в 1918 та до секретного договору між Антонеску і Гітлером щодо поділу України під час Другої світової війни.

Враховуючи зацікавленість Р. до вступу в європейські структури (а однією з обов'язкових умов приєднання до них є відсутність у країн-кандидатів будь-яких територіальних та ін, претензій до якихось держав), румунська сторона в остаточному підсумку зняла свої застереження щодо України. Це уможливило підписання в червні 1997 у Констанці президентами України і Румунії Л.Кучмою та Е.Константинеску Договору про дружбу, добросусідство та партнерство між обома державами. У ньому підтверджено існуючу лінію державного кордону та проголошено принципи його недоторканності в майбутньому. У договорі засуджено "акти тоталітарних і військово-диктаторських режимів".

За оцінками дослідників, у Р. проживає 250-300 тис. українців. У Південній Буковині (Сучавський повіт) і Марамароцині (Мара-муреський повіт) вони є автохтонним населенням. Крім того, українці проживають у Банаті (переселенці 18-19 ст. із Закарпаття й Галичини) та Добруджі (нащадки козаків Задунайської Січі). Українське населення здебільшого зайняте у сільськогосподарському виробництві. У довоєнній Р. будь-які прояви українського національного життя зазнавали переслідувань. У післявоєнні роки в Р. було чимало зроблено у справі відродження української культури й освіти. Розбудовано шкільництво з навчанням українською мовою (120 народних шкіл із близько 10 тис. учнів). Створено українські бібліотеки, клуби,

колективи художньої самодіяльності. Видавалась україномовна література й преса. З другої половини 1950 років національна політика румунського комуністичного режиму стала змінюватися в бік асиміляції нерумунського населення. Поступово було ліквідовано українське шкільництво й культурні осередки. Це, а також масова міграція української молоді в міста, сприяло денаціоналізації української людності. Правда, згідно з конституцією 1965 у Сучавському та Марамуреському повітах було створено Ради трудящих української національності, котрі (як і аналогічні ради інших національних меншин) мали сприяти розв'язанню проблем розвитку освіти, культури тощо. Проте ці ради залишалися чисто бюрократичними установами. Деяко змінилося становище українців після повалення комуністичного режиму. У 1989 створено Союз українців Румунії - громадську організацію, що має репрезентувати інтереси українського населення. Виходить газета "Вільне слово", українською мовою видаються два журнали, книжки. У румунських школах є класи з викладанням українською мовою. Пожвавилось громадське та культурне життя українців. У вересні 1993 в Сучавському повіті відбувся фестиваль української культури, організатором якого став Союз українців Румунії. Однак і сьогодні суттєвою перешкодою у розвитку національно-культурного життя української громади є хвиля шовіністичних настроїв, що охопила певні верстви румунського суспільства. Більшість українців Р. за віросповіданням - православні, належать до Румунської православної церкви. У Сегеті створено український вікаріат, який займається розв'язанням релігійних проблем.

Г. Кипаренко (Львів).

РУМЧОРОД - скорочена назва Центрального виконавчого комітету Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу. Події *Лютневої революції 1917* у Росії призвели до створення великої кількості організацій класового типу, зокрема Рад. Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, перебравши на себе функції всеросійського координаційного центру, намагалась встановити контроль над країною шляхом створення великих регіональних осередків представницької влади. Продовжуючи імперські традиції, але вже "в інтересах революції", виконком Петrorади поділив територію України на три великих обласних утворення (не збігалися з етнічними кордонами України) з центрами у Києві, Харкові і Одесі. Навколо Одеси мали об'єднатися Ради, що були створені в губерніях, які входили до Одеського військового округу -Херсонська, Таврійська, Бессарабська, частково Подільська, Волинська і Катеринославська, а також Ради Румунського фронту і Чорноморського флоту. Координуючим органом цього об'єднання став Р., обраний на з'їзді Рад 10-27.5.(23.5-9.6) 1917 в Одесі. До грудня 1917 діяльність Р. перебувала під впливом російських меншовиків та есерів (із 127 членів тільки 4 були більшовиками). Р. підтримував *Тимчасовий уряд* і співпрацював з губернською радою (орган Української Центральної Ради), засудив жовтневий переворот 1917 у Петрограді. За вказівкою РНК Верховний головнокомандувач російських і більшовицьких військ М.Криленко 3(16). 12.1917 оголосив про розпуск Р. Більшовицький центр наполягав на створенні нового Р., який стояв би на більшовицькій платформі. На поч. січня 1918 на II з'їзді Р. [10(23). 12.1917-23.12.1917 (5.1.1918)] під тиском більшовицьких делегатів, очолюваних В. Володарським, було обрано новий Р. Новий виконком, головою якого став російський більшовик *В.Юдовський*, складався із 180 чоловік - 70 більшовиків, 55 лівих есерів, 23 представників селянських організацій. У серед. січня 1918 Р. підняв антидержавний заколот проти *Української Центральної Ради* і за підтримки збільшовизованих фронтових частин 17.(30).1.1918 захопив владу в Одесі. Проголосив себе найвищим органом влади в області і на Румунському фронті, взяв на себе керівництво військовими частинами фронту і Одеського військового округу. Р. активно боровся за встановлення радянської влади у Молдові та на Півдні України. Брав участь у переговорах Раднаркому РСФРР з румунським урядом, які завершилися підписанням на поч. березня 1918 договору про виведення румунських військ з Бессарабії (згодом Румунія порушила договір). Видавав газету "Голос революції" [виходила з 1.(24).7.1917 до березня 1918]. У березні 1918 українські та австрійські війська, згідно з умовами *Берестейського миру 1918*, зайняли Одесу і відновили владу УЦР Р. був евакуйований на схід, 24.3. переїхав у Ростов-на-Дону, 2.4. - в Єйськ. У травні 1918 припинив свою діяльність.

О. Фесик (Одеса).

РУМ'ЯНЦЕВ-ЗАДУНАЙСЬКИЙ ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ [4(15).1.1725-8(19).12. 1796]-російський полководець, державний діяч, генерал-фельдмаршал (1770), граф (з 1744). Н. у Москві. Військову службу розпочав у гвардії з 1740. Під час російсько-шведської війни 1741-43 перебував у чині підло-ручника в діючій армії у Фінляндії. З 1743 -командир воронезького піхотного полку. Під час Семилітньої війни 1756-63 командував бригадою та дивізією, брав участь у боях під Гросс-Егерсдорфом (1757) і Кунердорфом (1759), керував облогою фортеці Кольберг (1761). У 1764 призначений президентом другої *Малоросійської колегії* і генерал-губернатором Малоросії. Обіймаючи ці посади, рішуче проводив колоніальну політику російського уряду щодо *Гетьманщини*, спрямовану на остаточну ліквідацію політичної автономії України. За розпорядженням Р.-З. було проведено реформи козацької служби, податкової системи (запроваджено подушний податок), поштової справи, здійснено перепис майнового стану населення Лівобережної України. В період правління Р.-З. ліквідовано сотенно-полковий устрій (1781) і запроваджено загальноімперську систему адміністративно-політичного управління (поділ на намісництва; 1781-83): скасовано українські козацькі полки і створено замість них регулярні карабінерські полки за російським зразком, поширено на Україну дію "Жалуваної грамоти дворянству" (1785), остаточно покріпачено українських селян (1783), проведено секуляризацію монастирських маєтків (1786). Володів величезними маєтками у Лівобережній Україні. Влітку 1770 війська на чолі з Р.-З. розбили турецьку армію під Рябою Кобилою (курган на західному

березі р.Прут), на річках Ларга і Кагул, зайняли лівий берег нижньої течії Дунаю. У 1771 і 1773-74 вів бойові дії в Болгарії, змусив Туреччину укласти *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774* (за це Р.-З. отримав титул графа і прізвище "Задунайський"). Під час російсько-турецької війни 1787-91 командував армією (більшість солдатів становили українці), однак через конфлікт з *Г.Потьомкіним* і особисту неприязнь до нього *Катерини II* усунений від командування. У 1794 Р.-З. очолив російські війська, що діяли у Польщі. Похований в Успенському соборі *Києво-Печерської лаври*.

І. Підкова (Львів).

РУМ'ЯНЦЕВСЬКИЙ ОПИС МАЛОРОСІЇ 1765-69 (Генеральний опис Лівобережної України, Генеральний опис Малоросії) - перепис майнового стану населення *Лівобережної України* (пізніше Чернігівської, Новгород-Сіверської і Полтавської губ.) з метою запровадження підвищеного державного оподаткування і розповсюдження на українські землі загальноімперського законодавства. 4(15). 11.1763 Катерина II підписала указ про перепис в Україні, відповідно до якого Сенат розробив інструкцію про порядок перепису. Проведений за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії графа П.Рум'янцева. Розпочався у жовтні 1765 і припинений наказом П.Рум'янцева 10(21).2.1769 у зв'язку з вступом Росії у війну з Туреччиною. Перепис проводився у полках і сотнях, і, за винятком Київського полку, не був закінчений. У кожному полку для проведення перепису було створено спеціальну комісію на чолі з російським офіцером. р.о. містив дані про чисельність і склад населення, опис населених пунктів (міст, містечок, слобід, сіл, хуторів), коронних, урядових, монастирських і церковних земель, поміщицьких і старшинських маєтків, козацьких володінь, відомості про хліборобство, скотарство, промисли населення, торгівлю, а також опис промислових підприємств (із зазначенням розміру прибутків від них). Наводилися дані про повинності і податки. Окремо подавалися документи, що підтверджували права на володіння населеними пунктами і прилеглими землями з серед. 17 ст. (царські грамоти, гетьманські універсали, купчі, заповіти, дарчі записи тощо). р.о., матеріали якого збереглися не повністю, подає відомості про 3,5 тис. населених пунктів. Матеріали перепису містять важливі відомості з історії соціально-економічних і суспільних відносин у Лівобережній Україні в 1760 роках. Зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві.

М.Пасічник (Львів).

"РУСАЛКА" -літературно-науковий тижневик народовецької студентської громади у Львові. Виходив щосуботи з 1.1 до 2.4.1866 за редакцією *В.Шашкевича*. Тижневик був започаткований як спадкоємець народовських часописів "Нива" та "Мета". Крім продовження розпочатої у "Меті" праці "Критичний огляд української драматичної літератури" *О.Кониського*, часопис друкував статті з природознавства *І.Верхратського*, художні твори українських письменників, переклади з чеської та французької. Вийшло 12 номерів загальним обсягом 96 сторінок.

Н. Федорович (Львів).

"РУСАЛКА" - газета, що видавалася для жінок у 1868-70 у Львові. Виходила двічі на місяць. Видавець та редактор *С.Шехович*. Друкувався *язичієм*. У двотижневику публікувалися художні твори, ліричні поезії, подавалася світська хроніка, корисні поради з ведення господарства, друкувалися замітки про болгар, чорногорців, французів, повідомлялося про становище жінок в Англії та Німеччині, намір львів'янок створити вищу жіночу школу. Вийшло 24 номери.

Н. Федорович (Львів).

"РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ" - український альманах, виданий *"Руською Трійцею"* у Буді (тепер Будапешт, Угорщина) в 1837, Містить українські народні пісні з передмовою *І.Вагилевича* (зокрема, про Морозенка, Коновченка, Довбуша, про взяття козаками Варни, веснянки, колядки); твори *М.Шашкевича*, *І.Вагилевича* та *Я.Головацького*; переклади сербських народних пісень та уривків із "Кроледворського рукопису" *В.Ганки*; анотований покажчик давніх рукописів бібліотеки Онуфріївського василіанського монастиря у Львові; українську грамоту 1424 та рецензію *М.Шашкевича* на фольклорний збірник *Й.Лозинського* "Руське весілля". Девізом книги стали слова *Я.Коллара*: "Не тоді, коли очі сумні, а коли руки дільні, розцвітає надія". У передмові ("Передслов") *М.Шашкевич* розцінив альманах як явище загальноукраїнського національно-культурного відродження, вітав почин Наддніпрянської України щодо розвитку нової літератури, закликав галицьких громадсько-культурних діячів підтримати, збагачувати та розвивати її. "Р.Д." стала маніфестом національного відродження і засвідчила початок нової літератури на західноукраїнських землях. За словами *І.Франка*, збірка "була свого часу явищем наскрізь революційним".

Ф. Стеблій (Львів).

РУСИНИ - один з історичних етнонімів українців поряд з такими, як руські, руси, русинці, руснаки, русаки, роси, малороси, південнороси, карпатороси, угроруси та ін. Різновидність цих та ін. назв, на думку *М.Грушевського*, "не має особливого значення.., вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити сьому народові". Назва Р. зустрічається у 1352 в угоді литовсько-руських князів з королем польським *Казимиром III Великим* та мазовецькими князями. У пізніший період термін Р. (паралельно з формами руський, руські) вживався як назва українців аж до 19 ст., а в Галичині, на Буковині та в Закарпатті-до 20 ст. У "Хроніці..." *М.Стрийковського* (написана до 1582) фіксувалися назви русак, русаци. *І.Вишенський*, який підписував свої послання "Іоанн русин, реченно

Вишенский”, користувався також словом русинці (“убогие русинци поклонитися не хотели”). Як національна назва, Р. зустрічаються у документах 17 ст. волинського походження: “скорь русинь ляховицу возмет, то зараз до Риму от верных отступивше, праве згинет” (поч. 17 ст.); “... и кого одно напали, абы толко был русин, без вшелякого пометованя шаблями, киями, и цеглами, албо рачей каменями побили, потовкли и помордовали” (1634). Б.Хмельницький називав свій народ руським, руської віри, а територію його розселення Руссю: король повинен присягнути “народові руському” і попереджав польський уряд, що “чвари не припиняться доти, поки Русь не буде такою, якою вона була з давніх часів”. Самоназва Р., очевидно, викликала дуже ранню форму в середньовічній латині: Rutheni та в давньо-німецькій мові: Ruthenen (Лямберт з Герсфельда, 1075; Галл Анонім, 1089): “regnum Ruthenorum”, “Daniel Ruthenorum rex” та ін.

Паралельно в ті часи в латинській писемності як назву країни писали також Rusia, Ruscia, в німецькій - Reussen.

Після входження західноукраїнських земель до складу Австрії (1772, 1774) слово Ruthenen стало німецьким відповідником українського Р. У Галичині і Буковині фактично до 1907, а в Закарпатті - аж до 1938 назвою “русини” українці виділяли себе з-поміж своїх сусідів та ін. націй, відносячи себе до руського (малоруського, південноруського) народу, що зайняв територію від Тиси до Кубані і від Прип'яті до Чорного моря. Через неї Р. виявляли свою національну гордість, що підкреслювали у своїх творах *О.Духнович, М.Шашкевич, І.Франко*.

Народоназви руські, малороси, южнороси та ін. у Наддніпрянській Україні у першій пол. 19 ст. поступово витісняються етнонімом українці, утвореним від давньої назви України. Документи *Кирило-Мефодіївського братства*, народознавчі праці *М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича*, публіцистика *М.Драгоманова*, літературна творчість українських письменників другої пол. 19 ст. підготували ґрунт для закріплення народоназви “українці”, яка поширювалася лише на “руських” України, і, таким чином, чітко виокремлювала українців з-поміж ін. “руських” народів царської Росії, ламаючи імперську ідею “общерусскости”, підкреслювала самотність і окремішність українського народу.

Потребу розриву з “общероссами”, до яких відносили себе західноукраїнські москвофіли (див. *Москвофільство*), зокрема, і в самоназві глибоко відчували національне свідомі громадсько-політичні сили Галичини. Прийняття спільної самоназви, що вже утвердилася у Наддніпрянщині, вимагала ідея соборності України. Проте розуміння політичними силами необхідності офіційної зміни самоназви народу не означало одночасної відмови від етноніму Р. та етноприк-метника “руські”. Ще під час польського перепису населення 1931 бл. 1200 тис. галичан визначали “руську” мову як рідку. Події Другої світової війни остаточно витіснили вживання у Галичині та на Буковині народоназви Р. У Закарпатті, а також на Пряшівщині у складі *Словаччини* на побутовому рівні етнонім Р. і після війни використовувався населенням, хоча в національній самоідентифікації “руське” населення відносило себе до українців.

У кін. 1980 - поч. 90-х років певними силами, як в Україні, так і за її межами, робилися спроби реанімувати у Закарпатті і Пряшівщині народоназву Р. Надаючи кампанії політичного забарвлення, проголошувалася національно-культурна окремішність Р. від українського народу, лунали заклики до виходу зі складу України, входження до ін. держав (Словаччини, Угорщини) або ж створення власного державного утворення. Одночасно говорилося про необхідність рятувати “руську” мову від українізації, переведення її на латинську графіку. У лютому 1990 в Ужгороді утворилося “Общество подкарпатских русинов”, що у 1993 сформувало т. зв. Временное правительство Подкарпатской Руси. У США ідею політичного русинства (карпаторусинства) пропагує проф. П.-Р.Магочі, за підтримки якого видано розмовник “Бесідуймо по-руськи”. Намагання певних політичних сил використати деяку етнографічну специфіку краю, локальні особливості народної культури гуцулів, бойків, лемків та історичний етнонім Р. у політичних цілях з метою розпалювання сепаратистських настроїв, носять популістський характер і не можуть мати історичної перспективи.

С. Макарчук (Львів).

РУСИН ПАВЛО (1470-1517)-український, польський і німецький поет, видавець, коментатор античних письменників. Н. у містечку Кроєному поблизу Перемишля. У польській історії літератури Р. ототожнювали з Павлом Процлером. Щодо походження поета існують різні гіпотези. В.Вітковський доводив німецьке походження поета. До цього схилилися і деякі українські дослідники, зокрема Г.Нудьга. На думку російського славіста І.Голенищева-Кутузова, Р. був українцем (звідси “Русин” у формі прізвища). У 1491 Р. розпочав навчання у Краківській академії-у списку студентів зустрічається запис “Paulus Ioannis de Krosna Premisliensis”. У 1500 здобув у Грейфсвальдському ун-ті (Померан'я) ступінь бакалавра. Згодом навчався у Краківській академії, де 1506 став магістром вільних мистецтв. Десять років (з перервами) Р. коментував у стінах цього навчального закладу твори римських поетів - “Енеїду” Вергілія, “Про викрадення Прозерпіни” Клавдіана, “Фарсалії” Лукана та ін. Творчість і педагогічна діяльність Р. справили помітний вплив на формування ренесансної латиномовної поезії Речі Посполитої. У свою чергу, остання відіграла значну роль у становленні українського віршування, зокрема його польсько-латинського крила. Найбільш ранні із збережених творів Р. датуються 1507-08 (дійшли до нас у складі рукописного кодексу бібліотеки Вроцлавського ун-ту) - 24 вірші і трактат, присвячений коментуванню “Парадоксів” Цицерона. Жоден із цих творів не увійшов до збірки, яку Р. видав у Відні на кошти угорського магната Габріеля Перени. Окремі твори Р. публікувалися і пізніше. Р., займаючись видавничою діяльністю, підготував до друку книгу сатир Персія (Краків, 1508), а в 1512 у Відні видав панегіричну поему Яна Паннонія на честь Гваріна.

Наприкін. 1517 р., утікаючи від епідемії чуми, що лютувала в Кракові, помер у дорозі.

“РУСЛАН” - щоденна суспільно-політична газета консервативного народовецького напрямку, що видавалася під керівництвом О.Барвінського у Львові в 1897-1914. “Р.” був офіційним друкованим органом Католицького руського-народного союзу (з 1911 -*Християнсько-суспільної партії*). Друкувалися матеріали про події суспільно-політичного життя, зокрема інформація про діяльність Галицького сейму та парламенту у Відні, громадські організації тощо. Публікувалися також художні твори, переклади з польської, німецької, чеської, угорської, французької, датської, наукові розвідки, спогади, листування. Серед публікацій: “Ярошенко” О.Маковея, новели Б.Лепкого, оповідання Д.Мордовця, твори *О.Кониського, М.Старицького, Л.Лопатинського, Я.Гординського, П.Карманського*, переклади з відомих європейських поетів 19 ст. В.Щурата, дослідження А. Метлинського про українську мову та *К.Студинського* про творчість Т.Шевченка, історичні розвідки про українських гетьманів *І.Нечуя-Левицького*, спогади О.Барвінського та О.Левицького, публікація О.Барвінським “Матеріалів до національно-політичного і культурного руху русинів” (листи О. і В.Барвінських, М.Грушевського, С.Качали, І.Нечуя-Левицького, В.Навроцького, О.Огоновського, Т.Окуневського, М.Старицького, Ю.Федьковича, М.Шашкевича та ін.). Редагували газету: Т.Барановський (1897), С.Кульчицький (1897-98), Л.Лопатинський (1898-1907), С.Горук (1907-14), В.Барвінський (1914).

Н. Федорович (Львів).

РУСОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (7.2.1847 -8.10.1915)- український земський статистик, етнограф, громадський діяч. Н. у Києві. У 1868 закінчив історико-філологічний ф-тет Київського ун-ту. Ще під час навчання в ун-ті був членом Старої громади. Кілька років працював викладачем гімназії у Києві, займався етнографією та видавничою діяльністю. Протягом 1854-76 співпрацював у газеті “Киевский телеграф”, був активним членом *Південно-Західного Відділу Імператорського Російського географічного товариства*. Неодноразово виїжджав на навчання за кордон. У 1878-80 працював у Ніжинському земстві. В наступні роки Р. керував оціночно-статистичною роботою в Херсонській і Харківській губерніях. У 1893-98 розробляв економічний баланс Чернігівської губ. У 1899-1902 завідував статистичним бюро Полтавської губ., організував подвірний перепис Полтавської губ. та оціночний опис її повітів і міст. У 1902 змушений залишити Полтаву і перебратись до Петербурга. У 1902-09 очолював статистичний відділ Петербурзької страхової контори, працював у статистичній комісії Вільного економічного товариства. В 1909 повернувся в Україну, викладав статистику в Київському комерційному ін-ті. Автор понад 50 праць, основні з яких: “Кобзарь Вересай, его музыка и песни, которые исполняются им” (1874), “Русские трактаты в конце 17 и начале 18 веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия” (1876), “Нежинский уезд: статистико-экономическое описание” (1880), “Торбанисты Грегор, Кастан и Франц Виторды” (1892), “Описание Черниговской губернии” (тт. 1-2, 1898-1899), “Статистика украинского населения Европейской России” (1916) та ін. Писав також розвідки про творчість *І.Котляревського, М.Лисенка*. Під час перебування у Празі 1875-76 редагував разом з Ф.Вовком перше видання Шев-ченкового “Кобзаря” (у 2-х тт.), з яких російська цензура пропустила лише перший том.

О. Рибак (Львів).

РУСОВА СОФІЯ ФЕДОРІВНА (дівоче прізвище-Ліндфорс: 18.2.1856-5.2.1940)-українська громадсько-освітня діячка, педагог, одна з організаторів українського жіночого руху. Дружина *О.Русова*. Н. у с.Олешні на Чернігівщині (тепер Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.). З 9 років жила у Києві, де в 1871 закінчила гімназію. Часто була серед патріотично настроєної української інтелігенції, зокрема, Лисенків, Старицьких та ін. З 1871 разом з сестрою Марією вела в Києві перший дитячий садок і позашкільну освіту для дорослих. У 1874-76 працювала у Петербурзі в українському земляцтві і допомагала чоловікові у підготовці видання “Кобзаря” у Празі в 1876. Згодом працювала на хуторі біля Борзни акушеркою, займалась культурно-освітньою роботою. З 1879 вчителювала в Олешні. В 1881 заарештована і ув'язнена за зв'язки з народовольцями, надалі перебувала під постійним наглядом поліції. Активно займалась громадською роботою у Київській громаді, Одеській Українській громаді, Харківському товаристві грамотності, була головою Національного комітету учителів, влаштовувала прилюдні народні читання, організувала таємні народні школи. З 1909 -викладач і професор на Вищих жіночих курсах А.Жекуліної та Фре-белівського педагогічного ін-ту в Києві. Співзасновниця і співредактор педагогічного журналу “Світло” (1910-14). З квітня 1917-член *Української Центральної Ради*. В період *Гетьманату* очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти Міністерства освіти Української Держави, активно займалась питанням дерусифікації шкіл. У 1922 емігрувала до Чехо-Словаччини. З 1923 - професор педагогіки *Українського педагогічного ін-ту ім. М.Драгоманова* у Празі. До 1938 очолювала діяльність Української національної жіночої ради. Померла у Празі. Найважливіші праці: “Дошкільне виховання”, “Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл”, “Методика колективного читання” (всі 1918-19), “Теорія і практика дошкільного виховання” (1924), “Дидактика” (1930), “Сучасні течії в новій педагогіці” (1932), “Роль жінки у дошкільному вихованні” (1934), підручники з географії і французької мови, спогади “Мої спомини” (1939), “Наші визначні жінки” (1934, 1945).

О. Рибак (Львів).

“РУССКАЯ НАРОДНАЯ ПАРТИЯ”-перша політична організація галицьких москвофілів. Заснована в 1900 за ініціативою *Руської Ради*. У 1909 в партії відбувся розкол на “старо-курсників” і “новокурсників”. Молоде радикальне покоління “новокурсників” на чолі з В.Дудикевичем і Д.Марковим стало на позицію національної

та культурної єдності з росіянами, прийняття російської літературної мови. "Старокурсники" (М.Король, Ю.Павенецький) виступали проти повного об'єднання з Російською імперією, декларуючи прихильність до Австро-Угорщини. Обидві організації та їх друковані органи вели боротьбу з українськими національними партіями, звинувачуючи їх у сепаратизмі, прагненні розколу "єдиного руського народу" та ін. У цій боротьбі орієнтувалися на уряд царської Росії, що викликало негативну реакцію з боку австрійських політичних кіл та репресивного апарату, і одночасно контактували з польськими партіями, розглядаючи їх як потенційних союзників у виступах проти "українофільства". У роки Першої світової війни 1914-18 москвофільські організації через переслідування з боку австрійських властей змушені були припинити активну політичну діяльність в Галичині і фактично розпалися. Однак у 1920-30-х москвофільство в Галичині знову поживалось. У листопаді 1923 було створено москвофільську "Русскую народную организацию".

О. Сухий (Львів).

"РУССКИЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ" - політична організація галицьких москвофілів. Створена у грудні 1918 у Львові. Співпрацювала з Міжпартійною радою. У 1918-20 відновила видання щоденної газети "Прикарпатська Русь" (ред. К.Вальницький; виходила у 1909-15). У 1921-22 видавала тижневик "Русь", а у 1922-23 - "Жизнь". На сторінках цих видань проводилась ідейна боротьба з українським національним рухом. У політичному плані "Р.И.К." орієнтувався на "білу" Росію, підтримував боротьбу з більшовизмом. У складі Добровольчої Армії А.Денікіна в бойових діях проти більшовиків брав участь військовий підрозділ, сформований галицькими москвофілами. У 1923 "Р.И.К." внаслідок внутріпартійної боротьби розпався на дві політичні організації-"Народну Раду" та "Русскую народную организацию" ("Галицко-русскую народную организацию").

Ю. Мороз (Львів).

"РУССКАЯ НАРОДНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ"-москвофільська політична організація у Галичині. Створена 1.11.1923 у Львові на "Русском народном съезде", який прийняв статут "Р.Н.О." та обрав керівні органи. Утворилася внаслідок розколу "Русского исполнительного комитета". Ініціатором створення партії виступив "Временный русский народный комитет", який створили у травні 1923 члени консервативного крила "Русского исполнительного комитета". Керівним органом "Р.Н.О." став "Русский Народный Совет", який очолив В.Труш (заст. голови-М.Бачинський). Друкований орган - газета "Русский голос" (видавалася у 1922-39 у Львові). Організація стояла на позиціях непримиренності до українського національного руху, а також до більшовизму. Водночас "Р.Н.О." підкреслювала свою лояльність щодо уряду Польщі, хоч і критикувала його за "способи колонізації та латинізації руського населення". Організація не змогла відновити довоєнного впливу москвофільства у Галичині. Старі ідеї, що їх сповідувала "Р.Н.О.", небажання враховувати нові реалії суспільно-політичного життя призвели до поступового занепаду організації. У 1926 від неї відійшла група під проводом М.Бачинського.у 1928 "Р.Н.О." внаслідок розколу припинила своє існування. Більш чисельна частина членів "Р.Н.О.", які стояли на поміркованих позиціях, заснувала Руську селянську організацію, а консервативна - Руську аграрну партію.

Ю. Мороз (Львів).

РУСТИКАЛЬНІ ЗЕМЛІ (лат. *rusticus* - селянський) - назва земельних угідь, що перебували у спадковому користуванні селян і населення аграрних містечок на території Австрійської монархії, поширена після 1772 на Галичину, після 1774-на Буковину. Верховна власність на Р.з. належала поміщикам -повним власникам домінікальних земель. З користування Р.з. випливали відносини феодалної залежності селян, їх повинності щодо поміщиків (панщини, данини, чинші та ін.) та державний земельний податок. Рядом законодавчих актів австрійського уряду (13.11.1783; 7.1. і 6.5.1785; 2.4.1787 для Галичини; 24.2.1787 для Буковини) заборонено зменшення площі Р.з. на користь домінікальних, причому при розмежуванні одних від других взято за основу стан фактичного володіння на 1.11.1786, який став вважатись нормальним. Проте поміщики не зважали на цю заборону і, за офіційними даними, лише в Галичині протягом 1787-1847 захопили 5,6% Р.з. Згідно губ. декрету від 25.11.1846 нормальним став вважатись розподіл на Р.з. ідомінікальні за станом на 1820, тобто, на час завершення складання т. зв. Францисканського земельного кадастру, внаслідок чого за поміщиками юридичне закріплено селянські землі, захоплені ними в 1787-1820. Під час *Революцій 1848* імператорськими декретами від 17.4. (для Галичини), 9.8. (для Буковини) і 7.9. (для всіх країв Австрійської монархії) скасовано феодалну залежність селян і Р.з. визнано селянською власністю, внаслідок чого поділ на Р.з. і домінікальні втратив колишнє значення.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬ (руси, роси, роді)-східнослов'янське населення, яке жило по берегах р. Рось - правої притоки Дніпра - в серед, і другій пол. I тис. н.е. Можливо, Р. мав на увазі готський історик Йордан (серед. 6 ст. н.е.), згадуючи про розоманів (росоманів) у своїй праці "Про походження та історію готів". Він підкреслював їхнє віроломство щодо готського короля Германаріха, якому вони підкорялись у числі ін. племен. Жінка з племені росомахів Сунільда була дружиною Германаріха. Існує припущення, що розомани - це "роські мужі". Про "народ рос" є свідчення в сирійських джерелах 6 ст. (Захарія Ритор). У давніх грецьких записах є назва "роді", яку акад. Б.Рибаков пов'язав з літописною назвою міста Родень. Перша письмова згадка про це місто належить до 980. Давній Родень був розташований на одній з високих гір Канівської гряди, на правому березі Дніпра, при гирлі р.Рось. Коли наприкін. 6-го ст. у Північному Причорномор'ї з'явилися кочові племена

аварів азіатського походження, то вже в 7 ст. слов'яни вступили в боротьбу з ними. В ході цієї боротьби в Середньому Подніпров'ї сформувалося об'єднання племен під назвою "Русь". Пізніше ця назва закріпилася за державним утворенням з центром у Києві, в якому провідну роль відігравали поляни. Згодом назва поширилася на всю територію держави Київська Русь. Про середньодніпровське походження назви "Русь" свідчать топонімічні назви в цьому районі, зокрема річок, назви яких мають корінь "рос" або "рус" (Рось, Росава, Роставиця, Русава тощо). Радянська історіографія спростувала твердження норманістів нібито термін "Русь" походить від назви норманського племені, яке в 9 ст. переселилось у Східну Європу, заснувало державу і дало їй свою назву (див. *Норманська теорія*). Сучасна офіційна історіографія починає відмовлятися від цього розповсюдженого і добре аргументованого погляду й намагається знайти походження терміна "Русь" на півночі Росії, в районі розселення ільменських слов'ян.

М. Пелецишин (Львів).

"РУСЬ" - 1) Газета народовського спрямування, що видавалася у Львові в 1867 за ред. Ф.Заревича. Виходила двічі на місяць. Подавалася інформація про культурне та політичне життя українців, доводилася необхідність впровадження української мови у школах та судах, видання українських творів та часописів. В одному з чисел *В.Шашкевич* висунув ідею спорудження пам'ятника Т.Шевченку у Львові. Газета друкувала художні твори українських письменників та переклади з європейських мов. Вийшло 76 чисел. 2) Релігійний двотижневик, що виходив у Львові в 1885-87 з додатком "Бібліотека проповідей". Редактор та видавець священник Л.Бобрович. Вийшов 21 номер.

Н. Федорович (Львів).

"РУСЬКА БЕСІДА" -1) Культурно-освітні товариства у Галичині в 1861-1939. Перша "Рб." заснована у Львові у січні 1861 Ю.Лаврівським на базі гуртка львівської інтелігенції "Молода муза". Згодом виникли такі товариства в Перемишлі, Станіславі, Тернополі та ін. містах (у 1891 було 34). Вони утримували клуби, театральні групи, читальні зали і бібліотеки, влаштовували концерти, літературно-музичні вечори, присвячені М.Шашкевичу і Т.Шевченку, зустрічі з гостями з Наддніпрянської України тощо. У віданні львівської "Р.б." перебував пересувний музично-драматичний театр (1864-1922). З 1913 товариства почали змінювати назву на "Українську бесіду" (1913-у Жовкві, 1929-у Львові). У 1920-30-х роках через переслідування польською владою кількість товариств зменшувалася. Товариства "Р.б.", будучи осередками національно-культурного, навіть політичного життя, сприяли піднесенню рівня освіти та культури, формуванню національної свідомості. Керівниками львівської "Р.б." були *Ю.Лаврівський* (1861-73), *В.Шухевич* (1895-1910), *Л.Шехович*, *І.Кокурудз* (1920-32), *Ю.Савчак* та *І.Копач*. 2) Перше українське культурно-освітнє товариство на Буковині (1869-1940). Засноване як товариство клубного типу за ініціативою єпископа *Е.Гак-мана* 26.1.1869 у Чернівцях. У перші роки існування перебувало під впливом москвофілів. У 1870-71 видавало журнал "Буковинська зоря". З приходом до керівництва товариством у 1884 народовців "Р.б." поступово перетворилася у громадсько-культурну та освітню організацію (офіційно з 1889). З поч. 1890-х років організувала філії й читальні в містах і селах Буковини (у 1914 було 9 філій і 150 читалень). Влаштовувала музично-літературні вечори, театральні вистави, концерти, лекції з історії, літератури, економіки, видавала календарі, газети і журнали. У 1875 "Р.б." відкрила при філософському ф-ті Чернівецького ун-ту кафедри української мови і літератури. За ініціативою "Р.б." виходила газета "Буковина", видавались щомісячні книжки: "Бібліотека для молоді, селян і міщанства" (1885-95), дитячий журнал "Ластівка" (1894-96), "Читальня" (1911-14), "Буковинський православний календар" (1874-1918), "Українська ластівка" (1933-38) та ін. "Рб." виступила засновником культурно-освітніх організацій "Міщанська читальня" (1880), "Народний дім", "Руська школа" (1887; з 1908 - "Українська школа"), "Буковинський боян" (1895), "Жіноча громада" та ін. У діяльності товариства активну участь брали *Ю.Федькович*, *С. і Г.Воробкевичі*, *Н.Кобринська*, *О.Маковей* та ін. Під час румунської окупації Буковини в 1918 всі філії і сільські читальні "Р.б." було закрито. У 1922-40 діяли лише у Чернівцях. Після захоплення буковинських земель радянськими військами діяльність "Р.б." повністю заборонена. Товариство у різний час очолювали *В.Продан* (1869-78), *С.Воробкевич* (1878-81), *О.Калужняцький* (1881-84), *Є.Пігуляк* (з 1884), *О.Попович* (з 1888), *М.Івашко* (1938-40).

Я. Дашкевич (Львів).

"РУСЬКА КРАЇНА" - офіційна назва анексованої Угорщиною частини Закарпаття у 1918-19. Після розпаду Австро-Угорської імперії Угорщина, захопивши більшу частину Закарпатської України, створила в грудні 1918 на територіальній основі з 4 колишніх жуп (Ужанської, Березької, Угочанської, Шариської) автономне утворення - "Р.к.". Комуністичний угорський уряд зберіг назву "Р.к.", створивши у Мукачевому Русько-Крайнський народний комісаріат. Після входження Закарпаття у травні 1919 до складу Чехословаччини, назву "Р.к." було замінено на *Підкарпатська Русь*.

"РУСЬКА ПРАВДА" - збірники норм давньоруського права, складені переважно в 11-12 ст; найважливіше джерело для вивчення суспільних відносин, історії та правової системи *Київської Русі*. Питання про її походження, а також час складання найдавнішої частини "Р.п." є спірним. Деякі автори відносять його навіть до 7 ст. Однак більшість дослідників пов'язують "Найдавнішу правду" з ім'ям Ярослава Мудрого. Дискусійним залишається питання про місце видання цієї частини "Р.п.". У літописі вказується Новгород, але багато дослідників називають Київ.

Початковий текст "Р.п." до нас не дійшов. Однак відомо, що сини Ярослава в другій пол. 11 ст. істотно доповнили та змінили його, створивши т.зв. "Правду Ярославичів". Сьогодні відомо 106 списків "Р.п.", складених у 13-17 ст., що їх прийнято поділяти на три редакції - Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з редакцій відображає певні етапи розвитку суспільних відносин у Київській державі. Коротка редакція "Руської правди" (43 статті) є найдавнішою (11 ст.). Вона складається з "Правди Ярослава" або "Найдавнішої правди" (ст. 1-18), "Правди Ярославичів" або "Статуту Ярославичів" (ст. 19-41), "Локону вірного" (ст. 42) та "Урока мостни-кам" (ст. 43). "Правду Ярослава" складено у 1030-х роках (за деякими дан. - бл. 1016). Норми "Найдавнішої правди" відображають суспільні відносини ранньосередньовічного періоду. Зберігається, хоч із значним обмеженням, інститут кривавої помсти, предметом правового захисту є переважно життя, тілесна недоторканність і честь дружинної знаті, її військове спорядження і челядь, відсутні норми, спрямовані на захист феодального землеволодіння, "Правду Ярославичів" складено у 1050-60-х роках. Майже всі її норми спрямовано на захист князівського маєтку, земельної власності князя тощо. У ній чітко виражено специфіку середньовічного права як права-привілею. Так, за вбивство селянина чи холопа сплачувався штраф 5 гривень, за князівського дружинника - 80 гривень. Щодо складання Розширеної редакції "Р.п.", яка є пам'яткою розвинутого середньовіччя, серед дослідників немає єдиної думки. Її створення відносять до часу князювання *Володимира Мономаха* або його сина Мстислава. Розширена редакція "Р.п." (121 ст.) включала перероблені та доповнені норми її Короткої редакції, всебічно відстоювала інтереси земельної аристократії, захищала її власність на землю, закріплювала безправ'я холопів, які перетворювалися на кріпаків, визнавала обмеження майнових та особистих прав різних категорій залежного населення. Скорочену редакцію "Р.п." більшість дослідників розглядає як найпізнішу, створену на основі Розширеної редакції у 15 (навіть 17) ст.

Законодавство цього періоду мало досить розвинену систему цивільно-правових норм. У статтях "Р.п." говориться про встановлення права власності не тільки на землю та угіддя, але й на рухоме майно: коней, знаряддя виробництва та ін. Відомі такі види договорів: міна, купівля-продаж, позика, поклада, особистий найм. Найповніше був урегульований договір позики, що було наслідком повстання київських низів у 1113 проти лихварів (див. *Київське повстання 1113*). Володимир Мономах, покликаний боярами, щоб внормувати ситуацію, вжив заходи щодо впорядкування відсотків з боргів, дещо обмеживши свавілля лихварів. Об'єктом позики були не лише гроші, але і хліб, мед. Багато уваги приділено кримінальному праву. За "Р.п." поняття злочину трактувалось як "обида", незалежно від того, чи це нанесення матеріальної, фізичної або моральної шкоди. Суб'єктами злочину могла бути будь-яка людина, крім *холопа*. За дії холопа відповідав його власник. Система покарань була досить проста і м'яка. Найбільш серйозними покараннями були потік і розграбування, коли майно злочинця підлягало конфіскації, а винний виганявся з общини або перетворювався на холопа. Найбільш поширеними були грошові покарання - *вира* і продаж. Перша сплачувалася на користь князя за вбивство у розмірі від 5 до 80 гривень, друга - за ін. злочини в розмірі від 3 до 12 гривень. Смертна кара не записана у "Р.п.", але літописний матеріал свідчить про її застосування за виступи проти князівської влади і зраду князя. Так, організатори та учасники повстання проти князівської влади (70 чоловік) були страчені через повішення князем *Ізяславом Ярославичем* у Києві в 1068 (див. *Київське повстання 1068*). За злочини, віднесені до компетенції церковного суду, застосовувались епитимії (покаяння), калічицькі карі (осліплення, відрізання носа, вух та ін.), тюремне ув'язнення тощо.

У Київській державі не було спеціальних судових органів. Судові функції виконували представники адміністрації, включаючи самого князя. Проте існували спеціальні посадові особи, які допомагали у здійсненні правосуддя (наприклад, вірники, що збирали кримінальні штрафи за вбивства). Судові функції виконували і церковні органи. Існував також вотчинний суд - право феодала самому судити залежних від нього людей. Судові повноваження феодала складали невід'ємну частину його імунітетних прав.

В. Кульчицький (Львів).

"РУСЬКА ПРАВДА" П.ПЕСТЕЛЯ ("Заповідна державна грамота великого народу російського, що служить завітом для удосконалення Росії і містить вірний наказ як для народу, так і для тимчасового верховного правління") - основний програмний документ *Південного товариства декабристів*, складений *П.Пестелем* і ухвалений керівниками товариства на з'їзді в Києві в 1823. Названа так П.Пестелем в 1824. "Р.П." готувалась як наказ тимчасовому революційному уряду Росії. Передбачала знищення кріпацтва і наділення селян безоплатно землею за рахунок державного фонду, для поповнення якого передбачалася часткова конфіскація поміщицьких земель, ліквідацію станового ладу і рівність усіх громадян перед законом, встановлення республіканського правління. Майбутня революційна республіка мала бути єдиною і неподільною державою з централізованою владою. Політичну самостійність могла отримати лише Польща за умови, якщо вона повстане одночасно з декабристами, проведе в себе ті ж революційні перетворення і вступить в тісний союз з Росією. Вперше "Р.П." була видана П.Щоголевім в 1906. Її повний текст опубліковано в сьомому томі документальної серії "Восстание декабристов" (1958).

Т. Полещук (Львів).

РУСЬКА РАДА - 1) Громадсько-політична організація москвофільського спрямування в 1870-1914 в Галичині. Заснована у Львові з метою продовження традицій Головної руської ради. На поч. 1870-х років потрапила під вплив *москвофільів*, які й відігравали провідну роль в діяльності організації (В.Ковальський, Я.Шведзінський, Т.Павликів та ін.). Друкованими органами РР. були газета "Русская Рада" (виходила у 1871-

1912 в Коломиї; ред. І.Наумович) та "Галицкая Русь" (1891-92; ред. О.Марков). *Народови*), протягом довгого часу не маючи своєї політичної організації, намагались домовитись про спільні дії з РР. Однак після нищівної поразки кандидатів від РР. на парламентських виборах 1879 та процесу над галицькими русофілами в 1883 (т. зв. процес О. Грабар) виявив повну проросійську орієнтацію лідерів організації в Галичині. Це примусило народовецьке крило українського суспільно-політичного руху в Галичині припинити контакти з РР. і створити в 1885 власну політичну організацію *Народну Раду*. На поч. Першої світової війни припинила своє існування. Через нечисельність і малу активність помітної ролі у політичному житті Галичини не відіграла. 2) Політична організація у Буковині, що існувала в 1870-1923. Заснована у Чернівцях членами "Руської бесіди". Першим головою був о. В.Продай. Спочатку перебувала під впливом буковинських москвофілів. З 1885 провідну роль відігравали народовці, зокрема І.Окуневський, Є.Пігуляк, О.Попович, І.Тимінський. У 1904-14 роботою організації керував С.Смаль-Стоцький. Своїм завданням вважала піднесення національної свідомості місцевого українського населення та забезпечення перемоги своїх кандидатів на виборах до місцевого сейму та австрійського парламенту. Після появи у Буковині українських політичних партій не відіграла значної ролі у суспільно-політичному житті краю. У 1913 рр. налічувала 842 члени. У 1898-1908 видавала у Чернівцях двотижневик (згодом - тижневик) "Руська правда" (ред. І.Созанський) та у 1909-15, 1921, 1923 - тижневик "Народний голос" (редактор Л.Когут, з 1909-10 - Ю.Сербинюк, у 1921 - І.Созанський). В 1923 діяльність РР. була заборонена румунською окупаційною владою.

І. Підкова (Львіа).

РУСЬКА СЕЛЯНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ (Русская крестьянская организация) - москвофільська політична партія у Галичині. Створена у червні 1928 на з'їзді представників поміркованого крила *Руської народної організації* Організація об'єднувала частину галицької інтелігенції москвофільського спрямування (див. *Москвофільство*). Мала певний вплив на селян через створювані нею сільські кооперативи та мережу читалень товариства ім. М.Качковського. Р.С.О. оголосила себе "союзом руського селянського населення, що визнає національну і культурну єдність всіх руських племен" і ставить за мету "захист національно-культурних, економічних та соціальних прав руського селянина у Польщі". У політичній діяльності спрямовувала основні зусилля на боротьбу з українськими національними партіями, називаючи їх сепаратистською силою, "ослабляючою і розкладаючою наш національний організм". Як і її попередниця РНО, Р.С.О. проголошувала лояльне ставлення до польської влади, водночас виступаючи з протестами проти колонізаційної політики уряду Польщі на "руських етнографічних землях". Організаційно Р.С.О. вважала себе частиною білоемігрантського "Русского национального объединения в Польше", але діяла цілком автономно. Підтримувала також контакти зі Спілкою організацій російських меншин у Польщі. Кількість своїх прихильників Р.С.О. визначала в 80-100 тис. чол. Партія мала двох послів у польському сеймі. Керівним органом була Центральна Рада. Друковані органи - "Русский голос" та "Земля і воля". У своїй діяльності спиралася на кілька центрів, що перебували під її впливом: *Ставропігійський інститут*, *Народний дім* у Львові, *Галицько-руська матиця*, товариство ім. М.Качковського, Руський ревізійний союз, товариство "Руська школа", студентське товариство "Друг" і відповідно - на їхні друковані органи, кооперативи, курси, бібліотеки, музеї, друкарні тощо. Політична та культурно-просвітницька діяльність Р.С.О. тривала до 1939.

Я. Серкіз (Львів).

"РУСЬКА ТРИЦЯ" - громадсько-культурне угруповання демократичного спрямування, що сформувалося серед української студентської молоді Львівського ун-ту і вихованців греко-католицької духовної семінарії у в 1830-х роках. Очолювали "Р.т." *М.Шашкевич*, *І.Вагилевич* і *Я.Головацький*. Напрямок діяльності визначався ідеями романтизму. Діячі "Р.т.", наслідуючи приклад літературних сил Наддніпрянської України, ідеологів слов'янського відродження, прагнули сприяти піднесенню освітнього рівня та пробудженню національної свідомості галичан, щоб прислужитися справі відродження національного життя українського народу та входження його в коло вільних і культурних націй Європи, насамперед, слов'янських. Цьому вони присвятили усю свою багатогранну діяльність: збирацьку, дослідницьку, видавничу й публіцистичну в галузі народознавства, фольклористики, мовознавства, джерелознавства, літературознавства, журналістики, педагогіки, а також літературно-художню та перекладацьку творчість. Результатом їхньої цілеспрямованої етнографічної діяльності стали народознавчі праці "Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь" (1841) і "Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі" (1841) Я.Головацького, статті "Гуцули, мешканці східного Карпатського підгір'я" (1838, 1844), "Бойки, русько-слов'янський люд в Галичині" (1841), "Лемки - мешканці західного Прикарпаття" (залишилась у рукописі) І.Вагилевича, цінні записи усної народної творчості, які увійшли до різних фольклористичних видань, в т.ч. чотиритомного збірника Я.Головацького "Народные песни Галиц-кой и Угорской Руси" (1878). Мовознавчі зацікавлення "Р.т." знайшли свій вияв у праці М.Шашкевича, І.Вагилевича та Я.Головацького над створенням словника та граматики живої української мови. У 1840 роках з'явилися "Граматики" І.Вагилевича (1845) та Я.Головацького (1849). Їх доповнили наукові праці "Статті про південно-руську мову" І.Вагилевича (написані до 1843) та "Розправа о язиці южноруськім (малоруськім) і його наріччях" Я.Головацького (1849). Новаторством були позначені їхні виступи за утвердження національної літератури на основі живої розмовної мови і створення шкільних підручників ("Читанка") М.Шашкевича (за участю Ю.Величковського, укладена 1836, видана 1850 і 1853); реформа правопису (заміна етимологічного фонетичним); використання гражданського шрифту замість

кириличного; впровадження рідної мови у повсякденний вжиток інтелігенції та церковні проповіді; переклади на народну мову літературних творів з церковно-слов'янської, чеської, польської, російської, грецької і німецької мов; виступи проти спроб латинізації українського письменства (брошура "Азбука і abecadio" М.Шашкевича, 1836).

Письменники "Р.т." своєю творчістю поклали початок новій, національній літературі в Галичині і на зх. українських землях. Найістотнішою ознакою нової літератури галицької романтики вважали народність, яку вони розуміли як національну особливість. Розвиток літератури на народній основі, на їхню думку, забезпечував романтичний фольклоризм. Звідси й така увага до фольклору як предтечі літератури і взірця народності. В їхніх творах уперше в українській літературі зазвучали щира турбота про народ ("Передговорі к народним руським пісням" І.Вагилевича), високі громадянські мотиви ("Слово до читателів руського язика", "Відкинь той камінь" М.Шашкевича), зроблено соціальні наголоси ("Олена" М.Шашкевича, "Становище русинів у Галичині" Я.Головацького).

У дусі засад романтизму "Р.т." надавала великого значення дослідженню і популяризації історичного минулого народу. Особливу увагу вони звертали на давні традиції політичного життя, насамперед, часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та козацької держави. У своїх наукових працях та літературних творах вони з гордістю писали про державну могутність і славу Київської Русі, високо цінували пам'ятки її культури. І.Вагилевич та Я.Головацький відкрили для науки цінні пам'ятки давньоукраїнського законодавства - Кормчі книги 12-13 і 15 ст. із статутами Володимира Великого та Ярослава Мудрого, чимало актових джерел (грамот, листів і т.п.). Визначним досягненням української і польської археографії стали переклад І.Вагилевичем польською мовою (1840) і видання спільно з А.Бельовським "Літопису Нестора" з додатками "Поученіє дітям Володимира Мономаха" та "Посланіє Володимира Мономаха князеві Олегові Святославичу". Я.Головацький написав біографічний нарис про Нестора-літописця (1848). М.Шашкевич та І.Вагилевич вперше переклали українською мовою "Слово о полку Ігоревім". Я.Головацький опублікував наукове дослідження про поему (1853), видав першу в Галичині "Хрестоматію церковно-слов'янську і давньоруську" (1854).

Найважливішою добою історії України діячі "Р.т." вважали часи національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, М.Шашкевич неодноразово звертався до його образу в своїй літературній творчості (життєпис гетьмана для альманаху "Зоря", вірш "Хмельницького обступлення Львова", переклад з латинської байки Б.Хмельницького). Я.Головацький підготував до друку "Львівський літопис" - важливе джерело до історії козацької доби, в т.ч. Хмельниччини (фрагменти з нього опублікував А.Петрушевич у 1871).

Національно-патріотичні мотиви знайшли своє відображення в альманахах "Р.т.". У підготовленому до друку рукописі "Зорі" (1834; заборонений цензурою), яку відкривав портрет Б.Хмельницького, був вміщений життєпис гетьмана, вірші М.Шашкевича ("Хмельницького обступлення Львова", "Болеслав Кривоустий під Галичем. 1139", "О. Наливайку"), оповідання на опришківську тему, поезії І.Вагилевича та Я.Головацького, цикли народних пісень. Цими ж мотивами, хоч і в дещо приглушеному звучанні (з цензурних міркувань), пронизаний альманах "Русалка Дністровая", який, за задумом М.Шашкевича, повинен був допомогти "воскресити в новій силі Руську славу, руську власть!". Традиції заборонених цензурою "Зорі" і "Русалки Дністрової" продовжив упорядкований братами Головацькими літературний альманах "Вінок русинам на обжинки" (Відень, 1845-1847, тт.1-2), який доніс до читачів головні ідеї "Р.т." і відіграв значну роль в культурному житті Галичини.

Підсумком патріотичної діяльності "Р.т.) стало сформулювання головних програмних засад українського національного руху в статті Я.Головацького "Становище русинів у Галичині" (1846), які у 1848 поклали в основу своєї діяльності Головна руська рада. Діяльність "Р.т." мала значний громадський резонанс в Галичині і поза її межами. Її традиції продовжив український національний рух під час революції 1848-49, а згодом народовський напрям національного руху в Галичині та Буковині. Ідеї "Р.т." справили значний вплив на творчість українських письменників А.Могильницького, М.Устияновича, Л.Данкевича, Г.Боднара, І.Гушалевича, В.Шашкевича, К.Климковича, Ф.Заревича, Є.Згарського, Й.Федьковича, С.Воробкевича, О.Духнобичата ін. Високо цінували її діяльність *М.Драгоманов, І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький, Б.Лепкий, М.Грушевський*.

Діячі "Р.т." підтримували тісні особисті контакти і творче співробітництво з українськими вченими *О.Бодяньським, М.Максимовичем, І.Срезневським*, видатними представниками національних рухів і культур ін. слов'янських народів - поляків (*А.Бельовський, Ю.Борковський, І.Мацейовський, Ж.Паулі, Л.Семенський*); чехів і словаків (*П.Шафарик, К.Гавлічек-Боровський, К.Зап, Ф.Яхім, К.Кампелік, Й.Подліпський*); сербів (*Г.Петрович і Т.Павлович*), хорватів (*Ф.Курелац*), росіян (*М.Погодін*). Завдяки цим взаєминам твори, які натрапляли на цензурні перепони в Галичині, виходили друком у Буді, Відні, Празі, Варшаві, Лейпцигу, Штутгарті, Москві, Петербурзі. Кращі твори діячів "Р.т." перекладені багатьма іноземними мовами.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬКА ХЛІБОРОБСЬКА ПАРТІЯ - українська політична організація народовецького спрямування в Закарпатті на поч. 1920 років. Заснована у 1920 році в Ужгороді. Провідними діячами Р.х.п. були *А.Волошин, Ю.Брацкайко, А.Товт* (голова партії), *А.Штефан, В.Желтвай*. У 1920-24 видавала щотижневу газету "Руська

нива" під редакцією М.Бращайка і М.Шутка. У 1924 Р.х.п. було перейменовано у *Християнсько-народну партію*.

Б. Тарабан (Львів).

РУСЬКЕ ВОЄВОДСТВО - адміністративно-територіальна одиниця в складі Польського королівства у 15-18 ст. Утворена на захоплених Польщею землях Галицької Русі не пізніше 1432 (на цей рік припадає перша згадка про руського воєводу, повноваження якого поширювалось на цю територію). Існує традиційна думка, що Р.в. засноване бл. 1434, коли король *Владислав III Варненчик* видав привілей, яким зрівняв у правах галицьких бояр з польською шляхтою. До утворення воєводства ця територія носила назву Руське королівство або Руська земля. Р.в. складалося з Львівської, Галицької, Перемишльської і Сяноцької земель. У другій пол. 15 ст. до нього було прилучено Холмську землю. Землі поділилися на повіти, які остаточно визначилися у другій пол. 16 ст. Львівська земля складалася з Львівського і Жидачівського повітів, Галицька - з Галицького, Тереховлянського і Коломийського (з перервами), а Холмська - з Красноставського і Холмського повітів. Адміністративним центром Р.в. був Львів. На чолі адміністрації стояв воєвода, якого призначав король з числа великих землевласників. Р.в. проіснувало до 1772 і було ліквідоване внаслідок входження його території (за винятком більшої частини Холмської землі) до складу Австрійської імперії. Холмська земля за третім поділом Польщі (1795) увійшла до складу Австрії та Росії.

М. Крикун (Львів).

РУСЬКИЙ БАТАЛЬЙОН ПІРСЬКИХ СТІЛЬЦІВ - сформований 1849 з ініціативи *Головної руської ради* з метою охорони Карпатських переходів в Угорщину, де вибухнуло повстання проти Австрії. На австрійську військову службу прийнято майже 1,5 тис. галицьких українців, з яких створено батальйон (600 чол.). Військове формування мало свою уніформу. Його було послано до *Словащини*, де солдати несли допоміжну охоронну службу. У 1850 частину було демобілізовано.

К. Кондратюк (Львів).

РУСЬКИЙ СОБОР - політична організація, створена у Львові під час революції 1848 в Австрії за ініціативою Центральної Ради Народової на протигагу *Головній руській раді* з метою спрямувати український національно-визвольний рух в інтересах польської шляхти. Складалася головним чином з польської шляхти (Л.Сапега, Дзедушицький, Яблонський та ін.), чиновництва, міщанства, світської та духовної інтелігенції, далекі предки яких були українського походження. У Р.с. брав участь також *І.Вагилевич*. Р.с. не мав чіткої сформульованої політичної програми. У своїх відозвах і листівках він схвалював обмежену аграрну реформу 1848, засуджував антипоміщицькі виступи селян. Критикуючи Габсбургів, Р.с. водночас висловлював готовність співробітничати з австрійською владою, сподіваючись з її допомогою добитися відновлення незалежності Польщі з включенням до її складу українських земель. Заперечував право українців на самостійний національний розвиток. Видавав газету "Дневник руський" (серпень-жовтень 1848, ред. *І.Вагилевич*). Діяльність Р.с. не мала успіху серед українського населення. Припинив своє існування на поч. листопада 1848 після придушення *Львівського збройного повстання 1848* у зв'язку із заборонаю австрійським урядом усіх політичних організацій і товариств.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬКІ РАДИ у Галичині - громадсько-політичні організації українського населення Східної Галичини під час революції 1848-49 в Австрії. 2.5.1848 у Львові була створена *Головна руська рада*, а згодом за її ініціативою - бл. 50 місцевих Рр. (окружних і деканальних) у містах і містечках Східної Галичини як її філіали. До складу місцевих Рр. обирались головним чином селяни, міщани, інтелігенція (вчителі, шкільна молодь), нижче духівництво. Організаторами і активними учасниками місцевих рад були відомі літератори, громадсько-політичні діячі *І.Бірецький*, *К.Блонський*, *І.Борискевич*, *М.Верещинський*, *Г.Гинилевич*, *Я.Головацький*, *И.Кобринський*, *Й.Левицький*, *Й.Лозинський*, *Р.Мох*, *І.Озаркевич*, *Є.Прокопчиць* та ін. Завдяки своєму демократичному складові й керівництву патріотично настроєної інтелігенції більшість місцевих Р.р. розгорнула активну громадсько-політичну і культурно-освітню діяльність. Вони подавали підтримку селянам у їхній боротьбі за повернення собі загарбаних поміщиками земель, формували для українських депутатів програму демократичних перетворень, реалізації якої вони мали намір добиватися у райхстазі. Організували збір підписів серед населення під заявою з вимогою відокремлення Східної Галичини від Західної і перетворення її в окрему провінцію з власним сеймом та урядом, добивалися створення української національної гвардії, демократизації освіти, запровадження української мови в школах, діловодстві, в установах, поширювали газету "*Зоря Галицька*" українські книги, влаштовували перші українські театральні вистави тощо. Своєю багатогранною діяльністю здобули популярність в українському суспільстві й мали значний вплив на Головну руську раду, спонукавши її до активних дій. Заходи місцевих Р.р. натрапили на рішучу протидію з боку польська громадськості та представників австрійської бюрократії. У січні 1849 у зв'язку із запровадженням стану облоги в Галичині діяльність Р.р. була заборонена. Згодом на клопотання Головної руської ради окружні Р.р. відновлено, але вони, поставлені під нагляд австрійської влади, скоро занепали. У 1851 оголосила про саморозпуск і Головна руська рада.

Ф. Стеблій (Львів).

РУСЬКО-УКРАЇНЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ - див. *Українська Радикальна Партія*.

РУТКОВИЧ ІВАН (р. н. невід. - квітень 1703) - визначний український живописець кін. 17 ст. - поч. 18 ст. Єдиний тогочасний західноукраїнський майстер, після якого збереглася значна кількість достовірних творів. Найімовірніше, н. у Жовкві. З серед. 1670 років перебував у Кам'янці-Струмиловій (тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл.), де працював у майстерні маляра Романа Могильницького. З 1680 Р. жив у Жовкві, був членом церковного братства, виконував функції лавника. Перші ікони майстра - "Жертвоприношення Авраама" та "З'явлення Христа Марії Магдалині". Р. - автор розпису частини іконостасів у церквах у Волі-Висоцькій біля Жовкви ("Моління", 1680), у Волиці-Деревлянській ("Моління", 1682) та "Молінь" у церквах Зішестя Святого Духа (1680) і Святої Трійці (1683) у Потилічі (обидва з унікальними для українського мистецтва портретами подружжя фундаторів); частини іконостасу Михайлівської церкви у Волі-Висоцькій - апостоли (1688), "Архангел Михаїл" на дияконських дверях (1689), "Втілення" (1690), ікони св. Дмитрія (1693, церква св. Дмитрія у Львові) та намісного Спасу в церкві Михаїла у с. Солова (Львів, Музей народної архітектури та побуту). Центральна пам'ятка творчості Р. - іконостас жовківської міської церкви Різдва Христового (1697-99, Національний музей у Львові).

В. Александрович (Львів).

РУТСЬКИЙ ВЕЛЯМИН ІОСИФ (1574 - 5.2.1637) - митрополит Київський, Галицький і всієї Русі уніатської (греко-католицької) церкви. Н. у с. Рута неподалік від Новгородка у Білорусі, в шляхетській родині. Освіту здобував у кальвіністській школі у Вільно (тепер Вільнюс, Литва), а з 1590 навчався у Карловому ун-ті в Празі. У 1592 прийняв католицизм латинського обряду. За порадою єзуїтів у 1593-96 вивчав богословські науки у Вюрцбурзькому ун-ті (Німеччина) та в колегії св. Атаназія в Римі. У 1596 за наказом Папи Клементія VIII перейшов на східний (греко-католицький) обряд. У 1603 повернувся у Вільно, де заснував школу для навчання та виховання юнаків. У 1605-06 р., супроводжуючи папського легата о.Павла Симеона, побував у Москві. У вересні 1607 прийняв чернечий постригу монастирі св.Трійці у Вільно. Разом з *Й.Кунцевичем* займався розбудовою монастиря та впорядкуванням чернечого життя. У 1609 митрополит *І.Потій* призначив Р. архимандритом Святотроїцького монастиря. У червні 1611 висвячений на єпископа-помічника галицького єпископа. З 1612 Р. став управляти справами *Київської митрополії*. На митрополичий престол вступив у 1614. У 1615 перебував у Римі, де залагодив ряд важливих для греко-католицької церкви справ, зокрема, одержав від Папи стипендії для навчання вихідців з України у навчальних закладах Європи; домігся зрівняння у правах уніатських і католицьких шкіл та заборони переходу зі східного обряду на латинський тощо. Провів реформу василіанського чину, уклав нові правила чернечого життя (1621), дбав про піднесення рівня освіти сільського духовенства. Р. підтримував ідею об'єднання уніатської та православної церков і створення єдиного Київського патріархату. З цього питання вів переговори з православним митрополитом *І.Борецьким*, єпископом *М.Смотрицьким* та архимандритом *П.Могилою*, які, однак, завершилися безрезультатно. Помер 5.2.1637 у Дермані на Волині, похований у Вільно. У 1655 прах Р. було перенесено у невідоме місце.

Р. Шуст (Львів).

РУХИМОВИЧ МОЙСЕЙ ЛЬВОВИЧ (жовтень 1889 - 29.7.1938) - більшовицький партійний і державний діяч в Україні. Н. у Кагальнику (тепер Ростовська обл., Російська Федерація). З 1901 Р.- член БУНДУ. У 1906-09 жив у еміграції. У 1913 став членом РСДРП(б). Під час Першої світової війни 1914-18 служив у російській армії. З лютого 1918 Р. очолював більшовицьку організацію у Харкові, в 1918- нарком військових справ *Донецько-Криворізької радянської республіки*. У 1919-20 - член Раднаркому УСРР, член реввійськради 14-ї армії. З грудня 1920 - голова Донецького губвиконкому. У 1925-26 -голова ВРНГ УСРР. Наступні роки займав відповідальні пости у державному апараті в Москві. У 1930-34-нарком шляхів сполучення СРСР, у 1934-36 - заступник наркома важкої промисловості, нарком оборонної промисловості СРСР. Репресований НКВС СРСР.

І. Підкова (Львів).

РЮРИК, СИНЕУС, ТРУВОР - три норманські князі, які за повідомленням "Повісті временних літ", були запрошені в 862 княжити в землі ільменських слов'ян, кривичів, чуді і весі. Старший з братів Рюрик спочатку осів у Ладозі. *Синеус* і *Трувор* правили відповідно в Білоозері та Ізборську. Незабаром Рюрик заснував Новгород. В околицях міста археологи виявили поселення 9 ст., яке отримало назву Рюрикового городища. Ймовірно, тут початкове знаходилося княжа резиденція. Помер Рюрик у 879. Як повідомляє літопис, він залишив малолітнього сина *Ігоря*, який після регентства *Олега* княжив у Києві в першій пол. 10 ст. Хоча сам Рюрик у Києві не був і не правив, традиція веде від нього династію київських князів, яка отримала назву династії *Рюриковичів*. Літописне повідомлення про запрошення трьох варязьких князів викликало тривалі дискусії в історіографії 19-20 ст. Більшість радянських істориків вважали Р. реальною особою, а його братів визнавали за легендарних осіб. Висловлювалися також різні версії про походження князів, зокрема Рюрика. Найбільшого поширення набули гіпотези про тотожність Рюрика Новгородського і Рюрика Шотландського, а також про західнослов'янське походження Рюрика, з племені ободритів, з міста Рерик.

О. Щодра (Львів).

РЮРИК РОСТИСЛАВИЧ (р. н. невід. - п. 1092) - князь перемишльський (з 1084), найстарший син князя Ростислава Володимировича Тмутараканського. Після смерті батька (1067) мати РР. Ланка (дочка угорського короля Бели І), залишивши його з братами (Володарем і Васильком), виїхала на батьківщину. До

1084 знаходився у Володимирі-Волинському у князя Ярополка Ізяславича. У 1084 РР., використавши його від'їзд до Києва, разом з братом Васильком захопив Володимир, а згодом і землі між Дністром і Сяном. Володимир Мономах змусив його повернути князівство Ярополкові. РР. отримав разом з братами у володіння Перемишль, Теребовлю і Звенигород. У 1086 загинув головний суперник Ростиславичів - Ярополк Ізяславич (вбитий дружинником Нерадцем, який утік у Перемишль), в організації вбивства якого було звинувачено РР. Завзято боронив Галичину від нападів поляків і угорців. Помер і похований у Перемишлі (тепер Польща).

Р. Шуст (Львів).

РЮРИК РОСТИСЛАВИЧ (р. н. невід— п. 1212)-великий князь Київський (1173, 1176, 1180-1181,1194-1201,1203,1203-04,1205-06, 1206-07, 1207-10). Син Ростислава Мстиславича. У 1161-1168 - князь овруцький. Після смерті батька (1167) РР. отримав у володіння Овруч, а в 1170-1172 князував у Новгородку, згодом повернувся на Київщину. Змінив на київському престолі Святослава Всеволодовича. Протягом решти свого життя вів боротьбу за великокнязівський престол, зокрема, зі своїм зятем, князем волинським *Романом Мстиславичем* (видав за Романа дочку Предславу), який в 1200 заволодів Києвом і посадив у ньому своїм намісником князя Інгвара Ярославича. У 1203 з допомогою половців здобув Київ і безжалісно пограбував місто. У боротьбі за великокнязівський престол з Романом Мстиславичем зазнав поразки і був пострижений у ченці. Смерть Романа Мстиславича (п. 1205) дала можливість РР. знову втрутитись у боротьбу за київський престол, що тривала до 1210, коли великим князем київським став його суперник - чернігівський князь Всеволод Святославич Черемний. Останні роки життя княжив у Чернігові, де і помер

Р. Шуст (Львів).

РЮРИКОВИЧІ - правляча династія у *Київській Русі*. Отримала назву і веде свій початок від норманського князя **Рюрика** (див. *Рюрик, Синеус, Трувор*). Видатними представниками династії були київські князі **Святослав Ігорович** (969-972), **Володимир Святославич** (980-1015), **Ярослав Мудрий** (1019-1054), **Володимир Мономах** (1113-1125). Київські Р проводили активну зовнішню політику, завдяки якій Київська Русь перетворилася в найбільшу середньовічну європейську імперію. Внутрішня політика київських князів мала центристський характер і була спрямована на зміцнення великокняжої влади і подолання сепаратистських тенденцій. Після розпаду *Київської держави* представники династії Р. правили в окремих землях-князівствах (Київській, Чернігівській, Ростово-Суздальській, Переяславській та ін.), де започаткували місцеві правлячі династії (Мономаховичів, Ольговичів, Романовичів та ін.). У кін. 12 ст. засновник династії Романовичів волинський князь Роман Мстиславич об'єднав Волинь з Галичиною і утворив одну з найсильніших держав на території колишньої Київської Русі - Галицько-Волинське князівство. Видатними правителями цього Волинського князівства були князі Данило Романович Галицький, Лев Данилович і Юрій Львович. Данило Романович і Юрій Львович прийняли титул короля, що свідчило про їхню силу і авторитет. Удільні князі з династії Р. правили в українських землях до кін. 15 ст. Московські великі князі й царі були нащадками володимиро-суздальських Моно-маховичів. Династія Р. правила в Московській державі до кінця 16 ст. і закінчилася зі смертю синів Івана IV Васильовича, останній з яких *Федір Іванович* помер у 1598.

О. Щодра (Львів).

РЯБОВОЛ МИКИТА (1883-1919)- відомий український громадсько-політичний діяч на Кубані. Н. у станиці Донській. Навчався у Київському політехнічному ін-ті. У 1911-14 -директор Кубансько-Чорноморської залізниці, голова Кубанського кооперативного союзу. У 1918-19 - голова Законодавчої Ради, яка 16.2.1918 проголосила незалежну Кубанську Республіку. У травні-червні 1918 Р. очолював кубанську делегацію, яка вела переговори з урядом гетьмана *П.Скоропадського* про можливість об'єднання території Кубані з Україною.

На нараді членів Законодавчої Ради 23.6.1918 у Черкаську виступив із застереженням щодо укладення військового союз у з Добровольчою армією ген. *А.Денікіна*, за що був невдовзі вбитий агентами денікінської розвідки.

РЯДОВИЧІ - категорія залежних людей у *Київській державі*. Згадуються в історичних джерелах 11-12 ст. На думку більшості дослідників, були змушені для підтримки свого господарства укладати на певних умовах договір ("ряд") із землевласником. Р. відбували повинності у вотчині або сплачували данину, виконували дрібні господарські доручення. Входили до складу челяді. За соціальним і юридичним становищем були близькі до закупів. За "*Руською Правдою*", за вбивство Р. призначався такий же штраф, як за вбивство смерда чи холопа (5 гривень).

С

САБАТИНІВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура бронзової доби. Існувала у 14-12 ст. до н.е. Назва запроваджена Н.Погребовою у кін. 1950 років і походить від багаточислового поселення, досліджуваного біля с. Сабатинівки (Ульяновського р-ну Кіровоградської обл.) на Південному Бузі. Поширена на території від Приазов'я до пониззя Дунаю. Центр знаходився між ріками Південний Буг та Інгул. Поділяється на ряд

локальних груп (придніпровська, буго-дністровська та ін.). С.к. представлена залишками численних короткочасних поселень (Сабатинівка, Пересацівка, Болград та ін.), похованнями, скарбами бронзових знарядь і зброї (Інгільський, Коблевський та ін.), бронзоліварними майстернями. Поселення розташовані групами на відстані кількох кілометрів одне від одного, забудовані кам'яними та глиняними житлами з однієї двохсторонньої покрівлю, кам'яними та глиняними черенями для вогнищ. Для поселень С.к. характерні насипи попелу - т.зв. зольники, що складаються з попелу, вугілля, кісток тварин, фрагментів глиняного посуду, культових речей. Вважають, що зольники свідчать про існування культу домашнього вогнища. Поховання переважно групові. Під час розкопок у кам'яних могильниках, перекритих деревом, виявлено поховання з обрядом трупопокладення з підігнутими ногами. Інвентар поховань складався з одного-двох горщиків із залишками жертвної їжі.

Посуд ліпний. Посудини для господарських цілей - банковидні горщики, прикрашені наліпними валиками, сковорідки. В асортименті столового посуду є чаші, черпаки, глечики. Кам'яні знаряддя представлені зернотерками, молотами, ливарними формами. Часто трапляються побутові кістяні вироби, зокрема деталі до вуздечки (т.зв. псалії). Більшість бронзових виробів (серпи, ножі, сокири, наконечники) привезені з Карпатського регіону. Племена С.к. займалися землеробством, скотарством, рибальством. З ремісничих занять важливу роль відіграло бронзоліварне виробництво. Існували тісні зв'язки племен С.к. із сусідніми фракійськими племенами, що жили на захід від Дністра. Вважають, що в утворенні С.к. взяли участь зрубна культура і культура багатоваликової кераміки. Пам'ятки С.к. лягли в основу місцевих пам'яток пізньої бронзової доби.

М.Пелещин (Львів).

САБЛІН МИКОЛА ПАВЛОВИЧ (16.4.1880-1937) - український військовий діяч. Після закінчення в 1898 Морського корпусу служив на Далекому Сході. Учасник китайської кампанії 1900-01, російсько-японської війни 1904-05. Нагороджений кількома орденами. Переведений на Балтійський флот, служив старшим офіцером, з 1916- командиром імператорської яхти "Штандарт". З 1917-на Чорноморському флоті, контр-адмірал. Після утворення *Української Центральної Ради* рішуче підтримав будівництво Українських Військово-Морських Сил, увійшов до Центрального Проводу Української Ради Чорноморського флоту. У грудні 1917 призначений командувачем флоту. Під його керівництвом підготовлено перехід усіх 87 бойових кораблів, серед яких були 9 лінкорів, 10 крейсерів, 27 есмінців, 22 підводних човни, до України. 29.4.1918 за наказом С. на всіх кораблях піднято національні прапори, а командування флоту присягнуло на вірність УНР. Відмовився виконувати наказ Москви про перебазування флоту до Новоросійська у зв'язку з наближенням німецьких військ до Севастополя. Однак під впливом більшовицької агітації частина флоту (2 лінкори, 10 сторожових кораблів, кілька есмінців і крейсер) вирушила до Новоросійська. С., маючи надію відновити повний контроль над флотом, відплив до Новоросійська, залишивши на базі контр-адмірала *М.Остроградського-Апостола*. В червні 1918 С. не виконав директиву В.Леніна і *Л.Троцького*, які у відповідь на вимогу німців повернути українські кораблі у Севастополь, вимагали затопити кораблі. 17.6. лінкор "Свободная Россия" і 7 есмінців вирушили з командувачем до Севастополя, решта кораблів все-таки були затоплені більшовиками у бухті Новоросійська. Після встановлення німецького контролю над флотом склав у червні 1918 повноваження командувача. У 1919 перейшов на службу до генерала *А.Денікіна*. Перебував у ставці ген. П.Врангеля у Криму, у 1919 призначений командувачем Чорноморського флоту. У лютому 1920 виїхав за кордон. Помер в еміграції у 1937.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САБОВ ЄВМЕНІЙ (1859 - 1934) - один із найвпливовіших русофільських діячів у Закарпатті в 1920-30-х роках. У 1887-99 працював учителем у гімназіях Ужгорода. На поч. 20 ст. прийняв священничий сан. Був парохом у Севлюші (тепер Виноградів Закарпатської обл.) та архідияконом угочанським. У 1897 виступив співзасновником газети "Наука", редагував журнал "Карпатській Светь". У 1923-34 очолював русофільське культурно-освітнє товариство "Общество ім. О.Духновича". Відстоював ідею особливості місцевого варіанту літературної мови. Автор ряду підручників.

САБУРОВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ [19.7(1.8).1908-15.4.1974]-російський радянський військовий діяч, Герой Радянського Союзу (1942), генерал-майор військ НКВС (з 1943). Н. у с.Ярушках Іжевського повіту В'ятської губернії (тепер у складі м. Іжевська, Удмуртія, Російська Федерація). У 1933-36 працював головою колгоспу в с.Половецькому Бердичівського р-ну Житомирської обл. УРСР. З 1936 - політпрацівник у Червоній армії. У 1936-38 служив в органах НКВС, напередодні німецько-радянської війни 1941-45 - політичний керівник управління пожежної охорони НКВС у Києві. У жовтні 1941 очолив радянський партизанський загін. З березня 1942 до квітня 1944 командував партизанським з'єднанням, що діяло у Сумській, Житомирській, Волинській, Рівненській та ін. областях України. За особистим розпорядженням *Й.Сталіна* у 1942 С. увійшов до складу нелегального ЦК КП(б)У. З жовтня 1942 - начальник штабу з керівництва партизанського руху Житомирської обл., був членом Житомирського обласного комітету КП(б)У. Радянські партизани під командуванням С., часто переодягнені в німецьку уніформу, здійснювали терористичні акції і чинили масові насильства щодо місцевого населення. Влітку 1944 очолив управління НКВС Дрогобицької області. С. був безпосереднім організатором військових операцій проти *Української Повстанської Армії* і підпілля ОУН, чим активно сприяв утвердженню сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях. Особисто брав участь у репресіях проти членів сімей учасників Руху Опору. У

1950 роках перебував на керівній роботі в органах внутрішніх справ УРСР і СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР. Помер у Москві.

А. Боляновський (Львів).

САВИЦЬКИЙ ОМЕЛЯН МИХАЙЛОВИЧ (1845-18.8.1921)-український педагог. Н. у с. Грабівці (тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). У 1869 закінчив Львівський ун-т. У 1871-1914 викладав математику і фізику в гімназіях Львова і Тернополя. Автор перших у Галичині підручників із математики і фізики для середніх шкіл та гімназій, написаних живою народною мовою ("Арифметика і алгебра", в. 1-2, 1876-77, "Учебник фізики", 1885; "Наука геометрії", ч.1-2, 1901; "Геометрія", 1908 - всі видання у Львові). Працював над українською фізико-математичною термінологією. Помер у Болехові (тепер Долинського р-ну Івано-Франківської обл.).

Я. Дашкевич (Львів).

САВИЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ [1808 -20.5(1.6).1892] - український громадський діяч, публіцист і педагог. Н. у Гадяцькому повіті Полтавської губ. у сім'ї поміщика. Навчався на філософському ф-ті Харківського ун-ту. У 1827-31 служив в армії на Кавказі, де брав участь у російсько-турецькій війні 1828-29. У 1831-34 вивчав хімію у Колеж де Франс у Парижі. Під час навчання у Харкові познайомився з *М.Костомаровим*, пізніше - з *Т.Шевченком*. У 1846 став членом *Кирило-Мефодіївського братства*. У 1847 зустрівся з А.Міцкевичем у Парижі, зокрема, передав йому поему Шевченка "Кавказ". За приналежність до товариства викликаний з-за кордону, заарештований і висланий під нагляд у власний маєток. У 1848 переселився до Одеси, де співпрацював у газеті "Одесский вестник", писав статті, переважно з економічних питань.

Я. Грицак (Львів).

САВИЧ СЕМЕН (рр. н. і см. невід.)-полковник Канівського полку. Був реєстровим козаком. На поч. національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 став канівським полковником. Брав участь у битвах і походах української армії проти Польщі. У 1651 здійснював керівництво охороною тилу і проведення мобілізації до козацького війська. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана *Б.Хмельницького*. У серпні-листопаді 1651 разом з полковниками *Л.Мозирею* та *І.Золотаренком* їздив до Москви для ведення переговорів про можливість укладення українсько-московського союзного договору. У квітні 1654 С. на чолі гетьманського посольства перебував у Бахчисараї. Намагався переконати хана *Іслам-Гірея III*, незважаючи на укладення гетьманом *Переяславської угоди 1654* з московським царем *Олексієм Михайловичем*, продовжувати спільну боротьбу проти Речі Посполитої.

І. Підкова (Львів).

САВИЧ СЕМЕН (р. н. невід. - п. 1725) -державний діяч Гетьманщини у першій чв. 18 ст. Походив з козацько-старшинського роду Савичів на Чернігівщині. У 1701-06- писар *Генерального військового суду*. У 1709-23 - генеральний писар. Підтримував заходи наказного гетьмана *П.Полуботка*, спрямовані на зміцнення державних основ Гетьманщини. Разом з іншими представниками генеральної старшини рішуче протестував проти колоніальної політики російської адміністрації в Україні. Влітку 1722 С. разом з П.Полуботком, генеральним суддею *І.Чарнишем* їздив до Петербурга, де козацька старшина домогалася від *Петра I* ліквідації *Малоросійської колеї* та дозволу на обрання нового гетьмана. Незабаром за наказом царя був заарештований, ув'язнений у Петропавловській фортеці, де і помер.

І. Підкова (Львів).

САВМАК (грецьк. Σ α ν τ α σ ο ζ) - керівник повстання скіфів на території Боспорського царства в 108-107 до н.е. Ймовірно, виріс при дворі боспорського царя Перісада V. С. очолив повстання боспорських скіфів, рабів та міської бідноти. Приводом до повстання стала угода між Перісадом V і Мітрідатом VI Євпатором, яка передбачала передачу влади над Боспорським царством цареві Понту. Повстання, яке носило антирабовласницький характер, вибухнуло у *Пантікапеї*. Повстанці вбили Перісада, вигнали з міста понтійського полководця Діофанта, який перебував тут з дипломатичною місією, та проголосили С. царем. Невдовзі Пантікапей, *Феодосія*, а також вся територія Боспору у Східному Криму опинилися в руках повстанців. Повстання придушили понтійські війська під командуванням Діофанта. С. був схоплений, відправлений у Понт і там страчений. Боспорське царство втратило незалежність і перейшло під владу Мітрідата VI. Відомі срібні монети цього часу із зображенням голови Геліоса і початковими буквами імені С.

О. Бандровський (Львів).

САВРИЧ КАРЛ (псевд. Максимович; 18.1.1892 -1937) - діяч *Комуністичної партії Західної України* і КП(б)У. Н. у с. Кукільниках (тепер Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив Станіславську українську гімназію, вступив на юридичний ф-т Львівського ун-ту. У 1914 мобілізований в австрійську армію, потрапив у російський полон. Звільнений після Лютневої революції 1917. Вступив

до *Української партії соціалістів-революціонерів*, належав до її лівого крила. У 1913-19-член партії *боротьбистів*. На поч. 1919 повернувся у Станіслав для підпільної роботи. У лютому 1919 виступив одним із засновників *Комуністичної Партії Східної Галичини (КПСГ)*, очолив її перший ЦК. Після окупації території

ЗУНР польськими військами відступив з частинами УГА у *Наддніпрянську Україну*. У 1920 - на підпільній роботі у Львові й на Закарпатті. На поч. 1921 організував закордонний комітет КПСГ у Відні. У 1922-24 - секретар посольства УСРР у Варшаві. З 1924 -член ЦК, з 1925-член Політбюро ЦК Комуністичної партії Західної України. Водночас був кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У, секретарем Закордонного бюро Західної України (ЗБД) КПЗУ в Харкові. У 1927 на лютнево-березневному пленумі ЦК КП(б)У виступив на захист колишнього наркома освіти УСРР *О.Шумського*, звинуваченого в “націоналістичному ухилі”. Цей виступ, підтриманий більшістю ЦК КПЗУ, дав привід генеральному секретареві ЦК КП(б)У *Л.Кагановичу* звинуватити керівництво КПЗУ в націоналізмі, що призвело до тривалої кризи в комуністичному русі Західної України. Наприкін. 1927 С. був звільнений з посади секретаря ЗБД КПЗУ, а в 1929 виключений з ВКП(б). Визнав свої “помилки” і публічно засудив колишнє керівництво КПЗУ за “дрібнобуржуазний націоналізм”. У 1930 поновлений у партії, працював старшим інспектором “Заготзерна” у Москві. 9.1.1933 заарештований і незабаром засуджений за сфабрикованою ДПУ справою “Української військової організації”.

О. Зайцев (Львів).

САВРОМАТ I - цар Боспорської держави в 93-123. Походив з династії Аспургів. Вів напружену боротьбу проти тавроскіфів, в якій Боспор здобув перемогу. З правлінням С. I пов'язаний період економічного піднесення Боспору. Відомий з монет, на яких карбувались символічні зображення його перемог над місцевими племенами.

О. Бандровський (Львів).

САВРОМАТ II - цар Боспорської держави в 174/175 - 210/211. С. II вдалось остаточно встановити контроль над Кримом. Приєднав до царства частину півострова, заселену таврами. За С. II на Боспор посилюють набіги племена *сарматів*. Перебував у васальній залежності від Римської імперії, хоча за його правління вплив Риму на справи царства зменшився.

О. Бандровський (Львів).

САВЧЕНКО ВОЛОДИМИР ПАВЛОВИЧ (14.9.1882- 18.11.1957)-український військовий діяч. Н. у Сквирі на Київщині. У 1905 закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище. Служив у 176-му Переволоцькому, 70-му Ряжевському і 242-му Лепельському піхотних полках. Учасник російсько-японської війни 1904-05. Після закінчення Миколаївської академії Генерального штабу - старший ад'ютант штабів 18-ї та 136-ї піхотних дивізій. У роки Першої світової війни 1914-18- командир батальйону 242-го Лепельського полку 136-ї піхотної дивізії на Північному фронті поблизу Двінська. З листопада 1918 перебував на службі в *Армії УНР*. Командував стройовим відділом 7-ї піхотної дивізії, був начальником штабу Броварської групи Рогульського. З березня 1919- начальник 1-ї частини оперативного відділу штабу Східного фронту, оперативного відділу Запорозької групи, начальник штабу 6-ї, 8-ї Запорозької дивізій. З червня 1920 - начальник відділу комплектування Головного управління Генерального штабу, штабу 1-ї Запорозької дивізії, генерал-квартирмейстер Запорозької групи. Підвищений у званні до генерал-хорунжого. Після інтернування частин Армії УНР у Польщі перебував у таборі Каліша. У міжвоєнний період - активний член Українського Воєнно-історичного товариства. Після Другої світової війни 1939-45 жив у США. Автор статей з історії визвольних змагань української армії у 1917-20, опублікованих на сторінках щорічника “За державність”, журналу “Табір”, у щорічних календарях-альманахах “Дніпро”, “Краківські вісті”, українських часописах “Свобода” (США) та “Новий шлях” (Канада).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САВЧЕНКО ІГОР АНДРІЙОВИЧ [28.9. (11.10).1906-14.12.1950]-український кіно-

режисер. Н. у Вінниці. З 12 років працював у театрах, навчався у театральній школі Орди-Светлової. У 1925 організував напівпрофесійний театр “Червоний галстук”, з яким гастролював по Україні. У 1926-29 навчався у Ленінградському ін-ті сценічних мистецтв. У 1929-32-актор і головний режисер Бакинського, а з 1932 - Московського театру робітничої молоді. У кіно з 1933. Спочатку виступав як сценарист і актор. Знімався у фільмі Н.Шенгеляя “26 комісарів” (1933). У 1934 поставив одну з перших музичних кінокомедій “Гармонь”, пізніше -фільм для дітей “Дума про козака Голоту” (1937). На Київській кіностудії створив фільми “Вершники” (за твором Ю.Яновського; 1939) та “Богдан Хмельницький” (за О.Корнійчуком; 1941). Створив ряд фільмів на воєнну тематику - “Партизани в степах України” (1943), “Іван Нікулін-російський матрос” (1945), “Третій удар” (“Південний вузол”, 1948). З 1944 - художній керівник кіностудії ім.Горького в Москві, з 1946 очолив режисерську майстерню Всесоюзного державного інституту кінематографії. На кіностудії “Мосфільм” поставив музичну комедію “Старовинний водевіль”. Останні роки працював на Київській кіностудії, де здійснив постановку художнього фільму “Тарас Шевченко” (завершений його учнями у 1951), який був відзначений премією на міжнародному фестивалі у Чехословаччині (1952). Для творчості С. характерне звернення до традицій українського фольклору, поетичне відображення природи. Помер у Москві.

САВЧЕНКО ФЕДІР (1892 - р. см. невід.) -український історик і публіцист, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка. Навчався у Ніжинському історико-філологічному ін-ті ім. князя О.Безбородька. З 1914 продовжував навчання у Парижі. У 1918 заснував франко-українське товариство Cercle d'etudes franco-

ukrainiennes і був редактором його тижневика “La Franse et l'Ukraine”. За кордоном зблизився з членами *Української партії соціалістів-революціонерів* та з *М.Грушевським*. У 1925 повернувся в Україну. У Києві

працював в історичній секції Всеукраїнської Академії Наук, був керівником Комісії заходознавства й америкознавства та Комісії Західної України. Автор понад 50 праць і статей, друкованих у виданнях Всеукраїнської Академії наук, зокрема у журналі "Україна" (1924-30), "Записках наукового товариства ім. Т.Шевченка" ("Слава про щорічну таємну субсидію львівському "Слову". З "Україніки" погодінського архіву", т. 150, 1929); збірки "За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України 19 - поч. 20 століття" (кн. 1-6, 1927-30), монографії "Заборона українства 1876" (1930, перевидана в 1970). У 1931 заарештований у сфабрикованій радянськими слідчими органами у справі т. зв. Українського національного центру. Дальша доля невідома. Ф. Стеблій (Львів).

САВЧЕНКО ЯКІВ ГРИГОРОВИЧ (21.3.1890-2.11.1937) - український поет, літературний критик. Н. у с. Жабках Лохвицького повіту на Полтавщині у селянській родині. Закінчив реальну школу, деякий час навчався у Київському ун-ті. Займався учительською діяльністю на Сумщині. Перший вірш С. надрукований у Львові в журналі "Ілюстрована Україна" (1913). Переїхав до Києва, де повністю присвятив себе літературній праці. У 1918 редагував "Літературно-критичний альманах"; протягом 1917-26 друкувався в періодиці ("Шляхи", "ЛНВ", "Універсальний журнал", "Мистецтво", "Глобус", "Життя й революція", "Гарт"); брав участь у створенні "Білої студії" (1918), що згодом реформувалась у "Музагет". Автор поетичних збірок "Поезії" (1918), "Земля" (1921). С. вважається одним з основоположників українського символізму. Поезія С. містить мотиви визвольного спрямування, доповнена містичними мотивами, була віддзеркаленням настрою громадянства-українця періоду Першої світової війни і революції. С. певною мірою перебував під впливом французького (С.Малларме) і російського

(Ф.Сологуб) символізму. Згодом зблизився з М.Семенком та ін. футуристами. З серед. 1920-х займався тільки літературною критикою. У літературній дискусії 1925-28 протистояв ваплітянам, неокласикам як представник партійного літературознавства, т. зв. войовничої вульгарно-соціологічної критики (сам був безпартійним). С. - провідний критик Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), утвореної за директивою ЦК КП(б)У. Автор збірника статей і літературно-критичних нарисів: "Азіатський апокаліпсис" (1926; написав у відповідь на "Камо грядеши" М.Хвильового, де виступив проти його "замилування буржуазною Європою"), "Поети й белетристи" (1927; пропагував пролетарський стиль з одночасним викривленням "занепадництва" у творчості сучасників, зокрема В.Ярошенка, Д.Загула, Г.Косинки, О.Слісаренка, М.Івченка), "Проти реставрації греко-римського мистецтва" (1927; критикував неокласиків за відхід від соціальних моментів життя в бік осліплення природи і "буржуазний естетизм"), "Доба й письменник" (1930), "Народження українського радянського кіно" (1930), "П'ятнадцять років театру ім. І.Франка" (1935). Писав також про й. Чумака, В. Свід-зинського, Д.Фальківського, О.Влизька, Г.Чупринку. Протягом 1931-33 працював на кінофабриці, займався викладацькою діяльністю (сценарний, режисерський ф-ти Київського кіноінституту). У 1933 звільнений з викладацької, редакторської роботи за "протягування націоналістичних поглядів". 17.9.1937 заарештований, звинувачений у приналежності до антирадянської націоналістичної організації, у шпигунській та терористичній діяльності проти радянської влади. 1.11.1937 засуджений до найвищої міри покарання і 2.11.1937 розстріляний у Києві. 27.11.1958 С. був реабілітований "у зв'язку з відсутністю складу злочину".

І. Роздольська (Львів).

САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (14.7.1867-21.9.1955)-український військовий діяч. Н. у с. Оленівці (тепер с. Козельське Чернігівської обл.). Після закінчення у 1893 піхотного юнкерського училища служив у 22-му піхотному Нижньоновгородському полку. У 1902 відряджений до Адміралтейства, продовжував службу на Північному флоті. На поч. Першої світової війни переведений на Чорноморський флот. Навесні 1917- командир Севастопольського флотського півекіпажу, капітан 2-го рангу. Після утворення Української Центральної Ради організував і очолив Раду Української Чорноморської громади, активно проводив українізацію флотських екіпажів у Севастополі та Одесі. У грудні 1917 призначений директором департаменту Українського Морського міністерства у Києві. Докладав багато зусиль для розбудови структур українського флоту. Заснував гардемаринські школи в Миколаєві, Севастополі, Кам'янці-Подільському. Підвищений у ранзі до контр-адмірала. У 1919 був начальником канцелярії Морського міністерства, з травня 1920 - командував Чорноморським флотом, начальник Воєнно-Морської управи. Після поразки визвольних змагань інтернований з частинами Армії УНР у Польщі. З 1921 деякий час жив у Тарнові, пізніше виїхав у Францію. Помер 21.9.1955 у французькому місті Абодант. Автор низки статей з історії Українського воєнно-морського флоту, опублікованих у табор-них виданнях "Табір", "За державність", "Український інвалід", альманасі "Літопис червоної калини" та ін.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (рр. н. і см. невід.) - український громадсько-політичний діяч. За фахом - агроном. Працював повітовим агрономом Борзнянського повіту на Чернігівщині. Налезав до *Української партії соціалістів-революціонерів*. 21.8.1917 затверджений Малою Радою генеральним секретарем земельних справ. У серед. листопада 1917 С.-Б. подав у відставку. Після гетьманського перевороту був обраний членом президії *Всеукраїнського земельного союзу*. Відомостей про його подальше життя не виявлено.

Т. Осташко (Київ).

САГАЙДАЧНИЙ ПЕТРО [Конашевич-Сагайдачний Петро; можливо, 1570 - п. 10(20).4.1622] - гетьман українського реєстрового козацтва, видатний полководець, відомий політичний та культурно-просвітницький діяч першої чв. 17 ст. Походив з української православної шляхти з околиць міста Самбора на Підкарпатті (ймовірно, з с. Кульчиці, тепер Самбірського р-ну Львівської обл.). Освіту здобув в Острозькій греко-слов'яно-латинській академії. Деякий час був приватним учителем у київського міського судді Яна Аксака. З 1601 перебував на Запорозькій Січі. Брав участь у походах на Молдову та Лівонію. У 1606 вперше обраний гетьманом українського козацтва (за ін. дан. -у 1601). Завдяки діяльності С. козацьке військо перетворилося у регулярне військове формування. Прославився як організатор військових походів запорозьких козаків проти турків і татар. Під його керівництвом здобуто міста Варну, Очаків, Перекоп (1607), Синоп, Трапезунд, Кафу (1616). Військові перемоги С. сприяли зростанню міжнародного значення українського козацтва. У 1618 С. приєднався до "Ліги міліції християнства", метою якої була боротьба з Османською імперією. Весною 1618 С. на чолі 10-тисячного козацького війська взяв участь у поході польського королевича Владислава на Москву. Козаки на чолі з С. здобули міста Лівни, Єлець, облягали місто Михайлов. Неподальк від Москви козацьке військо з'єдналося із загонами королевича Владислава, який доручив гетьману керувати облогою міста.

С. відомий як культурно-просвітницький діяч. За сприяння С. у Києві утворився культурний осередок, до якого належали *І.Борецький*, *Є.Плетенецький*, *К.Сакович*, *М.Смотрицький* та ін. Завдяки активній підтримці С. 9.10.1620 Єрусалимський Патріарх Феофан висвятив І.Борецького на митрополита Київського (згодом єпископами стали М.Смотрицький та І.Копинський), чим відновлено православну ієрархію у Речі Посполитій. У своїх зверненнях до польського уряду гетьман постійно домагався офіційного визнання Православної Церкви та надання їй прав і привілеїв. У 1620, дбаючи про розвиток національно-освітнього руху в Україні, С. разом з усім Військом Запорозьким записався до Київського Богоявленського братства. С. матеріально допомагав *Київській братській школі*. Став першим з українських гетьманів, який прагнув поєднати військову могутність українського козацтва з діяльністю ін. станів українського суспільства (духовенства, української шляхти та міщан) для досягнення автономії України у складі *Речі Посполитої*.

С. належав до поміркованої частини козацької старшини, яка, реально оцінюючи тогочасні військові можливості Війська Запорозького, намагалася відстояти національні інтереси українського народу шляхом переговорів і компромісів з польським урядом. У 1617 і 1619 укладав з польським урядом угоди (див. *Вільшанська угода 1617* і *Раставицька угода 1619*), умови яких викликали незадоволення серед частини козацтва і призвели до короткострокового обрання в 1620 гетьманом Я.Бородавки.

Після поч. *Хотинської війни 1620-21* і звернення короля *Сигізмунда III Вази* та уряду Речі Посполитої про допомогу у війні з турками С. особисто поїхав до Варшави, де подав королю вимогу про надання прав і привілеїв православному населенню України та козацькому війську, виконання яких означало б надання Україні статусу автономії у складі Речі Посполитої. У вересні 1621 С. очолював 40-тисячну українську армію, яка, приєднавшись до польських військ, відіграла вирішальну роль у розгромі турків у битві під Хотином (див. *Хотинська війна 1620-21*) і тим самим зупинила експансію Османської імперії у Європу. У квітні 1622 С., поранений під час Хотинської битви отруйною стрілою, помер. Перед смертю С. майже всі свої кошти пожертвував на відновлення Богоявленського монастиря та утримання Київської, Львівської та Луцької братських шкіл. Похований у Києво-Братському монастирі. На похороні гетьмана 20 учнів братської школи вигосили складний ректором школи К.Саковичем панегірик "Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного". На думку деяких дослідників, С. був автором полемічного трактату "Розмова про унію".

Р. Шуст (Львів).

САГРЕДО (Sagredo) НІККОЛО (8.12.1606 -14.12.1676)-дипломат і державний діяч Венеціанської республіки, з 1675 - дож. Як посол Венеції при імператорі Священної Римської імперії, вживав заходів для створення антитурецької коаліції держав, до якої прагнув залучити і Україну. Влітку 1650 був організатором посольства до *Б.Хмельницького*, якому передав лист через А.Віміну да Ченеду. Зберігся лист Б.Хмельницького до С. від 3.(13).6.1650. С. планував нове посольство на Україну, яке, однак, не було здійснене. У звітах С. венеціанському сенату (опубл. вибірково *М.Кордубою*) є відомості про становище в Україні та дипломатичну діяльність гетьманського уряду в 1648-51.

Я. Ісасвич (Львів).

САДОВСЬКА МАРІЯ КАРПІВНА (дівооче прізви. - Тобілевич; по чоловікові - Садовсь-ка-Барілотті; квітень 1855 - 27.3.1891) - визначна українська співачка та драматична артистка. Н. у с. Кам'яно-Костуватому Бобринецького повіту на Херсонщині (тепер Братського р-ну Миколаївської обл.). Після закінчення приватної гімназії в Єлисаветграді вчителювала у народній школі. Володіючи голосом виняткової краси (сопрано), брала участь в аматорських гуртках Єлисаветграда. Сценічну діяльність розпочала в 1876 у трупі М.Кропивницького, де переважно виступала в оперетковому репертуарі. Працювала в трупах *М.Старицького*, *П.Саксаганського*, *М.Садовського*. Серед кращих ролей та партій С.: Наталка ("Наталка Полтавка" І.Котляревського), Одарка ("Запорожець за Дунаєм" С.Гулака-Артемівського), панночка ("Утоплена" М.Лисенка), Проня ("За двома зайцями" М.Старицького), Маруся ("Дай серцю волю, заведе в неволю" М.Кропивницького), Варка, Софія, Харитина ("Безталанна", "Наймичка" І.Карпенка-Карого). Похована в Єлисаветграді (тепер Кіровоград).

М. Ерстенюк (Львів).

САДОВСЬКИЙ ВАЛЕНТИН ВАСИЛЬОВИЧ (1886 - 24.11.1947) - громадський діяч, журналіст, економіст, дійсний член Наукового товариства ім. Т.Шевченка (з 1935). Н. на Волині у сім'ї священика. 31904 - Член Революційної української партії. У 1905 став одним із співзасновників *Української робітничої соціал-демократичної партії*. У 1909 закінчив юридичний ф-тет Київського ун-ту, пізніше навчався на економічному ф-ті Петербурзького ун-ту. Був одним з організаторів українських студентських громад у Петербурзі, входив до складу керівних органів студентських організацій - Інформаційного бюро і Головної ради, співробітничав у часописі "Український студент". Член петербурзької громади УСДРП. Після закінчення ун-ту в 1913 деякий час працював помічником присяжного повіреного. У 1915 переїхав до Києва, де продовжив адвокатську практику. У березні 1917 виступив одним із засновників *Української Центральної Ради*. У квітні 1917 на Всеукраїнському Національному Конгресі делегований від УСДРП до складу УЦР, невдовзі обраний до Малої Ради. Займався розробкою організаційних засад діяльності УЦР та її виконавчого комітету, обґрунтуванням економічної політики уряду. У червні-серпні 1917 - генеральний секретар судових справ України. Під час відсутності голови Генерального секретаріату виконував його обов'язки. Після видання у серпні 1917 московським урядом "Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату" і обмеження кількості генеральних секретарств С. працював радником в українському уряді. У період Гетьманату - викладав на курсах українознавства, входив до складу української делегації на переговорах з РСФРР. Належав до опозиційної гетьманській владі організації -Українського національного союзу. В еміграції в Чехословаччині - професор *Української господарської академії в Подєбрадах* і Українського наукового інституту у Варшаві. Автор праць: "Нарис економічної географії України" (1920), "Проблеми індустріалізації в народному господарстві" (1929), "Районізація України" (1931), "Праця в УРСР" (1932), "З підсумків колонізаційної політики в СРСР" (1936) та ін. У 1945 С. заарештовано у Празі радянською військовою контррозвідкою і вивезено до СРСР. Помер у Лук'янівській в'язниці у Києві.

Т. Осташко (Київ).

САДОВСЬКИЙ МИКОЛА КАРПОВИЧ [справжн. прізвище -Тобілевич; 1(13).12.1856-7.2.19331 - видатний український актор і режисер, один з основоположників українського професійного театру. Н. у с. Кам'яно-Костуватому Бобринецького повіту на Херсонщині (тепер Братського р-ну Миколаївської обл.). Брат І.Карпенка-Карого, П.Саксаганського, М.Садовської. Навчався у Херсонській гімназії, Єлисаветградському реальному училищі (не закінчив). У 1877 пішов добровольцем на російсько-турецьку війну 1877-78. Брав участь в обороні Шипки, нагороджений орденом та Георгіївським хрестом. Після війни продовжував військову службу в Бендерах. Організував при офіцерському зібранні аматорський гурток, під час занять в якому познайомився з М.Заньковецькою. У 1881 С. залишив військову службу. Переїхав у Кременчук, де деякий час працював разом з М.Кропивницьким у трупі Г.Ашкаренка. Дебютував у ролі Миколи у п'єсі "Наталка Полтавка". Грав у трупі М.Старицького. У 1888 разом з М.Заньковецькою заснував власну трупу, яку очолював десять років. Намагався розширити репертуар українського театру запровадженням до нього західноєвропейського репертуару. У 1898 трупа С. злилася з "Товариством російсько-малоросійських артистів під орудою П.Саксаганського", а в 1900 до них на три сезони приєдналася і трупа М.Кропивницького. Діяльність об'єднаної трупи корифеїв українського театру розпочалася виставою "Глитай, або ж Павук" 4.7.1900 у Полтаві й мала триумф. У репертуарі налічувалося бл. 60 різних за жанрами вистав, що відповідали високим ідейним і художнім вимогам. Надбанням театру була вистава гостросатиричної комедії І.Карпенка-Карого "Хазяїн", прем'єра якої відбулася 10.1.1901 у Києві і викликала захоплення широкого кола глядачів. Пузиря чудово зіграв сам автор, економів Феногена і Ліхтаренка - П.Саксаганський і С., Золотницького - М.Кропивницький. У 1905-06 очолював у Львові театр "Руська бесіда", чим сприяв розвитку театрального мистецтва у західноукраїнських землях. У 1907 С. разом із М.Заньковецькою створив у Києві в приміщенні Троїцького народного дому (тепер - театр оперети) перший стаціонарний український професійний театр (працювати театр почав 15.9.1906 у Полтаві). У театрі свято зберігалися і по-новаторському розвивалися реалістичні принципи акторської і режисерської майстерності, великого значення надавалося художньому і музичному оформленню вистав. У 1921-26 С. жив в Ужгороді й Празі. Завдяки клопотанню Г.Юри та О.Ватулі одержав дозвіл на приїзд в Україну. Після повернення виступав у ролях свого репертуару в різних театрах, знявся у кінофільмі "Вітер з порогів" (1929). С. - неперевершений артист героїко-романтичного і трагедійного плану, талановитий представник реалістичної школи М.Кропивницького. Від природи був щедро наділений внутрішніми і зовнішніми акторськими даними: могутня здатність перевтілення, пристрасний темперамент, швидке збудження, велична, рідкісної краси струнка постава, виразні обличчя та міміка, променисті очі, що передавали відразу цілу гаму переживань, задушевний і зворушливий голос, музикальність, пластичність тіла, простота сценічної поведінки. С. ретельно готував кожну із своїх кількох сотень ролей. Цілком "знищував" себе і свою особистість, заглиблюючись у внутрішній світ і психологію дійової особи, надавав яскравих, узагальнених характерних рис, властивих тільки даному персонажу. Творчий діапазон С. відзначався надзвичайно широкою палітрою виконуваних ролей: драматичних - Гнат, Тарас, Панас ("Безталанна", "Бондарівна", "Бурлака" І.Карпенка-Карого), комедійних та характерних - Микола, Виборний ("Наталка Полтавка" І.Котляревського), Панас, Мартин Боруля, Пузир, Барильченко ("Бурлака", "Мартин Боруля", "Хазяїн", "Суєта" І.Карпенка-Карого), городничий ("Ревізор" М.Гоголя). Вершиною акторської майстерності С. були героїко-драматичні і трагедійні образи: Назара ("Назар Стодоля" Т.Шевченка), Богдана Хмельницького, Тараса Бульби ("Богдан Хмельницький", "Тарас Бульба" М.Старицького), Сави Чалого ("Сава Чалий" І.Карпенка-Карого), командор ("Камінний

господар" Лесі Українки), воєвода ("Мазепа" Ю.Словацького) та ін. Залишив спогади: "Спомини з російсько-турецької війни" (1917), "Мої театральні згадки" (1907-29). Помер і похований у Києві.

М. Ерстенюк (Львів).

САДОВСЬКИЙ МИХАЙЛО ВІКЕНТІЙОВИЧ (29.7.1887 - 1967) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у Києві. Закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, у 1912-Київське піхотне юнкерське училище. У роки Першої світової війни 1914-18-на фронті. З 1917 перейшов на службу в українську армію. З 1918- старшина Головної шкільної управи Генерального штабу. Наприкін. 1918 призначений начальником канцелярії Військового міністерства при ставці Головного Отамана. У листопаді 1920 після інтернування частин перебував у таборі Каліша. У міжвоєнний період жив у Польщі. Співзасновник і директор Українського воєнно-історичного товариства у Варшаві, головний редактор ж-лу "За державність" (до 1939). У роки Другої світової війни 1939-45 жив у Німеччині, а з 1945 - у Канаді. У 1947 - засновник і директор Українського військового інституту і музею в Торонто. Помер у Торонто (Канада).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САКОВИЧ КАСІЯН (світське ім'я - Каллікст; 1578 - 1647) - український церковний діяч, письменник-полеміст. Н. у с. Потеличах Белзького воєводства (тепер Жовківський р-н Львівської обл.) у родині священика. Освіту здобув у Замойській і Краківській академіях. Після закінчення навчання був дяком греко-католицької церкви у Перемишлі. У 1620 прийняв чернецтво в Києві, у 1620-24 - ректор Київської братської школи. У 1625 очолював у Любліні православне братство. Згодом прийняв греко-католицьку віру, за що в 1628 підданий анафемі Київським православним собором. У 1626-39 - архимандрит Дубенського василіянського монастиря. В 1639-41 перебував у Дермані, Холмі, Любліні, Супраслі, Вільні. В 1641 перейшов на католицтво. Помер у Кракові. С. був обдарований великим полемічним письменницьким хистом. У 1622 написав у Києві "Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана Войска... Запорозкого", виголошені учнями Київської братської школи під час поховання гетьмана П.Сагайдачного. Інші твори С. написані польською мовою. До них належать: філософські трактати "Арістотелеві проблеми, або питання про природу людини" (1620), "Трактат про душу" (1625). У творі "Перспектива" (1642) С. аргументував свій перехід на католицтво, полемізував з православним і уніатським духовенством щодо доцільності збереження юліанського календаря і деяких літургійних обрядів. Обстоював розвиток освіти на українських землях.

М. Крикун (Львів).

САКСАГАНСЬКИЙ ПАНАС КАРПОВИЧ [справжн. прізвище - Тобілевич; 3(15).5.1859 -17.9.1940] - видатний український актор, режисер, театральний діяч. Н. у с. Кам'яно-Костуватому Бобринецького повіту на Херсонщині (тепер Братського р-ну Миколаївської обл.). Брат І.Карпенка-Карого, *М.Садовського, М.Садовської*. Початкову освіту здобув у Бобринецькій повітовій школі та в Єлисаветградському реальному училищі. Творче життя розпочав 1883 на сцені українського театру під керівництвом *М.Старицького* і *М.Кропивницького*. У 1890-98 разом з І.Карпенком-Карим очолював власну трупу, різні театральні об'єднання кін. 1890 - поч. 1900-х років. У 1918 заснував Народний театр у Києві (тепер Львівський державний академічний театр ім. М.Заньковецької). Працював у театрах Харкова та ін. С. вражав своєю дивовижною наполегливістю у роботі над образом, створив цілу систему попередньої роботи над роллю за столом, наголошуючи на розкритті задуму автора, ідеї твору. Невтомна праця С. свідчила про його виняткову ерудицію з питань історії та теорії мистецтва. Був надзвичайно вимогливим до себе і до драматургічного матеріалу. Особливо великої слави і досконалої акторської майстерності досягнув у комедіях І.Карпенка-Карого. Створені С. сценічні образи стали класичними зразками акторської техніки і майстерності перевтілення. За своє творче життя С. зіграв понад 100 основних ролей як комедійного, так і драматичного репертуару та багато епізодичних ролей. Краці ролі: Возний ("Наталка Полтавка" І.Котляревського), Пеньонжка, Копач, Мартин Боруля, Харко Ледачий, Феноген, Цокуль, Іван, Потоцький, Гнат Голий, Тарас, Гнат, Юліан ("Сто тисяч", "Мартин Боруля", "Паливода XVIII ст.", "Хазяїн", "Наймичка", "Суєта", "Сава Чалий", "Бондарівна", "Безталанна", "Лиша іскра..." І.Карпенка-Карого), Голохвостий, Кабиця, Богун ("За двома зайцями", "Чорноморці", "Богдан Хмельницький" М.Старицького), Іван Непокритий ("Дай серцю волю..." Кропивницького), Франц Моор ("Розбійники" Ф.Шіллера). Свої думки про створення сценічного образу С. виклав у статті "Моя робота над роллю". Народний артист СРСР (1936).

М. Ерстенюк (Львів).

САЛЕЗІАНИ (лат. Societas Sancti Fracisci Salesii-Товариство св. Франца Салезія, скорочено Салезіанське товариство) - згуртованість ченців, яке засноване в 1859 у Турині (Італія). Засновник згуртованості св. Дон Джованні Боско. У 1874 Салезіанське товариство затверджене Римським Папою Пієм ІХ. Метою С. є опіка над молоддю з убогих родин, її релігійне та професійне виховання, а також місіонерська діяльність. У різних країнах світу С. утримують школи та виховні заклади для молоді, незалежно від їх походження. Мають власні видавництва. Згуртованість поділяється на інспекторати та доми. Головний осідок згуртованості знаходиться у Турині. Крім чоловічого, існує також жіноче згуртованість. У Галичині С. діяли з 1890-х років. У міжвоєнний час серед С. з'явилися представники Української греко-католицької церкви. На поч. 1990-х років С. відновили свою діяльність в Україні.

Р. Шуст (Львів).

САЛІКОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ХОМИЧ (псевд.: О.Хоменко, О.Паський та ін.; 13.03.1866 - 22.11.1925) - громадсько-політичний і державний діяч, журналіст, публіцист. Н. у с. Старому Потоці Вінницького повіту в сім'ї священика. Закінчив Шаргородську духовну школу і Кам'янець-Подільську духовну семінарію. Через поліцейське переслідування змушений неофіційно навчатись в ун-ті й працювати сільським вчителем. Кілька разів заарештовувався, двічі засуджений за політичну діяльність до тюремного ув'язнення. Деякий час працював урядовцем і радником Подільського губерньського земства. У 1904 звільнений з посад як "політично неблагонадійний", змушений переїхати до Києва. У 1904-09 працював у газеті "*Киевские отклики*", деякий час був її редактором. У 1906-07 видавав газету "Киевский голос". У 1910 переїхав до Москви, разом з С. *Петлюрою* редагував журнал "Украинская жизнь" (1912, 1915-17) і співробітничав у "Русских Ведомостях". У 1913 оселився у Ростові-на-Дону, де редагував щоденну газету "Приазовский край" (1913-15). З 1916 знову жив у Москві, був співробітником редакції ж-лу "Украинская жизнь", служив уповноваженим Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. Належав до *Товариства українських поступовців*, *Української демократично-радикальної партії* (з червня 1917-УПСФ), входив до складу ЦК партії. У 1917-18-член *Української Центральної Ради* та *Малої Ради* від УПСФ. У вересні 1917 призначений губерньським комісаром Київщини. За Української Держави - член Всеукраїнської земської управи. Входив до складу *Українського національного союзу*. Після приходу до влади *Директорії УНР* працював у міністерстві внутрішніх справ, Дніпросоюзі, редактором щоденника "Трибуна" (1918-19), співробітником "ЛНВ", "Нової Ради", "Проміння", "Нашого минулого", видавав неперіодичний збірник "Нова Україна". 26.5.1920 обійняв посаду міністра внутрішніх справ УНР у кабінеті В.Прокоповича. 14.10.1920 призначений заст. голови ради міністрів УНР, з 11.2.1921 -член Вищої військової ради. У Варшаві видавав часопис "Українська трибуна" (1921-22) та "Трибуна України", редагував тижневик "Українська справа", співпрацював у галицькій газеті "Діло". Автор спогадів "На порозі Гетьманщини" (1924). Помер у Варшаві.

Т. Осташко (Київ).

САЛТІВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура 8-10 ст., залишена населенням *Хозарського каганату*. С.к. була виділена у 1900. Пам'ятки С.к. (відомо понад 300 пам'яток) поширені в басейнах Сіверського Донця, Дону, в Приазов'ї, на Північному Кавказі, Середній Волзі. Поділяється на кілька локальних варіантів. Пам'ятки лісостепового варіанту належали аланам, а степового - болгарам. Найвідомішою пам'яткою С.к. є катакомбний могильник та велике городище (понад 120 га) з кам'яною цитаделлю біля с. Верхнього Салтова (звідси і назва культури; тепер Вовчанського р-ну Харківської обл.). Після розпаду Хозарського каганату С.к. припинила своє існування.

М. Пелецишин (Львів).

САЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ -(24.7.1885-5.10.1940)-український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР (1919). Н. в Острозі на Волині. У 1906 закінчив Віленське піхотне юнкерське училище, служив у 126-му піхотному Рильському полку. Після закінчення Миколаївської академії Генерального штабу (1912) - командир роти 132-го піхотного Бендерського полку, начальник штабу піхотної дивізії. У роки Першої світової війни 1914-18- офіцер Генерального штабу при розвідувальному відділі Київського військового округу, квартирмейстер 12-ї російської армії у Прибалтиці. Восени 1917 брав участь в українізації російських частин Північного фронту. У січні 1918 прибув до Києва. Призначений начальником штабу українських військ столиці. Учасник боїв проти більшовицьких військ *М.Муравйова*. За Гетьманату - начальник штабу I Сердюцької дивізії, член Комісії з організації військових шкіл та академії в Україні. Під час антигетьманського повстання у листопаді 1918 разом з більшістю особового складу дивізії перейшов на бік *ДиректоріїУНР*. Обіймав посаду начальника штабу коменданта Києва, був членом Головної шкільної управи Генерального штабу. У квітні 1919 С. під час запеклих боїв з більшовицькою 12-ю армією очолював *Запорозький корпус Армії УНР*. У серпні 1919 Запорозька група під командуванням С. успішно діяла під час спільного наступу українських армій на Київ. Його частини першими вступили у столицю. З листопада 1919-міністр військових справ в уряді *Б.Мартоса*, згодом - в уряді *В.Прокоповича*. У листопаді 1920 у складі уряду УНР переїхав до Польщі. Перебував у Каліші, з 1924 - у Варшаві, де продовжував займатися військово-політичною діяльністю. До 1940 залишався міністром Уряду УНР в екзилі. Входив до Вищої військової Ради Українського Центрального Комітету, Об'єднання вояків Армії УНР. Був ініціатором відновлення "Січі" у Галичині. У березні 1930 під час процесу Спілки визволення України у Харкові підготував заяву-протест зборів українських емігрантів у Варшаві. Написав спогади, низку статей з історії визвольних змагань. Помер у Варшаві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САМАРСЬКИЙ ПУСТИННО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ МОНАСТІР - православний чоловічий монастир, що виник поблизу козацького містечка Самар (тепер Новомосковськ Дніпропетровської обл.) у кін. 16 ст. Знаходився у межах Вольностей Війська Запорозького Низового. Підпорядковувався *Кошу Запорозької Січі*, який надав монастирю у вічне володіння орну землю та угіддя, рибні озера, ліси. Мав право на заснування слобід, в яких у другій пол. 18 ст. налічувалося близько двох тисяч монастирських посполитих. Запорозькі козаки давали монастиреві щедрі пожертви. Монастир постачав на Січ хліб, мед та ін. продукти. При монастирі існував шпиталь для поранених і хворих козаків та притулок для старих запорожців. У монастирі була школа для козацьких дітей, в якій у 1750 навчалося 87 учнів. У 18 ст. був одним із найзначніших і найбагатших монастирів в Україні. Після ліквідації Запорозької Січі (1775) монастир

було підпорядковано Межигірському Спасо-Преображенському монастирю. У 1786 внаслідок закриття російським урядом ряду монастирів в Україні (у т. ч. Межигірського) та секуляризації земель С.П.-М.в.м. знову став самостійним, хоча у наступний період поступово занепадав. До наших днів збереглися Миколаївська церква монастиря (1786, за ін. дан. - 1781) та келії. У радянський час територія і будови монастиря використовувалися не за призначенням.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

САМБОРСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІЛІЧ (24.12.1882 - 16.10.1937)-діяч Української автокефальної православної церкви, єпископ. Н. у Києві. У 1896 закінчив Київську духовну школу, а в 1902 - Київську духовну семінарію. У листопаді 1902 висвячений на священика. Служив на парафіях у Таращанському й Білоцерківському повітах. У 1907 був обраний на округового місіонера Таращанського повіту. У серпні 1921 українизував парафії у с. Гребінки. У 1923-25 - єпископ Липовецький. У 1924 С. підписав "Меморандум пленуму ВПЦРади" про об'єднання УАПЦ із Вселенським православ'ям. З 15.7.1925 - єпископ і настоятель Різдва-Богородичного кафедрального собору в Житомирі. У кін. вересня 1926 С. під тиском місцевої влади був змушений відмовитися від житомирської кафедри. У січні 1927 С. обраний на округового єпископа Глухівщини й доглядача Конотопської округи. Зазнавав постійних переслідувань з боку органів радянської влади. У 1929 заарештований і деякий час перебував в ув'язненні. Після ліквідації УАПЦ обслуговував Вінницьку єпархію. З 7.10.1934 - архієпископ Київський. У серед. 1930 років організував клопотання про відкриття храмів, намагався добитися легалізації УАПЦ. У січні 1937 звернувся до ВУЦВК з проханням дозволити йому "взяти на себе організацію Української православної церкви". У червні 1937 заарештований і ув'язнений. Розстріляний "як один з керівників фашистської організації українських церковників".

С. Білокінь (Київ).

САМОЙЛОВИЧ ДАНИЛО САМІЙЛОВИЧ [11(22).12.1742; за ін. дан.-1724, 1743, 1744, 1745 - 20.2.1805; справжн. прізвище Сушинський] - видатний український лікар, засновник епідеміології в Російській імперії. Н. у с. Янівка Чернігівської губ. (тепер с. Іванівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.) у сім'ї священика. У 1756-61 навчався у Київській академії. У 1765 закінчив Петербурзьку медичну школу. З 1767 (за ін. дан. - 1768) працював лікарем у Петербурзькому адміралтейському шпиталі. З липня 1768 під час російсько-турецької війни 1768-74 перебував у діючій армії. Як полковий лікар Капорського(1768) і Оренбурзького (1770) полків брав участь у всіх походах, добився значного зниження захворюваності та смертності у військах. Наприкін. 1770 після перенесеної важкої хвороби С. змушений звільнитися з польової служби і призначений у Московський сухопутний генеральний шпиталь. У 1770-71 брав участь у боротьбі з епідемією чуми у Москві, був членом протичумної комісії і завідувачем чумними лікарнями в Симоновому, Даниловому і Дівочому монастирях. З 1776 С. поглиблював свої знання в галузі медицини за кордоном, зокрема у Голландії, Франції, Німеччині, Італії та Англії. У жовтні 1780 видав роботу з хірургічного акушерства ("Про перевагу операції сімфізіотомії у порівнянні з кесаревим розтином"), за яку в Лейденському ун-ті йому присвоєно ступінь доктора медицини. У Парижі опублікував наукові праці ("О трениях льдом в качестве лечебного средства при заболеваниях чумою", "О прививках при чуме с описанием трех курительных противочумных порошков", "О чуме в Москве, свирепствовавшей в 1771 году", "Краткое описание микроскопических исследований о существе яду уязвленного" і "Способ самый удобный повсеместного врачевания смертельной язвы, заражающей чумы, ко благу всеобщественному предлагает Д.Самойлович"), в яких висунув ряд нових пропозицій у сфері профілактики, діагностики і лікування чуми. У своїх роботах переконливо доводив, що зараження цією небезпечною хворобою відбувається при безпосередньому контакті з хворими чи ураженими речами та предметами, розробив систему заходів для боротьби з чумою (ізоляція хворих, дезинфекція), обґрунтував необхідність проведення щеплення населення для запобігання захворюванню. Праці С. стали першими науковими публікаціями українських і російських учених-медиків за кордоном. Його практичні заходи і наукові дослідження були високо оцінені європейськими медичними колами. С. був визнаний одним із найбільших тогочасних світових авторитетів з питань епідеміології чуми та був обраний членом Паризької, Марсельської, Тулузької, Діжонської, Мангеймської, Туринської, Падуанської та ін. хірургічних академій. Після повернення в Москву продовжував працювати в Московському сухопутному шпиталі. Як дивізійний лікар брав участь у російсько-турецькій війні, після закінчення якої залишився в Україні. У 1784 боровся з чумою у Кременчуку, Херсоні (в 1785 за енергійні практичні заходи з ліквідації чуми отримав чин колезького радника), Єлисаветграді, Одесі та на Кримському п-ові (1796-99). У 1793-99 обіймав посаду головного лікаря карантинів на півдні України, а з 1800 - інспектора Чорноморської медичної управи. Автор науково-популярних робіт "Городская и деревенская бабка" і "Новейший способ лечения с наставлением простому народу как лечиться от угрызения бешеной собаки и от уязвления змеи..." (обидві - 1780). Помер у Миколаєві. Твори С. видані в 1949-52.

І. Підкова (Львів).

САМОЙЛОВИЧ ІВАН САМІЙЛОВИЧ (р. н. невід. - п. 1690) - гетьман Лівобережної України 1672-87. Походив із сім'ї священика Самійла Самойловича з Ходоркова на Житомирщині. Освіту здобув у *Києво-Могилянській колегії*. Службу в козацькому війську розпочав військовим писарем. Згодом був веприцьким сотником Гадяцького полку, сотником красноколядинським (1665) Чернігівського полку. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана *І.Бруховецького*, зокрема у 1663 їздив з посольством до Москви. Отримав звання значкового товариша. Брав участь у повстанні 1668, активно виступав проти московської

влади в Україні. Після загибелі гетьмана І.Брюховецького приєднався до наказного гетьмана *Д.Многогрішного*, дістав царське прощення. У 1668-69 був наказним полковником та полковником чернігівським (1668-69).

Після обрання гетьманом Д.Многогрішного став генеральним суддею (1669-72). Брав участь у старшинській змові проти гетьмана Д.Многогрішного, яку підтримували царські воєводи. На старшинській раді в Козачій Діброві 17.6.1672 обраний гетьманом і володів гетьманською булавою 15 років. Виступав за соборність українських земель. Боровся проти гетьмана *П.Дорошенка*, намагався об'єднати під своїм регіментом Правобережну і Лівобережну Україну. На поч. 1674 С. разом з царським воєводою *І.Ромодановським* на чолі козацьких і стрілецьких полків здійснили похід у Правобережну Україну. На Переяславській раді 17.3.1674 С. був обраний гетьманом усієї України, проте фактичне об'єднання Правобережної та Лівобережної України відбулося після зречення з гетьманства 19.10.1676 П.Дорошенка. Внаслідок *Чигиринських походів 1677 і 1678* та укладення *Бахчисарайського мирного договору 1681 С.* втратив владу над Правобережною Україною (південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишались за *Ю.Хмельницьким*, який визнавав протекторат Туреччини). С. негативно поставився до *"Вічного" миру 1686*, який остаточно закріпив поділ України між Річчю Посполитою і Московською державою. За правління С. Українська православна церква втратила свою незалежність і в 1686 була підпорядкована Московському Патріархові. С. був прихильником сильної гетьманської влади, яку намагався зробити спадковою. За його правління внаслідок масового переселення правобережного населення у Лівобережжя поступово відроджується економічне життя Гетьманщини. Розширюється внутрішня і зовнішня торгівля, розвиваються ремесла і промисли. Розширюються існуючі та створюються нові промислові підприємства - рудні, селітряні варниці, поташні заводи (буди), млини, скляні гути, винокурні тощо.

Авторитарний спосіб правління С., великі податки на утримання у Гетьманщині мос-

ковських залог і регулярних військ, які тяжким тягарем лягали на місцеве українське населення, викликали незадоволення як серед козацької старшини, так і серед рядового козацтва. За підтримки московських урядовців, недовір'я яких до гетьмана зростало через відверті негативні оцінки дій царського уряду щодо України, старшинська верхівка стала писати цареві доноси на гетьмана, звинувачуючи його у зловживанні владою, таємних зносинах з Кримським ханством й військовій зраді.

Влітку 1687, скориставшись з невдалого спільного походу московської армії (100 тис. чол.) і українського козацького війська (50 тис. чол.) на Крим (див. *Кримські походи 1687 і 1689*), старшина звинуватила С. у його провалі (хоча С. намагався переконати царський уряд у тому, що слід провести серйозну підготовку і розпочинати похід ранньою весною) та звернулася до царського уряду з проханням усунути гетьмана від влади. 23.7.1687 ставка гетьмана була оточена російськими полками. На козацькій раді на р. Коломаці С. скинуто з гетьманства (див. *Коломацька рада 1687*), заарештовано і разом із сином Яковом відправлено у Москву, а звідти - на заслання до Сибіру. Помер у Тобольську в 1690.

Г *Швидько (Дніпропетровськ).*

САМОЙЛОВИЧІ - український старшинський рід 17 ст. Засновником роду був **Самій-ло** (Самуїл) - священик з Ходоркова на Житомирщині. Після національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 переселився з сім'єю у містечко Красний Колядин на Чернігівщині, де обійняв посаду священика. Мав трьох синів. Серед них **Іван Самійлович С.** (р. н. невід. -п. 1690)-гетьман Лівобережної України (1672-87). Навчався у Києво-Могилянській колегії. З 1672 - гетьман Лівобережної України. Був звинувачений у провалі Кримського походу 1687 (див. *Кримські походи 1687 і 1689*), заарештований і засланий до Сибіру, де і помер у 1690 (див. *І.Самойлович*). Сини Івана С.-**Семен Іванович С.** (бл. 1660-85)-полковник Стародубського полку (1680-85), *наказний гетьман* (1679-80). Автор літопису Самовидця пише про нього, що він був "в літах молодих, але розуму старого". У 1685 захворів і помер. **Григорій Іванович С.** (р. н. невід. - п. 1687) - чернігівський полковник (1685-87) і наказний гетьман (1687). Відверто виступав проти царської влади в Україні. Після скинення з гетьманства І.Самойловича заарештований у Кодаку воєводою Л.Неплюєвим, переправлений у Севськ і там страчений. **Яків Іванович С.** (р. н. невід. - 1695)-стародубський полковник (1685-87). Після позбавлення гетьманської влади його батька І.Самойловича на *Коломацькій раді 1687* заарештований і разом з ним засланий у Тобольськ, де і помер.

Г. *Швидько (Дніпропетровськ).*

САМОКИШ МИКОЛА СЕМЕНОВИЧ (Самокиша; 25.10.1860-18.1.1944)-видатний український художник-баталіст і графік, академік (з 1890). Н. у Ніжині, де закінчив класичну гімназію. У 1879-85 навчався у Петербурзькій Академії мистецтв. У 1886-89 удосконалював фахову освіту в Парижі. Після повернення написав кілька картин для Тифліського історичного музею-"Баталія біля річки Іорі 1880", "Бій під Авіляром 1877 року", "Оборона Наурської станиці". У роки російсько-японської війни 1904-05 був на фронті, де підготував альбом "Війна 1904-1905 року. З щоденника художника". Разом з художником *С.Васильківським* зібрав і видав великі альбоми: "Українська старовина" (з текстом *Д.Яворницького*; 1900) та "Мотиви українського орнаменту" (1912). У 1912 С. виконав у будинку Полтавського губернського земства барвистий орнамент навколо картин С.Васильківського "Обрання полковника Пушкаря" та "Чумацький Ромоданівський шлях". У 1912-17 викладав у Петербурзькій Академії мистецтв, 1936-41 - Харківському художньому ін-ті.

31919 жив у Криму. У 1920 роках створив батальні полотна, що відображають події громадянської війни в Україні, зокрема, "Захист червоного прапора" (1920), "Атака будьоннівської кавалерії" (1923), пізніше - "Перехід Червоної армії через Сиваш" (1935). Чільне місце у творчості С. посідає серія історичних картин, присвячених національно-визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького. Серед них виділяються живописні полотна "В'їзд Богдана Хмельницького у Київ" (1929), "Бій під Жовтими Водами" (1930), "Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким" (1934), "Похід запорожців на Крим" (1934), "Харківська кріпость 18 в." (1936) та ін. С.- автор картин "Розгін демонстрації в Києві у соті роковини від дня народження Т.Шевченка", "Царські жандарми везуть Шевченка на заслання", "Голод у Криму 1921-22". Всього С. створив понад 11 тис. картин, малюнків, офортів. Помер у Сімферополі.

К. Кондратюк (Львів).

"САМОСТІЙНА ДУМКА" - український літературно-науковий та суспільно-політичний журнал. Виходив у Чернівцях з 1931. Спочатку видавався як щомісячник, з 1932 - двотижневик, пізніше - знову щомісячник. Редактором "С.Д." був Сильвестр Никорович. Автором титульної сторінки - В.Залозецький. У перші роки журнал мав надпартійний характер і на його сторінках друкувалися твори авторів різного ідеологічного спрямування. Містив публіцистичні та літературно-критичні статті *М.Шаповала*, *Н.Григорієва*, *О.Мицюка*, *С.Черкасенка*, *С.Русова*, *Є.Онацького*, *Д.Ан-дрієвського*, *У.Самчука*, *В.Сімовича*, *С.Смаль-Стоцького* та ін. Найбільш активними співробітниками у цей період були *І.Карбулицький*, *С.Лакуста*, *К.Ластівка* та ін. Пізніше журнал набув націоналістичного характеру. У цей період у ньому активно співпрацювали *О. Ольжич*, *М.Мухин*, *О.Грицай* та ін., хоча також публікувалися статті вчених та громадських діячів, що не брали участі в організованому націоналістичному русі (зокрема, проф. *Л.Білецький*). "С.Д." відіграла значну роль у формуванні національної свідомості українського населення Буковини, сприяла патріотичному вихованню молоді. У 1931-32 як додаток до ж-лу видавалися "Самостійна думка української матері" та "Державно-творча трибуна Буковини" (редактор *Сидонія Никорович-Гнідий*).

Т. Андрусяк (Львів).

"САМОСТІЙНА УКРАЇНА" - друкований орган Української народної партії. Перший і єдиний номер газети вийшов нелегально у вересні 1905 з допомогою галицьких радикал-демократів у Львові. Видавцями були *М.Міхновський*, *В.Шемет*, *М.Шемет*, *О.Макаренко*. "С.У" містила матеріали з партійного і громадського життя у Наддніпрянській Україні, статті з оцінкою революційних подій, проект конституції "Самостійна Україна" (автор - *М.Міхновський*). У вересні 1918 газета із такою ж назвою почала виходити у Києві. Вийшов єдиний номер. Відповідальним редактором був лідер *Української партії соціалістів-самостійників* *О. Макаренко*.

Т. Геращенко (Запоріжжя).

"САМОСТІЙНИК" - друкований орган *Української партії соціалістів-самостійників*, тижневик. Виходив протягом квітня-травня 1918 у Києві. Містив статті з оцінкою діяльності *Української Центральної Ради* та її соціалістичного міністерства інформації з політичного, військового й національного життя, публікував програмні документи УПСР. Віддзеркалював точку зору політичних сил, які перебували в опозиції до гетьманської влади.

Т. Геращенко (Запоріжжя).

"САМОСТІЙНИСТЬ" - щотижнева газета, що виходила в Чернівцях у 1934-37. Перший номер газети вийшов 1.1.1934. Всього- 142 номери, з них у 1934-37, 1935-52, 1936-52. Тижневик мав націоналістичне спрямування і користувався широкою популярністю (тираж сягав 7 тис. примірників). Редактором "С." був один із засновників націоналістичного руху в Буковині - адвокат *Денис Квітковський* (видавав газету під псевдонімом *Петро Григорович* (*Іван Григорович*)). Значна кількість статей публіцистичного і теоретичного характеру належала *Д.Квітковському*. У газеті співпрацювали *Є.Онацький*, *С.Лакуста* та ін. Видання систематично публікувало повідомлення та широкі звіти про політичні судові процеси над діячами ОУН у Галичині, подавалася інформація про діяльність організації в Україні та поза її межами, про голод та репресії в радянській Україні. Відіграла значну роль у національно-державницькому вихованні українського населення Буковини. У газеті постійно публікувалися матеріали, в яких відстоювалися національні права українського населення під румунською окупацією, давалися практичні юридичні поради, роз'яснювалися положення чинного законодавства, за що неодноразово конфісковувалися окремі номери або тимчасово заборонявся випуск газети. Крім суспільно-політичної інформації, в газеті систематично публікувалися спортивна та літературно-мистецька сторінки. За назвою газети прихильників націоналістичного руху у Буковині називали "самостійниками". Як додаток до газети, виходив сатирично-гумористичний листок під назвою "Чортополох" (1936-37), редактором якого був *О.Масикевич*. Газета видала два календарі на 1936 та 1937, які містили значний літературно-історичний матеріал з історії України і, зокрема, Буковини. У 1939 "С." заборонена румунською окупаційною владою.

Т. Андрусяк (Львів).

"САМОСТІЙНИСТЬ" - орган *Української головної визвольної ради*. Перший номер вийшов нелегально у 1946 в Україні (перевиданий на Заході Закарпатським Представництвом УГВР у 1949). Другий номер, як пізніше було повідомлено в бюлетені Бюро інформації УГВР, відредагований і готовий до друку, потрапив до рук

органів МВС. На цьому видання, через труднощі підготовки та поширення за умов підпілля, було припинене. Замість нього почали виходити бюлетені Бюро інформації УГВР. Ж-л мав обсяг 139 сторінок. Відкривався відозвою УГВР “До українського народу під московсько-большевицькою окупацією”. У номері вміщене повідомлення про загибель членів УГВР Р.Волошина та Й.Позичанюка, постанови УГВР “Про нагородження Хрестами Заслуги вояків УПА та цивільних осіб - учасників української національно-визвольної революційної боротьби і про підвищення у військових ступенях вояків УПА”. У виданні опубліковано дві теоретичні статті: “УПА - носій ідей визволення і дружби народів” та “Про свободу преси в СРСР”, в яких на основі аналізу фактичних даних робилися висновки про роль та значення національно-визвольної боротьби українського народу для інших поневолених народів та важливість спільних зусиль у боротьбі з російським імперіалізмом, а також доводилася тоталітарна суть радянської системи (автор - О.Дяків; статті підписані псевдонімами - О.Гончарук і О.Горновий). У ж-лі опубліковано реєстр бойових дій УПА, інформацію про становище на українських землях у Радянському Союзі та Польщі, подано огляд антигуманних методів боротьби, до яких вдавалися ці держави у боротьбі з українським національно-визвольним рухом. Низка матеріалів, які мали бути поміщені у другому номері “С.”, так і не були опубліковані в бюлетені Бюро інформації УГВР і нині невідомі.

Т. Андрусак (Львів).

САМУЇЛ (рр. н. і см. невід.) - український маляр. Був ієромонахом Полтавського Христо-воздвиженського монастиря. У 1762 за наказом митрополита Арсенія Могилянського переведений до Києва, де очолив малярську майстерню Софійського монастиря, в якій у 1766 працювало 12 осіб. Бл. 1765 у С. замовлено дві ікони святої Варвари, які мали бути відправлені до Москви. У 1767 засланий до Максаківського монастиря. В 1769 намалював портрет князя Дмитрія Долгорукого (Київ, Національний художній музей). С. приписується картина “Христос-животворне джерело” з портретами монахині Нектарії (княгині Долгорукої) та її сина Дмитрія.

В. Александрович (Львів).

САМУЇЛ МИСЛАВСЬКИЙ (світське ім'я -Семен; 24.5.1731 - 5.1.1796) - визначний церковний діяч, митрополит Київський (1783-96), проповідник. Походив із родини священика Глухівського полку. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, після закінчення якої 12.6.1754 прийняв постриг у Софійському монастирі в Києві. З січня 1756 працював на викладацькій посаді в Академії. З листопада 1757- префект та викладач філософії, з 1759 - викладач богослов'я. 10.2.1762 висвячений у сан архімандрита Києво-Братського монастиря і призначений ректором Академії та членом Київської митрополичої консисторії. У 1768 переведений до Київського Пустинно-Миколаївського монастиря.

Восени 1768 С.М. у Петербурзі висвячений на білгородського єпископа. У вересні 1771 переведений на посаду крутицького єпископа. Займався справою відновлення московських соборів, за що у 1775 нагороджений *Катериною II* алмазною панагмеєю та призначений членом Синоду. 17.3.1776 С.М. переведений до Ростова, де очолив єпархію. 22.9.1779 внесений до сану архієпископа. З 22.9.1783 С.М. - Київський митрополит. Імператорським указом від 13.11.1783 йому дозволено носити білий клобук. С.М. провів реформу системи викладання у Києво-Могилянській академії. Запровадив ряд нових навчальних дисциплін: алгебру, геометрію, архітектуру, географію, російську та французьку мови, малювання, направляв на навчання за кордон найбільш здібних студентів. Під тиском російського уряду здійснював русифікацію академії і всього церковно-релігійного життя митрополії. Запровадив викладання різних предметів російською мовою, для чого запрошував викладачів з Москви. Наказував священикам розмовляти російською мовою, русифікував богослужіння. Остаточо змінив статус *Київської митрополії* за зразком звичайних російських єпархій. 10.4.1786 С.М. надано титул архімандрита *Києво-Печерської лаври*. У 1770-80-х роках доповнив і видав догматичні твори Ф.Прокоповича (тт. 1-6). У рукописі залишився твір С.М. “Короткий історичний опис Києво-Печерської лаври” (опубл. 1817). Помер у Києві. Похований у Софійському соборі.

Р. Шуст (Львів).

САМУСЬ (Самійло Іванович; справж. прізвище невід.; н. перед 1640 - р. см. невід.) - один з керівників визвольного руху проти польського панування у Правобережній Україні поч. 18 ст. Н. на Переяславщині. Служив у Переяславському полку, згодом перебрався у *Правобережну Україну*. За деякими даними, брав участь у Віденській битві 1683 у складі польського війська. З відновленням у 1685 козацтва як організованої сили (за згодою уряду Речі Посполитої) і до 1711- богуславський полковник. Бл. 1693-94 (вересень 1693-весна 1694) король *Ян III Собеський* призначив С. наказним гетьманом, надавши йому у володіння Вінницьке староство. У 1690 роках здійснив кілька рейдів проти турецьких загонів на терені України і Молдови. Після рішення в 1699 польського сейму про ліквідацію правобережних козацьких полків позбавлений Вінницького староства. Перебрався зі своїм військом у Богуславське староство, брав активну участь у *Палії повстанні 1702-04*. У жовтні 1702 С. розгромив польське військо під Бердичевом, а в кін. цього ж місяця разом із брацлавським полковником Абазином здобув Немирів. Виступав за приєднання Правобережної України до *Гетьманщини*. У лютому 1704 у Ніжині зрікся гетьманства і передав ознаки влади І.Мазепі. У наступні роки С. продовжував боротьбу проти польської шляхти на Правобережжі. У 1711 підтримав *П.Орлика* під час його спільного з татарами походу у Правобережну Україну. Після відступу П.Орлика С. разом з його сином узято в полон московським загоном. Дальша його доля невідома. За

народними переказами, С. похований разом з *С.Палієм* у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі.

М. Крикун (Львів).

САМУТІН ПЕТРО ЗОТОВИЧ (1.8.1889 -14.9.1982)-український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. на Полтавщині. Навчався у Київській кооперативній школі. У роки Першої світової війни 1914-18 закінчив 2-гу Київську школу старшин (1916). Служив у 15-му Шліссельбурзькому полку 6-го армійського корпусу. У липні-вересні 1917 активно проводив українізацію частин корпусу. Обирався делегатом Всеукраїнських військових з'їздів, реалізовував їх рішення у військах. За Гетьманату закінчив інструкторську школу старшин, служив у 2-му Волинському, 28-му Ста-родубському полках. Продовжив службу на командних посадах в Армії УНР. За доби Директорії УНР - помічник командира полку, командир куреня, хоробро воював з більшовиками і денкінцями. Взимку 1920 взяв участь у формуванні у Бересті 6-ї стрілецької Січової дивізії генерала М.Безручка. Призначений командиром сотні, комендантом штабу дивізії, наступав з дивізією під час польсько-радянської війни 1920 на Київ. Відзначився у знаменитій обороні Замостя, де дивізія М.Безручка зупинила наступ частини 1-ї Кінної армії С.Будьонного на Варшаву. Після інтернування Армії УНР у Польщі перебував в Александрові Куявському, згодом - у Щип'юрні. Після розформування таборів служив у польській армії. У 1933 закінчив Військову академію, брав участь у німецько-польській війні 1939. Після Другої світової війни 1939-45 жив у США, плідно працював у комбатантських організаціях українських вояків. Оpubлікував ряд статей з історії визвольних змагань. Уряд УНР в екзилі присвоїв йому звання генерал-хорунжого. Помер у Балтиморі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САМЧУК УЛАС ОЛЕКСІЙОВИЧ (20.2.1905-9.7.1987) - визначний український письменник. Н. у с. Дермані (Рівненська обл.) у селянській родині. С. - одна з найяскравіших і найпомітніших постатей української прози 20 ст. Закінчив гімназію у Кременці. Продовжував навчання у Бреславському ун-ті та в Українському вільному університеті у Празі. Перші оповідання "На старих стежках" (1926) опублікував у варшавському журналі "Наша бесіда". Постійно співпрацював з українськими періодичними виданнями - "Літературно-науковим вісником", "Дзвонами" (всі - Львів), "Самостійною думкою" (Чернівці), "Розбудовою нації" (Берлін), "Сурмою" (Берлін-Каунас). У 1941-43 - редактор газети "Волинь", що виходила у Рівному. У 1944—48 жив у Німеччині. Восени 1945 С. спільно з І.Багряним, В.Домонтовичем, Ю.Косачем, І.Майстренком, Ю.Шерехом виступив ініціатором створення літературно-мистецького об'єднання українських письменників в еміграції - *Мистецького українського руху* і був обраний його першим головою. У 1948 переїхав до Канади, де став засновником письменницької організації "Слово". Найвизначнішим творчим досягненням С. став роман-епоса "Волинь". У цьому творі С. відтворив психологію українського господаря, його сімейний уклад, гуманні принципи взаємовідносин та життєствердний оптимізм селянської вдачі. На трагічні події голодомору 1932-33 С. відгукнувся романом "Марія", піднісши до символу страдницький образ матері-України. Гірка доля українського народу відтворена у трилогії "Ост". Перша книга "Морозів хутір" (1948) передає атмосферу української революції 1918-19. Друга - "Темнота" (1957) присвячена долі України та її дітям в умовах радянської імперії. У третій - "Втеча від себе" (1982) письменник детально описує трагедію насильницької репатріації та поневіряння українців по всьому світі. Національні й соціальні проблеми українства С. порушив у романах "Юність Василя Шеремети" (1947), "Чого не гоїть вогонь" (1959), "На твердій землі" (1967). Боротьба закарпатських гуцулів за свою державу надихнула письменника на високопатріотичний роман "Гори говорять". Своєрідним протестом проти жорстокого більшовицького терору на селі став політично загострений роман "Кулак". Збірки нарисів "На білому коні" (1956) та "На коні вороному", книги публіцистичних творів "П'ять по дванадцятій" (1954), "Планета Ділі", "Слідами піонерів", "Живі струни", "Сонце заходу", "В країні занепаду й руїни" передають враження письменника від Нового Світу, докосять окремі моменти важкої долі українців в умовах фашистської окупації та більшовицького тоталітарного режиму. Помер у Торонто.

В. Працьовитий (Львів).

"САНАЦІЯ" (від. лат. sanatio - оздоровлення) - назва політичного табору, що утримував владу в Польщі у 1926-39. Створений після травневого перевороту 1926 прибічниками *Ю.Пілсудського*. Висував гасла оздоровлення суспільного життя країни шляхом згортання демократичних інститутів, обмеження прав парламенту і зміцнення виконавчої влади (президента, уряду). Домігся прийняття квітневої конституції 1935, яка закріплювала в країні напівавторитарний режим. Сформував політичну програму, основу якої склали ідеї солідаризму, визнання пріоритету держави в суспільному житті; допустив можливість існування легальної політичної опозиції, водночас поборював опозиційні партії та рухи, використовуючи при цьому і насильницькі методи боротьби з опонентами ("берестейські" вибори, створення концтабору Береза Картузька). "С." об'єднувала діячів, що походили з різних ідейно-політичних угруповань та середовищ. Провідну роль у таборі "С." відігравало найближче оточення Ю.Пілсудського - В.Славек, А.Пристор, Б.Медзінський, Ю.Бек, К.Світальський, А.Коц, І.Мосціцький, Т.Голувко, Є.Єнджеєвич та ін. Провідною політичною організацією "С." був Безпартійний блок співпраці з урядом (ББВР; існував у 1928-35), на зміну якому у 1937 прийшов Табір національної єдності (ОЗН). Після смерті Ю.Пілсудського в таборі "С." посилювалися фракційні тенденції. Наростало протистояння т.зв. замкової групи (лідери І.Мосціцький і Г.Квятковський), що стояла на консервативних позиціях, та групи *Е.Ридза-Сміглого*, що відстоювала ультранационалістичні, тоталітарні

погляди. Частина ж колишніх співпрацівників Ю.Піلسудського - В.Славек, А.Пристор, К.Світальський - опинилася на узбіччі політичного життя. "С." не виробила власної концепції та конкретної програми національної політики. Щодо польських народів відстоювала концепцію т.зв. державної асиміляції: декларувала повагу прав національних меншин взамін на їхнє лояльне ставлення до держави. У політичній практиці "С." проявлялася у посиленні функцій війська, школи та адміністрації як інструментів тиску на національну меншину. Логічним розвитком таких поглядів була масова репресивна акція уряду проти українців у Галичині восени 1930 (див. "Пацифікація"). Після часткової і тимчасової спроби порозуміння з українцями у 1935 (див. "Нормалізація"), продиктованої значною мірою тактичними міркуваннями, у "С." стала переважати тенденція "зміцнення польського характеру держави". Програма, прийнята урядом на початку 1939, передбачала комплекс заходів, спрямованих на обмеження можливостей національного розвитку українського суспільного життя та поступової полонізації українського населення.

М. Швагуляк (Львів).

САННИКІВ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ (18.4.1866-р. см. невід.)-український військовий діяч, генерал-лейтенант (1916). Військову освіту здобув у Володимирському Київському кадетському корпусі, 1-му Павлівському військовому училищі (1885). Служив у 16-й гарматній бригаді, 21-му драгунському Білоруському полку. Після закінчення у 1892 Миколаївської академії Генерального штабу призначений до Київського військового округу, де обіймав посади старшого ад'ютанта штабу 31-ї піхотної дивізії (Харків), старшого офіцера особливих доручень штабу 21-го армійського корпусу (Київ), старшого ад'ютанта штабу округу. З 1908- командир 11-го Луганського Чугуївського полку. У 1910 підвищений у ранзі до генерал-майора і призначений генерал-квартирмейстером Приамурського військового округу. У роки Першої світової війни 1914-18- начальник штабу 9-ї армії Південно-Західного фронту (1915). За *Гетьманату* зголосився до української армії, входив до складу Військово-історичної комісії зі збору документів Першої світової війни на Південно-Західному і Румунському фронтах. За його активної участі систематизовано цінний матеріал про військові події 1914-1918. Після падіння Гетьманату - у Добровольчій армії *А.Денікіна*. Був одеським міським головою, членом Особливої наради, начальником постачання армії, головнокомандувачем Одеської групи. У березні 1919 усунений з посади під тиском командування Антанти. Виїхав на Кубань. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

САРМАТИ (савромати) - давньогрецька назва групи кочових іраномовних племен, що жили в 6-5 ст. до н.е. у степах Поволжя, Уралу та Казахстану, у 3 ст. до н.е.-4 ст. н.е. на території степової смуги України і частково - на території Румунії. За Геродотом, С. були союзниками скіфів під час скіфо-перської війни наприкін. 6 ст. до н.е. Поділялись на кілька територіально-племінних груп: аорсів (на схід від Дону), сіраків (Прикубання), роксоланів та аланів - у Північному Причорномор'ї. Території С. поділяють на Азійську Сарматію (на схід від Дону) та Європейську Сарматію. Поширений поділ історії сарматів на 4 етапи: савроматський (6-4 ст. до н.е.), ранньосарматський, або прохорівський (3-2 ст. до н.е.), середньосарматський (1 ст. до н. е. -серед. 2 ст. н. е.), пізньосарматський (серед. 2-4 ст.). Традиційна сарматська культура відома головним чином за тілопокладними похованнями на спині на дні прямокутних ям або в підбоях у кутку ями. У похованнях знаходять кістки вівці, мечаси з серповидним або кільцевидним навершям, бронзові фібули та дзеркала, ліпний і гончарний посуд. Могильники налічують близько сотні поховань (Усть-Кам'янка). Знахідки, що належать до сарматської культури Північного Причорномор'я, дещо відрізняються: це золоті, срібні й бронзові прикраси у поліхромному стилі, бронзові котли із зооморфними ручками; часто трапляється привізний глиняний і скляний посуд. Багате сарматське поховання досліджене під курганом "Соколова Могила" біля с. Ковалівки Миколаївської обл. Основою господарської діяльності С. були різні форми скотарства. Важливу роль відігравали промисли, ремесла, торгівля з сусідами. В соціальному житті панувала військово-племінна верхівка, частими були війни, важливу роль у військовій справі відігравали жінки. С. належали до іранської мовної групи. В серед. 3 ст. військова могутність С. на території Правобережної України була ослаблена готами, в 4 ст. С. розгромлені й частково асимільовані гунами. Традиції культури С. простежувалися в культурі антів і в пізніші часи.

М. Пелецишин (Львів).

САРНИЦЬКИЙ КЛИМЕНТ КАРЛ (1832 -1909) - протоархімандрит чину св. Василя Великого УГКЦ. З 1867 викладав у Львівському ун-ті, професор біблійних наук. Кілька разів обирався деканом богословського ф-ту і двічі (1880-81, 1889-90) - ректором ун-ту. З 1867 С. - ігумен монастиря св. Онуфрія у Львові. З 1878-протоігумен Галицької провінції ЧСВВ. За дорученням Папи Римського Лева XIII розпочав проведення під керівництвом єзуїтів т. зв. Добромильської реформи василіан (1882-1904). У 1902 С. надано титул архімандрита. Відомий як автор та видавець книг духовного змісту, серед яких - граматики єврейської мови для студентів, пояснення псалмів, богослужбові піснеспіви тощо. З 1871 С.-співредактор церковного журналу "Русскій Сіон" та співредактор "Werner-Welte Kirchenlexikon".

Р. Шуст (Львів).

САТИР I [р. н. невід. - п. 389 (388) до н. е.] -боспорський цар (433 /432 - 389/388 до н.е) з династії *Спартоکیدів*. Син і спадкоємець царя Спартока I. Правив спільно з Селевком. Уклав договір про взаємні пільги та привілеї з Афіньською державою. Намагався приєднати до своїх володінь м. Феодосію, але загинув

під час облоги цього міста.

О. Бандровський (Львів).

САТИР II [р. н. невід. - п. 309/308 до н.е.] -боспорський цар (310/309 - 309/308 до н.е.) з династії *Спартоکیدів*. Син і спадкоємець царя Перісада I. Під час свого правління вів міжусобні війни з братом Євмелом. У цій боротьбі С. II. звернувся за допомогою до скіфських та фракійських племен. Був смертельно поранений під час штурму фортеці племені фатеїв, що були союзниками Євмела.

О. Бандровський (Львів).

САФОНОВ ЯКІВ ВАСИЛЬОВИЧ (22.10. 1872-лютий 1918)-український військовий діяч, генерал-майор. Навчався в Олександрівській гімназії. У 1897 закінчив Одеське піхотне юнкерське училище. Служив у 136-му піхотному Таганрозькому полку. Брав участь у російсько-японській війні 1904-05. Після закінчення в 1905 Миколаївської академії Генерального штабу - помічник старшого ад'ютанта штабу Одеського військового округу, старший ад'ютант штабу 4-ї піхотної дивізії, штаб-офіцер для доручень штабу Кавказького армійського корпусу, штабу Іркутського військового округу, начальник військових перевезень Іркутської області. У роки Першої світової війни 1914-18- на Південно-Західному фронті, командир 15-го піхотного полку, начальник штабу 34-го піхотного корпусу. Згідно з рішеннями I і II Всеукраїнських військових з'їздів у липні 1917 корпус відведено для українізації до Меджибожа на Поділлі. Під керівництвом генералів П.Скоропадського і С. полк українізовано першим серед великих військових формувань. До 1.10.1917 процес українізації завершено, й оновлене з'єднання дістало найменування *Першого Українського корпусу*. З ініціативи С. створено старшинську школу, розробив план операції щодо нейтралізації збільшуваних частин російської армії, які рухались на Київ. Згідно з ним за короткий час частини Першого Українського корпусу зайняли залізничні станції Вінницю, Бердичів, Білу Церкву, Фастів і закрили шлях на Київ. На поч. лютого 1918 генерал С. з новим командиром корпусу Я.Ганзюком виїхали автомашиною до столиці, де були схоплені балтійськими моряками. Після відмови перейти на службу в Червону армію розстріляні.

М. Литвин, К. Науменко (Львів)

САФОНОВИЧ (Софонович) **ФЕОДОСІЙ** (поч. 17 ст.- 1676) - український церковний та культурно-просвітницький діяч 17 ст. Н. у Києві в міщанській родині. Освіту здобув у *Києво-Могилянській колегії*. Володів латинською, грецькою, польською, церковно-слов'янською мовами. У 1640 - на поч. 50 років викладав у колегії богослов'я. У 1649 побував у Москві. Протягом 1653-55 виконував обов'язки ректора Києво-Могилянської колегії. Навесні 1655 С. був обраний ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря. Добився надання монастирю ряду маєтків від гетьманів *Б.Хмельницького* та *І.Виговського*. С. був прихильником збереження прав та привілеїв православної церкви в Україні. Разом з іншими київськими ігуменами добивався від московського царя дозволу самостійно обирати митрополита. Після призначення місцезблустителем митрополитичого престолу чернігівського архієпископа Л.Барановича той доручив виконання своїх обов'язків С.Ф. Керуючи справами Української православної церкви у Лівобережній Україні та в Києві, С. докладав зусилля для зміцнення матеріального становища церкви, сприяв піднесенню рівня освіти духовенства. Виступав проти сваволі царських воєвод у Києві. Засудив політику гетьмана *П.Дорошенка* щодо його союзу з Туреччиною. С. - автор ряду церковно-історичних творів, богословських писань та житій святих. Переписав, впорядкував та доповнив пом'яник Золотоверхого Михайлівського монастиря. Уклав "Мучения великомученицы Варвары" та "Повесть о преславных чудях". Історичні праці С.Ф. створені на підставі вивчення великої кількості літописів та хронік. С. -автор "Кройника з летописцов стародавних, з святого Нестора Печерського киевского..." (1672), "Кройника о початку и назвиску Литвы..." (1673), "Кройника о земли Польской..." (1673), "Лѣтописец албо кройника о земле

Полской" (1673). У 1667 видав твір "Виклад о церкви", який згодом декілька разів перевидавався.

Р. Шуст (Львів).

СВАРИКА ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ (1875-р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-значковий. Закінчив Михайлівське артилерійське училище, Михайлівську артилерійську академію. У роки Першої світової війни 1914-18- командир 5-ї батареї 42-ї гарматної бригади Південно-Західного фронту, полковник (1915). В українській армії-з 1918. Обіймав посаду інспектора артилерії Запорозької дивізії. За Гетьманату - командир 39-го легкого гарматного полку, начальник артилерії Чорноморського коша. Під час антигетьманського повстання перейшов на бік *Директорії УНР*. У 1919 призначений начальником Головного артилерійського управління, водночас лектор Кам'янець-Подільської юнацької школи. У травні 1919 С. потрапив у польський полон. Після звільнення служив у Генеральному штабі Армії УНР, начальник гарматної управи Генерального штабу. У період боїв Армії УНР на більшовицькому фронті в липні-листопаді 1920 очолював Головне артилерійське управління Військового міністерства. Після інтернування українських військ у Польщі перебував у таборі Каліша. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СВАРОГ (Саварог) - головний бог у східнослов'янській міфології. Бог неба і небесного вогню. Етимологію імені "Сварог" пов'язують з санскритськими svargas, де "Свар" означає небо, сонце, сонячне світло. С. - батько сонця й вогню, а від нього пішли всі інші боги -*Сварожичі*. С. - батько *Дажбога* (бога сонця) і *Сварожича* (бога вогню). С. вперше згадується у "Хроніці" Іоанна Малали (6 ст.), в якій отожднюється з

грецьким богом Гефестом, а його син Дажбог (“Сонце цар, син Сварогов, ежи єсть Даждьбог ...”) - з Геліосом. На думку деяких дослідників (М. Грушевський, Ф. Корш та ін.), С. - головний єдиний бог східних слов'ян. Про єдиного бога, якого шанували слов'яни, згадує у своєму творі “Про готську війну” (6 ст.) грецький письменник Прокопій Кесарійський: “Єдиного Бога, що посилає блискавку, признають владикою всіх”. Історик Гельмольд (12 ст.), розповідаючи про віру балтійських слов'ян, твердить, що вони признають одного великого Бога, що є богом землі та неба. У “Повісті временних літ” літописець, описуючи укладення договорів з візантійцями, подає звістку про одного Бога у киян.

Д. Білий (Донецьк).

СВАРОЖИЧІ - у міфології західних і східних слов'ян сини *Сварога*: бог сонця *Дажбог* і бог земного вогню - *Сварожич*. Культ Сварожича був поширений у слов'янських племен, що жили у Прибалтиці. Балтійські слов'яни вважали Сварожича не тільки богом вогню, але і богом війни, тому приносили йому в жертву військову здобич та трофеї. Вважалося, що Сварожич може з'являтися у вигляді вершника з ратищем або у вигляді вепра, який виходить з моря. Балтійські слов'яни називали Сварожича Радгостом. Святилище Сварожича було встановлено у культовому центрі редаріїв Ретре-Рагосте. У пізніших віруваннях східних слов'ян Сварожич трансформувався у вогняного духа *Рагога*.

Д. Білий (Донецьк).

СВЕРЧЕВСЬКИЙ КАРОЛЬ (псевд. “Вальтер”; 22.2.1897 - 28.3.1947) - польський військовий діяч, генерал. Працював робітником на фабриці Герляха у Варшаві. У 1915 евакуйований до Росії, де брав участь у революції і громадянській війні на боці більшовиків. З 1918-у Червоної армії, з 1921-викладач і комісар Польської школи червоних комуністів. У 1928 закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе, працював у Генеральному штабі РСЧА. У 1936 виїхав в Іспанію, де під іменем “генерал Вальтер” командував дивізією іспанської республіканської армії. У роки радянсько-німецької війни 1941—45 - у Червоної армії, з 1943 - один з організаторів Польської армії в СРСР, заступник командира I корпусу, пізніше - заступник командувача I Польської армії. З 1944 - член і керівник органів Польської робітничої партії, посол Крайової Ради Народової. Командував II Польською армією, яка брала участь у бойових діях на заключному етапі війни (на території Польщі, Чехословаччини та Німеччини). З лютого 1946 призначений заступником міністра оборони Польщі. Виконував ряд дипломатичних місій, зокрема на переговорах із міжнародною Контрольною комісією щодо репатріації поляків із Німеччини і західних країн, а також у США, Канаді та країнах Латинської Америки. У січні 1947 обраний послом сейму. Загинув під час інспекторської поїздки у південно-східну частину Польщі в р-ні м. Балігруд, де потрапив у засідку, влаштовану сотнями УПА під командуванням “Хріна” і “Стаха”. Смерть С. стала приводом для початку здійснення завчасно спланованої польським комуністичним урядом операції з депортації українського населення з місць постійного проживання на північно-західні землі Польщі (див. “*Вісла*” операція).

П. Зашкільняк (Львів).

СВЕНЦИЦЬКА ВІРА ІЛАРІОНІВНА (28.8.1913 - 21.5.1991) - відомий український мистецтвознавець, член НТШ (з 1939). Дочка *І. Свенцицького*. Н. у Львові. У 1932-38 навчалася у Львівському ун-ті. У 1939 захистила магістерську дисертацію з мистецтвознавства. У міжвоєнний час брала участь у національно-визвольному русі на західноукраїнських землях. Виступала як свідок захисту на Варшавському процесі 1935-36; була серед звинувачених під час Львівського процесу 1936, але тільки завдяки вмілому захисту її звільнили. Працювала в Національному музеї у Львові, з 1940 - науковий співробітник, з 1944 - головний завідувач фондів і керівник експозицій. У роки німецької окупації С. разом з батьком врятувала від пограбування Національний музей. У 1948 стала аспіранткою відомого ленінградського вченого В. Лазарєва, але закінчити навчання не вдалося через арешт. У листопаді 1948 засуджена до тривалого терміну ув'язнення. Покарання відбувала у Тайшеті (тепер Іркутська обл., Росія). Після звільнення у червні 1956 повернулася у Львів. Працювала у Національному музеї (перейменовано у Державний музей українського мистецтва) молодшим, з 1962 - старшим науковим співробітником. З 1967 - завідувач відділу народного мистецтва, з 1975 очолила відділ давньоукраїнського мистецтва. Вивчала давнє українське мистецтво, зокрема український іконопис, старовинну гравюру, давні рукописи і першодруки, особливо-спадщину І. Федорова. Створила каталог колекції ікон Національного музею у Львові. Автор бл. 60 праць і статей. Серед них - “Різьблені ручні хрести 17-20 ст.”, “Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві 17 ст.” (1966), “Живопис 14-16 століть” у 2т, “Історія українського мистецтва” (1967), “Спадщина віків: українське малярство 14-18 століть у музейних колекціях Львова” (у співавторстві з О. Сидором, 1990). Видала альбом “Українське народне малярство 13-20 століття” (у співавт. з В. Отковичем, 1991). С. була ініціатором створення музею О. Кульчицької, сприяла організації музеїв І. Труша, Л. Левицького у Львові. Член Спілки художників України з 1944 (з перервою - 1948-67), заслужений працівник культури УРСР (з 1989), лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1995, посмертно). Померла і похована у Львові на Личаківському кладовищі.

Т. Галайчак (Львів).

СВЕНЦИЦЬКИЙ ІЛАРІОН СЕМЕНОВИЧ (І. Святицький; 7.4.1876 - 18.9.1956) - визначний український філолог, музеєзнавець і мистецтвознавець. Член Наукового товариства ім. Т. Шевченка (з 1914). Н. у Буську на Львівщині. Навчався у Львівському, Петербурзькому та Віденському ун-тах. На поч. століття належав до *москвофілів*, видавав у 1902-05 журнал “Живая мысль”, в якому формувалися “теоретичні постулати

галицького москвофільства". Бл. 1905 під впливом І.Франка відійшов від цієї суспільно-політичної течії. У 1905 С. за дорученням митрополита А.Шептицького став засновником Національного музею у Львові (у радянські часи-Львівський державний музей українського мистецтва) та був його директором до 1952. У 1913-14 і 1933-39 працював доцентом кафедри слов'янської філології; у 1921-25 - професор *Львівського (таємного) Українського Університету*; з 1939 і до смерті - професор, завідувач кафедри слов'янської філології Львівського ун-ту. З 1945 завідував відділом мовознавства Інституту суспільних наук Академії наук України. Наукова творчість С. пов'язана з вивченням проблем мистецтвознавства, мовознавства, літературознавства, славістики. Вивчав мову окремих рукописних пам'яток, що знайшло відображення у монографії "Нариси з історії української мови 11-18 століть". Досліджував бойківські говірки, зокрема с. Бітлі на Турківщині, склав граматики української мови для поляків (1922), російської мови для українців (1902), російської мови для поляків (1915, 1931). Найважливіші мовознавчі праці: "Бучацьке Євангеліє 13 ст." (1911), "Основи науки про мову українську" (1917), "Мова Галицько-Волинського літопису" (1949), "Питання про світський характер староруського письменства і його мови" (1958) та ін. Важливе місце у творчій спадщині С. посідають "Матеріали по истории возрождения Карпатской Руси" (2 тт., 1905-09). С.-автор ряду досліджень з мистецтвознавства та книгознавства, серед яких: "Прикраси рукописів Галицької України 16 в." (вип. 1-3, 1922-23), "Розвиток українського мистецтва в Західній Україні" та ін. Працюючи бібліотекарем Народного Дому у Львові, створив бібліографічний покажчик "Опис рукописів Народного Дому з колекції А.Петрушевича" (тт. 1-3 1906-11). Серед мистецтвознавчих праць С.: "Прикраси рукописів Галицької України 16 в." (1922-23), "Початки книгопечатання на землях України" (1924), "Іконопис Галицької України 15-16 ст." (1928), "Ікони Галицької України 15-16 вв." (1929), "Розвиток українського мистецтва в Західній Україні" (1944). Зібрав та зробив науковий опис величезного музейного матеріалу, був організатором ряду виставок давнього та модерного мистецтва в Національному музеї у Львові. Серед фольклорно-етнографічних розвідок С. особливе місце належить праці "Різдво Христове в поході віків" (1933). Літературознавчі зацікавлення С. пов'язані з історією української та російської літератури 19-20 ст. У 1920 роках вчений вивчав творчість українських письменників, що знайшло своє відображення у працях: "Винниченко, спроба літературної характеристики" (1920), "Шевченко в світлі критики і дійсності" (1922). Окрема галузь літературознавчих студій С. - проблеми франкознавства. На цю тему опублікував ґрунтовні роботи: "Суспільне тло творчості І Франка 1856-1916" (1929), "Місце І.Франка в історії української філології" (1933). С. належать дослідження з історії російської, білоруської, болгарської та ін. слов'янських літератур - "Нариси з історії російської літератури 19-20 століть" (1902-05), "Нариси з історії болгарської літератури" (1957). Помер і похований у Львові.

М. Гнатюк (Львів).

СВЕНЦИЦЬКИЙ ПАВЛИН (псевд. - Павло Свій, Павлин Стахурський, Д.Лозовський та ін.; 1841 -12.9.1876)- український та польський письменник, літературознавець та громадський діяч. Н. у с. Варшиці (тепер Вінницька обл.) у родині збіднілого польського шляхтича. Навчався у Київському ун-ті. Брав участь у *Польському повстанні 1863-64*. Після поразки повстання переїхав до Львова, працював учителем Академічної гімназії у Львові, актором драматичного театру. У 1866-67 С. видавав журнал "Сьоло" ("Село"). Однак цей часопис, за словами І.Франка, "...початий ним з метою примирення русинів з поляками... не притягнув до себе нікого з русинів та не знайшов читачів серед поляків". С. був автором повістей та оповідань з українського життя: "Колись було"(докінчене польською мовою, 1866), "Степові оповідання" (1871). Для українського театру переробив кілька творів, зокрема поему Т.Шевченка "Катерина" (1866), "Святослав Ігорович" (1876) та ін. Був автором ряду збірок байок та ліричних поезій. Робив переклади з польської та української. Переклав на польську мову ряд творів Т.Шевченка та Ю.Федьковича, автор кількох лінгвістичних праць. С. послідовно виступав проти москвофільства, стояв на позиціях українофільського руху 1860 років.

М. Гнатюк (Львів).

СВИДНИЦЬКИЙ АНАТОЛІЙ ПАТРИКІЙОВИЧ [літ. псевд. - Патриченко; 1(13).9.1834-18.7.1871] - український письменник, громадський діяч, етнограф, фольклорист. Н. у с. Маньківці Гайсинського повіту на Поділлі (тепер Вінницька обл.) у сім'ї сільського священика. У 1843-51 навчався у Крутянському духовному училищі, 1851-1856 - у Подільській духовній семінарії в м. Кам'янці-Подільському. Наприкін. 1856 вступив на медичний ф-тет Київського ун-ту, з лютого 1857 навчався на історико-філологічному ф-ті. Належав до таємного студентського товариства, був одним із організаторів Новостроївської недільної школи. У грудні 1859 через несплату за навчання звільнений з ун-ту. Склав іспити на звання учителя російської словесності. З кін. 1860 працював у Миргородській повітій школі. У липні 1862 пе-реїхав на Чернігівщину, де отримав посаду акцизного чиновника у Козельці. У 1862 служив у Чернігові. З 1869 - помічник завідувача Київським центральним архівом. Помер у Києві.

Літературну діяльність розпочав, ще навчаючись в університеті. Відомими були вірші-пісні С. "Україно, мати наша...", "В полі доля стояла...", "Росте долом березина...", "Коли хочеш нам добра...", спрямовані проти соціального та національного гноблення України російським самодержавством. Особливо гостро звучала пісня "Вже більш літ двісті...", що засуджувала діяльність *Б.Хмельницько-го* та рішення *Переяславської Ради 1654*. З усіх поезій за життя автора була опублікована лише "Горлиця" (1860). Написав для журналу "Основа" низку фольклорно-етнографічних нарисів, зокрема "Злий дух", "Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського", "Великдень у подолян" (1861). Створив кілька оповідань "Проти

сили не попреш; з чим родився, з тим і вмреш”, “Недоколисана”, “Іван Доробало”. У газетах “Киевлянин” та “Одесский вестник” друкувались його нариси (рос. мовою) з життя сільського духівництва (“Прошлый быт православного духовенства”, “На похоронах”, “Арендарь”, “Гаврусь и Катруся”, “Два упрямых”), дрібного чиновництва (“Попался впросак”), пригодницькі оповідання з життя жебраків, конокрадів, контрабандистів, шахраїв, розбійників (“Жебраки”, “Конокрады”, “Пачковозы”, “Железный сундук”, “Шинкарь”, “За год до холеры”, “Неразгаданный преступник”). Окрім місця у творчості письменника займають автобіографічні твори: “Хоч з мосту та в воду”, “Туда и обратно”. Найвидатніший твір С. - перший український соціально-психологічний роман “Люборацькі”. Написаний для “Основи” (1861-62), був опублікований І.Франком у журналі “Зоря” в 1886 (скорочений варіант). Повне видання твору з’явилось в 1901 в Києві. У романі трагедія родини Люборацьких розкривається на широкому тлі соціально-національних відносин у Правобережній Україні. Автор показує процес занепаду патріархальної родини сільського священика під тиском нових суспільно-економічних умов серед. 19 ст. У романі письменник засудив русифікаторську політику царизму, що через зрусифіковані навчальні заклади намагався знищити національно свідоме духовенство, позбавити український народ його духовних провідників; зображено не менш згубний вплив польської шляхти на українську молодь, показано моральну зvierднілість представників офіційного російського православ’я та польської “кресової культури”. “Люборацькі” знаменували новий етап розвитку української прози, її еволюцію до гостропроблемних, широкомасштабних епічних полотен.

В. Корнійчук (Львів).

СВИДРИГАЙЛО (Швидригайло; православне ім’я - Лев; р. н. невід. - 1452) - великий князь литовський (1430-32). Син Ольгерда Гедиміновича, молодший брат Ягайла. У 1386 разом із Ягайлом охрестився за католицьким обрядом, узявши ім’я Болеслав. У 1400-02 - князь подільський, перед 1408 - князь брянський. У 1408 на чолі групи сіверських і верховських князів та бояр перебрався до Московщини. У 1409 покинув московську службу й повернувся до Литви, де був схоплений і ув’язнений у Кременці. У 1418 звільнений князем Дашком Острозьким. У 1419 отримав у володіння Чернігів, Новгород-Сіверський і Трубчевськ. Після смерті Вітовта (1430) С. проголошений великим князем литовським. У 1430 польські війська розбили загони намісників С. і захопили Західне Поділля. У 1431 виступив проти Ягайла, який влітку здобув Кам’янець, Володимир і взяв в облогу Луцьк. Воєнні дії між військами С. і Ягайла завершилися укладенням дворічного перемир’я. У 1432 внаслідок змови литовських і польських панів на чолі з Сигізмундом Кейстутовичем С. усунено з великокнязівського престолу. Вів тривалу боротьбу з Сигізмундом за владу в Великому князівстві Литовському, в якій його підтримували українські князі (відмовилися визнати верховенство Сигізмунда і, за твердженням літописця, посадили С. на “велике княжіння Руське”). Втім, ця боротьба не була суто національною, оскільки серед прихильників С. було чимало литовських князів і панів. У 1435 війська С. зазнали поразки від полків Сигізмунда у битві на р. Святій (Свента) під Вількомиром (1.9.1435). Невдовзі на боці С. залишилось тільки Східне Поділля. С. покинув Литву й повернувся лише після смерті Сигізмунда (1440), отримавши у володіння Волинь і зберігши титул великого князя. Помер у Луцьку.

О. Русина (Київ).

СВИРГОВСЬКИЙ ІВАН (Свирчовський; Сверговський р.н.невід. - п. бл. 1574) - козацький ватажок (гетьман) у першій пол. 1570 років. У березні 1574 на заклик молдовського господаря *Івана Води Лютого* на чолі козацького загону (бл. 1200-1400 чол.) прибув у Молдову для боротьби проти Османської імперії. 24.4.1574 молдовсько-козацьке військо у бою під Мокшанами (тепер Румунія) завдало поразки об’єднаним турецько-волоським силам (бл. 100 тис. чол. за ін. дан. - 60 тис. чол.). На поч. травня війська С. та Івана Води Лютого зайняли Бухарест, а згодом здобули добре укріплену фортецю Браїлів. Згодом козаки С. за підтримки молдовських загонів захопили турецьку фортецю Тягині (Бендери), тримали в облозі фортецю Тейну (Тейницю) і завдали значних руйнувань Білгороду (Акерману; тепер Білгород-Дністровський Одеської обл.). 9-14.6.1574 у боях біля Кагульського озера козацько-молдовські частини, через зраду хотинського баркалаба (коменданта) Ієремії Чарнавіча, були розбиті турецько-татарськими військами (за деякими дан. - бл. 200 тис. чол.). За одними відомостями, С. потрапив у полон і був страчений у Стамбулі, за ін. - зумів вибратись з оточення, продовжував боротьбу проти турків і пізніше загинув у бою поблизу Кілії.

І. Підкова (Львів).

СВИРИДОВ (рр. н. і см. невід.) - черкаський намісник князя *Семена Омельковича*. С. наприкінці 1450 або в 1460 було доручено розмежування Київського князівства із “землею Татарською Перекопською, Очаковом, Білим Городом (сучасний Білгород-Дністровський) і з землею Волоською”. Опис цих кордонів (здійснений бл. 1540) відомий у науковій літературі як “обвід Свиридова”.

О. Русина (Київ).

СВІДЗИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (9.10.1885-18.10.1941)- український поет і перекладач. Н. у с. Маянові на Вінниччині у родині священика. Дитинство минуло в с. Мармолинцях на Летичівщині. Закінчив Тиврівську духовну школу, Кам’янець-Подільську духовну семінарію та Київський комерційний ін-т. Служив у земстві, працював у Житомирі, видавничому відділі Подільської народної управи. З 1925-у Харкові, у Держвидаві України, редакціях журналів, зокрема в редакції “Червоного шляху”. Літературний дебют відбувся у 1912 в журналі “Українська хата”, де опублікував вірш “Давно, давно тебе я жду”. За життя С. вийшло три збірки віршів: “Ліричні поезії” (1922; не збереглася), “Вересень” (1927), “Поезії” (1940). Збірка “Медобір” була

вивезена на Захід і вийшла у 1975. Поезія С. пронизана філософією природи, якій підпорядкована не тільки пейзажна, а й інтимна лірика. За стилем поетична творчість С., в основному, символічна, причому її символіка органічно споріднена з фольклором, яким С. цікавився. Відповідальність перед словом, фразою, узгодженість думок і почуттів, повага до традиції, особливо античної, зближують поета з київськими неокласиками. Займався перекладами творів античних авторів, зокрема Гесіода, Овідія, Арістофана, перекладав "Слово о полку Ігоревім". Восени 1941 заарештований і загинув за нез'ясованих обставин. Місце поховання невідоме.

О. Баса (Львів).

СВІДЗИНСЬКИЙ МИХАЙЛО (1824-1857)-український політичний діяч. Н. у с. Таурові (тепер Козівського р-ну Тернопільської обл.) у родині греко-католицького священика. Закінчив гімназію у Станіславі. У 1840-42-студент філософського ф-ту ун-тів у Братіславі та Львові. Згодом продовжив навчання у Львівській греко-католицькій духовній семінарії. Не завершивши навчання, змушений емігрувати. Жив у Лондоні, де працював у Британському музеї. С., будучи вихованим на творах польських письменників-романтиків із т. зв. української школи - оспівувачів давньої козацької України, вирішив прислужитися відновленню її політичної незалежності. Встановив контакти з представниками польської монархічної еміграції на чолі з А. Чарторийським, яка, шукаючи союзників у боротьбі проти Російської імперії, підтримувала ідею політичної незалежності України. Згідно з одержаною інструкцією, С. повинен був пробратися на Кубань, налагодити зв'язки з Чорноморським козацьким військом і донськими козаками та готувати з ними ґрунт для майбутньої боротьби спільно з кавказькими горцями, польським корпусом проти царської Росії. С. мав пропагувати серед донців ідею створення окремої держави, союзної до Польщі, а чорноморських та азовських козаків заохочувати до повернення під владу відродженої польської монархії з перспективою одержання шляхетства.

З кін. жовтня 1845 поселився в Таганрозі, працював маляром місцевого театру, викладав німецьку мову дітям багатих козаків. Під час спроби завести довірливу розмову із старшиною про необхідність визволення донського козацтва з-під влади Росії та план майбутньої війни у союзі з поляками був заарештований. Засуджений військовим трибуналом до каторжних робіт, які відбував на Нерчинському руднику в Забайкаллі. В ув'язненні тяжко захворів і незабаром помер. Похований у поселенні Брозінський пост.

Ф. Стеблій (Львів).

СВІРСЬКИЙ ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (5.5.1882-12.6.1959)-військовий діяч періоду Української революції, віце-адмірал (1941). Н. у Каліші. У 1902 закінчив Морський корпус. Служив старшим офіцером на крейсері "Аскольд", командир канонерського човна "Донец", яхти "Колхида". З 1908 -штурман I розряду, офіцер бригади лінкорів Чорноморського флоту, на початку Першої світової війни 1914-18- капітан I рангу, офіцер штабу командувача Чорноморського флоту. На службі в Українському військово-морському флоті - з 1918. Гетьманом П.Скоропадським призначений помічником начальника Головного Морського штабу. Очолював українську делегацію на переговорах з німцями у серпні 1918, брав участь у переговорах із представниками більшовицької Росії у Києві щодо розв'язання морських проблем. У жовтні став контр-адміралом, обійняв посаду міністра морських справ. З 1920 - на службі у збройних силах Польщі, заступник начальника морських справ військового міністерства, заступник командувача Морського побережжя. Учасник німецько-польської війни 1939. Емігрував до Франції, жив у Парижі. У 1946 виїхав до Великої Британії. Помер у Лондоні.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

"СВІТ ДИТИНИ" - ілюстрований часопис для дітей. Видався у Львові в 1919-39, 1923-25 як додаток до журналу "Молода Україна". Виходив щомісячно-до 1925, пізніше 2 рази на місяць. Видавець і редактор М.Таранько об'єднав навколо часопису кращих педагогів, дитячих поетів, письменників, популяризаторів історичної спадщини. Серед дописувачів були Б.Лепкий, Марійка Підгірянка, Юрій Шкрумеляк, Антін Лотоцький та ін. Видавництво "С.д." випускало популярну в Галичині "Дитячу бібліотеку", спочатку - неперіодично, а з 1934 щомісячно виходили книжки творів українських авторів та переклади класиків світової дитячої літератури (близько 230 кн.). Часопис ілюстрували відомі митці, зокрема О.Кульчицька, М.Фартух, А.Манастирський, М.Бутич, Я.Гніздовський, П.Андрусів та ін. "С.д." гуртував українських дітей Галичини та сприяв їхньому національно-патріотичному вихованню. Тираж часопису - 4-5 тис. примірників. У 1994 у Львові відновлено видання часопису "С.д." (ред. Л.Лемик).

А. Середяк (Львів).

СВІТЛИЧНИЙ ІВАН (20.9.1929 -25.10.1992)-український поет, мовознавець, літературний критик, правозахисник. Н. у с. Половинкине Старобільського р-ну на Луганщині. Після закінчення в 1947 середньої школи навчався на українському відділенні філологічного ф-ту Харківського ун-ту. У 1951-52 працював вчителем у школі, але через хворобу змушений залишити роботу. У 1952-55 - аспірант Інституту літератури АН УРСР ім. Т.Шевченка, займався науковою роботою під керівництвом академіка О.Білецького. У 1955 очолював відділ критики журналу "Дніпро". У 1957-63 обіймав посаду наукового співробітника відділу теорії літератури Інституту літератури, працював відповідальним секретарем у журналі "Радянське літературознавство". Ще в студентські роки розпочав друкувати літ.-критичні статті у журналах "Вітчизна", "Радянське літературознавство", "Дніпро". Будучи ідейно близьким до шістдесятників, С. був особисто

знайомий з багатьма з них, вивчав творчість представників цього напрямку в українській літературі. На його квартирі зберігалися неопубліковані твори В.Стуса, В.Симоненка, Л.Костенко, І.Драча, статті І.Дзюби, В.Чорновола, Є.Сверстюка. Виступав проти політики русифікації та захищав молодих літераторів від навішування політичних ярликів. У серпні 1965 був заарештований і 8 місяців провів в ув'язненні. Після звільнення не зміг працювати за фахом. Через переслідування змушений друкуватися під псевдонімами. Здійснював поетичні переклади з французької (Ш.Бодлер, П.Ж.Беранже, Ж.Лафонтен), чеської (В.Незвал, Й.Ганзлік), сербо-хорватської (Д.Максимович), польської (Ю.Словацький, Ц.Норвід), турецької (О.Велі) та ін. мов. С. писав також полемічно-критичні статті на мовознавчі теми. У січні 1972 знову заарештований і засуджений “за антирадянську агітацію і пропаганду” до 7 років суворого режиму і 5 років заслання. Покарання відбував у таборах Пермської та Гірсько-Алтайської обл. Під час заслання тяжко захворів, однак не припиняв літературної роботи. У 1978-81 переклав “Слово про Ігорева січ”, писав поетичні твори, частина яких опублікована на Заході. У 1978 С. було прийнято у члени Міжнародного ПЕН-клубу. У січні 1983 звільнений. Повернувся до Києва. У кін. 1980 років було опубліковано частину праць С. і статей про нього. У 1989 став лауреатом літературної премії ім. В.Стуса. У 1990 вийшла збірка поезій “Серце для куль і для рим”. Цього ж року став членом Спілки письменників України та членом Українського ПЕН-клубу. Помер у Києві, похований на Байковому кладовищі. У березні 1994 за збірки поезій, поетичних перекладів і літературно-критичних статей С. присуджено Державну премію ім. Т.Шевченка (посмертно). У 1998 видавництво “Час” випустило книгу “Доброокий. Спогади про Івана Світличного”.

І. Підкова (Львів).

СВІТОВИЙ КОНГРЕС ВІЛЬНИХ УКРАЇНЦІВ (СКВУ) — громадське об'єднання українців діаспори. Ідея створення надпартійної і позаконфесійної української структури типу передпарламенту чи “круглого столу” виникла у 1950 роках. У 1961 з ініціативою створення такого об'єднання українців діаспори виступив А. Мельник. У листопаді 1967 у Нью-Йорку відбувся перший Конгрес СКВУ. Своє завдання СКВУ вбачав в об'єднанні зусиль українців діаспори для допомоги українському народові у боротьбі за незалежність. До СКВУ увійшли понад 150 організацій, зокрема Український конгресовий комітет США (УККА), Комітет українців Канади (КУК), Союз українських організацій Австралії (СУОА), Ідеологічно споріднені націоналістичні організації (ІСНО), Українська центральна репрезентація Аргентини Координаційний комітет українських організацій Бразилії та ін. Конгреси СКВУ відбуваються один раз на п'ять років. У період між конгресовими засіданнями всю практичну діяльність у справі консолідації та організаційного єднання всіх громадських об'єднань, котрі гуртуються під гаслами СКВУ, здійснює Секретаріат, який знаходиться в Торонто (Канада). Президент СКВУ - Юрій Шимко. СКВУ має друкований орган - “Вісник світового конгресу вільних українців”. У 1992 Конгрес СКВУ вперше проходив в Україні, у Києві.

П. Панченко (Київ).

СВЯТИЛИЩЕ - місце культових ритуалів, де знаходився об'єкт поклоніння - ідол. Відомості про С. давніх українців подають писемні джерела (літописи, християнська полемічна література), матеріали археології, етнографії, топонімії, фольклору. Первісними місцями справляння культу в праслов'ян, як і в інших давніх народів, були природні об'єкти: гора, скеля чи камінь, водойма, гай чи окреме дерево. Із розвитком язичництва ці природні об'єкти ввійшли до культового комплексу, який також включав: майданчики і ями для жертвоприношень, ритуальні вали і рови, дерев'яних або кам'яних ідолів. Однак культ окремих особливо примітних природних об'єктів (домінуючих на місцевості вершин, каменів незвичної форми, джерел чи криниць із “цілющою” водою) почасти зберігся до нашого часу. Приклад С. - літописне капище з ідолами *Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога* та ін. богів, яких встановив у Києві під час свого княжіння Володимир Святославич, Значний язичницький культовий комплекс відкрито у 1984 археологами на р. Збруч (Тернопільська обл.). Характерні риси С.: розташування на узвишші, яке домінує на місцевості; наявність спеціально облаштованого майданчика для обрядів (переважно круглої форми), оточеного одним чи кількома ритуальними валами, інколи й ровами - сакральною мережею С.; широке застосування каменю та кам'яних вимощувань; наявність ям, рідше ритуального колодязя, зі слідами пожег, п'єдесталу або ін. виділеного місця для ідола; відсутність звичної житлової або господарської забудови. Часто поблизу С. знаходилися джерело або криниця з “цілющою” водою, приміщення для зберігання жертвних дарів і влаштування бенкетів, житла слугителів культу, а також могильники. Серед типів С. виділяють: круглі майданчики-капища з ідолом у центрі, обмежені ровом чи системою окремих ям; дерев'яні споруди з ідолом всередині - храми; городища-сховища, які водночас призначалися для культових потреб і містили окремі культові об'єкти; великі культові центри, у яких поєднуються всі типи С.

За археологічними даними, слов'янські С. на території України датуються 7-13 ст. З офіційним прийняттям на Русі-Україні християнства у головних осередках князівської влади язичницькі С. були зруйновані, натомість постали культові об'єкти нової віри: хрести, церкви, монастирі. Наприклад, на місці капища на київській Горі ще за Володимира збудували церкву св. Василія. Зазнаючи гонінь, прихильники старої віри відійшли на необжиті і не контрольовані князівською адміністрацією землі, де заснували нові С. У їхній діяльності поряд із збереженням язичницьких ритуалів, у т.ч. і людських жертвопринесень, з'явилися запозичення з обрядів християнської церкви. (див. також *Священна гора*).

І. Чеховський (Львів).

СВЯТІ ГОРИ - назва крейдяних виступів на правому боці Сіверського Дінця (за 32 км від м. Слов'янська

Донецької області). Вперше згадуються у творі С. Герберштейна "Записки про Московію", написаному в 1620 роках. Печери у крейдяних виступах над Сіверським Дінцем були заселені ченцями-пустинниками. Бл. 1624 тут засновано Святогірський Успенський монастир. За деякими даними, ченці почали оселятися на С.Г. наприкін. 11 ст. До кін. 17 ст Святогірський монастир не мав жодних наземних споруд. Після побудови Ізюмської лінії та організації Ізюмського слобідського полку виникли сприятливі умови для спорудження монастиря. У кін. 17 ст. на вершині крейдяної скелі зведено Миколаївську церкву (на місці зруйнованої печерної церкви Святої Богородиці). Ченці монастиря займалися рибальством, мисливством, очевидно, виварювали сіль на Торських соляних озерах (див. Торські озера), а також утримували поромну переправу на Дінці. Після зведення у 1663 поблизу Торських озер Маяцького острогу й мосту через Донець уряд зобов'язав усіх солеварів користуватися мостом, через що пором втратив своє значення. З кін. 17- поч. 18 ст. розпочалася активна розбудова монастиря. З 1666 монастир володів земельними угіддями на 50 верст по обидва боки Дінця. На час секуляризації церковного майна у 1788 С.У.м. належало 8 сіл і понад 27 000 десятин землі. У жовтні 1790 угіддя Святогірського монастиря *Катерина II* подарувала *Г.Потьомкіну*. У 1844 розпочалося відновлення монастиря. Мав цегельні, млини, різні майстерні, був відомий чудовими краєвидами, тож приваблював багатьох прочан. Головна споруда цього часу - Успенський собор, побудований за проектом петербурзького архітектора О.Горностаєва. 53-метрову кубовидну споруду вінчали п'ять позолочених куполів з хрестами. Успенський собор залишався головним храмом монастиря до його закриття в 1922. За радянської влади на базі монастиря організовано Будинок відпочинку. У 1980 уряд України оголосив архітектурний комплекс Святогірського монастиря Державним історико-архітектурним заповідником. У 1992 Свято-Успенський чоловічий монастир відновив свою діяльність.

В. Пірко (Донецьк).

СВЯТОПОЛК ВОЛОДИМИРОВИЧ (Окаянний; бл. 980 -1019)- князь туровський 988 (за ін. дан.-1008)-1015, великий князь київський (1015-16,1018-19). Син Володимира Святославича (за ін. дан. - Ярополка Святославича). Одружений з дочкою польського короля Бопеспави I Хороброго. Брав участь у змові проти свого батька, за що позбавлений туровського князівства. Після смерті Володимира Великого, спираючись на підтримку Болеслава I Хороброго, вів боротьбу за київський престол, під час якої загинули його брати Борис, Гліб і Святослав. Дослідники традиційно приписують С. вбивство братів, а літописець називає його "Окаянним" (на основі останніх даних піддано сумніву причетність С. до цих вбивств). Після оволодіння Києвом мусив вести боротьбу зі своїм братом - новгородським князем *Ярославом Мудрим*. Дружина С. В. зазнала поразки у *Любецькій битві 1016*, а він сам утік до Польщі. У 1018 з допомогою польського війська розбив князя Ярослава у битві на р. Буг і знову посів великокнязівський престол. Невдовзі, через невдоволення населення вторгненням іноземців, польські війська залишили Русь. У 1019 Ярослав Мудрий знову виступив проти С.В. і розгромив його війська у битві на р. Альті. Під час втечі С.В. загинув десь на кордоні між Польщею та Чехією (мабуть, у Сілезії).

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОПОЛК ІЗЯСЛАВИЧ (8.11.1050 -16.4.1113) - князь полоцький (1069-71), новгородський (1078-88), туровський (1088-1093), великий князь київський (1093-1113). Син великого князя київського Ізяслава Ярославича, внук Ярослава Мудрого. Християнське ім'я - Михайло. У 1077 разом з Володимиром Мономахом вів воєнні дії проти полоцького князя Всеслава Брячиславича. Ставши великим князем київським, С.І. організував боротьбу з половецькими набігами. У 1093 двічі зазнав поразки від хана Боняка, який був союзником чернігівських князів. У 1095 С.І. разом з Володимиром Мономахом завдав поразки половцям, а в наступному році вів війну з чернігівським князем Олегом Святославичем, який відмовився приїхати до Києва на з'їзд князів. У 1097 брав участь у *Любецькому з'їзді 1097*, під час якого князі визнали принцип, за яким кожен з них повинен був володіти землею, виділеною йому батьком, що узаконювало роздроблення Київської держави на окремі спадкові князівства. Незабаром, незважаючи на рішення з'їзду, С.І. не перешкодив Давиду Ігоровичу захопити та осліпити теребовльського князя Василька Ростиславича. У 1098 за підтримки Володимира Мономаха захопив Володимир-Волинський і вигнав звідти князя Давида Ігоровича. С.І. був учасником *Витичівського з'їзду 1100*, а також князівських з'їздів на річці Золотчі (1101) та *Долобського з'їзду 1103*. У 1103, 1107 і 1111 брав участь у спільних походах князів проти половців, під час яких були здобуті половецькі міста Шарукань та Сугрів. С. І. причетний до спекуляції сілля і махінацій єврейських купців, що стало причиною Київського повстання 1113. За часів правління С.І. збудовано Михайлівський Золотоверхий собор - перлину української архітектури 11 ст.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОПОЛК-МИРСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ-(17.1.1879-р. см. невід.)-військовий діяч періоду Гетьманату. Військову освіту здобув у Володимирському Київському кадетському корпусі, Костянтинівському артилерійському училищі (1897). Служив у 1-му Таманському полку Кубанського козачого війська. Учасник російсько-японської війни 1904-05. Після закінчення офіцерської кінної школи залишений командиром учбового підрозділу, згодом став викладачем. У роки Першої світової війни 1914-18 - на фронті, генерал-майор, командир кінного полку. Після квітневого 1918 перевороту зголосився на службу до Збройних Сил Української держави. За дорученням гетьмана *П.Скоропадського* з вересня 1918 формував добровольчі дружини у Києві з числа офіцерів колишньої російської армії, студентської та гімназійної молоді. Під час антигетьманського повстання *Директорії УНР* на чолі кількох сотень виступив назустріч повстанським

частинам, керував боями під Мотовилівкою, Васильковом. Зазнавши поразки, відійшов до Києва, де зайняв оборону і стримував наступ республіканських військ до грудня 1918. Після падіння Гетьманату виїхав з добровольчими дружинами до Одеси. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СВЯТОПОЛК-ЧЕТВЕРТИНСЬКИЙ ГЕДЕОН (світське ім'я - Григорій; р. н. невід. -п. 6.4.1690) - луцький єпископ, згодом Київський православний митрополит. Походив з стародавнього українсько-білоруського княжого роду. У 1663-84 був луцьким і острозьким православним єпископом. У зв'язку з переслідуваннями з боку польського уряду переїхав до Києва, а в 1685 - до гетьманської столиці *Батурина*. Був прихильно зустрінутий гетьманом *І.Самойловичем*, який шукав кандидата на кафедру Київського митрополита. Поява С.-Ч.Г. котрий доводився родичем гетьману і засвідчив готовність служити московському уряду та патріарху, виявилась доречною. У липні 1685 С.-Ч.Г. обрано Київським митрополитом і визнано верховенство Московського Патріарха. У жовтні 1685 новообраний митрополит з великою делегацією вирушив у Москву. 8.11.1685 патріарх Йоахим висвятив С.-Ч.Г. і прийняв від нього присягу на вірність Московській патріархії. Цим актом було порушено єдність Української православної церкви з Вселенським Константинопольським Патріархом і підпорядковано Київську православну митрополію юрисдикції Московської патріархії. У травні 1686 московський уряд з допомогою підкупу добився згоди на визнання цього акту Константинопольським Патріархом Діонісієм. З 27.1.1688 Київському митрополитові заборонено вживати титул "митрополит Київський, Галицький і всієї Русі" (дозволено іменуватися "митрополитом Київським, Галицьким та Малої Росії") та суттєво обмежено майнові права митрополії. Найбільші монастирі *{Києво-Печерська лавра, Полоцький Богоявленський та Межигірський монастирі}* отримали ставропігію і разом з Чернігівською єпархією були вилучені з-під юрисдикції митрополита та підпорядковані безпосередньо Московському Патріархові.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ (після 1116 - 25.7.1194) - князь туровський (1142, 1154-55), волинський (1142-46), бузький (1146), сіверський (1157-64), чернігівський (1164-1176), великий князь київський (1173, 1174, 1176-81, з перервою; 1181-94). Походив з роду чернігівських князів Ольговичів. Син Всеволода Ольговича, внук Олега Гориславича. Християнське ім'я - Михайло. Згідно з договором 1181 між Рюриком Ростиславичем і Святославом Всеволодовичем отримав великокнязівський престол, а Рюрик-київські волості. Ставши великим князем, намагався зупинити розпад Київської держави на окремі удільні князівства. С.В. прагнув організувати дійову відсіч половецьким набігам. З цією метою працював над створенням антиполовецької коаліції князів. У 1184 завдав поразки половцям на р. Орель і полонив хана Кобяка. Організував походи проти половців у 1187 і 1190. Однак через відсутність єдності серед князів і нескоординовані походи окремих князів (зокрема, сіверського князя Ігоря Святославича в 1185) С.В. не зміг повністю ліквідувати загрозу половецьких нападів.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ДАВИДОВИЧ (н. бл. 1080 -п. 14.10.1143)- луцький (1099-1100) та ос-терський (1106) князь. 17.11.1106 постригся у ченці Києво-Печерського монастиря, прийнявши ім'я Микола. У 1106-08 на кошти С.Д. збудовано Троїцьку надбрамну церкву, шпиталь. Зібрав велику бібліотеку, яку заповів монастиреві. Похований в Антонієвій печері *Києво-Печерської лаври*.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ІГОРОВИЧ (Хоробрий; н. бл. 939 - п. 972 або 973) - великий князь київський (945-972), полководець. Син князя Ігоря та княгині Ольги. За С.І. державою переважно управляла княгиня Ольга (до 969), адже він більшість часу перебував у військових походах. Літописні дані засвідчують, що самостійна військова діяльність С.І. розпочалась бл. 964. У 964-966 С.І. підкорив слов'янське плем'я в'ятичів, що проживало у басейні Оки, завдав поразки волзько-камським болгарам, а бл. 965 - розгромив Хозарський каганат і зруйнував його столицю м. Итиль. Вів війни на північному Кавказі, де захопив хозарську фортецю Семендер і переміг племена ясів та косогів. Закріпив владу Київської Русі на Таманському і Керченському п-овах (Тмутараканське князівство). У 967 (за ін. дан. -968) за пропозицією візантійського імператора Никифора Фоки С.І. розпочав воєнні дії у Болгарії, підкоривши собі майже всю територію цієї держави. У Болгарії С.І. місцем свого перебування обрав Переяславець на Дунаї, висловлював думку про перенесення сюди столиці Київської Русі. Занепокоєний успіхами С.І. у Подунав'ї, візантійський уряд підмовив кочові племена печенігів напасти на Київ. Однак напад не вдавсь - ще до прибуття С.І. з Болгарії печеніги зазнали поразки і змушені були відступити. Після смерті матері (969) С.І., прагнучи продовжити війну на Балканах, призначив своїх синів намісниками в окремих землях: Ярополка - у Києві, Олега - у Древлянській землі, Володимира - у Новгороді. Після повернення до Болгарії С.І. у 969 спільно з болгарам та угорцями розпочав війну з візантійським імператором Іоанном I Цимісієм. Після героїчної оборони Доростола (тепер м. Сілістра, Болгарія) С.І. змушений підписати у липні 971 з Візантією мирний договір, за яким відмовився від придунайських земель. Навесні 972, повертаючись до Києва, дружина С.І. потрапила у засідку, організовану біля Дніпрових порогів печенігами, яких підмовили візантійці. У ході бою князь С.І. загинув. Печенізький хан Куря наказав виготовити з черепа С. чашу. Автор "Повісті временних літ" високо оцінив моральні якості князя, який, розпочинаючи війну, попереджував своїх ворогів словами "Іду на Ви".

Візантійський історик Лев Диякон описав його зовнішній вигляд. М.Грушевський назвав С.І. "козаком на престолі".

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ІГОРОВИЧ (н. бл. 1174 -п. вереснь 1211)- князь волинський (1207) і перемишльський (1207-09, 1210-11). Син Ігоря Святославича та дочки Ярослава Володимировича Осмомисла Євфросинії. Християнське ім'я - Андрій. Після смерті галицько-волинського князя Романа Мстиславича разом з братами Володимиром та Романом намагався оволодіти галицькими землями. Під час боротьби за галицький престол з угорськими феодалами і боярською опозицією С.І. був захоплений у полон і з братом Романом страчений боярами в 1211.

Р. Шуст (Львів).

СВЯТОСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ (1027 -27.12.1076) - князь волинський (до 1054), чернігівський (1054-73), великий князь київський (1073-76). Син *Ярослава Мудрого*. Християнське ім'я - Микола. Згідно з заповітом батька, С.Я. разом з братами Ізяславом та Всеволодом становили своєрідний князівський триумвірат, що вирішував найважливіші справи Київської держави у 1054-72. У 1060 С.Я. взяв участь в успішному поході проти торків, у 1067 разом з братами розбив у битві на р. Немизі полоцького князя Всеслава. У 1069 війська князя С.Я. зазнали поразки від половців на р. Альті (побл. Переяслава), але незабаром княжі дружини розгромили їх біля міста Сновська (Чернігівська земля). У 1065 воював з князем Ростиславом Володимировичем, який захопив Тмутаракань. Спільно з братами брав участь у доповненні "*Руської правди*" (уклали т. з. Правду Ярославичів). Під час міжусобної боротьби з допомогою брата Всеволода Ярославича усунув від влади старшого брата Ізяслава і зайняв великокнязівський престол. С. був найрішучішим та найактивнішим із синів Ярослава Мудрого. У 1073 і 1076 на замовлення С. складені відомі "Ізборники" Святослава - перлини української літературно-мистецької спадщини.

Р. Шуст (Львів).

"СВЯТОЮРСЬКИЙ" ПРОЦЕС - судовий процес над комуністами, що проходив 22.11.1922 - 11.1.1923 у Львові. 30.10.1921 польська поліція заарештувала учасників нелегальної конференції Комуністичної партії Східної Галичини, що відбувалася у приміщенні школи на території собору св. Юра у Львові (звідси назва процесу). Протягом кількох тижнів заарештовано понад 100 комуністів. До суду притягнуто 39 діячів КПСГ і Комуністичної робітничої партії Польщі, серед них -І.Крілика (Васильківка), С.Круліковського, М.Теслюка, Н.Хомина. Серед підсудних -22 українці, 10 євреїв, 6 поляків. Їм було пред'явлене звинувачення у державній зраді та в намаганні відірвати Сх.Галичину від Польщі й приєднати її до УСРР з допомогою підричних протидержавних дій. Підсудних захищали 9 адвокатів, серед яких-Л.Ганкевич і Є.Давидяк. Обвинувачені використали процес для пропаганди комуністичних ідей і радянського ладу. Суд присяжних виправдав 29 осіб. 10 підсудних (Й.Крілика, С.Круліковського, Н.Хомина та ін.) позбавлено волі на строк від 2 до 3 років. Незабаром С.Круліковський, обраний під час слідства послом сейму, був звільнений, а Й.Крілика випущено під заставу. "С." п. широко висвітлювався у пресі і сприяв популяризації КПСГ, яка до того часу була майже невідома широкому загалові.

О. Зайцев (Львів).

СВЯЩЕННА ГОРА - одне з найтипівіших місць поклоніння і справляння культових дійств у язичників України-Русі. Образ гори як моделі світу, місцеперебування богів виводиться ще від шумерських і праіндоєвропейських міфів. Зокрема, архаїчна традиція розташовувати на горі чи скелі божество-громовержця збереглася в культурі бога Перуна, що відображено і в топонімії: його ім'я зустрічається серед назв гір і вершин на території розселення давніх слов'янських племен. На київській Горі князь Володимир Святославич встановив капище з ідолами *Перуна*, *Хорса*, *Дажбога*, *Стрибога*, Сімаргла і Мокоші. Образ С.г. у міфології давнього населення України тісно пов'язаний із поховальними курганами-могилами. Для розташування святилища, справляння ритуалів язичники переважно обирали домінуюче на місцевості узвишся. Характерним атрибутом С.г. є наявність джерела чи криниці з "цілющою" водою або обрядового колодязя.

Міфологічна символіка С.г. присутня в топонімії, зокрема Божа гора і Свята гора (у гряді Вороняки на межі Львівської і Тернопільської обл.), Святі гори над Дніпром (біля Києва), Святі гори (поблизу м. Слов'янська Донецької області), Свентокшицькі гори (у Польщі), але також: Чортова гора (в Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл.), узвишся Дракулів діл (у с. Драчинцях на Буковині), гора Бісоватий діл (у Південних Карпатах), Чортова скеля (побл. Львова) тощо. Зв'язок із міфологією зберігають і такі означення у назвах гори, як Біла і Чорна. Один із найдавніших культових осередків у Середньому Подністров'ї локалізується на Білій горі (с. Бакоті Кам'янець-Подільського р-ну), де виявлено жертвовники та капища, що існували з поч. 2 тис. до н. е. і до 1 ст. н.е. Сліди святилища 9-поч. 11 ст. знайдені на Чорній горі в Жовківському р-ні Львівської обл.

Із спільнослов'янським культом жіночого божества, богині-діви пов'язують ороніми, типу Дівич-гора, Дівоча гора. Вони відомі в цілому слов'янському світі від Верхнього Дніпра до Родопів - Дівоча гора (Девичья гора) біля Смоленська, Дівоча гора або Дівич-гора над Дніпром у с. Трипіллі та березі Росі біля с. Сахнівки, ряд вершин Дівин на території Чехії та Словаччини, г. Дівин південніше Пловдіва у Болгарії. Археологічні

дослідження підтверджують культовий характер таких вершин. Зокрема, на Дівочій горі в Трипіллі знайдено залишки святилища перших століть н. е. Істотною прикметою язичницьких С.г. було встановлення на них, із утвердженням християнства, хрестів, каплиць, церков чи відкриття монастирів. Так, на Білій горі у Бакоті засновано монастир св. Михайла, на вершині Дівочої гори над Россю віддавна встановлено три хрести (місцеве населення не пов'язує їх із похованнями); а на Київській горі, де стояли ідоли, після хрещення киян Володимир Святославич побудував церкву св. Василя; на Святих горах (поблизу Слов'янська) збудовано Святогірський Успенський монастир. Поклоніння С.г. збереглося в окремих місцевостях до нашого часу (Аннина гора на околиці Вашківців на Буковині), на яких щороку збираються тисячі прочан (див. також *Святилище*).

І. Чеховський (Львів).

СЕВРЮК ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1893 - 1941)- український громадський і політичний діяч, дипломат. Вищу освіту здобув у Петроградському технологічному ін-ті. Належав до української студентської громади, входив до складу Інформаційного бюро українських студентських організацій Петрограда. У квітні 1917 делегований в *Українську Центральну Раду* від студентських організацій. Був одним із провідних діячів *Української партії соціалістів-революціонерів*, входив до ЦК партії, репрезентував партійну фракцію у Малій Раді. У вересні 1917 входив до складу української делегації на *З'їзді народів Росії* у Києві. Очолював комісію з розробки законопроекту про скликання Українських Установчих Зборів. 25.10.1917 обраний до Крайового комітету охорони революції в Україні. У грудні 1917 у Києві на з'їзді Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів С. зачитав резолюцію (згодом схвалена з'їздом), яка кваліфікувала Ультиматум РНК РСФРР як "замах проти УНР", чинник, здатний "розірвати федеративні зв'язки", і звернувся із закликом до народів Росії "всіма засобами запобігти можливості нової ганебної війни". 15.1.1918 С. призначений головою української делегації на переговорах з представниками Центральних держав у Бересті-Литовському. Першим від імені Української Народної Республіки підписав *Берестейський мир 1918*. Домігся від представників Австро-Угорщини підписання окремої таємної угоди про створення із Східної Галичини і Буковини коронного краю. 4.3.1918 у Бересті-Литовському між представниками Четверного союзу і делегацією УНР, яку очолював С., підписано окремий договір щодо *Холмщини*. У лютому-квітні 1918- посол УНР у Німеччині. З квітня 1918 -дипломатичний представник України у Бухаресті з повноваженнями підписати мирний договір з Румунією. У лютому-липні 1919 очолював українську місію в Італії (займалась справою повернення на батьківщину полонених-українців), але був знятий з посади за невиконання покладених на нього обов'язків. Входив до складу української делегації на Паризькій мирній конференції 1919-20. З 1920 перебував в еміграції у Франції. Співробітничав у газеті "Українські вісті", в якій опублікував цикл статей про мирні переговори у Бересті-Литовському. В 1920 роках перейшов на прорадянські позиції, у 1928 відвідав УСРР. У 1930 роках мешкав у Німеччині. Загинув у залізничній катастрофі у Франкфурті-на-Одері.

Т. Осташко (Київ).

СЕЗОННІ РОБІТНИКИ (сезонники, заробітчани; російський аналог - відходники) - категорія найманих робітників. Статус заробітчан визначала сезонна праця - тимчасові заробітки, не пов'язані з основним видом діяльності та соціальним походженням. С.р. становили окрему, перехідну соціальну групу (в основному із селян європейської частини Російської імперії, у т.ч. України), що була обкладена великими викупними платежами і податками. Через це змушені вдаватися до пошуку додаткових джерел заробітку, як правило, у тих галузях виробництва, яке мало сезонний характер і нескладну технологію. С.р. використовувалися у сільському господарстві, на будівництві залізниць, в промисловості (цукрові заводи, ґуральні, броварні, цегельні), а також на будівельних і земляних роботах, вирубці лісу тощо, де заробітчани складали бл. 85-90% усіх працюючих. С.р. на відміну від кадрових в основному були приватними власниками засобів виробництва, не володіли робітничими професіями, мали відмінні типи психології й соціальних інтересів. За соціальним походженням С.р. -здебільшого селяни, хоча певну частину їх складали міщани, ремісники, військові, кадрові робітники та ін. За національною приналежністю серед С.р. домінували українці, бл. 20-30% складали росіяни, білоруси, поляки та євреї. У Південній та Лівобережній Україні відсоток неукраїнців був вищий. На сезонні роботи наймалися особи віком 17-40 років (64- 70%); діти складали 4- 8%. За ознаками статі та віку заробітчани поділялися на кілька категорій: "повні" робітники - чоловіки 20-55 років, "півробітники" - жінки та підлітки 12-20 років, робітники "малої допомоги" -діти 8-12 років та особи літнього віку (понад 55 років). У промисловості С.р., які володіли грамотою, становили бл. 41 %. Організація сезонної праці поділялась на організовану й неорганізовану. Перший вид передбачав укладення договорів на майбутні роботи, переважно з допомогою посередників-підрядників. Другий вид-самостійні пошуки заробітку. Виробничо-технічні умови праці та побуту С.р. визначалися сезонним характером найму і могли задовольнити тільки наймінімальні потреби. Ситуація ускладнювалась низьким рівнем медичного обслуговування С.р., яке було налагоджене лише на цукрових заводах, будівництві залізниць та в окремих великих маєтках (з 1866 законодавство зобов'язувало працедавця утримувати лікарні при підприємствах, що мали понад 100 робітників). Житлові приміщення для С.р. складалися в основному з казарм, землянок, халабуд, бараків тощо. Заробітна плата С.р. була почасовою або відрядною. Інколи її сплачували натурою, що було характерним для сільськогосподарських робіт під час жнив. Денний заробіток у сільському господарстві складав 10 коп. - 1 руб. У промисловому виробництві зарплата була більш стабільною і коливалася у межах 4-6 - 9-12 руб. на місяць. Найвищим був заробіток у будівельників - 100-170 руб. на

сезон (весна-осінь). У середньому за сезон С.р. заробляли від 10 до 70 руб., що в більшості випадків вистачало на покриття викупних платежів і податків, рідко на придбання речей побуту, одягу. Регіонами додаткового заробітку для українських сезонних робітників (також російських, білоруських) до 1890 років були тільки українські губернії. Наймасовіший потік С.р. спрямовувався у південні р-ни України - Херсонську, Катеринославську, Таврійську губернії, а також у Бессарабію. Значним ринком сезонної праці були право- і лівобережні губернії, де заробітчани працювали в сільськогосподарських економіях, на цукрових заводах, будівництві залізниць тощо. Починаючи з 1890 років започатковано рух заробітчани в Область Війська Донського, на Кубань, а також у Мінську, Саратовську, Тамбовську губернії.

В. Пашук (Львів).

СЕЛІМ II МЕСТ (1524 - 13.12.1574) - турецький султан у 1566-74. Син султана Су-леймана II та *Роксолани*. За часів правління С.ІІ М. (державними справами керував великий візир Мехмед Соколлу) Туреччина вела війни з Іраном, Угорщиною, Венецією (1570-73) і "Священною лігою" (Іспанія, Венеція, Генуя, Мальта), завершила завоювання Аравії та Кіпру. У 1569 здійснено невдалий похід на Астрахань. За С.ІІ М. у Молдові в 1574 відбулося антитурецьке повстання, очолене господарем *Іваном Водю Лютим*, в якому активну участь взяв загін українських козаків на чолі з *І.Свирговським*.

Р. Шуст (Львів).

СЕЛІМ III (24.12.1761-28.7.1808)- турецький султан (1789-1807). Н. у Стамбулі. Одержав добру освіту. Ще до вступу на престол цікавився військовою справою та наукою в європейських країнах. Намагався вивчити причини кризових явищ у внутрішньому розвитку Османської імперії і дійшов висновку про необхідність проведення реформ, які б порятували країну від кризи. За його дорученням невелика група представників знаті підготувала і частково реалізувала програму перетворень ("нізам-і джедіт"). У 1793 видав указ про створення нової армії, що формувалась за європейським зразком. Багато зробив для розвитку військового флоту, артилерії. Запросив велику кількість європейських інженерів, майстрів та інструкторів. У 1792-93 розширив морське інженерне та відкрив сухопутне інженерне училище у Стамбулі. В 1795 у м.Ускюдар за розпорядженням султана збудовано велику друкарню, де видавались праці європейських авторів з математики, військової справи та інших галузей знань. За правління С. III Туреччина вела війну з Росією у 1787-91 та розпочала війну 1806-12. За умовами Ясського мирного договору 1791 Османська імперія визнала приєднання Криму та південноукраїнських земель між Півд. Бугом і Дністром до Російської імперії. За С.ІІІ у турецьких володіннях існувала *Задунайська Січ*. Реформи С.ІІІ не дали значних результатів (на 1804 чисельність нової армії не перевершувала 12 тис. чол.), але викликали опір і відкриті протидію феодално-клерикальної реакції на чолі з улемами (мусульманські теологи - *Ред.*). Знаряддя та опорою опозиції став яничарський корпус. 25.5.1807 розпочалося повстання ямаків - солдатів допоміжних військ, і 29.5.1807 С.ІІІ зрікся престолу. У 1808 С.ІІІ був убитий.

Р. Шуст (Львів).

СЕЛЯВА АНТОНІЙ АНАСТАСІЙ (н. бл. 1583 - п. 1655) - митрополит Київський, Галицький і всієї Русі греко-католицької (уніатської) церкви. Походив з білоруської шляхетської родини. У 1612 вступив до монастиря св. Трійці у Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Початкову і середню освіту здобув у Литві та Білорусі. Закінчив колегію св. Атаназія у Римі. Після повернення у Вільно став архімандритом Свя-тотроїцького монастиря. У 1623 обраний полоцько-вітебським архієпископом; висвячений на єпископа у 1624. З 1639 - вікарій Київської греко-католицької митрополії. Після смерті митрополита Р.Корсака призначений у 1640 королем на митрополічу кафедру і затверджений Папою Урбаном VIII. У 1642 обраний протоархімандритом чину св. Василя Великого (див. *Василівни*). У 1645 розпочав переговори з Київським православним митрополитом *П.Могилою* про об'єднання церков і утворення Київського Патріархату, які не були завершені через смерть П.Могили. С. вів боротьбу з католицькою ієрархією латинського обряду, яка намагалася підпорядкувати собі греко-католицьке духовництво. С. - автор творів "Антиленхос" (1622), у якому полемізував з М.Смотрицьким, та, можливо, "Життя Слуги Божого Йосафата" (1625). Помер у Тикоціні на Підляшші. Похований у монастирі василіан у Супраслі.

Р. Шуст (Львів).

СЕЛЯНИ-ДАННИКИ - категорія залежних селян в 15-16 ст. у Великому князівстві Литовському і на українських землях (Київщина, Волинь), які входили до його складу. Займалися мисливством, рибальством, бджільництвом. Платили натуральну данину хутром, медом, воском та ін. продуктами. Інколи займалися землеробством. За використання орної землі сплачували державний податок-серебщину. Виконували інші феодалні повинності. Згідно з Литовським статутом 1588 С.-д. були перетворені на державних селян і кріпаків.

СЕЛЯНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СелПУ)-одна з найчисельніших політичних партій в Україні. Заснована на установчій конференції 25.1.1992 у Херсоні. 217 делегатів конференції представляли 11 областей України. Зареєстрована у Міністерстві юстиції України 3.3.1992. Перший з'їзд партії відбувся у Києві в грудні 1993. Кількість членів партії - понад 100 тисяч чоловік, які об'єднані у первинні осередки, сільські, районні та обласні організації. Вищі органи партії - збори, конференції, з'їзди (завжди відбуваються за зачиненими дверима). Керівні органи партії -Вища рада (51 чол.) і Президія Вищої ради обираються з'їздом. До складу Президії Вищої ради входять голова партії, три його заступники, редактор партійного видання та ін. (всього 9

чол.). Організаційну діяльність партії здійснює секретаріат партії. Партія у своїй діяльності спирається на аграріїв-господарників, профспілки робітників АПК, Міністерство АПК України та колгоспно-радгоспне керівництво на місцях. СелПУ проголошує своїм головним завданням захист інтересів трудового села, всіх представників агропромислового комплексу, недопущення "подальшого вирішення долі селян без їх участі". В економічному блоці програми партії наголошується, що ефективний соціально-економічний розвиток України можливий лише за умови опори на різні форми господарювання за оновленої соціалістичної орієнтації. Партія розглядає приватизацію як необхідний механізм ефективної економічної діяльності на сучасному етапі, але тих галузей народного господарства, які вичерпали свої потенційні можливості; вважає приватизацію всієї колгоспно-радгоспної власності недопустимою і виступає проти купівлі-продажу землі.

На парламентських виборах 1998 виступала в блоці із Соціалістичною партією України, за який проголосувало 8,5% всіх виборців (блок СПУ і Сел.ПУ отримав 29 депутатських мандатів). Один із керівників партії О.Ткаченко був обраний Головою Верховної Ради України.

Ю. Шведа (Львів).

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1848 у Галичині, на Буковині і Закарпатті - скасування кріпосного права, проведене австрійським урядом під час революції 1848 в Австрії (див. *Революція 1848-49*) з метою пристосування економіки до потреб капіталістичного розвитку. Здійснена під тиском революційних подій, що охопили також Галичину, Буковину і Закарпаття, та масових селянських рухів, зокрема Галицького селянського повстання 1846. У Галичині кріпосна залежність селян скасована згідно із законом австрійського імператора Фердинанда I від 17.4.1848. Окремим декретом від 1.7.1848 дію цього закону уряд поширив на Буковину, підтвердивши його законом від 9.8.1848. Влітку 1848 питання про умови звільнення селян обговорювалося в австрійському парламенті. Депутати від селян Галичини і Буковини *І.Капушак*, *Л.Кобилиця* разом з ін. депутатами лівого крила рішуче виступили проти виплати викупу поміщикам. Але більшістю голосів парламент ухвалив скасувати повинності селян за викуп. На підставі цієї постанови 7.9.1848 видано закон про звільнення селян на території всієї Австрії від кріпосної залежності, про надання їм прав громадян держави і права власності на ту землю, якою за панщини вони користувалися на правах спадковості. Закон передбачав повну компенсацію (індемнізацію) селянами на користь поміщиків 20-кратної вартості всіх річних кріпацьких повинностей. За "звільнення" селян поміщики одержували великий викуп: у Сх. Галичині - 58,9 млн гульденів (145,6 млн тодішніх крб), на Буковині - 5,5 млн гульденів (13,9 млн тодішніх крб). Головний тягар викупу несло селянство. За законом 7.9.1848 у власність селянства Сх.Галичини і Буковини перейшло менше половини земельних угідь краю. Більшість селян залишалася малоземельною і економічно неспроможною, значну частину їх (халупників і комірників) було "звільнено" зовсім без землі й вони відразу потрапили в економічну залежність до землевласників. У власність поміщиків перейшли майже всі ліси і пасовиська, за користування якими селяни змушені відробляти або платити. З метою практичного здійснення реформи уряд видав додаткові законодавчі акти: 4.3.1849 для всіх країв австрійської монархії, 15.8.1849 і 4.10.1850 тільки для Галичини. 23.10. і 12.11.1853-для Буковини.

У *Закарпатті*, як і по всій Угорщині, кріпосницька залежність селян скасована законом, що його прийняв угорський сейм 18.3.1848 і підтвердив 1853 австрійський імператор *Франц-Йосиф I*, на таких же кабальних для селян умовах, як і в Сх.Галичині та на Буковині. Землевласники одержали викуп у розмірі 20-кратної вартості річних повинностей селян. Більшість закарпатського селянства була звільнена з недостатньою забезпеченістю землею, значна частина - зовсім без землі. Грабіжницький характер С.р. спричинив подальше зростання зубожіння селянства, викликав хвилю селянських заворушень у Сх.Галичині і Закарпатті та Буковинське селянське повстання 1848-49.

Ф. Стеблій (Львів).

СЕЛЯНСЬКА СПІЛКА (Українська селянська спілка) - масова профспілкова організація, яка об'єднувала незаможне селянство України. Перебувала під впливом *Української партії соціалістів-революціонерів*. Питання про створення С.с. було поставлене на I з'їзді УПСР, який проходив 4-5.4.1917. На з'їзді діячів українського села 6-7.4.1917 створено С.с. та обрано її Тимчасовий комітет у складі: М.Стасюк (голова), Т.Осадчий, А.Сербиненко, В.Коваль, І.Сніжний. З'їзд ухвалив рішення про організацію осередків С.с. в усіх селах, волостях, повітах та губерніях. 10.5.1917 відбувся губернський з'їзд селянських спілок Київщини. Протягом травня-червня 1917-губернські з'їзди Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини та Поділля. Делегати з'їздів одноставно підтримали політику Української Центральної Ради, у своїх рішеннях висунули вимоги скасування приватної власності на землю, автономії України у складі федеративної Росії, скликання українського сейму, українізації армії. На I Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві, проведеному С.с. та УПСР, обрано ЦК С.с.: *М.Ковалевський* (голова), М.Стасюк, *В.Винниченко*, *П.Христюк*, Б.Мартос, А.Степаненко, М.Осадчий, І.Пугач, *А.Лівицький* та Всеукраїнську раду селянських депутатів (133 чол.), яка спільно з ЦК С.с. увійшла до складу *Української Центральної Ради*. Завдяки діяльності С.с. українське селянство майже повністю позбулось впливу російської Партії соціалістів-революціонерів та створеного нею Всеросійського селянського союзу. Селянський з'їзд ухвалив відкликати українських делегатів з Виконавчого комітету Всеросійського селянського союзу, залишивши 5 чоловік для зв'язку. С.с. видавала свій друкований орган - щоденну газету "Народна воля". С.с. засудила гетьманський переворот. Скликаний нею другий Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся нелегально у Голосіївському лісі під Києвом, у своїх резолюціях засудив політику гетьмана П.Скоропадського, висловив

повну підтримку УЦР і закликав селянство до боротьби з гетьманською владою за відновлення республіканського правління. На IV з'їзді УПСР (13-16.5.1918) представники С.с. (голова-О.Янко) підтримали позицію правого крила партії (т.зв "центральної течії") і виступили за проведення поміркованішої соціально-економічної політики, ніж та, що проводила УЦР. У серпні 1918 С.с. увійшла до складу Українського національного союзу - блоку опозиційних до гетьманського режиму політичних партій, економічних, професійних і культурних організацій. Представник С.с. Ф.Швець був членом *Директорії УНР*. С.с. припинила існування у 1919.

О. Бойко (Київ).

СЕЛЯНСЬКО-РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ - українська політична організація соціалістичної орієнтації, що діяла на території ЗУНР-ЗОУНР у 1918-19. Утворений у Станіславі (тепер -м. Івано-Франківськ) у кін. 1918. До обласної управи С.-р.с. увійшли: Д.Дем'янчук (голова), Є.Оліярник, Т.Чернявський, В.Бриндзей, І.Кабаровський, І.Орищук. Проводив роботу в українських професійних організаціях. Видавав друкований орган - щотижневу газету "Республіканець" (начальний ред. - В.Гадзін-ський, з кін. січня 1919-Д.Дем'янчук, відповід. редактор -Д.Дем'янчук, з кін. лютого 1919-О.Устиянович). Виступав за негайне об'єднання всіх українських земель у демократичній республіці, українізацію державних урядів, шкіл і законодавчих інституцій, надання соціальних гарантій працюючим (гарантовані оплачувані відпустки, заборона нічної праці жінок тощо). В лютому 1919 перейшов в опозицію до *Української національної ради ЗУНР-ЗОУНР 1918-19* та Ради державних секретарів. 16.2.1919 у Станіславі відбулася нарада представників повітових організацій, на якій були ухвалені Програма і Статут С.-р.с. У програмі визначалась головна мета організації - перетворення "дотеперішнього капіталістично-бюрократичного ладу" на соціалістичний. Висувались вимоги всезагального і рівного виборчого права (з 20 років); свободи слова, друку, віри, зборів, товариств і страйків; скасування смертної кари і довічного ув'язнення; скасування регулярної армії і заміни її горожанською міліцією; відокремлення церкви від держави і школи; безплатного шкільного навчання, для бідних дітей - безплатного харчування, одягу, підручників; націоналізації землі, фабрик, фінансів та торгівлі тощо. У соціальній сфері: 8-годинного робочого дня; державного пенсійного забезпечення; безплатної медичної допомоги працюючим; запровадження промислових судів. С.-р.с. оголосив про скликання у Станіславі "Селянсько-робітничого (трудового) з'їзду" за зразком *Трудового конгресу України*, який відбувся 30-31.3.1919 (право вибирати і бути обраним на з'їзд С.-р.с. надав безземельним та малоземельним селяням, робітникам різних сфер економіки і трудовій інтелігенції). Провідну роль на з'їзді відігравали лідери *Української соціал-демократичної партії*: О. Безпалко, В.Темницький, Р.Яросевич. З'їзд звинуватив Раду державних секретарів у підтримці австрійського бюрократичного режиму. Прийняв резолюцію з вимогою конфіскації великої земельної власності (в т. ч. церковних і монастирських земель) без викупу, націоналізації фабрик. Комісії УНРади із земельної реформи запропоновано підготувати проект земельної реформи на основі Земельного Закону Директорії. Мотивуючи недостатню представленість в Українській національній раді робітництва і селянства, з'їзд виступив з ультимативною вимогою про негайне включення 60 обраних ним делегатів (45 селян та 15 робітників) до складу законодавчого органу ЗО УНР. Після дводенних дискусій щодо ультиматуму з'їзду Українська національна рада ЗУНР-ЗОУНР більшістю голосів відхилила його вимоги. За доповнення складу голосували тільки представники УСДП. Обрані з'їздом 60 послів утворили окремий Виконавчий Комітет з 9 чол., який 9.4.1919 обрав керівний орган - Заряд Виконкому (голова - Д.Дем'янчук). У червні 1919 після окупації Галичини польськими військами С.-р.с. припинив свою діяльність.

О. Павлишин(Львів).

СЕЛЯНСЬКО-РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (Хлопсько-радикальна партія) - назва політичної організації, що існувала в 1919 на Покутті та Гуцульщині. Створена членами Української радикальної партії на чолі з К.Трильовським, які звинуватили лідерів УРП у намаганні в 1918 припинити діяльність партії. Лідер С.-р.п. К.Трильовський відновив видання газети "Громадський голос" (виходила у Коломиї) та організував Селянсько-радикальний клуб в Українській національній раді ЗУНР-ЗОУНР. 16.2.1919 у Коломиї відбулася конференція С.-р.п. (взяв участь 321 делегат), яка обрала управу партії (К.Трильовський - голова; А.Онищук - заступник голови і генеральний скарбник; з кін. лютого 1919- Г.Дувіряк, другий заст. голови; П.Шекерик-Доників - писар; М.Ганчук, Д.Паневник, М.Білик, К.Тимутьський, І.Радуляк, О.Кубринович, О.Рудий. Д.Лукашук). У березні 1919 крайовий з'їзд УРП у Станіславі (тепер - Івано-Франківськ) визнав нелегітимною реорганізацію партії К.Трильовським і засудив самочинне видання газети "Громадський голос". Управа реорганізованої К.Трильовським партії затвердила за нею назву: "Селянсько-радикальна партія", а її представники в УНР ЗУНР створили окрему фракцію. Осередки Селянсько-радикальної партії діяли в Снятинському, Коломийському, Косівському, Печеніжинському та Богородчанському повітах. Не висунувши своєї програми, провідники партії виступали проти негайного скасування приватної власності на землю -за поступову соціалізацію землі, з першочерговим її поділом серед мало- і безземельних селян. Після відходу влади ЗУНР-ЗОУНР і УГА за р. Збруч лідери партії - К.Трильовський та П.Шекерик-Доників залишили Галичину. Представник від С.-р.п. - К.Трильовський входив до складу президії Всеукраїнської національної ради, яка засідала у Відні (4.1-22.4.1921). У 1922 була здійснена спроба відновити діяльність С.-р.п. У с. Іспас на Коломийщині колишній посол Державної ради у Відні Павло Лаврук створив організаційний центр з відновлення партії (видавав у Коломиї тижневик "Радикальний голос", ред. -Н.Лаврук), який, однак, через відсутність підтримки серед місцевого населення незабаром припинив свою діяльність.

О. Павлишин (Львів).

СЕЛЬСЬКА РАЙХ МАРГІТ (Маргарита, Марія Іванівна; 23.6.1903-3.2.1980)-українсь-кий живописець. Дружина *Р.Сельського*. Н. у м. Коломиї (тепер Івано-Франківська обл.). Закінчила Коломийську гімназію. Початкову художню освіту здобула у приватній "Вільній академії" у Львові, заснованій архітектором Л.Підгородецьким. У 1920-21 навчалася у Львівській художньо-промисловій школі, пізніше - у Краківській академії красних мистецтв (1923-24), Віденській академії (1924-25), 1925-27 - в Модерній академії у Парижі (майстерня проф. Фернана Леже). У 1930 роках працювала як незалежний художник, була членом молодіжного об'єднання художників "Artes" та львівського професійного союзу артистів-пластиків (1933-39), входила в Асоціацію незалежних українських митців (АНУМ). З 1940 - член Співки радянських художників України (СРХУ). С. - автор численних портретів, натюрмортів, пейзажів, серед яких "Дівчина" (1939), "Пейзаж із Гуцульщини" (1956), "Гуцульський натюрморт" (1960), "Морський пейзаж" (1963), "Пейзаж Білгорода" (1965), "Скрипаль" (1966), "Збір винограду" (1966), "Вишивальниця" (1968), "Кримський пейзаж" (1965), "Карпатський мотив" (1965), "Мальви" (1969), "Галя" (1969) та ін. С. написала портрети Лесі Українки, І.Вільде, І.Свенцицького, дружини художника І.Труша - А.Труш-Драгоманової. На творчість С. помітний вплив мали західноєвропейські мистецькі напрями, особливо конструктивізм і кубізм. Картини художниці відрізняються оригінальністю як кольорового, так і композиційного рішення. Твори С. виставлялися у Львові, Києві, Москві, Варшаві, Кракові, Лодзі, Познані, Парижі. Похована у Львові.

Т. Гапайчак (Львів).

СЕЛЬСЬКИЙ РОМАН ЮЛІАНОВИЧ (21.5.1903 - 3.1.1990) - відомий український живописець, педагог. Н. у Сокалі на Львівщині. У 1921 закінчив гімназію у Львові. У 1921-22 навчався у художньо-промисловій школі, відвідував студію *О.Новаківського*. У 1922-27 удосконалював майстерність у Краківській академії красних мистецтв, у 1925 і 1928 - в Парижі. З 1929 постійно жив у Львові. Був головою молодіжного об'єднання митців "Artes", входив в Асоціацію незалежних українських митців (АНУМ). У 1934-39 викладав у Львівському ін-ті пластичних мистецтв, у 1939-41 - викладач живопису і композиції Львівського державного училища прикладного мистецтва. У роки війни запишався у Львові, працював як незалежний художник. У післявоєнний час - на педагогічній роботі: спочатку - викладач Львівського державного училища прикладного мистецтва ім. І.Труша (1944-47), у 1947-74 - завідувач кафедри, викладач жи вопису і композиції, в.о. професора Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва. З 1989 - народний художник УРСР. Учнями С. були відомі львівські живописці Д.Довбошинський, Є.Лисик, М.Кристочук, В.Патик, І.Скобало та ін. Серед творів С. - "Порт" (1931), "Морський пейзаж" (1931), "Яхт-клуб в Майорі" (1949), "Квіти" (1959), "Карпатський пейзаж" (1960), "Рибальська гавань" (1962), "Ліс" (1965), "Сіті" (1966), "Гаряче літо" (1971), "Сліди війни" (1971), "Гуцульщина" (1972), "Морський причал" (1973), "У Манявському заповіднику" (1980), "Озеро Пісочне" (1981), "Свірж" (1981), "На Чорногорі" (1982), "Квіти у Карпатах" (1984), "Ластівки" (1984), "Натюрморт із свічником" (1984), "Жах війни" (1985) та ін. Твори митця відзначаються оригінальністю художньої мови, глибиною змісту, життєстверджуючим настроєм. Роботи С. зберігаються у колекціях музеїв і галерей Львова, Києва, Варшави. Помер і похований у Львові.

Т. Гапайчак (Львів).

СЕМАКА ІЛЛЯ (23.9.1866 - 4.1.1929) - український громадський і політичний діяч на Буковині, правник. Н. у м. Берегометі (за ін. дан. - у с. Руському Банилові) у сім'ї священика. Закінчивши гімназію, вивчав право в Чернівецькому ун-ті. З 1891 займався судовою практикою у Чернівцях, з 1897 працював у суді в Радівцях. У 1899 переїхав до Кіцмані, де працював секретарем, радником і начальником суду. В Кіцмані очолював місцеві українські осередки - "Народний дім" та "*Руська бесіда*". Належав до *Української національно-демократичної партії*. У 1907-18 - посол до австрійської Державної Ради у Відні по виборчому округу Кіцмань-Садагура, 1911-18 - посол до Буковинського сейму. Під час Першої світової війни 1914-18 -член *Загальної української ради* у Відні. На поч. листопада 1918 був одним з організаторів перебрання українцями влади у Чернівцях. У 1918-19- член Української національної ради ЗУНР-ЗОУНР, обраний до законодавчої та фінансової комісії. З січня 1919 перебував у Відні, де працював в австрійській Ліквідаційній комісії, згодом - в екзильному уряді ЗУНР. У 1920 роках емігрував до Словаччини, працював деякий час суддею. Помер у Превідзі (Словаччина).

О. Павпишин (Львів).

СЕМБРАТОВИЧ ЙОСИФ (8.11.1821 -23.10.1900) - галицький митрополит греко-католицької церкви, архімандрит Львівський, граф (з 1870). Н. у с. Криниці на Лемківщині в родині священика. Початкову освіту одержав у с. Мушині, пізніше навчався в гімназії у Новому Сончі. Закінчив теологічний ф-тет Віденського ун-ту, доктор теології. У 1845 висвячений у сан священика перемишльським єпископом І.Снігурським. Після повернення в Галичину - префект духовної семінарії у Перемишлі, з 1850 - у Львові. У 1852-60 перебував у Відні, де С. призначено заступником ректора греко-католицької духовної семінарії, а також парохом церкви св.Варвари. З 1860 - професор теології Львівського ун-ту. У березні 1865 Папа Римський Пій ІХ іменував С. титулярним архієпископом. У 1867-70 -адміністратор перемишльської єпархії. Після смерті митрополита С.Литвиновича у травні 1870 призначений галицьким митрополитом (27.6.1870 Папа затвердив це рішення). С. приділяв велику увагу піднесенню духовності українського народу, особливо катехізації та проповідницькій діяльності. Здійснив реставрацію собору св. Юра у Львові. У 1876 видав митрополичий лист "Про велику гідність людини", в якому виступив за тверезий спосіб життя, заохочував до організації товариств тверезості. Польські поміщики, які могли втратити прибутки через діяльність С., розпочали акцію

дискредитації митрополита. Польські інтриги при віденському дворі, поширення русофільства, ідеї якого підтримувала частина галицького духовенства, перехід на православ'я о. І. Наумовича та парохії села Гнилички Збараського повіту призвели до усунення С. з митрополичої кафедри. У грудні 1882 Папа Римський підтвердив це рішення і надав С. титул архієпископа теодозіопольського. С. виїхав до Риму, працював у Конгрегаціях пропаганди віри, надзвичайних справ, очолював комісію з ревізії церковних книг. Помер у жовтні 1900.

Р. Шуст (Львів).

СЕМАШКО ЙОСИФ (25.12.1798 -23.11.1868) - уніатський (греко-католицький), згодом - православний єпископ. Н. у с. Павлівці Київської губ. у родині священника. З 1809 навчався у Немирівській гімназії, а з 1816 - у Віленській семінарії. У грудні 1821 висвячений на священника, у 1823 став каноніком Луцької уніатської єпархії. Обіймав посаду асесора уніатського департаменту римо-католицької духовної колегії у Петербурзі. Вивчав стан уніатської церкви в Російській імперії, розробляв засоби повернення її до складу православної церкви. Виступав за ліквідацію католицьких впливів на уніатську церкву. З кін. 1830 років С. виступив ініціатором заходів, спрямованих на ліквідацію уніатської церкви, що спричинило швидке просування С. у церковній ієрархії. У 1827 запропонував закрити "зайві" василіанські монастирі. Особливу увагу звертав на ліквідацію обрядових відмінностей греко-католицької церкви від православної. Насаджував т. зв. "чистий" православний (московський) обряд. У квітні 1829 С. імператорським указом призначений вікарним єпископом і головою консисторії Білоруської уніатської єпархії, єпископ мстиславський. З квітня 1833-єпископ Литовської єпархії з центром у Жировці. Продовжував кампанію ліквідації василіанських монастирів і лише за 1834 закрити 9. У травні 1833 С. звернувся до Миколи I з проханням про приєднання греко-католицької церкви до Російської православної церкви. У 1834 створив таємний комітет уніатських справ, підготував підпорядкування у 1837 уніатської церкви Московській Патріархії. У лютому 1839 у Полоцьку С., єпископи Василій Лужинський та Анатолій Зубко підписали акт про ліквідацію унії та приєднання до православної церкви. 25.3.1839 цар Микола I видав указ про ліквідацію унії у Російській імперії. За заслуги у справі ліквідації уніатської церкви С. було надано сан архієпископа. Протягом 1840-45 - архімандрит монастиря св. Трійці, а у 1845-52 - архімандрит монастиря св. Духа у Вільно. З 30.3.1852 - митрополит Литви з правом носити білий клобук. Помер 23.11.1868. Похований у Вільно (тепер Вільнюс, Литва).

Р. Шуст (Львів).

СЕМБРАТОВИЧ РОМАН (псевд. - Висовський Р., Galizischer Slave - Галицький слов'янин); 1876 - 8.1.1906) - український публіцист, редактор. Н. у с. Новому Селі (тепер Польща) у родині священника. У 1896 закінчив Перемишльську гімназію. З 1896 навчався на правничому ф-ті Віденського унту. Зі студентських років займався громадською і політичною діяльністю, очолював академічне товариство "Січ" у Відні. У 1898 разом з М.Кордубою і С.Яричевським випустив альманах, присвячений 30-літтю "Січі". Належав до Русько-української радикальної партії. У 1898 підтримував кандидатуру І.Франка на виборах до австрійського парламенту. Співробітник віденського часопису "Neues Wiener Journal", а згодом - кореспондент однієї з найвпливовіших німецьких газет "Frankfurter Zeitung". З 1901 намагався організувати інформаційне бюро і спеціалізоване періодичне видання з українською проблематикою (зокрема, видавав місячник "X-Strahlen"). У 1903 за активної участі представників Української парламентарної репрезентації австрійського парламенту (Ю.Романчука, А.Коса і В.Яворського) розпочав видання у Відні часопису "Ruthenische Revue" (згодом - "Ukrainische Rundschau"), який виконував роль важливої офіційної трибуни серед політичних кіл Західної Європи. Протягом 1903-05 С. надрукував у "Ruthenische Revue" низку статей (понад 45 назв), а також численні редакторські коментарі на відгуки чужомовної (в основному польської) преси, зокрема "Der russische Panславизм und Westeuropa" (1902); "Der Kampf ums Licht (Zur ruthenischen Universitätsfrage)" (1902); "Psychopathia nationalis" (1902); "Osterreichs Kulturmission und die Politik der osterreichischen Redierungen" (1904) та ін. С. був відомим в європейському журналістському світі як незаперечний знавець української справи. Статті С. про Україну й український народ у контексті загальноєвропейських подій з'являлися в "Le Courrier Europeen" (Франція), "Berliner Tagenblatt" (Німеччина), а також у швейцарській і датській пресі. До найважливіших публіцистичних праць С. належать окремо видані брошури "Poіonia irredenta" (Франкфурт-на-Майні, 1903) і "Das Zarentum im Kampfe mitderZivilization" (Франкфурт-на-Майні, 1905), де автор розкрив польські та російські утиски і порушив проблеми національно-визвольної боротьби українського народу. Щодо заборони царською Росією української мови С. 1904 започаткував на сторінках "Ruthenische Revue" анкету серед діячів науки і авторитетів європейської політики про їх ставлення до царського указу 1876 про заборону української мови (див. *Емський акт 1876*). Думки й погляди відомих у той час людей, серед яких депутати Фредерік Баєр (Данія), Адольф Гедін (Швеція), Б'єрн Б'єрнсон (Норвегія), Г. фон Герлах (Німеччина), професори університетів Маріо Рапісарді і Джузеппе Сергі (Рим), Е. Гассе і Г.Бухгольц (Лейпциг), Н.Фредеріксен (Копенгаген), а також Фредерік Герц, Франц Оппенгаймер, Йоганн Шляф, зібрані і видані у Відні в 1905 під назвою "Das Urteil der europaischen Kulturwelt uber den Ukas 1876". Помер внаслідок тяжкої хвороби (сухоти). Похований на кладовищі Герштвоф у Відні.

Т. Романюк (Львів).

СЕМБРАТОВИЧ СИЛЬВЕСТР (3.9.1836 -,4.8.1898) - митрополит Галицький греко-католицької церкви, архієпископ львівський, римський граф (1894), кардинал (1895). Н. у Дошниці на Лемківщині в родині священника. З 1850 навчався в гімназії у Перемишлі, згодом - у Львівській та Віденській гімназіях. У жовтні

1853 вступив до Колегії св. Атаназія в Римі, де вивчав філософію і богослов'я. У 1860 висвячений на священника, в червні 1861 захистив докторську дисертацію з теології. Після повернення у Галичину призначався помічником пароха у село Флоринку та Тиличі (Перемишльська єпархія). У 1862 переїхав до Львова, працював катехитом та капеланом монастиря василіанок. У 1863-70 - префект Львівської духовної семінарії. З 1869 - професор догматики Львівського ун-ту, у 1873 і 1879 - декан богословського ф-ту Львівського ун-ту. У 1877 призначений радником митрополичої капітули, а з 1878 - архіпресвітером митрополичої капітули. Брав участь у діяльності українських культурно-просвітницьких організацій. У 1870 разом з о. Ю.Пелешем заснував богословський журнал "Руській Сіонь", видав "Изборникъ благопотребнихъ церковныхъ чинов и службъ" (спільно з о. Ю.Пелешем і о. О.Лепким), у 1879 - перший молитовник українською народною мовою. У лютому 1878 призначений львівським єпископом-помічником. Після зречення *Й.Сембратовича* в листопаді 1882 призначений адміністратором Галицької митрополії, а 26.3.1885 став Галицьким митрополитом. С. був імперським таємним радником, членом Галицького сейму і двічі його головою, членом Палати Панів у Відні. Значну увагу приділяв вихованню молодих священників, збудував приміщення для духовної семінарії у Львові (1889). Добився створення в 1885 станіславської єпархії, завершив реформу чину св. Василя Великого. Заснував священиче Товариство св. Павла, яке допомагало бідним парохіям у спорудженні та відновленні церков. Під час проведення пастирських візитацій звертав увагу на рівень освіти народу, стан шкіл та культурно-просвітницьких закладів, зокрема читалень "Просвіти". У 1884 заснував дівочий інститут у Львові. Брав активну участь у політичному житті Галичини, був прихильником політики "нової ери". Похований у Львові в крипті собору св. Юра.

Р. Шуст (Львів).

СЕМЕН (Семеон) ОЛЕЛЬКОВИЧ (р. н. невід. - п. 1470) - останній київський удільний князь (з 1455). Правнук великого князя литовського *Ольгерда Гедиміновича*. Охрещений в 1420 у Слуцьку. С.О. був одружений з Марією, дочкою віленського воєводи Гаштольда, фактичного керівника литовського уряду. У 1440-54 - князь слуцький. Як київський князь, проводив незалежну політику: воював з татарами, підтримував тісні зв'язки з Молдовським князівством, генуезькими колоніями у Криму, кримським князівством Феодора. Свою дочку видав заміж за останнього великого тверського князя Михайла Борисовича, а сестру - за молдовського господаря *Стефана III Великого*. У 1458 за кн. С.О. православна церква в Україні відокремилась від Московської митрополії і була створена самостійна *Київська митрополія*. Литовські і руські пани безуспішно висували його кандидатуру на великого князя литовського. У 1461 депутація від Литовської держави заявила польському королеві *Казимиру IV Ягеллончику*: або він постійно перебуватиме в Литві, або має великим князем поставити С.О. Вів будівельні й реставраційні роботи у Києві, сприяв розвиткові культури в Київському князівстві. Похований в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. Після смерті С.О. Київське князівство в 1471 перетворене у воєводство в складі Великого князівства Литовського.

М. Крикун (Львів).

СЕМЕНКО МИХАЛЬ (Михайль) ВАСИЛЬОВИЧ [19(31).12.1892-23.11.1937]-український поет. Н. у с. Кибинцях Миргородського повіту (тепер Миргородського р-ну Полтавської обл.). Син письменниці Марії Проскурівни. Середню освіту здобув у Хорольській гімназії, реальних училищах у Кибинцях та Курську. Навчався на дворічних загальноосвітніх курсах у педагога А.Черняєва (Петербург) та в Петербурзькому психоневрологічному ін-ті. У 1914 переїхав до Києва, де був мобілізований до царської армії. Служив військовим телеграфістом у Владивостоці. Там вступив до РСДРП(б), працював у більшовицькому підпіллі (вийшов з партії у 1920 роках). У 1917 С. повернувся в Україну. Був організатором футуристичних літературних груп "Кверо" (1914), "Фламінго" (1919), "Ударна група поетів-футуристів" (1921), "Аспанфут" (1921), "Нова генерація" (1927); редактором журналів "Мистецтво" (після Михайличенка), "Катафалк искусства" (1922); "Семафор у майбутнє" (1922), "Бумеранг", "Гонг комункульту", "Нова генерація" (1927-31) та ін. Перші поетичні твори опублікував у журналі "Українська хата" в 1913. Згодом з'явилися збірки поезій: "Prelude" (1913)-позначена впливом "Української хати"; "Дерзання" (1914), "Кверо-футуризм" (1914), в яких С. виявив себе як поет-футурист, а також як теоретик цієї течії. Передмови до збірок були своєрідними маніфестами пошукового (кверо) футуризму, в яких виступив проти канонізації та будь-яких культів у мистецтві (в українському - проти культу Т.Шевченка), хоча національні традиції взагалі не заперечував. У наступні роки вийшли зб.

"П'єро задається" (1918), "П'єро кохає" (1918), "Дев'ять поем" (1918), "Дві поезофільми" (1919), "П'єро мертвопетлює" (1919), "Bloc notes" (1919), "В садах безрозних" (1919), "Проміння погроз" (1921), "Кобзар" (1924, 1925), "Малий Кобзар і нові вірші" (1928), "Сучасні вірші" (1931), "З радянського щоденника" (1932), "Китай в огні" (1932), "Міжнародні діла"(1933); поеми: "Ліліт" (1919), "Тов. Сонце" (1919), "Кабле-поема за океан" (1921), "Німеччина" (1936); збірник памфлетів "Європа й ми" (1930). Ранню творчість С. пронизують урбаністичні мотиви, вирізняють мовні й формальні експерименти, епатування публіки, пропаганда тотальної деструкції форми. Водночас поезія С. 1920 років (реакція поета на антигуманістичні та антинаціональні події в пореволюційній Україні) має риси експресіоністичної поетики. Своєю творчістю С. розширив тематичні та версифікаційні можливості української поезії. З кін. 1920 років у зв'язку з тотальною критикою, пошуками націоналізму та інших надуманих збочень у літературній творчості поета С. перейшов від футуризму до оспівування революційного героїзму в роки громадянської війни, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, більшовицької партії. На поч. 1930 років змушений визнати "помилковість" усього раніше створеного (вірш "Починаю рядовим"). Творчістю С. цікавилися М.Вороний,

В.Коряка, Ю.Смолич, Ф.Якубовський, А.Ніковський та ін. 26.4.1937 С. заарештований за звинуваченням в “активній контрреволюційній діяльності” та участі в “троцькістсько-авербахівському блоці”. 23.10.1937 на закритому засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР засуджений до найвищої міри покарання - розстрілу з конфіскацією майна. 23.11.1937 С. розстріляний. У 1957 - реабілітований.

І. Роздольська (Львів).

“СЕМЕНОВІ ЛЮДИ” - рештки орди Саїд-Ахмата, переможеного у 1455 кримським ханом Хаджі-Пресем і довічно ув'язненого в Литві. Київський князь *Семен Олелькович* поселив частину розгромлених ординців у межах своїх володінь (зокрема, на Остерщині). У 1480-90-х роках ці “київські татари” перетворилися на об'єкт претензій кримського хана *Менглі-Гірея*, котрий вимагав від великих литовських князів Казимира та Олександра їхньої видачі з переходом у його володіння наданих їм земель.

О. Русина (Київ).

СЕМИГИНОВСЬКИЙ СЕМЕН (рр. н. і см. невід.) - український золотар другої пол. 18 ст. Жив і працював у Києві. Вперше згадується у 1762, коли складав посмертний опис майна відомого київського золотаря *І.Равича*. У 1767 уклав контракт на виконання золотарських робіт для *Києво-Печерської лаври*. Єдина відома підписна праця С.-срібна шата 1780 (Київ, Національний музей історії України) на ікону святого Івана Богослова з церкви Іва-ноБогословського жіночого монастиря.

В. Александрович (Львів).

СЕМЧИШИН ТИМІШ (псевд. - “Річка”; бл. 1915- можливо, 1945) - український військовий діяч. Н. На Самбірщині. Навчався у Львівській політехніці, під час навчання - активіст українського студентського руху. Наприкін. 1930-х вступив до *Організації українських націоналістів*. Після розколу ОУН 1940 - на боці *С.Бандери*. У 1941 -заступник провідника Південної похідної групи ОУН З.Матли. У 1942 заарештований німцями і кинутий до концтабору. У березні 1943 втік із ув'язнення і нелегально пробрався до Одеси, де очолив підпілля ОУН у *Трансністрії*. З приходом радянської армії продовжував підпільну боротьбу зі сталінським режимом. Подальша доля невідома. Ймовірно, загинув у 1945.

К. Бондаренко (Львів).

СЕН-ЖЕРМЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР-один із договорів Версальської системи післявоєнного влаштування у Європі. Укладений 10.9.1919 у м.Сен-Жермен-ан-Ле (поблизу Парижа) між т.з. головними союзними державами (США, Британською імперією, Францією, Італією, Японією), а також Бельгією, Китаєм, Кубою, Грецією, Нікарагуа, Панамою, Польщею, Португалією, Румунією, Югославією, Сіамом (Таїландом), Чехословащиною та Австрією. Австрійську делегацію на переговорах очолював державний канцлер К.Реннер. Договір став документом, який підсумовував результати Першої світової війни для колишньої Австро-Угорської імперії. С.-Ж.м.д. констатував розпад Австро-Угорської імперії (відбувся після капітуляції Австро-Угорщини 27.10.1918) на ряд самостійних держав -Австрію (з 12.11.1918-Австрійська республіка), Угорщину, Чехословащину, Сербо-Хорвато-Словенську державу (з жовтня 1929 -Югославія), *Західно-Українську Народну Республіку*. Згідно з договором здійснено територіальні зміни: колишні провінції імперії Богемія, Моравія і Сілезія переходили до Чехословащини (пізніше частина Тешинського району Сілезії відійшла до Польщі). Бургенланд переходив від Угорщини до Австрії (у 1921 частину цієї території з м.Шопрон-Еденбург повернуто Угорщині), Італія отримала південну частину Тіролю. Незважаючи на рішучу вимогу Буковинського народного віча у Чернівцях 3.11.1918 про приєднання Північної Буковини до складу єдиної Української держави, її передали Румунії. Було проігноровано також рішення Народних Зборів Закарпаття (Собору Русинів) у Хусті (21.1.1919) про приєднання цього краю до УНР, і Закарпатську Україну включили до Чехословащини. Це викликало рішучі протести урядів ЗУНР, УНР та УСРР Статті 10-13 договору визначали автономний статус Закарпаття у складі Чехословащини (див. *Підкарпатська Русь, Карпатська Україна*). Договір гарантував права національних меншин, у т. ч. й українців, на території Чехословащини і Румунії.

За С.-Ж.м.д. Відень визнавав незалежність Югославії, Чехословащини, а також усі мирні договори з центральними державами, кордони Болгарії, Греції, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословащини і Югославії. Австрія зобов'язувалася виконувати будь-які ухвали держав-переможниць щодо її колишніх володінь, приналежність яких не була визначена у договорі (це стосувалося, у першу чергу, Галичини, яку невдовзі остаточно приєднали до Польщі). У погодженні з постановами Вер-сальського мирного договору С.-Ж.м.д. зобов'язував Австрію відмовитись від прав у Марокко, Єгипті, Сіамі та Китаї. Австрія визнавала незалежність територій, які раніше входили в Російську імперію, і відміну Брест-Литовського договору, а також право Росії на репарації з Австрії. Договір забороняв аншлюс, тобто приєднання Австрії до Німеччини або ін. держави. Воєнні статті договору встановлювали чисельність австрійських збройних сил у 30 тисяч чол., їй заборонялось мати військово-морський флот і військову авіацію. Австрія зобов'язувалась передати переможцям у рахунок репарацій весь торговельний і риболовецький флот. С.-Ж.м.д. включав у себе статут Ліги Націй, Міжнародного бюро праці. Договір створив ряд нових територіальних проблем та посилив незадоволення держав, які зазнали поразки у Першій світовій війні 1914-18. Підписання договору без участі більшовицької Росії (кваліфікувала договір як реакційний та імперіалістичний) згодом дало можливість комуністичному режиму СРСР приєднатися до антиверсальських акцій фашистської Німеччини і навіть вступити з нею в безпосередню змову проти народів Східної Європи.

М. Рожик (Львів).

СЕНИК ОМЕЛЯН (1891 -1941)(Грибінський, Канцлер) - відомий діяч українського націоналістичного руху. Н. у Яворові (тепер Львівська обл.). На поч. Першої світової війни 1914-18 вступив до австрійської армії, згодом - сотник *Галицької армії*. З 1921 - член *Української військової організації*, входив до Начальної та Крайової Команди УВО. У 1928-29 - крайовий Командант УВО. Деякий час - головний редактор органу УВО "Сурма". З 1927 - член Проводу українських націоналістів. У 1929 С. був делегатом Першого Конгресу українських націоналістів у Відні. У 1930 роках - член Вишого (чотириособового) Проводу ОУН. В організації відповідав за внутрішню політику і вів організаційну роботу. У 1930 С. здійснив ряд організаційних поїздок до США, Канади, Аргентини, Бразилії. В 1934 у Празі поліція захопила т.зв. "Архів Сеника", який містив відомості про підпільну діяльність ОУН. Це стало причиною численних арештів членів організації, а сам "Архів" - одним з головних документів звинувачення на Варшавському процесі 1935-36. С. був запідозрений у зраді, але Революційний трибунал ОУН цього не підтвердив. Після смерті Є.Коновальця С. з допомогою Л.Барановського фактично зосередив у своїх руках керівництво ОУН, активно впливаючи на політику А.Мельника. С. був головою на II Великому Зборі ОУН у Римі. У 1940 група провідних діячів ОУН почала вимагати відставки С. та Я.Барановського, що спричинило внутрішню кризу в ОУН і призвело до розколу організації. На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 призначений керівником Основної похідної групи ОУН (А.Мельника), яка мала дістатися Києва і проголосити державність України. Загинув за нез'ясованих обставин у Житомирі, де і похований.

К. Бондаренко (Львів).

СЕНЯВСЬКИЙ МИКОЛА-ЄРОНІМ (1645 -1685) - один із найбільших польських магнатів, волинський воєвода (з 1680), гетьман пальний коронний (з 1682). Брав участь у воєнних діях проти українських козаків і кримських татар. Учасник *Хотинської війни 1620-21* і походу короля *Яна III Собеського* у 1683 під Відень.

Р. Шуст (Львів).

СЕНЯВСЬКИЙ АДАМ МИКОЛА (бл. 1666-1726) - польський магнат, белзький воєвода (з 1692), польний коронний гетьман (з 1702), великий коронний гетьман (з 1706), краківський каштелян (з 1710). Син *М.-Є.Сенявського*. В 1683 брав участь у поході військ короля Яна III Собеського під Відень. У роки Північної війни 1700-1721 воював на боці короля *Августа II Фридерика*. Керував придушенням *Палія повстання 1702—04* у Правобережній Україні. За наказом С. у 1703 було страчено брацлавського полковника *А.Абазина*. У 1706 С. після зречення Августа II Фридерика був кандидатом на польський престол. У 1709 не допустив об'єднання польських військ короля *С.Лещинського* зі шведською армією *Карла XII*, що стало однією з причин невдачі походу шведів в Україну та їхньої поразки у *Полтавській битві 1709*. Згодом перейшов в опозицію до Августа II, підбурював проти нього шляхту. У 1716 С. був заарештований учасниками Тарногородської конфедерації,

але зумів уникнути суду. Т.зв. німий сейм 1717 обмежив військову владу С.

Р. Шуст (Львів).

СЕНЯВСЬКИЙ МИКОЛА (н. біля 1489 -2.2.1569) - один з найбільших польських магнатів, з 1539 - гетьман польний коронний, з 1553 - руський воєвода, з 1561 - гетьман великий коронний. Брав участь у воєнних діях на південно-східних кордонах Великого князівства Литовського. Намагаючись припинити руйнівні татарсько-турецькі напади на українські землі, організував ряд військових походів на Кримське ханство, зокрема на фортеці Очаків та Білгород. Активно втручався у молдовські справи. У 1552 за підтримки С. молдовський престол зайняв Олександр Лапушняну, який став ленником Польщі.

Р. Шуст (Львів).

СЕНЯВСЬКІ (Sieniawscy), Синявські - польська магнатська родина. У 16-на поч. 18 ст. володіла значними маєтками в Україні, головним чином у Галичині й на Поділлі. **Микола-Єронім С.** (1645-1685) - волинський воєвода (з 1680), польний коронний гетьман (з 1682), рогатинський староста. **Адам Микола С.** (бл. 1666 - 1726) - белзький воєвода (з 1692), польний коронний гетьман (з 1702), великий коронний гетьман (з 1706), краківський каштелян (з 1710). Керував придушенням у Правобережній Україні *Палія повстання 1702-04*. У 1706 російський уряд підтримував його кандидатуру на королівський престол у Польщі після зречення Августа II. Під час міжусобної боротьби з руським воєводою *Й.Потоцьким* у 1718 захопив м. Станіслав. Після його смерті маєтності С. перейшли до *Чарторійських*. *Я. Ісаєвич (Львів).*

СЕНЬКОВИЧ ФЕДІР [р. н. невід. - 17 (або 18).6.1631] - визначний український маляр першої третини 17 ст. Один із провідних представників львівської малярської школи, з ім'ям якого пов'язане утвердження нової традиції українського релігійного малярства. Н. у с. Щирці (тепер Львівська обл.) у родині маляра. Бл. 1602 переселився до Львова. Підтримував тісні стосунки з Львівським Успенським братством. З осені 1616 почав працювати над іконостасом і плащаницею Успенської церкви, які завершив у період від осені 1628 до весни 1630. До першого етапу праці відноситься "Воскресіння - Зішестя до пекла", до другого - "В'їзд до Єрусалима", "Воскресіння Лазаря" (обидві - Успенська церква), а також храмове "Успіння", "Благовіщення", "Стрітення" (всі - церква у Великих Грибовичах біля Львова). Виконував замовлення для львівського цеху золотарів (корогва, 1617), магістрату (ікони для міських воріт, 1628), львівського старости Станіслава Боніфація Мнішка, підканцлера Томаша Замоїського, луцького греко-католицького єпископа Єремії

Почаповського. У 1617 був радником під час перебудови та оздоблення міської ратуші. Учнями С. були Микола Муха, Гаврило Слонь (Кузьмич), Андрій Попович (Калатайко) і, можливо, Іван Корунка та Микола Мороховський-Петрахович (очолив майстерню С. після його смерті). В літературі трактується як найвидатніший український маляр Львова свого часу. С. нерідко безпідставно приписують значну частину пам'яток львівського малярства першої пол. 17 ст., зокрема ікону Богородиці Одігітрії 1599 з підписом львівського маляра Федора та частину ікон іконостасу П'ятницької церкви.

В. Александрович (Львів).

СЕРБИН ІВАН ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід. -п. квітень 1665) - полковник Брацлавського полку (1657-58, 1663-65). За походженням серб. Був родичем сербського митрополита Гавриїла. Переселившись у 1653 в Україну, вступив до армії Б.Хмельницького. Брав участь у бойових діях козацького війська проти Польщі. У 1657 гетьман *Б.Хмельницький* (за ін. дан. - гетьман *І.Виговський* у 1658) призначив С. брацлавським полковником. У 1658 С. разом з *І.Богуном* брав участь у придушенні антигетьманського заколоту, який очолювали полтавський полковник *М.Пушкар* і кошовий отаман *Я.Барабаш*. Восени 1658 під час невдалої спроби українського війська під командуванням Д.Виговського (див. *Виговські*) вигнати з Києва московську залозу на чолі з воєводою Ю.Барятинським С. потрапив у полон і був засланий у глиб Московії. У 1660 повернувся в Україну, поселився в Корсуні. Після приходу до влади гетьмана *І.Брюховецького* знову призначений брацлавським полковником. У 1664-65 брав участь у воєнних діях у Лівобережній Україні проти польської армії під командуванням *Яна II Казимира* та військ гетьмана *П.Тетері*. Загинув у бою проти шляхетських загонів під Уманню.

І. Підкова (Львів).

СЕРБИНЮК ЮРІЙ (1887 - р. см. невід.) -український громадсько-політичний діяч на Буковині, журналіст. Н. у Садагурі біля Чернівців. У кін. жовтня - на поч. листопада 1918 під час встановлення української влади на Буковині -помічник секретаря Українського Крайового Комітету Буковини. У січні 1919 як представник від Буковини увійшов до складу *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Член радикального клубу УНР. У 1920-21 працював в екзильних урядах ЗУНР у Відні. Після повернення на Буковину в 1927-38 очолював секретаріат Української національної партії в Румунії. У 1933 - посол до румунського парламенту. С. активно займався журналістською діяльністю. Був редактором і автором статей ряду часописів, які видавались у Чернівцях: "Громадянин" (1909), "Народний голос" (1911-15), "Нова Буковина" (1914), "Буковина" (1918), "Час" (1931), видавцем і відповідальним редактором органу Української національної партії - "Народня сила" (1932-34), редагував газету "Рада" (1934-38). Публікувався в тижневику "Рідний край" (1926-30). Автор статей в "Загальній Українській Енциклопедії" (т. 3., 1935). У 1940 започаткував видання газети "Нова рада". В 1940 перед приходом радянських військ залишив Буковину і виїхав у Румунію. В 1945-54 був ув'язнений на території СРСР. Після звільнення повернувся до Румунії, де і помер.

О. Павлишин (Львів).

СЕРДЮЦЬКІ ДИВІЗІЇ - назва військових формувань Армії УНР і Збройних Сил Української Держави у 1917-18. **1**) У листопаді 1917 за наказом коменданта Київського Військового Округу (КВО) полк. *О.Павленка* було сформовано два військових з'єднання, які отримали назву С.д. (за аналогією з гетьманськими полками). Створення С.д. фактично поклало початок відродженню традицій української гвардії у новітні часи. Загальна чисельність особового складу двох С.д. сягала 12 тис. Дивізії мали у своєму складі 8 піхотних полків, кінний полк та гарматну бригаду ім.Грушевського. У першій дивізії були полки імені гетьманів Б.Хмельницького, П.Полуботка, П.Дорошенка, І.Богуна. Очолював дивізію полк. *Ю.Калкан*. Командиром другої дивізії призначено ген. О.Грекова. У січні 1918 С.д. взяли участь у боях з більшовиками, а на поч. лютого особовий склад дивізій увійшов до складу *Окремого Запорозького Загону Армії УНР*. Частина підрозділів С.д., проголосивши нейтралітет, у кін. січня 1918 самодемократично розпустилась. **2**) Військовий підрозділ створений командуванням Збройних Сил Української Держави у червні-липні 1918. Формувався з добровольців (18-25 років) на зразок гвардійських частин російської армії. Комплектувався переважно з синів заможнішого селянства Лівобережної України. 14.8. затверджено "Статут про комплектування війська сердюків Української Держави й відбування служби в ньому". Згідно зі статутом старшинські посади у дивізії могли займати лише особи з відповідною освітою, стажем бойової служби, "належні до української нації". У жовтні 1918 дивізія складалася з 4 піхотних полків, кінного Лубенського полку, гарматного і автопанцирного дивізіону, технічної сотні. Особовий склад частини налічував бл. 5 тис. бійців. Командиром дивізії призначено полковника Клименка. Під час повстання проти гетьманського режиму майже у повному складі перейшла на бік республіканських військ. У грудні 1918 частина підрозділів дивізії увійшла до складу Осадного корпусу січових стрільців.

І. Підкова (Львів).

СЕРДЮЦЬКІ ПОЛКИ (серденята, сердюки; з турецької - одчайдухи) - вільнонаймані ("охотницькі") піхотні полки у Гетьманщині в останній чв. 17- першій чв. 18 ст. Вперше сформовані у 1660 роках гетьманом *П.Дорошенком* у Правобережжі, згодом створені гетьманською адміністрацією і в Лівобережній Україні. Комплектувалися С.п. виключно з добровольців ("охотників") із різних частин України, а також з волохів, поляків, сербів та ін. Заборонено було приймати селян-втікачів, а також реєстрових козаків з Лівобережної України. На чолі полку стояв полковник та полкова старшина-осавул, хорунжий, писар, обозний. Кожен полк,

як правило, називався прізвиськом полковника, напр. полк Герасима Василенка, Петра Кожуховського, Дмитра Чечеля. Командував С.п. особисто гетьман. Кількість С.п. не була постійною і коливалася в середньому від 3 до 8. У кожному з полків налічувалося 400-700, інколи і 1000 вояків. За службу сердюки отримували грошову платню з гетьманської скарбниці й були на повному гетьманському забезпеченні. С.п. не мали постійного місця дислокації і розташовувались у визначених гетьманськими універсалами пунктах. С.п. виконували військову і охоронно-поліційну службу - брали участь у військових кампаніях (зокрема у *Чигиринських походах 1677-78, Азовських походах 1695-96, обороні Батурина* від московських військ *О.Меншикова* в 1708 та ін.); охороняли гетьманську резиденцію, генеральну старшину, генеральну артилерію, військову канцелярію, генеральний суд тощо; несли гарнізонну і караульну службу у фортецях, допомагали митній службі збирати податки тощо; використовувались для приборкання масових заворушень серед населення. Сердюки, які разом з компанійцями і жолдаками складали гетьманську гвардію, відзначалися сміливістю і завзятістю в бою, відданістю гетьманові. Згідно з царським указом від 14(25).7.1726 С.п. було ліквідовано.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СЕРЕДИН КОСТЯНТИН ХРИЗАНФОРОВИЧ (20.10.1874 - р. см. невід.) - український військовий діяч періоду Української революції. Н. на Полтавщині. Військову освіту здобув у Полтавському кадетському корпусі, Єлисаветградському кінному училищі (1895). Служив у 28-му драгунському Новгородському полку. Після закінчення у 1903 Миколаївської академії Генерального штабу обіймав посади старшого офіцера для доручень штабу Київського військового округу, викладача офіцерської кінної школи, помічника командира 26-го драгунського Бузького полку. З 1903 - штаб-офіцер для доручень командувача Київського військового округу, полковник(1911). Уроки Першої світової війни 1914-18 - офіцер для доручень при головнокомандувачеві Південно-Західного фронту, командир драгунського Приморського (1916), 12-го уланського Білгородського полків. Після проголошення незалежності УНР - в українській армії. За *Гетьманату* - військовий аташе українського посольства у Румунії. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура кін. III - першої пол. II тис. до н.е. Виділена В.Городцовим, досліджували Т.Пассек, С.Березанська, І.Артемько. Час існування поділяють на ранній, середній і пізній етапи. На ранньому етапі племена С.к. жили в Середньому Подніпров'ї, на середньому етапі - розселились у Верхньому Подніпров'ї і на Лівобережжі Дніпра. На пізньому етапі з'явилися у верхів'ях Оки і Західної Двіни. С.к. представлена поселеннями, курганними і ґрунтовими могильниками. Найвідоміші поселення - Ісковщина, Козинці, могильники - Зеленики, Бурти, Сябровичі, Долинка. Житла - наземні, стовпової конструкції, з кам'яними черенями для вогнищ. Обряд захоронення - трупопокладення, рідше-трупоспалення. Глиняний посуд (горщики, амфори, чаші) поділявся на господарський і столовий. Орнамент - заглиблений (заштриховані трикутники, ялинки тощо) і шнуровий. Знаряддя праці виготовлялися в основному з кременю, каменю і кісток. У пам'ятках зустрічаються бронзові вироби - шила, ножі, сокири, гривні, браслети, скроневі кільця, прикраси з янтарю. Племена С.к. займалися переважно скотарством, частково - землеробством. Традиційними заняттями були полювання, рибальство, обробка шкір тварин, ткацтво. Існують різні думки щодо походження та подальшої долі племен С.к. Одна з найбільш вірогідних: середньодніпровські племена сформувалися внаслідок переселення в Середнє Подніпров'я племен *шнурової кераміки культури* із заходу (Підкарпаття і Волині) та змішання їх з місцевим населенням, у т. ч. і з пізньо-трипільським. Припускають, що частина племен С.к. розселилась на північний схід - у межиріччя Оки і Ками, де взяла участь у формуванні фатьянівської культури, ін. частина - залишилась на місці й дала початок східнотцінецькій культурі середнього етапу бронзової доби.

М. Пелецишин (Львів).

СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура мідної доби. Поширена в степовому Подніпров'ї, Приазов'ї та Нижньому Подонні. Назва походить від поселення на о-ві Середній Стіг (тепер - у межах м. Запоріжжя). Поселення: Олександрійське, Дерев'яне, близько десяти ґрунтових та курганних могильників (Олександрійський, Чаплинський та ін.). Пройшла два основних етапи розвитку: ранній - волоський (від поселення на о. Волоський) і пізній - дерев'яний (від поселення біля с. Деревки). С.к. поділяється на кілька груп: скелянську, квітянську, стогівську та ін. Під час розкопок виявлено велику кількість крем'яних, кам'яних, кістяних знарядь. Глиняний посуд - ліпний, гостро- і округлодонний, прикрашений гребінцевим штампом і відбитками шнура. Серед крем'яних виробів виявлено наконечники стріл, списів і дротиків підтрикутної форми, ножі на довгих пластинах. Основними заняттями населення С.к. було скотарство (конярство), різні промисли. У поховальному обряді домінує трупопокладення на спині з підігнутими ногами. У формуванні племен С.к. брали участь різні етнічні групи племен. Її пов'язують з пам'ятками хвалинського типу в Нижньому Подонні. С.к. відіграла важливу роль у формуванні *ямної культури*, а також *шнурової кераміки культури*.

М. Пелецишин (Львів).

"СЕСТРИНСЬКИЙ СОЮЗ СВ. ОЛЬГИ" - перша українська жіноча громадська організація в США. Заснована у 1897 в американському місті Джерсі-Сіті (штат Нью-Джерсі). Започаткувала численну мережу українських благодійницьких жіночих організацій у цій країні. Члени організації займалися добродійною та культурно-

освітньою діяльністю серед українських емігрантів.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СЕЦЕСІЯ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1901-02 – організована акція припинення навчання у Львівському університеті студентами-українцями. Здійснена на знак протесту проти репресивних заходів адміністрації щодо організаторів українських студентських віч та демонстрацій, а також проти закликів до погромів українського студентства. Була виявом масового протесту на одному з етапів боротьби за український університет у Львові. С. передував ряд провокаційних дій польської адміністрації Львівського ун-ту: інавгураційна промова в польському шовіністичному дусі ректора Ридигера, заборона проф. *М.Грушевсько-му* виступати українською мовою на засіданні Ради філософського ф-ту, заборона деканом теологічного ф-ту заповнювати студентські індекси рідною мовою, антиукраїнська промова в австрійській Державній Раді проф. Цвіклінські. 19.11.1901 на загальному вічі українські студенти висловили недовіру університетському сенату та окремим професорам, вимагали заснування окремого українського ун-ту, проведення повної утравкізації в навчальному закладі. Завершив віче демонстративний похід українських студентів вулицями Львова. Внаслідок тенденційного слідства, проведеного університетським сенатом, з ун-ту виключено п'ятьох українських студентів (Є.Косевича, В.Темницького, М.Щуровського, Є.Бурчинського, В.Пачовського) як ініціаторів листопадового віча та демонстрацій. У відповідь на дії адміністрації ун-ту українські студенти скликали 1.12.1901 нове віче, на якому прийняли рішення: "...виписатися разом з книги горожан Львівського університету; не вписуватися на цей університет так довго, доки загал русько-української молоді не сконстатує, що можна це зробити без пониження академічної і національної честі". 3.12.1901 440 українських студентів (присутні на той час у Львові) подали заяву ректору про колективний вихід з ун-ту. Протягом наступного тижня навчання у Львові припинило бп. 600 українців, які відразу подали заяви про прийом на навчання до ун-тів Кракова, Відня і Чернівців. Після відмови ректоратом Чернівецького ун-ту прийняти частину українських студентів на навчання чеські патріоти закликали українську молодь вступити до Празького ун-ту, в який їх (бл. 20 осіб) і було невдовзі зараховано. С. отримала широку підтримку серед української громадськості Галичини, Буковини та Підросійської України. Українські товариства, інституції, сільські громади надіслали понад тисячу петицій у парламент на підтримку студентських домагань. Для підтримки вимог студентів-українців та їхнього подальшого навчання в австрійських ун-тах було створено комітети: у Львові - національний (голова - Я.Кулачковський) та москвофільський (гол. - А.Добрянський), у Чернівцях (гол. - С.Смаль-Стоцький). Було створено "Сецесійний фонд", який протягом двох тижнів зібрав більше 20 тис. корон. З студентськими діями солідаризувався митрополит *А.Шептицький*, давши дозвіл студентам-богословам виїхати на навчання в інші австрійські ун-ти і протягом цілого року утримував їх за власний кошт. С. підтримала і частина польського студентства Кракова, Любліна, Львова та ін. міст Австро-Угорщини. Студенти слов'янських національностей Берліна, Парижа, Цюриха у резолюціях та постановках зборів своїх організацій і товариств визнавали домагання українських студентів справедливими. Однак переважна частина шовіністично настроєного польського студентства і місцевої преси Галичини негативно поставилась до вимог українських студентів Львова. Конкретних наслідків сецесія не принесла, оскільки австрійський уряд зігнорував усі вимоги студентів. Проте позитивним наслідком акції студентів-українців стало ознайомлення європейської громадськості зі станом національної освіти у Галичині. На думку деяких тогочасних українських суспільно-політичних діячів Галичини, сецесія мала і негативні наслідки, бо призвела до послаблення організованого українського студентського руху. Зокрема, *М.Павлик* зазначав: "Вихід наших академіків Львівського університету був помилкою, з огляду на практичні результати, які можна було досягти лише на місці - боротьбою". С. закінчилася у липні 1902, коли на з'їзді української молоді у Львові було прийнято рішення про повернення українців до Львівського ун-ту.

В. Качмар (Львів).

СЄВСЬКІ ЧЕХИ - московська монета, яку карбували у м. Севську (тепер Орловська обл., Росія) у 1686-87. Наприкін. 17 ст. царський уряд здійснив спробу витіснити з грошового обігу поширені у *Лівобережній Україні* монети *Речі Посполитої* півтораки (в Україні часто називали "чехами") шляхом випуску регіональних монет, зовнішнє оформлення яких було б подібне до польських. У кін. 1675 московський уряд дав дозвіл на карбування цієї монети у Путивлі, яку з невідомих причин не випускали. Лише у 1686-87 вдалося налагодити випуск чехів на монетному дворі у Севську (звідси походить і назва монети). С.ч. призначались для обігу лише в Україні. На лицьовій стороні вміщували зображення московського двоголового орла, увінчаного коронами, і легенду, що складалася з початкових латинських літер імен та титулів царя Івана і Петра Олексійовичів. На звороті вміщувались дата та місце емісії - Севськ. С.ч. не вплинули на монетний ринок Гетьманщини, оскільки вони були виготовлені з низькопробного срібла і за якістю значно поступалися однотипним польським чи західноєвропейським монетам.

Р. Шуст (Львів).

СЄРАКОВСЬКИЙЗИГМУНТ [18(30).5.1826-15(27).6.1863] - діяч польського і російського визвольного руху. Н. у с. Лісовому (тепер Маневецького р-ну Волинської обл.) у родині збіднілого польського шляхтича, який загинув під час *Польського повстання 1830-31*. У 1845 закінчив Житомирську гімназію. З 1845 навчався у Петербурзькому ун-ті, з якого 1848 виключений за участь у таємних студентських гуртках і висланий рядовим до арештантської роти Оренбурзького військового корпусу. На заслання познайомився і

заприятелював з Т.Шевченком, а також польськими та російськими політичними поселенцями - Б.Залеським, Я.Станкевичем, Л.Турно, О.Ханиковим та ін.

Після амністії у 1856 повернувся до Петербурга. У 1859 закінчив Академію Генерального штабу, служив офіцером особливих доручень у Генштабі. Підтримував тісні зв'язки з російськими радикальними демократами (М.Чернишевським, М.Добролюбовим, співпрацював у часописі "Современник"), а також демократичною еміграцією, що готувала повстання в усіх польських землях. Був прихильником польсько-російсько-української співпраці в інтересах повалення самодержавства і утворення демократичної федерації цих народів. У 1857 в Петербурзі керував польським військовим гуртком, до якого належали офіцери російської армії, що ставили собі за мету проведення демократичних реформ у Росії та підтримували ідею надання незалежності Польщі. Брав участь у підготовці *Польського повстання 1863-64* як однієї з ланок демократичної революції в Російській імперії. Налагодив зв'язки між польськими ("партія червоних") і російськими ("Земля! воля", "Комітет російських офіцерів у Польщі") таємними організаціями. У грудні 1862 Центральним національним комітетом був призначений керівником повстанських загонів Жемайтії (пн.-зх. частина Литви), а після початку повстання створив на Ковенщині (нині Каунас) велике повстанське з'єднання. Після кількох переможних сутичок з урядовими військами загін С. у кін. квітня 1863 був розбитий. Поранений, він потрапив у полон і за вироком польового суду повішений у Вільно (тепер Вільнюс, Литва).

І. Зашкільняк (Львів).

СЕРОВ ІВАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1905 -1962) - радянський державний діяч, народний комісар внутрішніх справ УРСР. Н. у с. Афімському Вологодської губернії. Учасник громадянської війни в Росії. У 1928 закінчив Ленінградське військове училище. У 1932 -голова повітового виконавчого комітету. У 1930 роках працював в особистому секретаріаті Й.Сталіна. У 1939 закінчив Військову академію ім. Фрунзе. З вересня 1939 до лютого 1940 - нарком внутрішніх справ УРСР, з 1940 - член Політбюро ЦК КПУ Під керівництвом С. органи НКВС продовжували чинити масові політичні репресії щодо українських вчених, митців, робітників і селян. У лютому 1941 призначений заст. народного комісара державної безпеки СРСР. У 1943-44 С. керував операціями з депортації чеченців, кримських татар і калмиків. З 1945-заст. начальника СМЕРШу в радянській зоні окупації Німеччини, у 1954-58 - голова КДБ СРСР. З 1958 - начальник Головного розвідувального управління (ГРУ) МО СРСР. У 1962 у зв'язку з арештом полк. ГРУ О.Пеньковського (звинувачений у шпигунстві) звільнений з посади, понижений у званні та позбавлений звання Героя Радянського Союзу. Покінчив життя самогубством.

І. Підкова (Львів).

СИГАРІВ ВАСИЛЬ ОПАНАСОВИЧ -(2.8.1868-р. см. невід.)-український військовий діяч, генерал-хорунжий (1921). Н. на Кубані. У 1889 закінчив Московське піхотне юнкерське училище, у 1901 - Миколаївську академію Генерального штабу. Служив у 150-му піхотному Таманському полку. З 1909 командир батальйону Київського піхотного юнкерського училища. Після утворення *Української Центральної Ради* і проголошення незалежності УНР зголосився до Української армії. Був лектором Київської інструкторської школи, помічником начальника учбового відділення Головної шкільної управи, командиром полку Запорозької дивізії. У квітні 1919 хворим потрапив у полон до більшовиків, але у травні 1920 втік, повернувся в Армію УНР. Призначався комендантом Києва (травень 1920), помічником командира 7-ї Запорозької бригади. З липня 1920 у Генеральному штабі-начальник відділу персонального складу управління комплектування, 2-й, 3-й генерал-квартирмейстер Генерального штабу. Після інтернування Армії УНР перебував у таборах. Згодом жив у Бересті (тепер Брест, Білорусь).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СИГИДА НАДІЯ КОСТЯНТИНІВНА (дівооче прізвище-Малаксіано; 1862 - 8(20). 11,1889) -революціонерка-народниця. Н. у Таганрозі в сім'ї міщанина. Закінчила гімназію. Працювала вчителькою у міському училищі. Брала участь у народовольському гуртку (діяв з 1885 у Катеринославі), створеному з метою

відновлення розгромленої царизмом "*Народної волі*". Вступивши у фіктивний шлюб з Я.Сигидою, стала господаркою квартири, де збирались народовольці. Невдовзі організувала у квартирі нелегальну друкарню та зберігала ручні бомби. 23.2(4.2)1886 заарештована й ув'язнена в Петропавлівській фортеці. В грудні 1887 засуджена до страти, яку замінено 8-річною каторгою. В січні 1889 прибула на Карійську каторгу. На знак протесту проти сваволі й знущань тюремної адміністрації над політичними в'язнями С. разом М.Ковалевською, М.Калюжною, Н.Смирницькою, І.Калюжним, С.Бохановим та ін. вчинила самогубство. Український поет П.Грабовський, який разом з С. був відправлений етапом на каторгу, присвятив С. збірку поезій "Пролісок" та окремі вірші.

О. Сухий (Львів).

СИГІЗМУНД КЕЙСТУТОВИЧ (р.н.невід -п. 1440)-князь стародубський, великий князь литовський (1432-40). Наймолодший із синів *Кейстута Гедиміновича*, брат *Вітовта*. С.К. вів запеклу боротьбу проти *Свидригайла Ольгердовича*, який відстоював незалежність Великого князівства Литовського, опираючись на українську аристократію. У 1432 С.К. напав на Свидригайла, захопив Вільно і був проголошений великим князем. Намагаючись прихилити на свою сторону українську знать, привілеями 1432 і 1434 поширив на руських князів і бояр права, якими користувалася литовська шляхта. У 1432 С.К. відступив Польщі подільські

землі та території на волинському порубіжжі; після його смерті вся Волинь мала відійти до Польської Корони. У вересні 1435 остаточно розбив українсько-литовські війська під командуванням Свидригайла в битві під Вількомиром. Правління С.К. зміцнило польські впливи на литовських і українських землях і загостило національно-релігійну боротьбу. Вбитий внаслідок змови князів Івана і Олександра Чарторийських у Тракайському замку неподалік від Вільно шляхтичем-киянином Скобейком.

О. Русина (Київ)

СИГІЗМУНД I СТАРИЙ (1.1.1467-1.4.1548)-польський король і великий князь литовський (1506-48). Син *Казимира IV Ягеллончика*. У 1507-37 (з перервами) вів війну проти Московської держави. Східна експансія Польщі за правління С.І призвела до послаблення її позицій та приєднання до Московського князівства північно-східних українських земель - Чернігово-Сіверщини. У 1508 уряд С.І придушив національно-визвольне повстання під проводом *М.Глинського*. В 1519-21 вів боротьбу проти Тевтонського ордену. За С.І відбулося приєднання

Мазовії до Польщі. Спроби С.І зміцнити королівську владу з допомогою воєнних і фінансових реформ не мали успіху. За С.І були зроблені перші спроби створення реєстрового козацтва.

О. Русина (Київ).

СИГІЗМУНД II АВГУСТ (1.7.1520 -7.7.1572) - польський король (1530-1570), великий князь литовський (з 1548). Останній представник династії *Ягеллонів*. За його правління українську шляхту зрівняно у правах з польським дворянством. У 1564 С.ІІ допустив у Польщу єзуїтів. Брав активну участь в укладенні *Люблінської унії 1569*. Вів боротьбу проти Московської держави під час Лівонської війни 1558-63, внаслідок якої Польща в 1563 втратила Полоцьк. Був покровителем мистецтв і меценатом. За С.ІІ бл. 1552 канівський староста Д.Вишневецький збудував на о. Мала Хортиця, в пониззі Дніпра, укріплений замок для захисту від нападів татар - першу Запорозьку Січ. На час правління С.ІІ припадає організація у 1572 коронним гетьманом Язловецьким відділу реєстрових козаків.

О. Русина (Київ).

СИГІЗМУНД III ВАЗА (20.6.1566 -30.4.1632) - король Польщі і великий князь литовський (з 1587), король Швеції (1592-1599). Син шведського короля Іоанна III Вази та Катерини Ягеллонки, дочки *Сигізмунда I Старого*. Обраний на престол середньою шляхтою на чолі з Я.Замойським. С.ІІІ, будучи шведським королем, прагнув відродити католицизм. У 1599 скинутий з шведського престолу протестантським дворянством. За його правління Польща вела війни зі Швецією (1600-11, 1617-20, 1621-29) та Туреччиною (1617, 1620-21; див. *Хотинська війна 1620-21*). У 1609-18 С.ІІІ вів боротьбу проти Московського царства, в якій брали участь українські козацькі полки (не менше 30 тис. чол.) під командуванням *П.Сагайдачного*. За С.ІІІ відбулися національно-визвольні повстання під проводом *К.Косинського, С.Наливайка, М.Жмайла, Т.Федоровича*. С. ІІІ активно сприяв переходу православної церкви під верховенство Риму. За його правління було укладено *Берестейську унію 1596*.

О. Русина (Київ).

СИДЕЛЬНИКІВ СЕМЕН НАЗАРОВИЧ (15.4.1867 - р. см. невід.) - український військовий діяч. Генерал-майор. Закінчив технічне, а згодом піхотне юнкерське училище (1890). Служив у 15-му гренадерському полку. Після закінчення Миколаївської інженерної академії - на штабних і командних посадах інженерних військ російської армії. Зголосився до української армії в період *Гетьманату*. З 20.7.1918 очолював Головне інженерне управління Військового міністерства, яке відало технічною, науково-освітньою і господарською частинами інженерного відомства, будівництвом фортець, військових об'єктів, постачанням технічного майна військовим частинам і складам. Управління підпорядковувались адміністративний, технічний, електротехнічний, залізничний, загальний та ін. відділи. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СИДОР ВАСИЛЬ (псевд. Шелест, Конрад, Кравс, Зов, Лісовик, Ростислав Вишитий; 24.2.1910-14.4.1949)-український військовий діяч. Н. у с. Спасові Сокальського р-ну Львівської області у селянській родині. У 1931 закінчив гімназію у Перемишлі. Навчався у школі підхорунжих польської армії, звідки виключений через політичну неблагонадійність у 1932. Член *"Пласту"* та Організації українських націоналістів. Військовий референт Крайової Екзекутиви ОУН на Північно-західних українських землях у 1936, організатор бойової групи ОУН *"Вовки"*, військовий референт Крайової екзекутиви ОУН на Західноукраїнських землях у 1940, викладач на військових курсах ОУН у Кракові. Учасник ІІ Великого збору ОУН у Кракові у 1941. У 1935, 1937-39 - в'язень польських тюрем. Напередодні німецько-радянської війни 1941—45 вступив до батальйону *"Нахтігаль"*, командував сотнею у 201-му батальйоні в ранзі поручника (1941—42). Влітку 1943-керівник Крайового військового штабу УПА на Волині, з серпня 1943-член Головної Ради ОУН та Головного військового штабу УПА. 8.7.1943 підвищений до рангу майора УПА. У 1944-49 - крайовий командир УПА-Захід, член Проводу ОУН на Західноукраїнських землях, Проводу ОУН-Б (з 1947), крайовий провідник ОУН Карпатського краю, генеральний суддя ОУН. У 1946 підвищений до рангу полковника УПА, нагороджений Срібним Хрестом бойової заслуги (2-го класу). З 1947 - заступник головного командира УПА. Загинув із дружиною Надією Сидір-Романівною під час бою зі спецпідрозділом МДБ біля с. Перегінського (тепер Івано-Франківська обл.).

К. Бондаренко (Львів).

СИДОРЕНКО ГРИГОРІЙ (1874-6.2.1924)-український політичний діяч, дипломат. За фахом - інженер шляхів. Н. у Херсонській губ. Працював у дирекції Транссибірської залізниці, очолював українську громаду в Томську. Діяч *Української партії самостійників-соціалістів*. Член *Української Центральної Ради*. У січні-квітні 1918 входив до складу уряду В.Голубовича, міністр пошти і телеграфу. У період правління гетьмана *П.Скоропадського* входив до президії Всеукраїнського союзу земель. У листопаді-грудні 1918 як делегат від *Українського національного союзу* брав участь у переговорах з представниками Антанти в Яссах. З 20.1.1919 очолював делегацію УНР на Паризькій мирній конференції 1919-20. В серпні 1919 відкликаний Директорією УНР для звіту про діяльність делегації до Кам'янця-Подільського, після чого замінений на цій посаді *М.Тишкевичем*. У 1919-22 - посол Української Народної Республіки у Відні. В еміграції жив у Чехословаччині. З 1923 працював директором бібліотеки *Української господарської академії* в Подєбрадах. Помер у Празі.

О. Павпишин (Львів).

СИЛЬВЕСТР БЄЛЬКЕВИЧ (Бількевич, Велькевич; світське ім'я - Степан; р.н. невід. -п. 1567) - митрополит Київський і всієї Русі (1555-67). До прийняття чернечого постригу був королівським скарбником у місті Вільно (тепер Вільнюс, Литва) і займав земський уряд мечника. Був малоосвіченою людиною. Від короля *Сигізмунда I Старого* отримав привілей на віленський Троїцький монастир і, залишаючись світською особою, став його настоятелем. У 1551 С., ще за життя митрополита Макарія, отримав від короля *Сигізмунда II Августа* привілей на Київську митрополію. Після смерті митрополита у 1556 С. проголошений митрополитом, але лише через кілька місяців прийняв постриг і був висвячений під іменем Сильвестр. Постійно проживав у місті Новогрудку. Узаконив систему подарунків за висвячення до духовного сану. Займався переважно господарськими справами, намагаючись збільшити свої прибутки, часто відбирав маєтки у монастирів і церков (зокрема, Миколаївсько-Пустинного монастиря, Видубицького монастиря і навіть Києво-Печерської лаври). Під час перебування С. на митрополичому престолі відбувся ряд випадків збройної боротьби за оволодіння єпископськими кафедрами у Полоцьку, Володимирі-Волинському, Луцьку. У 1565 С. визнав право на Київську митрополію після своєї смерті за єпископом Феодосієм Лазовським, але після смерті С.Лазовський не був допущений до митрополичого престолу.

Р. Шуст (Львів)

СИЛЬВЕСТР КУЛЯБКА (світське ім'я -Семен; 1704; за ін. даними - 1701 -17.4.1761) - український церковний діяч 18 ст. Походив з української козацької старшини. Був онуком гетьмана *Д.Апостола* (по материнській лінії). Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Після завершення навчання прийняв чернечий постриг у Київському Межигірському монастирі. З 1727 -викладач Києво-Могилянської академії, у 1738-40 - префект і викладач філософії. Протягом 1740-45 - ректор академії і одночасно архімандрит Києво-Братського монастиря. С.К. відомий як освітній діяч. Впродовж 1735-45 уклав розширені курси філософії та богослов'я. У 1742-51 в Москві надруковано ряд текстів його проповідей. У 1745 київський митрополит відправив С.К. у Петербург з привітанням у зв'язку з одруженням великого князя. 10.11.1745 у Петербурзі відбулася його хіротонія на костромського єпископа. 25.4.1750 призначений архієпископом Санкт-Петербурга. Помер у Петербурзі. Автор латинських творів: "Cursus philosophicus" (1737) та "Theologicae scientiae summa" (1743).

Р. Шуст (Львів).

СИМЕОН (рр. н. і см. невід.) - Київський митрополит (1480-88). Архієпископ полоцький. За часів перебування С. на митрополичій кафедрі Константинопольським патріархом Максимом у 1481 було нібито видано грамоту на ставропігію Києво-Печерському монастирю (насправді є фальсифікатом кін. 16 ст.). За С. відбувся напад кримських татар на Київ, внаслідок якого пограбовано Києво-Печерський монастир і Софійський собор. Польський король *Казимир IV Ягеллончик* заборонив будувати та відновлювати православні церкви.

О. Русина (Київ).

СИМИРЕНКИ- відомий рід українських промисловців-цукроварників, меценатів української культури. Засновником роду був запорозький козак **Степан Андрійович С.** (1765 -р. см. невід.). Понад 20 років перебував на Січі. Відмовився присягнути на вірність *Катерині II*, позбавлений козацьких вольностей і власного маєтку. Деякий час чумакував. Помер у кін. 18 ст. Син **Федір Степанович С.** (1791 - 1867) - один із перших цукрозаводчиків в Україні. Н. на Платоновому хуторі поблизу Млієва Черкаського повіту Київської губ. (тепер Черкаська обл.). Був кріпаком князя М.Воронцова. Разом з тестем К.Яхненком спочатку орендував, а потім і споруджував млини, торгував хлібом і худобою. Викупився з кріпацтва і став співзасновником фірми "Брати Яхненки і Симиренки", що спорудила у 1843 перший в Україні і Російській імперії механічний цукроворафінадний завод у Ташпику, у 1848 - Городищенський цукрово-рафінадний завод поблизу Млієва. У 1846 фірма збудувала у Млієві один з найкраще технічно оснащених на той час у Російській імперії механічний завод, який випускав обладнання, машини для цукроварень та на якому було побудовано перші пароплави, що перевозили по Дніпру зерно - "Українець" (1850) і "Ярослав". Федір С. мав трьох синів - Платона, Михайла і Василя. **Платон С.** (21.12.1820 - 14.1.1863) - промисловець-цукрозаводчик, економіст, меценат. Н. у Смілі (тепер Черкаська обл.). На поч. 1840 років навчався у Політехнічному інституті в Парижі. Був одним з керівників батьківської фірми, запроваджував на заводах фірми найновіші європейські

технології переробки цукру. У 1859 цукрозавод братів Яхненків і С.Симиренка відвідав *Т.Шевченко*, який був приємно вражений порядками, турботою про людей-цукроварів на підприємствах С. При заводі були упорядковані в санітарному відношенні казарми, парові лазні, лікарня з аптекою, церква, бібліотека, училище на 150 учнів з сімома викладачами (більшість мала університетську освіту), у якому викладання велось за програмою технічних училищ. Платон С. передав *Т.Шевченку* 1100 карбованців на видання "Кобзаря" (1860). Сади Платона С. у Млієві, в яких він розводив нові і вдоскона-

лював існуючі сорти фруктових дерев, стали експериментальною базою для наукової діяльності його сина **Левка С.** (1855 - 1920; див. *Л.Симиренко*) і онука **Володимира С.** (1891 - 1938; див. *В.Симиренко*) - визначних українських помологів і селекціонерів. Брат Платона С. **Василь С.** (1835 - 1915) був відомим промисловцем, конструктором і технологом у галузі цукроварства, меценатом (див. *В. Ф. Симиренко*).

І. Панченко, В. Шмарчук (Київ).

СИМИРЕНКО ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ (7.3.1835- 1.12.1915)-відомий український підприємець-цукровар, вчений, меценат. Молодший брат *П.Симиренка*. Н. у Млієві. Здобув професію інженера. 31867 очолював фірму "Брати Яхненки і Симиренко", однак через постійні суперечності з кредиторами у 1873 залишив посаду голови адміністрації (у 1880 роках фірма припинила своє існування). Спорудив у с. Сидорівці Київської губ. цукроварню, обладнав машинами, устаткуванням власної конструкції. Одним із перших в імперії запровадив виробництво пастили та мармеладу. Десять процентів усіх своїх прибутків віддавав на розвиток української культури. Заснував народний театр, фінансово підтримував "Київську старину"; "ЛНВ", "Україну", "Раду", "Громадську думку", видавництво "Вік", видання *М.Драгоманова*, *О.Кістяківського*, *М.Коцюбинського*, *Б.Грінченка*, "Наукове товариство ім. Т.Шевченка". Був членом Київської Громади. Всього маєток у 10 млн. крб. заповів на розвиток української справи під опіку "Товариства допомоги українській літературі, мистецтву, науці", яке заснував особисто. Похований на Аскольдовій могилі у Києві.

І. Панченко, В. Шмарчук (Київ).

СИМИРЕНКО ВОЛОДИМИР ЛЕВКОВИЧ (29.12.1891-17.9.1938)-видатний український учений-садівник, селекціонер. Н. у с. Млієві (тепер Городищенського р-ну Черкаської обл.). Син *Л.Симиренка*. У 1915 закінчив сільськогосподарський ф-т Київського політехнічного ін-ту і зайняв посаду фахівця у відділі садівництва Міністерства земельних справ УНР. Постановою Наркомзему УСРР від 25.11.1920 на терені колишнього симиренківського маєтку в Млієві засновано садово-городню дослідну станцію (Центральний державний плодовий розсадник України), першим директором якої призначено С. Водночас працював доцентом, згодом - професором садівництва і завідувачем кафедри плодово-ягідного господарства Київського політехнічного ін-ту. Викладав курс плідництва та інтенсивних культур у Полтавському і Уманському сільськогосподарських ін-тах. Виховав сотні українських фахівців у галузі садівництва. У 1921 заснував і до 1930 очолював Мліївську дослідну станцію садівництва. За ініціативою С. у 1923 створено Всеукраїнську помологічну комісію (згодом Державна комісія з сортовипробування плодівих, ягідних культур і винограду), у 1929 організував "Помологічну книгу України". У 1930 організував Всесоюзний науково-дослідний інститут південного плодового і ягідного господарства в Китаєві, поблизу Києва (тепер - Інститут садівництва УААН), і був призначений його першим директором. У 1920-30-х роках за редакцією С. виходили перші українські часописи з садівництва та городництва - "Вісник садівництва, виноградарства та городництва" і "Садівництво та городництво". У своїх роботах та на наукових нарадах С. відверто виступав проти антинаукових ідей офіційного "перетворювача природи" І.Мічуріна та заперечував його методи селекційної роботи, що і вирішило долю вченого. 8.1.1933 заарештовано органами НКВС, звинувачено в "участі в антирадянській шкідницькій організації" і засуджено до розстрілу. Після перегляду справи вищу міру покарання замінено на 10 років суворого ув'язнення для використання за фахом. Після 11 місяців утримання в камері смертників у Києві С. перевели до виправно-трудової колонії НКВС у Херсоні. У грудні 1937 С. достроково звільнили, але незабаром його знову схопили агенти НКВС у Москві й направили на роботу під наглядом міліції до Обояні Курської обл. (тепер Росія). У березні 1938 С. був знову ув'язнений, 2.9. 1938 повторно засуджений до вищої міри покарання і в ніч із 17 на 18.9.1938 розстріляний. Місцем поховання С. вважається урочище "Солянка" в міській зоні Курська. Реабілітований у грудні 1957. С. - автор наукових праць з проблем садівництва, навчальних підручників, численних наукових статей, серед яких "Садовий розсадник" (1929), "Плодові асортименти України" (1930), "Завдання та організаційні форми помологічної роботи на Україні", "Сортові маточні фонди плодівих дерев на Україні", "Плодові асортименти масового поширення на Україні". Фундаментальною є остання робота С. "Часткове сортознавство плодівих рослин", яка у листопаді 1932 була здана до друку у видавництво "Радянський селянин" у Києві, але так і не була видана. Рукопис роботи в жовтні 1992 передала Інституту садівництва УААН для підготовки до друку донька вченого Тетяна Симиренко-Торп.

І. Панченко, В. Шмарчук (Київ).

СИМИРЕНКО ЛЕВКО ПЛАТОНОВИЧ [Лев Платонович;6(18).2.1855-6.1.1920]-видатний український вчений, помолог і плідник. Фундатор наукового садівництва. Н. на Платоновому хуторі поблизу села Млієва Черкаського повіту Київської губ. (тепер Черкаська обл.). У 1873 із золотою медаллю закінчив Одеську гімназію. Деякий час навчався у Київському ун-ті. Підтримував зв'язки з українськими культурницькими колами, через що, під загрозою арешту, змушений виїхати в Одесу. Продовжував навчання на природничому ф-ті Новоросійського ун-ту. За зв'язки з народницькими гуртками, зокрема, гуртком

А.Желябова, у жовтні 1879 заарештований і ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. У 1880-87 перебував на засланні у Красноярську та Іркутській губ. На засланні займався садівництвом, за його ініціативою закладено міський парк у Красноярську. Після повернення у 1888 на Черкащину був позбавлений права займатися науковою роботою в державних наукових установах та вищих навчальних закладах. Створив у Млієві колекційний сад і приватний помологічний розсадник, який згодом перетворився на науковий центр садівництва і став однією з найбагатших у Європі помологічних колекцій плодкових і ягідних культур. У симиренківському розсаднику було зібрано понад 900 сортів яблунь, 889 - груш, 84-спив, 350 - вишень і черешень, 927 сортів троянд. С. створив свою систему вирощування садового матеріалу, поліпшував селекційним способом якість місцевих і акліматизовував зарубіжні сорти. Розробив програму сортовивчення на основі господарсько-біологічних ознак: урожайності, зимостійкості, швидкоплідності, стійкості до хвороб, шкідників, строки дозрівання плодів, їхні смакові якості, зовнішній вигляд, транспортування та придатність до технічної переробки. Займався клоновим відбором. Особисто вивів сорт яблуні, названий іменем батька - Ренет П.Симиренка. У 1901 перші результати вивчення помологічної колекції свого розсадника узагальнив у "Генеральному каталозі" ("Ілюстровані описи маточних колекцій розсадника"), який містив опис 1580 сортів плодкових і ягідних культур, 31 сорту винограду і 811 сортів та видів декоративних рослин. Понад 20 років С. вивчав садівництво Криму і на основі багаторічних досліджень підготував капітальну працю "Кримське промислове садівництво" (1912). Підтримував наукові контакти майже з усіма науковими закладами, розсадниками та плодovими фірмами світу. За видатні успіхи в науковому сортознавстві С. було нагороджено Великою золотою медаллю Французького помологічного товариства. Брав участь у багатьох міжнародних виставках із садівництва, за свої експонати багаторазово отримував найвищі нагороди. За плідну наукову і громадську діяльність С. у 1894 обрано членом-кореспондентом Бельгійського товариства садівництва, у 1895 - членом Французького національного помологічного товариства. Після жовтневих подій 1917 всі сади, маточні колекції, розсадники С. було націоналізовано. Наказом Черкаського повітового земельного відділу розсадник у Млієві перетворено на державне дослідне господарство, а С. призначено директором і науковим керівником. Учений продовжував працювати над завершенням своєї найзначнішої наукової праці "Помологія". Рукопис на 2500 сторінках (завершений у 1919) вміщував опис майже 2 тис. сортів (з 9927 синонімами) плодкових культур, апробованих ученим протягом 32 років науково-дослідницької діяльності. Проте видати цю унікальну книгу не встиг. У січні 1920 С. став жертвою політичного терору, який розгорнув більшовицький режим в Україні. У Різдвяну ніч 1920 С. убили співробітники ЧК. Тривалий час ім'я визначного вченого замовчувалось. У 1921 на базі розсадника Л.Симиренка організовано першу в країні Мліївську садово-городню дослідну станцію, якій лише у 1958 присвоєно його ім'я і створено меморіальний музей.

П. Панченко, В. Шмарчук (Київ).

СИМОНЕНКО ВАСИЛЬ АНДРІЙОВИЧ (8.1.1935-14.12.1963)-визначний український поет, прозаїк, журналіст. Один з найяскравіших представників покоління "шестидесятників" у літературі, "лицар українського відродження". Н. у с. Біївці Лубенського р-ну на Полтавщині у селянській родині. Виховувався без батька. Після закінчення сільської середньої школи (із золотою медаллю) у 1952-57 навчався на ф-ті журналістики Київського ун-ту. Працював секретарем в університетській багатотиражці, був учасником вузівської літстудії. С. почав писати, навчаючись в університеті. З 1957 - співробітник газет "Молодь Черкащини", "Черкаська правда", власкор "Робітничої газети". У 1962 з'явилася перша збірка поезій поета "Тиша і грім". Як журналіст, у своїх статтях показував хиби партійно-бюрократичного апарату, через що зазнавав систематичного цькування з боку офіційних владних структур. У 1963 С. жорстко побили на вокзалі у Черкасах (винуватців так і не знайдено), після чого він невдовзі помер. Похований у Черкасах. По смерті поета видано збірки: "Земне тяжіння" (1964) (висунута на здобуття премії ім. Т.Шевченка за 1965); "Поезії" (1966); "Лебеді материнства" (1981), "Поезії" (1985), казки "Цар Плаксіє та Лоскотон" (1963), "Подорож у країну Навпаки" (1964), збірка новел "Вино з троянд" (1965), "Півні на рушниках" (1992). Поезія С. - гостропроблемна, сповнена філософського осмислення буття (природи, людини, суспільства), антитоталітарного і національно-визвольного спрямування. Поетичну творчість С. високо цінував *М.Рильський*. Формальна простота творів лише посилює їхній глибинний гуманістичний пафос. У творчості був духовним спадкоємцем *Т.Шевченка*. Найбільш гострі поезії С. були спотворені радянською цензурою, зокрема, "Дума про щастя", "Одинока матір", "Може, так і треба неодмінно..." та ін. із збірки "Земне тяжіння"; чимало творів заборонено цензурою і не публікувалось ("Злодій", "Некролог кукурудзяному качанові", "Брама", "Балада про зайшого чоловіка", "Суд" та ін.). Частина поетичних творів С. (разом із фрагментами поетового щоденника під назвою "Окрайці думок") надруковано у журналі "Сучасність" у Мюнхені (1965) і в збірці "Берег чекань". У малій прозі виявив себе майстром алегорії і гротеску; володів усіма тонкощами новелістичного жанру. Проблематика, персонажі - співзвучні з поезією. В оповіданнях С. протистояння внутрішньої одухотвореності людини і духовної ницості, побутової приземленості вирішується в романтичному ключі, характерному і для його поезії, - перемагає добро. Державна премія ім.Т.Шевченка (1995, посмертно).

І. Роздольська (Львів).

СИМОНОВСЬКИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ (1717-1809) - український історик. Походив із старшинського роду Ніжинського полку. У 1746-47 навчався у Київській академії, у 1747-51 - в ун-тах Кенігсберга, Галле, Віттенберга, Парижа. Повернувшись в Україну, служив у 1763 перекладачем у *Генеральній військовій канцелярії*. У 1757-64 - сотник Київського полку, бунчуковий товариш. Після ліквідації гетьманства в 1764

подав у відставку. Пізніше- земський суддя Остерського повіту (з 1764), член Генерального суду (1767-81). У 1782-92 очолював один з департаментів київського земського суду. С. - автор "Короткого описання про козацький малоросійський народ та його військові справи" (виданий у 1847 О.Бодянським у Москві). У своїй праці, написаній з державницьких позицій, С. змалював події української історії з найдавніших часів до відновлення гетьманства (1750). Помер у Києві.

І. Підкова (Львів).

"СИН РУСИ" - рукописна поетична збірка, один із перших творів нової української літератури у Галичині, написаних народною мовою. Складена бл. 1833 за ініціативою та участю *М.Шашкевича* вихованцями Львівської греко-католицької духовної семінарії. Закликала молодь усвідомити власну національну приналежність, повернутися обличчям до своєї історичної Батьківщини ("Бо Русь - край наш, наша мати"), згуртуватися до праці для її національного відродження. Містила 14 віршів, підписаних переважно криптонімами, серед них *М.Шашкевича* ("Слово до читателів руського язика", "Дума"), *М.Мінчакевича*, *О.Глинського* та ін. Збереглась у священика Рудницького, який передав її історикові *А.Петрушевичу* (1847). Вперше опублікував *К.Студинський* у збірнику "Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835-49" (1909).

Ф. Стеблій (Львів)

СИНДИ - одне з меотських племен. У 1 тис. до н.е. і перших ст. н. е. заселяли значну частину Таманського півострова і прилегло до нього узбережжя Чорного моря. Згадуються у творах Геродота, Страбона, Псевдо-Скілака. Сусідами С. були племена дандаріїв, фатеїв, торетів і керкетів. За етнічним походженням С., можливо, були близькими до кіммерійців. Займалися в основному землеробством; були розвинені рибальство і ремесла (ливарне, ковальське, гончарне). Значного розвитку досягла торгівля, особливо хлібом (з Урарту та грецькими містами -з 6 ст. до н.е.), яку С. вели через власні порти - Синдську гавань (з 4 ст. називалася також Горгіппія), Корокондаму. У 5-4 ст. до н.е. існувала Синдська держава. С. вели війни із скіфами. У 4 ст. до н.е держава С. втратила незалежність і увійшла до складу Боспорського царства. Синдська знать увійшла до правлячої боспорської аристократії і мала значний вплив на політику держави. Серед чорноморських племен С. були найбільш еллінізовані. С., особливо їхня знать, засвоїли мову, культуру, релігійні вірування греків. У перших століттях н.е. С. були повністю асимільовані сарматами.

СИНЕУС - один із братів князя *Рюрика*. За повідомленням "*Повісті временных літ*", датованим 862, прийшов разом з Рюриком і *Трувором* у землі ільменських слов'ян і почав правити на Білоозері. Тривалий час радянські історики піддавали сумніву реальність існування С. і Трувора, вважаючи, що літописець помилково переклав як власне ім'я слова "sine us", що в перекладі зі шведської означає "свій рід". Однак у 1990 роках більшість українських і російських істориків, що досліджували це питання, визнали історичність С. *О. Щодра (Львів).*

СИНЄОКІВ МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (14.11.1873 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-майор. Закінчив Донський кадетський корпус, у 1894 - Михайлівське артилерійське училище, згодом - Михайлівську артилерійську академію. 31903 С. займав посади начальника артполігону, командира учбової батареї офіцерської артилерійської школи. У роки Першої світової війни 1914-18- на Південно-Західному фронті. Після більшовицького перевороту 1917 у Петрограді залишився в Україні, вступив на службу до українського війська. За Гетьманату - начальник артилерії 1-го Волинського армійського корпусу, а з 20.7.1918- начальник Головного артилерійського управління.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СИНОДИКИ - 1) Тексти церковної відправи (яку чинили раз на рік), встановленої у Візантії в 843 на честь перемоги православної церкви над іконоборством. Містили переліки осіб, яким проголошувалася анафема або "вічна пам'ять". Інша назва цих текстів -"чин православ'я". С. - одне з джерел вивчення суспільно-політичних рухів, зокрема, боротьби церкви проти ересей. В Україні у 15-16 ст. були відомі як переклади грецьких С., так і оригінальні тексти С., що не спиралися на грецькі зразки. 2) Ін. назва пом'яників. 3) Передмови до пом'яників.

Я. Ісаєвич (Львів).

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА (Синьоводська битва) - переможна битва об'єднаної литовсько-української армії під командуванням князя *Ольгерда Гедиміновича* проти золотоординських військ на берегах ріки Сині Води (тепер Синюха; ліва притока Південного Бугу) поблизу фортеці Торговиці (тепер село Новоархангельського району Кіровоградської обл.). Розширення володінь Великого князя Литовського *Ольгерда Гедиміновича* викликало занепокоєння у ханів *Золотої Орди*. Поява в південноукраїнських степах татарської орди під командуванням трьох братів, князів *Кочубея*, *Кутлубучу* і *Дмитра* змусила *Ольгерда* закликати на допомогу в ополчення українське населення. Дата битви в літописах подається по-різному-бл. 1351, 1362. *М.Грушевський* висловив думку, що, найімовірніше, битва відбулася бл. 1363, можливо, не на Синіх Водах, а на *Сниводі* (лівій притоці Південного Бугу; Вінницька обл.). Під час битви основні сили ворога було розгромлено, а зо-лотоординські воєначальники загинули. Внаслідок здобутої перемоги *Ольгерд* відвоював у татар захоплене ними у серед. 13 ст. Поділля і розширив свої володіння далеко на південь у напрямку до Чорного моря. Перемога українсько-литовського війська у С.б. задовго до *Куликовської битви* 1380 підірвала могутність *Золотої Орди* і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського

іґа.

М. Крикун (Львів).

СИНЄЖУПАННИКІВ ДИВІЗІЇ (Синьожупанників дивізії; Синьожупанники; Сині дивізії) - назва (від кольору уніформи) двох українських дивізії, сформованих у лютому-березні 1918. Під час мирних переговорів у Бресті-Литовському (див. *Берестейський мир 1918*) українська дипломатична делегація уклала угоду з німецьким командуванням щодо організації військових частин з полонених українців з російської армії, які перебували (бл. 100 тис. чол.) у таборах на території Німеччини. Формуванню дивізії передувала копітка робота членів *Союзу визволення України*, які розгорнули у таборах для військовополонених широкомасштабну культурно-просвітницьку роботу, що сприяло поглибленню національної свідомості серед десятків тисяч солдат-українців. У серед, лютого 1918 згідно з відозвою *Української Центральної Ради* у таборах *Венцляр, Зальцведель, Раштадт* розпочалося створення українських частин. Організацію дивізії очолив генерал-поручник *В.Зеленський*. Всі питання матеріального забезпечення підрозділу взяло на себе німецьке військове міністерство. Протягом двох тижнів сформовано кадри двох піхотних полків і відправлено у с. Глобове на Волині, де організація частини продовжувалась. До складу дивізії увійшов окремий загін "січових стрільців" під командуванням поручника М.Шаповала, створений як підрозділ Запорозького полку ім. Т.Шевченка, він ніс охоронну службу на Підляшші в районі м.Білої. На поч. березня 1-ша Синьожупанників дивізія складалася з чотирьох піхотних та гарматного полків загальною чисельністю 6 000 козаків та 300 старшин. Дивізією командував генерал-поручник В.Зеленський, полками: 1-м ім. Т.Шевченка - полк. М.Шаповал, 2-м ім. М.Залізняка - сотн. Малохатка, 3-м ім. І.Богуна - сотн. Курінний, 4-м ім. П.Дорошенка - підполк. М.Чеховський, гарматним полком - підполк. Д.Чижевський. Особовий склад частини одягнуто у сині жупани козацького крою (звідси і назва дивізії) та білі шапки зі шликами. У серед. березня 1918 дивізія переведена до Києва. Напередодні гетьманського перевороту 27.4.1918 дивізію, на вимогу німецького командування і за згодою військового міністра *О.Жуковського*, роззброєно і розформовано. Така ж участь спіткала і 2-гу Синьожупанників дивізію, яка формувалась на Волині. Частина демобілізованих козаків і старшин із Синьої дивізії вступила до інших з'єднань *Армії УНР* і самовіддано боролась за незалежність України. У період *Директорії УНР* зроблено спробу відновити С.д. Однак, у червні 1919 було сформовано тільки 7-й Синій полк, який входив до складу 3-ї Залізної стрілецької дивізії *Армії УНР* під командуванням полк. *О. Удовиченка*.

В. Задунайський (Донецьк).

СІКЕВИЧ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ (5.9.1870 - 1952) - український військовий діяч, генерал-майор (з 1917). Н. у Таращі на Київщині. З 1888 на службі в російській армії. Військову освіту здобув у Володимирському Київському кадетському корпусі, Київському піхотному юнкерському училищі (1890). Служив у 131-му піхотному Тираспольському полку ад'ютантом командира батальйону, командиром роти, помічником командира батальйону. У роки Першої світової війни 1914-18- на Південно-Західному фронті, командир 6-го піхотного Ладозького полку, помічник командира 36-ї піхотної бригади. Нагороджений п'ятьма орденами і Золотою Георгіївською зброєю. В українській армії - з листопада 1917. На поч. 1918- старшина створеного С.Петлюрою *Гайдамацького коша Слобідської України*. Брав участь у боях з більшовицькими військами під командуванням М.Муравйова за Київ. У березні 1918 призначений командиром 3-го Гайдамацького полку, який входив до складу Запорозької дивізії, визволяв від більшовицьких військ Лубни, Конотоп, Полтаву, Харків. У квітні 1918 очолив Донецьку групу в складі трьох піхотних, гарматного та інженерного полків, яка отримала завдання звільнити Донбас. 15.4. війська під командуванням С. зайняли Барвінкове, згодом здобули Слов'янськ, Баг-мут, Микитівку, Колпаків, наприкін. квітня частини групи вийшли на кордон з Росією. У період *Гетьманату* військові частини під командуванням С. охороняли східні кордони України. На поч. 1919 С. виїхав до Австрії, де як військовий аташе очолював репатріаційну комісію та водночас формував з колишніх військовополонених підрозділи для *Армії УНР*. У 1920 виконував обов'язки посла УНР в Угорщині. У 1924 виїхав до Канади, поселився у Торонто. Був організатором і керівником управ ветеранських організацій вояків *Армії УНР*, головою Ради Хреста Симона Петлюри. Автор спогадів "Сторінки із записної книжки", низки публікацій з історії українських визвольних змагань. Помер у Торонто.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СІКОРСЬКИЙ ВЛАДИСЛАВ (20.5.1881 - 4.7.1943) - польський політик та державний діяч, генерал Війська польського. Н. уТушуві Народовому поблизу Сандомира. Закінчив Львівський політехнічний ін-т, інженер. Учасник польського незалежницького руху. Під час Першої світової війни 1914-18 служив у польських легіонах, що воювали на боці Центральних держав, полковник. Зосені 1918-в армії незалежної Польщі. Під час українсько-польської війни 1918-19С. командував оперативними групами польської армії, під час польсько-радянської війни 1920 - командувач 3-ї, пізніше 5-ї армій. У післявоєнний час обіймав найвищі посади у збройних силах та уряді країни. У 1921-22 - шеф генерального штабу Війська польського, у 1922-23 - прем'єр-міністр Польщі, у 1924-25 - міністр військових справ. 1925-28 командував військовим округом. Після перевороту *Ю.Пілсудського* С. перейшов в опозицію до правлячого "санаційного" табору (див. "*Санація*"), активно виступав проти урядового курсу. З вересня 1939 - в еміграції у Лондоні. У 1939-43 - прем'єр-міністр польського уряду в еміграції, міністр військових справ та верховний головнокомандувач польських Збройних сил. Загинув у авіаційній катастрофі неподалік від Гібралтару.

М. Швагуляк (Львів).

СІКОРСЬКИЙ ІГОР ІВАНОВИЧ (25.5.1889-26.10.1972) - американський авіаконструктор, один із піонерів авіабудування. Українець за походженням. Н. у Києві. Син відомого психіатра і психолога І.Сікорського. Закінчив гімназію. У 1903-06 навчався у Петербурзькому морському училищі. У 1907-11 - студент Київського політехнічного ін-ту. У 1908-11 сконструював і побудував експериментальні вертольоти і ряд літаків. У 1910 відбувся перший політ літака С-2. У 1911 здобув диплом пілота. У грудні 1911 на літаку С-2 встановив перший світовий рекорд швидкості з екіпажем (три особи) - 111 км/год. У 1912-17 - головний конструктор авіаційного відділу Російсько-Балтійського заводу в Петербурзі. У 1912-14 під керівництвом С. були побудовані одні з перших у світі багатомоторні літаки "Гранд", "Русский витязь" та "Илья Муромец". У 1918 емігрував до Франції, звідти - у 1919 до США, де продовжував свою конструкторську діяльність. У 1923 заснував авіаційну фірму, згодом - співвласник конструкторсько-будівельної фірми "Уестленд-Сікорський". До 1939 збудував бл. 15 типів літаків. З 1939 С. перейшов на конструювання вертольотів одновинтової схеми. С. першим почав будувати турбінні вертольоти, вертольоти-амфібії. На вертольотах С. вперше здійснено переліт через Атлантику (S-61; 1967) і Тихий океан (S-61; 1970; з дозаправкою у повітрі). Помер в Істоні (штат Коннектикут, США).

"СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР" - українське господарське товариство у Галичині. Засноване 1899 у м. Одесю Золочівського повіту (тепер Львівська обл.) священиками о.Томою (голова товариства до 1908) і о.Юліаном Дуткевичами з метою захисту інтересів та поліпшення добробуту селян шляхом підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь. З 1903 керівні органи товариства знаходились у Львові. У 1904 товариство отримало дозвіл засновувати філії в Галичині. Після проведення Першої хліборобської виставки в Стрию (організованої т-вом "Просвіта") у 1909 "С.г." змінив статут і був реорганізований. У 1909-17 товариство очолював *Є.Олесницький*, завдяки якому "С.г." здобув значний авторитет серед українського селянства. Основними напрямками діяльності товариства були: представництво і захист інтересів селян у державних і крайових органах влади; організація освітніх курсів та шкіл; заснування дослідних полів, пасік, тваринницьких ферм тощо; забезпечення спільного користування с/г технікою та ін. У 1915 австрійська влада визнала "С.г." головним об'єднанням українських хліборобів і призначила на діяльність товариства відповідні державні дотації. Після захоплення Галичини Польщею протягом 1918-20 окупаційна влада забороняла діяльність товариства, а після відновлення роботи чинила перешкоди його розвитку. У 1920-х керівництво товариством здійснювали Т.Войнаровський-Столобут (1919-24) та М.Луцький (1924-27). Новий етап піднесення у діяльності товариства розпочався у 1927 завдяки сприянню Спілки українських агрономів та фінансовій допомозі української кооперації. З 1929 керівництво "С.г." складалося з Головної ради та Президії, які контролювали роботу дирекції (з 1925 голова дирекції - *Є.Храпливий*). Кількість філій по Галичині змінювалося в залежності від лояльності влади до роботи "С.г.": 1910-85 філій, 1927-52, 1939-60, 1944-66. У 1939 радянська влада ліквідувала товариство. Завдяки директорові Л.Бачинському "С.г." продовжував діяти на території *Генеральної губернії* в Ярославі, а згодом деякий час функціонував у Львові (голова *Є.Храпливий*). У 1944 "С.г." остаточно припинив свою діяльність. Товариство видавало ряд періодичних видань: двотижневик "Сільський господар" (з 1926, ред. *Є. Храпливий*, *П.Дубрівський*, пізніше - *Л.Бачинський*, *І.Драбатий*); місячники "Український пасічник" (з 1928, ред. *М.Боровський*); "Практичне садівництво" (з 1933, ред. *М.Боровський*); "Хліборобська молодь" (з 1934, ред. *А.Романенко*); "Сад і город" (з 1939). З 1928 щорічно виходив популярний серед селян "Календар "Сільського господаря". За редакцією *Є.Храпливого* почала друкуватися "Сільськогосподарська енциклопедія". Під назвою "С.г." виходили часописи за межами Галичини. Зокрема, у Києві в 1918-19-як видання Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу та у Харкові в 1922-26 - як орган Централі союзу сільськогосподарської кооперації України (у 1927-28 під назвою "Кооперативне село").

А. Середяк (Львів).

СІНГАЛЕВИЧ ВОЛОДИМИР (13.1.1875 -7.11.1945) - український громадсько-політичний діяч у Галичині, правник. Н. у с. Москальовці Косівського повіту (тепер Івано-Франківська обл.) у сім'ї греко-католицького священика. Походив з німецького роду Шіллінгів. У 1893 закінчив правничий ф-тет Львівського ун-ту. Працював у судових установах Кам'янки-Струмилової (тепер Кам'янка-Бузька Львівської обл.), Перемишлян та Глинян. Діяч *Української національно-демократичної партії* У 1911-18 - посол до австрійської Державної ради у Відні, у 1913-14 - посол до Галицького союму. З вересня 1914-заступник голови *Бойової управи українських січових стрільців* у Відні. Брав участь у підготовці *Листопадового повстання 1918* у Львові. Організатор встановлення української влади у Стрийському та сусідніх повітах. Член *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. В її станіславських сесіях участі не брав - перебував у Відні, де працював у австрійській Ліквідаційній комісії. З квітня 1919 обіймав посаду дипломатичного представника ЗО УНР у Відні. 1.8.1920 призначений уповноваженим Диктатора ЗУНР *Є.Петрушевича* у справах фінансів, торгівлі та промислу, в 1922 - уповноваженим для внутрішніх справ. У 1930-39 - директор Земельного банку у Львові. У січні 1931 став членом-засновником *Українського католицького союзу*. Помер в еміграції в Брегенці (Австрія).

О. Павлишин (Львів).

СІНКЛЕР ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (21.1.1879-1945)-український військовий діяч, генерал-поручник (з 1918).Н.у Маргілані (тепер Ферганська область, Узбекистан). Військову освіту здобув в Оренбурзькому кадетському корпусі, Михайлівському артилерійському училищі (1898-99). Деякий час служив у лейб-гвардії 2-ї гарматної бригади. У 1905 закінчив з відзнакою Миколаївську академію Генерального штабу, обіймав

посади командира роти лейб-гвардії Павлів-ського полку, старшого ад'ютанта штабів 45-ї піхотної дивізії, гвардійського корпусу, штаб-офіцера доручень штабу військ гвардії і Петербурзького військового округу, старшого ад'ютанта штабу округу. В роки Першої світової війни 1914-18 - на Південно-Західному фронті, начальник штабу 2-ї гвардійської піхотної дивізії, командир 176-го піхотного Переволоцького полку. З липня 1917- генерал-майор. Після утворення *Української Центральної Ради* перейшов на її бік, брав участь у реалізації постанов Всеукраїнських військових з'їздів щодо українізації армії. У листопаді 1917 увійшов до складу Українського Генерального військового штабу, у березні 1918-до першого генерал-квартирмейстерства. За Гетьманату продовжив службу в українській армії, працював у Військово-науковому комітеті Генштабу. *Директорією УНР* призначений першим генерал-квартирмейстером Генерального штабу, займався оперативною діяльністю Армії УНР. Під керівництвом С. розроблявся план бойових операцій влітку 1919, в результаті яких більшовицьким військам не вдалося до підходу Галицької армії розгромити Армію УНР. Наступним етапом операції став похід на Київ і Одесу у серпні 1919, який увінчався визволенням столиці від більшовицьких військ. Наприкін. 1919 виконував обов'язки начальника штабу Армії УНР. У 1920 очолював українську військову делегацію на переговорах з представниками військового відомства Польщі, що завершилися підписанням у квітні 1920 польсько-української військової конвенції про спільні дії проти більшовицької Росії (див. *Варшавський договір 1920*). Після інтернування Армії УНР у польських таборах залишався до лютого 1921 на посаді начальника штабу Армії УНР, потім - член Вищої військової ради. Після ліквідації таборів для інтернованих у 1924 поселився у містечку Сосновець на Шлеську. Працював службовцем шахтарської залізниці, брав участь у громадсько-політичному житті української громади в Польщі. Підтримував товариські стосунки з проф. *І.Фещенком-Чопівським*. Після приходу в 1945 Радянської армії С. разом з *І.Фещенком-Чопівським* заарештований органами НКВС і вивезений до Києва. Загинув наприкін. 1945 у Лук'янівській в'язниці.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СІРКО ІВАН (між 1605 і 1610-1(11).8.1680)-український політичний і військовий діяч другої пол. 17 ст., кошовий отаман Запорозької Січі. Н. у слободі Мерефі на Харківщині (за ін. дан. - на Поділлі). Брав участь у національно-визвольній війні під проводом Б.Хмельницького 1648-57. Вперше письмові джерела згадують про С. у 1653. У 1658-60 - полковник вінницький. У 1659 виступив проти політики гетьмана І.Виговського. Організував військовий похід на Акерман, що призвело до розпаду українсько-польсько-татарської коаліції, спрямованої проти Московського царства і не дало можливості гетьману І.Виговському скористатися наслідками перемоги під Конотопом (див. *Конотопська битва 1659*) для зміцнення державності України. Спочатку підтримував політику гетьмана Ю.Хмельницького, але після підписання *Слободищенського трактату 1660* виступив проти нього. У 1660-61 брав участь у походах запорозьких козаків на Крим. У 1663 С. став кошовим отаманом і до 1670 обирався на цю посаду вісім разів. У жовтні та грудні 1663 організував два великих походи на Перекоп. У січні 1664 спільно з московськими військами вів воєнні дії проти правобережного гетьмана *П.Тетері* та польських військ під командуванням *С.Чарнецького*. У другій пол. 1660 років брав участь у боротьбі проти претендента на гетьманську булаву *П. Суховія*. Виступив проти умов *Андрусівського перемир'я 1667* між Річчю Посполитою і Московською державою. Деякий час підтримував гетьмана *П.Дорошенка*, але після укладення воєнно-політичного союзного договору Гетьманщини з Туреччиною виступив проти нього. У 1668 був полковником Зміївського полку на Слобожанщині. За зв'язки з керівником селянської війни у Московській державі С.Разіним заарештований полтавським полковником *Ф.Жученком*, переданий царському уряду і згодом засланий у Тобольськ. Влітку 1673 у зв'язку із зростанням турецько-татарської загрози, за клопотанням січового товариства і навіть польського уряду, С. було звільнено. Повернувшись на Січ, провів кілька походів на татарські володіння (Очаків, Ізмаїл, Перекоп). У 1676 під час зречення *П.Дорошенка* прийняв від нього гетьманські клейноди. Боровся проти турецько-татарських військ і загонів *Ю.Хмельницького* під час *Чигиринських походів 1677 і 1678*. Помер на хуторі Грушівці (тепер Іллінка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.). Похований 2(12).8.1680 поблизу с. Капулівки (тепер Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.). С. як кошовий отаман і військовий ватажок оспіваний у численних козацьких думах, народних піснях і легендах.

Р.Шуст (Львів).

СІРОЖУПАННИКИ (ін. назва - Сіра дивізія, Сірожупанна дивізія) - популярна назва української військової частини періоду національно-визвольних змагань 1917-21. Після укладення *Берестейського миру 1918* між українською владою і австро-німецьким військовим командуванням було досягнуто угоди про створення з полонених українців (з концтаборів у Фрайштадті і Йозефштадті, Австрія) військової частини. Формування і вишкіл частини, що отримала назву С. (відповідно до кольору уніформи), розпочалися з березня 1918 у Володимирі-Волинському. Сформована дивізія отримала офіційну назву -Перша стрілецько-козацька дивізія. Складалася з чотирьох піхотних полків, гарматного полку, кінної та інженерної сотні. Піхотний полк складався з 3 куренів, кожен з яких - з чотирьох стрілецьких підрозділів (чети кінноти і зв'язку, сотні скорострільів, розвідувальної, учбової сотень). Особовий склад частини налічував 6 тис. козаків і 140 старшин. Командувачем дивізії призначено підполк. *І.Перлика*, начальником штабу-сотн. *О.Пилипенка*. Командантами полків були сотн. *П.Ганжа*, підполк. *Тимошенко*, підполк. *Олександрович*, сотн. *Ткаченко*. У серпні 1918 дивізію передали у розпорядження командування Збройних сил Української Держави. Командування дивізією спочатку прийняв ген. *В.Сокира-Яхонтов*, потім - ген. *Васильєв*. 1.9.1918 С. взяли участь у військовому параді у Києві, на якому був присутній гетьман України *П.Скоропадський*. У вересні-

жовтні 1918 частини дивізії були дислоковані у р-ні Стародуба і Конотопа на кордоні з радянською Росією. У кін. вересня 1918 дивізію скорочено до розмірів кадрів (бл. 1200 чол.). Під час повстання проти гетьманської влади С. перейшли на бік республіканських військ. У грудні 1918, збільшивши кількість особового складу до 6 тис. бійців, дивізія С. брала участь у боях проти більшовицьких військ на Чернігівщині. Частина С., потрапивши під вплив більшовицької агітації, відмовилася виконувати накази командування, і дивізію було розформовано. З частини С. створено Сіру дивізію (команд. ген. А.Пузицький), яка згодом брала участь у боях проти більшовицьких військ у Правобережній Україні. У квітні 1919 на базі частини сформовано корпус у складі двох дивізій (командир - ген. Мартинюк), який брав участь у боях проти польської армії. З серед. травня реформовано у 4 Сіру стрілецьку дивізію (бл. 700 бійців; команд. полк. П.Ганжа) у складі Волинської групи. Окремі підрозділи С. воювали у складі частин Армії УНР до листопада 1920.

І. Підкова (Львів).

СІРОПОЛКО СТЕПАН (15.8.1872 -25.2.1959) - відомий український просвітній діяч, основоположник українського книгознавства та бібліотекознавства, бібліограф, редактор, педагог. Н. у Прилуках на Полтавщині (тепер Чернігівська обл.). Закінчив місцеву гімназію. Як книгознавець, редактор і публіцист, почав працювати, навчаючись на правничому ф-ті Московського ун-ту. Друкувався в часописах "Світло", "Украинская жизнь", "Свобода" (Ужгород). У 1917 повернувся в Україну. У 1918-19 працював радником з питань освіти при *Генеральному Секретаріаті УЦР-УНР*, деякий час був товаришем міністра народної освіти УНР. У цей період С. разом з *П.Холодним* доклав чимало зусиль для організації українського шкільництва. У 1919 переїхав до Кам'янка-Подільського, де організував випуск дитячого часопису "Ранок". Після встановлення радянської влади в Україні емігрував до Чехословаччини. У 1925-32 - професор Українського педагогічного інституту ім. М.Драгоманова у Празі, Українського техніко-господарського інституту у Подебрадах. Брав активну участь у громадському житті української громади в еміграції. Очолював Товариство прихильників книги в Празі (в 1927-32 редагував його друкований орган - журнал "Книголюб"), Союз українських журналістів і письменників на чужині, був членом Українського історико-філософського товариства. У міжвоєнний період С. не поривав зв'язків з Україною і Галичиною. Був почесним членом львівської "Просвіти", активно друкувався в періодичних виданнях товариства та "Літературно-науковому віснику" (з 1939 - "Вісник"). У своїх роботах С. порушував проблеми української національної школи та національного виховання ("Національне виховання", 1937; "Завдання нової школи", 1919), історії освіти ("Українське шкільництво в Галичині", 1932, "Історія освіти в Україні", 1937), бібліотечної справи ("Короткий курс бібліотекознавства: Історія, теорія та практика", 1924; "Народні бібліотеки: організація та механіка бібліотечного діла", 1919), історії книговидавництва ("Швайпольт Фіоль - перший друкар слов'янських кирилических книг", (1934) та ін. Статті С., присвячені аналізу творчого доробку своїх колег і попередників, і нині є цінним науковим джерелом з історії української педагогіки - "І.Стешенко як педагог і освітній діяч" (1928), "Життя і педагогічна діяльність барона М.Корфа" (1934), "М.Пірогов та М.Драгоманів" (1937), "Граф Петро Завадовський - перший міністр освіти в царській Росії" (1938) та ін.

А. Середяк (Львів).

"СІЧ" - назва культурно-просвітницьких організацій українських студентів, що діяли у другій пол. 19- першій пол. 20 ст. у західноукраїнських землях та в Австрії. Перше студентське товариство "С." виникло у 1861 у Львові і діяло до 1863. Студенти-українці навчальних закладів міста об'єдналися у товариство, члени якого демонстративно носили козацькі шапки, високі чоботи, вишивані сорочки, шаровари, гуцульські сардаки. У народних строях вони відвідували лекції, з'являлися на вулицях, у публічних місцях, співали українські пісні, демонструючи в такий спосіб свої симпатії до культури і мови рідного народу. Стихийне зародження патріотичного руху студентської молоді згодом набрало більш організованих форм. Після розпаду в 1863 першого товариства "С." частина студентів приєдналася до "Мети", інша, продовжуючи навчання у Відні, створила у 1868 нове товариство під назвою "Січ" (Див. "Січ віденська"). З 1902 до 1923 студентське товариство "С." діяло у Чернівцях. Товариство проводило культурно-просвітницьку роботу в Буковині, видавало газету "Січове слово" (1904), брошури з українознавства. Студентське земляцтво "Русь" у Граці в 1910 переіменувалось у "С." і активно діяло аж до кін. 1940 років.

С. Мовчан (Львів).

"СІЧ" - українська фізкультурно-спортивна організація в 1900-30 у Галичині, Буковині, Закарпатті та в еміграції. Перша фізкультурна організація "С." була заснована *К. Трильовським* у травні 1900 в селі Завалле Снятинського повіту (тепер Івано-Франківська обл.). Згодом фізкультурно-оздоровчі організації під цією назвою виникли в ін. повітах Галичини і Буковини. З утворенням у 1908 центрального органу - Головного січового комітету, переіменованого в 1912 на *Український січовий союз* (знаходився з 1908 у Станіславі, у 1912-24 у Львові; генеральний отаман - *К.Трильовський*, головний осавул - *Я.Веселовський*, головний писар - *Н.Балицький*, головний обозний - *Д.Катамай*, головний четар - *Ф.Калинович*), рух січовиків охопив велику кількість молоді. Напередодні Першої світової війни у 1913 в Галичині діяло понад 900 первинних організацій "С.", в яких налічувалося бл. 80 тис. членів. Члени "С." були зобов'язані працювати над своїм фізичним і моральним оздоровленням, дотримуватися національного одягу, приходити на спортивні змагання і свята в одностроях, з малиною стрічкою через плече. Сільські і повітові "С." мали свої прапори. У роботі товариств наголошувалось на необхідності розвивати історичні традиції українського народу, навіть назви керівників різних відділів і структурних підрозділів називались, як на Запорозькій Січі.

Найбільш масовими виховними формами діяльності "С." було проведення сільських, повітових і крайових демонстрацій та спортивних змагань. У спортивному святі, проведеному у Львові в 1914, брало участь близько 12 тис. членів "С.", "Сокола", "Пласту", а також представники чеських, хорватських, словенських і румунських спортивних товариств. Такі масові заходи сприяли патріотичному і фізичному вихованню української молоді. У 1913 заснована стрілецька секція "С." для бойової підготовки молоді, частина якої в серпні 1914 вступила добровольцями в *Легіон українських січових стрільців* і пізніше відіграла активну роль у формуванні *Української галицької армії* та в боротьбі за українську державність. Патріотичному вихованню і оздоровчій роботі молоді сприяли також періодичні видання Українського січового союзу ("Зоря", "Хлопська правда", календарі "Отаман", "Запорожець" та ін.). Під час визвольних змагань 1917-21 уряд України намагався організувати фізкультурно-оздоровчі товариства "С." на всій території держави. У затвердженому в лютому 1919 статуті гімнастично-спортивного товариства "С." підкреслювалось, що "метою товариства є фізичне оздоровлення української нації і виховання національного почуття дисципліни і громадськості". У статуті пропонувалось розвивати такі основні види спорту, як гімнастика, верхова їзда, фехтування, плавання, веслування, футбол, волейбол. У лютому 1919 у Вінниці завдяки К.Трильовському і О.Андрієвському засноване перше товариство "С." у Наддніпрянській Україні. Внаслідок поразки Української Народної Республіки реалізувати програму створення широкої мережі "С." не вдалося. На окупованих Польщею західноукраїнських землях діяльність товариств "С." була заборонена в 1924 (у с. Горбачах поблизу Львова "С." проіснувала до 1930). У Буковині першу "С." організували у Кіцмані в 1903 С.Яричевський і *О.Попович*. У 1914 у краї нараховувалося 112 товариств "С.". Після румунської окупації Буковини товариства "С." були змушені припинити свою діяльність. Традиції "С." використовувались товариствами на Закарпатті та в діаспорі. Першу "С." у Закарпатті утворено в 1920. Розгортання січового руху у 1920-30-х роках на закарпатських землях сприяло створенню у 1938-39 Збройних сил Карпатської України - "Карпатської січі". У діаспорі найбільш чисельні та активні організації "С." були у США, Канаді, Чехословаччині, Німеччині. Український Січовий Союз входив у міжвоєнний період до Соціалістичного спортивного Інтернаціоналу. Його представники брали участь у міжнародних робітничих олімпіадах у Празі (1927) і Відні (1931).

С. Мовчан (Львів).

"СІЧ" ВІДЕНЬСЬКА (Українське академічне товариство "Січ" у Відні) - українське студентське товариство, засноване 9.1.1868 у Відні за ініціативою *А.Вахнянина* та *Ю.Цегельського*. Об'єднувало згідно зі статутом "студентів української (руської) народності всіх вищих шкіл у Відні". Статутом передбачалось, що метою товариства є "творити осередок наукового, літературного і товариського життя", для досягнення якої товариство "утримує бібліотеку і читальню, організовує доповіді і дискусії, музичально-літературні і товариські сходини, друкує наукові і літературні твори". Першим головою "С." в. був *А.Вахнянин*. Згодом товариство очолювали: *Ю.Целевич*, *І.Пулюй*, *О.Терлецький*, *І.Горбачевський*, *М.Кордуба*, *В.Старосольський*, *О.Бачинський* та ін.

З перших років діяльності товариство стало не тільки важливим осередком згуртування української молоді, що навчалася у Відні, а й набуло значення всеукраїнського центру науково-літературного, мистецького і громадсько-політичного життя. Організатори товариства одним із важливих завдань вважали представляти українців як окремих народ і знайомити європейців з його культурними досягненнями. Товариство організовувало обговорення нових літературних творів, дискусії на наукову тематику (з філософії, фізики), а також художньо-тематичні вечори, на які запрошували представників ін. молодіжних національних організацій. На щорічні шевченківські маніфестації товариство збирало кілька сотень людей різних національностей. Найтісніші зв'язки "С." в. підтримувала з чеськими організаціями "Славія" і "Моравія", хорватською "Велебіт", болгарською "Балкану", сербською "Зоря". "С." в. була ініціатором організації протестів проти введення у Галичині в 1868 польської мови як державної.

Великий вплив на інтелектуальне життя товариства здійснювали *О.Терлецький* і *М.Драгоманов*, які орієнтували молодь на оволодіння досягненнями європейської культури. Під їхнім впливом у середині 1870 років набрала соціалістичного спрямування, що призвело до розпуску "С." в. у 1877. Після відновлення діяльності мала більш поміркований характер, стояла на національно-демократичних позиціях. З 1880 товариство організувало літературний фонд для нагородження найкращих творів і їх публікацій. У 1881 з ініціативи "С." в. вперше в Коломиї відбулися загальні збори галицьких і буковинських студентів, що поклато початок тіснішого співробітництва їх на майбутні роки. З 1890 років товариство розширило свою просвітницьку діяльність серед українських робітників Відня, об'єднаних у спілки: "Кружок земляків", "Поступ", "Родина". "С." в. організувало у 1890 роках для українців Відня два гуртки: літературно-науковий і правничий.

На поч. 20 ст. "С." в. активно підтримувала боротьбу українського студентства за відкриття українського університету у Львові (див. *Сецесія*). Під час Першої світової війни "С." в. допомагала у діяльності *Союзу визволення України*. У 1917 після ухвали загальними зборами резолюції з вимогою об'єднання всіх українських земель у єдину державу "С." в. була розпущена. Її діяльність відновилась лише на поч. 20-х років. У 1922 Товариство виступило ініціатором створення Центрального союзу українських студентів (ЦСУС). На поч. 1930 років "С." в. організувала масові акції протесту проти репресій щодо українського населення в Галичині, які проводив уряд Польщі (див. *Пацифікація*). У 1941 "С." в. перейменовано на філіал Націоналістичної організації українського студентства. Після радянської окупації Відня та арештів

керівництва організації "С." в. у 1947 припинила свою діяльність.

С. Мовчан (Львів).

СІЧ ЗАПОРОЗЬКА (Січ Запорізька, Запорізька Січ) - військово-політична організація українського козацтва. Виникла внаслідок стихійної колонізації земель Середнього та Нижнього Подніпров'я в серед. 16 ст. Назву отримала від способу захисту козацьких поселень від зовнішньої небезпеки - "засіки", "січі" - невеликих укріплених поселень у плавнях та островах басейну Дніпра. Друга частина назви вказує на місце розташування укріплення по течії Дніпра - за порогами, які в кількох місцях перетинали Дніпро на відтинку між сучасними Дніпропетровськом та Запоріжжям. Першими організаторами січей були уходники, яких черкаські та канівські старости відпускали на Середнє і Нижнє Подніпров'я для промислу, оскільки там була багата на рибу, птицю і звіра місцевість. Щорічно ватаги уходників на чолі з обраними отаманами йшли на промисел за пороги, де у захищених від раптових нападів ворога місцях будували тимчасові житла і приміщення для переробки та зберігання продуктів промислу. Ватаги формувалися переважно з людей однієї місцевості, що є одним із пояснень назв куренів на С.З. До серед. 16 ст. історія С.З. легендарна, лише з 1552, коли вона розташовувалась на острові *Хортиця*, про неї є достовірні історичні відомості. Причинами виникнення С.З. як організованого військово-політичного утворення була необхідність протистояти колонізації на освоєних козаками землях та постійній турецько-татарській небезпеці. Поняття С.З. вживається у двох значеннях: у широкому - всі землі, які перебували в управлінні й володінні козаків, у вузькому-центральне поселення, де знаходилось адміністративне управління Січі. Козацькі володіння ще називалися Вольності Війська Запорозького, а центральне поселення - Кіш. С.З. як головне укріплення було добре уфортифікована. Посередині фортеці - великий майдан, у центрі його - церква св. Покрови, неподалік, з одного боку, - криниця, з другого - стовп, біля якого карали винних у порушенні січових звичаїв. Півколом на січовій площі розташовувались курені - дві довгі хати, покриті очеретом, а також будинки старшини, канцелярія, пушкарня, склади, арсенал. Кожен курінь мав назву, яка походила переважно від місцевості, звідки були родом засновники куренів: Корсунський, Полтавський, Уманський, Стеблівський, Батуринський, Інгульський тощо. Мали також назви від імен засновників куренів: Васюренський, Тимошівський та ін. Число куренів було стабільним з часу документальної історії Січі до кін. існування *Задунайської Січі* та переселення колишніх запорожців на Кубань у кін. 18 ст. Понині в Краснодарському краї багато станиць мають назви колишніх запорозьких куренів. За фортечними укріпленнями біля річкового порту знаходився грецький дім, в якому жили іноземні послани та купці. Фортеця оточувало передмістя, де жили козаки-ремісники. Під впливом різних обставин С.З. (Кіш) переносилася на інше місце, що визначило її паралельні назви: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська, Підпільненська (Нова Покровська), Задунайська. Вся територія Січі поділялася на 8 (спочатку на 5) паланок (округів): Кодацьку, Самарську, Орільську, Інгульську, Бугогардівську, Прогноївську, Протовчанську, Кальміуську. Тобто, володіння С.З. охоплювали землі сучасної Дніпропетровської і Запорізької обл., частково - Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької обл.

На першому етапі існування Січі головними джерелами поповнення козацтва були уходники та військові служилі люди. Вони та православна, переважно українська, шляхта йшли на Подніпров'я в пошуках щастя, багатства і рицарської слави. Після *Люблінської унії 1569*, загарбання українських земель Польщею і різкого посилення на українських землях соціального та національно-релігійного гніту С.З. перетворилася у місце, куди втікали від гноблення селяни й міщани. Січ стала могутнім оплотом соціального захисту для пригноблених, школою державного управління для національної еліти, військовою перешкодою для турецько-татарської агресії, яка загрожувала не лише українським землям, а й загалом усій Східній і Центральній Європі. За своїм характером С.З. була військово-демократичною республікою, вона мала всі ознаки державності, власну територію і військо, яке охороняло її кордони, свій уряд, який виконував законодавчі, виконавчі та судові функції, свою символіку (прапор і герб), скарбницю. Виникнення військово-політичної організації козацтва на українських землях, що входили до Великого князівства Литовського (повторно були колонізовані козаками після монголо-татарського розорення) і де не було князівської адміністрації, а також інших станів суспільства, дало можливість запорожцям вільно вибирати суспільно-політичний устрій С.З. На Січі діяло звичаєве право, перед яким усі були рівні незалежно від походження і місця у Запорозькому товаристві. Вищий орган влади на С.З. - *козацька рада*. На січовій раді вирішувалися всі найважливіші питання внутрішнього життя Січі, питання війни і миру, дипломатичних зносин, обрання козацької старшини, розподіли землі між куренями тощо. Очолював С.З. виборний гетьман (після 1648-*кошовий отаман*). У період свого правління він мав необмежену владу і авторитет, але в будь-який момент військова рада могла позбавити його цієї влади. Для більш оперативного управління справами існувала *рада старшини*. Виконавчий уряд Січі складався з кошового отамана (спочатку гетьмана), військового писаря, військового судді та військового осавула. На Січі виборними були всі посади - від найвищої (кошовий отаман) до найнижчої.

Січ приймала в свої ряди всіх, незалежно від соціального походження, національності, релігії. Але одним із головних об'єднуючих факторів на Січі була православна віра. Той, хто прибув на Січ добровільно, свідомо і без примусу, мав прийняти православну віру, Воля на Січі необхідно породжувала обов'язки - виконання звичаїв Січі, дотримання суворої дисципліни, готовності віддати своє життя за свободу і незалежність свого народу. На Січі існував особливий ритуал прийняття у козацьке братство - випробовування на силу і спритність. Здоров'я, сила, спритність і боєготовність запорожців загартовувались не лише в боях і походах,

але і в іграх, танцях, спортивних змаганнях. На С.З. існував культ фізичного розвитку людини. Гетьманами, отаманами, полковниками, курінними отаманами обирали людей особливої сили і військової майстерності. Необхідність тримати запорозьке військо у високій боєготовності, постійна небезпека були причинами заборони появи на Січі жінок. Козаки, як правило, одружувалися в солідному віці, їхні сім'ї проживали в козацьких слободах, у межах запорозьких вольностей або у віддалених від Запорожжя містах і слободах. Старшина і поважні козаки мали своїх спуг-джур, котрими були козацькі діти, взяті на Січ для навчання і виховання, а також хлопчики-полоненики.

На С.З. ніколи не було кріпацтва, тут використовувалася вільнонаймана праця. Господарство запорожців за період існування Січі зазнало серйозних змін. Якщо на початку це було полювання на звіра і птицю, рибний і соляний промисли і лише частково розведення худоби та землеробство, то в пізній період Січі (особливо в часи Нової Січі - 1734-75) набуло високого розвитку хутірське (фермерське по суті) господарство (зимівники) заможних козаків, у яких працювали наймані козаки. Ці господарства, в яких у великих кількостях вирощували різну худобу, в'ялили рибу, збирали мед тощо, були тісно пов'язані з внутрішнім і зовнішнім ринками. Поглиблювалися і соціальні суперечності в козацькому середовищі, що найяскравіше проявлялося у заколотах козацької сіроми і навіть повстаннях. Козацька біднота брала участь і в повстаннях та рухах поза межами Січі.

Одним з основних призначень С.З. була боротьба проти турецько-татарської агресії. З цією метою ще в серед. 17 ст. козацький гетьман *Д.Вишневецький* спорудив на острові Хортиця потужний замок - головне січове укріплення. На виготовлених з липи чи верби човнах - *чайках* невеликі загони запорожців здійснювали далекі морські походи. Особливо успішними були напади на турецькі фортеці в перші два десятиліття 17 ст., які набули міжнародного резонансу (взяття Варни, Трапезунда, Кафи та ін.). Саме успішні морські походи проти ворога всієї Європи - Османської імперії та її васала - Кримського ханства уже в кін. 16-на поч. 17 ст. здобули міжнародну славу С.З. і зумовили звернення до неї урядів різних держав з проханнями надати їм допомогу.

Особливо велике значення для розвитку С.З. і зростання її авторитету як серед українського народу, так і в Європі мало гетьманство *П.Сагайдачного*, який здійснив воєнну реформу на С.З., перетворивши окремі козацькі загони у високоорганізоване і дисципліноване військо.

У період Тридцятилітньої війни в Європі (1618-48) уряди різних держав особливо часто зверталися до козаків-запорожців за допомогою. У 1620-30-х в Україні відбулися великі національно-визвольні повстання під проводом *М.Жмайла*, *Т.Трясила*, *Я.Острянина* та ін., в яких провідну роль відіграло Запорожжя. Зростання в середовищі запорожців незалежницьких прагнень, вироблені на С.З. форми державного управління та підготовленість національної еліти (освіченої і досвідченої козацької старшини) підготували могутню всенародну національно-визвольну війну під керівництвом *Б.Хмельницького* проти панування Речі Посполитої.

Після 1648 центр державотворчих процесів перемістився у Гетьманську державу (див. *Гетьманщина*), яка утворилася на значній частині українських етнічних земель. Запорожжя то перебувало в тіні, то активно втручалася у справи Гетьманщини і міжнародні відносини в регіоні, часто впливаючи на розстановку політичних сил.

На поч. 1709 запорозькі козаки на чолі з кошовим отаманом *К.Гордієнком* підтримали гетьмана *І.Мазепу* у його прагненні добитися незалежності України і приєдналися до шведсько-української армії. У травні 1709 російські війська під командуванням полковника *П.Яковлева* зруйнували С.З.

Запорожці, яким вдалося врятуватися, створили Січ під протекторатом султана, спочатку на річці Кам'янка (1709-11), а потім в Олешках (1711-33). У 1734 запорожці повернулися під протекторат Росії, яка була в цьому зацікавлена, оскільки готувалася до чергової війни з Оттоманською Портою. У період *Нової Січі* відбулися серйозні зміни у господарюванні та суспільних відносинах у Запорожжі. У різний спосіб уряд обмежував запорозькі вольності (спорудження *Української лінії* і посилення посполитих на запорозьких землях; створення колоній іноземців *Сло-в'яно-Сербії* і *Ново-Сербії*). Зміцнення економічної незалежності Запорожжя та величезний вплив запорожців на формування політичної свідомості українського населення становило потенційну загрозу колоніальній політиці Російської імперії на Півдні України. Тому після укладення *Кючук-Кайнарджійського миру 1774* генерал *П.Текелій* отримав від *Катерини II* таємний наказ про ліквідацію С.З. 4(15).6.1775 російські війська під командуванням ген. Текелія оточили Січ, а наступного дня - 5(16).6. зайняли і зруйнували її. Останнього кошового отамана *П.Калнишевського* та вищу козацьку старшину заарештовано і відправлено на заслання. Частина запорожців, якій вдалося вибратися з Січі, утворила в межах турецьких володінь *Задунайську Січ*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СІЧИНСЬКИЙ ДЕНИС (2.10.1865 -26.5.1909) - український композитор, диригент і музичний діяч. Перший професійний композитор у західноукраїнських землях. Н. у с. Ключинцях Гусятинського повіту на Тернопільщині. Закінчив Тернопільську гімназію. Деякий час навчався у Львівському ун-ті, але залишив навчання і вступив до консерваторії, яку закінчив у 1892. У 1890 роках С. розпочав активну музично-громадську діяльність. Був постійним учасником і організатором концертів, диригував хорами. У 1891 взяв участь у заснуванні співацького товариства "Боян" у Львові і входив до складу його першого правління. У

1902 в Станіславі (тепер Івано-Франківськ) заснував першу в Галичині українську музичну школу. У 1903 став одним з ініціаторів створення Спілки співочих і музичних товариств Галичини. С. - автор опери "Роксолана" (1909), яка стала першою спробою галицького композитора створити героїко-патріотичну оперу на народній основі. Написав кантати ("Дніпро реве", 1892), "Лічу в неволі" (1902, на сл. Т.Шевченка), "Думи про Нечая", ряд хорів на слова Т.Шевченка та І.Франка, романси ("Як почуєш вночі", "І золотої, й дорогої" та ін.), п'єси для фортепіано, обробки народних пісень. Помер у Станіславі.

К. Кондратюк (Львів).

СІЧИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ЮХИМОВИЧ [Євтимович; 12(24).6.1894 - 25.6.1962] - мистецтвознавець-енциклопедист, архітектор і графік, бібліограф. Дійсний член НТШ (з 1930) і ВУАН. Закінчив Кам'янець-Подільську технічну школу. У 1912-17 навчався у Петербурзькому інституті цивільних інженерів та в 1923-26 - Празькому ун-ті. Один із фундаторів Архітектурного інституту в Києві (1918-19) та АНУМ у Львові (1930). У 1923-33 викладав в Українському педагогічному інституті ім.М.Драгоманова. У 1927 зробив докторат з історії мистецтва. З 1942 - професор *Українського вільного університету* в Празі та Мюнхені. У 1944 заарештований гестапо. В 1949 переїхав до США. Професор Українського технічного ін-ту в Нью-Йорку. Автор праць з історії української архітектури та графіки. Проекти церков у сс. Михайлівцях на Пряшівщині (1933-34) та Нижньому Комарнику біля Дуклі (1937). Як архітектор, виконав ряд проектів українських шкіл, народних домів, церков. В архітектурній діяльності застосовував традиційні форми українського церковного будівництва, використовуючи новітню техніку та матеріали. Автор ґрунтовних розвідок з історії мистецтва, зокрема, "Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України 16-19 ст." (1925), "Архітектура старокнязівської доби, 10-13 ст." (1926), "Григорій Левицький" (1936), "Історія українського граверства 16-18 ст." (1937), "Друкарські і видавничі знаки 16-20 ст." (1938), "Тарас Шевченко" (1938), "Чужинці про Україну" (1938), "Юрій Нарбут" (1943), "Історія українського мистецтва" т. 1-2; "Архітектура" (1956); ілюстрованих підручників з мистецтвознавства: "Конспект з історії всесвітнього мистецтва" (1926, 1928), "Стилі" (1926), "Курс українознавства" (1934-35), "Українське народне мистецтво" (1943), "Дерев'яне будівництво" (1943), "Українське краєзнавство" (1945). Підготував "Словник українських митців" (1945, до 4 тис. імен); співредактор "Енциклопедії українознавства". Помер у м. Патерсон (штат Нью-Джерсі, США). Похований у Баунд Бруку (штат Нью-Джерсі).

С. Білокінь (Київ).

СІЧИНСЬКИЙ ЮХИМ (Євтим) **ЙОСИПОВИЧ** [Сіцинський, Сецинский; 19.11.(1.12).1859-7.12.1937] - український історик, педагог, громадський діяч, православний священник. Член Історичного товариства Нестора-літописця (з 1896), Наукового товариства ім. Т.Шевченка (з 1899). Батько *В.Січинського*. Н. у с. Маз-никах Летичівського повіту Подільської губ. У 1855 закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. Засновник і завідувач Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею (1890-1922). У 1892-1918- редактор "Подольских епархиальных ведомостей". У 1903-21 - голова Подільського церковного історико-археологічного товариства, редагував його "Труды" (тт. 1-6, 1908-12). У 1918-22 - приват-доцент Кам'янець-Подільського українського університету. Засновник Кам'янець-Подільської "Просвіти". У 1929 заарештований, перебував в ув'язненні бл. 9 місяців. Помер у Кам'янці-Подільському. Твори: "Древнейшие православные церкви в Подолии" (тт. 1-4, 1899-1902), "Материалы для истории монастырей Подольской епархии (1891)", "Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии" (1895), "Приходы и церкви Подольской епархии" (1901), "Южно-русское церковное зодчество" (1907).

С. Білокінь (Київ).

СІЧИНСЬКИЙ МИРОСЛАВ (11.10.1887 -16.3.1979) - український громадський діяч. Н. у с. Чернихівцях Збаразького повіту в Галичині у сім'ї священника. Навчався у Коломийській та Перемишльській гімназіях, на філософському ф-ті Віденського та Львівського ун-тів. Належав до *Української соціал-демократичної партії*. У помсту за розправу місцевої польської адміністрації над українськими селянами та фальсифікацію виборів 12.4.1908 застрелив у Львові галицького намісника *А.Потоцького* (існують й інші версії мотивів його вчинку). Хоча відповідальність за цей акт не взяла на себе жодна політична організація, він викликав схвал більшості українських діячів, за винятком митрополита Андрея Шептицького, який суворо засудив його як прояв політичного терору. С. був заарештований і засуджений до смертної кари, замінені 20-річним ув'язненням. У 1911 з допомогою Д.Вітовського і Миколи Цеглинського втік з в'язниці й виїхав до Норвегії, згодом-до Швеції, звідти-до США. Був одним із засновників Української федерації соціалістичної партії, редагував її тижневики "Робітник" (1914-17) і "Народ" (1917). У 1920 заснував організацію "Оборона України". У 1933-41 - президент Українського братерського союзу. Перейшов на прокомуністичні позиції. У 1928 та під час хрущовської "відлиги" приїжджав до Української РСР. Помер у м. Вестленд (штат Мічіган, США). Залишив спогади - "Зі споминів Мирослава Січинського. Записав М.Шаповал" (1928).

Я. Грицак (Львів). 12 9-146

СІЧОВА РАДА - загальна військова рада на Запорозькій Січі у 16-18 ст. Була вищим органом влади і вирішувала всі важливі питання військово-політичного, дипломатичного, адміністративного, судового і господарського життя Січі. Скликалася часто, але не регулярно (крім щорічної січової ради на Різдвяні свята для переобрання козацької старшини). Право ініціативи скликання ради мав кожен козак. У С.р. брали

участь всі запорожці, які мали на те змогу і бажання. Старшина і прості козаки мали однакове право голосу. Ухвалення рішень козаки висловлювали голосними вигуками та підкиданням шапок. Рішення С.р. були обов'язковими для виконання всіма членами козацького військового товариства. Із збільшенням чисельності запорозьких козаків, ускладненням питань, які потребували детального обговорення, поглибленням соціальної і майнової нерівності у середовищі козацтва С.р. поступово втратила своє значення і її заступила Рада січової старшини (див. *Козацька рада*).

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ - одне з найкращих військових з'єднань *Армії УНР* під час українських національно-визвольних змагань у 1917-21. На поч. листопада 1917 з метою збройного захисту *Української Народної Республіки* Галицько-Буковинський комітет за згодою Генерального Секретаріату військових справ прийняв рішення сформувати з полонених галичан військовий підрозділ. 18-19.11. полк. РДашкевич відібрав у Дарницькому таборі військовополонених 22 добровольці, які поклали початок організації Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Командиром куреня призначено сотн. Г.Лисенка. Після прибуття до куреня групи колишніх полонених старшин Легіону українських січових стрільців у серед. січня 1918 частину було реорганізовано і перейменовано на Курінь січових стрільців. 6(19),1.1918 командантом Куреня став *Є.Коновалець*, начальником штабу — *А. Мельник*. До складу куреня входило дві піхотні сотні (ком. сотн. Р.Сушко і сотн. І. Чмола), запасна сотня ком. сотн. В.Кучабський), кулеметна сотня (сотн. Ф.Черник) та гарматна батарея (сотн. Р.Дашкевич). Особовий склад частини налічував бл. 600 бійців. У січні-лютому 1918 курінь С.с. вів кровопролитні бої проти більшовицьких військ під командуванням М.Муравйова у *Лівобережній Україні*, на підступах до Києва і в самій столиці. 20-22.1. (2-4.2).1918 сотня РСушка спільно з Гайдамацьким кошем Слобідської України брала участь у придушенні антиурядового виступу частини робітників заводу "Арсенал". Відділ куреня С.с. забезпечував охорону уряду УНР, який в лютому 1918 змушений залишити Київ і тимчасово виїхати на Волинь. На поч. березня 1918 курінь С.с., кіш Слобідської України і Окремий запорозький загін визволили Київ від більшовицьких військ. 10.3.1918 курінь С.с., який значно збільшив свій кількісний склад за рахунок добровольців, розгорнуто в полк С.с. До складу полку входило три піхотні курені (кожна по 4 сотні), дві скорострільні сотні (ком. Ф.Черник), сотня кінної розвідки (Ф.Борис) та гарматний дивізіон (Р.Дашкевич). Особовий склад полку налічував бл. 3 тис. бійців. Командир полку - *Є.Коновалець*.

Після приходу до влади *П.Скоропадського* полк С.с. 30.4.1918 був оточений у казармах німецькими військами і роззброєний. Більшість стрільців вступили до Запорозького корпусу *Армії УНР*, де з них сформовано курінь (ком. сотн. Р.Сушко) у складі 2-го Запорозького піхотного полку (ком. полк. П.Болбочан).

У серпні 1918 гетьман П.Скоропадський після переговорів із стрілецькою делегацією (*Є.Коновалець*, *А.Мельник*, *М.Матчак*, *В.Кучабський*) погодився на формування стрілецької частини і 23.8.1918 видав наказ про створення Окремого загону С.с. Місцем дислокації частини визначено Білу Церкву. У листопаді 1918 Окремий загін складався з піхотного куреня (ком. Р.Сушко), сотні скорострільів (Ф.Черник), гарматної батареї (Р.Дашкевич), сотні кінної розвідки (Ф.Борис), школи підстаршин (В.Чорний), коша (матеріальне забезпечення; *А.Домарадський*) та булавної сотні (*Д.Герчанівський*). Бойовий склад частини налічував 46 старшин і 816 вояків (загальний - 59 старшин і 1187 вояків).

Під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського підрозділи С.с. відіграли вирішальну роль у розгромі гетьманських військ у Мотовилівському бою 1918. У ході боїв за Київ у листопаді-грудні 1918 Окремий загін С.с. спочатку розгорнувся в дивізію, а 3.12.-в Осадний корпус С.с. (налічував у своїх рядах бл. 20 тис.; за деякими дан. - 50 тис. чол., стрільців і старшин). До складу корпусу увійшли Чорноморська дивізія та дві Дніпровські дивізії. На поч. січня 1919 під впливом більшовицької агітації Осадний корпус С.с. фактично самодемобілізувався. Боездатність зберігала тільки дивізія С.с. (7 тис. бійців). Протягом січня-лютого 1919 ударна група С.с. під командуванням Р.Сушка вела бої з більшовицькими військами в Лівобережній Україні в р-ні Полтави, Гадяча, Гребінки І за Київ. Частину С.с. на чолі з сотн. О.Думінім направлено на Трипільщину для боротьби з повстанцями отамана Зеленого (див. *Д. Терпило*), інша - під командуванням сотн. І.Рогульського прикривала підступи до столиці з півночі. Зазнавши тяжких втрат у боях з частинами Червоної армії, більшість підрозділів С.с. у кін. лютого 1919 були відведені на реформування в р-н Проскурова і Старокостянтинова. За наказом командування *Армії УНР* всі січово-стрілецькі частини колишнього Осадного корпусу увійшли до складу новоствореного корпусу С.с. Командиром частини був *Є.Коновалець*, начальником штабу - *М.Безручко*. Корпус складався з 6 (за ін. дан. - з 5) піхотних полків (ком. 1 полку - *І.Рогульський*, згодом *І.Андрух*; 2 - *Ю.Осипенко*; 3-*С.Пищаленко*; 4-*Лазарський*, пізніше-*А.К-меть*; 5 - *В.Мончинський*; 6 - *Т.Виборний*), гарматної бригади (складалася з 6 полків, ком. Р.Сушко), кінного дивізіону (Ф.Борис), технічної сотні, автопанцирного дивізіону, технічних і обозних частин. Артилерія С.с. складалася з 6 гарматних полків, які були зведені у гарматну бригаду (2 і 6 гарматний полки перебували у складі УГА). На озброєнні куреня С.с. було чотири бронепоезди "Січовий", "Стрілець", "Запорожець", "Помста". Корпус С.с. у різні періоди його існування налічував: піхоти - 500 старшин і бл. 7000 бійців (березень 1919); 319 старшин, 8067 бійців (червень 1919), кінноти -15 старшин і 297 бійців (березень 1919); 15 старшин, 242 бійці (червень 1919).

У березні-квітні 1919 корпус зазнав важких втрат у боях з більшовиками за Бердичів і Шепетівку. В кін. травня 1919 частини корпусу зосередилися на лінії Шумськ - Мости -Мизоч на Волині, а протягом червня

1919 вели бої з більшовиками на напрямку База-лія- Чорний Острів. У цей період корпус С.с. перейменовано в групу С.с. і в серед. липня 1919 стрілецькі частини переформовано у дві дивізії.

Під час наступу *Армії УНР* і УГА на Київ підрозділи С.с. у складі II корпусу Галицької армії під командуванням полк. А.Вольфа наступали у напрямку Шепетівка (зайняла 16.8.) -Новоград-Волинський (20.8.) - Коростень. Після оголошення 24.9.1919 Директорією УНР війни Добровольчій армії ген. *А.Денікіна* група С.с. у жовтні-листопаді 1919 вела оборонні бої у р-ні Жмеринки - Проскурова. На поч. грудня 1919 частини Армії УНР, у т. ч. С.с., були оточені більшовицькими, польськими і денікінськими військами в р-ні Острополя-Любара - Чорторії. 6.12.1919 на зібранні командирів частин групи С.с. прийнято рішення про самодемобілізацію. Частини стрільців приєдналася до підрозділів Армії УНР під командуванням М.Омельяновича-Павленка, що 6.12.1919 вирушили у Перший зимовий похід (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*).

І. Підкова (Львів).

СІЯК ІВАН (1887 - 3.11.1937) - український військовий і політичний діяч, адвокат. Брат *О.Сіяка*. Н. у с. Ляшках Мурованих біля Львова. Вивчав право в ун-тах Відня і Львова. Належав до *Української соціал-демократичної партії*, у 1909-19 - член її ЦК. Під час Першої світової війни 1914-18 - у лавах *Регіону українських січових стрільців*. Як командант технічної саперної сотні, брав участь у боях на Хотинщині у січні 1919, член Хотинської директорії. У 1919 очолив Окремий залізничний загін УНР. У червні 1919 спільно з галицькими соціал-демократами виступав проти надання диктаторських повноважень *Є.Петрушевичу*. У 1919 частина С. входила до складу Кам'янець-Подільської залоги, згодом - військового з'єднання *Ю.Тютюнника*, що діяло в р-ні Жмеринки. У бою під Ставищем С. попав у більшовицький полон. Взимку 1919-20 перебував у Москві, де зустрічався з російськими та українськими більшовицькими лідерами. За особистою рекомендацією В.Леніна вступив до КП(б)У. У березні-липні 1920 виконував функції уповноваженого реввійськради Південно-Західного фронту з організації *Червоної української галицької армії*, був членом Польового штабу ЧУГА. Працював на посаді начальника канцелярії Галоркому КП(б) України, допомагав в організації видання газети "Більшовик" та журналу "Галицький комуніст". У 1920 входив до складу комісії із розслідування причин переходу частин Червоної української галицької армії на бік противника. Допоміг у справі припинення терору проти галичан. Після ліквідації *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*, з квітня 1921 по листопад 1922, працював першим секретарем посольства УСРР у Варшаві; пізніше - заст. голови Всеукторгпрому. В 1923-25 очолював Харківську губернську колегію адвокатів. У 1924-30 працював юрисконсультком ряду установ, пізніше викладав у Інституті народної освіти та Інституті народного господарства, займався науковою роботою. З вересня 1930-директор Українського інституту лінгвістичної освіти. У 1933 заарештований як один із лідерів міфичної "Української військової організації" за звинуваченням у змові з метою відокремлення України від СРСР та в шпигунстві на користь Польщі й Німеччини. Покарання відбував у Соловецькому таборі. Розстріляний за вироком трійки Управління НКВС по Ленінградській області від 9.10.1937 у числі в'язнів, що проходили по процесах Спілки визволення України, Українського національного центру, *Української військової організації*. Посмертно реабілітований.

О. Павлишин (Львів).

СІЯК ОСТАП (29.5.1879 - р. см. невід.) -український громадсько-політичний діяч Галичини, поштовий службовець. Н. у с. Ляшках Мурованих (поблизу Львова) у родині вчителя. Брат *І.Сіяка*. З 1904 працював поштовим службовцем у Бучачі (тепер - Тернопільська обл.). Проявив себе як здібний організатор громадського життя - засновував читальні "*Просвіти*", осередки "*Сокола*". Належав до *Української національно-демократичної партії*, член її керівного органу - Ширшого народного комітету. У роки Першої світової війни очолював місцеві філії українських господарських товариств, зокрема, "Сільський господар". Захищав інтереси українського населення у справі післявоєнної відбудови. В листопаді 1918 був одним з організаторів встановлення української влади в Бучачі. У кін. листопада 1918 обраний до Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР, в якій був членом комунікаційної комісії. Після поразки ЗУНР відмовився скласти присягу вірності польському урядові, за що звільнений з праці. У 1920-30-х роках повністю присвятив себе справі національного та економічного відродження повіту. Очолював повітовий комітет *Українського національно-демократичного об'єднання*. В 1939 заарештований радянськими органами. Помер на засланні.

О. Павпишин (Львів).

СКАБА АНДРІЙ ДАНИЛОВИЧ [29.11 (12.12). 1905-26.6.1986]-український радянський історик. Н. у с. Хорішках Кобеляцького повіту Полтавської губ. Після закінчення педагогічних курсів працював учителем, завідувачим сільською школою-семирічкою. У 1934 закінчив історико-економічний ф-тет Харківського унту, працював у цьому ун-ті старшим викладачем, одночасно навчаючись в аспірантурі. З березня 1940 завідував кафедрою нової історії у Львівському ун-ті. Під час радянсько-німецької війни 1941-1945 командував артилерійською батареєю, викладав у військових училищах. У 1946 після демобілізації став директором Центрального архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва у Харкові. У 1949 захистив кандидатську дисертацію і був призначений відповідальним редактором обласної газети "Соціалістична Харківщина". У 1951-59 працював секретарем Харківського обкому Компартії України з ідеологічної роботи. З липня 1959 - міністр вищої освіти УРСР, з жовтня - секретар ЦК Компартії України з

ідеологічної роботи. У 1964 С. було присвоєно звання професора. У грудні 1967 обраний академіком АН УРСР із спеціальності “Історія радянського суспільства”, а в березні 1968 затверджений на посаді директора Інституту історії АН УРСР. Започаткував у 1969 створення багатотомної “Історії Української РСР”. У травні 1973 знятий з посади директора, але залишився працювати в Інституті старшим науковим співробітником. Список друкованих С. праць налічує близько 140 назв, серед яких переважають газетні та енциклопедичні статті, рецензії, редактування. У 1971 опублікував у видавництві “Наукова думка” книгу “Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в Стране Советов (январь-июль 1919 г.)”, яка ґрунтувалася на зарубіжних документальних виданнях і наявних у СРСР архівних фондах (у т.ч. закритих у той час для використання). Помер і похований у Києві.

С. Кульчицький (Київ).

СКАДОВСЬКИЙ МИКОЛА ЛЬВОВИЧ -(16.11.1846- 10.6.1892)-український живописець. Н. у с. Білозерці (тепер Херсонської обл.). У 1865-69 навчався в Московському училищі живопису, скульптури та архітектури, Дюссельдорфській академії мистецтв. Один з ініціаторів створення Товариства південноросійських художників. Працював у галузі жанрового та пейзажного живопису. Твори: “Полювання” (1879), “Перед завірюхою”, “Корчемний оратор”, (1881), “Безпритульні” (1883), “Полювання його превосходительства” (1886), “По Владимирці” (1891). Твори С. зберігаються в Державній Третьяковській галереї у Москві та Одеському художньому музеї.

Ф. Самойлов (Одеса).

СКАЛЬКОВСЬКИЙ АПОЛЛОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ [1.(13).1.1808 - 28.12.1898 (9.1.1899)] -український історик, археограф, статистик, економіст, письменник. Н. у Житомирі. У 1819-23 навчався у Житомирському повітовому училищі, у 1923-27 - на юридичному ф-ті Віленського та Московського ун-тів. З 1828 працював чиновником канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М.Воронцова в Одесі, за підтримки якого у серед. 1830 років розпочав історичне та статистичне вивчення Південної України. У 1839 відкрив і зберіг для науки архів Коша *Нової Січі*. Протягом 1830-40-х та 1870-80-х років намагався заснувати в Одесі краєзнавчий історичний архів, виступив одним із засновників Одеського товариства історії і старожитностей (1839). У 1845 очолив Головний статистичний комітет Новоросійського краю. Після відставки в 1863 продовжував займатися краєзнавством. З 1856-член-кореспондент Петербурзької академії наук. Майже всі твори С. (бл. 300) присвячені історії та статистиці Південної України 18—19 ст., Запорозької Січі, (“Хронологічний огляд історії Новоросійського краю”, 1836-38; “Перше тридцятиріччя міста Одеси”, 1837; “Історія Нової Січі або нового Коша Запорозького”, 1841, 1846, 1885-86; “Досвід статистичного опису Новоросійського краю”, 1850-53; “Наезды гайдамак на Западную Украину в 18 в.”, 1845). С. - автор численних публіцистичних статей, історичних романів. Висвітлював події української історії з позицій російської офіційної науки. Романтичний підхід С. до вивчення козацтва призвів до деякої ідеалізації Запорожжя. Негативно оцінював гайдамацький рух, однак під час співпраці з журналом “Киевская старина” (1880 роки) погляди С. зазнали певної еволюції. Цінним історичним джерелом є неопублікований щоденник С., який він вів протягом 1830-90-х років.

В. Хмарський (Одеса).

СКАРГА ПЕТРО (лютий 1536-27.9.1612)-попський теолог, письменник-полеміст, проповідник, діяч контрреформаційного руху. Н. у м. Гроєці (Мазовія, Польща) в міщанській родині. У січні 1552 вступив до Краківського ун-ту. У 1554 здобув ступінь бакалавра мистецтв, став ректором Варшавської парохіальної школи. З жовтня 1557 служив при дворі краківського каштеляна А.Тенчинського. У 1560-62 жив у Відні. Після повернення у 1563 був висвячений на піддякона і став проповідником у Львівському кафедральному соборі. З 1564 - священник і канонік Львівської капітули, одночасно С. було призначено парохом у місто Рогатин. Велику увагу приділяв харитативній діяльності, допомагав убогим та хворим людям. Заснував братство, члени якого опікувалися в'язнями та особами, засудженими до смертної кари. З 1565 виконував обов'язки канцлера Львівської капітули, відомий як проповідник. У 1569-71 перебував у Римі, де вступив до ордену єзуїтів і незабаром був призначений Папою Пієм V великим петенціарієм Собору св. Петра. У 1571 повернувся до Польщі. З 1573 - проповідник у костьолі св. Яна у Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Вів полеміку з кальвіністами і православними. Впродовж 1574-78 виконував обов'язки ректора Віленської школи, у 1579 став першим ректором Віленського унту. Виступив проти толеранційних статей Варшавської конфедерації (1573) і щодо цього опублікував “сеймові проповіді”. У 1577 видав книгу “Про єдність церкви божої під одним пастирем...” (адресована князю К.Острозькому), в якій доводив необхідність об'єднання католицької і православної церков. С. був засновником і першим ректором єзуїтських колегій у Полоцьку (1580) і Ризі. З 1583 проживав у Кракові, де значну увагу приділяв добродійній діяльності. У 1588 став придворним проповідником польського короля *Сигізмунда III Вази*. С. виступав за зміцнення королівської влади, встановлення спадковості королівського трону у Речі Посполитій, за скасування законодавчої влади сейму. Прагнув припинити шляхетську сваволю, обмежити утиски селян. У 1690 роках вийшли з друку праці С., серед яких - “Про управління і єдність божої церкви” (1590; друге видання “Про єдність божої церкви”, 1577); “Проповіді на неділі та свята цілого року” (1593). С. позитивно ставився до укладення унії між католицькою і православною церквою. У час підготовки поїздки єпископів І.Потія і К.Терлецького до Рима С. неодноразово зустрічався з ними, дав їм рекомендаційні листи, допомагав матеріально. Учасник *Берестейського собору 1596*, один із його секретарів, згодом видав історичну хроніку собору. Брав участь у полемічній боротьбі між

противниками унії та її прихильниками. У 1610 написав "Пересторогу на трепи і лямент", що була відповіддю на працю М.Смотрицького. Помер у Кракові.

Р. Шуст (Львів).

СКИДАН КАРПО (р. н. невід - п. 1638) - полковник запорозьких нереєстрових козаків, один із керівників національно-визвольних повстань 1637-38. На поч. липня 1637 обраний козацьким полковником на Запорозькій Січі. Наприкін. липня 1637 козацький гетьман *П.Павлюк* з-під містечка Крилова направив двотисячний загін під командуванням полковників С. і С.Биховця до Переяслава з метою підняти повстання проти польської влади. У жовтні 1637 С. закликав повсталих збиратися у р-н містечка Мошни поблизу Черкас (тепер село Черкаського р-ну Черкаської обл.). Брав участь у *Кумейківському бою 1637*. Після поразки козацького війська С. і Д.Гуня з частиною повстанців відступив на Запорозьку Січ. У січні 1638 С. організував на Запорожжі 5-тисячне козацьке військо і направив у Крим та на Дон посольства з проханням про допомогу. Після початку в березні 1638 повстання під проводом *Я.Острянина* С. за дорученням гетьмана діяв проти польських військ у Правобережжі. У липні 1638 під час боїв під Жовнином (тепер село Жовнине Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.) намагався зі своїм загоном пробитися на допомогу козацькому війську, але був розбитий. Потрапив у польський полон і, ймовірно, страчений.

М. Пасічник (Львів).

СКИРГАЙЛО ОЛЬГЕРДОВИЧ (р. н. невід. -п. 1396) - князь троцький і полоцький. З 1387 володів Любечом. У 1386-92 - намісник польського короля *Владислава II Ягайла* в Литві. За угодою 1392 між Вітовтом і Ягайлом у 1395 отримав відібране у Володимира Ольгердовича Київське князівство. Отруєний митрополитом намісником Фомою. Похований у Києво-Печерському монастирі. *О. Русина (Київ).*

СКІЛУР (2 ст. до н.е.) - скіфський царь. Відомий з повідомлень *Страбона* і *Плутарха*. За його правління скіфське царство включало землі у пониззі Південного Бугу і Дніпра та степовий Крим. Захопив володіння Херсонесу у західному Криму (Керкінітіду, Прекрасну гавань та ін.) і підкорив Ольвію, в якій карбував власну монету. Прагнув заволодіти морськими портами, щоб безперешкодно брати участь у морській торгівлі. За С. Скіфське царство досягло найбільшого розквіту (столиця - Неаполь Скіфський, поблизу Сімферополя). Уклав військовий союз із сарматським племенем *роксоланів*. Помер під час війни скіфів з Мітрідатом VI Евпатором, яку продовжив його син Палак. Ця війна закінчилась поразкою скіфів бл. 108-107 до н.е.

О. Бандровський (Львів).

СКІФИ (сколоти, скіти) - кочові іраномовні племена, які жили в 7-3 ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я. Про С. залишилися відомості в асирійських (7-6 ст. до н. е.) та грецьких (5-4 ст. до н. е.; Гіппократ, *Страбон*, Есхіл, Арістофан та ін.) письмових джерелах. Грецький історик Геродот присвятив С. четверту книгу своїх "Історій", в якій описав їхню територію, заняття, побут, звичаї, релігію та похід проти них перського царя *Дарія I*. С. прийшли у Північне Причорномор'я зі сходу. У 5-4 ст. до н. е. під вплив С. потрапили землі лісостепової смуги Лівобережної та Правобережної України, а також землі на захід від Дністра - т. зв. Велика Скіфія (географічно-етнографічна назва території, на яку поширилась скіфська матеріальна і духовна культура, а також значною мірою військовий вплив). Населення Великої Скіфії не було однорідним. Крім власне кількох скіфських племінних об'єднань (кочові скіфи, царські скіфи), жили місцеві племена, які потрапили в залежність від С. та засвоїли ряд елементів скіфського етносу. Це, насамперед, т. зв. скіфи-орачі, які жили між Дністром і Дніпром, скіфи-землероби в пониззі Дніпра та ін. У 5-4 ст. до н. е. скіфи досягли значної військової та економічної могутності, підтримували активні зв'язки з античними містами Північного Причорномор'я, здійснювали військові походи на сусідні й віддалені землі. Скіфські військово-племінні об'єднання представляли собою ранній етап кочівницької державності, що досягла вершини свого розвитку в серед. 4 ст. до н. е. за царя Атея. Після появи *сарматів* між Доном і Дніпром, а згодом на захід від Дніпра скіфська державність, яка трималася на військовій силі, занепадала. Безпосереднім продовженням Великої Скіфії було Скіфське царство в Криму, яке проіснувало до 3 ст. н. е. Крім того, існувала т. зв. Мала Скіфія на території Молдови та Румунії. Ці державні утворення перебували під значним впливом античної цивілізації Північного Причорномор'я і представляли собою європейські елліністичні держави. С. залишили багату і різноманітну культуру. Це, насамперед, численні кургани (їх кілька сот) військово-племінної верхівки в Посуллі 6 ст. до н. е. (Аксютинці, Пустовойка, Будки), кургани 4 ст. до н. е. в Подніпров'ї (*Чортотлик*, *Солоха*, Гайманова і Товста могили) і Криму (Куль-Оба, Трибратній та ін.). Курганні поховання розкривають картину глибокого майнового розшарування скіфського суспільства, зв'язки кочової верхівки з античною цивілізацією, стан військової справи в скіфів, релігійні вірування. Перебування С. у степах Північного Причорномор'я сприяло поширенню скіфської матеріальної і духовної культур серед осілих хліборобських племен. Зокрема, поширились скіфська зброя і поховальні традиції, про що свідчать численні кургани (Перебіківці та ін. на Середньому Дністрі). Економіка С. базувалась на кочовому господарстві (розведення коней, великої і дрібної худоби), різних промислах, торгівлі з античними містами, пограбуваннях і данині сусідніх племен. Значного розвитку набули у С. чорна металургія і ковальство, виготовлення кибиток, зброї і кінської зброї. В основі духовної культури кочових С. лежали традиції середньоазійських іраномовних племен (саків, масагетів), т. зв. звіриний стиль у мистецтві, численні міфи, первісні релігійні уявлення. Певний вплив на формування духовної культури С. мали малоазійські народи та грецька культура, яка активно формувала естетичні смаки скіфської знаті. У культурі осілих племен Скіфії значною мірою зберігалися традиції місцевих племен. С. залишили глибокий слід у давній

історії України, деякі їхні традиції були успадковані пізнішими народами.

М. Пелецишин (Львів).

СКЛАВІНИ (склавени) - застосовувана у візантійських грецьке- і латинськомовних джерелах 6 ст. назва слов'янських племен, розселених на північ від Дунаю. С. є видозміною імені "славіни" ("словени") внаслідок вставки звуку "-к", тому що в грецькій і латинській мовах є неприйнятним звукосполучення "-сл". Найперша згадка про С. міститься у творі Псевдо-Кесарія Назіанзького "Відповіді на запитання" (поч. 6 ст.). Загалом вірогідні й порівняно ґрунтовні відомості про С. подають готський історик Йордан (у кн. "Про походження і діяння готів") та Прокопій Кесарівський (у "Книгах про війни"). За Йорданом, С. становили одне з відгалужень венетів і розселялися на південь від витoku Вісли. Обидва автори розміщували С. між Дністром на сході та, ймовірно, басейном Тиси на заході. Територія, яку займали С., накладається на ареал археологічної культури празької кераміки і включає в себе Чехію, Моравію, Словаччину, Угорщину, Румунію, більшу частину Молдови, правобережну лісостепову частину України та українське Полісся, частину Сербії (Воєводину), можливо, частини Хорватії, Словенії та Австрії. С. належить головна заслуга у колонізації слов'янами Балканського п-ова у кін. 6 - першій пол. 7 ст.

М. Крикун (Львів).

СКЛЯРЕНКО СЕМЕН ДМИТРОВИЧ [13(26).9.1901 - 7.3.1962] - український письменник. Н. у с. Калеберді (тепер с. Прохорів-ка Канівського р-ну Черкаської обл.). У 1919 закінчив гімназію в Золотоноші. На поч. 1920-х учителював. З 1923 служив у Червоній армії. Згодом працював на редакційній роботі. Літературну діяльність розпочав у 1918. Перші прозові твори ("Тиха пристань", 1929; "Матрос Ісай", 1930) відтворюють події громадянської війни в Україні. У книгах нарисів "Три республіки" (1930), "Водники-ударники" (1931), романах і повістях "Бурун" (1932), "Помилка" (1933), "Страх" (1935), "Пролог" (1936) звернувся до розв'язання складних морально-психологічних проблем. У трилогії про громадянську війну "Шлях на Київ" (романи "Шлях на Київ", 1937; "Микола Щорс", 1939, "Польський фронт", 1940) письменник змалював широке епічне полотно, керуючись постулатами соц-реалізму. У воєнні та повоєнні роки працював в армійській та фронтовій пресі, друкував нариси й оповідання на воєнну тематику ("Україна кличе", 1943; "Рапорт", 1945; "Орліні крила", 1948). С. відомий як автор історичних романів та блискучий белетрист. Намір С. написати трилогію про становлення Київської держави у 10-11 ст. реалізований частково: побачили світ лише дві книги: "Святослав" (1959), "Володимир" (1962). У центрі роману "Святослав" - постать князя Святослава Ігоровича, хороброго воїна, видатного полководця, державного діяча та дипломата. У двох книгах роману "Княгиня і рабиня", "Над морем Руським" письменник на основі літописних матеріалів та фольклорних матеріалів зобразив князя Святослава та його оточення на тлі тогочасної епохи. У романі "Володимир" поєднався непересічний талант С. як письменника та науковця. Незавершеним залишився роман "Ярослав". Помер у Києві.

Д. Гамаш (Львів).

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВИЧ [22.11 (3.12).1722 - 29.10 (9.11).1794] - видатний український просвітник, філософ, поет, композитор. Н. у с. Чорнухах на Полтавщині в сім'ї козака. Після закінчення полкової школи в 1734 вступив до *Києво-Могилянської академії*, де навчався до 1753 (з перервами). У 1741—44 служив у придворній хорovій капелі імператриці *Єлизавети Петрівни* у Петербурзі. У 1745 повернувся до Києва в чині "придворного уставника", поновив навчання у філософському класі. У 1745—50 перебував за кордоном. Відвідав Угорщину, Австрію, Словаччину, можливо, Польщу, Німеччину, Італію. У 1751 - викладач поетики у Переяславському колеґіумі. У 1754 і 1755-59 працював домашнім учителем у поміщика С.Томари в с. Ковряях на Переяславщині. Тут розпочав писати вірші українською та латинською мовами, які стали основою його поетичної збірки "Сад божественних пісень". У 1759-64 викладав поетику, риторику і грецьку мову в Харківському колеґіумі, проте змушений залишити викладання через непорозуміння з начальством. Останні 25 років життя С. мандрував Україною, недовго замешкував у маєтках приятелів і писав твори та проповідував свої філософські погляди. Незадовго до смерті С. склав список своїх праць (18 оригінальних та 7 перекладів, 4 з яких досі не знайдені). Помер у с. Пан-іванівці (тепер Сковородинівка Золочівського р-ну Харківської обл.) в домі свого приятеля А.Ковалевського. За життя твори С. не видавалися. Перші публікації з'явилися до сторіччя з дня смерті С., а зібрання творів здійснив Д.Багалій у 1894. Твори С. писані у бароковій формі розмови дійових осіб, тому більшість із них названі діалогами. Протягом усього життя С. вивчав Біблію. Вважав, що у Біблії зашифрована мудрість багатьох поколінь, тому свої твори писав на теми афоризмів із Біблії, намагаючись розкрити сучасникам і потомкам їх таємничий символічний світ. На цій основі С. розробив своє вчення про дві природи й три світи. Дві природи - видима й невидима - є у кожній речі чи явищі. Видима відразу впадає у вічі, а невидима - це справжня сутність, прихована від спостерігача поверхового, дошукатися її може лише допитливий розум. Розкриття таємниць прихованої природи доступне лише зацікавленим, духовно багатим людям, особистостям, які не вдовольняються минущими матеріальними благами, а прагнуть досягнути й збагнути щось вище, вічне, невмируще. Вічне, на думку С., є у кожній речі, насамперед у душі людини. С. не визнавав зовнішніх, показних атрибутів пошанування Бога, був переконаний, що пишні обряди й вишукано оздоблені храми не є ознакою глибокої релігійності людини. Для С. важливим було визнання Бога як основи гуманності, толерантності, високої моральності, чесноти, справедливості. Всі ці ознаки притаманні істинній людині, яку С. порівнював з Богом. Три світи у вченні С. - це Всесвіт, Біблія і людина. Всесвіт-макросвіт зашифрований у світі символічному - Біблії, який належить

пізнати людині - мікросвітові. У Біблії прихована й сконцентрована уся мудрість Всесвіту, а пізнати її належить людині. С. - представник епохи Просвітництва, метою якої було через розум і поглиблення освіти зробити людину кращою і щасливішою, вдосконалити суспільні відносини. С., на відміну від своїх сучасників, вважав, що людину може ошасливити не розум чи знання, а серце й душа. Прагнучи вказати шлях до щастя, він розробив теорію "спорідненої праці", в основі якої стоїть сократівська ідея самопізнання, розкриття своїх нахилів і таланту. Людина досягне щастя лише тоді, коли вона пізнає свою невидиму природу - сутність, посяде у суспільному організмі визначене їй місце і буде задоволена результатами своєї праці. С. щиро вірив, що такий шлях приведе не лише до щастя окремої людини, а й до вдосконалення тогочасного суспільства в цілому.

Збережені в численних списках твори С. неодноразово публікувалися як в оригіналі (а писав він тогочасною книжною українською мовою, а також латинською й грецькою), так і в перекладах. До 250-річчя від дня народження мислителя опубліковано 2 томи повного зібрання творів, а також переклад їх російською мовою. У 1994 вперше здійснено видання усіх творів С. у перекладі сучасною українською мовою. С.- автор поетичної збірки ("Сад божественних песней", 1753-85); збірки байок ("Басни харківські", 1769-74), філософських трактатів і діалогів ("Наркісс. Разглагол о том: узнай себе", 1769-71; "Беседа нареченная двое...", 1772; "Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни", 1773, "Кольцо", 1773; "Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира", 1774; "Икона Алкивиадская", 1776; "Жена Лотова", 1780-88; "Брань архистратига Михаила со сатаною", 1783-88; "Благородный Еродий", 1787; "Убогий Жайворонок", 1787, "Діалог. Имя ему - Потоп зміин", 1788-91), а також перекладів творів Цицерона, Плутарха, Горация, Овідія. В 1972 у Сквородинівці відкрито літературно-меморіальний музей. У 1977 у Києві встановлено пам'ятник С. (скульптор І.Кавалерідзе).

М. Кашуба (Львів).

СКОЛІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1824-26 - один з найбільших селянських виступів у Сх. Галичині у першій пол. 19 ст. Відбувалося у маєтку графа О.Потоцького, до якого входили містечко Сколе (тепер Львівської обл.) і 26 навколишніх сіл. Причиною заворушення селян була спроба поміщика запровадити підвищену панщину і примусити до виконання нав'язаної їм у 1815 угоди про допоміжні роботи на двірських мануфактурах (лісопильні, залізоплавильній печі) за примусовим наймом. У 1817 сільські громади Сколівщини подали австрійському урядові скаргу на поміщика. Скаргу було передано на розгляд адміністрації маєтку, але вона зволікала розгляд під приводом недовір'я до громадських уповноважених, що подали скаргу. У 1824 Стрийське окружне староство намагалося примусити селян обрати нових громадських уповноважених для розгляду скарги. Селяни вчинили опір, а слідом за цим весною 1825 відмовилися виконувати підвищену панщину і роботи за примусовим наймом. Протягом 1825 окружне староство двічі відряджало в села Сколівщини каральні загони, але не добилось успіху. Врешті у червні 1825 угоду від 1815 анулювали, проте підвищена панщина була визнана законною. Це рішення не задовольнило селян, і вони продовжували чинити опір. Для придушення заворушення були послані війська. Каральна експедиція тривала з червня по вересень 1826. Десятки селян побито киями, 9 активних учасників заарештовано. Селянам було нав'язано нову угоду про повинності, яка згодом викликала ряд скарг.

Ф. Стеблій (Львів).

СКОЛОТИ - самоназва всіх або частини причорноморських скіфів (зокрема, племен авхатів, катіарів, трастіїв). Зустрічається у Геродота (5 ст. до н. е.) у 4-й книзі "Історії греко-перських воєн". С. були осілими землеробами з високим, як на той час, рівнем суспільної організації. С. утворили свою державу -Царство сколотів. На думку деяких дослідників, С. - це праслов'янські племена, які в скіфські часи населяли територію між верхів'ями Дністра, Південного Бугу і далі на схід до Дніпра.

О. Щодра (Львів).

СКОЛЬСЬКИЙ (Скульський) **АНДРІЙ** (р.н. невід.-п. після 1651)-український письменник і друкар. Працював у Львові в друкарнях братства, *М.Сльозки*, єпископа А.Желіборського, а також в Унівській друкарні й на Волощині. Бл. 1647 заснував власну друкарню і видав у ній буквар, але під тиском конкурентів припинив видавничу діяльність. Автор одного з перших українських драматичних творів "Вірші з трагедії Христос Пасхон Григорія Богослова" (складені на основі старогрецьких і візантійських джерел) і ряду передмов, у яких широко використовував мотиви з античної літератури. У 1651 був звинувачений у зв'язках з розвідниками Б.Хмельницького, заарештований польською владою і підданий тортурам.

Я. Ісасвич (Львів).

СКОРА ЯКІВ (рр. н. і см. невід.) - український ливарник 14 ст. Жив і працював у Львові. У 1341 за правління *Д.Дедька* на замовлення ігумена Євфимія відлив дзвін для собору св. Юра у Львові. Цей дзвін - найстаріша пам'ятка українського ливарництва.

В. Александрович (Львів).

СКОРИНА (Скарина) **ГЕОРГІЙ** (Франциск) **ЛУКИЧ** (Скарина Франциск; бл. 1490 - бл. 1540) - видатний громадський і культурний діяч, просвітитель, засновник білоруського книгодрукування. Н. у Полоцьку в родині купця. У 1504—06 навчався у Краківському ун-ті, згодом - в Падуанському ун-ті, у 1512 здобув ступінь доктора медицини. У 1517-20 жив у Празі, де розпочав видавничу діяльність. Видав "Празький Псалтир"

(1517; на церковнослов'янській мові) та 19 окремих книг "Біблії" (1517-19) у власному перекладі на білоруську мову. Празькі видання С. відзначались високохудожнім оформленням - багато ілюстрацій, заставок, ініціалів, виконаних у техніці гравюри по дереву, та закінчень з використанням білоруського орнаменту. У двох виданнях С. помістив власний портрет. Бл. 1522 надрукував "Малу подорожню книгу" і "Апостол" (1525). С. свої видання супроводжував передмовами, в яких підкреслював необхідність народної просвіти "своєї братії Русі", намагався подати читачеві початки наукових знань з історії, географії, астрономії і природознавства. У 1530-34 жив у Кенігсберзі. Бл. 1534- 35 знову повернувся до Праги, де служив лікарем і садівником короля Фердинанда. З ім'ям С. пов'язане становлення білоруської літературної мови, розвиток білоруської писемності та книгодрукування, у т.ч. і в Україні. Книги С. поширювались на українських та литовських землях.

І. Підкова (Львів).

СКОРОПАДСЬКИЙ ДАНИЛО [31.1(13.2). 1904 - 22.2.1957] - український громадський і політичний діяч. Син П.Скоропадського. Н. у Петербурзі. Початкову і середню освіту отримав дома. У 1914 складав іспити у Петербурзькій першій класичній гімназії. Знав кілька мов - англійську, французьку, німецьку. У 1918 переїхав до Києва, навчався у Першій українській гімназії В.Науменка. У кін. 1918 разом з іншими членами родини Скоропадських виїхав спочатку до Румунії і Туреччини, згодом - побував в Італії. Деякий час жив з батьками у Лозанні (Швейцарія). Після закінчення у 1922 французької реальної гімназії працював робітником на фабриках Сіменс-Шукерт у Берліні, а згодом вступив до Високої технічної школи у Шарлоттенбурзі. Одноразом С. включився у діяльність українських студентських організацій як член товариства "Основа" і голова товариства "Дніпро". З 1928 працював інженером на електротехнічних підприємствах "Сіменс" поблизу Берліна. У 1933 С. залишив професійну працю і присвятив себе тільки політичній діяльності. Брав активну участь у гетьманському русі. 16.5.1933 у день свого 60-ліття гетьман П.Скоропадський оголосив С. своїм наступником. У 1937-38 С. відвідав осередки монархічної організації українців Союзу гетьманців-державників у Канаді і США, виступив з доповідями у Чикаго, Детройті, Філадельфії, Нью-Йорку (США), Торонто, Оттаві, Монреалі (Канада) та ін. містах, що сприяло значному зростанню числа прихильників гетьманського руху. Після війни жив у Великій Британії. З 1948 очолював гетьманський рух. З 1949 - почесний голова Союзу українців у Великій Британії. Помер у Лондоні.

О. Лупанов (Київ).

СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН ІЛЛІЧ [1646 -3(14).7.1722] - гетьман Лівобережної України (1708-22). Походив з козацько-старшинського роду *Скоропадських*. Н. в Умані. Здобув добру освіту. У 1674 після зруйнування міста турками переселився у *Лівобережну Україну*. В 1675-76 - військовий канцелярист у гетьмана І.Самойловича. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана у його зносинах з царським урядом. У 1681-94 - чернігівський полковий писар. Брав участь у *Кримських походах 1687 і 1689*. З 1698 -генеральний бунчужний, з 1701- генеральний осавул. У 1706-08 - полковник Стародубського полку. Будучи прихильником гетьмана І.Мазепи, в силу обставин не перейшов з ним до шведів. На Генеральній військовій раді у Глухові в листопаді 1708 за рекомендацією царя Петра I був обраний гетьманом. Підготував проект нової міждержавної угоди між Гетьманщиною і Московською державою (див. *Решетилівські статті 1709*), що передбачав зміцнення державно-правового становища Гетьманської держави, однак не був затверджений Петром I. За правління С. московський уряд значно обмежив державні права Гетьманщини. У 1709 для нагляду і контролю за діяльністю гетьмана та його уряду прислано з Москви царського резидента А.Ізмайлова (згодом його замінили Ф.Протасєв і Вінніус). Для надійного забезпечення своєї влади московський уряд розмістив на території Гетьманщини 10 драгунських полків, утримання яких лягло важким тягарем на місцеве населення. Заборонивши С. самостійно призначати генеральну і полкову старшину, Петро I ставив на ці посади російських воєвод та вельмож. Землі Лівобережної України конфісковувалися у їхніх власників (зокрема, прихильників гетьмана І.Мазепи) і щедро роздавалися царським урядовцям і фаворитам (Меншикову, Толстому, Головіну, Шереметєву та ін.). У Гетьманщині проводилися численні мобілізації козаків для участі у бойових діях під час Північної війни 1700-21 та для важких робіт на будівництві укріплень, каналів (Ладога, Волга-Дон) і нової столиці Московської держави - Санкт-Петербурга. Обмежуючи владу С. та проводячи колоніальну економічну політику щодо України (заборонено торговельні відносини Гетьманщини з країнами Зх.Європи і Запорожжям, гальмувався розвиток українських промислів тощо), царський уряд вдавався до дискримінаційних заходів щодо української культури та церкви. Зокрема, у 1720 за розпорядженням Петра I заборонено друкувати книжки українською мовою. З метою встановлення остаточного контролю над державним життям України царським маніфестом від 16(27).5.1722 створено Малоросійську колегію, якій підпорядковувалися адміністративні й судові органи Гетьманщини, що фактично позбавляло гетьмана реальної влади. Протягом свого правління С. намагався протестувати проти колоніальної політики царського уряду та відстоювати залишки автономії Гетьманщини, однак, позбавлений реальної влади, він не міг впливати на становище в Україні. Помер у липні 1722 і похований у Гамаліївському монастирі біля Глухова.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СКОРОПАДСЬКИЙ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ [3(16).5.1873 - 28.4.1945; за ін. дан. -26.4.1945] - визначний український державний і політичний діяч, воєначальник, гетьман України (1918). Походив із старовинного українського козацько-шляхетського роду *Скоропадських*. Н. у Вісбадені (Німеччина). Дитячі роки провів у с.

Тростянці Прилуцького повіту на Чернігівщині. У 1886-93 навчався у Петербурзькому пажеєському корпусі, який закінчив у чині корнета. Служив у гвардійському Кавалергардському полку російської армії. Брав участь у російсько-японській війні 1904-05, під час якої командував 5-ю сотнею 2-го Читинського козацького полку Забайкальського козацького війська. За проявлений у боях героїзм нагороджений Золотою Георгіївською зброєю. Згодом призначений ад'ютантом головнокомандувача російських військ на Далекому Сході генерала М.Ліневича. У грудні 1905 призначений флігель-ад'ютантом російського імператора *Миколи II*. З вересня 1910 - командир 20-го драгунського Фінляндського полку, а з квітня 1911-командир лейб-гвардії Кінного полку. 25.3.1912 С. присвоєно звання генерал-майора і зачислено до імператорського полку. З поч. Першої світової війни 1914-18 командував кінним полком, 1-ю Гвардійською кавалерійською дивізією. 31916-генерал-лейтенант. У січні 1917 призначено командуючим 34-м армійським корпусом, що дислокувався на території України. В липні-серпні 1917 за наказом (18.7.1917) командувача Південно-Західного фронту генерала Л.Корнілова С. розпочав українізацію корпусу (див. *Перший український корпус*). Корпус, реформування якого завершено на поч. жовтня 1917, налічував 60 тис. бійців і до поч. 1918 залишався однією з найдисциплінованіших і найбоєздатніших частин. Корпус С., контролюючи р-н Шепетівка-Козятин-Христинівка-Вапнярка, не допускав збільшовизовані частини у глиб території України. Протягом 1917 авторитет С. як воєначальника значно зріс і в жовтні 1917 на з'їзді Вільного козацтва його було обрано почесним військовим отаманом. С., який ніколи не брав участі у новітнім національним русі, під впливом революційних подій змінив свої погляди на українську справу. У листопаді 1917 корпус під командуванням С., ставши на захист *Української Центральної Ради*, роззброїв побл. Вінниці 2-й гвардійський корпус, який намагався прорватись на допомогу більшовицьким частинам у Києві, і під вартою вислав його у Росію. Відстоювання генералом концепції творення (будівництва) української армії на регулярній основі та всезростаюча популярність С. серед військовиків викликала неприхильне ставлення Генерального Секретаріату УНР до його особи. Через розходження з керівництвом УЦР та Генеральним Секретаріатом військових справ у питаннях будівництва українських збройних сил С. 25.12.1917 подав у відставку і передав командування Українським корпусом генералу Гандзюку. Знаходячись в опозиції до політики УЦР, зокрема, її соціальних експериментів, С. з поч. 1918 намагався знайти спільників для поширення власної ідеї побудови державної влади в Україні. У березні 1918 в Києві за сприянням С. створена політична організація Українська громада (пізніше - Українська народна громада), яка розпочала підготовку до встановлення в Україні авторитарної влади. Ця організація знайшла підтримку Союзу земельних власників, Української демократично-хліборобської партії, частини землевласників і промислово-фінансових кіл, а також німецького військового командування, які були незадоволені соціально-економічною політикою УЦР. 29.4.1918 на Всеукраїнському хліборобському конгресі С. обрано гетьманом України. Того ж дня з'явилася "Грамота до всього українського народу", в якій повідомлялося про розпуск УЦР і земельних комітетів, про звільнення всіх міністрів та скасування всіх законів і розпоряджень Генерального Секретаріату і Тимчасового уряду щодо власності, відновлювалося право приватної власності, підтверджувалися права малоземельних селян на отримання землі тощо. Одночасно з "Грамотою" опубліковано "Закони про тимчасовий державний устрій України". Згідно з цим документом замість УНР проголошувалась Українська Держава; вся повнота виконавчої і законодавчої (до скликання Українського Союму) влади переходила до гетьмана України; гетьман призначав Отамана (голову) Ради Міністрів; С. ставав Верховним головнокомандувачем Української армії і флоту тощо.

Після приходу до влади С. приділяв велику увагу вирішенню економічно-фінансових проблем держави, сприяв створенню системи судівництва, здійснював розбудову Збройних сил Української Держави. У жовтні 1918 очолив Вищу земельну комісію, яка мала розробити і провести аграрну реформу. Велику увагу С. приділяв формуванню регулярної української армії. Окремим універсалом (16.10.1918) відновив козацтво, очолив Велику козацьку раду. Особливо значними були досягнення С. у сфері національно-культурної політики. С. намагався українізувати державний апарат та загальноосвітню школу, сприяв створенню в Україні цілої низки національних державних наукових і культурно-освітніх інституцій, зокрема, Державного українського університету в Києві, Українського університету в Кам'янці-Подільському, Державного українського архіву, Національної галереї мистецтв, Українського історичного музею, Української національної бібліотеки, Української академії наук.

У період правління С. Українська Держава підтримувала активні дипломатичні відносини з державами Четверного союзу, дипломатичні місії було вислано до Швейцарії, Фінляндії, Швеції, Норвегії. У червні-вересні 1918 гетьманський уряд врегулював взаємні стосунки з Доном (Всевеликим Військом Донським), Кубанню і Кримом. 12.6.1918 підписано прелімінарну мирну угоду з РСФРР, і протягом літа-осені 1918 українська делегація (гол. С.Шелухин) вела переговори з представниками Раднаркому (гол. *Х.Раковський*) у Києві про укладення мирного договору між обома країнами. У жовтні 1918 призначено представника гетьманського уряду в Румунії (В.Дашкевич-Горбацький). 4-17.9.1918 С. перебував у Берліні, де мав офіційні зустрічі з вищими посадовими особами Німеччини, зокрема з кайзером Вільгельмом II.

Політика гетьманського уряду на чолі з Ф.Лизогубом, спрямована на відновлення дореволюційного соціально-економічного ладу та захист інтересів консервативно-власницьких верств (поміщиків, великих промисловців і фінансистів), участь в уряді, в основному, представників російських партій (кадети, октябристи), деякі з яких мали антиукраїнські переконання, відштовхнули від співпраці з С. націонал-демократичні сили і призвели до створення 5.8.1918 опозиційного гетьманській владі Українського національно-державного союзу (у серпні 1918 перетворений в Український національний союз).

Діяльність місцевої гетьманської адміністрації (повернення майна та землі поміщикам, ліквідація селянських комітетів, встановлення 12-годинного робочого дня тощо) викликала стихійний масовий опір українського селянства і робітництва, який придушувався каральними експедиціями відділів Державної варти, підрозділів німецько-австрійських військ та російських офіцерських дружин.

Восени 1918, намагаючись стабілізувати становище в країні та знайти шляхи для консолідації суспільних сил в ім'я зміцнення української державності, С. активізував спроби досягнення компромісу з українськими політичними силами, що перебували в опозиції. 5.10.1918 відбулися переговори гетьмана з керівниками УНС (В.Винниченко, А.Ніковський і Ф. Швець), під час яких делегація Союзу вказала на необхідність проведення аграрної реформи, вироблення демократичного виборчого законодавства і запропонувала реорганізувати кабінет міністрів шляхом включення до нього представників опозиційних організацій. Наслідком зустрічі стало сформування 24.10.1918 Ф.Лизогубом нового уряду, до складу якого увійшло 5 представників від УНС (А.В'язлов, В.Леонтович, О.Лотоцький, М.Славінський, П.Стебницький). Проте компромісний склад Ради Міністрів (гетьман був змушений рахуватися і з силами, що виступали за об'єднання України з білогвардійськими силами Росії у боротьбі проти більшовиків) не влаштував лідерів УНС, і вони продовжували підготовку повстання проти гетьманської влади. Після виступу більшості уряду проти проведення Українського національного конгресу (за задумом керівництва УНС, конгрес як "народоправний орган" мав відіграти головну роль у "легітимному" поваленні Гетьманату) міністри, представники УНС, вийшли з уряду. 14.11.1918 С. утворив новий уряд на чолі з С.Гербелем та видав "Грамоту", в якій оголосив про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією ("Грамота" підписана С. без зазначення титулу і ствердження підпису відповідального міністра). Такі дії С. стали приводом до початку повстання проти гетьманського режиму, керівництво яким здійснювала Директорія УНР.

14.12.1918 С. підписав зречення від влади. Після вступу військ Директорії УНР до Києва С. деякий час перебував у місті, але невдовзі таємно виїхав до Берліна. Протягом двох років жив у Швейцарії. Згодом поселився у м. Ванзеє біля Берліна. Входив до Ради присяжних Українського союзу хліборобів-державників, але згодом через розбіжності у поглядах з В.Липинським вийшов з цієї організації і разом із своїми однодумцями заснував Союз гетьманців-державників. Був співорганізатором численних філій гетьманських осередків у багатьох країнах світу. Заходами С. у 1926 створено Український науковий інститут при Берлінському ун-ті. Під час Другої світової війни С. відстоював перед офіційними колами Німеччини інтереси українців, сприяв звільненню з фашистських концтаборів С.Бандери, А.Мельника, Я.Стецька та ін. 16.4.1945 під час бомбардування станції Платлінг (біля Мюнхена, Німеччина) С. було тяжко поранено. Помер у лікарні монастиря Меттен. Похований в Оберсдорфі.

В. Задунайський (Донецьк).

СКОРОПАДСЬКІ - український козацько-старшинський рід. Відомий з другої пол. 17 ст. Із роду С. походили два гетьмани України - **І.Скоропадський** (бл. 1646-1722) та **П.Скоропадський** (1873-1945). До роду С. належали **Іван Михайлович С.** (1727-1782)-український державний діяч. Освіту здобув у Київській академії і в навчальних закладах Німеччини. У 1762-81 обіймав посаду генерального осавула. У 1767 був депутатом від дворянства Глухівського повіту в комісії "О сочинении проекта Нового Уложения". Відстоював ідею автономії України; **Іван Михайлович С.** (1805-1887) - прилуцький (1844—47) і полтавський (1847-52) губернський предводитель дворянства. Володів Тростянцем (тепер Ічнянський р-н Чернігівської обл.), де збудував палац і заснував один з найбільших в Україні дендрологічних парків. **Єлизавета Іванівна С.** (1832-1890)-українська громадська діячка і меценатка. Тітка гетьмана П.Скоропадського. Дружина Лева Милорадовича, сина відомого українського історика Г.Милорадовича. Підтримувала своїми пожертвами українські видання та недільні школи, жіночу гімназію в Полтаві. Заснувала на свої кошти школу в с. Рибіці поблизу Полтави. Після заборони видань українською мовою у Російській імперії (див. *Валуєвський указ 1863*) пожертвувала гроші на розвиток українського руху в Галичині - зокрема, на товариство "Просвіта" та журнал "Правда". Внесла 20 тис. австрійських корон для заснування у Львові Літературно-наукового товариства ім. Т.Шевченка (1873; з 1893 - Наукове товариство ім. Т.Шевченка). З 1878 очолювала Полтавське філантропічне товариство (див. також *Є.Милорадович*). Син Петра - **Павло Петрович С.** (1873-1945) - гетьман України (1918); **Данило Павлович С.** (1904-1957)-український політичний і громадський діяч (див. *Д.Скоропадський*).

М. Пасічник (Львів).

СКОРОПИС-ЙОЛТУХОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ФІЛАРЕТОВИЧ (псевд. Г.Будяк, О.Вишневецький, Л.Галін; 1880 -1950) - відомий український громадсько-політичний діяч. Родом із східного Поділля. З поч. 1900 років - активний учасник українського національного руху. Належав до Української студентської громади в Києві, був членом *Революційної української партії*. У зв'язку з переслідуваннями поліції за антиурядову агітацію серед селянства у кін. 1903 змушений емігрувати за кордон, у Львів. У Галичині С.-Й. працював у "Закордонному комітеті" РУП, займався організацією партійного видавництва і транспортуванням нелегальної літератури у Підросійську Україну. У кін. 1904 С.-Й. разом з *М.Меленевським* очолив групу членів РУП, які виступали проти політичної автономії України і національно-культурницької праці, пропагували ідею про недоцільність існування самостійної української соціал-демократичної партії та необхідність об'єднання з російською соціал-демократією, чим спричинили розкол партії. З січня 1905 - один

із керівників Української соціал-демократичної спілки, яка, будучи складовою частиною РСДРП, займалась пропагандою марксистських ідей серед українських робітників. У 1906 за участь у несанкціонованих виборчих зборах до II Державної Думи заарештований і засланий у Сибір, звідки втік за кордон. З 1908 жив в Австрії. Під час Першої світової війни 1914-18 разом з *В.Дорошенком*, *А.Жуком*, *М.Меленевським* належав до президії Союзу визволення України, предстваник СВУ в Німеччині, заступник голови *Загальної української ради*. За активної участі С.-И. у Німеччині українців-військовополонених з російської армії розміщено в окремих таборах, де проводилася широка організаційно-допомогова, культурна і національно-виховна робота. З січня 1918 за дорученням *Української Центральної Ради* займався організацією військових частин з полонених українців у Німеччині та Австрії, сприяв формуванню дивізій Сірожупанників і Синьожупанників. З 1.3.1918 обіймав посаду губернського комісара, за Гетьманату призначений губернським старостою на Холмщині, Підляшші й Західній Волині. Після окупації польськими військами цих земель заарештований у Бресті та інтернований. З 1920 жив у Берліні. Належав до провідних діячів об'єднання українських монархістів - *Українського союзу хліборобів-державників*. Був одним з ідеологів українського монархізму. У 1926 співзасновник Українського наукового інституту в Берліні, заступник куратора інституту ген. В.Гренера. У 1945 схоплений радянськими спецслужбами. Помер на засланні. Автор праць: "На переломі" (1905), "Значення самостійної України для європейської рівноваги" (1913); "Мої злочини" (1920-21) та ін.

І. Качмар (Львів).

СКРИПНИК МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ (25.1.1872-7.7.1933)-державний діяч УСРР, один із засновників Комуністичної партії (більшовиків) України. Н. у слободі Ясинуватій Катеринославської губ. у сім'ї залізничного службовця. Навчався у реальному училищі в Ізюмі, звідки виключений за революційну пропаганду серед селян. Потрапив під вплив марксизму, брав участь у роботі соціал-демократичних гуртків у різних містах імперії. Інтенсивні заняття самоосвітою зробили його ерудованою людиною, особливо в галузі історії України, української літератури, економіки і права. У 1900 склав іспити екстерном за реальне училище і був зарахований студентом у Санкт-Петербурзький технологічний ін-т. За організацію демонстрацій відрахований з ін-ту і висланий у Катеринослав. З того часу займався професійною революційною діяльністю. Багато разів заарештовувався царською поліцією, 7 разів перебував на засланні, у т. ч. в Якутській губ. Вхпив до ленинської фракції соціал-демократів, член більшовицької партії з 1917. Після Лютневої революції 1917 організовував фабзавком у Петрограді. Під час жовтневого перевороту 1917-член Петроградського воєнно-революційного комітету. Увійшов у комісію з організації Вищої ради народного господарства. У грудні 1917 викликаний у Харків, де став членом першого уряду радянської України. В уряді обійняв посаду народного секретаря у справах праці. З березня 1918 очолив *Народний Секретаріат*. У квітні 1918 відіграв головну роль у проведенні Таганрозької наради більшовиків. На нараді висловився за створення незалежної від РКП(б) більшовицької партії в Україні, був підтриманий більшістю членів наради та обраний секретарем оргбюро із скликання установчого з'їзду. Це рішення стривожило В.Леніна, який був готовий іти на поступки визвольному рухові у національних окраїнах аж до організації формально незалежних від Росії радянських республік, але завжди наполягав на побудові єдиної централізованої партії як інструмента диктатури. С. усунули від реальної участі в діяльності оргбюро, і він опинився в штучній ізоляції на установчому з'їзді, що відбувся у Москві в липні 1918. На з'їзді відкинули ідею С. про утворення самостійної компартії. Новостворена КП(б)У (залишено назву, запропоновану С. у Таганрозі) стала складовою частиною РКП(б) і одержала прав не більше, ніж будь-яка обласна партійна організація. До

складу ЦК КП(б)У був включений тільки в грудні 1918. Після подій, пов'язаних із створенням КП(б)У, московський центр перестав довіряти С. У 1919-20 він очолював другорядні наркомати державного контролю і робітничо-селянської інспекції в урядах Х.Раковського, у 1921 працював наркомом внутрішніх справ, у 1922-27 - наркомом юстиції і генеральним прокурором (з 1925). У 1927-33 керував роботою народного комісаріату освіти, якому підлягали, разом з навчальними закладами, Академія наук і майже всі культурні установи. Діяльність С. на цій посаді позитивно вплинула на темпи розвитку національної культури. С. активно сприяв проведенню українізації середньої і вищої школи, підготовці національних кадрів учителів і викладачів, надавав широку підтримку становленню газетно-журнальної та книговидавничої справи українською мовою, організував масштабну допомогу в українізації освіти у місцях компактного проживання українців поза межами України (передусім на Кубані і в Казахстані). Завдяки енергії С. у Росії було організовано бл. 500 українських шкіл і два вузи. У вересні 1928 С. затвердив новий український правопис (робота над ним тривала понад три роки), нормативи якого максимально наближалися до специфіки української мови. Під керівництвом С. здійснювалася велика робота з вироблення української наукової термінології. С. вважав себе спеціалістом, передусім, у галузі національного питання; його теоретичні постулати базувалися на марксизмі-ленінізмі, але він першим ставив практичні питання національного відродження.

Наукова і публіцистична спадщина С. налічує понад 810 назв, брошур, збірників. Плідна діяльність С. на освітянській ниві перервалася в лютому 1933, коли сталінський режим розпочав здійснювати широкий наступ на українську національну інтелігенцію. Формально відставка С. була оформлена як рутинне переміщення по шаблях компартійно-радянського апарату. С. був призначений заступником голови Раднаркому УСРР і головою Держплану УСРР. Фактично відразу ж у партійній пресі розгорнулася кампанія цькування усіх починань колишнього наркома освіти.

У червні 1933 сталінський намісник в Україні *П.Постишев* запропонував С. виступити з розгорнутою самокритикою своїх націоналістичних помилок, однак усі варіанти заяви, написані С., визнавалися незадовільними. За пропозицією Постишева його вивели зі складу політбюро ЦК КП(б)У. С., який одним із перших відверто протестував проти деформації соціалізму й утвердження авторитарного режиму Й.Сталіна, був звинувачений у створенні групи націонал-ухильників, котрі начебто звили в Україні кубло розгалуженої контрреволюційної організації. Розуміючи безвихідь, в яку потрапив, С. 7.7.1933 застрелився. Фанатична віра у комуністичні ідеали і відданість ідеям українства та несумісність цих двох якостей спричинили особисту трагедію С. Йому довелося на власні очі побачити голодомор у селах і початок "розстріляного відродження".

С. Кульчицький (Київ).

СКРИПНИК СТЕПАН (церковне ім'я -Мстислав; 10.4.1898 - 11.6.1993) - Глава *Української православної автокефальної церкви*, патріарх Київський і всієї України. Н. у Полтаві. Племінник *С.Петлюри*. Закінчив Першу класичну гімназію у Полтаві, брав участь в нелегальних гуртках української молоді. У роки Першої світової війни 1914-18 навчався у козацькій офіцерській школі в Оренбурзі. С. брав участь в українських визвольних змаганнях 1917-21. У 1917 поранений, після одужання призначений дипломатичним кур'єром, а згодом - старшиною для особливих доручень Головного Отамана С.Петлюри. На поч. 1920 років перебував у таборі для інтернованих у Каліші (Польща). Згодом працював у кооперативних установах Галичини і Волині. У 1930 роках належав до провідних членів Волинського українського об'єднання, навчався в Школ! політичних наук у Варшаві. В 1930 обраний послом польського сейму, захищав національні права українців у Польщі. Брав участь у церковному та громадському житті Волині й *Холмщини*. У 1930 роках С. представляв мирян у єпархіальних радах, був членом Митрополичої ради на чолі з митрополитом Діонісієм, ініціатором і головою товариства "Українська школа" у Рівному. У 1940 С. обрано заступником голови Холмської єпархіальної ради, очолюваної митрополитом Іларіоном. У квітні 1942 прийняв сан священника, згодом - чернецтво, у травні 1942 висвячений на єпископа Переяславського УАПЦ. Під час радянсько-німецької війни 1941—45 перебував на українських землях, заарештований гітлерівцями і на півроку ув'язнений у тюрмах Чернігова і Прилук. З 1944 жив у Варшаві, згодом переїхав до Словаччини, пізніше - до Німеччини. Очолював православні єпархії в Гессені і Вюртенберзі. Восени 1947 С. виїхав до Канади і був обраний Первоієрархом Української греко-православної церкви як єпископ Вінніпезький і всієї Канади. У 1949 став на чолі УПЦ в Америці і почав добиватися об'єднання з єпархією архієпископа І.Теодоровича, чого домогся у 1949 на соборі в Нью-Йорку. Владика Іоана було обрано митрополитом УПЦ у США, а С. - заступником митрополита і головою Консисторії. Збудував постійні приміщення Консисторії у Саут Баунд Бруку (штат Нью-Джерсі), заснував друкарню і бібліотеку, духовну семінарію Святої Софії. Заходами С. розпочато видання журналу "Українське православне слово". З 1965 (в ін. 1969) після смерті митрополита Никанора очолив УАПЦ у США та діаспорі в Європі та Австралії. У жовтні 1965 стараннями С. відкрито церкву-пам'ятник мученикам за свободу України, створено музей. В листопаді 1963 і 1971 зустрічався з Константинопольським патріархом, ознайомив його з становищем в УПЦ, ставив питання визнання і повернення УПЦ прав, якими вона користувалась до 1686. 5.6.1990 обраний першим патріархом Київським і всієї України УАПЦ. Помер в канадському містечку Грісбі. Похований у Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі, США).

СКУФАС НІКОЛАОС[1779-31.7.(12.8.) 1818]-діяч грецького національно-визвольного руху. Н. у Комботі (Епір). Освіту отримав в Арті. Займався торгівлею. Переслідування турецької влади змусило його на початку 1813 переселитися до Одеси, де відкрив велику торговельну установу. В Одесі у 1814 разом з Е.Ксан-тосом і А.Цакаловим заснував таємне товариство "Філікі етерія" ("Товариство друзів"), що боролось за визволення Греції від турецького гноблення. З кін. 1814 С. вербував до товариства членів у Москві, а з1816-в Одесі. У 1818 переїхав до Стамбула, куди було перенесено центр товариства. В останні роки життя відіграв велику роль в організації вербування членів товариства в Греції, для чого створив нову ланку в структурі товариства, т. зв. "апостоли". Помер у Стамбулі.

О. Бачинська (Одеса).

СЛАБЧЕНКО МИХАЙЛО ЄЛИСЕЙОВИЧ (9.7.1882 - 27.11.1952) - відомий український історик, академік ВУАН (з 1929). Н. в Нерубайських Хуторах поблизу Одеси у родині каменяра. Екстерном склав іспити за курс гімназії. У 1910 закінчив історико-філологічний та юридичний ф-ти Новоросійського (Одеського) ун-ту. Після завершення навчання залишений на кафедрі для підготовки до професорського звання. Брав активну участь в українському національному русі, з 1903 -член *Революційної української партії* та в 1906-18- *Української соціал-демократичної робітничої партії*. У 1911 С. був у науковому відрядженні у Німеччині. У 1912-13 служив в армії. У роки Першої світової війни 1914-18 перебував на фронті, після поранення демобілізований. У 1918 навчався у Військово-юридичній академії в Петербурзі. В 1918 деякий час викладав у державних українських ун-тах у Києві та Кам'янці-Подільському, з 1919- доцент Одеського ун-ту. Після демобілізації повернувся в Одесу, де розгорнув активну наукову і культурно-просвітницьку діяльність. З 1920 і до свого арешту в 1930 обіймав посаду професора кафедри історії України в Одеському ун-ті та створеному на його основі Інституті народної освіти. Активно займався науковою і культурно-просвітницькою діяльністю. З 1926 очолював Одеську науково-дослідну секцію історії України, був членом і головою Товариства краєзнавства, членом Одеського наукового товариства при ВУАН. Підтримував тісні наукові контакти з *М.Грушевським*, *М.Василенком*, *Ч.Полонською-Василенко*, *Д.Багалієм*, *О.Оглоблиним* та ін. На

поч. липня 1929 С. за рекомендацією Д.Багалія обрано дійсним членом ВУАН. У 1930 С. заарештовано, притягнуто до інспірованого ДПУ процесу Спілки визволення України і засуджено до 6 років ув'язнення. Деякий час утримувався у Ярославському політизоляторі, згодом був засланий на Соловки. Після закінчення строку ув'язнення знову засуджений на 10 років позбавлення волі. Помер у 1952. Реабілітований у 1989. У 1990 загальні збори АН України поновили С. у складі дійсних членів академії.

Першою великою науковою працею С. була монографія “Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк” (1909). У 1918 вийшла монографія С. “Центральные учреждения Украины 17-18 веков”, а наступного року – “Судівництво на Україні 17-18 ст.”, які стали однією з перших спроб проаналізувати історичні події з позицій державницького напрямку української історіографії. У 1923 вчений розпочав видання фундаментальної праці “Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни”. Одним з кращих у доробку С. стали праці з історії українського права і внутрішнього устрою Запорозжя та Гетьманщини 17-18 ст.: “Соціально-правова організація Січі Запорозької” (1926) та “Паланкова організація Запорозьких вольностей” (1929). С. – автор численних підручників, статей, заміток та рецензій. Як історик Запорозжя, С. відійшов від попередніх ідеалістично-романтичних схем, намагався визначити місце Запорозької Січі та Гетьманської держави в загальному контексті історії української державності. У цьому плані С. можна розглядати як одного з фундаторів української політології та державницького напрямку в національній історіографії. С. був засновником одеського осередку історичної науки, з якого вийшли такі відомі дослідники, як І.Бровер, О.Варнеке, С.Ковбасюк, О.Погребинський, Н.Рубінштейн, Т.Слабченко та ін.

К. Кондратюк (Львів).

СЛАВЕК ВАЛЕРИ (1879 - 1939) - польський політичний та державний діяч, полковник. З 1900 - член Польської партії соціалістичної (ППС), керівник її бойової організації, один з найближчих співробітників *Ю.Пілсудського*. Під час Першої світової війни 1914-18 служив у легіонах, що воювали на боці Центральних держав, член Польської військової організації (ПОВ). У 1918-23 - офіцер для спеціальних доручень при шефові держави Ю.Пілсудському. У 1924-36 - голова Союзу польських легіоністів (ЗЛП). У 1928-36 - організатор і голова провідної політичної організації режиму “Санації” - Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББВР). Після травневого перевороту (1926) входив до складу кількох урядів. У 1930-31 і 1935 - прем'єр-міністр Польщі. Прихильник політичного розв'язання українського питання в Польщі. Під час загострення польсько-українських відносин наприкін. 1920 - поч. 1930 років виступав за їхнє врегулювання шляхом укладення акту польсько-української згоди (див. “Пацифікація”).

М. Швагуляк (Львів).

СЛАВИНСЬКИЙ (Славінський) МАКСИМ АНТОНОВИЧ [літ. псевд. - М.Головатий, Славинський, М.Ставинський; 12(24). 8.1868-23.11.1945] - український громадсько-політичний діяч, поет, дипломат, публіцист. Н. у с. Ставищі на Київщині в селянській родині. Після закінчення юридичного ф-ту Київського ун-ту (1895) жив у Катеринославі, де редагував газету “Придніпровський край”. У 1898 переїхав до Петербурга, був співредактором газет “Северный курьер”, “Свобода и право”, “Свободная мысль”, секретарем журналу “Вестник Европы”. У 1906 - редактор друкованого органу Української парламентарної громади І Державної Думи - “Украинский вестник”. У 1914-16 був видавцем і технічним редактором першого довідника з українознавства “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, що вийшов у 2 томах у Петрограді. У березні 1917 С. виступив співзасновником Української національної ради в Петрограді, член її виконавчого комітету. Представник Української Центральної Ради при Тимчасовому уряді. Обирався головою комісії з вироблення проекту перетворення Російської імперії у федерацію. У вересні 1917 представляв Тимчасовий уряд на З'їзді народів Росії в Києві. У 1918 повернувся в Україну, належав до *Української партії соціалістів-федералістів*. З травня 1918- член ради Міністерства закордонних справ *Української держави*, тимчасовий представник Української держави на Дону. 24.10-14.11. 1918-міністр праці в другому уряді *Ф.Лизогуба*. У 1919 очолював дипломатичну місію *Української Народної Республіки* у Празі. Залишившись в еміграції в Чехословаччині, з 1923 читав лекції з історії західноєвропейської літератури в *Українському педагогічному інституті ім. М.Драгоманова*, працював на посаді професора новітньої історії в *Українській господарській академії* в Подєбрадах. Продовжував партійну діяльність, співпрацював з екзильним урядом УНР. У кін. 1925 після конфлікту в середовищі соціалістів-федералістів втратив провідні позиції у партії. У 1945 заарештований радянськими спецслужбами у Празі. Помер у в'язниці в Києві. С. - автор ліричних поезій, перекладів творів Г.Гейне, Й.-В.Гете, популярного курсу лекцій з історії України.

О. Павлишин (Львів).

СЛАВІЯ (ас-Славія) - ранньосередньовічне державне утворення у східних слов'ян, яке поряд з Куявією і Артанією існувало напередодні утворення Київської Русі. Згадується у творах арабських авторів 9-10 ст. (аль-Істахрі, Ібн-Хаукаль, Джайгані та ін.). Більшість істориків вважають, що С. існувала на території ільменських слов'ян, а її центр - місто Славу (Салау) ототожнюють із Новгородом. Підтримувала торговельні зв'язки з мусульманським Сходом. У деяких ранньосередньовічних джерелах С. ототожнюють з Польщею, а також державними утвореннями полабських і балтійських слов'ян.

О. Щодра (Львів).

СЛАВОЙ-СКЛАДКОВСЬКИЙ ФЕЛІЦІАН (1885 -1962) - польський політичний та державний діяч, генерал

дивізії. З 1905 - учасник соціалістичного руху, член ППС та ППС-Фракція революційна. Під час Першої світової війни служив у польських легіонах, що воювали на боці Центральних держав. З осені 1918- у польському війську, офіцер санітарної служби, з 1924 - шеф санітарного департаменту Міністерства військових справ. Після травневого перевороту (1926) перебував на керівних посадах у державній адміністрації. У 1926-29 та у 1930-31 - міністр внутрішніх справ. Був одним із головних організаторів широкомасштабної репресивної акції проти українців Галичини восени 1930 (див. "Пацифікація"). З травня 1936 до вересня 1939 - прем'єр-міністр та міністр внутрішніх справ Польщі. Один з авторів програми "зміцнення польського характеру краю" (1939), що полягала у колонізації суспільно-економічного і культурного життя на українських землях та посиленні боротьби з українським національним рухом. Рішучий противник політичного врегулювання українського питання в Польщі, зокрема, надання західноукраїнським землям автономного статусу.

М. Швагуляк (Львів).

СЛАСТІОН (Сластьон) **ОПАНАС ГЕОРГІЙОВИЧ** [2(14). 1.1855 - 24.9.1933] - український художник, архітектор, мистецтвознавець і етнограф. Н. у м. Бердянську (тепер Запорізька обл.). Перші уроки малярства отримав у свого батька-іконописця. У 1874-82 навчався у Петербурзькій АМ (у І.Крамського і П.Чистякова). У 1883-86 створив серію ілюстрацій до "Гайдамаків" Т.Шевченка (перевидані у Києві в 1969), а згодом до поем "Гамалія" (1888 і 1897), "Катерина" (1905 і 1925), "Наймичка", "Сліпий" та низки поезій. У серед. 1890 років працював над літографіями до альбому "Старовина українська і запорозька" (не збереглися). У 1887-1900 С. служив у військовому міністерстві. У Петербурзі збирав відомості про життя Т.Шевченка та матеріали про запорозьке козацтво. У 1897-1900 очолював Український клуб у Петербурзі. У 1900-28 викладав у Миргородській худ.-пром. школі. Як живописець відомий полотнами "Маруся" (1878), "Цегельний завод" (кін. 1880 років), "Проводи на Січ" (1898), "На жнивях" (1899), "Миргород" (1901), "Вечір. Село" (1904), "Весна" (1904), "Зима на Чернігівщині" та ін. С. досліджував народну художню творчість, мандруючи по Україні, робив замальовки пам'яток української старовини, деталей архітектурних споруд тощо. Глибоко вивчав українське кобзарське мистецтво, записував на фонограму спів і гру кобзарів. Протягом 1875-1928 створив галерею портретів кобзарів. У 1920 організував Миргородський краєзнавчий музей, а в 1928-першу селянську капелу бандуристів. Був одним із засновників українського архітектурного стилю. У 1910-24 спроектував низку будинків земських шкіл, кредитово-кооперативних товариств, зокрема Миргородської водолікарні (1912-16), школи у містах Кременчуці (1922), Лохвиці (1924) Полтавської обл.

Автор статей з українського народного мистецтва і кустарних промислів, які публікував під псевдонімами "Гончар" та "Опішнянський гончар" у журналах "Киевская старина", "Рідний край", газеті "Рада". Залишив спогади про художника П.Мартиновича (1931).

СЛИВИНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ (1886-1956)-український військовий діяч. Н. на Полтавщині. Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, Миколаївське інженерне училище (1906), Миколаївську академію Генерального штабу (1914). У роки Першої світової війни 1914-18 перебував на Румунському фронті, старший ад'ютант штабу 3-ї кінної дивізії (1915), штабу 39-го армійського корпусу (1916), штаб-офіцер штабу головнокомандувача Румунського фронту (1917), підполковник. Нагороджений кількома орденами, Золотою Георгіївською зброєю. Після утворення Української Центральної Ради брав безпосередню участь в українізації російських частин фронту. Делегат I і II Всеукраїнських військових з'їздів. У червні 1917 увійшов до складу *Українського генерального військового комітету*. У листопаді 1917 був призначений заступником начальника, у березні 1918- начальником Генерального військового штабу. Провів реорганізацію Генштабу, розгорнув діяльність з формування регулярної української армії. Після гетьманського перевороту залишився начальником Генштабу, продовжував реалізацію планів, залучив до роботи досвідчених генералів *М.Юнаківа, С.Дельвіга, В.Сальського, В.Петріва, М.Какуріна* та ін. Під керівництвом С. розроблено проект закону про загальний військовий обов'язок, опрацьовано план розгортання Збройних сил Української Держави. За *Директорії УНР* склав повноваження. В 1919 емігрував у Польщу, потім - у Німеччину. Після закінчення Другої світової війни 1939-45 виїхав у Канаду, де помер у 1956.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СЛІПИЙ ЙОСИФ (Сліпий-Коберницький-Дичковський; 17.8.1892-7.9.1984)-визначний український церковний діяч, патріарх Української греко-католицької церкви, кардинал (з 1965). Н. у с. Заздрості Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. Закінчив Тернопільську українську гімназію. У 1911 вступив до Львівської духовної семінарії та студіював у Львівському ун-ті. Восени 1912 митрополит *А.Шептицький* направив С. на навчання до Інсбрукського ун-ту (Австрія). У 1918 захистив докторську дисертацію з теології "Навчання візантійського патріарха Фотія про Пресвяту Трійцю". 30.9.1917 митрополит *А.Шептицький* висвятив С. у сан священника. У 1920-х роках продовжував богословську освіту у римських ун-тах Грегоріанум, Анжелікум та в Орієнтальному інституті. У 1924 в ун-ті Грегоріанум здобув ступінь "магістер агрегатусе" з догматики. Володів грецькою, латинською, італійською, німецькою, англійською та французькою мовами. Після повернення на батьківщину С.Й. викладав богослов'я (догматики) у Львівській греко-католицькій духовній семінарії, редагував науково-богословський кварталник "Богословія", став одним з організаторів і був довголітнім головою Богословського наукового товариства (засн. 1922). З 1926 - ректор Львівської духовної семінарії, яку реорганізував у 1928 в *Греко-католицьку богословську академію*. С.Й. був редактором та керівником

цілого ряду видань, серед яких: "Видання Богословії", "Праці Богословського наукового товариства", "Праці Греко-католицької богословської академії", "Аскетична бібліотека Греко-католицької духовної семінарії", "Дзвони", "Нива", "Мета". Брав участь у наукових з'їздах, конференціях та з'їздах (у Велеграді, Празі, Пінську та ін.). Цікавився українським мистецтвом, створив музей церковних мистецтв при Богословській академії. У 1930 обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка. З 1926 С.Й. - член-куратор Українського національного музею у Львові, аз 1931- заступник голови Українського католицького союзу. У 1935 митрополит А.Шептицький призначив його соборним крилшанином Архікатедраального собору св. Юра та архідияконом Львівської митрополічної капітули. У 1936 організував унійний з'їзд у Львові. Здійснив ряд подорожей країнами Західної Європи та паломництво до Святої Землі.

Після початку Другої світової війни 1939-45 і встановлення радянської влади у Галичині митрополит А.Шептицький, враховуючи свій вік, стан здоров'я та наростання антицерковних репресій, призначив С. своїм коад'ютором (помічником з правом наступництва). 25.11.1939 С. був іменований архієпископом Серрейським (висвячений таємно 21.12.1939). Після смерті митрополита А.Шептицького 1.11.1944 С. став митрополитом галицьким, архієпископом львівським та єпископом кам'янець-подільським. Однак уже 11.4.1945 він разом з усіма іншими єпископами Української греко-католицької церкви, що перебували у Галичині, був заарештований. Тривалий час доля митрополита була невідомою, і лише в березні 1946 оголошено, що митрополит С. звинувачений у "ворожій діяльності проти УРСР, співпраці з німецько-фашистськими окупантами" і засуджений військовим судом у Києві до 8 років ув'язнення. До значних термінів ув'язнення засуджені й ін. єпископи: Н.Будка та І.Лятишевський -до 8 років, Н.Чарнецький-до 5 років, Г.Хомишин -до 10 років. У березні 1946 відбувся т. зв. Львівський собор, який проголосив ліквідацію Греко-католицької церкви та "возз'єднання" з Московським патріархом (див. *Львівський собор 1946*). Незважаючи на неодноразові пропозиції про перехід на православ'я і обіцянки повернення на львівський митрополічний престол, С. залишився вірний єдності з Апостольською столицею, що стало причиною нових судових процесів над митрополитом (1953, 1957, 1962). Перебуваючи у мордовських та сибірських таборах (всього 18 років), С. намагався підтримувати зв'язки з духовенством та вірними церкви в підпіллі і в міру можливостей виконувати свої архіпастирські обов'язки.

У 1963 завдяки виступам на захист С. Папи Римського Іоана ХХІІІ, Президента США Дж.Кеннеді та ін. відомих політичних і громадських діячів країн світу митрополита звільнено з ув'язнення і вислано за межі СРСР. 9.2.1963 прибув до Рима. 23.12.1963 Апостольська столиця визнала, що галицький митрополит - глава Української греко-католицької церкви має статус Верховного Архієпископа. У грудні 1963 призначений членом Конгрегації Східних Церков, а 25.1.1965 Папа Римський Павло VI надав йому титул кардинала католицької церкви.

Перебуваючи в Римі, С. багато уваги приділяв питанням поліпшення організаційної структури УГКЦ, відновленню її самоуправного устрою. Митрополит взяв участь у Другому ватиканському соборі і в своєму виступі на ньому 11.10.1963 запропонував утворити помісну Українську католицьку церкву на чолі з патріархом. Синод УГКЦ 1969 ухвалив патріархальний устрій церкви, і восени 1975 С. коронувався титулом Патріарха. У березні 1980 Папа Римський Іоан Павло II був присутнім на засіданнях синоду, а наступний синод (січень-лютий 1983) затвердив Статут синоду УГКЦ. Важливе місце в діяльності С. займали відвідини та візитації українських громад у діаспорі (США, Канада, Австралія та ін.), метою яких було пожвавлення її культурного та церковного життя. С. - активний учасник міжнародних євхаристійних конгресів у Бомбеї, Боготі та Мельбурні. Дбав про підвищення освітнього рівня духовенства та вірних УГКЦ. У 1963 заснував у Римі Український католицький університет, філії якого згодом утворилися у Вашингтоні (США), Лондоні (Велика Британія), Чикаго (США), Філадельфії (США). Відновив діяльність Українського богословського наукового товариства (1960) та налагодив видання його друкованого органу - "Богословія" (з 1963), згодом - журналів "Дзвони" (з 1976) та "Нива". У 1964 започаткував видання "Благовісника Верховного Архієпископа візантійсько-українського обряду". Збудував у Римі собор св.Софії (посвячений у 1969). З його ініціативи придбано і відновлено парахальний храм Жировицької Божої Матері, при якому заснував музей та лічницю. Значної уваги надавав відновленню чернечого життя. Заснував монастир о. Студитів у Кастель-Гондольфо біля Рима. Підтримував діяльність *Українського вільного університету* у Мюнхені (Німеччина).

С. - відомий вчений-богослов, автор творів з догматичної теології про походження Святого Духа, про Пресвяту Трійцю, Святі Таїнства. Багато його праць присвячено висвітленню питань історії Церкви, *Берестейської унії 1596*. У 1961 -84 опубліковано 13 томів праць С. За наукову роботу Патріарх С. обраний почесним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка (1964), дійсним членом Тіберійської академії в Римі (1965), членом Папської академії св.Томи (1981). Почесний доктор Українського вільного університету та ряду ун-тів США і Канади. Помер С. 7.9.1984 у Римі, похований у соборі св. Софії. Згідно із заповітом Патріарха Іосифа, його тіло 28.8.1992 перевезено в Україну і перепоховано у соборі св.Юра у Львові.

Р. Шуст (Львів).

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА (Слобожанщина) -історично-географічна область у північно-східній частині України. Займала територію Харківської, Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також південно-східну частину Воронежської, південь Курської та більшість Білгородської областей РФ. Територія С.У. була заселена людьми ще в добу раннього палеоліту (стоянка біля с. Яремівки Ізюмського р-ну Харківської обл.). Кам'яні знаряддя пізнього палеоліту виявлено в Богодухівському, Балаклійському та Ізюмському р-нах.

Знайдено також поселення часів неоліту та бронзового віку, досліджувалися пам'ятки скіфів, черняхівської культури, поселення сіверян 8-9 ст. З кін. 9 ст. територія С.У. увійшла до складу Київської держави; з 11 ст. належала до Чернігівського, пізніше -Переяславського та Новгород-Сіверського князівств. Монголо-татарська навала, а згодом татарські напади на кілька століть перетворили освоєні землі в безлюдне Дике поле. Протягом 15 - першої пол. 16 ст. ця територія знову почала заселятися українськими селянами і козаками з Лівобережної та Правобережної України. У серед. 16 ст. територія Слобожанщини потрапила під владу Московського царства. Основну масу переселенців становили козаки, селяни, духовенство, які тікали від польської шляхти. Поселення, що засновувалися українськими переселенцями, називалися слободами (звідси назва "Слобідська Україна"). В 1638 в Чугуєві оселилося бл. 1 тис. учасників націо-нально-визвольного повстання на чолі з гетьманом *Я.Острянином*. У 1652 переселенці з Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з полковником І.Дзиковським (І.Зіньковський) заснували Острогозьк та створили перший і найбільший у С.У. Острогозький (Рибинський) полк. Цього ж року переселенці з м. Ставище Білоцерківського полку на чолі з Г.Кіндратовичем (Г.Кондратьєв), заснувавши Суми, створили Сумський полк. У 1654 переселенці з Правобережної та Лівобережної України сформували Охтирський полк та, заснувавши Харків, почали формувати Харківський полк. На основі Балаклійського та частини Харківського полків у 1685 створено Ізюмський полк. Використовуючи українських переселенців для економічного освоєння краю та охорони південних кордонів царства від кримських і ногайських татар, московський уряд звільнив їх від сплати податків, дозволяв вільно займатися промислами, курити і продавати горілку. Переселенці безоплатно володіли певною кількістю вільної землі (право займанщини), за ними зберігалися козацькі привілеї і самоврядування. Всі 5 слобідських полків поділялися на сотні, яких у 1734 було 98. Полковник і полкова старшина - обозний, суддя, осавул, хорунжий, 2 писарі - становили полкове управління. Сотенне управління здійснювали сотник, отаман, осавул, хорунжий і писар. Адміністративними, судовими, військовими, фінансовими справами в полках керували полковники, в сотнях - сотники. Козацька старшина обиралася на козацьких радах. У Слобожанщині виникають монастирі - Святогорський, Дивногорський, Шатрищегорський, Охтирський, Троїцький, Краснокутський, Козацький, Зміївський, Курязький, Миколаївський та Острогозький жіночий. За сприяння братства розвивається освіта. В 1732 в чотирьох полках С. діяли 124 школи. У *Харківському колегіумі* навчалось бл. 500 учнів. У Слобожанщині жив і творив *Г.Сковорода*. Засновані в др. пол. 17 ст. як фортеці Харків, Суми, Охтирка, Острогозьк перетворилися у 18 ст. у торгово-ремісничі центри. Тут виникли Охтирська тютюнова, Глушківська суконна та ін. мануфактури. В Харкові та Сумах діяли великі ярмарки. У 1731-33 для захисту кордонів Російської імперії від турецько-татарських нападів зусиллями козаків лівобережних і слобідських полків та посполитих селян було споруджено систему укріплень - Українську лінію.

Царська адміністрація з самого початку створення слобідських полків намагалася втручатися у їхні внутрішні справи і обмежувати автономію. У сер. 17 ст. слобідські полки підпорядковано Розрядному приказові, а з 1688 - Великоросійському відділу Посольського приказу. З 1718 Охтирський, Харківський полки підпорядковуються київському, а Ізюмський і Острогозький - воронезькому військовому губернаторові. З 1726 козацькі полки С.У. передано у відання Військової колегії, в кожному полку створювалась регулярна рота. В 1732 указом цариці *Анни Іоанівни* козацькі полки перетворено в армійські, полковників названо прем'єр-майорами, ліквідовано право займанщини, запроваджено подушний податок, заборонено вільний вихід з С.У. Імператриця *Єлизавета Петрівна* в 1743, скасувавши указ 1732, відновила автономію С.У, однак зобов'язувала утримувати там 4 армійські полки. У 1749 козакам заборонено не лише покидати С.У, а й залишати свої полки. Маніфестом Катерини // 28.7(8.8.). 1765 слобідські козацькі полки були ліквідовані, а замість них створювались Харківський уланський, Сумський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський гусарські полки. Козаків позбавлено давніх привілеїв і перетворено на військових обивателів, змушених платити подушний податок (див. *Подушне*). Козацька старшина могла вийти у відставку або, вступивши у регулярні полки, змінити свої чини на армійські. Полковники, що особливо відзначилися в битвах, отримували звання полковника, обозні - прем'єр-майора, судді - секунд-майора, осавули, хорунжі і сотники - поручника; козацькі старшини, що не брали участі в бойових діях, отримували звання чином нижче.

На території С.У. в 1765 була створена Слобідсько-Українська губернія з адміністративним центром у Харкові, до складу якої увійшли Ізюмська, Охтирська, Острогозька, Харківська та Сумська провінції. Згідно з переписом у 1773, у Слобідсько-Українській губернії проживало понад 660 тис. чол., в т.ч. 390 тис. військових обивателів, 226 тис. державних і поміщицьких селян. У 1783 підпомічники прирівняні до державних селян. У 1780 С.-У.г. була ліквідована і, за винятком Острогозької провінції, увійшла до складу Харківського намісництва. В 1796 замість Харківського намісництва створено Слобідсько-Українську губернію, до якої включено також Куп'янський повіт Воронезького намісництва. У 1835 С.-У.г. перейменовано на Харківську губернію з центром у Харкові. Харківська губернія складалася з 11 повітів: Харківського, Богодучівського, Сумського, Валківського, Старобільського, Вовчанського, Охтирського, Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Лебединського. У Харківській губернії бл. 60% земель перебували у поміщицькій, державній і монастирській власності. Найбільші землевласники-Харитоненки, Кеніги та ін. 36% селянських господарств були безземельними. В 1817 понад 17 тис. державних селян і військових обивателів Харківського, Ізюмського, Зміївського повітів приписано до військових поселень, що стало причиною повстань (див. *Чугуївське повстання 1819, Шебелінське повстання 1829*). Після аграрної реформи 1861 швидкими темпами розвивалися ринкові відносини. У кін. 19 ст. Слобожанщина з виробництва промислової продукції посідала одне з провідних місць в Україні. Тут налічувалось понад 900 промислових підприємств.

Споруджено великі підприємства транспортного машинобудування - Харківський і Луганський паровозобудівні заводи, на яких до 1900 побудували 233 паровози. У 1884 відкрито Катерининську залізницю, що з'єднала Донбас з Криворіжжям. Організовувалися іноземні акціонерні компанії (заводи сільськогосподарських знарядь Гельферік-Саде і Мель-гозе у Харкові та ін.). Якщо до 1870-х років у С.У. провідною галуззю промисловості було цукроваріння, то з 1870-х - металообробна і машинобудівна.

На поч. 19 ст. Слобожанщина стала центром українського національно-культурного відродження. У 1805 у Харкові засновано перший на українських землях у складі Російської імперії університет. За перші 50 років свого існування вищу освіту в університеті здобуло 2800 чол. З 1816 по 1819 у Харкові видавався перший в Україні масовий популярний журнал "Украинский вестник" (заснований Євграфом Філомафитським), який започаткував друкування наукових матеріалів українською мовою. У 1834 в Харкові видано "Малоросійські оповідання" Г.Квітки-Основ'яненка, якого називали "батьком української прози". У Слобожанщині діяв український поетичний гурток "Харківських романтиків" (Амвросій Метлинський, Левко Боровиковський, Олександр Корсун та ін.), видавалися альманахи "Молодик", "Український альманах", "Сніп" та ін., в яких публікувалися твори П.Гулака-Артемівського, Є.Гребінки, М.Костомарова, І.Галки, Я.Щоголева. У Харкові виходили фольклорна збірка І.Срезневського "Запорожская старина" (1833-38) і була опублікована стаття І.Срезневського "Взгляд на памятники украинской народной словесности" - перший друкований публічний виступ на захист української мови. Розвідками з української історії та історії українського письменства розпочав свою наукову діяльність у Харкові М.Костомаров. У 1810-40-х роках з'явилися перші праці з історії С.У, зокрема, І.Квітки "Записки о слободских полках с начала их поселения до 1766 г." (1812); Г.Квітки-Основ'яненка - "Історико-статистичний опис Слобожанщини", "О слободских полках", "Украинцы", "История театра в Харькове"; І.Срезневського - "Историческое изображение гражданского устройства Слободской Украины". Церковну історію С. досліджував архієпископ харківський *Філарет*. У др. пол. 19 ст. науковими дослідженнями в галузі українського мовознавства та етнографії займався професор Харківського ун-ту *О.Потебня* та його учень *М.Сумцов*, працювали видатні історики *Д.Багалій*, Петро та Олександра Єфименки.

З другої пол. 1850 років у Слобожанщині розпочалося активне політичне життя. У 1856 група студентів Харківського ун-ту на чолі з Я.Бекманом, М.Муравським, П.Єфименком і П.Завадським організували таємне політичне товариство (див. *Харківсько-київське таємне товариство*). Члени товариства в журналах "Свободное слово" і "Гласность" піддавали критиці самодержавний устрій, вимагали звільнення селян із кріпацтва, створили кілька недільних шкіл, у яких вивчалися твори Т.Шевченка. Товариство було розгромлене в 1860. У серед. 1860 років у найбільших містах С.У активно діяли громади, які займалися національно-культурним просвітництвом. Влітку 1891 харківські студенти І.Липа, Михайло Базькевич та студенти Київського ун-ту Віталій Боровик, *М.Міхновський* створили таємну організацію *Братство тарасівців*. У 1897 у Харкові виникла таємна Українська студентська громада, членами якої були *Д.Антонович*, М.Русов, *О.Коваленко* та ін. Подібні студентські громади діяли в Києві, Полтаві, але за чисельністю (100 членів) харківська була найбільшою.

У січні 1900 на зборах студентських громад Харкова створено першу в Підросійській Україні політичну партію - *Революційну українську партію*. На поч. 1880-х років у Харкові діяв військовий гурток "Народної волі", а на поч. 1890 років виникли перші марксистські гуртки. У 1898 створено харківський комітет РСДРП. На поч. 20 ст. відбулися селянські заворушення у Богодухівському та Валківському повітах (Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902). У період революції 1905-07 у С.У. відбувся ряд політичних страйків і збройних виступів робітників (Люботинське повстання 1905, Харківське повстання 1906), селянських заворушень у Сумському, Охтирському, Харківському, Зміївському повітах.

Після *Лютневої революції 1917* розпочалося нове піднесення національного руху на Слобожанщині. 29.4.1917 у Харкові відбувся губернський український з'їзд. З'їзд створив Українську губернську раду (гол. - Рубас), яка однією з перших визнала Українську Центральну Раду як законний представницький орган українського народу. В 1917 відбулися українські з'їзди в Острогоську, Валуйках та ін. містах. У Харкові українська молодь створила організацію під назвою "Українська національна сотня". Культурно-просвітню працю на слобідських землях вели осередки товариств "Рідної школи" та "*Просвіти*". Серед провідних діячів українського руху в С.У. у цей період були Д.Багалій, М.Сумцов, С.Тимошенко, М.Ничипоренко, Є.Сердюк, Д.Ткаченко, Г.Хоткевич та ін. Вже на поч. грудня 1917 на землі Слобожанщини вторглися більшовицькі війська під командуванням *В.Антонова-Овсієнка*. У грудні 1917 бої між частинами Української Центральної Ради та більшовицькими військами Раднаркму відбувалися у Сумах, П'ятихатках, Куп'янську, Вовчанську. 9-10.12. українські війська у Харкові були розбиті, влада перейшла до рук більшовиків. 11-12(24-25). 12.1917 у Харкові на першому Всеукраїнському з'їзді рад було проголошено утворення радянської "УНР", Центрального виконавчого комітету (гол. -Є.Медведєв) та першого більшовицького уряду в Україні - *Народного Секретаріату*. У січні 1918 за вказівкою В.Леніна створено маріонеткову *Донецько-Криворізьку Радянську Республіку* з центром у Харкові. У грудні 1919 у Слобожанщині було остаточно встановлено більшовицьку владу. У 1925 Харківську губернію було ліквідовано. У 1918, 1920, 1922, 1924-25 уряд УСРР неодноразово ставив питання про розмежування з РСФРР території Воронежчини і Курщини. У 1927 ЦК КП(б)У просить передати Україні ті слобідські території, де українці становили більшість і жили компактно. З такими ж проханнями зверталися у Москву збори багатьох повітів Слобожанщини. Згідно з переписом 1926, на землях Слобожанщини, розміщених у РСФРР, чисельність українців на суцільно-українських землях

становила 64,2% від усіх жителів, на змішаних (українсько-російських) територіях- 14,1%. Після проголошення незалежності України національно-культурне життя українців на землях Слобожанщини, що входять до складу Росії, поступово відроджується. Відкриваються недільні українські школи, працює Товариство української мови, налагоджено контакти з українським посольством у Москві, громадськими і культурно-освітніми організаціями в Україні.

В. Більовський (Харків)

СЛОБОДИЩЕНСЬКИЙ ТРАКТАТ 1660 (Чуднівський трактат) - договір, укладений 17(27). 10.1660 гетьманом України *Ю.Хмельницьким* з Польщею у містечку Слободищі біля м. Чуднова (тепер Бердичівського р-ну Житомирської обл.). Провідну роль у виробленні умов договору з української сторони відігравали козацькі старшини *Г.Гуляницький*, *Г.Лісницький*, митрополит *Д.Балабан*; з польської-коронний гетьман *С.Потоцький* і польний гетьман *Ю.Любомирський*. Скасував невідгодні для України *Переяславські статті 1659*. Згідно з умовами договору, Гетьманщина розривала союз з московським царем і відновлювала державний зв'язок України з Річчю Посполитою на основі *Гадяцького договору 1658*. Залишаючи в силі більшість пунктів договору *І.Виговського* з королівським урядом, польська сторона не погодилась на створення Великого князівства Руського, яке входило б на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федеративного державного утворення - *Речі Посполитої*. За умовами С.т. Україна одержувала тільки автономію з гетьманом на чолі; українські війська зобов'язувались брати участь у воєнних діях польської армії проти Московського царства і не нападати на Кримське ханство. Козацька рада у Корсуні схвалила С.т., але лівобережні полки на чолі з *Я.Сомком* і *В.Золотаренком* не погодились з умовами договору і висловились за збереження союзницьких відносин із Москвою, що започаткувало поділ Гетьманської держави на Правобережну і Лівобережну частини.

М. Пасічник (Львів).

“СЛОБОЖАНЩИНА” - суспільно-політична і літературна газета. Видання “С.” було спробою відновити український часопис після заборони “Хлібороба”. 26.3.1906 у Харкові вийшов перший і єдиний номер. Редактором був *М.Міхновський*. Містила матеріали з історичного минулого, національного і політичного життя народу. Виступала за участь українців у роботі Державної Думи. Через антиурядову й виразно самостійницьку спрямованість “С.” після виходу першого номера заборонена цензурою.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

СЛОВАЦЬКИЙ ЮЛІУШ (4.9.1809 -3.4.1849) - великий польський поет. Н. у м. Кременці (тепер Тернопільська обл.) у сім'ї професора ліцею. У 1829 закінчив Віленський ун-т. Учасник *Польського повстання 1830-31*, під час якого виїхав за кордон. Перебував у Швейцарії, Італії, подорожував по країнах Сходу. З 1839 жив у Парижі. У 1848 був

свідком революційних подій у французькій столиці, у Познані та Вроцлаві. Помер у Парижі. У своїх творах відображав ідеї боротьби за демократичну Польщу, дружби і співробітництва народів у боротьбі з монархічною тиранією, звертався до подій визвольної війни українського народу під проводом *Б.Хмельницького* (драма “Ян Казимир”, 1841), *Коліївщини* (драма “Срібний сон Саломеї”, 1843), поема “Беньовський”, (1841-1846), оцінюючи їх у дусі народних традицій, оспівував Кременець, природу Волині, широко використовував український фольклор.

Ф. Стеблій (Львів).

СЛОВАЧЧИНА - держава у Центральній Європі. Утворена 1.1.1993. Пл. 49 тис. кв. км. Населення 5,268 млн. чол. (1991), з них словаків - 4,5 млн. чол., угорців - 0,5 млн. чол., циганів - 0,1 млн. чол., чехів - 0,1 млн. чол., українців - 0,03 млн. чол. (проживають переважно на території Пряшівщини). Столиця -Братіслава. Конституція прийнята 1.9.1992. Вищий законодавчий орган - Національні Збори. Президент країни обирається парламентом (3/5 голосів депутатів).

Поселення людей на території С. відомі з періоду середнього палеоліту (стоянка Ганов-це). У 5 ст. до н. е. її заселили фракійські племена, з 3 ст. до н. е.- кельти. У 3—4 ст. розпочалася слов'янська колонізація території сучасної С. (культура празької кераміки). У другій пол. 6 ст. ця територія частково потрапила у сферу діяльності аварського племінного союзу. У 7 ст. С. входила до складу племінного об'єднання Само, а в 9-10 ст. - Великоморавської держави. Після розпаду Великоморавської держави слов'янські племена, які займали землі сучасної С. (словени, моравляни), поступово потрапили у залежність від угрів (мадьяр). У серед. 11 ст. територія С. була повністю завойована угорцями і включена до складу Угорської держави (знаходилась у її складі до утворення у 1918 Чехословаччини). Згодом ці слов'янські землі стали найрозвинутішою частиною Угорського королівства. У 1241-42 значна частина території С. зазнала нападу монголо-татар.

Наприкін. 12 ст. на території С. посилено розвивалося ремісниче виробництво, яке стало основою для виникнення міст. До кін. 13 ст. їхня кількість сягала бп. 20. У 15 ст. найбільшими з них були Братіслава і Кошіце - до 10 тис. жит., Левоча, Трнава, Банська-Штявниця, Банська-Бистриця, Кремниця - до 5 тис. чол. Найбільші міста об'єднувались у союзи. У 1440 роках виник союз “Пентаполітана” (Кошіце, Левоча, Пряшів, Бардейов і Сабінов). За його зразком у 1487 утворено союз східнослов'янських міст (Гелниця, Смолнік, Рожнява, Спішська-Нова-Весь, Ясов).

З другої чв. 15 ст. у С. поширилися реформаційні ідеї, які особливо проявилися у “Русі братриків” (1445-71). В основі цього руху лежали гуситські ідеї, які проповідували колишні учасники гуситського руху. “Рух братриків” охопив переважно східну частину С., однак набув поширення і на ін. землях. За правління Матвія Корвіна (1458-90) і Ягеллонів (1491-1526) різко погіршилося становище селян, які за законом 1514 були прикріплені до землі. Посилення національного і соціального гноблення спричинило численні селянські виступи, зокрема, участь словацьких селян у повстанні під керівництвом Дожі Д’єрдя. У 1525-26 відбулися виступи гірників Кремниці та Банської-Штявниці. На поч. 16 ст. південна частина С. після битви під Мохачем (1526) потрапила під владу Османської імперії. Решта території С. увійшла до складу монархії Габсбургів. У 17 ст. за сприяння Габсбургів на словацьких землях у складі Туреччини відбулося повстання І.Текея з Кежимара (1678-83). За *Карловицьким конгресом 1698-99* імператор Священної Римської імперії *Рудольф II* приєднав до своїх володінь і ту частину С., що належала Османській імперії. Габсбурги розгорнули боротьбу проти протестантизму в рамках Контрреформації, яка супроводжувалася численними репресіями, призвела до значних етнічних і соціальних змін. Зокрема, якщо наприкін. 17 ст. більшість населення габсбурзької частини Угорщини становили словаки, то з поч. 18 ст.- угорці. Угорські правлячі кола повністю заперечували національні права словаків.

У 18 ст. у зв’язку з проникненням ідей Просвітництва у С. спостерігалось деяке пожвавлення в культурній сфері. Серед словацьких культурно-освітніх діячів того часу помітне місце займав М.Бель (1684-1749), який першим зробив спробу критичного аналізу джерел з історії С., чим сприяв формуванню словацької національної самосвідомості. Культурно-просвітницька діяльність Ш.Піларика (1615-93), Д. Крмана (1663-1740) та багатьох ін. підготувала ґрунт для просвітницького руху в С., ідеї якого на словацькому ґрунті розвинули словацькі просвітники Ю.Рібай, Й.Байза, С.Тешедик, Я.Манін та ін. У працях Ю.Папанека і Я.Грдлічки вперше визначена етнічна територія словаків, що мало важливе значення для наступного розвитку національного руху. Державні реформи кін. 18 ст. в Австрійській імперії, які проводили *Марія-Тереза* і *Йосиф II*, сприяли розвитку індустріальних відносин на словацьких землях. У 1767 імператриця Марія-Тереза видала Земельний акт, який регламентував відносини селян з поміщиками в Угорському королівстві (отже і у С.); згідно з імператорським патентом *Йосифа II* (1785) у С. відмінено кріпосництво. Після скасування кріпосної залежності значно зросла соціальна диференціація селянства. Серед повнонадільних селян (седлаків) виділилася категорія слободників, які не несли ніяких повинностей і зберігали свободу господарської діяльності. Малоземельні і безземельні селяни (желлери), в основному, займалися сезонними роботами та поповнювали ряди ремісників і дрібних торговців. Збільшився прошарок дрібних землевласників - земанів, частина з яких взагалі не мала кріпаків і обробляла свої наділи власною працею. Земани користувалися всіма привілеями угорського дворянства - були звільнені від податків і військових обов’язків, могли брати участь у дворянських виборних органах тощо. Земанство стало одним із джерел формування словацької патріотичної інтелігенції. Реформи кін. 18 ст. торкнулися й інших сторін суспільного життя: у 1777 запроваджена єдина система освіти; утворені нові єпископства - Спішське, Банськобистрицьке, Рожнявське; вперше в обігу появились паперові гроші (словацькою мовою напис на них зроблено у 1849).

Зміни в соціально-економічній сфері та в суспільно-культурному житті словацьких земель створили передумови для національного відродження. Проте цей процес ускладнювався відсутністю загального національно-культурного центру і недостатньою сформованістю словацької національної ідеології. Показово, що на рубежі 18-19 ст. поняття “слов’янин” і “словак” ще не встигли диференціюватися і часто сприймалися у С. як синоніми. Національний рух охопив головним чином духівництво, яке поділялося на католицьке, греко-католицьке і протестантське. Етно-конфесійний поділ гальмував появу єдиної загальнословацької літературної мови. Представники католицизму відстоювали літературну мову, запропоновану А.Бернолаком на базі західнословацьких діалектів. Протестанти протиставили цьому давню традицію використання чеської літературної мови, дещо модифікувавши її відповідно до словацьких умов. Наприкін. 1830 років нове покоління національних діячів (Л.Штур, М.Годжа і Й.Гурбан) в основу словацької літературної мови поклали середньословацький діалект як найбільш поширений серед народу. Спираючись на історичні факти, Л.Штур і його однодумці відстоювали право словаків на самостійний національний розвиток. У 1842 вироблена програма словацької нації, яка містила вимоги видання словацької преси, навчання у школах словацькою мовою тощо. Особливо широкого розмаху національно-визвольний рух набув під впливом революційних подій 1848 в Австрійській імперії. У травні 1848 прийнято “Вимоги словацького народу” - програмний документ, у якому викладені національні, політичні й культурні вимоги словаків. Під час революційних подій 1848 словаки вперше виступили зі своїм національним прапором. У вересні 1848 Словацька Національна Рада на чолі з Й.Гурбаном проголосила самостійність С. у рамках Угорського королівства, з прямим підпорядкуванням віденському уряду. У відповідь угорська влада відмовилася вести переговори із словацькими представниками і вжила

заходів для придушення словацького національного руху. Словацький національний рух активізувався на поч. 1860 років. У червні 1861 прийнято нову національну програму - “Меморандум словацького народу”, в якому містилися вимоги надання словакам внутрішньої автономії в межах їхньої етнічної території з уточненням кордонів жуп (комітатів) за національним принципом. Проте угорська влада звинуватила словаків у сепаратизмі, порушенні основних законів і відкинула цей меморандум. Словацькі політичні і культурні діячі все більше усвідомлювали, що розвивати національну свідомість і протистояти угорському гнобленню можна лише з допомогою національних органів, шкіл і культурних інституцій. У 1863 утворено

словацький культурний центр - "Матиця словацька".

Після перетворення у 1867 Австрійської імперії в дуалістичну монархію-Австро-Угорщину С. залишилась у складі Угорщини. У 1868 угорський сейм прийняв закон, за яким проголошувалася політична неподільність Угорщини, словаки розглядалися як складова частина угорського народу, а прояв словацької національної самосвідомості прирівнювався до державного злочину. Угорський уряд взяв курс на проведення політики цілковитої асиміляції й мадяризації словацького населення: у 1874 закриті всі чотири словацькі гімназії, в 1875 розпущено єдину словацьку культурну установу - "Матицю". У 1869-72 словаки мали лише одного представника в угорському парламенті. Внаслідок політики асиміляції, різних обмежень у сфері освіти і культури до кін. 19 ст. серед словаків збільшилася неписьменність, частину міського населення було мадяризовано.

На поч. 20 ст. у С. діяла єдина політична організація - Словацька національна партія, в якій існувало три фракції: консервативна (мартінці), консервативно-клерикальна (лю-довці) і ліберальна (гласисти). Мартінці (лідер С.Гурбан), які представляли, в сновному, інтереси католицького духовництва, відмовилися від вимог створення Словацької автономії і наголошували лише на необхідності вирішення культурно-мовних проблем. Гласисти (С.Шробар) пропагували словацько-чеське зближення у сфері економіки і культури.

У кін. 19-на поч. 20 ст. С. продовжувала займати значне місце у загальноугорському промисловому виробництві. У С. добувалося 75% залізної руди, 37% міді й понад 50% срібла від загального обсягу видобутку в Угорщині. У 1880-90-х роках на словацькій території виникло бл. 40 промислових підприємств. Ключові позиції в промисловості С. знаходилися в руках угорської та австрійської буржуазії. Словаки контролювали діяльність лише дрібних підприємств і сільських промислів. У 1883 у Ружомберку виникла перша словацька акціонерна фабрика, у 1884-перший словацький банк. Великими індустріальними центрами були Братіслава і Кошіце. Наприкін. 19 ст. капіталістичні відносини утверджуються і в аграрному секторі, основу якого складало велике землеволодіння. Аграрне перенаселення викликало масову еміграцію селян до інших країн - в основному до США і Канади.

Словацька еміграція у США в 1907 утворила культурно-політичне об'єднання - Словацьку лігу, яку очолив Ш. Фурдек. У 1912 у С. виникла Народна партія, на чолі якої стояв П.Мудронь. Обидві організації відіграли значну роль у політичному житті словаків у роки Першої світової війни. З ініціативи Народної партії у 1914 в Будапешті прийнято рішення про утворення Словацької Народної Ради. 22.10.1915 у Клівленді (США) між Словацькою лігою і Чеським національним об'єднанням підписано договір, який передбачав об'єднання словаків і чехів у федеративному союзі двох держав. Підписана угода лягла в основу діяльності Чехословацької Національної Ради, створеної у Парижі в 1916 на чолі з Т.Масариком. Частина словацької еміграції у Росії висувала ідею включення С. до складу Російської імперії як безпосередньо, так і в складі чесько-словацької монархії під протекторатом Росії.

На завершальному етапі Першої світової війни у С., як і в багатьох країнах Європи, розгорнувся революційний та національно-визвольний рух. 30.5.1918 Т.Масарик, голова Чехословацької Національної Ради, уклав зі словаками, які проживали у США, угоду (Пітсбурзька угода), за якою словаки одержували у Чехословацькій державі автономію.

У вересні 1918 створено вищий орган С. - Словацьку Національну Раду, яка у жовтні 1918 на сесії у м. Мартіні проголосила входження С. до єдиної Чехословацької Республіки. У першому уряді Чехословаччини було створено спеціальне міністерство у справах С. У січні 1919 з території С. були виведені угорські війська і над її територією було встановлено контроль празького уряду. Словацька Національна Рада і місцеві органи влади були розпущені. В серед, червня 1919 у Прешові за підтримки угорського комуністичного режиму було проголошено про утворення Словацької Радянської Республіки, яка проіснувала три тижні. У лютому 1920 тимчасові Національні збори прийняли конституцію Чехословацької Республіки, основні положення якої не відображали національної самобутності словаків. З поч. 1920 років найсильніші політичні позиції у С. займала Християнська народна партія (з 1925 - Глінківська словацька народна партія, ГСНП). Критикуючи офіційну теорію т.з. чехословакізму, централізаторську політику празького уряду і висувуючи вимоги політичної автономії С., ГСНП зуміла знайти підтримку у значної частини словацького населення. Певним впливом у Словаччині користувалася Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ), створена в 1921.

Під час світової економічної кризи 1929-33 на перший план у внутріполітичній ситуації висунулося національне питання. Глінківська словацька народна партія розгорнула широку античеську кампанію і виступила з вимогою автономії для С. За Мюнхенською угодою 1938 південні райони С. передавалися Угорщині. На решті території 14.3.1939 проголошено самостійну Словацьку Республіку, а в липні прийнято її конституцію. Президентом став Й.Тісо, прем'єр-міністром - В.Тука. Система нерівноправних договорів, укладених С. під тиском гітлерівського керівництва, призвела до повної політичної і економічної залежності країни від Німеччини. Згідно з німецько-словацьким договором та військовою угодою Берлін одержав право розмістити частини вермахту на заході С. та можливість контролювати всю зовнішньополітичну і військову діяльність словацького Уряду.

У 1941 на території С. розгорнувся широкий антифашистський рух, керівництво яким здійснювали три основні політичні сили -Компартія С. (утворена у 1939), некомуністичні політичні організації та емігрантський чехословацький уряд. У серед. 1941 розпочалися перші акції збройного опору. Наприкін. 1943 представники

опозиційних тісовському режимові сил утворили вищий політичний орган національно-визвольної боротьби - Словацьку Національну Раду. У грудні 1943 підписано т. зв. Різдвяну угоду, яка обумовлювала права словаків у відновленій Чехословацькій республіці та передбачала створення спільного антифашистського національного фронту чехів і словаків. У кін. серпня 1944 вибухнуло Словацьке національне повстання, яке стало кульмінаційним моментом словацького руху Опору, спрямованого проти режиму Тісо та фашистських окупантів. У жовтні 1944 повстання було придушене, однак партизанська боротьба не припинялася. У квітні 1945 німецькі війська під натиском Радянської армії залишили територію С. Влада у країні перейшла до Словацької Національної Ради. Оскільки на цей час ще не було чіткого розмежування компетенції між реорганізованими у квітні 1945 чехословацьким урядом і Словацькою Національною Радою, остання виступила з ініціативою проведення переговорів. В їхню основу була покладена ідея федеративного союзу словаків і чехів.

2.6.1945 між чеським урядом і Словацькою Національною Радою у Празі підписано угоду (Перша пражська угода), яка відхилила федеративний принцип створення майбутньої чехо-словацької держави, однак надавала словацьким органам влади широкі повноваження (остаточно положення цього документа узгоджені у квітні 1945 - Друга пражська угода). Після підписання цих документів відбулася часткова переорієнтація політичних кіл С. щодо національного питання. Під час виборів до Національних зборів чехословацьчини в С. у травні 1946 перемогу здобула Демократична партія, яка відстоювала ідею федеративного устрою Чехословацької держави. У червні 1946 відбулися чергові словацько-чеські переговори, які завершилися підписанням Третьої пражської угоди. Нова угода значно обмежувала компетенцію словацьких національних органів: центральна влада здобула право контролю над законодавчою діяльністю Словацької Ради. Після невдачі на парламентських виборах Компартія вдалася до позапарламентських форм боротьби. У вересні 1947 у засобах масової інформації було оголошено про викриття т. зв. антидержавного підпілля у С., наслідком чого стали масові акти політичного терору проти політичних противників. Загостренню політичної ситуації додавали економічні труднощі, викликані неврожайним 1947. Після комуністичного перевороту в лютому 1948 в Чехословацьчині було встановлено тоталітарний репресивний режим. Некомуністичні партії у С. розпущені або реорганізовані. Замість Демократичної партії утворена Партія словацького відродження, яка разом з Партією свободи формально входила до складу Національного Фронту. Проте фактично обидві партії були витіснені з політичного життя. У 1960 прийнято Конституцію Чехословацьчини, яка суттєво обмежувала права і компетенцію верховних органів влади С. Ліквідовано словацький уряд - Колегію уповноважених. Словацька Національна Рада, яка мала тільки представницькі функції, проголошувалася національним органом державної влади С. Обмеження прав словацьких національних органів влади призвело до виникнення на С. національно-реформістського руху, лідерами якого були Г. Гусак, Л.Новомеський та ін. З самого початку цей рух підтримав керівник словацьких комуністів А.Дубчек, який шукав опори для реалізації своїх планів демократизації існуючого суспільного ладу. Політика чехословацького керівництва, яка увійшла в історію як "Пражська весна", здобула схвалення більшої частини словацького суспільства. За результатами опитування населення 77% висловилися на її підтримку, 5% були проти її втілення, а 14% не змогли дати певної відповіді. Побоюючись втратити союзника, керівництво Радянського Союзу спільно з партнерами Варшавського блоку провело кілька зустрічей з чехословацькими партійно-державними лідерами. Проте керівники Чехословацьчини не відмовилися від реформаторського курсу. У ніч з 20 на 21.8.1968 СРСР та його союзники з блоку розпочали військову інтервенцію проти Чехословацьчини. У зв'язку з цим населення С. вдалося до різних способів опору. У Братіславі та ін. великих містах населення знімало пояснюючі дорожні знаки, нумерацію будинків тощо. На вулицях міста з'явилися плакати на підтримку керівництва країни з вимогами, щоб окупаційні війська покинули територію країни. Застосовувалися також інші методи психологічного ведення війни. "Пражська весна" 1968 дала поштовх для змін державного устрою Чехословацьчини. Словаки не задовольнялися унітарною формою Чехословацької республіки і вимагали її реорганізації на федеративних засадах. Прихильником федеративної Чехословацьчини був Г.Гусак, який у серпні 1968 очолив Словацьку компартію. Під його керівництвом утворена конституційна комісія, яка підготувала проект федералізації Чехословацької республіки. 27.10.1968 Національні збори ЧСР прийняли конституційний закон (вступив у силу 1.1.1969). І хоча формально прийняття закону надавало С. права союзної республіки, фактично ж ЧСР продовжувала залишатися унітарною державою. Внаслідок придушення "Пражської весни" процеси демократизації у С. були повністю припинені, республікою прокотилася хвиля репресій проти учасників реформаторського руху. У 1970 роках дисидентський рух проявлявся у діяльності окремих керівників католицької церкви та громадських екологічних об'єднань. Наприкін. 1980 років боротьбу всіх опозиційних груп демократичних сил за оновлення суспільства очолила організація "Громадськість проти насильства". Внаслідок "оксамитової" революції (1989) та краху тоталітарного режиму словацьке суспільство дістало можливість стати на шлях проведення демократичних перетворень, а відтак добитися справедливого вирішення національного питання. У квітні 1990 парламент Чехословацьчини прийняв закон про розмежування компетенцій між федерацією і республіками, за яким С. одержала широку самостійність (крім питань оборони, зовнішньої політики і валюти). Однак, частина політичних сил країни виступала за надання С. повної політичної незалежності. 20.7.1992 С. проголосила свій суверенітет, а 6.8.1992 словацький парламент схвалив Конституцію країни. Внаслідок поділу Чехо-Словацьчини з 1.1.1993 утворено незалежну Словацьку Республіку. У лютому 1993 словацький парламент обрав Президентом республіки М.Ковача. Перший уряд незалежної С. очолив В.Мечіар. Восени 1994 у країні відбулися парламентські вибори, перемогу на яких здобули демократичні сили. Після здобуття

незалежності країни уряд головну увагу приділяє формуванню національної економіки. Першочергове завдання країни - подолання технологічного відставання від розвинених країн Заходу. У розвитку зовнішньоекономічних відносин Словацька Республіка орієнтується, перш за все, на своїх найближчих сусідів. Основні предмети словацького експорту -промислові товари народного вжитку, продовольство. Серед імпорту переважають сировинні матеріали, устаткування.

Українсько-словацькі зв'язки. Близькість культур обох народів, а почасти і спільність традицій сприяли розвитку економічних і культурних відносин між Україною і С. До 18 ст. вони мали, в основному, торгово-економічний характер і практично не виходили за регіональні межі. Ширші українсько-словацькі контакти зав'язуються лише на поч. 18 ст. З 18 ст. значне місце у розвитку взаємин між українцями і словаками займала Києво-Могилянська академія, де поряд з українцями навчалися також словаки. У навчальних закладах на території С. (Братіслава, Трнава) здобували освіту українці. У Трnavі надруковані перші книги для закарпатських українців: "Катехизис" (1698), "Буквар" (1699), "Краткое припадков моральних собраніє" (1727). Цікаві спогади про Україну залишив словак Д.Крман, який їздив з посольством до гетьмана І.Мазепи. Дальше зміцнення українсько-словацьких контактів пов'язане з епохою словацького національного відродження. Провідні представники словацького культурно-національного руху (Я.Коллар, П.Шафарик), з одного боку, діячі "Руської трійці", київські й харківські романтики, з іншого, своєю творчістю та особистими контактами дали поштовх активнішому розвитку взаємин українців і словаків. П.Шафарик став одним із перших європейських вчених, який науково об'єктивно визначив територію та етнічні межі українського народу, стверджував, що українці є самостійним народом із власною мовою і культурою. Значне місце у розвитку українсько-словацьких відносин у 19 ст. мала діяльність Л.Штура (1815-56) та його однодумців, чия наполеглива праця активізувала і українсько-словацькі культурні взаємини. Велике зацікавлення Україною, зокрема, долею закарпатських українців, виявили відомі діячі словацької культури "штурівської генерації", зокрема, Б.Носак-Незабудов, Й.М.Гурбан та ін. Водночас представники культури закарпатських українців О.Духнович, О.Павлович, А.Добрянський, І.Раковський немало зробили для ознайомлення українців із словацькою культурою. На першому Слов'янському з'їзді 1848 у Празі А.Добрянський разом із М.Гурбаном висунув спільні вимоги українців і словаків про надання їм автономних прав у складі монархії Габсбургів. Провідну роль відіграв А.Добрянський у заснуванні "Пештбудинських відомостей", а також в створенні культурно-просвітницької організації словаків "Матиця словацька" (існувала у 1863-75), яка підтримувала тісні контакти з аналогічною організацією українців у Львові. У другій пол. 19 ст. спостерігалось значне поживлення літературно-мистецьких контактів. У С. з'являються статті про українську літературу (Й. Заборський), переклади творів українських авторів, праці про історичне минуле українського народу, зокрема, про запорозьких козаків. Зацікавлення Україною у словацькому суспільстві знайшло свій вияв у творчості Я.Ботто (1829-81), Й.Янчо. У 1870-90-х роках у С. надруковано переклади окремих творів українських письменників і вчених (М.Костомаров, Т.Шевченко, Ю.Федькович та ін.), опублікована низка статей, в яких послідовно простежувався український літературний процес. На поч. 20 ст. у С. були перекладені твори Т.Шевченка, В.Стефаніка, Л.Українки, М.Яцого, Є.Ярошинської, О.Маковея, А. Чайковського, Б.Грінченка та ін., в чому велика заслуга чеських перекладачів Ф.Вотруби, Ю.Славіка, І.Лахата ін. Водночас в Україні з'явилися роботи, присвячені словацькій літературі й культурі (В. Доманицький, І.Франко, В.Гнатюк). У міжвоєнний період взаємини українців і словаків на ниві суспільно-політичного життя практично згорнулися. На землях Закарпаття, які входили до складу С., проводилася слов'янізація українського населення, а провідні політичні партії (зокрема, Словацька народна партія) не підтримували контактів з українськими політиками Закарпатської України.

Певні прояви суспільно-політичних контактів спостерігаються в роки Другої світової війни. Так, окремі загони словацьких військ брали участь у русі Опору на території України (Волинь, Одеса). У 1944-45 на заході С. розташовувалась дивізія "Галичина", а в 1945-46 через територію С. на Захід проходили частини УПА. У післявоєнні роки у С. створено ряд українських громадсько-культурних товариств, які своєю діяльністю сприяли як розвитку національної культури, так і українсько-словацьким взаєминам - Український національний театр (нині Театр О.Духновича), Українська студія словацького радіо, Українська секція Спілки словацьких письменників, Культурний союз українських трудящих (тепер Союз русинів-українців), Музей української культури (тепер - Краєзнавчий), Асоціація українців Словаччини та ін. Важливу роль у громадських контактах відігравали часописи "Дукля", "Дружно вперед", "Веселка", газета "Нове життя". У С. опубліковані численні роботи М.Мольнара, О.Рудловчак, М.Неврлі та ін. дослідників української літератури. В Україні широкою популярністю користувалася словацька література, музика, образотворче мистецтво. Словацька тема прозвучала в українській літературі (О.Гончар, "Прапорноносці", І.Дорошенко, "В горах Словаччини", Р.Лубківський, "З словацького зошита" та ін.). Українські літератори Д.Павличко, Р.Лубківський, Г.Сиваченко за популяризацію словацької літератури в Україні відзначені премією П.О.Гвездослава. Словацькі митці у своїй творчості відтворювали українські мотиви, зокрема, словацький композитор Е.Сухонь створив кантату "Підкарпатський псалом". Відома в Україні словацька музика. Під час гастролей в Україні Словацького національного театру (1960 роки) були показані опери словацьких авторів, виконані концертні твори словацьких композиторів. Українські глядачі ознайомилися з десятками фільмів словацької кіностудії "Коліба". Попри поглиблення словацько-українських культурних взаємин на рубежі 1980 - поч. 90-х років, громадсько-культурне життя українців у С. почало переживати складні часи: зменшилася кількість українських шкіл, викладання всіх предметів перевелось на словацьку мову, скоротилася кількість видань українських творів, обмежувався час україномовних радіопередач тощо. З проголошенням незалежності

України і Словацької Республіки, встановленням дипломатичних відносин між обома країнами створилися сприятливі умови для розвитку двосторонніх відносин на ґрунті рівноправності і взаємоповаги.

М. Кріль (Львів).

“СЛОВО” - 1) Суспільно-політична і літературна газета русофільського (москвофільського) спрямування. Виходила у Львові в 1861-87 (до 1872 - двічі на тиждень, пізніше - тричі). Засновник і перший редактор Б.Дідицький, згодом - В.Площанський (1871-87). “С.” друкувалося етимологічним правописом (“язичієм”) за матеріального сприяння М.Качковського і митрополита *Г.Яхимовича*. З 1876 газета фінансувалася російським урядом, що позначилося на її політичному спрямуванні і відповідно призводило до конфліктів з австро-угорською владою, котра часто конфіскувала як окремі матеріали, так і цілі випуски видання. Популярністю користувалися ряд додатків до “С.”, зокрема, “Галичанин”, “Письмо до Громады” та ін. У “С.” друкувалися спогади Б.Дідицького, праці *Я.Головацького*, *А.Петрушевича*, *А.Добрянського*. Багатий інформаційний матеріал поданий у “С.” служить цінним джерелом для дослідження історії Галичини, вивчення народного і політичного життя другої пол. 19 ст. 2) Щотижнева газета, орган УСДРП. Виходила у 1907-09 у Києві. До редакційної колеї входили *М.Порш*, *С.Петлюра*, *В.Садовський*, *Я.Міхура*. Публікувалися статті, в основному, на соціально-політичну тематику. Під назвою “С.” виходило ряд ін. українських періодичних видань, зокрема: двотижневик у Вінніпегу (1904-05); орган УСДРП, один номер у жовтні 1915 (ред. *В.Винниченко* і *Ю.Тищенко*); щоденна газета у Кам'янці-Подільському (1920: ред. *Котляренко*) та ін.

А. Середяк (Львів).

“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ” - видатна пам'ятка літератури Київської Русі, присвячена невдалому походу новгород-сіверського князя *Ігоря Святославича* проти половців у 1185. Написане, на думку більшості дослідників, не пізніше 1187. До нас дійшла одна рукописна копія “Слова” з оригінального списку 16 ст., який не згорів під час пожежі в Москві у 1812. Перша публікація “Слова” про Ігорів похід підготовлена *О.Мусінім-Пушкіним*, *М.Бантиш-Каменським*, *О.Малиновським* і здійснена у 1800. Автор невідомий. Існують різні гіпотези щодо автора “Слова”, зокрема, висловлювалися думки про його київське або галицьке походження, про те, що ним могла бути людина, близька до новгород-сіверського князя, а можливо, і сам князь. Всі дослідники, однак, вважають, що автор був учасником і очевидцем подій та мав неабиякий літературний талант. “Слово” - твір лірико-епічного жанру, насичений яскравими поетичними картинами і фольклорними образами; виражає ідею патріотизму, захисту рідної землі. Описуючи події, автор “Слова” застерігав руських князів проти одиноких самостійних спроб боротьби з кочівниками, що заздалегідь було приречено на поразку, і закликав їх об'єднати свої сили для відсічі ворогові. Твір перекладено багатьма мовами народів світу. У 1833 “Плач Ярославни” переклав українською мовою *М.Шашкевич*, а переклад усього “Слова” здійснив *І.Вагилевич*.

О. Щодра (Львів).

СЛОВ'ЯНИ - велика група європейських народів, об'єднаних близькістю мов і спільним походженням. У мовному відношенні поділяються на східних (українці, росіяни, білоруси), західних (поляки, чехи, словаки, лужицани) і південних (болгари, македонці, хорвати, словенці, боснійці, чорногорці, серби). Слов'янські мови належать до індоєвропейської мовної спільності. Питання про походження С. дотепер залишається дискусійним. За різними гіпотезами, їхня прабатьківщина розміщується між Лабою і Середнім Подніпров'ям. За припущенням багатьох археологів, найдавніші С. (в науковому означенні “праслов'яни”) були потомками скотарсько-землеробських племен культури шнурової кераміки, які на рубежі 3-2 тис. до н.е. розселилися з Північного Причорномор'я і Східного Прикарпаття у Центральній і Східній Європі. Згідно з ін. припущеннями, С. у подальшому представлені кількома генетично пов'язаними між собою матеріальними культурами; з них особливе значення мали культури тцинецька (поширена у другій чверті 2 тис. до н. е.; між Віслою і Середнім Дніпром), лужицька (13-4 ст. до н. е.; від Лаби до Волині), поморська (6-2 ст. до н. е.; на терені Польщі і суміжних з нею землях України та Білорусі). Щодо Подніпров'я деякі археологи вважають С. носіїв чорноліської культури (8-7 ст. до н. е.), неврів і навіть Геродотових скіфів-орачів. Ряд учених твердить, що праслов'янська мова виділилася з індоєвропейської мови в серед. І тис. до н. е. на території Великопольщі (історичній області на заході Польщі) внаслідок перемішування носіїв лужицької культури і тієї частини балтів, яка просунулася зі сходу на захід від Вісли. У такому разі поява праслов'ян датується значно пізнішим часом. З С. також пов'язують зарубинецьку культуру (II тис. до н.е.-1-2 ст. н. е.; Середнє і частково Верхнє Подністров'я, басейни Прип'яті і Десни). За свідченням античних авторів (Плінія Старшого, Таціта, Птолемея), по нижній і, можливо, середній та верхній течія Вісли проживали *венеди* - народ, який багато науковців ототожнює з С. У 2-4 ст., внаслідок руху на південь германських племен (готи, гепіди), цілісність території С. була порушена, що мало, напевно, неабияке значення у поділі С. на східних і західних. Основна маса носіїв зарубинецької культури пересунулась на північ і північний схід по Дніпру і Десні (пізньозарубинецька культура). У 2-5 ст. у правобережному лісостеповому Придніпров'ї, Верхньому Побужжі і Подністров'ї проживали племена *черняхівської культури*, яких одні археологи вважають слов'янською, інші - поліетнічною групою, до якої входили слов'янські племена. У 5 ст. С. активно включились у *велике переселення на-*

родів. До кін. 5 ст. вони зайняли землі на північ від Дунаю і Чорного моря. За писемними візантійськими джерелами С. у той час поділялись на венедів, які населяли, напевно, терен Польщі, склавинів (Чехія,

Словаччина, Угорщина, правобережний лісостеп і Полісся України, Сербії, Молдови, можливо, частини Хорватії, Словенії та Австрії) і *антиє* (Північне Причорномор'я між Дніпром і Дністром). У 6 ст. склавини та анти здійснювали грабіжницькі рейди з-за Дунаю на Балканський півострів, а протягом останніх десятиріч 6 - першої пол. 7 ст. вони його колонізували. У 6-7 ст. С. заселили також межиріччя Лаби та Одри і крайнє Верхнє Придністров'я та землі на захід від нього, де раніше проживали балти і фінно-угри. Внаслідок розселення С. на величезному просторі етнічна і мовна їхня спільність почала поступово розпадатися, що, зрештою, призвело до утворення трьох слов'янських груп - східної, західної та південної. Писемні та археологічні матеріали засвідчують, що у третій чв. I тис. у С. відбувався розпад первіснообщинних відносин. С. займалися землеробством, скотарством, ремеслами, жили сусідськими общинами. Серед них були поширені язичеські вірування. На той час загальнослов'янський пантеон був, мабуть, відсутній (спільним для різних груп С. був тільки бог *Перун*). Дальша еволюція суспільних відносин спричинилася до розгалуження кожної з трьох мовно-етнічних груп С., утворення великих споріднених між собою племінних союзів, до об'єднання останніх в окремі народи і виникнення у них (не у всіх) своїх держав. Особливим у цьому відношенні було 9 ст., коли з'явилися Моравська, Польська, Сербська, Хорватська, Київська держави, а Болгарська держава з тюркської, за панівною у ній верхівкою, перетворилася у слов'янську. Важливу роль у цьому процесі відіграло прийняття слов'янськими народами християнства, яке загалом припало на 9—10 ст.

М. Крикун (Львів).

СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ - адміністративно-територіальна одиниця в Україні у 1750-60-х роках. Об'єднувала ряд поселень, розташованих на берегах річок Лугані, Сіверського Донця, Бахмута (територія сучасних Луганської, Донецької обл.). Існувала 31753 по 1764. На території С.С. були розміщені сербські військові переселенці, які мали нести військову службу і охороняти південні кордони Російської імперії. З цією метою укріплювалися містечко Бахмут і Білевська фортеця. З числа новоприбулих створено два полки, кожний у складі 16 рот. Командирами військових формувань були призначені генерал-майори Іван (Живан) Шевич та Райко де Перадович. Головним керуючим органом вважалась Слов'яносербська комісія, яка знаходилась у Бахмуті (тепер м. Артемівськ, Донецька обл.). Очолювали її до 1757 генерал-майор І.Бібіков, а потім - таємний радник А.Фліверок. С.С. безпосередньо підлягала владі Військової колегії. Відповідно до планів російського уряду, в кожному з полків мало налічуватися дві тисячі чоловік, однак у 1764 загальна кількість військовослужбовців даних підрозділів становила 1264 чол. З часом сербські офіцери стали великими землевласниками (роди Штеричів, Войковичів, Перадовичів, Шевичів). У 1764 С.С. і *Нова Сербія* були ліквідовані й включені до Новоросійської губ.

О. Посулько, Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО - 1) Вияв приязні, симпатії слов'янству, зацікавлення ним з боку різних громадсько-політичних та культурних діячів, які, виходячи з етнічної і мовної спорідненості слов'ян, підтримували ідею їхнього тісного єднання. Форми вияву С. були найрізноманітнішими: проповідь культурної спільності, взаємодопомога у національному відродженні, солідарність із визвольним рухом слов'янських народів тощо. Ідеї С. знайшли відображення у літературній та науковій діяльності багатьох слов'янських будителів - Й.Добровського, П.Шафарика, Я.Коллара, В.Ганки, Е.Копітара, Л.Гая, Л.Шту-ра, які, працюючи для свого народу, спричинилися до національного пробудження ін. слов'янських народів. С. відіграло помітну роль і в національному самоусвідомленні українців. Намагання використати ідею слов'янської єдності для політичного об'єднання всіх слов'ян в єдину державу призвело до переростання С. у *панславізм*.

У сер. 19 ст. на зміну романтичному С. у деяких слов'янських країнах, насамперед у Росії і Чехії, приходить панславізм, однак частина слов'янських діячів продовжувала дотримуватися засад раннього С. Українське С., яке набуло поширення, починаючи з 1830-х років, проявилось у діяльності як громадсько-культурних і політичних об'єднань ("*Руська трійця*", *Кирило-Методіївське братство*), так і окремих діячів, зокрема, М.Максимовича, О.Бодяньського, І.Срезневського. Новий спалах С. в Україні у серед. 1870 років тісно пов'язаний з національно-визвольною боротьбою південних слов'ян. Слов'янофільський рух у Наддніпрянській Україні розгортався під впливом російського С. і панславізму, а в Галичині - австрославізму. Його невід'ємною рисою було намагання використати досвід національного відродження слов'ян для утвердження самобутності українців та відстоювання їхніх прав серед європейських народів. У неслов'янському середовищі С. було поширене переважно в колі науковців, що досліджували слов'янську проблематику. Зокрема, глибокі симпатії до слов'ян виявляли німецькі вчені й мислителі - Г.Гердер, Л.Шльоцер, Г.Лессінг та ін.

2) Течія суспільно-політичної та філософської думки 1840-50-х років у Росії. Виникла на ґрунті ідейних суперечок навколо двох проблем - щодо способів ліквідації кріпосництва та вибору шляху подальшого розвитку держави. Провідні представники С.Хом'яков, К.Аксаков, брати І. та П.Кириєвські, Ю.Самарін та ін., на протигагу західникам, які доводили необхідність і неминучість для Росії запозичення західно-європейського досвіду, відстоювали ідею самобутності історичного розвитку. Вони були переконані, що російське суспільство необхідно вберегти від "згубного" впливу "безбожного" Заходу. С. возвеличували все російське, ідеалізували минувшину, особливо допетровську добу, яка уявлялася їм як втілення гармонії у відносинах між державою і суспільством. Звинувачували Петра I у тому, що він, протиставивши царську владу "земщині", спричинився до відриву дворянства та інтелігенції від народу, а це призвело до зневаги

рідної мови і традиційного способу життя. Самобутність Росії прихильники С. вбачали у відсутності полярної соціальної диференціації; у всеохоплюючому впливі православ'я, яке вони вважали єдиним справжнім християнством; в наявності общинного селянського землеволодіння та артільної форми організації праці. Подібні риси суспільного розвитку вони знаходили і в ін. слов'янських народів, передусім південних (православних), до яких виявляли особливі симпатії, цікавились їхнім історичним минулим та сучасним становищем, підтримували жваві контакти з багатьма слов'янськими культурними і громадсько-політичними діячами, надавали їм матеріальну допомогу, сприяли розвитку слов'янознавства в Росії. Слов'янофіли стояли на позиціях поміркованого лібералізму. Вони виступали за ліквідацію кріпацтва, вважали потрібним запровадити ряд демократичних свобод, скасувати тілесні покарання і смертну кару. За політичними поглядами слов'янофіли були прихильниками абсолютної монархії і жорсткого централізму, не визнавали національних прав неросійського населення імперії, заперечували факт існування українського народу, були противниками визволення Польщі. У пореформенний період російське С. еволюціонувало вправо і згодом, втративши реальний вплив на суспільно-ідейне життя Росії, фактично зійшло з політичної арени. У суспільно-політичній лексиці Росії термін С. продовжував вживатися, але під ним уже виступало інше явище - панславізм.

В. Чорній (Львів).

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ З'ЇЗД 1848 (Слов'янський конгрес) у Празі - перший з'їзд представників слов'янських національних рухів Австрійської монархії. Ставив собі за мету скоординувати і об'єднати зусилля слов'янських народів, землі яких входили до складу Австрійської імперії, для захисту національних інтересів перед небезпекою наступу пангерманізму. Відбувся 2-12.6.1848 у Празі. У конгресі взяли участь 363 делегати, у т.ч. 61 у складі польсько-української групи з Галичини. Галицьких українців представляла делегація *Головної руської ради* у складі І.Борискевича, о.Г.Гинилевича, О.Заклинського, з Закарпаття - А.Добрянський, поляків - делегація Центральної ради народової та Руського собору на чолі з князем Є.Любомирським за участю Л.Сапіги, К.Ценглевича та ін. Засідання конгресу відбувалися у трьох комісіях: чехословцькій, польсько-українській та південно-слов'янській. Українська делегація домагалася визнання за українцями рівних прав і свобод поряд з іншими народами, прийняття до майбутньої слов'янської федерації і висловлювала прагнення закласти у Галичині основу для національного розвитку всіх українців імперії та забезпечити визнання національної ідентичності всієї української нації. Позиція української делегації, підтримана іншими слов'янами, забезпечила їй моральну перевагу - визнання польською делегацією справедливості її вимог. Свідченням цього стало укладення компромісної угоди між обома делегаціями (7.6.1848), що гарантувала рівноправність представників усіх національностей і віровизнань у Галичині в адміністративній і освітній справах; створення спільної українсько-польської національної гвардії; єдиного сейму та органу виконавчої влади. Спірне питання про поділ Галичини на дві окремі провінції (українську і польську) відкладалось до вирішення його сеймом. З'їзд прийняв "Маніфест до європейських народів". У документі засуджувалися будь-які форми національного гноблення, вищими цінностями проголошувалися свобода, громадянська і національна рівноправність та визначалася програма демократичних перетворень, спрямованих на забезпечення рівноправності й самоуправління слов'янських народів. З'їзд виробив (не встиг прийняти) звернення на ім'я імператора, в якому висловлювалася ідея перебудови Австрійської монархії на федерацію рівноправних автономних народів на чолі з конституційною династією Габсбургів. На конгресі було розроблено проект федеративного союзу австрійських слов'ян для взаємного захисту і підтримки їхніх національних прав, конституції і свободи. Припинив роботу 12.6. у зв'язку з початком повстання у Празі та обстрілом міста австрійським військом. Участь у роботі конгресу українських представників стала першою маніфестацією на міжнародному рівні незалежницьких прагнень відродженого українства, його непохитної волі до боротьби за політичні та національні права.

Ф. Стебпій (Львів).

СЛЮСАРЕНКО ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ (2.5.1857 - р. см. невід.) - військовий діяч періоду Української Держави, генерал від інфантерії (1915). Закінчив Санкт-Петербурзьку військову гімназію, 1-е Павлівське військове училище (1876), Миколаївську академію Генерального штабу. Служив на посадах командира батареї, дивізіону 27-ї гарматної бригади, командира 45-ї гарматної та 2-ї Гренадерської бригад, начальника артилерії 19-го та 2-го Кавказького армійських корпусів, командира 43-ї піхотної дивізії. Учасник російсько-турецької 1877-78 та російсько-японської 1904-05 війн. За бойові заслуги отримав вісім орденів і Золоту Георгіївську зброю. У роки Першої світової війни 1914-18 - командир 43-ї піхотної дивізії Північно-Західного фронту, 28-го армійського корпусу на Північному фронті. В українському війську - з квітня 1918. За Гетьманату - командир 6-го Полтавського армійського корпусу. Брав участь у боях проти військ Директорії УНР у листопаді-грудні 1918. Після повалення уряду гетьмана П.Скоропадського жив у еміграції.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СЛЬОЗКА МИХАЙЛО (р. н. невід. -1667)-український друкар і літературний діяч. Походив із Білорусі. У 1633-37 і 1643-51 керував Львівською братською друкарнею. З 1638 мав власну друкарню, в якій видав понад 50 книжок кириличним і латинським шрифтами, у т. ч. філософський трактат М.Корони, твори І.Галятівського, панегірик Ф.Прокоповича на пошану А.Желиборського. С. - автор публіцистичних передмов, у яких виступав проти обмежень свободи видавничої діяльності. Після смерті С. його друкарню купило Львівське братство.

Я. Ісаєвич (Львів).

СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ СТЕПАН (8.1.1859-17.8.1938)-український учений-філолог, педагог, культурний і громадсько-політичний діяч у Буковині. Дійсний член НТШ (з 1899), ВУАН (з 1918). Н. у с. Немилові (тепер Радохівського р-ну Львівської обл.) у селянській родині. У 1869-74 навчався у гімназіях Львова. В 1882 закінчив Чернівецький ун-т. У 1885 здобув ступінь доктора філології у Віденському ун-ті. В 1885-1918 працював у Чернівецькому ун-ті. Один із лідерів українського національного руху в Буковині. Очолював студентське товариство "Союз" у Чернівцях (1879-82), товариства "Українська школа" (1887-91) і "Руська рада" (1904-14), співзасновник товариств "Народний дім", "Буковинський боян", "Руська школа" та ін. З 1892 по 1897 - співредактор газети "Буковина" та редактор газети "Руська рада". Належав до Української національно-демократичної партії. В 1892-1911 - посол до Буковинського сейму, 1911-18- депутат австрійської Державної ради у Відні. У кін. 1912 С.-С. вийшов з буковинського клубу послів і вступив у галицький клуб. С.-С. разом із М.Васильком добивався повної рівноправності українців у адміністративному й політичному житті Буковини. С.-С. активно поборював москвофільську течію в національному русі в Буковині. Докладав багато зусиль для розбудови українського шкільництва у Буковині, зокрема, завдяки його заходам у 1893 запроваджено фонетичний правопис у середніх школах. С.-С. уклав першу шкільну граматику української мови (1883, 1907, 1922 і 1928). Під час Першої світової війни 1914-18 С.-С. належав до провідних діячів Союзу визволення України, вів культурну роботу серед українських військовополонених російської армії у таборі в Фрайштадті (Австрія). Був одним з організаторів українського військового з'єднання "Сірожупанників". У 1917- голова Бойової Управи українських січових стрільців. У 1918 С.-С. був обраний дійсним членом історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (ВУАН). З 1919- посол ЗУНР у Празі. З 1921 по 1938 викладав в Українському вільному університеті в Празі, очолював філософський ф-т. Перебуваючи в Празі підтримував тісний зв'язок з ВУАН, друкувався в академічному часописі "Україна". В 1937 обраний почесним професором УВУ. В 1935-38-голова музею визвольної боротьби, перший голова Української Могилансько-Мазепинської академії наук. Автор мовознавчих і літературознавчих праць. Помер у Празі. Похований у Кракові.

О. Павлишин (Львів).

СМИРНІЦЬКА НАДІЯ СИМОНІВНА (1852 -листопад 1889) - революціонерка-народниця. Н. у Київській губ. у сім'ї священика. У 1876-79 брала участь у діяльності київських народницьких гуртків. За участь у народницькому русі була заарештована в 1879 і відправлена на заслання у Сольвичегодськ Вологодської губ. У березні 1880 втекла із заслання. На конспіративній квартирі у Москві організувала разом зі своїм чоловіком І.Калюжним паспортне бюро "*Народної волі*". У березні 1882 С. знову заарештована. У березні-квітні 1883 С. під час "процесу 17-ти" у Петербурзі засуджена з групою народовольців (П.Івановська, І.Калюжний, *Я.Стефанович* та ін.) до 15 років каторги. Відбувала покарання на Карійській каторзі (Забайкалля). На знак протесту проти сваволі і знущань тюремної адміністрації над політичними в'язнями покінула життя самогубством.

О. Сухий (Львів).

СМІШКО МАРКІЯН (7.11.1900-20.3.1981)-український археолог, доктор історичних наук (з 1965), професор (з 1966). Н. у Львові. У 1931 закінчив Львівський ун-т. У 1932—41 і 1952-53 працював доцентом історичного ф-ту Львівського ун-ту. У 1940-41 і 1944-51 був завідувачем Львівського відділу Ін-ту археології АН УРСР. У 1951-55 і 1960-69 - заст. директора з наукової роботи, у 1970-75 -старший науковий співробітник в Ін-ті суспільних наук АН УРСР. Розробляв проблеми походження і ранніх етапів розвитку східних слов'ян та їхніх сусідів (даків, германців, сарматів). Вперше широко дослідив пам'ятки липецької культури і культури карпатських курганів першої пол. I тис. н.е. Виховав ряд учнів -відомих представників української археології. Автор наукових праць-"Доба полів поховань в західних областях УРСР" (Археологія, т. 2., 1948), "Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери" (1960), "Населення Прикарпаття і Волині в епоху розкладу первіснообщинного ладу і в давньоруський час" (у співавторстві; 1976), "Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej" (1932).

М. Пелецишин (Львів).

СМОВСЬКИЙ КОСТЯНТИН АВДІЙОВИЧ (21.5.1892 - 8.2.1960) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у станиці Полтавській на Кубані. Був нащадком полтавських козаків, висланих за *Катерини II* до Чорноморського війська. У 1913 закінчив Михайлівське артилерійське училище. У роки Першої світової війни-на фронті, командир кінно-гірської гарматної батареї, на поч. 1917 командував запасною гарматною батареєю у Москві. Після *Лютневої революції 1917* в Росії включився в український рух. Був делегатом III Всеукраїнського військового з'їзду у Києві від Московського гарнізону. З кін.1917-на службі в українській армії. У січні 1918 вступив до *Гайдамацького коша Слобідської України*. Створив і очолив гарматну батарею Коша. Брав участь у вуличних боях із більшовицькими повстанцями, зокрема, за "Арсенал", дніпровські мости. Навесні 1918 призначений помічником військового команданта в Острозі, організував набір поповнення для *Армії УНР*. Після гетьманського перевороту направлений до Бердичева, де очолив гарматну батарею Окремого чорноморського коша. У листопаді 1918 приєднався до повстання Директорії УНР, брав участь у *Мотовилівському бою 1918*. Підвищений у ранзі до полковника, сформував Чорноморський гарматний полк. Взимку 1919 у боях у Лівобережній Україні з військами радянської Росії поранений і потрапив у полон. Невдовзі втік і після лікування у Києві повернувся на фронт. З грудня 1919 брав участь у Першому зимовому поході Армії УНР (див. *Зимові походи АрміїУНР 1919-20 і 1921*). Влітку-восени 1920

командував бригадою Окремої кінної дивізії. Після поразки українських визвольних змагань емігрував до США. Активно діяв у ветеранських організаціях вояків Армії УНР. Екзильним урядом УНР С. присвоєно звання генерал-хорунжого. Помер у Міннеаполісі (США).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СМОГОЖЕВСЬКИЙ ЯСОН [1714; за ін. дан.-3.5.1715-27.9.1788]-греко-католиць-

кий митрополит Київський і всієї Русі. Н. у Смогорові Волковинського повіту у Білорусі. Походив із знатного шляхетського роду. У молодому віці вступив до чину св. Василя Великого (див. *Василіани*). Протягом 1734-40 вивчав теологію у колеґії св.Афанасія в Римі. У липні 1740 висвячений на священика, після чого повернувся на батьківщину, в Полоцьк. Згодом був генеральним вікарієм полоцького архієпископа Ф.Гребницького. З 1758 (за ін. дан. - 1760) - єпископ, коад'ютор полоцького архієпископа. У 1762-80 - архієпископ полоцький. Проявив себе здібним адміністратором, особливу увагу приділяв підвищенню рівня освіти духовенства, підтримував розбудову церков та монастирів. У 1780 став Київським митрополитом. Переїхав із Полоцької архієпархії, яка після першого поділу Речі Посполитої відійшла до Російської імперії, на територію основної частини митрополії, що залишилася у Польщі. С. постійно звертався до урядів Росії, Австрії та Польщі з апеляціями проти утисків уніатського духовенства, вів численні судові процеси на захист прав церкви. Помер і похований у Радомишлі.

Р. Шуст (Львів).

СМОЛЬСЬКИЙ ГРИГОРІЙ (2.12.1893-1.12.1985) - український художник, громадський діяч, краєзнавець. Н. у с. Підгірках Калуського повіту (тепер Івано-Франківська обл.). Закінчив гімназію у Станіславі. На поч. Першої світової війни 1914-18 заарештований австрійською владою і вивезений до табору у Талергофі. Після звільнення, у 1915-1917 роках навчався в австрійських офіцерських школах, звідки був направлений на фронт, Воював у Північній Італії. З 1920 жив у Львові. У 1921-25 навчався на історичному ф-ті *Львівського (таємного) українського університету*. Художню освіту здобув спочатку в Академії мистецтв у Львові (1921-22), потім-у художній школі *О.Новаківського* (1922-30). З 1931 удосконалював майстерність в Італії, в 1934-35 - у Франції (навчався у Парижі в "Академії Колароссі"). У 1936 повернувся до Львова, де регулярно виставлявся на художніх виставках. Брав участь у створенні Львівської організації Спілки радянських художників УРСР. У 1941-44 займався творчою роботою, співпрацював із Спілкою українських образотворчих митців. У 1944- 50 -викладач живопису і рисунка в Львівському училищі прикладного мистецтва. З 1951 - на творчій роботі. Протягом життя був учасником 47 художніх виставок. Працював у жанрі пейзажу, портрета, натюрморту, створив цілий ряд жанрових композицій, займався графікою. Серед творів: "Автопортрет" (1923), "Мій батько" (1925), "Міст на Сені" (1935). З глибокою проникливістю передав неповторну красу карпатського краєвиду. Багато композицій виконано художником на гуцульську тематику - "Гуцул і гуцулка", "Наречена" (обидві -1957), "Хліб наш насущний" (1970), "Базар у Косові" (1974), "Космач напровесні", "Празник в Космачі", "На весіллі. Космач", "Дорога до Космача", "Святіння пасок" та ін. Серед кращих творів митця - портрети С.Людкевича (1953), В.Стефаніка (1959), І.Крип'якевича. Полотна С. зберігаються у фондах музеїв Києва, Львова, Запоріжжя, Дніпропетровська. С.-автор ряду статей про українське мистецтво, окремих митців (І.Труша.А.Манастирського, О.Новаківського). Багато уваги приділяв вивченню звичаїв, традицій жителів Карпат, переважно гуцулів. Написав низку нарисів історико-етнографічного характеру. На основі зібраних народних переказів та пісень про Довбуша написав повість "Олекса Довбуш" (1935, 1944).

О. Луцький (Львів).

СМОТРИЦЬКИЙ ГЕРАСИМ ДАНИЛОВИЧ (р.н.невід. - п. жовтень 1514) - український письменник, педагог, культурно-освітній діяч. Батько *М.Смотрицького*. Н., ймовірно, у с. Смотричі на Поділлі (тепер Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) в шляхетській родині. До 1576 був міським писарем у Кам'янці-Подільському. Згодом на запрошення князя К.Острозького переїхав до Острога, де став одним із передових діячів Острозького братства. В Острозі належав до гуртка, куди входили визначні діячі української культури - *Кпирик Острозький*, *З.Тустанівський*, *Д.Наливайко* та ін. З 1580 - перший ректор *Острозької Академії*. Разом з І.Федоровим готував видання Острозької Біблії 1581 (написав віршовану передмову до неї, був її головним перекладачем і редактором) та "Буквар" (1578). Помер в Острозі. С. - автор першої друкованої пам'ятки української полемічної літератури "Ключ царства небесного и нашеє христіанское духовное власти нерушимый узел" і трактату "Календар римський новий" (обидві видані у 1587). С. написав також ряд полемічних сатиричних творів, що не збереглися. У своїх працях С. полемізує з єзуїтами, критикує католицьке вчення про божественне походження папської влади. Твори С. написані мовою, близькою до народної.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СМОТРИЦЬКИЙ МЕЛЕТІЙ [до прийняття чернецтва - Максим; бл. 1578; за ін. дан. -1572 - 17(27). 12.1633; за ін. дан. - 1634] -визначний український церковний і культурний діяч, письменник-полеміст. Походив із с. Смотрича на Поділлі (тепер Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.). Син *Г.Смотрицького*. Навчався в Острозькій академії, з 1601 - у Віленській єзуїтській колеґії. Згодом слухав лекції у Лейпцизькому, Нюрнберзькому та Віттенберзькому ун-тах. Здобув учений ступінь доктора медицини. Бл. 1608 поселився у Вільно (тепер Вільнюс, Литва). У 1616 постригся у ченці. Виступав спільно з членами Віленського братства

на захист православної віри. Згодом перебрався до Києва. У 1618-20 - викладач і ректор *Київської братської школи*. З 1620-архієпископ полоцький. Виступав разом з митрополитом Київським *Й.Борецьким* проти *Берестейської унії 1596*, вів боротьбу з уніатським полоцьким архієпископом *Й.Кунцевичем*. Написав низку полемічних трактатів, спрямованих на оборону православ'я - "Антиграфи" (1608), "Тренос, або плач східної церкви..." (польськ. мовою під псевд. Теофіл Орфолог, 1610), "Obrona Verificaciey..." (1621), "Elenchus pism uszczypliwych..." (1622), "Suplikacja..." (1623) та ін.

Після подорожі у 1623-25 до Константинополя, Сирії і Палестини С. у 1627 перейшов на унію. З цього часу до кінця життя перебував у Дерманському монастирі на Волині. У 1628-29 видав твори "Апология подорожі до східних країн...", "Паренезіс, або нагадування народу руському...", "Екзетісис...", в яких відмовився від своїх антиунійних виступів та ідей. Найвизначніший твір С. - "Грамматика словенська правильное синтагма..." (1619), в якій упорядкував церковно-слов'янську мову. Цей твір С. протягом 17-18 ст. перевидавався у Москві (1648, 1721) та в Румунії (1697, 1755).

О. Кривоший (Запоріжжя).

СНЄГІРЬОВ ГЕЛІЙ (Євген) ІВАНОВИЧ (14.10.1927 - 28.12.1978) - український письменник і кінорежисер. Н. у Харкові. У 1941-44 жив в евакуації у Тбілісі. Після закінчення війни до 1948 навчався у Харківському театральному ін-ті. Деякий час працював актором Харківського академічного драмтеатру ім. Т.Шевченка, з 1950 - вчителем, з 1951 - викладачем літератури та історії театру в Харківському театральному ін-ті. Після переїзду в 1956 до Києва - співробітник "Літературної газети", режисер та за-

відувач сценарного відділу Київської студії хронікально-документальних фільмів. Перше оповідання опублікував у 1954. У 1957 з'явилася його перша збірка оповідань "Літо вернеться". Згодом написав ліричну оповідь "Народи мені три сини", яка була перекладена багатьма мовами світу й увійшла до антології "Краща європейська новела". У 1957 прийнятий до Спілки письменників України. У 1966 за кінозйомку виступів І.Дзюби та В.Некрасова з нагоди вшанування жертв Бабиного Яру звільнений з керівної посади на кіностудії. У 1974 за відмову підготувати викривальну статтю проти В.Некрасова, автора епопеї "В окопах Сталінграда", С. виключений з КПРС, творчих спілок письменників та кінематографістів, усунений з посади режисера кіностудії. Деякий час змушений працювати в Одесі. У 1975 С., під впливом розповіді дядька, письменника В.Собка, про негативну роль його матері у сфабрикованій НКВС справі Спілки визволення України, дослідив і описав у публіцистичній розвідці "Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)" механізм фабрикивання звинувачень під час процесу СВУ. Не маючи змоги опублікувати свій твір в СРСР, передав його на Захід (друкувався у журналі "Континент" та українською мовою у видавництві "Нові дні", Торонто). У березні 1977 написав відкритого листа президентові США Дж.Картеру з аналізом тоталітарної системи в СРСР. Під час "всенародного" обговорення проекту нової конституції С. надіслав відкритого листа "Уряду СРСР", у якому заявив: "Ваша конституція - брехня від початку до кінця...". На знак протесту проти засудження (1.7.1977) членів Української гельсінської групи М.Руденка та О.Тихого зрікся радянського громадянства, надіслав паспорт до МВС і оголосив про це на прес-конференції для іноземних журналістів у московському помешканні відомого правозахисника генерала П.Григоренка. У вересні 1977 заарештований. 28.10. С. оголосив безстрокове голодування. Був підданий примусовому харчуванню через зонд. У тюрмі стан здоров'я С. різко погіршився (С. був інвалідом II групи). У березні 1978 переведений у Лук'янівську в'язничну лікарню (незабаром був частково паралізований і майже втратив зір). Радянські власті проігнорували вимоги Заходу звільнити тяжко хворого С. У напівсвідомому стані 24.3. С. підписав покайного листа, опублікованого газетою "Радянська Україна" 1.4. під назвою "Соромлюсь і засуджую". Переведений до Жовтневої лікарні Києва, де невдовзі помер. На вимогу КДБ наступного дня кремований і похований. Серед ін. опублікованих творів: "Золотий бутс" (у співавторстві з Ю.Лубо-вицьким, 1963) та "Власним виміром я міряв долю свою": щоденникові записи (1991) та ін.

Ю. Зайцев (Львів).

СНІГУР ЛУКА (Лукич; 1846 - 1928) - бойківський будівничий і різьбяр. Н. у с. Погарі (тепер Львівська обл.). З 20-ти років працював у майстра Арвая, з яким споруджував дерев'яні церкви, пізніше будував самостійно. Уславився як майстер дерев'яної монументальної архітектури, а також різьбяр. Авторству С. приписують понад п'ятдесят будинків різного призначення, з них - бл. 35 дерев'яних церков. Серед кращих робіт С. - церкви в селах Росохачі (1882), Оряві (1890), Гусьному Вижному (1890), Маткові (1899), Кривому (1922), Климці (1925); іконостаси в селах Кривому, Ратичі, Довжині (всі - на Львівщині), що відзначаються високою досконалістю будівельних конструкцій і оригінальних архітектурних форм, зокрема струнких багатоступінчастих бань. Будівлями С. закінчується бойківська традиція дерев'яного культового будівництва.

М. Ерстенюк (Львів).

СНІГУРСЬКИЙ ІВАН (18.5.1784 -24.9.1847) - український греко-католицький церковний діяч, філантроп і меценат. Н. у с. Берестянах на Самбірщині у родині священика. У 1800 закінчив гімназію в Самборі. Вивчав теологію у Львівському ун-ті та Віденському конвікті. З 1808 - священик церкви св. Варвари у Відні. У 1812 здобув ступінь доктора богослов'я, з 1817 -декан богословського ф-ту Віденського ун-ту. В 1818-47 - перемишльський єпископ. З його іменем пов'язане заснування дяко-вчительського ін-ту (1818), єпархіальної друкарні (1829), запровадження хорového співу в кафедральній церкві та відкриття музичної школи, заснування четвертого курсу богослов'я духовної семінарії (1845). Разом з *І.Могильницьким* сприяв

заснуванню народних шкіл (у 1833 було 380 парафіяльних, 24 тривіальні і 2 головні школи). С. виявляв жвавий інтерес до національно-культурного життя. Дбав про комплектування новими виданнями і утримання епархіальної бібліотеки; запровадив викладання для перемишльських богословів церковнослов'янської мови і був ініціатором створення її граматики; заохочував людей зі свого оточення вживати у повсякденному житті українську мову, надавав матеріальну і моральну підтримку літераторам (Й.Левицькому, Й.Лозинському, Я.Головацькому, А.Добрянському). У своєму заповіті виділив кошти на утримання дяко-вчительського ін-ту, 50 стипендій для бідних учнів, заснував фонд для убогих вдів та сиріт. С. підтримував дружні взаємини з видатним славістом, прихильником національної незалежності українців Варфоломієм Копітаром, виступав посередником у його контактах з українськими філологами І.Лаврівським, Й.Левицьким, Й.Лозинським, істориком Д.Зубрицьким та ін. Ініціативи С. сприяли створенню атмосфери високої духовності та сформуванню у Перемишлі культурно-освітнього осередку, який започаткував українське національне відродження у Галичині.

Ф. Стеблій (Львів).

“СНІП” - популярна тижнева газета для інтелігенції. Виходила з 1.1. до 30.12.1912 у Харкові за фінансової підтримки і за редакцією М.Біленького. Фактичним видавцем і редактором газети був *М.Міхновський*. “С.” мав виразно національну та антиурядову спрямованість, сприяв формуванню національної самосвідомості. В умовах реакції газета об'єднала навколо себе прихильників ідей М.Міхновського, брала участь у передвиборчій кампанії до IV Державної Думи, збирала гроші на спорудження пам'ятника *Т.Шевченку*. Через матеріальні труднощі та цензурні перепони на 44 (за ін. дан - на 55) номері газета припинила своє існування.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

СОБЄСЬКИЙ МАРКО (1628 - 3.6.1652) -представник знатного польського магнатського роду, син Якова Собєського, брат короля *Яна III Собєського*. Обіймав посади красно-ставського та яворівського старости. Активний учасник воєнних дій періоду національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1654-57. Брав участь у *Зборівській битві 1649* і *Берестецькій битві 1651*. Під час *Батозької битви 1652* потрапив у полон до татар і загинув.

Я. Ісаєвич (Львів).

СОБЄСЬКИЙ ЯКУБ (1588 - 13.6.1646) -польський державиний діяч, дипломат. Представник знатного польського магнатського роду, батько короля *Яна III Собєського*. Брав участь у поході польського королевича Владислава на Москву в 1618. Учасник переговорів між Московською державою та Річчю Посполитою, в результаті яких було укладено *Деулінське перемир'я 1618*. Відіграв важливу роль під час *Хотинської битви 1621*, взяв участь у розробці умов *Хотинського миру 1621* між Туреччиною та Польщею. Обіймав важливі державні посади - з 1621 коронного крайчого, з 1636 - коронного підчашія. У 1638 С. призначено белзьким воєводою, у 1641 - руським воєводою, з 1646 - краківський каштелян. С. відомий як мемуарист. Залишив “Діаріюш Хотинського походу” та “Коментарі про Хотинську війну” (лат мовою, 1646). У них високо оцінював діяльність гетьмана *П. Сагайдачного*, але недооцінював роль українського козацтва під час *Хотинської війни 1621*.

Р. Шуст (Львів).

СОБОР РУСЬКИХ УЧЕНИХ 1848- перший з'їзд діячів української науки, освіти і культури Галичини під час революції 1848-49 в Австрійській імперії. Відбувся 19-25.10.1848 у Львові. Скликаний за ініціативою письменника *М.Устияновича* та заступника голови *Головної руської ради* І.Борискевича з метою об'єднання зусиль української інтелігенції для підвищення освітнього рівня народу. У Соборі взяло участь 118 осіб, серед яких письменники, вчені, вчителі, журналісти, дрібні службовці, юристи, студенти, представники духовництва. На пленарних засіданнях виступили І.Борискевич, *Я.Головацький*, І.Гушалевич, Й.Левицький, Й.Лозинський, Р.Мох, М.Устиянович та ін. Їхні виступи “дихали свободою і патріотизмом”, засвідчили готовність працювати над утвердженням української незалежності на засадах *М.Шашкевича* і *Т.Шевченка*. На засіданнях секцій вироблено пропозиції про заснування господарського та історичного товариств, охорону пам'яток історії та культури, видання популярного підручника з історії України. Секція шкіл накреслила програму розвитку українського шкільництва. У секції мови і літератури виникла гостра дискусія щодо мови письменства. Більшість учасників обговорення висловилися за літературну мову, близьку до народної, “гражданський” шрифт і фонетичний правопис, зберігши, однак, за прихильниками церковно-слов'янської мови (були в меншості) право на використання церковнослов'янської мови у наукових працях і етимологічному правопису. На засіданні 25.10.1848 засновано Товариство народної освіти, члени якого ввійшли до складу правління *Галицько-руської матиці*.

Ф. Стеблій (Львів).

СОВАЧІВ ВАСИЛЬ (1876 - 1924) - український військовий медик, генерал-хорунжий. Н. у с. Примаках на Полтавщині. З 1893 на військовій службі у російській армії. Закінчив військове училище, медичний ф-тет Київського ун-ту (1902). Брав участь у російсько-японській війні. З 1907 - начальник дивізійної медично-санітарної лабораторії. Згодом працював у військових академіях Санкт-Петербурга. У роки Першої світової війни 1914-18 - на фронті, полковник медичної служби (1913). З 1917 перебував на службі в Армії УНР. У січні 1919- начальник військово-санітарної управи, з травня 1920 - інспектор санітарної управи Дієвої армії. З

1920 - у таборах інтернованих українських частин у Польщі. Доктор медицини. Помер у містечку Сливки в Карпатах.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СОЗАНСЬКИЙ ІВАН (1.12.1881 -28.2.1911)-український історик і філолог. Н. у с. Купновичі (Самбірського р-ну на Львівщині). Гімназійну освіту здобув у Самборі (1902). У 1902-07 навчався на філософському ф-ті Львівського ун-ту, відвідував курси лекцій професорів *К.Студинського* (філологія) і *М.Грушевського* (історія). У 1905-06 працював у бібліотеці *Наукового товариства ім. Шевченка*, 1907 -на посаді вчителя української мови Академічної гімназії у Львові, у 1908-11 - гімназії в Бродах. Брав активну участь у діяльності українських товариств та інституцій Бродів, у відновленні в 1907 діяльності місцевого осередку "Просвіти". Наукову працю розпочав у студентські роки. Найвизначніша його історична праця, створена на основі судових матеріалів 17 ст., -дослідження "З минувшини м. Бродів" ("Записки НТШ", 1910-11), яке відтворило широку панораму життя тогочасного міста (правові відносини, розвиток ремесла і торгівлі, економічний стан міщан -українців, поляків, вірменів, євреїв та ін.). Здійснив низку публікацій документів з історії освіти та історії українського національного руху в Галичині у 1848—49, зокрема: "До історії народного шкільництва в рр. 1821-1838" (1909), "До історії участі галицьких русинів у Слов'янським конгресі в Празі 1848 р." (1906), "До історії відносин австрійської бюрократії в Галичині до українського національно-політичного руху, 1848-1850 рр." (1909), "Кілька документів до історії 1848-1849 рр." (1909). Автор публікацій з історії літератури: "До генези творчості М.Шашкевича" (1906), "Недруковані вірші Маркіяна Шашкевича" (1905), "До біографії й літературної спадщини Івана Вагилевича" (1906), "З літературної спадщини Василя Ільницького" (1905), "Поетична творчість Олександра Духновича" (1908), "Олександр Духнович - угорський автор народних учебників і публіцист" (1908) та ін.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЙМ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ-орган законодавчої влади *Карпатської України* у 1939. У жовтні 1938 чехословацький уряд під тиском українських державницьких сил у Закарпатті погодився сформувати автономний уряд *Підкарпатської Русі*, а 22.11.1938 парламент ЧСР прийняв "Конституційний Закон про автономію Підкарпатської Русі", що передбачав створення вищого законодавчого органу краю - Сойму Підкарпатської Русі (Сойму Карпатської України). 12.1.1939 автономний уряд Карпатської України на чолі з А.Волошином прийняв рішення про проведення виборів до загальнонародного представницького органу - Сойму Карпатської України. 18.1.1939 створено українське національне об'єднання (УНО) - політичне утворення, яке об'єднало представників усіх існуючих на той час українських політичних партій. 12.2.1939 відбулися вибори (прямі, рівні та загальні, за таємного голосування) депутатів першого Сойму (Сейму) Карпатської України. Представництво на виборах - приблизно один депутат від 20 тис. виборців. У виборах взяло участь 92,6% всіх виборців, з яких за список УНО (були включені й представники національних меншин) проголосувало бл. 93% виборчого корпусу. Всього обрано 32 депутати: *А.Волошин, Ю.Ревай, М.Брацайко, Ю.Брацайко, І.Єриєв, А.Довбак, М.Долина, М.Дрбал* (представник від чеської національної меншини), *А.Дутка, І.Ігнатко, В.Комаринський, І.Качала, В.Климпуш, В.Клочурак, В.Лацанич, М.Мандзюк, М.Марущак, Л.Романюк, Є.Мойш* (представник від румунської меншини), *Д.Німчук, А.Е.Ольдофреді* (представник німецької національної меншини), *Ю.Пазуханич, І.Перевузнук, П.Попович, Ф.Ревай, М.Різдорфер, С.Росоха, Ю.Станинець, В.Шобей, А.Штефан, К.Феделеш, М.Тулик*. Перше засідання Сойму розпочалося 15.3.1939. Головою Сойму обрано А.Штефана, заступниками голови - Ф.Ревай та С.Росоху. С.К.У. обрав президентом Карпатської України А.Волошина. Сойм одностайно висловився за самостійність Карпатської України та прийняв Конституційний закон, який закріплював республіканську форму правління, державний статус української мови, державні символи Карпатської України (прапор, герб, гімн). Затвердження назви держави - Карпатська Україна підкреслювало єдність українського народу Закарпаття з усім українським народом. Було призначено уряд Карпатської України, який очолив Ю.Ревай. Внаслідок окупації Угорщиною території Карпатської України С.К.У. припинив свою діяльність.

Т. Андрусак (Львів).

"СОКАЛЬСЬКИЙ КОРДОН"-умовна назва лінії, яку польське державне керівництво встановило у міжвоєнний час для розмежування Галичини і північно-західних українських земель (Волині, Полісся, Холмщини). Проходив по північній адміністративній межі Сокальського повіту (звідси і назва). "С.к." мав перешкодити консолідації української спільноти у Польщі та сприяти проведенню політики асиміляції місцевого населення шляхом ізоляції Волині й Полісся від центрів українського національного життя, зосереджених у Галичині. Польська адміністрація намагалася не допустити поширення діяльності у північно-західних землях галицьких політичних, культурно-просвітніх та фінансово-економічних організацій ("Просвіти", УПТ "Рідна школа", *Союзу українок*, "Січі", "Сокола", політичних партій та ін.). Окупаційна влада забороняла розповсюдження на цих землях українських книг і преси, що виходили в Галичині, утруднювала процеси міграції населення з одного регіону в інший.

М. Швагуляк (Львів).

СОКАЛЬСЬКИЙ ПЕТРО ПЕТРОВИЧ [14(26).9.1832 - 2(14).4.1887] - український композитор, музичний критик, фольклорист. Н. у Харкові. В 1852 закінчив природничий ф-тет Харківського ун-ту. У 1855 здобув звання магістра з хімії. У 1856 призначений чиновником департаменту сільського господарства у Петербурзі.

У 1856-57 працював особистим секретарем російського консула у Нью-Йорку. З 1858 жив в Одесі. В 1859 відновив діяльність Філармонічного товариства, співпрацював у газеті "Одесский вестник", у 1871-76 - редактор видання. В 1862-63 вчився у Петербурзькій консерваторії. Після повернення в Одесу в 1864 організував Товариство аматорів музики ("Одесское музыкальное общество"), а в 1866 - музичну школу при ньому. С. - автор опер ("Мазепа", за О.Пушкіним, 1859; "Майсь-ка ніч", за М.Гоголем, 1876; "Облога Дубна", за повістю "Тарас Бульба" М.Гоголя, 1884), балади "Слухай!", фортепіанних п'єс ("Віють вітри, віють буйні по степу широкому", "Роздуми на березі Дніпра", "На Україні", 1883), музичного циклу "Слов'янський альбом" (1873), фантазії для оркестру "На луках. Відголоски України" (1861) та ін. Написав понад 40 романсів, серед яких - на слова Т.Шевченка ("Утоптала стежечку", "Полюбила молодого козака дівчина", "Єсть на світі доля"), І.Полежаєва та ін. Посмертно видано збірник "Малоросійські і білоруські пісні, зібрані П.Сокальським" (1903) з авторською передмовою, в якій С. виклав свої погляди на принципи обробки народних пісень.

К. Кондратюк (Львів).

СОКИРА-ЯХОНТОВ ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ (28.8.1874 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-майор (1916). Військову освіту здобув у Тифліському кадетському корпусі, 3-му Олександрівському військовому училищі (1894). Служив у Горійському піхотному резервному полку. У 1905 С.-Я. після закінчення Миколаївської академії Генерального штабу відбув на Далекий Схід, де офіцером штабу Маньчжурської армії брав участь у російсько-японській війні. З 1907-помічник інспектора Воронежського кадетського корпусу, підполковник. У роки Першої світової війни - на Західному фронті, старший ад'ютант штабу 10-ї армії, командир 25-го піхотного Смоленського полку (1915), командир піхотної бригади. В українській армії-з 1918. Деякий час був командиром Першої української козацько-стрілецької дивізії (див. *Сірожупанники*), яка в період Гетьманату охороняла північні кордони України на Чернігівщині. З 23.8. - начальник Подільської залоги. У жовтні 1918 - командир Подільського козачого коша. Після падіння Гетьманату перебував в Одесі, де у січні-лютому 1920 сформував українську стрілецьку дивізію з галичан, які одужували та прибували з італійського полону. Напередодні вступу до міста частин більшовицької 14-ї армії денікінський генерал М.Шілінг передав йому впаду в Одесі. За більшовицької влади С.-Я. у березні 1920 очолював велику військову маніфестацію під синьо-жовтими прапорами з нагоди Шевченківських свят. Наприкін. 1920 виїхав до Варшави. Невдовзі заарештований польською контррозвідкою як "шпигун радянської Росії". Був обміняний на польського агента. Подальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

"СОКІЛ"- перше українське фізкультурно-спортивне (спортивно-руханкове) та протипожежне товариство, створене у Львові в 1894. Ідею створення спортивного товариства, яке поруч з увагою до фізичного виховання мало б на меті пробудження національної свідомості та національно-патріотичне виховання, висунув чех Мирослав Тирш. У 1862 у Празі виникло перше товариство "С.". Згодом були створені аналогічні організації в ін. слов'янських народів (польське товариство "С." у Львові організовано в 1867). У 1907 вони об'єдналися у Всеслов'янський сокільський союз. Статут українського "С." розроблений В.Лаврівським і опублікований 8.12.1892 (затверджений Міністерством внутрішніх справ 26.7.1893); зміни і доповнення у статут внесено у 1926 і 1929. Завданням товариства було фізичне вдосконалення його членів, проведення культурно-просвітницьких заходів з метою виховання почуття національної єдності. Товариство створене на загальних зборах, що відбулися 11.2.1894 у Львові. Члени товариства займалися різними видами спорту: велосипедний, веслування, фехтування, стрільба (з 1912), проходили протипожежну підготовку, могли відвідувати заняття з музики і співу. Пізніше серед спортивних дисциплін, якими займалися члени товариства, з'явилися лижний спорт (лещатарство), ковзанярський та санний спорт, хокей (гаківка), футбол (копаний м'яч), волейбол (сітківка), баскетбол (кошиківка), а також бокс (стусан) та туризм (мандрівництво). Осередки "С." організовували та опікували гуртки музики, співу, аматорські театри. У 1912 за ініціативою *С.Горука* організовано стрілецькі сокільські курені, які займалися військовою підготовкою. Особливе значення не тільки для розвитку фізкультури і спорту, але й для національної консолідації, піднесення рівня національної свідомості мали сокільські зльоти, т.зв. здвиги, які в довоєнний період проводилися майже щорічно. У II Крайовому Шевченківському здвигу у Львові (червень 1914) взяло участь бл. 12 тис. чоловік, у т. ч. членів "*Січі*", "*Пласту*", товариств українських січових стрільців.

Ідеї "С." знайшли підтримку серед українського населення, осередки товариства виникли у багатьох містах і селах *Галичини* та *Буковини* (саме на ці два регіони, згідно зі статутом, поширювалась діяльність "С."). У 1914 на західноукраїнських землях діяли 974 місцеві осередки, які об'єднували бл. 33 тис. членів: представників інтелігенції, студентства, селянства, робітництва, духовенства. З метою залучення до занять спортом усього населення у 1902 створено жіночий руханковий відділ. Завдяки діяльності *І.Боберського* фізична культура стала обов'язковим предметом в українських гімназіях. Разом з розвитком фізичної культури та спорту велика увага приділялася розвитку протипожежної безпеки, що знаходило особливу підтримку серед селянства. За ініціативою і під керівництвом членів "С." проводились урочисті вечори з нагоди пам'ятних історичних дат, готувались концерти, ставились аматорські вистави (у театральній секції розпочав свою діяльність *Л.Курбас*), організувалися публічні виступи. У 1910-30-х роках "С." відігравав вагомий роль в організації спортивного і національно-культурного життя українського населення *Галичини* і *Буковини*.

Згідно зі статутом, "С." мав власний прапор (лев у синьому полі), гімн ("Соколи, соколи, ставайте в ряди"),

гасла-кличі ("Всі вперед - всі враз", "В здоровому тілі - здорова душа", "Де сила-там воля") та сокільський привіт - "Гаразд". Очолювали "С." В.Нагірний (1894-1900), А.Будзиновський, І.Боберський (1910-14); у міжвоєнний період -М.Заячківський (1922-33), М.Хронов'ят (1933-39). Членами "С." були І.Белей, *М.Шухевич*, *Б.Лепкий*, сини Івана Франка - Петро, Тарас та Андрій, *Є.Коновалець*, *І.Крип'якевич* та ін. "С." проводив активну видавничу діяльність. На серед. 1930 років "С." видав понад 130 найменувань літератури, у т.ч. підручників, посібників, правил змагань, описів вправ, календарів тощо. Початок цій діяльності було покладено В.Лаврівським, який 1895 видав календар для "Соколів" та правила гри у футбол. Пізніше вийшов цілий ряд інших праць, зокрема: І.Боберського "Рухові ігри і забави", "18 м'ячевих ігор", І.Мриця "Наука їзди на лещатах", Д.Навроцької "Вправи вільноруч для жінок", Т.Франка "Історія і теорія руханки", П.Франка "Підручник шведської руханки", Є.Жарського "Самооборона" та ін. "С." видавав ряд періодичних видань: "Сокільські вісті" (у 1908-09 як додаток до "Свободи"; 1928-39), "Вісті з Запорожжя" (1910-14; ред. І.Боберський) - самостійний місячник руханкових і пожежних товариств з власним додатком "Пластовий табір".

У міжвоєнний період українські сокільські організації існували в еміграції (зокрема, в Чехословаччині, Югославії, Аргентині) і об'єднувалися у Союз українського сокільництва

за кордоном. Проте український сокільський рух в еміграції не набув значного розвитку, і в роки Другої світової війни осередки С. фактично припинили своє існування. Після Другої світової війни "С." кваліфікувався як "буржуазна організація" і був ліквідований у всіх країнах "соціалістичного табору".

Т. Андрусак (Львів).

СОКОЛОВСЬКИЙ ЮРІЙ ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід. - п. 1922) - державний діяч періоду Гетьманату. Н. у Полтаві. До революції обіймав посаду завідувача агрономічного відділу Полтавської губернської земської управи. Співпрацював з журналом "Украинская жизнь", який у 1912-17 у Москві видавали *О.Саліковський* і *С.Петлюра*. Належав до партії *кадетів*. На поч. травня став міністром харчових справ *Української Держави*. 9.7.1918 подав у відставку з поста міністра. За деякими даними, у 1918 належав до *Української партії соціалістів-федералістів*. У кін. листопада 1918 С. разом з *К.Мацієвичем*, *В.Прокоповичем*, *І.Фещенком-Чопівським*, *А.Марголіним* направлений до Одеси і Ясс (Румунія) для ведення переговорів з представниками *Антанти*, але *Директорія УНР* відкликала цю дипломатичну місію. Пізніше виїхав на Північний Кавказ до *А.Денікіна*. Помер у Белграді (тепер Союзна Республіка Югославія).

І. Підкова (Львів).

СОКУЛЬСЬКИЙ ІВАН ГРИГОРОВИЧ (13.7.1940 - 22.6.1992) - український поет, правозахисник, громадський діяч. Н. у с. Червоноярському Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. У 1962-64 навчався на філологічному ф-ті Львівського ун-ту, пізніше - у Дніпропетровському ун-ті. Діяльний учасник Львівського та співзасновник Дніпропетровського клубів творчої молоді. У 1966 "за написання націоналістичних віршів" виключений з комсомолу і відрахований з ун-ту. Працював пожежником, бібліотекарем, кореспондентом газети "Енергетик", матросом річкового пароплавства. Контактуював з дисидентськими колами у Києві та Львові, поширював самвидав. У 1968 виступив одним з авторів "Листа творчої молоді Дніпропетровська", в якому висловлювався протест проти політики русифікації в Україні, переслідування національної інтелігенції, плюндрування пам'яток культури, цькування роману О. Гончара "Собор". Навесні 1969 "Лист" передала радіостанція "Свобода", опублікували зарубіжні засоби масової інформації. У серед. червня 1969 С. було заарештовано, і 27.1.1970 Дніпропетровський облсуд за ст. 62, ч. 1 КК УРСР ("антирадянська агітація і пропаганда") засудив С. до 4,5 років таборів суворого режиму. Покарання відбував у Мордовії, з кін. 1971 - у Володимирській в'язниці, згодом - у таборах Пермської обл. Звільнений 14.12.1973. Мешкав у Дніпропетровську, займався опозиційною діяльністю, впорядкував самвидавну поетичну збірку. У жовтні 1979 вступив у правозахисну організацію - Українську гелсінську групу. У квітні 1980 був знову заарештований, рішенням суду визнаний особливо небезпечним рецидивістом і засуджений у січні 1981 до 10 років позбавлення волі та 5 років заслання. Покарання відбував у Чистопольській в'язниці (тепер Татарстан, РФ). За 9 днів до закінчення тюремного терміну 3.4.1985 черговий раз заарештований і засуджений Чистопольським міськсудом до трьох років таборів за "хуліганство". У жовтні 1985 переведений на дільницю особливо суворого режиму Кучинського концтабору ВС-389/36-1 Пермської обл. Найчастіше з усіх політв'язнів "за порушення режиму" утримувався у штрафному ізоляторі (ШІЗО), у 1987 переведений до одиночної камери. Звільнений з ув'язнення у серпні 1988. Після повернення в Дніпропетровськ працював в Українській гелсінській спілці, був одним із засновників обласних організацій Товариства української мови ім.Т.Шевченка, *Народного руху України*, "Меморіалу". Очолював обласну організацію *Української республіканської партії*. 31.9.1989 редагував і видавав журнал "Пороги". Активно підтримував відродження *Української автокефальної православної церкви*. 20.5.1991 був жорстоко побитий під час пікетування з вимогами незалежності України в Дніпропетровську, що прискорило його смерть. Похований у Дніпропетровську. У 1960-х роках публікував вірші в альманасі "Вітрила", журнали "Прапор" та переклади з білоруської у журналі "Вітчизна". У 1971 видавництво "Молодь" планувало видати збірку поезій С., але її зняли з виробництва у зв'язку з арештом автора. Пізніше твори С. публікувалися лише за кордоном. В Україні перша збірка поезій "Владар каменю" вийшла друком лише після смерті поета - у 1993 в Києві. У липні 1995 С. прийнятий в Спілку письменників України (посмертно).

Ю. Зайцев (Львів)

СОЛЕНИК КАРПО ТРОХИМОВИЧ (травень 1811 - 7(19).10.1851) - визначний український актор, один з основоположників українського реалістичного театру. Н. у м. Ле-пелі (Вітебська обл., Білорусь) у дворянській родині. Навчався у Віленському ун-ті на математичному ф-ті, але курсу не закінчив. На поч. 1830 років вступив до відомої української акторської трупи І.Штейна (Харків). У 1832 дебютував у ній як актор. З 1835 працював у трупі Л.Млотковського (Харків). За кілька років наполегливої праці С. самостійно опанував акторську техніку. Преса одноостайно визнала С. одним з найпопулярніших акторів провінції, майстром художнього перевтілення, правдоподібного вживання в сценічний образ. С. не раз запрошували на сцену столичного Александринського театру, зокрема, М.Гоголь. У різні часи гастролював у Курську, Кишиневі, Воронежі та ін. містах, але в основному його діяльність проходила в Україні: Харкові, Одесі (трупа Соколова), Києві, Полтаві, Сумах та ін. містах. Створив на сцені багато класичних, переважно комедійних образів. Серед кращих - Виборний, Возний, Чупрун ("Наталка-Полтавка", "Москаль-чарівник" І.Котляревського), Шельменко, Стецько ("Шельменко-денщик", "Шельменко - волосний писар", "Сватання на Гончарівці" Г.Квітки-Основ'яненка), Фамусов ("Лихо з розуму" О.Грибоедова), Хлестаков, Осип, Бобчинський, Кочкар'єв ("Ревізор", "Одруження" М.Гоголя), Блазень ("Король Лір" У.Шекспіра). С. у ролі Чупруна бачив на ярмарку у Ромнах Т.Шевченко, який у своєму "Щоденнику" назвав С. геніальним актором. На поч. 1850 років відомий як режисер. Помер у Харкові. Творчість С. високо цінували М.Щепкін, М.Гоголь, Т.Шевченко. С. наділяв своїх героїв властивим йому натхненням, дотепним гумором і життєрадістю, у поєднанні з оптимістичним ставленням до долі людини. Похований у Харкові.

О. Бачинська (Одеса).

СОЛІДАРИЗМ - філософська та суспільно-політична течія, розповсюджена в ряді деяких суспільно-визвольних рухів після Другої світової війни. С. позначений співіснуванням у єдиній моделі нових західних концепцій (лібералізму з його теорією вартості людської одиниці) та ультраконсерватизму (італійського й іспанського фашизмів, інтегрального націоналізму). С. виступав компромісною теорією між цими течіями, поділяв народ на стани за фаховою приналежністю. Законодавча влада за С. формується з представників фахово-станових організацій та політичних партій (як правило, допускається існування двох партій). Фахово-станові організації та політичні партії складають списки кандидатів у парламент, за які виборці віддають свої голоси на виборах. Національні збори мають обрати голову народолюбної держави. Виконавчий орган формується Головою держави і відповідальний як перед Головою, так і перед парламентом. С. покликаний ліквідувати сучасні суперечності: між працівниками та працедавцями, між ідеологічним і матеріальним світоглядом, між профспілками і партіями, між державою та особою. С. - яскравий приклад утопічного демократизму кабінетного типу, відірваного від державних реалій. На практиці С. неспроможний вирішити поставлені проблеми. Виявився продуктом ультраконсервативного мислення, максимально пристосованого до нових умов. Основні засади С. викладено у праці О.Бойдуника ("Національний Солідаризм", 1947; під псевд. П.Боярський). У період від 1947 до 1972 С. був офіційною ідеологією ОУН-М. З ін. політичних структур С. культивував російський Народно-трудовий союз.

У 1970 роках в ОУН-М на зміну С. прийшла ідеологія демократичного націоналізму.

К. Бондаренко (Львів).

СОЛОВЙОВ СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ [5(17).5.1820 - 4(16).10.1879] - російський історик. Академік Петербурзької академії наук (1872). Н. у Москві в сім'ї священика. У 1833-38 навчався у гімназії. У 1838 вступив на історико-філологічне відділення філософського ф-ту Московського ун-ту. Після закінчення ун-ту (1842) протягом 1842-44 перебував за кордоном як домашній учитель дітей А.Строганова. Відвідував лекції Ф.Гізо, Ж.Мішле у Парижі, К.Ріттера, Л.Ранке у Берліні, познайомився з відомими славістами В.Ганкою, Ф.Палацьким, П.Шафариком. У 1845 захистив магістерську, а в 1847 - докторську дисертацію. З 1847 - професор Московського ун-ту. У 1864-70 - декан історико-філологічного ф-ту, у 1871-77 - ректор Московського ун-ту. В останні роки життя був головою Московського товариства історії і старожитностей російських, директором Оружейної палати. У студентські роки С. симпатизував російським слов'янофілам, згодом поділяв погляди західників, займаючи помірковану ліберальну позицію. Був придворним учителем російських імператорів. Відстоював автономні права університетів, за що змушений піти у відставку з посади ректора. Основна праця "Історія Росії з найдавніших часів" (1851-79; 29 тт.; доведена до 1775) містить численні факти з історії слов'ян, Київської Русі, історії українських земель 14-18 ст. Упереджено характеризував діяльність українських гетьманів, запорозького козацтва. С. - автор теоретичних праць "Історичні листи" (1858), "Прогрес і релігія", "Спостереження над історичним життям народів", у яких застосований порівняльно-історичний метод дослідження. Великий архівний матеріал, узагальнений у працях С., ставить їх у ряд вагомих здобутків російської історіографії, що становлять науковий інтерес і для сучасних істориків.

О. Мазур (Львів).

СОЛОВКИ - узагальнююча назва групи островів у пд.-зх. частині Білого моря, Зосимо-Савватіївського монастиря та радянського концтабору. Заг. пл. архіпелагу (входять острови Великий Соловецький, Анзер, Муксольма, Великі й Малі Зайчики, Конд-острів і Вороній) 347 км². Найменша відстань від материка -65 км. З часів Новгородської республіки С. були осередком колонізації півночі, чому особливо сприяла слава монастиря. У монастирі прийняв чернецтво святий Філіп, митрополит Московський, та Авраамій Палі-цин. Серед ченців перебував також Московський патріарх Никон. Влада використовувала С. і як місце заслання.

У різні часи на С. перебувало чимало українців, зокрема, противники гетьмана І.Мазепи (полтавський священник І.Святайло з сином і чернець Никанор), а після Полтавської битви 1709 - його прихильники (ген. осавул Д.Максимович, сердюцький полковник Я.Покотило). У пізніші часи на С. були заслані архимандрит Гедеон Одорський, лохвицький протоієрей І.Рогачевський, останній кошовий отаман Запорозької Січі П.Калнишевський. У 1850-54 на С. був засланий ки-рило-мефодіївець Г.Андрузький.

Зі встановленням радянської влади, на С. було організовано перший в СРСР концтабір, в якому карались і загинули десятки тисяч в'язнів. Соловецький монастир було ліквідовано за постановою Архангельського губвиконкому 21.7.1923 (на той час тут перебувало бл. 60 ченців). За постановою РНК СРСР від 13.10.1923 було утворено "Соловецький лагерь принудительных работ особого назначения" (СЛОН ОГПУ). Під управлінням СЛОНа перебував увесь Соловецький архіпелаг та прилегла частина материка.

В українській історіографії історія С. традиційно поділяється на чотири періоди. У часи непу (до 1927) табірний режим був порівняно м'який. В'язні фактично працювали на обслуговування власних потреб. Інколи траплялися втечі, у 1926-27 зареєстровано 188 втеч із Кемі і 12 із Соловків. В'язні іронічно називали табір "Радянським Союзом у мініатюрі". Табірний контингент офіційно поділявся на кілька груп: політики (члени партій меншовиків, соц.-революціонерів та анархістів), церковники (духівництво й миряни, засуджені за церковними справами), контрреволюціонери та кримінальні злочинці. У 1923-25 політики перебували на окремому режимі - не працювали, жили разом і мали свій орган управління (старостат). Кількість духівництва, за різними джерелами, коливалася від 120 до 500 осіб. У 1926-29 діяв "Собор соловецьких єпископів", що прийняв 4 послання з головних питань поточного церковного життя. В Онуфріївській церкві, що знаходилася на місцевому цвинтарі, щоденно відбувалося богослужіння. Старшим архієреєм катакомбної соловецької церкви був єпископ Максим (Жижиленко; 1886-1931). У каплиці преподобного Германа з 1925 служили католики східного обряду, а згодом і римо-католики.

У ризниці Преображенського собору в 1923-26 діяв театр, з вересня 1924 - музей. У пізніші роки режисером соловецького табірної театру був Л.Курбас. Існувало соловецьке т-во краєзнавства (реорганізоване 1926 з Соловецького відділення Архангельського товариства краєзнавства: СОАОК), при якому діяли секції, зокрема, кримінологічна (організована 23.10.1923). Кримінологічний кабінет при останній провадив соціологічні й невро-психопатологічні дослідження серед в'язнів. У 1924-30 управління СЛОНа видавало щомісячний журнал "Соловецкие острова" (1924 під назвою "СЛОН"; у 1927-28 друкувався на сторінках журналу "Карело-Мурманский край"), а в 1925-28 та 1930 - щотижневую газету "Новые Соловки" з нерегулярними додатками, у 1927 - щоденний ра-діобюлетень.

Другий і третій періоди - це часи перших радянських п'ятирічок. Після створення Біломорсько-Балтійського табору з центром на Медвежій горі (тепер Медвеж'єгорськ) з 1.11.1933 С. включено до його складу як 8-е Соловецьке спецвідділення (штрафне) Біломорсько-Балтійського комбінату. У серед. 1930 років на С. були ув'язнені відомі українські діячі, що пройшли за процесами СВУ, УНЦ, УВО. Серед них були академіки М.Слабченко, М.Яворський, С.Рудницький, професори Й.Гермайзе та А.Барбар, політичний діяч та історик П.Христюк, письменники Є.Плужник, О.Слісаренко, Г.Шкурупій, партійні та радянські діячі М.Любченко, М.Полоз, О.Шумський та ін. У цей час умови життя в'язнів значно погіршилися. Вони працювали на лісозаготівлях, у цегельні, ливарні та на ін. важких роботах. Окрему категорію в'язнів складали 325 людоїдів з часів голодомору 1932-33. У концтаборі існувало 3 спецізолятори. З метою психологічно і фізично зламати в'язнів, а також добитися потрібних слідству зізнань була розроблена система жорстоких тортур - т. зв. комари, жердочка тощо. Терор набув нечувано страшних форм. Зокрема, за відмову в'язнів одного з бараків у 40-градусний мороз вийти на роботу (за браком одяжі), чекісти спалили барак, де загинуло бл. 400 невільників.

Четвертий період (1937-39) називають періодом ежовщини. 20.2.1937 табір було перетворено на "Соловецкую тюрьму особого назначения" (СЛОН 10-го відділу ГУДБ НКВС, ліквідована 2.11.1939). Наприкін. 1937 - на поч. 1938 окрема "трійка" УНКВС по Ленінградській обл. (голова-Л.Заковський, члени В.Гарін та Б.Позерн, секретар Єгоров) сфабрикувала низку групових справ, засудивши до розстрілу 1825 в'язнів. За справою № 103010/37 було засуджено найбільше українських діячів, серед яких О.Волох, М.Вороний, М.Зеров, А.Крушельницький, М.Куліш, Л.Курбас, Ю.Мазуренко, М.Павлушков, В.Підгаєцький, В.Підмогильний, П.Филипович, В.Чехівський та ін. (разом 134 особи). Найбільшу, першу групу з 1111 в'язнів розстріляно в Карелії поблизу Онезького озера під Медвеж'єгорськом (між 27.10 і 4.11.1937). Другу групу з 509 в'язнів вивезено до Ленінграда, де, правдоподібно, також розстріляно. Третю групу із 198 засуджених розстріляно 17.2.1938 на С. поблизу Ісаково. Існують дані, що велику партію в'язнів затоплено разом із баржею у Білому морі.

С.Білокінь (Київ).

СОЛОНИЦЬКИЙ БІЙ 1596 - вирішальний бій в урочищі Солониця поблизу м.Лубен під час козацько-селянського повстання під проводом *С.Наливайка*. Після бою в урочищі

Гострий Камінь поблизу Білої Церкви (квітень 1596) основні сили повстанців на чолі з С.Наливайком та *ГЛободою* відійшли у Лівобережну Україну і мали намір у випадку невдачі повстання відійти на територію Московського царства (див. *Наливайка повстання 1594-96*). У кін. травня 1596 польсько-литовські частини на чолі з *С.Жолкевським* наздогнали військо повстанців, обтяжене обозом з сім'ями козаків, і відрізало шлях

до московського кордону. Селянсько-козацькі загони побудували в урочищі Солониця (неподалік від Лубен) укріплений табір з чотирьох рядів возів, оточених навколо валом і ровом. У таборі знаходилося бл. 10 тис. чол., хоча боєздатних налічувалося не більше 3 тис. чол., решту становили сім'ї повстанців і поранені. С.Жолкевський мав близько 5 тис. жовнірів, допоміжні загони і артилерію. 16.5.1596 почалася облога козацького табору, що тривала бл. двох тижнів. Мужньо обороняючись, повстанці сподівалися на допомогу запорожців на чолі з Підвисоцьким, що діяв у тилу ворога. Однак запорожці прорвалися до табору не вдалося і становище обложених стало критичним - бракувало харчів, води, почався масовий падіж коней. До того ж у таборі загострилися суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками. Скориставшись з важкого становища повстанців, С.Жолкевський вступив у таємні переговори з ГЛободою, пообіцявши реєстровцям амністію. Чутки про капітуляцію викликали між реєстровими і нереєстровими козаками збройну сутичку, в якій Г.Лободу було вбито. 26.5.1596 польське військо повело гарматний обстріл табору, готуючись 28.5. почати вирішальний штурм. Але вночі проти 28.5. частина реєстровців по-зрадницькому схопила С.Наливайка, *М.Шаулу* та ін. керівників повстання і видала С.Жолкевському. Під час переговорів польське військо за наказом С.Жолкевського підступно напало на табір і вирізало кілька тисяч повстанців разом з їхніми жінками і дітьми. Тільки невелика частина козаків на чолі з К.Кремським прорвали оточення і відступила на Запорожжя.

М. Пасічник (Львів).

СОЛОХА - скіфський курган (т. зв. царський) кін. 5 - поч. 4 ст. до н. е. Розташований за 9 км. на півд.-зх. від с. Великої Знам'янки Васильківського р-ну Запорізької обл. Розкопки кургану провів у 1912-13 М.Веселовський. Під насипом 18м заввишки знайдено два "царські" поховання. Одне з них (центральне) пограбоване у давнину, інше (бокове) - у західній частині кургану збереглося повністю. У камері катакомби розмірами бл. 27 м виявлені численні предмети, серед яких срібний кілік, бронзовий черпак з голівкою лебедя, амфора, срібний з позолотою кілік з написом, золоті бляшки та ін. У господарській камері знаходились бронзовий казан та посудина, три амфори. Поряд із центральною могилою знайдено поховання двох багатих вбраних людей. У дромосі виявлено кістяки насильно умертвлених слуг - юнака винодара та зброєносця. У камері розмірами бл. 11,2 кв. м знаходилося поховання "царя", облаштоване пишним інвентарем. Серед знахідок - обруч, шестопер, два мечі, вістря стріл, два списи, лусковий панцир, золота фіала з двома написами, сім срібних посудин, чорнолаковий кілік, більше 300 золотих бляшок тощо. Чудовими візрцями грецької роботи є золотий гребінь з фігурками скіфів, що б'ються, та срібна оббивка горіту (налуччя) із зображенням битви воїнів. У нішах і тайнику знаходились амфори та посуд: казани, лутерій ківш, сито, рітон тощо. За 2,6 м на захід виявлені поховання конюха та могила з 5 кістяками забитих коней, на яких виявлено залишки вуздечки. За однією з існуючих версій, центральне поховання С. могло належати скіфському царю Орику і здійснене бл. 410 до н. е., бокове - Царю Октомасаду (поч. 4 ст. до н. е.).

Г. Тощев (Запоріжжя).

СОЛТИС (від нім. Schultheiss - сільський староста) - **1)** У селах на західноукраїнських землях, що з 14 ст. підпали під владу Польщі, службова особа, яку призначав феодал. С. були і в Зх. Закарпатті у 16-першій пол. 18 ст. С. збирав з селян чинш, мав судову владу тощо. Посада С. існувала до 19 ст. **2)** У селах Західної України 1933-39 службова особа, що виконувала функції розпорядчого органу сільської громади. С. обирала громадська рада, а затверджував повітовий староста.

В. Кульчицький (Львів).

СОЛТИС МИХАЙЛО (псевдо - Черкас; 31.8.1918-можливо, серпень 1944)-український військовий діяч. Н. у с. Жидачині Ківерцівського р-ну Волинської обл. Навчався в українській гімназії у Луцьку, 1936-38 - у школі "Маслосоюзу" в Стрию. Член Організації українських націоналістів (з 1938). У 1938-39 працював у кооперативі на Поліссі. На поч. 1939 заарештований польською поліцією за приналежність до ОУН. У вересні того ж року втік із в'язниці й переїхав до Берліна. Після розколу ОУН із 1940 - на боці А.Мельника. У червні 1941 С. у складі похідних груп діяв на Черкащині і Кіровоградщині. З 1942 - член Волинської крайової езекутиви ОУН-М. Наприкін. 1942 організував партизанський відділ ОУН-М в околицях Луцька, займався пропагандистською роботою. У серпні 1943 провів переговори (не санкціоновані ПУН) з шефом поліції Волині і Поділля д-ром Піцом і в порозумінні з ним створив *Український легіон самооборони*. Очолив штаб легіону. Влітку 1944 С. виступив з ініціативою підписання угоди з Армією Крайовою (АК) про взаємний ненапад. Рішучий протест С. у зв'язку з намаганням використати УЛС у придушенні Варшавського повстання 1944 та контакти з польським рухом Опору спричинилися до його арешту гітлерівськими спецслужбами. Подальша доля С. невідома. Згідно з найпоширенішою версією, С. було розстріляно.

К. Бондаренко (Львів).

СОЛЯНИЙ ШЛЯХ -1) Старовинний торговельний шлях, по якому возили сіль у Київську Русь з Кримського узбережжя Чорного моря. Згадується у літописі під 1170. Розпочинався на Київщині. Мав два розгалуження, одне з яких починалось у Переяславі, інше - у Ромнах. Поблизу гирла р. Ворскли обидва розгалуження з'єднувалися. Звідси шлях вів до перевалочної (село залите водами Дніпродзержинської ГЕС) по лівому березі Дніпра, далі - до Кам'янського перевозу (біля гирла р.Конки) по правому березі й далі, знову по лівому. Неподалік сучасної Каховки С.ш. повертав на Крим. Пролягав у напрямку Корсуня (Херсонес; попл. Севастополя), Суража (тепер Судак) і Кафи (тепер Феодосія). С.ш. в Україну з Криму привозили сіль, звідси

і назва шляху. **2)** Торговельний шлях, яким возили сіль з Коломиї, Калуша (тепер Івано-Франківська обл.) у Правобережну Україну в 16-18 ст.

О. Кривошій (Запоріжжя).

СОМКО ЯКИМ СЕМЕНОВИЧ (р. н. невід. -п. 18(28).9.1663) - наказний гетьман Лівобережної України (1660-63). Н. у м. Переяславі. Походив з міщанської сім'ї. Його сестра Анна була першою дружиною *Б.Хмельницького*. Обіймав посади сотника Переяславського полку (1654), наказного переяславського полковника (1654). У вересні 1654 їздив до Москви з дипломатичним дорученням гетьмана *Б.Хмельницького*. Восени 1659 разом з *В.Золотаренком* допоміг московським військам під командуванням *О.Трубецького* захопити Лівобережну Україну і присягнув на вірність царю. Був противником укладення *Слободищенського договору 1660* з Польщею. Після укладення *Ю.Хмельницьким* договору з Польщею виступав за збереження союзницьких відносин з Москвою. На козацькій раді у Переяславі у 1660 обраний переяславським полковником і наказним гетьманом Лівобережної України. Намагався розширити привілеї старшини, що призвело до зростання соціальних протиріч серед козацтва і наростання незадоволення козацької бідноти. У відносинах з Московською державою домагався дотримання "*Березневих статей*" 1654, збереження самостійності та неподільності *Гетьманщини*, чим викликав невдоволення московського уряду. У боротьбі за гетьманську булаву вступив у конфлікт з частиною лівобережної старшини на чолі з *В.Золотаренком* та ніжинським протопопом *М.Филимоновичем*, яка беззастережно орієнтувалася на Москву. В опозицію до С., як представника інтересів козацької старшини, перейшов кошовий отаман Запорозької Січі *І.Брюховецький*. Весною 1662 на старшинській раді в Козельці С. обрано гетьманом усієї України, але цар не затвердив його. У червні 1663 під час остаточного обрання гетьмана на *Чорній раді 1663* у Ніжині С. разом з *В.Золотаренком* та *І.Брюховецьким* був одним із реальних кандидатів на гетьманську владу. Однак, використовуючи соціальну демагогію і активну підтримку московського уряду, гетьманом Лівобережної України став *І.Брюховецький*. За наказом новообраного гетьмана С. було схоплено, звинувачено у таємних зносинах з *П. Тетерею*, *Річчю Посполитою* та *Кримським ханством* і у вересні 1663 страчено разом з *В.Золотаренком* у Борзні (тепер Чернігівська обл.).

О. Мазур (Львів).

СОРОКА МИХАЙЛО (27.3.1911-16.6.1971)-визначний український політичний діяч, правозахисник, багатолітній в'язень польських і радянських концентраційних таборів та тюрем. Н. ус. Кошляках на Тернопільщині. Батько С. помер ще до народження сина, через 11 років померла мати. Навчався у Тернопільській гімназії, пізніше - Празькому політехнічному ін-ті. За освітою - інженер-архітектор. Під час навчання у гімназії став членом *Організації українських націоналістів*. У 1937 заарештований і за приналежність до ОУН позбавлений волі. Ув'язнення відбував у станіславській та гродненській тюрмах, у польському концентраційному таборі *Бережа Картузька*. Звільнився з ув'язнення після початку Другої світової війни. Продовжував підпільну роботу у Львові, був членом Крайового проводу ОУН. У листопаді 1939 С. одружився з *К.Зарицькою*. Через чотири місяці обох заарештували органи НКВС. С. засуджено до 8 років позбавлення волі. Знаходячись у таборі у Воркуті, організував широку підпільну мережу "ОУН-Північ". У 1947 налагодив зв'язок між таборами, а через два роки - з Україною. Внаслідок діяльності С. створено розгалужену сітку підпільних організацій, ліквідовано панування у таборах кримінальних злочинців, терор яких був однією з форм знущання над політичними в'язнями ГУЛАГу. У 1949 С. засуджено втретє і заслано у Красноярський край. У 1952 заарештований за звинуваченням в організації підпілля у воркутинських таборах і засуджений до смертної кари, яку замінили 25-річним ув'язненням. Покарання відбував у Магадані, Тайшеті, Караганді, Мордовії. Зустрів у таборах нову хвилю українських політичних в'язнів - "шестидесятників". Близько 35 років провів у польських та радянських тюрмах і концентраційних таборах. Помер у таборі № 17, що в Озерній у Мордовії. 28.9.1991 прах С. перевезено з Мордовії й урочисто перепоховано разом з прахом його дружини на Личаківському цвинтарі у Львові. Довгорічний радянський політв'язень *Анатолій Радигін* у своїх спогадах "Життя в мордовських концтаборах зблизька" писав про С.: "Ця людина жила й відійшла з життя мужньо, як лицар, спокійно, як учений, світло, як святий, достойно, як державний діяч. Він міг би прикрасити будь-яку державу і заснувати будь-яку державність. Я вірю, що настануть часи, коли при його імені українці будуть вставати з місць і стояти мовчки й урочисто, як встають американці при імені Вашингтона, мадяри при імені Кошута, євреї при імені Герцля".

Т. Андрусяк (Львів).

СОСЕНКО МОДЕСТ [11(23).4.1857-4.2.1920] - український живописець. Н. у Порогах Надвірнянського повіту (тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). У 1896-1900 навчався у краківській Академії красних мистецтв, у 1901-02 - у мюнхенській Академії, в 1902-05 - у Національній школі мистецтв у Парижі. З 1906 поселився у Львові. У 1906-08 С. жив в Італії, де ознайомлювався із стародавнім і сучасним мистецтвом Заходу. У 1913-14 здійснив подорож до Росії, Єгипту і Палестини. У творчому доробку С. портрети (*А. Шептицького*, *В.Шухевича*, "Портрет дівчини", 1912; "Жіночий портрет", 1913; "Автопортрет", 1915), жанрові картини ("Хлопець обідає", "Хлопці на плоті", 1912; "Танець", 1915; "Трембітарі", 1914), пейзажі Українських Карпат і Південної Далмації ("Рання весна на селі, 1903; "Будуа в сонці", 1918), монументальні розписи (у приміщенні Вищого музичного інституту ім. *М.Лисенка* у Львові, 1915), поліхромія церков у Підберізцях, Печеніжині, Рикові, Золочеві, Славську. Більшість творів С. зберігаються у Львівському державному музеї українського мистецтва та в Коломийському державному музеї народного мистецтва "Гуцульщина".

СОСНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1.12.1919-25.7.1975) - український журналіст, публіцист, історик, громадсько-політичний діяч. Н. у с. Гаях Великих поблизу Тернополя. Після за-

кінчення Тернопільської гімназії (1938) навчався у Львівській богословській академії та Львівському ун-ті. У 1940 мобілізований у Червону армію. На поч. 1941 потрапив у німецький полон. Восени 1941 повернувся до Львова, навчався у Львівському медичному інституті, брав участь у діяльності українського націоналістичного підпілля. Перебував під сильним впливом націоналістичної ідеології, у першу чергу - праць *Д.Донцова*. З літа 1944 жив в еміграції, спочатку - в Німеччині, а з 1948 - у Канаді та США. Навчався на правничому (юридичному) ф-ті Ерлангенського ун-ту та ф-ті бібліотекознавства Торонтського ун-ту. У 1966 захистив докторську дисертацію в Українському вільному університеті. Співпрацював у редакціях еміграційних журналів "Самостійник", "Студентський вісник", газет "Гомін України" та "Свобода". Обіймав ряд керівних посад в українських еміграційних організаціях, зокрема - керівника пресової служби Закордонного представництва УГВР (у перші повоєнні роки), у 1949-68 - член головної управи Ліги визволення України та виконавчий директор Світового конгресу вільних українців (з 1969). Помер насильницькою смертю у Джерсі Сіті за нез'ясованих обставин. Автор численних публікацій, зокрема, книжок "Україна на міжнародній арені 1945-1965" (1966); "Дмитро Донцов - політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму" (1974), в якій критично переглянув діяльність провідного ідеолога українського націоналізму; "Нарис історії української політичної думки" (посмертне видання; 1976) і "Між оптимізмом і песимізмом. Вибрані статті і есії 1968-1975" (1979).

Я. Грицак (Львів).

СОСЮРА ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ [25.12.1897 (6.1.1898) - 8.1.1965] - визначний український поет. Н. на станції Дебальцеве (тепер Донецька обл.) у сім'ї шахтаря. Дитячі роки минули у с. Третій Роті. З дитячих років працював у бондарному цеху, потім - телефоністом, чорноробочим на шахті. З 1914 навчався у сільськогосподарському училищі на станції Яма. Писати вірші почав у чотирнадцятирічному віці, а восени 1917 з'явилися їх перші публікації у бахмутському журналі учнівської молоді "Вільна думка" та в лисичанській газеті "Голос робочого". У складі робітничої дружини содового заводу восени 1918 бере участь у бойових діях проти гетьманців, взимку 1918 стає козаком *Армії УНР*. Восени 1919 потрапив у полон до денікінців, потрапив під розстріл (рана виявилася не смертельною). Після одужання вступив у Червону армію, брав участь у бойових діях проти польських військ. З 1921 С. жив у Харкові, де познайомився з відомими літераторами, що сприяло його становленню як поета. У 1922-23 навчався у Харківському комуністичному ун-ті ім. Артема, у 1924-25 - на робітфаці Харківського ін-ту народної освіти. Налігав до літературного об'єднання "Гарт". У цей період виходять перші збірки віршів С. - "Поезії" (1921) та "Червона зима" (1922). Романтична поема "Червона зима" стала одним з найвідоміших поетичних творів про події громадянської війни в Україні. Невдовзі С. здобув славу дуже популярного поета, особливо - серед пореволюційної молоді. У наступні роки вийшли збірки: "1871 рік" (1923), "Залізниця" (1924), "Осінні зорі" (1924), "Сніги", "Сьогодні" (1925), "Багряні гони", "Юнь" (1927), "Коли зацвітуть акації" (1928), "На вулиці" (1929), "Серце" (1931) та ін. Поетичні збірки "Червоні троянди" (1932), "Нові поезії" (1937), "Люблю" (1939), "Журавлі прилетіли" (1940) - неперевершені зразки української інтимної, любовної лірики. Під час гітлерівської окупації України перебував у Башкирії, згодом працював в Українському радіокомітеті у Москві, пізніше - у фронтовій газеті "За честь Батьківщини". У воєнний час написав і видав збірки "Під гул кривавий" (1942), "В години гніву" (1942), поеми "Олег Кошовий" (1943), "Мій син" (1944). У цей період створив високопатріотичну поезію "Любіть Україну" (1944), за яку згодом, після публікації, в газеті "Правда" від 2.1951 у статті "Проти ідеологічних перекручувань у літературі" був звинувачений у "буржуазному націоналізмі" і зазнав гострих нападок з боку офіційної критики. Серед поетичних книг С. останніх двох десятиліть творчості можна виділити збірки "Щоб сади шуміли" (1947), "Солов'їні далі" (1957), "Ластівки на сонці" (1960), "Осінні мелодії" (1964). Поеми С. "Розстріляне відродження", "Мазепа" та автобіографічний роман "Третя Рота" з ідеологічних причин були опубліковані через майже чв. століття після смерті поета. Помер і похований у Києві. Державна премія України ім.Т.Шевченка (1963). У Лисичанську споруджено пам'ятник С. (1966, скульптор І.Овчаренко).

М. Крупач (Львів).

СОТНИК -1) особа, що очолювала військову і адміністративно-територіальну одиницю - сотню у *Гетьманщині* у *Слобідській Україні* в другій пол. 17-18 ст. Під час національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького 1648-57 посада С. була виборною. Обирався на козацькій сотенній раді й затверджувався полковою радою або радою генеральної старшини. З 1687 С. призначав полковник або гетьман, у 1734-50 - *Генеральна військова канцелярія*; у Слобідській Україні - царським урядом або місцевою московською адміністрацією. Після скасування гетьманства в 1764 С. призначав президент Малоросійської колегії. На території сотні здійснював військову, адміністративну і судову владу. С. очолював сотенну старшину, до якої входили сотенний отаман (городовий), сотенний писар, сотенний осавул, сотенний хорунжий. Як голова сотенного суду, С. розглядав цивільні й незначні кримінальні справи. Посаду С. у Слобідській Україні ліквідовано в 1765, у Лівобережній Україні - на поч. 1780 років. У Правобережній Україні, що перебувала під владою Польщі, посаду сотника скасовано в 1711-14. **2)** Військове офіцерське (старшинське) звання в Збройних силах України - *Армії Української Народної Республіки* та *Українській Галицькій Армії*. Найвище звання серед молодшого старшинського складу.

І. Підкова (Львів).

СОФІЯ ОЛЕКСІВНА [17(27).9.1657 -3(14).7.1704] - правительниця Московської держави в 1682-89. Дочка царя *Олексія Михайловича* від першої дружини, Марії Милославської; старша сестра *Петра I*. С.О. здобула добру освіту, відзначалась великою енергією. Після смерті свого брата царя Федора Олексійовича (у квітні 1682) брала активну участь у боротьбі придворних боярських угруповань за владу. В травні 1682 С.О. разом зі своїми родичами Милославськими, спираючись на підтримку московських стрільців, добилась проголошення царем, поряд з Петром I, також Івана V Олексійовича і призначення її правительницею-регентшою при малолітніх царях. Придушила спробу свого колишнього спільника І.Хованського підняти стрілецький заколот у Москві. За правління С.О. царський уряд підписав "Вічний" мир 1686, згідно з яким Річ Посполита відмовлялась від претензій на Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом та зобов'язувалась організувати військові походи проти Кримського ханства. Ці походи, під керівництвом В.Голіцина, в яких брали участь і українські козацькі полки, завершилися повною поразкою (див. *Кримські походи 1687 і 1689*). В 1687 усунула від влади гетьмана І.Самойловича і затвердила гетьманом *І.Мазепу*, з яким московський уряд уклав *Коломацькі статті 1687*. Невдачі Кримських походів, суворі репресії проти стрільців та неспроможність уряду С.О. стати на шлях реформ послабили її позиції у боротьбі з прихильниками Петра I. У вересні 1689 була скинута з престолу Петром I і ув'язнена в Новодівичому монастирі. В 1698 намагалась використати стрілецький бунт для боротьби за владу. Після розгрому стрілецького повстання пострижена в черниці під іменем Сусанни. Померла в ув'язненні.

І. Підкова (Львів).

СОЦИНІАНИ - представники напряму в протестантській течії (антитринітаризмі), послідовники вчення гуманістів і мислителів італійців Лелія Социна (1525-62) і Фауста Социна (1539-1604). Социніанство виникло в кін. 16 ст. у Швейцарії. Головною рисою доктрини Ф.Социна була її антропоцентристська орієнтація: він переносив головний акцент у християнській релігії зі справ віри на поведінку і етику людини, підкреслював її моральні та інтелектуальні можливості. С. відкидали догмат про Троїчності, обстоювали єдиносутність Бога, вважали Ісуса Христа людиною, наділену божими властивостями. С. не визнавали догмату про першогріх, святих таїнств тощо; виступали на захист віротерпимості, свободи волі, велику увагу приділяли розвиткові освіти. Організація С. нагадувала кальвіністську: пастори, які обиралися синодом, зобов'язані були лише проповідувати слово боже, а внутрішніми справами социніанських громад відали старійшини і диякони, обрані цими громадами. Особливого розповсюдження набуло у Польській державі після прибуття сюди Ф.Социна (1579), який став головним ідеологом лівого крила кальвіністської течії польської реформації (організаційно сформувалося у 1562-65). Представники цього крила іменували себе польськими братами. У 1602 головним центром С. була школа в м. Ракуві (згодом - академія). У школі, викладання в якій базувалося на найновіших досягненнях тогочасної педагогіки й науки, здобули освіту тисячі вихідців із Польщі, України, Литви, Білорусі, ін. країн Центральної та Західної Європи. У кін. 16-17 ст. в українських землях існували значні громади С., при яких функціонували школи (у містах Киселині, Гощі, Берестечку; див. *Социніанські школи*). Прихильниками С. були заможні українські шляхетські роди (Гойські, Немиричі, Сенюти та ін.). С. сприяли розвиткові раціоналістичних тенденцій в українській релігійно-філософській літературі, збагатили її історичними, правовими і богословськими аргументами. В умовах наступу католицької контрреформації варшавський сейм у 1658 (це рішення підтвердив сейм 1662) заборонив діяльність С. у Речі Посполитій, їхні молитовні дома, школи, друкарні конфісковувалися. Значна частина С., яка відмовилась перейти на католицизм, виїхала за межі Речі Посполитої і оселилась у Пруському князівстві, Трансільванії, Голландії та ін. країнах. В Амстердамі було видано дев'ятитомну "Бібліотеку польських братів" - своєрідну енциклопедію социніанства. Социніанство відіграло значну роль у розвитку європейського раціоналізму і вільнодумства, створювало передумови для Просвітництва 18 ст.

М. Крикун (Львів).

СОЦИНІАНСЬКІ ШКОЛИ - навчальні заклади при громадах протестантської течії со-циніан. В Україні діяли в кін. 16- першій пол. 17 ст. Головною була школа в Киселині (тепер Волинська обл.), заснована бл. 1612. Її керівники намагалися перетворити школу на академію. Відомими були і школи в Гощі (тепер Рівненська обл.), Ляхівцях (тепер Хмельницька обл.), Черняхіві (тепер Житомирська обл.). Велику увагу в С.ш. приділяли богословській полеміці з католицизмом, викладанню філософії, математики, латинської мови, риторики. У С.ш. працювали протестантські публіцисти і вчені О.Кисіль, М.Твердохліб, П.Стегман, С.Немирич. С.ш. зазнавали переслідувань з боку польської влади. У 1658 їх ліквідовано у зв'язку із заборонаю в Речі Посполитій социніанського віросповідання.

Я. Ісасевич (Львів).

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СДПУ) - політична партія в Україні. Створена в травні 1990 у Києві. На момент реєстрації Мінюстом України у листопаді 1990 налічувала бл. 1000 членів. У червні 1992 - березні 1993 проходив процес злиття СДПУ і Об'єднаної соціал-демократичної партії України. Новостворена організація під назвою СДПУ зареєстрована Мінюстом України 4.3.1993. У січні 1995 партія зробила спробу об'єднати всі соціал-демократичні сили в єдину партію під назвою СДПУ (крім СДПУ, до неї увійшли Українська партія справедливості та Партія прав людини). Головою партії обрано В.Онопенка. Частина членів старої СДПУ на чолі з Ю.Буздуганом та більшість членів УПС не визнали рішень січневого з'їзду і заявили про продовження діяльності своїх партій. Прихильники В.Онопенка у квітні 1996 провели

установчий з'їзд нової партії-Соціал-демократичної партії України (об'єднана). СДПУ очолив депутат Верховної Ради України Ю.Буздуган. Організації партії діють у 24 областях та прирівняних до них адміністративних одиницях України. Загальна чисельність партії-бл. 2,5 тис. чол. (1996). СДПУ-партія соціал-демократичного спрямування. Відстоює чіткі центристські позиції. Поділяє ідейні принципи соціалістичного Інтернаціоналу. Підтримує тісний зв'язок з вільними профспілками, Соцпрофом. Основною партії є регіональні організації, що створюються за територіальною ознакою. Допускається існування фракцій. Найвищий орган партії - з'їзд. Повсякденною роботою партії керує рада (складається з представників регіональних організацій і здійснює координаційні та контрольні функції) і правління (розпорядчі та виконавчі функції). Видає загальнопартійний бюлетень "Громадянин" та місцеві партійні газети (Київ, Луганськ, Артемівськ, Первомайськ).

Основними цінностями соціал-демократів були проголошені свобода, справедливість, солідарність, демократія. СДПУ стоїть на засадах відновлення незалежної демократичної Української держави з гарантуванням прав усіх її громадян; інтеграція України в союз з ін. державами лише на добровільних засадах і лише через всенародний референдум; баланс інтересів нації і особи; національне відродження українського народу та національний розвиток представників усіх народів, що проживають в Україні; у перспективі - земельний устрій України як об'єднання історичних українських регіонів з місцевим самоврядуванням. СДПУ виступає за побудову правової і соціальної держави.

СДПУ визначила наступні пріоритети в соціальній сфері: побудова солідарного громадянського суспільства на основі системи соціального партнерства, стабілізація ринку праці та споживчого ринку, створення ефективної системи соціального забезпечення, довгострокова регіональна політика. Головним завданням у галузі економічної політики СДПУ вважає побудову ефективної соціально-орієнтованої змішаної економіки.

Під час парламентських виборів 1998 партія здобула по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу 0,32 % голосів усіх виборців.

Т. Марискевич (Львів).

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (об'єднана; СДПУ(о) - політична партія в Україні. Установчий з'їзд СДПУ(о) відбувся у квітні 1996 у Полтаві. На з'їзді було 200 делегатів, які представляли 22 регіони України. СДПУ(о) заявила про правонаступництво

своїх попередників - *Соціал-демократичної партії України* (1990-95), Української партії справедливості (1992-95) та Партії прав людини (1992-95). Очолив новостворену організацію В.Онопенко (заст. - Ю.Збітнев та М.Гречка). Частина членів СДПУ на чолі з членом Президії Верховної Ради України Ю.Буздуганом не визнала рішень останнього з'їзду, заявляючи, що в процесі об'єднання і реєстрації партії мали місце численні порушення. Після звільнення В.Онопенка з посади міністра юстиції партії було відмовлено у реєстрації (анульовано запис у Державному реєстрі). Прихильники В.Онопенка провели установчий з'їзд і подали документи на нову реєстрацію партії під назвою СДПУ(о). Своїми потенційними союзниками партія вважає Партію економічного відродження, Демократичну партію України, Партію праці та ін. За даними керівництва партії, її чисельність - 21 тис. членів. У Луганську виходить газета "Соціал-демократія", орган місцевого осередку партії. "Мета соціал-демократичної політики -говориться у програмі партії, - захист прав і інтересів людини. Соціал-демократи виступають за такий стан суспільства, який би забезпечував оптимальне співвідношення між економічним зростанням і якістю життя. Ми відстоюємо в політиці принцип відповідальності. Відповідальна політика вимагає поступовості в діях і програмах".

У березні 1998 на виборах по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу за СДПУ(о) проголосувало 4,04 % всіх виборців, і партія отримала 14 місць у Верховній Раді.

Ю. Шведя (Львів).

СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СПУ)-політична партія в Україні. Виникла у зв'язку із заборонаю 30.8.1991 діяльності КПУ (КПРС). Установчий з'їзд партії відбувся 26.10.1991 у Києві. З'їзд прийняв Декларацію про створення СПУ, Програмну заяву та Статут партії. Очолив партію О. Мороз. Партія зареєстрована Мінюстом 22.11.1991. У своїй програмній декларації СПУ проголосила, що "керується марксистсько-ленінською методологією" і бореться за побудову соціалізму в Україні. СПУ вважає, що шлях до соціалізму лежить через перехідний період - народнодемократичну суспільну систему. Виступає проти радикальних економічних реформ, перетворення землі на товар, прагне зберегти колгоспно-радгоспну систему, уникнути широкого роздержавлення промисловості, робить ставку на прошарки населення, позбавлені власності. Особливу увагу СПУ акцентує на пропаганді своєї економічної платформи, яка передбачає збереження економічних зв'язків між підприємствами, пріоритет колективних форм власності, державне регулювання підприємствами шляхом прогресивного оподаткування, боротьбу зі злочинно мафіозними структурами в економіці, державний захист виробничих і соціальних прав трудящих та передачу землі селянам зі збереженням, в основному, колгоспів і радгоспів.

СПУ пропонувала призупинити введення національної валюти, ввести карткову систему та державне регулювання цін, підняти ставки оподаткування до 90% для тих, хто займається торгово-посередницькою діяльністю. Партія виступає за необхідність тісних зв'язків між республіками колишнього Радянського Союзу. Основою політичної системи СПУ бачить систему рад народних депутатів, які обиралися б за

територіально-виробничим принципом. Щодо роздержавлення, то СПУ пропонує передачу підприємств у спільну власність трудовим колективам.

Соцпартія має свою фракцію у Верховній Раді. Голова Політичної ради СПУ О.Мороз у 1994 обраний Головою Верховної Ради України. Чисельність членів партії на 1.1.1995 -29.233 особи. СПУ стала одним з ініціаторів створення у травні 1995 Євроазійського Соцінтерну (ЄСІ) - міжнародної організації з координації діяльності політичних сил соціалістичної орієнтації в євроазійському регіоні. Влітку 1996 в СПУ відбувся розкол. З неї виділилась частина членів, які на чолі з народними депутатами України Н.Вітренко та В.Марченком утворили т.зв. Прогресивну соціалістичну партію України. СПУ має свій друкований орган - газету "Товариш", видає теоретичний журнал "Вибір".

У березні 1998 на виборах до Верховної Ради на багатопартійній основі СПУ створила спільно з Селянською партією України блок "За правду, за народ, за Україну!", за який проголосувало 8,5 % усіх виборців (отримав 29 мандатів у парламенті).

Т. Марискевич (Львів).

СОЦІАЛ-НАЦІОНАЛЬНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ (СНПУ) - виникла в результаті об'єднання найрадикальніших елементів національного руху Львівщини. Установчий з'їзд СНПУ відбувся 13.10.1991 у Львові, який ухвалив Програму та Статут партії. Заснована на базі Львівської варти руху і Організації української молоді "Спадщина". Восени 1993, після укладення в Масандрі Л.Кравчуком і Б.Єльциним угоди "Про врегулювання проблем Чорноморського флоту", СНПУ виступила одним з ініціаторів створення Національного комітету порятунку нації та держави (НКПНД). Партія має організації у 15 регіонах України. Чисельність партії - бл. 3 тис. членів. Більшість членів партії становлять молоді люди з вищою освітою, студенти. Зареєстрована в 1995. СНПУ брала участь у виборах до Верховної Ради, однак не отримала жодного мандату. Партія має своїх представників у Львівській обласній та міській рада. Партійне гасло - "Ідея нації". СНПУ має свою партійну символіку, подібну до свастики. Лідер партії -Я. Андрушків. СНПУ вважає, що перспектива розвитку України полягає в гармонійному поєднанні соціального і національного факторів. У сфері державно-політичного устрою СНПУ відстоює соборність і унітарність України, у сфері економіки - побудову збалансованої соціальної ринкової економіки. Зовнішньополітична доктрина держави, на думку соціал-націоналістів, повинна базуватися тільки на національних інтересах держави. СНПУ виступає за включення України в систему загальноєвропейської та світової безпеки. Друкований орган партії-газета "Соціал-націоналіст".

Напередодні парламентських виборів 1998 СНПУ увійшла до складу виборчого блоку "Менше слів", за який віддали свої голоси 0,16% виборців.

Ю. Шведя (Львів).

СОЦЬКИЙ-1) Старший над сотнею у військовому ополченні Київської держави. **2)** В Україні у 17-18 ст. молодші служителі для доручень у ратушах; інколи називалися сотничками, осавульчиками. **3)** На загарбаних Російською імперією українських землях виборна службова особа на селі, яка виконувала здебільшого поліцейські функції. Посада С. існувала до 1903.

СОШЕНКО ІВАН МАКСИМОВИЧ (2.6.1807-18.(30).7.1876) - український живописець і педагог. Н. у м. Богуславі (тепер Київська обл.). Один із найближчих друзів *Т.Шевченка*. У 1834-38 навчався у Петербурзькій академії мистецтв. У 1835 познайомився з Т.Шевченком у Літньому саду в Петербурзі. Одним із перших звернув увагу на художній хист Т.Шевченка, сприяв викупові поета з кріпацтва. У 1839 повернувся в Україну, викладав малювання у гімназіях Ніжина (з 1839), Немирова (з 1846), Києва (1856). С. - автор полотен "Портрет бабусі М.Чалого", "Жіночий портрет". Пензлеві С. належать також жанрові картини ("Продаж сіна на Дніпрі", 1857; "Хлопчики-рибалки", 1857), пейзажі. Помер і похований у Корсуні (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Залишив спогади про Т.Шевченка, опубліковані у журналі "Основа" в 1862.

К. Кондратюк (Львів).

СОЮЗ АВТОНОМІСТІВ - політична організація у Російській імперії в 1905-06, яка виступала за перебудову Росії на засадах національної автономії і федералізму. Створена за ініціативою І.Бодуена де Куртене на з'їзді представників поневолених імперією народів, у т. ч. і українців. У І Державній Думі було створено парламентську фракцію С.а. (гол. - поляк О.Лєдницький, заст. гол. - *І.Шраг*), яка налічувала 120 депутатів. Після розпуску Державної Думи у липні 1906 С.а. припинив свою діяльність.

СОЮЗ БЛАГОДЕНСТВА-таємне товариство декабристів, яке виникло в січні 1818 у

Петербурзі. Організоване колишніми членами *Союзу порятунку*. Налічувало бл. 200 членів. До складу товариства входили О.Муравйов, М.Орлов, Н.Тургенєв, П.Пестель, І.Якушкін, С.Трубецької, М.Лунін, С.Волконський та ін. Активні діячі товариства - брати Семен і Олексій Капністи, *С.Муравйов-Апостол*, *М.Муравйов-Апостол*, Василь і Лев Перовські, С.Краснокутський, П.Горленко, А.Родзенко, В.Лукашевич, М.Філіпович та ін. Керівним органом С.Б. була Корінна управа, виконавчим - Рада (Дума) управи (складалася з 6 чол.). Корінній управі підлягали місцеві управи, які проводили всю організаційно-просвітницьку роботу. В Україні у 1818 створена Тульчинська управа на чолі з П.Пестелем. Робилися спроби створити управи у Полтаві і Одесі. Статут товариства складався з двох частин. У першій, відомій

всім членам товариства ("Зелена книга"), йшлося про легальні форми діяльності (освітні та благодійницькі заходи) С.б.; друга частина статуту, про яку знали тільки керівники організації, передбачала ліквідацію кріпосницької системи і запровадження у державі конституційного правління (з 1820 - республіки). Більшість членів товариства були дворянами за походженням, брали участь у війні проти наполеонівської Франції і обіймали керівні посади в армії або місцевій адміністрації. Члени товариства прагнули активно впливати на формування громадської думки. У своїх виступах вони критикували беззаконня судів, деспотизм, аракеєвські порядки в армії, поширювали вільнодумні твори, а також публікували статті на політичні та економічні теми. У січні 1821 Корінна управа прийняла рішення про розпуск товариства. Найактивніші члени С.б. увійшли до складу Північного товариства декабристів та Південного товариства декабристів.

С. Мовчан (Львів).

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (СВУ) -політична організація емігрантів із Наддніпрянської України, що виникла 14.8.1914 у Львові. З вересня 1914 до 1918 діяла у Відні. Керуюче ядро СВУ складалося з провідних лідерів *Революційної української партії, Української соціал-демократичної робітничої партії*, "Спілки", які в роки столипінської реакції емігрували з Підросійської України. Діяльність СВУ організувала президія у складі *Д.Донцова, В.Дорошенка, А.Жука, М.Меленевського, О. Скоропис-Йолтуховського*. У серпні-вересні 1914 СВУ опублікував свої програмні документи - "Наша платформа", відозви "До українського народу", "До громадської думки Європи", а також звернення до болгар, турків, румунів, шведів і чехів. У них підкреслювалося, що СВУ, представляючи інтереси українців Російської імперії, виступає оборонцем їхніх політичних і соціально-економічних інтересів і своєю головною метою ставить побудову Української держави. Створення Української самостійної держави діячі СВУ пов'язували з воєнною поразкою Росії у Першій світовій війні. У документі "Наша платформа" відзначалося, що "об'єктивна історична konieczність вимагає, щоб між Західною Європою і Московщиною повстала самостійна Українська держава". СВУ розгорнув широку інформаційну і дипломатичну діяльність у державах Четверного союзу і в деяких нейтральних європейських країнах, спрямовану на визволення України з-під гніту російського царизму. Центральним друкованим органом організації був щотижневик "Вісник Союзу визволення України" (виходив у Відні 1915-18; з 1918- "Вісник політики, літератури й життя"; ред. В.Дорошенко, А.Жук, М.Возняк). Програмні документи та інформаційні матеріали про різні сторони національного життя українського народу поширювалися також через іноземні періодичні видання, зокрема, "Ukrainische Nachrichten", "La Revue Ukrainienne". Розповсюдженню відомостей про Україну сприяли окремі видання СВУ англійською, французькою, шведською, болгарською, хорватською, чеською, турецькою мовами і окремих праць М.Грушевського, С.Рудницького, М.Возняка, Д.Донцова, Ф.Вовка, К.Левицького та ін. СВУ мав своїх повноважних представників у ряді європейських країн. Популяризували ідеї української державності і вели переговори на її підтримку в Туреччині - М.Меленевський, Болгарії - Л.Ганкевич, Італії - О.Семенов, Швеції і Норвегії - О.Назарук, в Німеччині -О.Скоропис-Йолтуховський. СВУ в захисті інтересів України тісно співпрацював з галицькими політичними організаціями - Головною українською радою, а з 1915- Загальною українською радою (членами ЗУР були В.Дорошенко, М.Меленевський, О.Скоропис-йолтуховський).

Одним із найважливіших завдань президія СВУ вважала захист інтересів полонених українців російської армії, проведення національно-просвітницької роботи серед них і українського населення Російської імперії. Завдяки СВУ значну кількість військовополонених українців переведено до окремих таборів у Австро-Угорщині (Фрайштадт, Дуна-Сардагель) та Німеччині (Вецляр, Зальцведель, Раштат). У цих таборах з допомогою відомих діячів науки і культури проводились різні форми національно-культурницької та політико-просвітницької роботи. У таборах, де перебувала значна кількість українців, відкрито читальні, школи, діяли хори, кооперативні й господарські курси. СВУ розповсюджував серед полонених українські газети, журнали, окремі друковані видання, випускав тижневик "Рідне слово". Великим тиражем було видано "Кобзар" Т.Шевченка. За сприяння СВУ полонені допомагали збирати кошти для відкриття українських шкіл на Волині й Підляшші. У 1916-18 з допомогою СВУ і його Львівського бюро (очолював *І.Крип'яке-вич*) на Волині велася культурно-освітня діяльність, відкрито бл. 100 шкіл з українською мовою навчання на Підляшші. У 1918 за активної участі СВУ сформовано з українських полонених дві дивізії - Сірожупанників і Синьожупанників, які пізніше брали участь у боротьбі за незалежність Української держави.

С. Мовчан (Львів).

СОЮЗ ВІЛЬНИХ ГАЛИЧАН -таємна польська демократична організація, заснована восени 1836 у Львові польською студентською молоддю. Метою організації було повалення австрійського абсолютизму шляхом збройного повстання, відновлення незалежності Польщі й проголошення її демократичною республікою, ліквідація станових привілеїв; найближчим завданням - пропаганда демократичних принципів і підготовка до повстання проти Габсбурзької монархії. Члени організації вели агітаційну діяльність також серед українських студентів Львова. На поч. 1838 С.в.г. об'єднався з організацією *Союз синів Вітчизни*.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЮЗ ДРУЗІВ НАРОДУ-таємна польська демократична організація, що існувала у Львові в 1833-35. Була підпорядкована організації польських карбонаріїв у Галичині. До її складу входили представники інтелігенції, студенти ун-ту та ін. Керівним органом Союзу була декастерія, якій підлягали низові групи - роти. Очолювали організацію Г.Віс-ньовський та А.Давид, її членами були С.Гощинський, Ш.Конарський, Л.Лукашевич. До однієї з рот входило 12 українських студентів ун-ту (І.Сілецький, Р.Крижанівський,

М.Мінчакевич, Т.Кульчицький, К.Словенський, С.Мійський, Й.Охримович, І.Покинський та ін.). Метою організації було повалення абсолютизму шляхом збройного повстання, утворення на землях колишньої Речі Посполитої федеративної демократичної республіки, ліквідація станових привілеїв, звільнення селян від панщини і передача їм земельних наділів. У 1835 С.д.н. влився у новозасновану організацію Співдружність польського народу.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЮЗ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ (Всеукраїнський союз хліборобів-власників) - консервативно-монархічна організація, що існувала в Україні в 1917-18. Утворився у травні 1917 на Полтавщині за ініціативою поміщика Костянтиноградського повіту *М.Коваленка*. Спочатку діяв як губернська організація Всеросійського союзу земельних власників (Союз хлеборобов-собственников). Єдиної політичної платформи союз не мав. Об'єднуючи великих та середніх земельних власників (у т. ч. заможних селян), ставив собі за мету збереження приватної власності на землю. Перебував в опозиції до *Української Центральної Ради* та її аграрної політики. У національному питанні частина членів С.з.в. виступала за єдину і неділиму Росію, інша - стояла на державницьких позиціях. У квітні 1918 С.з.в. разом з *Українською демократичною хліборобською партією* організував Хліборобський конгрес, на якому 29.4.1918 гетьманом України було проголошено *П.Скоропадського*. 20.10.1918 середні та дрібні власники на чолі з М.Коваленком передали гетьману меморандум, у якому заявляли про підтримку державної незалежності України та аграрної реформи, спрямованої на обмеження великої земельної власності. Великі землевласники (лідери - голова С.з.в. Ф.Гейден, І.Дусан) вимагали федерації з майбутньою небільшовицькою Росією та недоторканності великої земельної власності. 6.11.1918 стався остаточний розкол С.з.в., внаслідок якого дрібні власники залишили організацію та приєдналися до УДХП. Союз припинив існування після падіння уряду П.Скоропадського.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗИ ЗЕМСТВ І МІСТ (Всеросійський земський союз допомоги хворим та пораненим воїнам і Всеросійський союз міст) - громадські організації у Російській імперії під час Першої світової війни 1914-18. У липні-серпні 1914 у Москві органами місцевого самоврядування (губернськими земствами та міськими думами) були створені Земський союз і Союз міст, що мали виконувати допоміжну роль в організації роботи тилу для потреб російської армії. У липні 1915 для координації діяльності створено Об'єднаний комітет союзів, який одночасно був впливовою політичною організацією ліберального напрямку. Діяли повітові, губернські, а також фронтові комітети союзів. СЗіМ організували допомогу пораненим (формували санітарні поїзди, створювали лазарети, готували медперсонал) і біженцям (гуманітарна опіка тощо). З 1915 почали виконувати замовлення інтендантських служб з постачання армії білизни, одягу, взуття, військового спорядження (мобілізували для цього легку і кустарну промисловість), будували дороги у прифронтовій смузі тощо. В Україні діяв СЗіМ Південно-Західного фронту з осідком у Києві (до червня 1915-у Львові, гол. - бессарабський губернатор С.Урусов). До складу київського комітету Союзу міст, який з літа 1915 очолював барон *Ф.Штейнгель*, увійшли *А.В'язлов*, *Д.Дорошенко*, *А.Ніковський*, *Ф.Матушевський*, *І.Красковський* та ін. відомі українські діячі. Роботою київського комітету Земського союзу керував С.Шлимкевич. Київський комітет СЗіМ, використовуючи державні кошти (бюджет київського комітету у 1916-42 млн.руб.), крім медико-санітарної допомоги пораненим військовикам і біженцям із Галичини та Буковини, сприяв діяльності українських початкових шкіл і гімназій, організував притулки для дітей, що втратили батьків (фактично були українськими народними школами), видавав українською мовою брошури практичного змісту тощо. СЗіМ припинив існування наприкінці 1917.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗ КОМУНІСТІВ УКРАЇНИ-КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ [СКУ-КПУ(КПРС)] - політична партія в Україні. Створений після серпневого заколоту 1991 і заборони діяльності КПРС-КПУ. Установча конференція СКУ, на якій були представники 14 обласних організацій та автономної республіки Крим, відбулася 19.12.1992. До складу організації увійшли, переважно, члени забороненої Компартії. 11.3.1993 СКУ був зареєстрований Міністерством юстиції України як громадська організація. СКУ очолювало 5 співголів - Ю.Соломатін, Т.Яброва, Г.Широков, А.Маєвський, Л.Стрижко. Основна діяльність СКУ була спрямована на реабілітацію та легалізацію КПУ. Після відновлюваного з'їзду Комуністичної партії України (червень 1993) частина керівництва СКУ засудила діяльність функціонерів Компартії, які не підтвердили прямиї зв'язок із КПУ(КПРС), оголосила нову партію правонаступницею ідей КПРС і проголосила курс на розбудову власних партійних структур. СКУ зосередив свою діяльність на критиці КПУ з позицій марксизму-ленінізму, виступив за відновлення СРСР та єдиної КПРС. СКУ активно займався збиранням підписів за денонсацію Біловезьких угод та відновлення СРСР, поширенням так званих "клубів друзів" газети "Правда". Організація як складова частина увійшла до складу СКП-КПРС (Союз комуністичних партій -Комуністична партія Радянського Союзу). 26.11.1994 за ініціативою СКУ проведена 4-та відновлювана конференція КПУ (КПРС), яка виключила з лав КПРС Л.Кравчука, І.Плюща, Л.Кучму, В.Масола та С.Гуренка, оголосила про констатування КПУ як складової частини КПРС. Організаційною основою СКУ є первинні організації, які створюються за територіальним та професійним принципом. Первинні організації певного регіону об'єднуються в регіональні відділення, діяльність яких керується правлінням партії. Вищим органом СКУ є партійна конференція, яка обирає Координаційну раду (регулює поточну діяльність партії) і Ревізійну комісію. Зі складу Координаційної ради обирається Оргбюро та співголови СКУ. Видає часопис "Слово комуніста", що виходить в Одесі.

Ю.Шведа (Львів).

“СОЮЗ МИХАЇЛА АРХАНГЕЛА” - чорносотенна організація, що діяла в Російській імперії у 1908-17. Виникла на поч. 1908 внаслідок виходу з “Союза русского народа” ряду ультраправих діячів на чолі з В.Пуришкевичем (голова союзу до 1917). Керівний орган - Головна палата, яка складалася з 14 членів (перебувала у Петербурзі). Місцеві організації існували у Москві, Києві, Одесі та ін. містах імперії. Програма “СМА” співпадала з програмою “Союза русского народа”, але визнавала необхідність існування Державної Думи (за реакційним законом 3.6.1907), позбавлення євреїв виборчих прав, обмеження представництва для Польщі та Кавказу. Підтримував аграрну політику П.Столипіна. Друковані органи - “Колокол”, “Прямой путь”, “Зверобой”. “СМА” виступив організатором масових антисемітських кампаній, зокрема, у зв'язку зі “справою Бейліса” в 1913 у Києві. Припинив існування у лютому 1917.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗ ПРАЦЮЮЧОГО СЕЛЯНСТВА (СПС) - селянська політична організація у Закарпатті. Заснована на установчих зборах, які відбулись 12.10.1930 у Мукачеві. Друкованим органом селянської організації стала газета “Голос життя”. Перебувала під впливом комуністів. На кін. листопада 1930 групи і організації СПС існували у Ченадієві, Великому Бичкові, Ясенях, Студеному та Бороняві. Під керівництвом СПС проходили виступи селян за землю і допомогу безробітним, проти зростання податків, за економічні права. Ця боротьба охопила бл. 100 сіл. Під натиском селянських виступів Земське заступництво 29.12.1930 змушене прийняти вимоги селян про негайне припинення податкових екекуцій. Особливо гострих форм боротьба набрала у Свалявському, Севлюському та Мукачівському округах. Тільки в січні 1931 у краї відбулося понад 20 масових демонстрацій та десятки зборів. 30.8.1931 у Мукачеві скликано перший з'їзд СПС. На ньому були присутні 900 делегатів із 130 сіл Закарпаття, які представляли 729 місцевих груп і бл. 8 тис. членів організації. З'їзд прийняв програмний документ - Маніфест СПС і обрав керівні органи організації. Навесні 1932 у Закарпатті працювало понад 150 селянських організацій під проводом СПС. У 1932 уряд Чехословаччини заборонив прокомуністичну організацію - Міжнародну робітничу допомогу, а згодом і СПС.

В. Тарабан (Львів).

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК - держава в Євразії, що існувала в 1922-91. Побудована заходами Російської комуністичної партії (більшовиків) на уламках Російської імперії (див. *Росія*). У ході громадянської війни більшовики відтворили колишню імперію у вигляді конгломерату формально незалежних держав. За межами царської Росії залишилось п'ять її складових частин - Фінляндія, Польща, Естонія, Латвія і Литва, які здобули реальну, хоч історично нетривку (за винятком Фінляндії) незалежність. Серцевиною конгломерату радянських республік була Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка. Термін “федеративна” зустрічався тільки у назві республіки і повністю суперечив її унітарній суті. Суспільно-політичний устрій радянських республік конституційно декларував функціональний і територіальний поділ влади, але фактично у країні панувала диктатура компартійної олігархії - влада, яку називали радянською. Державні права пригноблених народів національних окраїн були тимчасово визнані більшовиками, щоб відвернути або послабити національно-визвольний рух. Насправді державне утворення (яке в 1919-22 не мало назви) залишалось таким же унітарним і централізованим, як і дореволюційна імперія. Тоталітарна партія тримала під своїм контролем все суспільне життя, економіку, силові відомства і засоби пропаганди. Кожна республіканська партійна організація становила невід'ємну складову частину єдиного партійного організму з ієрархічною структурою. Компартійну олігархію влаштовувала невідповідність конституції реальному суспільно-політичному устрою. Відсутність механізму передачі влади (після відходу від активної політичної діяльності В.Ульянова (Леніна) продовжувався хиткий стан так зв. “колективного керівництва”) вело до неминучого послаблення впливу партійного центру на периферію. Подолати цю небезпечну для більшовиків тенденцію можна було тільки за умови утворення державного центру. З ініціативи Й.Сталіна розпочався процес перетворення “воєнно-політичного союзу” радянських республік в єдину унітарну державу. Задум полягав у “втягуванні” незалежних республік у Російську Федерацію із зрівнянням їх у статусі з автономними утвореннями у складі РСФРР. “Автономізація” зустріла протидію у більшості компартійно-радянських керівників національних республік, викликану їхнім небажанням віддати центру більшість владних повноважень. Проти сталінського плану побудови майбутньої єдиної держави виступив голова Раднаркому УСРР Х.Раковський. Арбітром у конфлікті став В.Ленін, який на короткий час повернувся до державного керівництва. Ленін, вважаючи найважливішим збереження статусу республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії та підпорядкованість найважливіших наркоматів московському центру, допускав можливість задовольнити певною мірою амбіції республіканських партійних керівників по державній лінії. Тому було висунуто ідею створення “двоповерхової федерації” під назвою “Радянський Союз”, до складу якої мали увійти національні республіки - Росія, Україна, Білорусь та Закавказька Федерація. Партійна олігархія, включаючи Сталіна, не заперечила ленінській пропозиції про “двоповерхову федерацію”, яка аніскільки не підважувала унітарної сутності держави. У перспективі, однак, поступка периферійній політичній еліті виявилася доленосною для національних республік. Й.Сталін “прив'язував” їх до Російської держави, а Ленін робив гарантом існування багатонаціональної держави Комуністичну партію. 30.12.1922 на I з'їзді рад СРСР було затверджено Декларацію про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР. Підписи під цими документами поставили представники Російської і Закавказької федерацій, України та Білорусі. II з'їзд рад СРСР затвердив 31.1.1924 союзню конституцію. На III з'їзді рад СРСР до складу союзню держави включено утворені в ході національно-державного

розмежування Середньої Азії, Узбекику і Туркменську республіки. Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР 5.12.1936 прийняв нову конституцію СРСР, яка затверджувала істотні зміни, внесені в політико-адміністративний устрій СРСР. Зокрема, кількість союзних республік на цій самій території майже подвоїлася. Азербайджан, Вірменія і Грузія увійшли до складу союзної держави не через федерацію, а безпосередньо. Статус трьох автономних республік-Казхстану, Киргизії та Таджикистану підвищено до союзного. Реалізуючи пакт Ріббентропа-Молотова, Й.Сталін у 1939-40 істотно просунув кордони СРСР у західному напрямку. Були утворені п'ять нових союзних республік: Естонська, Карело-Фінська, Латвійська, Литовська і Молдовська. Утворення Карело-Фінської РСР виявилось передчасним: плани щодо радянзації Фінляндії не здійснилися. У повоєнний час радянське керівництво, намагаючись поліпшити відносини з Фінляндією, яка стала для СРСР своєрідним "мостом у Європу", в червні 1956 перетворило Карело-Фінську РСР на Карельську АРСР у складі Російської Федерації.

Розвал СРСР пов'язують із "змовою" президентів Росії Б.Єльцина та України Л.Кравчука і Голови ВР Білорусі С.Шушкевича, що 8.12.1991 підписали у Бресті угоду про створення Співдружності незалежних держав (СНД), чим декларували припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права. Насправді керівники цих колишніх союзних республік лише зафіксували припинення існування наддержави, що фактично відбулося значно раніше. Розпад СРСР безпосередньо пов'язаний з ліквідацією монополії КПРС на владу та зародженням багатопартійної системи. У свою чергу, заборона Компартії була викликана подіями, які відбувалися як наслідок системної кризи радянського ладу.

Безпосередня причина розвалу союзної держави корінилася у конституційній реформі М.Горбачова. Проголошена 19 партконференцією і схвалена у жовтні 1988 Верховною Радою СРСР, конституційна реформа вперше посягнула на фундаментальні конструкції компартійно-радянського режиму, які залишалися незмінними з поч.1920 років. Реформа передбачала перетворення радянських органів на владні структури, прямо не підпорядковані партійним комітетам. "Керівна і спрямовуюча" роль партії у суспільстві повинна була реалізовуватися через обрання секретарів парткомів головами рад або їх виконкомів. Під час виборів навесні 1989 вперше за більш як 70-річну історію існування СРСР кандидати від "блоку комуністів і безпартійних" зазнали відчутної поразки (зокрема, у Прибалтиці, Москві, Петербурзі, Києві, західноукраїнських областях). Внаслідок реформи радянська влада позбулася контролю з боку партійних комітетів, хоча контроль на персональному рівні секретарями парткомів ще деякий час зберігався. Реформа порушила фундаментальні умови функціонування тоталітарної системи - нероздільність влади та неможливість впливу на неї суспільства. В СРСР утворилися дві паралельні системи влади - компартійна і радянська. Двовладдя призвело до послаблення контролю московського центру над периферією, що з особливою силою проявилось у республіках Балтії, Закавказзя та в Україні, де каталізатором катастрофічних для наддержави відцентрових тенденцій став національно-визвольний рух. Компартійно-радянська еліта почала усамостійнюватися від Москви. У березні 1990 М.Горбачов запровадженням посади президента СРСР послабив небезпечно хитання політичної влади між двома полюсами - компартійним і радянським, однак вибори до Верховних Рад союзних республік створили 15 нових центрів радянської влади. За ініціативою Б.Єльцина 12.6.1990 I з'їзд народних депутатів Російської Федерації прийняв декларацію про суверенітет. Інші союзні республіки наслідували приклад Росії. 16.7.1990 ВР України затвердила Декларацію про державний суверенітет України. Невдала спроба державного перевороту 19-21.8.1991 у Москві прискорила розпад СРСР. На окраїнах радянської імперії місцева номенклатура, використавши прагнення народів до самостійного розвитку і підтримавши гасла незалежності й суверенітету, прийшла до влади. Після проголошення незалежності України 24.8.1991 СРСР фактично перестав існувати. Юридичне підтвердження процесу розпаду Радянського Союзу було завершено укладенням міждержавної угоди 8.12.1991 у Біловезькій пущі. 25.12.1991 М.Горбачов заявив про свою відставку з поста президента СРСР. 26.12.1991 одна з палат Верховної Ради СРСР - Рада республік прийняла формальну декларацію про припинення існування СРСР.

С. Кульчицький (Київ).

"СОЮЗ РУССКОГО НАРОДА" - масова чорносотенна організація, утворена у жовтні 1905 у Петербурзі з метою протистояння будь-яким прогресивним перетворенням у Російській імперії. Об'єднувала реакційне дворянство, духовенство, міську дрібну буржуазію, декласовані елементи міста й села. Засновники організації-О.Дубровін, В.Грин-гмут, В.Пуришкевич, М.Марков та ін. Покровительство "С.р.н." надав цар Микола II. Основні програмні положення (статут 1906): єдність і неподільність Російської імперії, збереження самодержавства та єднання його з народом, великодержавний шовінізм, антисемітизм, войовниче православ'я. Керівний орган - Головна рада, що складалася з 12 членів. У 1907 мав близько 800 місцевих відділів. Організація одержувала фінансову підтримку від держави. "С.р.н." активно діяв в Україні. Найбільш великі осередки організації існували у Києві, Одесі, Почаєвській Лаврі (Волинська губ.). Головні друковані органи - "Русское знамя", "Земщина", з провінційних - "Почаевский листок". Своєю діяльністю "С.р.н." провокував єврейські погроми, у т. ч. в Україні (Одеса, Катеринослав, Київ та ін.). У 1906 у Києві була утворена чорносотенна організація "Объединенный русский народ", яка підпорядковувалась "С.р.н.". У 1908-10 "С.р.н." розпався на кілька ворогуючих організацій ("Союз Михаила Архангела", "Всероссийский Дубровинский союз" у Петербурзі). У лютому 1917 усі чорносотенні організації були розпущені.

О. Бойко (Київ).

СОЮЗ СИНІВ ВІТЧИЗНИ - таємна польсько-українська демократична організація, заснована у Львові восени 1837. До складу С.с.в. входили представники інтелігенції та студентської молоді. Метою його було визволення Польщі від іноземного гніту і встановлення демократичного ладу. Найближчі завдання - революційна пропаганда і підготовка до повстання проти Габсбурзької монархії. Ідеї організації поділяли деякі представники української студентської молоді, духівництва, зокрема, В.Подолінський. На поч. 1838 до С.с.в. приєднався Союз вільних галичан. У 1840 С.с.в. розкрила австрійська влада. Багато його членів було заарештовано і притягнуто до судової відповідальності. У зв'язку з масовими арештами С.с.в. припинив свою діяльність.

Ф. Стеблій (Львів).

СОЮЗ "СІЧЕЙ" - центральне управління, що здійснювало координацію діяльності січових організацій у Буковині в 1904-14. Напередодні Першої світової війни 1914-18 С."С." охоплював 5 окружних об'єднань та 112 організацій Товариства "Січ" по селах. Сприяв проведенню січових свят у Чернівцях в 1910 і 1914. У цих заходах, що мали пара-мілітарний (напіввійськовий. - Авт.) характер, взяло участь бл. 2 тис. січовиків з усієї Буковини. Головою С."С." був Т.Галіп, а серед керівників - І. та О.Поповичі.

О. Сухий (Львів).

СОЮЗ УКРАЇНОК - найбільша українська жіноча організація. Створена у Галичині в 1917 внаслідок реорганізації Жіночої Громади. Мета організації - суспільна активізація жінок, піднесення їхнього освітнього та фахового рівня, участь жінок у культурно-освітній та харитативно-доброчинній діяльності. Програмно-ідеологічними засадами С.у. були

національно-державна ідея та ідея суспільної рівноправності жінок. С.у. мав триступеневу будову: центральна управа у Львові, філії у містах і містечках, осередки в селах. Чисельність організації у міжвоєнний період сягала бл. 100 тис. членів. У 1939 чверть від загальної кількості українських сіл в Галичині мали осередки С.у. Головами С.у. були Є.Макарушка (1917-22), К.Гриневичева (1923-24), М.Білецька (1924-25), О.Федак-Шепарович (1925-26), М.Донцова (1926-27). У 1928-39 організацію очолювала М.Рудницька. Основні напрями роботи С.у. - організаційний, культурно-просвітній, господарсько-економічний, а також співробітництво з іноземними та міжнародними організаціями. Активна діяльність С.у. розпочалася після з'їзду Українських жінок, що проходив у грудні 1921 у Львові. В 1920-х роках головна увага організації була зосереджена на роботі серед селянок, зокрема, на їх залученні до господарсько-кооперативного руху, до процесу раціоналізації селянських господарств. Організаторами кооперативного руху серед жінок були О.Кисілевська, І.Блажкевич, Н.Селезінка, Х.Коно-ненко. С.у. постійно організовував короткотривалі курси та школи для жінок (торговельні, крою та шиття, куховарства, догляду за дітьми тощо), дбав про підтримку народного мистецтва. Визначною подією в історії С.у. став Конгрес Українських жінок у Станіславі 23-27.6.1934 (понад 10 тис. учасників), який заманіфестував зростаюче суспільне значення жіночого руху і визначив перспективи його розвитку. На Конгресі прийнято рішення про створення Світового союзу українок (існує з 1927). С.у. був позапартійною організацією, але активно співпрацював з українськими ліберально-демократичними партіями. Підтримував участь жінок у політичній діяльності. М.Рудницька була депутатом сейму, О.Кис-левська, О.Левчанівська - депутатами сенату. Активна участь С.у. в політичному житті Галичини дала привід польській владі двічі (1929 і 1938) забороняти діяльність організації, однак протести української громадськості змусили польську адміністрацію відмінити рішення. У 1934 С.у. заснував видавничий кооператив у Львові. С.у. видавав двотижневик для інтелігенції "Жінка" (1935-39), часопис для селянок "Українка" (1938-39). Посилення цензури та переслідування С.у. польською владою призвели до тимчасового закриття цих часописів, замість яких виходили "Громадянка" (1938) та "Світ українки" (1938). С.у. тісно співпрацював з громадськими організаціями "Просвіта", "Рідна школа", "Сільський господар" та ін. Серед найактивніших членів були І.Гургула, І.Гладка, С.Парфанович, О.Ціпановська, М.Струтинська, М.Біляк, К.Малицька, І.Павпиковська та ін. С.у. встановив зв'язки з міжнародними жіночими організаціями. У 1923 С.у. став членом Міжнародного жіночого союзу, представники організації брали активну участь у роботі його конгресів у Римі (1923), Парижі (1926), Берліні (1929), Марселі (1933). С.у. мав представництво у Лізі миру і свободи, встановив зв'язки з Міжнародною жіночою кооперативною гільдією. Участь у роботі міжнародних організацій дали можливість українським жінкам привернути увагу світової громадськості до актуальних національних проблем. У 1924 М.Рудницька порушила у закордонній пресі справу вбивства польською поліцією О.Басараб, а в 1930 С.у. обнародував у Раді Ліги націй антиукраїнський характер "паціфікації" та гостро протестував проти штучно організованого голодомору 1932-33 в радянській Україні. У 1938 польська влада заборонила діяльність С.у.. Замість нього було утворено нову жіночу організацію "Дружина княгині Ольги", яка проіснувала до встановлення у Західній Україні радянського режиму. У 1927-38 діяв Союз українок Волині, який займався переважно культурно-освітньою та харитативно-доброчинною діяльністю. Тривалий час головою організації була П.Багринівська, активістками М.Волосевич, М.Черкавська, О.Підгірська, О.Пирогова, Н.Річинська, І.Прісневська, А.Мартинюк, Г.Роцинська, А.Горохович, Л.Горбачевська та ін. Жіночі організації під цією ж назвою часто створювались в еміграції, зокрема, в 1925 у США, 1925 - Канаді, 1945 - Франції, 1949 - в Австралії та Аргентині, ін. країнах. У 1920 роках Союз українок-емігранток було створено у Польщі та Румунії. У 1990 С.у. відновив свою діяльність в Україні і став однією з найчисельніших жіночих організацій.

О. Рибак (Львів).

СОЮЗ УКРАЇНСЬКИХ АВТОНОМІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ (СУАФ) - політична організація, що існувала в 1917. 25-26.3.1917 відбувся у Києві з'їзд Товариства українських поступовців, на якому були делегати від багатьох громад України, а також Петербурга, Катеринодара, Москви. Резолюція з'їзду включала такі вимоги: підтримувати Тимчасовий уряд; змінити назву ТУП на Союз українських автономістів-федералістів; підтримувати автономію України; забезпечити права національних меншин. Зміна назви товариства була пов'язана з новою головною метою ТУП - досягнення легальними методами автономії України у складі демократичної Російської держави. Члени Ради ТУП увійшли до складу Тимчасового ЦК СУАФ. До складу керівного органу організації-Тимчасового центрального комітету союзу (пізніше - Рада Союзу) було обрано В.Біднова, *Д.Дорошенка*, *С.Єфремова*, *Ф.Матушевського*, *А.Ніковського*, *В.Прокоповича*, *О.Шульгіна*, *С.Ерастова*. У червні 1917 до складу президії Ради Союзу входили *С.Єфремов* (голова), *В.Леонтович* і *А.Ніковський* (заст. голови), *Ф.Матушевський* (скарбник) і *О.Андрієвська* (секретар). Програма СУАФ майже не відрізнялася від програми ТУП. Своє головне завдання організація вбачала в досягненні всіма силами і засобами автономії України, юридичний статус якої мали затвердити Всеросійські Установчі збори. У статуті автономії мало бути передбачено принцип забезпечення прав національних меншин. Досягнення автономії України можливе лише шляхом організації і об'єднання "сил українських". У програмі проголошувалась необхідність організації вчительства, духовенства, селянства, заснування "Селянської спілки". СУАФ проводив активну агітаційну діяльність, розповсюджував листівки. На поч. квітня 1917 члени Союзу українських автономістів-федералістів тимчасово реформували його (до скликання партійного з'їзду) в Українську демократично-радикальну партію, прийнявши програму цієї партії. У червні 1917 партійна конференція перейменувала організацію в *Українську партію соціалістів-федералістів*.

Г. Кривоший (Запоріжжя).

СОЮЗ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (СУД) - легальна політична організація, що виникла у травні 1917 у Києві. Очолював організацію *О.Степаненко*. До складу організації входили представники військових частин, члени політичних партій (УПСС, УНП), які підтримували ідею незалежності України. Виступав за побудову соборної, самостійної Української демократичної республіки, забезпечення прав національних меншин в Україні, негайне скликання Українських установчих зборів, вибори делегації на мирну конференцію тощо. У видавництві "Вернигора" налагодив видання самостійницької літератури (Програму СУД, "Десять заповідей" *М.Міхновського*). На II Військовому з'їзді готував проголошення державної незалежності України, був причетний до розробки плану збройного виступу Українського полку ім. гетьмана *П. Полуботка* (див. *Полуботківців виступ 1917*). У грудні 1917 частина членів СУД увійшла до складу *Української партії соціалістів-самостійників*.

Г. Геращенко (Запоріжжя).

СОЮЗ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ МОЛОДІ (СУНМ) - нелегальна українська молодіжна політична організація націоналістичного напрямку, створена у Львові 1926. Виник на основі об'єднання груп членів організації Українська студентська громада, колишніх членів *Організації вищих класів українських гімназій* та *Групи української державницької молоді*. Засновниками СУНМ були *С.Охримович* та *О.Бойдуник*. Перший керівник організації - *О.Бойдуник*, згодом - *Б.Кравців*. До проводу організації входили *Б.Кравців*, *М.Демкович-Добрянський*, *С.Ленкавський*, *І.Габрусевич*, *Б.Кордюк*, *М.Турчманович*, *З.Коссак*. Друкованим органом був легальний часопис "Смолоскипи" (виходив з осені 1926 до кін. 1927; ред. - *О.Боднарівич*). Наприкін. 1928 СУНМ започаткував видання нелегального журналу "Юнак" (ред. *С.Охримович*, співр. *С.Ленкавський*, *І.Габрусевич*, *Б.Кравців*, *В.Янів*), завданням якого був ідеологічний вишкіл молоді. Визначальний вплив на формування ідеології СУНМ мала творча спадщина *М.Міхновського*. В основу ідеологічних засад організації, які базувалися на ідеалістичному світогляді, було покладено культ героїзму (зокрема, культ трьохсот героїв-студентів, що загинули у бою під Крутами). СУНМ організовував урочисті вшанування пам'яті січових стрільців і героїв, полеглих у боротьбі за волю України (зокрема, страчених польським окупаційним режимом членів УВО і ОУН). У 1928 організована за активною участю СУНМ акція відзначення річниці Листопадового повстання 1918 у Львові перетворилася на збройну сутичку української студентської та робітничої молоді з польськими шовіністичними елементами та поліцією, що поклато початок масовому поширенню націоналістичної ідеології у молодіжному середовищі. Очолював СУНМ *Провід*, що знаходився у Львові. Організаційно СУНМ поділявся на територіальні чи станові групи (секції), які, у свою чергу, складалися зі "звен". На кін. 1928 СУНМ складався з двох студентських, чотирьох гімназійних, трьох селянських та двох робітничих груп. Членство у СУНМ було трьох видів: "прихильники", "новики" та "дійсні члени". СУНМ активно співпрацював з УВО (багато членів СУНМ були водночас членами УВО) та з українськими націоналістичними організаціями за кордоном. СУНМ разом з Групою української національної молоді, *Легією українських націоналістів* та *Українською військовою організацією* став основою *Організації українських націоналістів*.

Т. Андрусак (Львів).

СПАРРО ПАВЛО ІВАНОВИЧ (1814-р. см. невід.) - архітектор. Навчався у Петербурзькій АМ у *В.Беретті*. Після закінчення академії приїхав до Києва, де обіймав посаду помічника *В.Беретті* з будівництва університету. В 1838 призначений київським єпархіальним архітектором. За проектами *С.* надбудовано 4-й ярус дзвіниці Софійського собору, споруджено братський корпус Видубицького монастиря та ін. будівлі в Києві.

М. Ерстенюк (Львів).

СПАРТОКІДИ-династія боспорських правителів, що перебувала при владі в 438-109 до н. е. Назву дістала від засновника династії **Спартока I** (правив 438-433 до н.е.), який, за різними версіями, походив із фракійської, скіфської або меотійської знаті. За правління С. (Сатіра I, Левкона I, Перісада I, Євмела I) у 4 ст. до н. е. Боспорське царство досягло найбільшої могутності. Склалась авторитарна система правління (вся влада зосереджувалась у руках архонтів - царів), за якою органи місцевого самоуправління міст (полісів) відігравали незначну роль. Боспорське царство стало одним з головних постачальників хліба в Афіни, завоювало Феодосію, підкорило синдів та ін. племена Прикубання, сх. частину Приазов'я. За правління **Спартока III** (304-284) в дельті Дону засновано місто Танаїс, запроваджено єдиний царський титул -басилевс.

О. Бандровський (Львів).

СПАС - вид української національної боротьби. Відомий від княжих часів, був досить поширений серед запорозьких козаків. Використовувався як ефективний засіб фізичної та бойової підготовки запорожців. Включав цілий ряд прийомів захисту від нападників: кидки, больові прийоми та утримання.

О. Кривошій (Запоріжжя).

СПИНУЛ МИКОЛА (Спенул Микола; 5.12.1867 - 1928) - український громадсько-політичний і педагогічний діяч у Буковині. Н. у с. Кучурові у Буковині в селянській родині. Навчався в Чернівецькій учительській семінарії. Працював помічником учителя у Кимполунгу, вчителем у Чорному Потоці, Брідку, Кадобівцях. З 1907 - інспектор народних шкіл у повіті Вашківці та у Чернівцях, згодом - член Іспитової комісії для українських народних і віділових шкіл у Чернівцях. Діяч *Української національно-демократичної партії*. У 1907 та 1911 обирався послом до австрійської Державної ради у Відні (виборчий округ Чернівці-Серет), у 1911 -до Буковинського сейму. В 1914 під час окупації Буковини російськими військами вивезений до Сибіру, звідки повернувся в 1915. Активний учасник встановлення української влади в Буковині у листопаді 1918. Член *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Був консулом ЗУНР у Відні. Автор публікацій з педагогічної тематики у газеті "Буковина". Помер в еміграції у Відні.

О. Павлишин (Львів).

СПИРИДОН (р.н.невід. - п. між 1503-1505) - православний митрополит Київський та всієї Русі. Походив з м. Твері, де прийняв чернечий постриг. 18.8.1476 висвячений Константинопольським Патріархом Рафаїлом. Припускають, що причинами його обрання був вплив турецького султана *Мухамеда II*. За окремі риси характеру С. одержав прізвисько Сатана. У березні 1477 прибув на територію Великого князівства Литовського, де був ув'язнений князем *Казимиром IV Ягеллончиком*. Не прийняв його і московський князь. Лише після скасування Константинопольським Патріархом призначення С. його було звільнено. Однак, очевидно, він і надалі вживав титул митрополита, через що його було ув'язнено у Ферапонтовому монастирі.

Р. Шуст (Львів)

"СПИСОК МІСТ СВИДРИГАЙЛА" - унікальна латиномовна пам'ятка, одне з основних джерел для історичної географії України першої третини 15 ст. Датується 1432 (помилково - 1402) та містить перелік "замків і земель", які підпорядковувалися великому князю литовському *Свидригайлу*. Незважаючи на те, що не всі згадані в "Списку" пункти піддаються ідентифікації, документ дає можливість, в загальних рисах, реконструювати систему міських поселень Київщини, Сіверщини, Волині та Поділля й охарактеризувати тогочасні урбанізаційні процеси.

О. Русина (Київ).

"СПИСОК РУСЬКИХ МІСТ ДАЛЕКИХ І БЛИЗЬКИХ"-літописний реєстр під заголовком "А се имена всем градам рускым, далним и ближним". Раніше відомий як "список Воскресенського літопису" (вперше опублікований у складі цього літописного зведення в 16 ст). Найдавніша версія пам'ятки міститься в Комісійному рукописі Новгородського першого літопису (серед. 15 ст.). Укладення "С." датується 1370-90-ми роками. "С.", охоплюючи й територію України (українські населені пункти зафіксовано в пам'ятці у групах подільських, київських, волинських та волоських міст), є цінним джерелом для вивчення вітчизняної історичної географії.

О. Русина (Київ).

СПИТКО З МЕЛЬШТИНА (р.н. невід. - п. 1399) - краківський воєвода. У червні 1395 Ягайло передав С. на "повному княжому праві" західну частину Поділля (цей топонім уперше згадується в акті цього надання). Після того, як С. пропав безвісти в битві на Ворсклі (1399), Ягайло передав землі С. у держання *Свидригайлу Ольгердовичу*, а в 1403 викупив Західне Поділля у вдови С. О.

Русина (Київ).

СПІВДРУЖНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ-таємна польська демократична організація, що боролася за визволення Польщі від іноземного гніту та здійснення прогресивних перетворень. Заснована 11.2.1835 С.Гоцинським, Л.Лукашевичем, Ш.Конарським. До її складу входили ліберальна шляхта, інтелігенція,

студентська молодь. Керівним органом були Головні збори, які спочатку містилися у Кракові, а з 1836 - у Львові. Хибними місцями програми організації були намагання відновити Польщу в кордонах 1772 та невизнання національних прав українців, білорусів, литовців. В організації існували певні протиріччя між лібералами і демократами. Організації С.п.н. існували в Королівстві Польському, Краківській республіці, Литві, Білорусі, у Правобережній Україні і в Галичині. У Галичині в рамках організації С.п.н. існувало окреме Руське коло, що об'єднувало українську студентську молодь. У 1837 до керівництва Головними зборами прийшли ліберали. У зв'язку з цим частина демократів вийшла з С.п.н. і утворила самостійну організацію. Головні збори незабаром оголосили про розпуск С.п.н. Частина членів організації 1.9.1837 заснувала нове об'єднання "Молода Сарматія" (перейменоване згодом на Змову польських демократів), що поширило свою діяльність на Галичину. У 1838-39 осередки С.п.н. в Україні, Литві та Білорусі були розгромлені царським урядом. У Галичині австрійський уряд репресував членів С.п.н. після викриття галицького революційного підпілля у 1840-41.

Ф. Стеблій (Львів).

СПІЛКА, УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА - політична партія, що виникла в кін. 1904 у підросійській Україні внаслідок розколу *Революційної української партії*. Оформилася 12.1.1905 як складова частина Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) з автономними правами. Розкол РУП стався внаслідок розбіжностей у поглядах на національне питання та відношення до РСДРП. Спілка виступала проти політичної автономії України і національно-культурницької праці РУП, членам якої Спілка закидала "буржуазний радикалізм", "націоналізм" і постулат "самостійної України". Спілка, прагнучи до створення пролетарської партії усєї Росії, тісно співпрацювала з діячами РСДРП (маневруючи між меншовиками і більшовиками) та з Бундом. Спираючись на інтернаціональні кадри, головним чином єврейського походження, та звертаючись до пролетаріату, здебільшого несвідомого, Спілка спочатку мала кращу організацію і більший вплив на селянські маси, ніж РУП-УСДРП. Серед членів Спілки, крім національно свідомих українців, були також діячі, які ставилися нейтрально (П.Тучапський) або навіть вороже до українського національного руху (І.Кириєнко), як також росіяни і євреї. Серед провідних діячів С. були М.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський, П.Канівець, Г.Довженко, П.Крат, В.Мазуренко, П.Тучапський, а з неукраїнців: Ю.Ларін, А.Ріш, А.Подольський, С.Соколов, С.Завад-ський, В.Перекрестов та ін.

Під час революції 1905-07 в Росії Спілка поширила свої впливи серед сільського робітництва в Україні, керувала селянськими і робітничими страйками та вела боротьбу з Українською соціал-демократичною робітничою партією, схилиючи на свій бік колишні гуртки РУП. Найбільший успіх Спілка мала під час виборів до II і III Державної Думи, коли здобула значне число депутатських мандатів. Органом Спілки був щомісячник "Правда" (1905). Спілка видала також низку пропагандистських брошур українською та російською мовами.

З перемогою реакції в Російській імперії у 1907 серед членів Спілки почалися арешти; ряд керівних членів організації засуджено до заслання (А.Ріш, Р.Рабінович, Й.Сорокер, Г.Ткаченко та ін.). У 1908 Спілка перенесла свій центр за кордон, створивши "групи сприяння" у Львові, Відні, Парижі, Женеві, Цюріху; зв'язковим органом Спілки у 1908-12 був новозаснований журнал "Правда", що виходив спершу у Львові, а згодом - у Відні. У передвоєнний період, внаслідок поступок партійного керівництва центристсько-російським тенденціям РСДРП та зростання національної свідомості українського селянства, Спілка все більше втрачала свої впливи у Наддніпрянській Україні. Частина національно свідомих членів організації поступово переходила до українських національних партій, і в 1913 Спілка припинила свою діяльність.

А. Жуковський (Сарсепь, Франція).

СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ПРОЦЕС -судовий процес в Україні над українськими інтелектуалами, звинуваченими у приналежності до опозиційної радянському режиму організації - Спілки визволення України (СВУ). Тривав з 9.3. до 19.4.1930 у Харкові.

У кін. 1920 років в Україні московським керівництвом було розпочато широкомасштабну кампанію дискредитації, цькування, а згодом і фізичного винищення національної еліти - діячів української науки та культури, духовенства УАПЦ, керівників промисловості, яка завершилася низкою сфабрикованих ДПУ судових процесів ("Шахтинська справа", процес Промпартії, процес Народної революційної соціалістичної партії, Українського національного центру та ін.).

Першою жертвою політичного терору стало дореволюційне покоління української інтелігенції, у середовищі якої з травня 1929 до січня 1930 органами ДПУУСРР було проведено масові арешти. Серед 45 заарештованих було 2 академіки (С.Єфремов і М.Слабченко), письменники, професори, правники, священнослужителі, викладачі вузів і шкіл, студенти. ДПУ пред'явило заарештованим обвинувачення у приналежності до контрреволюційної організації - Спілки визволення України, яка нібито готувала повалення Радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення військово-фашистської диктатури.

З метою формування у громадськості неприязні та ворожого ставлення до заарештованих ще задовго до початку судового розгляду справи у пресі було розгорнуто кампанію їх очорнювання та навішування ярликів. З "викривальними" заявами виступили начальник ДПУ УСРР Балицький, голова РНК УСРР В.Чубар і секретар ЦК КП(б)У П.Любченко.

Справу СВУ розглядав Особливий склад Найвищого суду УСРР (голова А.Приходько), затверджений спеціальною постановою ЦВК. Державними обвинувачувачами були заст. наркома юстиції М.Михайлик, прокурори Ахматов, Якимішин, Бистрюков. Захищали підсудних 14 адвокатів. Щоденні звіти про хід процесу подавала газета "Комуніст" (орган ЦК КП (б)У), матеріали справи друкувалися також у газеті "Вісті", їх обговорення організовувалося у трудових колективах.

На час передачі в суд справа нараховувала 237 томів слідчих матеріалів. Більшість зізнань про існування та діяльність СВУ слідчі ДПУ отримали шляхом фізичного і психологічного тиску на заарештованих. Як впливало з обвинувачувального висновку в справі СВУ, підсудні (С.Єфремов, В.Дурдуківський, Й.Гермайзе, А.Ніковський, Г.Голоскевич, К.Товкач) ще в 1920-24 належали до підпільної організації Братерство української державності, яка з метою повалення радянської влади організувала мережу бойових осередків і проводила масовий та індивідуальний терор проти робітників та селян. Керівник організації С.Єфремов підтримував зв'язки з повстанськими отаманами - Ангелом, Зеленим, Шляховим, Майовим, Мордалевичем та ін. Обвинувачувальний висновок стверджував, що після самоліквідації БУД у липні 1926 було засновано СВУ. Керівники новоствореної контрреволюційної організації готували з допомогою іноземних держав (Польщі) та в порозумінні з одноіменною емігрантською організацією і петлюрівським закордонним урядом повалення радянської влади шляхом збройного повстання й реставрацію капіталістичного ладу. У документах обвинувачення вказувалося на існування в структурі СВУ низки секцій - академічної, шкільної, педагогічної, медичної, видавничої, автокефальної та Спілки української молоді. На чолі секцій стояла Президія СВУ -С.Єфремов (голова), В.Чехівський (заст. голови), В.Дурдуківський (скарбник), Й.Гермайзе, А.Ніковський, Л.Старицька-Черняхівська, О.Гребенецький. Відзначалося, що викрито осередки організації у Полтаві, Чернігові, Вінниці, Дніпропетровську, Одесі та Миколаєві. Матеріали слідства стверджували, що внаслідок збройного повстання у 1930-31 мала бути створена незалежна Українська республіка на чолі з президентом.

Внаслідок фальсифікації документів та нечуваного в юридичній практиці насильства над заарештованими до різних термінів ув'язнення було засуджено 45 відомих діячів української науки і культури. Четверо (С.Єфремов, В.Чехівський, А.Ніковський, М.Павлуш-ков) засуджені до 10 років тюремного ув'язнення, шестеро (В.Дурдуківський, В.Ганцов, В.Удовенко, Г.Холодний, А.Барбар, В.Підгаєцький) - до 8 років позбавлення волі. Більшості підсудним було призначено покарання у межах від 3 до 6 років. Кілька підсудних отримали умовні терміни покарання і були звільнені з-під варті. Вирок був остаточним і оскарженню не підлягав. У 1937-39 багатьох ув'язнених (13 осіб із 45) за рішенням різноманітних "трійок" було розстріляно.

Серед істориків немає одностайної думки щодо фактичного існування СВУ. Більшість вважає, що справа була сфабрикована органами ДПУ і згодом широко використовувалася радянським режимом для винищення інтелектуального і духовного потенціалу українського народу. Ще під час процесу став відомим вислів - "музика ДПУ, опера СВУ", що засвідчив ставлення населення України до цього судилища. 11,8.1989 Пленум Верховного суду УРСР реабілітував усіх засуджених у справі СВУ за відсутністю складу злочину.

О.Мазур (Львів).

СПІШСЬКА (Списька) УМОВА 1214-угода, укладена між угорським королем *Андрієм II* та князем сандомирським і краківським *Лешком Білим* у Спішу (тепер Спішська Нова Весь, Словаччина) у 1214. Після смерті князя *Романа Мстиславича* (1205) на землях Галицько-Волинської держави розпочався період боярських міжусобиць, викликаний незавершеністю адміністративних реформ, малолітством спадкоємців галицько-волинського престолу (Василька і Данила Романовичів), втручанням у внутрішні справи князівства сусідніх держав. У 1213 боярин *Воподислав Кормильчич* проголосив себе князем. Захоплення князівського престолу боярином викликало велике обурення серед українських князів ("непристойність бояринові князювати"), які організували спільний похід на Галич на чолі з пересопницьким князем Мстиславом Ярославичем Німим. Загони Володислава Кормильчича були розбиті у битві на р. Бібрці, але йому вдалося втекти і укріпитися в Галичі. В цих умовах Андрій II та князь Лешко Білий, що вважалися опікунами малолітніх Романовичів, заявивши про підтримку прав синів Романа Мстиславича на престол, насправді вирішили використати складну політичну ситуацію у князівстві в своїх інтересах. Зустрівшись у Спішу, вони уклали угоду, згідно з якою угорський королевич *Коломан* мав одружитися з дочкою Лешка Соломеєю і зайняти галицький престол. За угодою Перемишльське князівство, північне Побужжя (Берестейська волость) та частина Червенської землі переходили під управління Лешка. Данило та Василько Романовичі замість втрачених галицьких земель отримували у володіння Волинь. Взимку 1215-16 з благословення папи Римського Інокентія III відбувся шлюб Коломана та Соломеї, після чого угорські війська зайняли Галичину. Володи-слава Кормильчича було схоплено і заведено до Угорщини, де він невдовзі помер. Проте С.у. виявилася недовговічною. Вважаючи, що польський князь захопив надто багато земель, Андрій II відібрав від Лешка Перемишльську волость. Коломан управляв Галицькими землями до травня 1221, коли галицький престол здобув *Мстислав Мстиславич Удатний*.

Р. Шуст (Львів).

СРЕЗНЕВСЬКИЙ ІЗМАЇЛ ІВАНОВИЧ [1(13).6.1812 - 9.(21).2.1880] - визначний філолог-славіст, палеограф, етнограф, один із засновників університетського слов'янознавства. Н. у Ярославлі (Росія). Протягом 1826-29 навчався на етико-політичному відділенні філософського ф-ту Харківського ун-ту. Після закінчення ун-ту

(1829) працював у Харківському дворянському депутатському зібранні, займався приватною педагогічною практикою. У 1837 С., захистивши магістерську дисертацію “Опыт о сущности и содер-

жании теории в науках политических”, одержав посаду ад'юнкта на кафедрі політекономії та статистики філософського ф-ту Харківського ун-ту. У 1839 опублікував докторську дисертацію “Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономики”, захистити яку йому не вдалося. Протягом 1839-42 з науковою метою і у зв'язку з підготовкою до професорського звання із славістики відвідав ряд слов'янських земель. У 1842 став першим професором-славістом у Харківському ун-ті, де читав курси з історії та слов'янських мов. У 1846 С., захистивши дисертацію “Святылища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям”, став першим у Росії доктором слов'янської філології. Протягом 1847-80 -професор кафедри слов'янознавства Петербурзького ун-ту. З 1851 - екстраординарний, а з 1854 - ординарний Петербурзької АН. Ініціатор і редактор “Известий” (т. 1-10, 1852-63) та “Ученых записок” (т. 1-7, 1854-63) Відділення російської мови АН. С.-засновник петербурзької школи славістів, автор численних праць з історії давньоруської та російської мов, історії південно-слов'янських літератур, міфології, палеографії. У 1849 опублікував працю “Думки про історію російської мови”, в якій звертав увагу на необхідність опису пам'яток, укладання регіональних словників, вивчення тогочасної літературної мови і діалектів, підготовку історичного словника та історичної граматики із залученням історії ін. слов'янських мов, дав також опис основних особливостей української мови. Вчений уперше розробив теоретичні засади слов'янської палеографії, поставивши її вивчення на наукову основу. Опублікував багато пам'яток давньоруського та давньослов'янського письменства (“Київські глаголичні уривки” та ін.). С. цікавився українською старовиною і фольклором. Ще наприкінці 1820 років, навчаючись у Харківському ун-ті, С. разом з братами Ф. і О.Євцькими, І.Розковшенком, О.Шпигоцьким заснував літературний гурток поетів-романтиків. Його учасники винятково великого значення надавали фольклорним творам, що зберегли подих минулих епох. Зокрема, С. у фольклорі “вбачив багатюще джерело для майбутніх поетів”. Зібрані на території Харківської, Полтавської та Катеринославської губ. тексти українських народних пісень і дум С. опублікував у трьох збірниках “Запорожская старина” (1833-38). Разом з І.Розковшенком видавав “Украинский альманах” (1831) та “Украинский сборник” (1838-41), які відіграли важливу роль у подальшому розвитку літературного процесу в Україні. На початку своєї наукової діяльності С. вважав українську мову окремою слов'янською мовою, проте згодом розглядав її як діалект російської. Йому належать прозові та поетичні твори на українську тематику, написані українською мовою (оповідання “Майоре, майоре!”, балада “Корній Овара” та ін.). Помер у Петербурзі. Серед головних праць: “Історичний огляд сербо-лужицької літератури” (1844), “Давні пам'ятки руського письма й мови (10-12 ст.)” (1866), “Давні глаголичні пам'ятки, в порівнянні з пам'ятками кирилиці” (1866), “Слов'яноруська палеографія 11-14 ст.” (1885).

М. Кріль (Львів).

СРІБЛЯНИК (Срібник) - наукова назва перших срібних монет, які карбувалися у Київській державі наприкін. 10 - на поч. 11 ст. У процесі виробництва С. використовувалося срібло арабських монет. Карбування власних монет було викликане, з одного боку, браком срібних монет, що пояснюється скороченням обсягів надходження арабських дирхемів, з іншого - намаганням київських князів зміцнити міжнародний авторитет Київської Русі шляхом карбування власної монети. С. карбували в Києві за князів *Володимира Святославича* (980-1015), *Святополка Володимировича* (1015-16, 1018-19) та *Ярослава Мудрого* (під час правління у Новгороді до 1015 та в Києві - 1019-54). Окрему групу становлять монети тмутороканського князя *Олега-Михайла*, які випускалися бл. 1070. За зовнішнім оформленням С. поділяються на декілька ти-

пів. С. перших випусків переважно повторювали тип візантійських монет (лицевий бік -зображення князя, зворотний - Ісуса Христа). В 11 ст. зображення Ісуса Христа було замінено тризубом - великим родовим гербом династії Рюриковичів, який був також гербом Київської Русі. Навколо портретного зображення князя вміщувалась легенда “Володимир (або Святополк) на столі (престолі) -а це його срібло (золото)”. Зовнішній вигляд С. Ярослава Мудрого відрізняються від монет, які карбували Володимир та Святополк. На С. Ярослава Мудрого на одному боці замість Христа було вміщено зображення св.Георгія (Юрія), на зворотному - родовий знак роду Рюриковичів і напис “Ярославле сребро” без слів “на столі” (ймовірно, їх випускали у період князювання Ярослава у Новгороді). До ін. типу належать тмутороканські монети, на одному боці яких вміщено зображення архангела Михаїла, на зворотному -напис: “Господи, допоможи Михайлові”. Під час карбування С. кружки монет не вирізувалися із пластин (як для візантійських та арабських монет), а були литими. С., які поступалися за кількістю та якістю металу перед арабськими монетами, не відігравали помітної ролі у грошовому обігу Київської Русі.

Р. Шуст (Львів).

СТАВРОПІГІЙСЬКИЙ ІНСТИТУТ у Львові-релігійно-просвітницька громадська організація, правонаступник Львівського братства. С.і. заснований декретом імператора Йосифа II від 7.10.1788. С.і. підпорядковувався місцевій крайовій владі, а його членам було надано статус старшин українського народу з правом патронату над Успенською церквою і утримання школи, а згодом і друкарні. Інститут мав право користуватися власним гербом із зображенням трираменного патріаршого хреста (наданий братству Константинопольським патріархом Ієремією в 1587). Спочатку С.і. не мав свого статусу, а керувався у своїй діяльності статутами, звичаями, традиціями Львівського братства і декретами та розпорядженнями місцевої влади. Власний статут вироблено у 1864 і 1912. Найвищим керівним органом С.і. була рада, яку очолював сеньйор. Серед

найвідоміших: Іван Товарницький, Іван Бачинський (1801-16), Іоаким Хоминський (1861-66), Василь Ковальський (1871-84), Ізидор Шараневич (1885-1901). Матеріальною основою діяльності С.і. були доходи з нерухомого майна, друкарні, книгарні і добровільні пожертвування громадян. С.і. опікувався функціонуванням Успенської церкви. Його заходами в храмі було проведено реставраційні роботи (на поч. 19 ст., у серед. 19 ст. і на поч. 20 ст.). Друкарня С.і. від часу заснування і до 1820 років друкувала в основному релігійну літературу; з 1830 років - також літературу світського характеру, підручники для народних і середніх шкіл; першою серед друкарень Львова використала гражданський шрифт (1837). У друкарні С.і. друкувались наукові праці відомих галицьких істориків - Дениса Зубрицького, *А.Летрушевича*, І.Шараневича та ін., перша в Галичині газета українською мовою "Зоря Галицька" (1848-51). У 1864 при С.і. було засновано літографічну майстерню. Школа Ставропігійського інституту мала релігійний характер. При інституті діяла школа (бурса), в якій дітей навчали церковного обряду і церковнослов'янської мови (у 20 ст.-російської), готували до духовного чину (ін. предмети учні вивчали в державних школах). Заходами Ізодора Шараневича у 1887 засновано музей С.і., базу для якого становили предмети, матеріали і документи братського архіву, Успенської церкви та монастирів. У 1888 в музеї влаштовано першу в Галичині археологічно-бібліографічну виставку. Навколо С.і. об'єднувались консервативні кола української інтелігенції, серед яких були діячі науки, культури, високопоставлені урядові особи, зокрема, Петро Лодій, Денис Зубрицький, *Я.Головацький*, Захар Авдиківський, А.Петрушевич, Іван Бачинський, Іван Зарицький, Микола Юристовський, Іван Борисякевич, Антін Павенецький, *Ю.Романчук*, Іван Гушалевиц, *Ю.Паврієський*. У другій пол. 19 ст. С.і. поступово перейшов на позиції москвофільства.

У діловодстві використовувались, в основному, латинська, німецька, польська мови; з 1850 років - "язичіє", а в 20 ст.- російська мова. У 1914-15 керівництво С.і. підтримувало російську окупаційну владу в Галичині, відстоювало ідею єдиного "русского" наро-

ду, заперечувало існування української нації. У 1915 москвофільське правління С.і. емігрувало в Росію і вивезло з собою найцінніші матеріали і документи (у 1929 їх повернуто до Львова). У 1915 австрійська влада призначила для С.і. урядового комісара Адама Смуклу, який за наказом намісництва від 2.2.1916 передав управу установою в руки українських національно-демократичних сил. Представники українського національного табору здійснювали керівництво С.і. з 1916 по 1922. Членами С.і. у цей час були Григорій Кузьма, *Ю.Січинський*, *С.Федак*, *О.Барвінський*, Ізидор Голубович, *К.Левицький*, *В.Щурат*. У 1920 управа С.і. звернулася до митрополита *А.Шептицького* з пропозицією про проведення широкої церковної українізації (переклад церковної літератури на українську мову). У 1921 керівництво С.і. висловило протест польському урядові щодо реквізиції українських церков на Холмщині та Волині, що викликало негативну реакцію Варшави. Розпорядженням львівського воєводського управління від 25.2.1922 українська управа С.і. була розпущена, установи повернуто москвофілам (призначено урядового комісара Миколу Третяка). Ставропігійський інститут мав власне періодичне видання - "Временник Інститута ставропігійського" (за рр. 1864-1915 і 1923-1938). У 1921 було видано "Збірник Львівської ставропігії" за редакцією К.Сту-динського. С.і. припинив свою діяльність у 1940. Музейні та архівні матеріали С.і. зберігаються у Львівському історичному музеї та ЦДІА України у Львові.

І. Орлевич (Львів).

СТАВРОПІГІЯ (від грец. "ставрос" і "пігійон" - встановлення хреста)-форма управління в православній церкві, що передбачала церковно-правний імунітет від місцевої церковної ієрархії та безпосередню залежність від патріаршої влади. С. могли отримувати як церкви, так і монастирі. В Україні найзначніші святині мали ставропігійний статус, але фактично керування С. здійснювалося не Константинопольським патріархом, а Київським митрополитом. Від С. храму назву ставропігійських отримували і світські братства, що засновувалися при церквах, зокрема, Ставропігійське Успенське братство (1589) у Львові. Ставропігійний статус свідчив про особливу важливість святині для церкви і віруючих. В Україні право С. мали: *Києво-Печерська лавра* (1589), Київське богоявленське братство і Манявський скит (1620), Межигірський Спасо-Преображенський монастир (1687) та ін.

М. Капраль (Львів).

СТАДІОН-ВАРТГАУЗЕН ФРАНЦ СЕРАФІН (1806 -1853) - австрійський державний діяч, граф. Деякий час працював урядовцем австрійської адміністрації у Станіславі та Ряшеві (Галичина). У 1841-47 губернатор Трієста та Істрі, 1847-48 - Галичини. У 1848-49 -міністр внутрішніх справ Австрії. Відіграв вирішальну роль у прискореному скасуванні панщини в Галичині. З метою недопущення українсько-польського зближення під час революції 1848 в Австрійській імперії для боротьби проти Габсбургів і утримати український рух у легальних рамках підтримував акції його представницького політичного органу -*Головної руської ради*. Тогочасна польська преса, а згодом й історіографія приписували йому інспірацію українського руху 1848.

Ф. Стеблій (Львів).

СТАДНИК ЙОСИП ДМИТРОВИЧ (18.3.1876-8.12.1954) - видатний український актор, режисер та діяч театру. Н. у с.Валяві Перемишльського повіту (тепер Польща) у родині залізничника. Вчився в Перемишлі (1887-90) та в учительській семінарії у Тернополі (1890-94). Закінчив драматичну студію. З 1894 розпочав сценічну діяльність у театрі "Руська бесіда" у Львові. У 1906-13 був директором та головним режисером цього театру. В 1914 виступав у театрі М.Садовського у Києві. В 1918-39 очолював різні українські

професійні трупи в Галичині. З 1939 С. - художній керівник Державного українського драматичного театру ім. Лесі Українки у Львові, в 1944—47 - режисер "Театру мініатюр" у Львові. Серед кращих ролей С.: Іван ("Дай серцю волю, заведе в неволю" М.Кропивницького), Хлестаков ("Ревізор" М.Гоголя), Уріель ("Уріель Акоста" К.Гуцкова), Яго ("Отепло" У.Шекспіра), Тартюф ("Тартюф" Мольєра). Кращі вистави С.: "Украдене щастя" І.Франка, "Лісова пісня" Лесі Українки, "Маруся Богуславка" М.Старицького, а також перекладені ним "Живий труп" Л.Толстого, "Вишневий сад" А.Чехова, "Міщани" М.Горького, "Вільгельм Телль" Ф.Шіллера, "Примари" Г.ібсена. Серед поставлених опер: "Катерина" М.Аркаса, "Продана наречена" Б.Сметани, "Євгеній Онегін" П.Чайковського, "Фауст" Ш.Гуно, "Роксолана" Д.Січинського, "Кармен" Ж.Бізе. Похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

М. Ерстенюк (Львів).

СТАДНИКОВА СОФІЯ АНДРІЇВНА (13.9.1888 - 21.9.1959) - українська драматична акторка і співачка (драматичне сопрано). Н. у Тернополі в акторській родині. Дружина *Й. Стадника*. Вокальну освіту здобула в Києві (1915-17). У 1901 дебютувала в ролі Акуліни ("Влада темряви" Л.Толстого) у театрі "Руська бесіда" у Львові. В 1915-18 працювала у театрі М.Садовського в Києві, згодом-в українському театрі Й.Стадника та ін. трупах. З 1939 - актриса Державного українського драматичного театру ім. Л.Українки у Львові, театрів Дрогобича і Львова (1944-47). Серед кращих ролей С.: Маруся ("Маруся Богуславка" М.Старицького), Харитина ("Наймичка" Карпенка-Карого), Анна ("Украдене щастя" І.Франка), Мавка і Килина ("Лісова пісня" Лесі Українки), Ліза ("Живий труп" Л.Толстого), Поля і Наташа ("Міщани" і "На дні" М.Горького) та ін. З успіхом виконувала партії Наталки ("Наталка Полтавка" І.Котляревського), Одарки ("Запорожець за Дунаєм" С.Гулака-Артемівського), Катерини ("Катерина" М.Аркаса), Гальки ("Галька" Монюшка), Маргарити ("Фауст" Ш.Гуно). Похована у Львові на Личаківському цвинтарі.

М. Ерстенюк (Львів).

СТАЛІН (Джугашвілі) ЙОСИФ ВІССАРІОНОВИЧ [9(21).12.1879-5.3.1953]-радянський державний і політичний діяч. Н. у м. Горі (Грузія) у сім'ї кустаря-шевця. Навчався в Горійському духовному училищі та Тифліській духовній семінарії. У 1898 вступив у грузинську соціал-демократичну організацію "Месаме дасі". У 1889 після виключення з семінарії влаштувався на роботу в Тифліську фізичну обсерваторію. З 1901 перейшов на нелегальне становище і розпочав життя професійного революціонера. Неодноразово заарештовувався жандармами, але втік із заслання. У 1907 брав участь у пограбуванні банку Тбілісі для поповнення партійної каси. У 1913 заарештований і засланий в Туруханський край, де й зустрів Лютневу революцію 1917. У січні 1912 заочно кооптований до ЦК РСДРП(б). У березні 1917 приїхав із заслання в Петроград, де редагував більшовицькі газети "Правда", "Рабочий и солдат", "Рабочий". Беззастережно визнавав лідерство В.Леніна (див. *В.Ульянов*), виконував його найбільш важливі доручення. На VII (Квітневій) всеросійській конференції РСДРП(б) обраний членом ЦК. Один з організаторів жовтневого перевороту в 1917. У першому більшовицькому уряді - Раді народних комісарів - призначений на посаду наркома у справах національностей і обіймав її до скасування наркомату в 1922. Одночасно очолював наркомати державного контролю, робітничо-селянської інспекції. Член президії ВЦВК з 1917. Під час громадянської війни часто перебував на фронтах, був членом Рев-військрад Південного, Західного і Південно-Західного фронтів. У 1920-23 входив до складу Реввійськради Республіки. У Раді робітничої і селянської оборони був представником ВЦВК. У 1919 увійшов до обох неформальних органів оперативного керівництва у складі ЦК РКП(б)- політичного і організаційного бюро. Провал комуністичної системи гавкізму, створеної В.Леніним як економічний фундамент для тоталітарного режиму, та незадоволення селянства продрозверсткою і забороною ринкових відносин, загострили наприкін. 1920 ситуацію в країні і партії. Прагнучи обмежити сфери політичного впливу *Л. Троцького*, який претендував на самостійну роль (що проявилось, зокрема, під час дискусії про профспілки взимку 1920—21), В.Ленін почав висувати ще малопомітного у вищих ешелонах влади С. Після X з'їзду у березні 1921 С. зміцнив свої позиції у секретаріаті, який ставав впливовим неформальним органом у ЦК РКП(б). Після XI з'їзду у квітні 1922 була утворена посада генерального секретаря ЦК РКП(б), передана С. за пропозицією В.Леніна. Генсек мав можливість контролювати керівні кадри державної партії, що наділяло його, за висловом Леніна, "безмежною владою". Після відходу Леніна за станом здоров'я від політичної діяльності у Кремлі розгорнулася тривала боротьба за владу. С. разом з Л.Каменєвим і Г.Зінов'євим утворили "тріюку", спрямовану на ізоляцію Л.Троцького і поступове усунення його від важелів влади. На наступному витку боротьби С. у союзі з ін. членами політбюро за нейтралітету Л.Троцького переміг Л.Каменєва і Г.Зінов'єва. Пізніше Каменєв і Зінов'єв зблокувалися з Троцьким, але знову зазнали поразки. Нарешті у 1928-29 С. з допомогою своїх висуванців у політбюро усунув М.Бухаріна, О.Рикова і М.Томського, після чого домігся абсолютної влади в партії і державі. З 1929 С. припинив нову економічну політику і розпочав новий штурм, маючи на меті побудову економічного фундаменту під радянським соціалістичним режимом. За короткі строки шляхом прискореної індустріалізації та примусової колективізації сільського господарства в СРСР була створена командна економіка, яка в своїх основних рисах збереглася до кінця 1980 років. "Соціалістичні перетворення" здійснювалися частково за рахунок ентузіазму населення, а в основному - методами терору. Використовувалися найрізноманітніші методи тиску - обкладання високими податками, залякування (тавро саботажника, шкідника, троцькіста, правоухильника, примиренця тощо), "розкуркулення", терор голодом, масові репресії, депортації. Система цих заходів відома як сталінізм. Жертвами репресій стали десятки мільйонів громадян. З другої пол. 1930-х ресурси командної економіки почали

спрямовуватися на підготовку масштабної війни у Європі. У серпні 1939 С. досяг порозуміння з нацистською Німеччиною і просунув кордони СРСР на захід. Напад А.Гітлера 22.6.1941 на Радянський Союз став для С. несподіванкою. Після невдалих спроб порозумітися з Гітлером С. лібералізував внутрішню політику і спрямував зусилля державної партії та народів СРСР на відсіч агресору. У 1941-45 військові дії проводилися С. та його полководцями, особливо Г.Жуковим, без найменшої турботи за життя солдатів. Внаслідок цього польові втрати Радянської армії виявилися на порядок більшими, ніж втрати вермахту. Під час війни С. виявив блискучий організаторський таланти на посадах голови Державного комітету оборони, Верховного Головнокомандувача і Наркома оборони. Ресурси велетенської країни використовувалися на формування все нових поповнень для діючої армії та оснащення їх найсучаснішими видами зброї. Незважаючи на великі втрати, стратегічна ініціатива у війні в 1942 перейшла до Червоної армії. У спілкуванні з союзниками по антигітлерівській коаліції С. проводив жорстку лінію, змушуючи їх поступатися у стратегічних питаннях і погоджуватися на толерування своїх вкрай антигуманних дій (примусове повернення в СРСР радянських громадян, які опинилися на території, контрольованій союзниками, депортація мільйонів німців, поляків та ін. з територій, які відходили до СРСР, українців та ін. з територій, які підпадали під владу Польщі, Чехословаччини тощо). Змирилися союзники і з жорстокими методами радянської країни, які потрапили у сферу впливу Радянського Союзу. В останній період війни С. приділив виняткову увагу розвитку ракетно-ядерного потенціалу СРСР і переоснащенню армії новітніми видами зброї. Здійснювана ним агресивна зовнішня політика послужила причи-

ною "холодної війни" і гонки озброєнь. Терористичні методи управління відновилися і застосовувалися аж до смерті С.

Серед істориків триває дискусія, чи політика С. щодо України мала специфічний, відмінний від його ставлення до інших радянських республік характер. Більшість дослідників сходяться на тому, що його українська політика не мала такого характеру. Разом з тим, до України С. (як перед ним і Ленін) ставився з підвищеною увагою, оскільки вона за людськими ресурсами і економічним потенціалом перевищувала інші неросійські республіки, разом узяті. Український сепаратизм у будь-якій формі, включаючи націонал-комунізм, загрожував підвалинам тоталітарного режиму. Проте у 1920 роках С. погодився на далекосяжні поступки Україні, виступав за підтримку українізації (у т.ч. на здійснення її в обмеженому вигляді на Кубані і в Казахстані). У значній мірі ці поступки пояснювалися його прагненням гарантувати собі підтримку КП(б)У у боротьбі за владу. З іншого боку, С. постійно дбав про те, щоб українізація не поставила під загрозу контроль Москви над Україною. З цією метою зініціював розправу над національним ухильництвом *О.Шумського, М.Хвильового, М.Волобуєва*. Утвердившись при владі у 1930 роках, С. розгорнув масові терористичні акції в Україні з метою знищення основних досягнень українізації, придушення опору колективізації та запобігання появі політичної опозиції. С. несе безпосередню відповідальність за організацію голодомору 1932-33, за винищення десятків тисяч української інтелігенції (т. зв. розстріляне відродження), партійного та державного керівництва Української РСР у 1930 роках, за організацію політичних вбивств та розправ над політичними противниками та опонентами (*Є.Ко-новальця, О.Шумського* та ін.), за хвилю масового терору на західноукраїнських землях (1939-41), післявоєнні розправи над українською і єврейською інтелігенцією в Україні, депортацію кримських татар тощо. Під час війни дійшов до переконання, що більшість українського народу проїнялася антирадянськими настроями. Особливе занепокоєння викликав у нього факт існування сильного антирадянського націоналістичного руху в

Західній Україні. За свідченням *М.Хрущова*, після закінчення Другої світової війни С. розглядав можливість депортації всього українського народу і відмовився від цієї акції тільки через її технічну нездійсненність. За свідченнями очевидців (зокрема, академіка *А.Сахарова*), С. страждав на українофобію. Проте розуміння важливості українського фактора змусило С. під час війни погодитися на часткове відродження українського патріотизму, запровадження деяких атрибутів української державності (республіканських військового міністерства та міністерства зовнішніх справ, прапора, підвищення її статусу на міжнародній арені - надання Українській РСР статусу члена-засновника ООН). Об'єднання більшості українських етнічних земель у складі Української РСР, формальне підвищення статусу України на міжнародній арені, модернізація економічного життя республіки призвели до того, що українське питання після смерті С. стало ще більш важливим і небезпечним фактором подальшого існування Радянського Союзу, ніж це було перед його приходом до влади.

С. Кульницький (Київ).

СТАЛЬ GERMAN FERDINANDOVICH (4.10.1870-р. см. невід.)-український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у Херсоні. Закінчив місцеве реальне училище, Київське піхотне юнкерське училище (1891), Технологічний інститут, Миколаївську академію Генерального штабу. Після п'яти років служби у 54-му піхотному полку навчався в інституті й академії. Відбув на Далекий Схід, де старшим ад'ютантом польового управління Маньчжурської армії брав участь у російсько-японській війні 1904-05. Згодом виконував обов'язки начальника канцелярії Маньчжурської армії, командира піхотного батальйону 59-го піхотного Люблінського полку. У роки Першої світової війни - на фронті. У 1917 зголосився до Армії УНР. За Гетьманату - помічник начальника 11-ї піхотної дивізії (Полтава) генерала *М.Омельяновича-Павленка*.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТАНІМІР (Станімір) **ОСИП** (21.4.1890 -13.2.1971) - український військовий діяч. Н.

у Ладичині Тернопільського повіту. У роки Першої світової війни 1914-18 служив в австрійській армії. Під час українсько-польської війни 1918-19 - сотник Української галицької армії. З грудня 1918 командував бойовою групою "Городок", пізніше-другим куренем Самбірської (8) бригади УГА. У кін. серпня 1918 підрозділ С. одним з перших увійшов до Києва. На поч. лютого 1920 у Бірзулі С. разом з *О.Палієвим*, *О.Лисняком*, *О.Навроцьким* увійшов до складу армійського ревкому УГА, який розіслав у галицькі частини наказ про створення на їхній базі підрозділів Червоної української галицької армії. Причетний до арешту начальника вождя УГА ген. *О.Микитки* та ген. *Г.Ціриці* і видачі їх одеському ЧК (обидва загинули у таборі Кожухів неподалік Москви). У лютому-квітні 1920 служив у ЧУГА, командував III армійською бригадою. У кін. квітня 1920 бригада С. намагалася приєднатись до Армії УНР, але була оточена і роззброєна польськими військами. С. разом з невеликим підрозділом прорвався до армії ген. *М.Омельяновича-Павленка*, пізніше у складі групи ген. *А.Кравса* перейшов до Чехословаччини. У 1924 закінчив Торгову академію у Відні, працював у кооперативних організаціях Галичини. Після Другої світової війни емігрував до Канади. Помер у Торонто. Залишив спогади "Моя участь у визвольних змаганнях" (1966).

І. Підкова (Львів).

СТАНІВСЬКА КУЛЬТУРА - назва локальної групи археологічних пам'яток бронзового віку на території Закарпаття, які належать до 14—13 ст. до н.е. Назва походить від могильника біля с. Станово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. Разом з пам'ятками типу Фельшесевч на території Румунії утворюють єдину культуру, що займала суміжні із Закарпаттям райони Трансільванії, Словаччини, Угорщини. Виникла на основі ранніх культур Отомань і Вітенберг, поширених на південних передгір'ях Східних Карпат та в Середньому Подунав'ї. С.к. представлена поселеннями, могильниками і скарбами. Поселення розміщались на пологих схилах та в заплавах річкових долин. На місцях колишніх наземних жител збереглися підвищення (теллі). Найбільш досліджені поселення Дяково, Заболоття, Велика Паладь, Вовчанське. Житла переважно наземні, дерев'яні, прямокутні з глиняними печами та кам'яними площадками для вогнищ, господарськими ямами. Привертають увагу колодязі завглибшки до 7 м. Могильники ґрунтові, знаходились переважно поза поселеннями. Поховання тіло-пальні (в урнах). Супровідний інвентар складається з кількох посудин, а також глиняних пряслиць. Відомо понад 130 скарбів речей (Велика Паладь, Великі Лучки, Дяково та ін.). Основними заняттями населення С.к. були землеробство та скотарство, зокрема, розведення коней. З домашніх промислів у племен С.к. були розвинені прядіння і ткацтво, каменеобробне, керамічне та ін. виробництва. Посуд поділяється на "кухонний" (грубостінні банковидні горщики) і "столовий" (черпаки, вази, миски). Орнамент заглиблений у вигляді спіральних ліній. Певне місце у господарстві племен С.к. займало виготовлення знарядь праці, зброї (мечі, молотки, вістря), кінської зброї з бронзи. Населення С.к. жило в умовах патріархально-родових відносин. У духовній культурі простежуються культи вогню, сонця, предків та ін.

М. Пелецишин (Львів).

СТАНІСЛАВ-легендарний київський князь. Відомий за літописним оповіданням про походи литовців на чолі з *Гедиміном* на Волинь та Київщину. За цим переказом, С. і його союзники були розбиті литовським військом під Білгородом. С. був змушений втекти до Брянська. Мешканці Києва і його "пригородків" добровільно піддалися Гедиміну, який посадив у місті князя Ольгимонта Гольшанського. С. одружився з дочкою рязанського князя Івана й після його смерті правив у Рязані. У науковій літературі С. інколи ототожнювався з Федором Київським або ж ідентифікується як батько князя Іоанна Станіславовича (згадується у Любецькому синодику). Найімовірніше, особа С. є вигадкою білорусько-литовських книжників 16 ст., спрямованою на підтвердження історичного права Литви на інкорпоровані в 14 ст. українські землі та уславлення роду Гольшанських.

О. Русина (Київ).

СТАНОВИЙ СЕЙМ - провінційний, формально представницький орган у Галичині і Буковині, заснований згідно з патентом (указом) імператриці *Марії-Терези* від 13.6.1775. Спочатку поширював діяльність на територію Галичини, з 1787 - на Буковину (приєднана до Галичини на правах окремого округу в 1786). Виконував по суті функції дорадчого органу крайової адміністрації. Розглядав переважно справи розкладання державних податків, надання шляхетства, провадження шляхетської метрики. Для вирішення важливіших місцевих питань звертався з проханнями до уряду (зокрема, про відкриття медичного ф-ту в Львівському ун-ті, викладання рідної мови в школах, збільшення учнів у гімназіях, зниження ціни на сіль тощо), які втілювались у життя лише після затвердження імператором. До складу С.с. (за призначенням імператора) входили вищі сановники, представники вищого духовенства, магнати, шляхта, ректор Львівського ун-ту і один представник львівського патриціату. Сесії С.с. відбувалися під керівництвом губернатора. Виконавчим органом сейму був Становий комітет на чолі з губернатором, причому половина його членів повинна вільно володіти німецькою мовою. Збирався у 1784, 1786 і 1788, а в 1817-45 - щорічно. Робочою мовою на засіданнях була польська, а кореспонденцію з центральною владою С.с. вів німецькою. З 1820 видавалися короткі звіти про діяльність сейму. У 1790-91 С.с. виступив проти т. зв. урбаріальної реформи *Йосифа II*. Активізував свою діяльність у 1840 роках. На сесіях відбувалися дискусії щодо аграрної реформи, будівництва залізниці, створення кредитного товариства. З 1841 виконував функції керівного органу, а згодом - надзірної комісії Земельного кредитного товариства. Остання сесія відбулася у 1845. У 1861 за розпорядженням імператора *Франца-Йосифа I* було створено Крайовий сейм, що проіснував до поч.

Першої світової війни 1914-18.

Ф. Стеблій (Львів).

СТАНЬЧИКИ - польське політичне угруповання консервативного напрямку в Галичині у другій пол. 19 - поч. 20 ст. Представляло інтереси великих землевласників і вищої урядової бюрократії. Виникло наприкін. 1860 років. Назва походить від політичного памфлету "Тека Станьчика", опублікованого групою молодих польських консерваторів (Л.Водзінський, С.Козмян, С.Тарновський, Ю.Шуйський). Виступали за надання широкій автономії Галичині у складі імперії *Габсбургів*, що розглядалося як крок у напрямі відновлення польської державності. Співпрацюючи з австрійським урядом, зайняли провідне становище у державно-політичному житті Галичини. Виступали проти задоволення політичних і національно-культурних вимог українського населення Галичини. З 1907 представляли партію Стронніцтво Правіци Народової. Під час Першої світової війни 1914-18 були прихильниками утворення триалістичної монархії у складі Австрії, Угорщини і Польщі. Припинили свою діяльність у 1918. Провідними діячами С. були *К.Бадені*, *М.Бобжинський*, *А. Потоцький*, *А.Тарновський*, *В.Яворський*. Друковані органи - часописи "Час" і "Пшегльонд Польскі". З С. пов'язана т. зв. краківська школа в польській історіографії.

Я. Серкіз (Львів).

"СТАРА УКРАЇНА" (підзаголовок: Часопис історії і культури) - ілюстрований щомісячник бібліотеки і музею *Наукового товариства ім. Т.Шевченка*. Виходив у Львові в 1924-25 за редакцією *І.Кревецького*. Публікував матеріали з історії України, статті на літературознавчу і мистецтвознавчу тематику, висвітлював діяльність визначних історичних постатей минулого. Спеціальні випуски були присвячені пам'яті творців Галицько-Волинської держави, 350-річчю друкарства в Україні, пам'яті *Т.Шевченка*, українському мистецтву, мемуаристиці. Друкувались цінна хроніка, рецензії, бібліографія. З виданням тісно співпрацювали *І.Борцак*, *І.Крип'якевич*, *М.Возняк*, *І.Огієнко*, *К.Студинський*, *В.Січинський*, *П.Холодний*, *В.Гнатюк* та ін. "С.У" була єдиним історичним журналом у Західній Україні.

Ф. Стеблій (Львів).

СТАРИЦЬКА МАРІЯ МИХАЙЛІВНА [псевд. -Яворська; 19(31).5.1865 - 20.12.1930] - українська драматична актриса, режисер, видатний педагог, організатор театральної освіти в Україні. Закінчила Петербурзьке театральне училище. Професійну сценічну діяльність розпочала в 1885 у театрі свого батька *М. Старицького*. Тривалий час виступала в українських і російських трупах у Києві, Петербурзі, Москві. З 1898 С. працювала як режисер та педагог у драматичних гуртках Народних домів та в Літературно-артистичному товаристві в Києві. У 1904-27 очолювала драматичний відділ Музично-драматичної школи (з 1918-Музично-драматичний ін-тут ім. *М.Лисенка*). С. першою поставила на українській сцені драматичні твори *Лесі Українки* "Йоганна, жінка Хусова", "Мохаммед і Айша" (1913) та "Камінний господар" у театрі *М.Садовського* (1914). Серед кращих ролей: *Анна Петрівна*, *Лимариха*, *мати*, *Ганна* ("Не судилось", "За двома зайцями", "Маруся Богуславка", "Богдан Хмельницький" *М.Старицького*), *Кабаниха* ("Гроза" *М.Островського*). Померла і похована в Києві.

М. Ерстенюк (Львів).

СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА ЛЮДМИЛА МИХАЙЛІВНА [17(29).8.1868-1941]-українська письменниця, літературний критик, громадський діяч. Н. у Києві в сім'ї визначного українського письменника *М.Старицького*. Здобула гімназійну освіту. У 1888-93 брала активну участь у роботі літературного гуртка "Плеяда". Після смерті *М.Лисенка* керувала роботою київського літературно-мистецького клубу "Родина", разом із сестрою *Марією* (див. *М.Старицька*) тісно співробітничала з галицькими літературними періодичними виданнями - "Зоря", "Правда", "ЛНВ", "Життя і слово" та ін., працювала у київській газеті "Рада". Була членом Товариства українських поступовців. Виступала на сцені. Перші поезії вміщені на сторінках львівського альманаху "Перший вінок". Поезія С.-Ч. була представлена *І.Франком* в антології "Акорди" та *С.Єфремовим* в "Українській музи". Поетичний стиль С.-Ч. близький до стилю *Лесі Українки*. Значно більшою за об'ємом є проза, драматична, перекладацька та літературно-критична спадщина С.-Ч. Серед її драматичних творів: "Гетьман *Петро Дорошенко*" (1908), "Крила" (1913), "Останній сніп" (1917), "Розбійник *Кармелюк*" (1926), "Іван *Мазепа*" (1927; у радянський час драми на сцені не ставилися). Писала літературно-критичні та літературознавчі статті ("Елементи творчості *М.Коцюбинського*", 1911; розвідки про *Любов Яновську* (1909), *Ганну Барвінок*, 1911, *М.Садовського*, *Л.Толстого* та ін.). Автор першого дослідження з історії українського національного театру -"Двадцять п'ять років українського театру" (1907). Залишила спомини про видатних діячів української культури: *Леся Українку*, *М.Лисенка*, *М.Старицького*, *В.Самійленка*, *Г.Барвінок*, *І.Франка*, *М.Садовського*, *М.Коцюбинського*, *М.Заньковецьку*, *П.Саксаганського*, *І.Карпенка-Карого* та ін. У роки Першої світової війни брала активну участь у роботі Київського комітету для допомоги українцям-утікачам, працювала сестрою милосердя у шпиталі для поранених. Відвідала на засланні *М.Грушевського*. У квітні 1917 С.-Ч. обрана до *Української Центральної Ради*. У травні 1917 брала участь у заснуванні Товариства (комітету) "Український національний театр", входила до його президії. У 1919 році стала співзасновницею і заступницею голови Національної ради Українських жінок у Кам'янці-Подільському. У 1920 роках працювала у ВУАН. У 1929 С.-Ч. заарештовано органами ДПУ і на процесі Спілки визволення України засуджено до 5 років ув'язнення. Після звільнення вислана до м. Сталіно (Донецька). Займалась перекладацькою діяльністю, зокрема здійснила переклади лібретто "Орфей" *К.*

В.Глюка, "Ріголетто" та "Аїду" Дж.Верді, "Фауста" Ш.Гуно, "Чіо-чіо-Сан" Дж.Пуччіні, "Золотого півника" М.Римського-Корсакова. У 1936-41 жила у Києві. У липні 1941 письменниця заарештована органами НКВС, відправлена до Харкова, звідти - до Акмолінська. По дорозі С.-Ч. померла. Точна дата смерті та місце поховання невідомі.

М. Гнатюк (Львів).

СТАРИЦЬКИЙ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (14.12.1840-27.4.1904)-видатний український письменник, театральний і громадський діяч. Н. у с. Кліщинцях (тепер Черкаська обл.). Після смерті батьків виховувався у родині *Лисенків*. Закінчивши у 1858 навчання у Полтавській гімназії, вступив разом з М.Лисенком до Харківського ун-ту. У 1860 перейшов до Київського ун-ту. Навчався спочатку на фізико-математичному, а згодом - на юридичному ф-ті, який закінчив у 1865. Працював у Київському історичному архіві, Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства. Був одним із найактивніших діячів київської Громади. Разом з М.Лисенком організував Товариство українських сценічних акторів. У 1883-84 видав два випуски альманаху "Рада", який став, за словами І.Франка, "...мов перший весняний грім по довгих місяцях морозу, сльоти і занепаду". У 1883 очолив першу українську професійну трупу, режисером якої був М.Кропивницький та до складу якої входили талановиті актори М.Заньковецька, *М.Садовський*, *П.Саксаганський*, І.Карпенко-Карий, *М.Садовська-Барілотті*, Г.Затиркевич-Карпинська та ін. Щоб матеріально підтримати театр, продав власний маєток у с. Карпівці на Поділлі. У 1886-87 трупа С. провела тріумфальні гастролі у Москві й Петербурзі. У 1893 у зв'язку з погіршенням здоров'я залишив театр і цілком присвятив себе літературній роботі. Російська академія наук призначила йому персональну пенсію "За літературні праці рідною мовою". У 1897 виступив на I Всеукраїнському з'їзді сценічних діячів з доповіддю про важкий стан театрального мистецтва в Україні через постійні переслідування царським урядом української культури. З 1903 готував до видання альманах "Нова рада", який вийшов уже після його смерті. Помер і похований у Києві на Байковому кладовищі.

Літературну творчість розпочав як поет, надрукувавши у львівських часописах "Нива"

і "Правда" кілька віршів під псевдонімом Гетьманець. Переклав українською мовою твори Г.-Х.Андерсена, І.Крилова, М.Лермонтова та ін. У 1883 вийшли дві частини єдиної прижиттєвої збірки оригінальних поезій "З давнього зшитку. Пісні і думи". Поетичний світ С. утверджував високу громадянську місію художнього слова ("Поету", "До Шевченка. Сповідь перед поетом", "На спомин Т.Г.Шевченка", "Хай тепер рида в мене кобза сумна...", "Ой знуцались з того слова..."), змальовував трагічну долю України ("Нема правди", "За лихими владарями", "Що не день, то гірша мир трухлявий...", "До молоді", "До України" та ін.), підніс національно-визвольний рух у Російській імперії ("Борвій", "Занадто вже! Чим дихати нема!", "На ріднім попелищі", "Дочка Ісфая", "Добраніч!"). Кілька поетичних творів написано на історичну тематику (балада "Хрещенська ніч" та романтична поема "Morituri"). До справжніх перлин імтимної лірики належать вірші "Виклик" ("Ніч яка, Господи, місячна, зоряна..."), "Ждання", "На озері", "В садку" та ін.

Драматургічна творчість письменника безпосередньо пов'язана з діяльністю театру, для якого обробив та інсценізував відомі твори М.Гоголя ("Різдвяна ніч", "Сорочинська ярмарка", "Тарас Бульба"), "Чорноморський побит на Кубані" Я.Кухаренка (у С. - "Чорноморці"), "На Кожум'яках" І.Нечуя-Левицького (у С. - "За двома зайцями"); у 1961 на Київській кіностудії створено однойменний фільм), "Перемудрив" Панаса Мирного (у С. - "Крути, та не перекручай"), "Хата за селом" Ю.Крашевського (у С. - "Циганка Аза"), "Боротьба за право" К.Францова (у С. - "Юрко Довбиш") та ін. Серед оригінальних творів актуальністю проблематики, психологічною достовірністю характерів, природністю конфліктів виділяються соціально-психологічні драми "Не судилось" (1881), "У темряві", "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці" (обидві - 1892), "Талант" (1893). Великою популярністю у глядачів користувались водевілі "Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка" (1882), "По-модному" (1887), "Чарівний сон" (1889) та ін. Незважаючи на цензурні заборони історичної тематики в українській драматургії, С. створив

цикл яскравих історичних драм: "Богдан Хмельницький", "Маруся Богуславка", "Оборона Буші", "Остання ніч", "Осада Дубна", "Гаркуша".

Прозова спадщина письменника складає близько 70 оповідань, повістей і романів. Більшість із них написані на історичні сюжети. Перший прозовий твір "Осада Буши (Епізод из времен Хмельничины)" з'явився у 1881. Українською мовою ця повість була надрукована у львівському часописі "Зоря" (1894-95). Найбільший і найвидатніший твір С. - історична трилогія "Богдан Хмельницький": "Перед бурею" (1894), "Буря" (1896), "У пристані" (1897). Це монументальна епопея про визвольну війну українського народу 1648-1657 під проводом Б.Хмельницького. У 1898-1903 написав ще чотири романи-"Молодість Мазепи", "Руїна", "Останні орли", "Розбійник Кармелюк". У гостросюжетних повістях "Червоний диявол" (1898) та "Перші коршуни" (1900) змальований складний і захоплюючий світ середньовічного Києва. Для історичної прози С. характерне поєднання реалістичного і романтичного стилів, історична правдивість та психологічна достовірність, пригодницька фабула і любовна інтрига. Натомість у суворо реалістичній манері написані соціально-психологічні повісті "Розсудили", "Безбатченки", оповідання "Дохторит", "Остроумие урядника", "Лихо", "Будочник", "Пан капітан", "Верб", "Горькая правда", "Неудачница" та ін.

В. Корнійчук (Львів).

СТАРОВ ІВАН ЄГОРОВИЧ [12(23).2.1745-5(17).4.1808] - російський архітектор, один із засновників

російського класицизму. Н. у Москві (за ін. дан.-у Петербурзі). У 1755-56 навчався у гімназії при Московському ун-ті. У 1762 закінчив Петербурзьку академію мистецтв. У 1762-68 як пенсіонер перебував у Парижі та Римі. У 1769-72 викладав в АМ, з 1679 - академік, з 1785 - професор. У 1772-74 - головний архітектор "Комиссии о каменном строении Санкт-Петербурга и Москвы". З 1774 працював над реконструкцією Олек-сандро-Невської лаври у Петербурзі, розробив проекти планування Воронєжа і Пскова. З 1800 до кінця життя очолював будівельний контроль за побудовою Казанського собору. Створив Таврійський палац (1783-89) у Петербурзі й палац у Пелле (1785-89; не зберігся) поблизу Петербурга. На рубежі 1790-х років багато працював в Україні. Виконав проекти планування Катеринослава (тепер Дніпропетровськ) та Миколаєва (1790). У Катеринославі за проектом С. побудовано палац Потьомкіна (1787-89); спроектував ряд будівель у Миколаєві (магістрат, адміралтейство), розробив також інші проекти.

І. Підкова (Львів).

СТАРОВОЛЬСЬКИЙ ШИМОН (1588 -4.4.1656) - польський письменник, історик. Н. у с. Староволі Берестейського пов. (тепер Білорусь) у сім'ї дрібного шляхтича. Вчився у Краківському ун-ті. Учасник Хотинської війни 1620-21. У працях "Історія Сигізмунда I" (1616), "Польща" (1632) відзначав відвагу запорозьких козаків, підкреслював їхні заслуги в боротьбі проти кримських татар і Туреччини.

Я. Ісаєвич (Львів).

СТАРОДУБ - старовинне місто на Новгород-Сіверщині (тепер у складі Брянської обл. Росії). Відоме з 9 ст. як укріплене місто ("город") Чернігівського князівства. У літописах згадується (вперше під 1096) у зв'язку з міжусобною боротьбою князів та нападами половців. У 12-поч. 13 ст. -центр Стародубського удільного князівства. У 1239 зруйнований монголо-татарами. З 14 ст. перебував у складі Великого князівства Литовського. На поч. 16 ст. С. перейшов під владу Московської держави. У 1616 С. здобули польські війська і за умовами *Деупінського перемир'я 1618* місто перейшло до Речі Посполитої. У 1620 С. було надано *магдебурзьке право*. У 1648 у ході національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького українська армія звільнила С. За переписом 1654 у С. було 538 козаків. З 1663 місто стало військово-адміністративним центром *Стародубського полку*. У 1666 на прохання стародубських міщан була надана царська грамота, якою підтверджувалися права міського самоуправління. У 1781 С. став повітовим містом Новгород-Сіверського намісництва, а з 1802 - Чернігівської губернії. У 1917-18 С. належав до *Української Народної Республіки* (за законом 2—4.3.1918 мав стати центром землі - Сіверщини) та Української Держави гетьмана П.Скоропадського. У 1920 роках включений до складу РСФРР.

І. Швидько (Дніпропетровськ).

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК- адміністративно-територіальна і військова одиниця *Гетьманщини* у другій пол. 17-18 ст. Створений у 1654. До 1663 знаходився у підпорядкуванні Ніжинського полку і під безпосереднім керівництвом наказного полковника. У 1663 С. п. виділений з Ніжинського полку і безпосередньо підпорядкований гетьману. Центром полку було місто *Стародуб*. Спочатку складався з 10 сотень, зокрема, Мглинської, Новгород-Сіверської, Погарської, Полкової, Топальської, Почепської, Шептаківської. Серед полковників С.п. були Семен і Яків Самойловичі, *І.Скоропадський*, а серед полкової старшини - родини Ханенків, Рославців, Миклашевських, Рубців, Косачів, Максимовичів та ін. Прикордонне розташування С.п. визначало постійну присутність на його території великої кількості козацьких та царських військ, які утримувало місцеве українське населення. На відміну від близьких до Запорожжя південних полків у С.п. міцні позиції займала українська шляхта і козацька старшина. На території полку знаходилося багато міст, які мали магдебурзьке право (Стародуб, Почеп, Погар, Мглин, Новгород-Сіверський). Великими земельними угіддями у С.п. володіла *Києво-Печерська лавра*. Після церковної реформи патріарха Никона у Московській державі у кін. 1660-х роках на території Стародубського та сусіднього Чернігівського полків виникло 16 слобід переселенців-старообрядців (розкольників). С.п. був найбільшим у Гетьманщині постачальником на зовнішній ринок прядива, конопляної олії, меду, воску, хутра. У зв'язку з остаточним скасуванням російським урядом полкового устрою у Лівобережній Україні С.п. у 1781 ліквідовано, а його територія увійшла до складу Новгород-Сіверського намісництва (1781). У 1783 на основі Стародубського козацького полку сформовано Стародубський 34-й драгунський полк. У 1920 роках територія Стародубщини відійшла до РСФРР і тепер знаходиться у складі Брянської області (Російська Федерація).

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СТАРСОЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (8.1. 1878 - 25.2.1942) -відомий український громадсько-політичний діяч, соціолог, теоретик права, адвокат. Н. в Ярославі (тепер -Польща) у сім'ї бурмістра. Закінчив місцеву гімназію. Навчався у Краківському, Львівському та Віденському ун-тах. У 1903 захистив докторську дисертацію з права. Стажувався у Берлінському (1905-06), Грацькому (1907) та Гайдельберзькому (1907-08, 1911-12) ун-тах. Брав активну участь в українському студентському русі. Один із засновників студентського об'єднання "Молода Україна" (1898) та редакторів студентського журналу під цією ж назвою. На знак протесту проти репресивних заходів адміністрації щодо українських студентів С. виступив одним із організаторів сецесії українських студентів Львівського ун-ту 1901-02. Належав до *Української соціал-демократичної партії* (входив до Головної управи партії), був членом Закордонного бюро РУП. У 1913 С. став співзасновником і першим головою товариства "Січові стрільці". З серпня 1914 член Головної української ради (з 1915- *Загальної української ради*) і *Бойової управи УСС, Союзу визволення України*. У 1915-18 -

постійний представник Бойової управи при Легіоні УСС. Співпрацював зі стрілецьким журналом "Шляхи". У жовтні 1918 входив до складу *Українського генерального військового комітету*, який підготував *Листопадове повстання 1918* у Львові. Під час українсько-польської війни 1918-19 ув'язнений у польському таборі для військовополонених у Домб'ю (під Краковом), визволений через міжнародний Червоний Хрест і переданий уряду *Української Народної Республіки*.

У 1919 був товаришем міністра закордонних справ УНР *В.Темницького*, згодом - професором Українського державного ун-ту в Кам'янці-Подільському. Після поразки українських визвольних змагань жив у еміграції. З 1921 працював в *Українському вільному університеті* у Відні (згодом - у Празі), *Українській господарській академії* в Подебра-дах. У 1927 повернувся до Львова, де провадив адвокатську практику. Виступав як адвокат на судових процесах проти учасників українського національного руху і націоналістичного підпілля - *М.Січинського* (1908), *С.Мельничука* і *П.Шеремети* (1922), *М.Лемика* (1933), Володимира Мартинця, Данила Шумука (1935). Залишаючись до кінця свого життя соціал-демократом (з 1933 - голова УСДП), користувався особливою повагою серед діячів усіх політичних партій і напрямів. Зокрема, С. разом з Д.Донцовим були єдиними діячами, які без застережень відвідували Академічний дім -головний осередок молодіжного українського націоналістичного підпілля. Після приєднання Західної України до Української РСР деякий час був професором Львівського державного університету ім. І.Франка. У грудні 1939 заарештований і разом з родиною вивезений до Казахстану. Помер на засланні у Маріїнську. Автор праць з соціології, історії та права, зокрема, "Причинки до теорії соціології" (1904), "Національний та соціальний момент в українській історії" (1915), "Das Majoritatsprinzip" (1916), "Теорія нації" (1922), "Держава і політичне право" (2 т., 1924-25), "Bohdan Kistiakowskyj und das russische soziologische Denken" (1929), "Політичне право (На правах рукопису. Курс лекцій)" (1950).

Я. Грицак (Львів).

СТАРСОЛЬСЬКИЙ ЮРІЙ (28.2.1907 -21.10.1991) - український вчений-правник, громадський діяч. Н. у Львові. Після закінчення гімназії навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту, який закінчив у 1931. Працював в адвокатській канцелярії свого батька - *В.Старосольського*, учасник ряду політичних процесів. Співредактор молодіжного журналу "На сліді" (1936-39). У 1940 захистив в *Українському вільному університеті* у Празі докторат з права, поглиблено займався проблемами кримінального права та процесу. В 1942-45 редагував журнал "Дорога". З 1945 жив у Мюнхені (Німеччина). Брав активну участь у відновленні діяльності УВУ, тривалий період викладав кримінальне право та кримінальний процес, професор ун-ту. Написав ряд підручників з права для студентів, зокрема: "Вступ до комерційного права" (нім. мовою; 1946), "Нарис карного процесу" (1947). За наукові здобутки С. у 1949 обрано дійсним членом *Наукового товариства ім. Т.Шевченка*. У 1949 емігрував у США. Студював політичні науки в ун-ті та працював у Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні. Після створення Українського католицького університету в Римі С. - професор кримінального права і процесу цього ун-ту. Брав активну участь в українському громадському житті, зокрема, в діяльності "Пласту". З 1972 С. - начальний пластун. Автор монографій з різних правових проблем ("Basic Principles of Soviet Criminal Law", 1950; "The Principle of Analogy in Criminal Law: an Aspect of Soviet Legal Thinking", 1955; "Догма про володіння права", 1955; "Природа міжнародного злочину", 1963), книги "Велика гра" (1948), ряду статей з права для Енциклопедії українознавства, численних публікацій у пластових журналах та щоденній газеті "Свобода". Помер у Вашингтоні.

Т. Андрисяк (Львів).

СТАРОСТА - **1)** У Київській Русі представник найнижчої ланки князівської адміністрації, що наглядав за певними ділянками в господарстві князя. Згадується в "Руській Правді". **2)** У Польщі представник короля у воєводстві, старостві або повіті; у Великому князівстві Литовському - представник великого князя в повіті, що здійснював адміністративні, судові та ін. функції. Інститут С. існував там у 14-18 ст. **3)** У Галичині за часів австрійського панування (1772-1918) спочатку представник імператора в окрузі, потім представник уряду в повіті, до компетенції якого належали адміністративні й поліцейські справи, нагляд за торгівлею та промисловістю тощо. **4)** У Польщі в 1918-39 урядовець, що очолював староство. **5)** У царській Росії С. сільський - голова сільської общини в поселеннях державних селян, а після селянської реформи 1861 - і в селах колишніх поміщицьких селян. Обирався сільським сходом на три роки, переважно з багатих селян, виконував адм.-поліц. функції. В Україні сільського С. називали іноді війтом.

В. Кульчицький (Львів).

СТАРОСТВО -**1)** Адміністративно-територіальна і господарська одиниця в державних володіннях у середньовічній Польщі, Великому князівстві Литовському та на загарбаних ними українських і білоруських землях. До складу С. входили одне і більше міст та містечок й кілька сіл. С. надавали вищим урядовцям (магнатам, багатій шляхті) за службу. В їхніх руках перебувала вся повнота влади, за винятком права надавання привілеїв. **2)** У західноукраїнських землях, що з кін. 18 ст. знаходились у складі Австрійської імперії, а у 1918-39 - Польщі, очолюване старостою повітове управління, яке здійснювало адміністративну владу на території повіту. Апарат управління С. складався з секторів (рефератів) і відділів. Основне місце займали відділи безпеки. Адміністративні відділи здійснювали нарівні з органами суду і прокуратури каральну політику (т.зв. адміністративно-каральна юстиція), засуджуючи до тюремного ув'язнення строком до трьох місяців і до штрафів до 3 тис. злотих. Другорядне положення в апараті повітових С. займали сектори і відділи охорони здоров'я, соціального забезпечення, сільського господарства тощо, оскільки цим

галузям адміністрації в Західній Україні уряд Польщі приділяв мінімальну увагу.

Л. Присташ (Львів).

СТАРУХ АНТІН (1856 - 9.1.1938) - український громадсько-політичний діяч у Галичині, селянин. Н. у с. Березниці Вижній Лиського повіту. Брат *Т.Старуха*. Діяч Української національно-демократичної партії. У 1901-13 - посол до Галицького сейму від Лиського повіту. Тривалий час був членом Повітової ради і начальником місцевої Громади. Член *Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Після відходу української влади з Східної Галичини заарештований польськими властями і ув'язнений у таборі Домб'ю. Помер у с. Березниці Вижній.

О. Павлишин (Львів).

СТАРУХ ТИМОТЕЙ (27.11.1860-21.4.1923)-український громадсько-політичний діяч. Н. у с. Бережниці Нижній Лиського повіту в Галичині. Служив у австрійській армії, згодом -жандармерії, був начальником гміни. У 1896 С., вийшовши на пенсію, поселився в селянському господарстві в с. Золотій Слободі. Проводив інтенсивну громадсько-політичну і освітню роботу серед сільського населення Бережанщини. Обраний почесним членом місцевої секції "Українського студентського союзу". Діяч Української національно-демократичної партії, з 1902 - член її Ширшого народного комітету. В 1907-18 - посол до австрійської Державної ради (виборчий округ Бережани-Рогатин). Після поч. Першої світової війни 1914-18 організовував набір до лав *Легіону українських січових стрільців* у Бережанському повіті. В 1915 під час відступу з Галичини російських військ інтернований і вивезений в Сибір. Повертаючись із заслання в 1917, взяв участь в Українському військовому з'їзді в Києві. У 1918-19 входив до складу *Української Національної Ради ЗУНР—ЗО УНР 1918-19*, обраний до земельної комісії та комісії закордонних справ. У січні 1919 брав участь у роботі *Трудового конгресу України* у Києві, член президії конгресу. 2.4.1919 обраний заступником голови Народного Комітету *Української народно-трудової партії*. Під час відступу УГА і уряду ЗУНР за Збруч залишив Галичину. У 1920 біля Кам'янця-Подільського заарештований польськими військовими і ув'язнений у Бережанах, згодом переведений до в'язниці у Львові. У січні 1921 через хворобу звільнений з в'язниці. Помер у Бережанах (тепер Тернопільська обл.).

О. Павлишин (Львів).

СТАРУХ ЯРОСЛАВ (псевд. - Стяг, Ярлан, Стояр; 17.11.1910 - 20.9.1947; за ін. дан. -17.10.1947)-український політичний і військовий діяч, публіцист. Н. у с. Золотій Слободі (тепер Козівського р-ну Тернопільської обл.) у родині *Т.Старуха*. Закінчив гімназію в Бережанах. Вивчав право у Львівському ун-ті. З 1931 був членом *Організації українських націоналістів*. За націоналістичну діяльність неодноразово заарештовувався (1929,1937). У 1934 кинутий до концтабору *Берега Картузька*, у травні 1939 на процесі над членами ОУН у Рівному засуджений до 13-річного ув'язнення. У 1930 роках редагував тижневик "Нове село". З жовтня 1939 до червня 1941- секретар *Українського центрального комітету* у Кракові. У 1940 став співзасновником Революційного проводу ОУН, делегат II надзвичайного збору ОУН у Кракові. Після проголошення Акту відновлення Української держави 30.6.1941 - державний секретар міністерства інформації й пропаганди Українського державного правління, входив до складу Організаційної референтури проводу ОУН-Р. У 1942—43 був ув'язнений в німецьких тюрмах. У вересні 1943 засобами Служби безпеки ОУН звільнений. У 1943-45 був членом референтури пропаганди проводу ОУН, керівником підпільної радіостанції "Афро-діта", редактором гумористичного журналу "Український перець" (1943-44). З 1945 -член проводу ОУН та провідник Закерзонського краю (див. *Закерзоння*). Під час бою із спецвідділом польської служби безпеки поблизу Любачева (тепер Польща) потрапив в оточення і, не бажаючи здаватись у полон, застрелився. Блискучий публіцист. Автор праці "Urior faszizmu" (польською мовою, у 1946 -англомовний переклад "Spectr of fashism"), в якій піддав аналізу та критиці міжвоєнні фашистські теорії, чим сприяв відходу ОУН від войовничого націоналізму. В останні роки життя працював над історією України, намагаючись дати нову концепцію її розвитку. Кавалер Золотого Хреста заслуги (1946).

К. Бондаренко (Львів).

СТАСЮК МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (рр. н. і см. невід.) - український політичний і кооперативний діяч. Н. у сім'ї урядовця на Катеринославщині. З 1903 навчався у Петербурзькому гірничому ін-ті. Був членом Української студентської громади, входив до складу Інформаційного бюро і Головної студентської ради українських студентських організацій. Член *Революційної української партії*, згодом - *Української партії соціалістів-революціонерів*. Під час революції 1905-07 - організатор селянських спілок на Катеринославщині, за що зазнав репресій з боку влади і перебував під наглядом поліції. У 1908-12

опублікував наукові праці з економіки України: "Автономія і розвиток продукційних сил на Україні" (1908), "Економічні відносини України з Великоросією і Польщею" (1911), "Еміграція та її значення в економічному житті України" (1912). Був одним із засновників Української Центральної Ради. У квітні 1917 на з'їзді діячів українського села обраний головою новоутвореної Селянської спілки і делегований до складу Центральної Ради. На загальних зборах УЦР обраний до її виконавчого органу - Комітету Центральної Ради (див. *Мала Рада*). У червні-липні 1917 очолював Київську губернську раду селянських депутатів. 15.6.1917 С. призначено генеральним секретарем харчових справ. Після гетьманського перевороту 29.4.1918 повернувся до кооперативної праці. За часів Директорії УНР - начальник постачання Армії УНР у Кам'янці-Подільському. Деякий час жив у еміграції. У 1920 повернувся в Україну. Працював співробітником ВУАН з окремих

доручень. У 1931 (за ін. дан. - 1933) заарештований у справі т. зв. Українського національного центру. Подальша доля С. невідома.

Т. Осташко (Київ).

“СТАТТИ ДЛЯ ЗАСПОКОЄННЯ РУСЬКОГО НАРОДУ” - державно-політичний акт, виданий королем *Владиславом IV Вазою* (затверджений польським сеймом у січні 1633), що узаконував існування православної церкви в Україні. Після смерті польського короля Сигізмунда III Вази (квітень 1632) козацька старшина вислала на *конвокаційний сейм* своїх представників із вимогою дозволити брати участь у виборах нового короля й послабити національно-релігійні утиски. На провінційних сеймиках в Україні обговорювалося питання про необхідність повернення православним віруючим їхніх прав, яких вони були позбавлені після укладення *Берестейської унії 1596*. Так, на сеймику в Прилуках запорозькі козаки склали для своїх делегатів інструкцію, в якій вимагали позитивного вирішення на сеймі питання про відновлення прав православної церкви. Подібні вимоги висували і братства, зокрема, Львівське та Віденське. Останнє навіть виготовило спеціальну брошуру для конвокаційного сейму під назвою “Синопис” - “Короткий опис прав, свобод і вольностей...”. Вимоги українського населення підтримала і православна духовна ієрархія на чолі з архімандритом Києво-Печерської лаври *П.Могилою*. Оскільки повернення відібраних у них прав вимагали і протестанти, П.Могила знайшов підтримку в литовського гетьмана князя Христофора Радзивілла. На конвокаційному сеймі 22.6.1632 у Варшаві православні та протестанти спільно подали свої вимоги, сформульовані у 14 пунктах. Під час роботи комісії (входили від православних-П.Могила, від уніатів - *В.Рутський*), яку очолював королевич Владислав укладено проект угоди між представниками православного і католицького духовенства (містив 9 пунктів). У вересні 1632 на елекційному сеймі під тиском православних делегатів (серед них і *А.Кисіль*), що вимагали негайно визнати свободу віровизнання і права православної церкви, створено нову комісію і підготовлено “Статти”. Згідно з цим документом православна церква в Україні офіційно діставала право мати свою ієрархію на чолі з митрополитом і 4 єпископами (львівським, луцьким, перемиським, мстиславським), вільно відправляти богослужіння, мати церкви, монастирі, друкарні, школи, братства. Православній церкві поверталися церкви і монастирі у Києві (крім Видубицького монастиря). Київським православним митрополитом обрано П.Могилу. “Статти” мали компромісний характер і не могли остаточно врегулювати релігійне питання в Україні. Крім того, після обрання королем Владислав IV під тиском польської шляхти анулював деякі пункти цього акту. Утиски щодо православної церкви стали однією з причин національно-визвольних повстань 1630 років та національно-визвольної війни українського народу під проводом *Б.Хмельницького*.

Г. Швидько (Дніпропетровськ).

СТАТУТ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА (Устав Володимира Мономаха) - закони великого князя київського *Володимира Мономаха*. Статут прийнятий на нараді у с. Берестові (пobl. Києва) князем Володимиром Мономахом, тисяцькими Києва, Білгорода, Переяслава та ін. міст після *Київського повстання 1113*. Статут (складався з 69 статей) регулював правове становище залежних селян і визначав порядок стягування лихварських резів (процентів) з боржників. С.В.М. обмежував проценти з позики і допускав отримання не більше 100% річних, а при сплаті боржником 150% кредитор втрачав право на позичені гроші. Грошова позика вела за собою встановлення процентів річних, третинних і місячних, тобто, процентів з позики у рік, третину року і на один місяць. Розмір річних процентів дорівнював приблизно 20%, а третинних і місячних був значно вищий. У статуті сформульовані права і обов'язки закупів, визначалися джерела холопства, заборонялося перетворювати на раба купця-боржника, якщо він позбувся свого майна внаслідок війни або пожежі. Статут вміщений у розширеній редакції *“Руської правди”*, створеної за князювання Володимира Мономаха або його сина Мстислава.

В. Кульчицький (Львів).

СТАТУТ ЛЬВІВСЬКИХ ВІРМЕН (1519)-пам'ятка середньовічного права емігрантів-вірмен, що жили у Львові, Луцьку, Снятині, Станіславі, Тернополі та ін. українських містах, загарбаних Польщею. Декретами 1344 і 1356 польський король *Казимир III Великий* надав емігрантам судове самоврядування, яким вони користувалися до 1784. Місцеві вірменські суди протягом цього часу керувалися спочатку своїм традиційним старовір-менським правом, тобто, Гоша Мхітара судебником, а потім укладеним на основі цього судебника С.л.в., що його прийняв пьотркувський вальний сейм 5.3.1519 і затвердив польський король Сигізмунд I. У 2-й пол. 16 ст. до С.л.в. було додано складений у Львові “Порядок судів і справ вірменського права”, що регулював питання судового розгляду.

В. Кульчицький (Львів).

СТАХАНОВСЬКИЙ РУХ - масовий робітничий рух за підвищення продуктивності праці, досягнення високих виробничих показників. Початок С.р. покладено у Донбасі. У ніч на 31.8.1935 вибійник кадіївської шахти “Центральна-Ірміне” О.Стаханов протягом зміни видобув 102 т вугілля (норма - 7 т). Весь видобуток записали на рахунок О.Стаханова,

не врахувавши роботи кріпильників, які йому допомагали. Власне, і згодом під час встановлення інших рекордів справжнє число гірників не вказувалось, а все видобуте вугілля записували тільки на рахунок вибійника. У вересні 1935 О.Стаханов поновив своє досягнення, видобувши 175 т, а через кілька днів - 227 т. Спочатку С.р. дав поштовх до поліпшення виробничих показників. На шахтах розпочалося змагання

вибійників за встановлення абсолютного рекорду. У лютому 1937 гірник М.Ізотов нарубав відбійним молотком з допомогою 12 кріпильників 607 т вугілля. Невдовзі правляча партійна верхівка почала використовувати почин О.Стаханова для роздмухування рекордоманії. Показово, що на шахті імені Сталіна (колишня "Центральна-Ірміне") лише за неповний 1937 зафіксовано тисячі "найрізноманітніших рекордів на всіх видах вугільних робіт", але при цьому шахта виконала лише 70% встановленого плану. С.р. почали насаджувати в усіх галузях народного господарства. Зокрема, в Україні став відомий стахановськими рекордами М.Мазай, який став зачинателем руху за швидкісне сталеваріння і скоротив тривалість однієї плавки у 1,5 рази (при цьому, за оцінками експертів, мартенівська піч спрацьовувалась удвічі швидше). Радянська історіографія "досягнення" стахановців традиційно пов'язувала з творчими пошуками, наслідком яких було впровадження у виробництво ефективних організаційних і технічних удосконалень. Справді, частина з них мала раціоналізаторський характер, але переважна більшість суперечила науково-технічним вимогам. Показовий у цьому відношенні почин М.Мазая. Головний інженер заводу ім. Ілліча був проти ризикованих експериментів, тому М.Мазай та його однодумці (начальник мартенівського цеху Снегов, інженери Чорний і Крилов) звернулись безпосередньо до Г.Орджонікідзе. У телефонній розмові з наркомом Снегов визнав: "Ми ідемо на технічний ризик. Ми вступаємо в конфлікт з деякими положеннями науки". Г.Орджонікідзе відповів: "Дій сміливо! Наша підтримка вам забезпечена. Країні потрібно багато сталі. А щодо науки, то пам'ятайте: наука - не ікона". Без необхідної перевірки і технічного обґрунтування черговий почин активно упроваджували у виробництво. Гонитва за тимчасовими успіхами та кампанія навколо окремих рекордів призвели до дезорганізації і кризи металургійного виробництва. Металурги не виконували навіть планових завдань. Досить ризиковані експерименти здійснював на залізничному транспорті П. Кривонос, який, спираючись на "революційну сміливість", підвищив тиск пари у паровозі до 14 атмосфер при граничних допусках за науковими рекомендаціями 12 атмосфер. Завидну наполегливість у "пропиханні" свого методу виявив гірник І.Молостов, пропозиції якого були пов'язані з ризиком обвалів і повністю суперечили правилам техніки безпеки.

Партійні, господарські та громадські організації прагнули надати стахановському руху масового характеру. З цією метою широко застосовувались адміністративно-командні методи, а також різноманітні форми пропагування і узагальнення досвіду новаторів, їх морального і матеріального заохочення. Планувалось перейти від окремих рекордів до стахановської роботи протягом зміни, доби, п'ятиденки, декади, місяця та ін. Успіх таких акцій залежав від рівня попередньої організаційної і матеріально-технічної підготовки. Широкого розповсюдження набула штурмівщина, яка призводила до дезорганізації виробництва, погіршення умов праці, порушення правил техніки безпеки. У 1936 на основі досягнень стахановців суттєво підвищено норми виробітку і планові державні завдання, невиконання яких розглядалося як шкідництво або саботаж. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призводило до величезного перенапруження людських сил і матеріальних ресурсів, порушення нормального ритму виробничого процесу та наступного значного спаду виробництва. Нормативні документи свідчать, що основним критерієм, на підставі якого визначалося звання стахановця, було перевиконання норм у 2 і більше разів, чого систематично добивались лише деякі робітники. Зокрема, на шахтах Горлівки в грудні 1936 понад дві норми виробили 1800 гірників, але тільки 18 із них, або 1%, досягли таких успіхів протягом року. Аналогічна ситуація мала місце на ін. підприємствах України, що дає підставу спростувати твердження радянської історіографії про масовий характер С.р. Провал С.р. фактично визнав і Сталін, який на лютнево-березневому (1937) пленумі ЦК ВКП (б) заявив, що внаслідок політичної безпечності "шкідники" у Кузбасі й Донбасі "водили за ніс стахановців, ставили їм палиці в колеса, штучно створювали безліч перепон для їхньої успішної роботи і добились, нарешті, того, що розладили їхню роботу". Повсюдне упровадження стахановських методів було одним із чинників кризових явищ у промисловості, супроводжувалось посиленням експлуатації працівників і масовими репресіями проти інженерно-технічного персоналу та господарників.

М. Троян (Донецьк).

СТАХІВ МАТВІЙ (30.11.1895-2.6.1978)-український правник, історик, суспільно-політичний діяч у Галичині. Н. на Зборівщині (тепер Тернопільська обл.). Дійсний член НТШ (з 1943). Уроки визвольних змагань 1918-19-старшина УГА. Закінчив Карловий ун-т у Празі. У 1925-39 - секретар *Української радикальної партії*, редактор її періодичного органу - тижневика "Громадський голос" (1929-39). Після війни жив у еміграції в Німеччині, був професором *Українського вільного університету*. З кін. 1940 років - член Української Національної Ради. З 1949 перебував у США. У 1949-71 - редактор тижневика "Народна воля". У 1969-74 очолював *Наукове товариство ім. Т.Шевченка* в Америці, належав до провідних діячів Світового конгресу вільних українців. Помер у Сан-Дієго (Каліфорнія, США). Автор книг: "Західна Україна" (тт. 1-6, 1958-61); "Україна в добу Директорії УНР" (тт. 1-7, 1962-68); "Soviet Statehood of Ukraine from Sociological Aspect" (1961), "Ukraine and Russia, an Outline of History..." (1968), "Western Ukraine at the Turning Point of European History" (1971, у співавторстві з П.Штендерою), "Ukraine and the European Turmoil of 1917-1920. Vol.1. (1973, у співавторстві з П.Стерчом і М.Чировським).

Я. Грицак (Львів).

СТАХУРА ДАНИЛО (19.12.1860-20.12.1938)-український громадсько-політичний діяч в Галичині, адвокат. Н. у с. Поляни Кроснівського повіту (тепер - Польща) у селянській сім'ї. Навчався на юридичному ф-ті Львівського унту. З 1891 працював у Самборі, Тернополі та Перемишлі. Заснував торговельні спілки, допомогіві каси, крамниці у селах повіту. Діяч *Української національно-демократичної партії*, з 1902 - член

її керівного органу -Ширшого народного комітету. Заснував і очолив у Самборі партійний осередок - повітовий Народний комітет. У 1907 обраний до австрійської Державної ради у Відні. У 1903-19 - голова самбірської філії товариства "Просвіта". Очолював місцеву філію товариства "Руська бесіда". У листопаді 1918 після встановлення української влади у краї призначений бургомістром м. Самбора. У травні 1919 очолив повітову управу *Української народно-трудової партії* на Самбірщині. Після польської окупації Галичини емігрував до Чехо-Словаччини. У 1920 обійняв посаду радника окружного суду в Береговому. З 1937 жив в Ужгороді. Помер у Празі.

О. Павлишин (Львів).

СТАШИНСЬКОГО ПРОЦЕС 1962 - судовий процес над Богданом Сташинським -вбивцею діячів українського національного руху Л.Ребета і С.Бандери. Проходив у Карлсруе (ФРН) 8-19.10.1962. Головував на процесі д-р Г.Ягуш, судді - д-р Вебер, д-р Генс-бергер, д-р Віфельс і д-р Шумахер, адвокат-д-р Зайдель. У ході процесу було встановлено, що Б.Сташинський у 1957 отримав завдання радянських спецслужб вбити лідера ОУН-з Л.Ребета. За деякими даними, діями Сташинського керував безпосередньо голова КДБ О.Шелепін. У квітні 1957 прибув до Західної Німеччини, вивчив маршрут, яким щоденно користувався Л.Ребет. У вересні 1957 Сташинський отримав у Берліні від радянського агента спеціальну зброю та інструкції. 12.10.1957 у Мюнхені Сташинський вбив Л.Ребета, за що згодом дістав нагороду від керівництва КДБ СРСР. У травні 1958 у Роттердамі під час вшанування пам'яті Є.Коновальця Сташинський здійснив невдалий замах (вибуховий пристрій не спрацював) на ряд провідних діячів ОУН. У квітні 1959 Сташинський у Москві отримав завдання ліквіду-

вати керівника ЗЧ ОУН С.Бандеру. У квітні 1959 здійснив першу спробу вбити лідера українських націоналістів, яка завершилась невдачею. На поч. жовтня 1959 Сташинський за наказом радянських спецслужб знову виїхав до Мюнхена і 14.10.1959 вбив С.Бандеру. Під час замаху (як і у випадку з Л.Ребетом) користувався спеціальним пістолетом, що стріляв ампулами з отрутою, внаслідок чого наставала раптова смерть із ознаками серцевого нападу, тому встановити насильницькі дії було дуже важко. За виконане завдання Б.Сташинський дістав радянську урядову нагороду-орден Червоного Прапора. 12.8.1961 Сташинський втік з Берліна у Західний Берлін, а згодом - у ФРН, де постав перед судом. Протягом року вирішувалося питання про доцільність процесу, і лише позиція канцлера ФРН К.Аденауера сприяла тому, що публічний процес нарешті відбувся. Враховуючи всі обставини і той факт, що Сташинський був виконавцем фактично замовленого вбивства, суд встановив, що основну відповідальність за вбивство Л.Ребета і С.Бандери несе уряд СРСР та ЦК КПРС. Як виконавець злочинів, Б.Сташинський засуджений до 8,5 років ув'язнення. Подальша доля Б.Сташинського невідома.

К. Бондаренко (Львів).

СТЕБЕЛЬСЬКИЙ БОГДАН (11.3.1911 -27.7.1994) - український громадський діяч, публіцист, мистецтвознавець, маляр-графік. Голова *Наукового товариства ім. Т.Шевченка* в Канаді (з 1975). Н. У с. Тимошівці Калуського повіту (тепер Івано-Франківська обл.). Середню освіту здобув у гімназіях у Станіславі та Самборі. У 1934-39 навчався в краківській Академії красних мистецтв. У 1936-39 очолював об'єднання митців "Зарево". Належав до *Організації українських націоналістів*. У червні 1941 у складі похідної групи ОУН повернувся в Україну, де був активним організатором української адміністрації в Галичині. Під час німецької окупації краю учителював у Самборі, а в 1942-44 - директор мистецько-промислової школи в Яворові. З травня 1944 жив у Німеччині, у 1949 переїхав до Канади. З 1955 жив у Торонто. У 1947 виступив співзасновником Української спілки образотворчих мистецтв, що діяла до 1951. У 1956 спільно з М.Дмитренком та І.Кейваном заснував Українську спілку образотворчих мистецтв у Канаді, в 1958-72 - голова спілки. С. -засновник Асоціації діячів української культури, яка з 1965 діяла під його керівництвом. У 1973-94-голова Ради для справ культури при Секретаріаті Світового конгресу вільних українців. У 1975-94 С. очолював Наукове товариство ім. Т.Шевченка в Канаді, входив до складу Головної (світової) ради НТШ. Тривалий час був співредактором торонтської газети "Голос України", редагував створений ним щомісячний додаток до газети "Література і мистецтво". Малярська творчість С. позначена імпресіонізмом, проте з виразними українськими рисами. Створив ряд портретів, пейзажів, урбаністичних мотивів, релігійних композицій ("Замкове подвір'я", "Над ставом", "Доми", "Сошествіє св. Духа"). С. - автор робіт з проблем мистецтвознавства, літературознавства, мовознавства. Помер у Торонто (Канада). Написав розвідки про Т.Шевченка, Ю.Нарбута, О.Бойчука, О.Архипенка, О.Грищенка з глибоким аналізом їхньої творчості. Автор монографії "Малюнок дитини і для дитини" (1966).

О. Луцький (Львів).

СТЕБЕЛЬСЬКИЙ ПЕТРО (15.7.1857 -24.9.1923) - український вчений-правник, дійсний член НТШ (з 1899). Н. у Немирові. Навчався в гімназіях у Самборі, Коломиї, Станіславі. В 1874-78 навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. Працював у судових установах Львова. У 1879 отримав ступінь доктора права у Краківському ун-ті. З 1885 працював у Львівському ун-ті. В 1892 отримав звання професора кримінального права і процесу з українською мовою викладання Львівського ун-ту. 1.6.1899 обраний дійсним членом НТШ. С. належить ряд ґрунтовних праць з різних аспектів кримінального права і процесу. Підготував переклад та коментар австрійського кримінально-процесуального закону, ряд інших законодавчих актів (надруковані у "Віснику законів державних"), які мали велике значення для становлення та розвитку української юридичної термінології. С. видав підручник з австрійського цивільного права, написаний О.Огоновським. Помер і

похований у Львові. Серед основних праць С. - "Студії над карним процесом" (1891), "Зі статистики злочинності в Галичині" (1893), "Неповнолітні злочинці в світлі нових напрямів у карному праві" (1899) та ін.

Т. Андрусак (Львів).

СТЕБНИЦЬКИЙ ПЕТРО ЯНУАРІЙОВИЧ (псевд. П.Смукот, А.Ірпенський, Малоросіянин, Малорос, П.Хмара та ін.; 25.11.1862 -14.3.1923)- український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист. Н. у с. Гореничі Київського повіту. У 1881 закінчив першу Київську гімназію. У 1881-88 навчався на фізико-математичному ф-ті Київського ун-ту. Працював на різних посадах у Міністерстві фінансів і Торгово-телеграфному агентстві у Петербурзі. Друкував статті з економіки у "Вестнике финансов", "Торгово-промышле-ной газете", "Русском экономическом обозрении". В Петербурзі очолював українську громаду, місцевий осередок ТУП. Допомігав у роботі депутатам українських фракцій в I та II Державних Думах. У 1898 створив разом з О.Лотоцьким Добровільне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книжок, посприявши таким чином публікації українських видань, насамперед творів Т.Шевченка, енциклопедії "Украинский народ в его прошлом и настоящем" (1914-15). Співробітничав з часописами "Киевская старина", "Украинская жизнь", "Літературно-науковий вісник", "Рада" та ін.

Після Лютневої революції 1917 очолював Українську Національну Раду в Петрограді. Разом з О.Лотоцьким підготував для Тимчасового уряду записку про нагальне задоволення національних інтересів українського народу, яка обговорювалася 17 і 23.3.1917 на зустрічі представників Української Національної Ради з прем'єр-міністром кн. Г.Львовим. Належав до УПСФ. 15.7.1917 на Малій Раді був затверджений на посаду представника Генерального Секретаріату УЦР-УНР при Тимчасовому уряді. Доклав багато зусиль до розв'язання конфліктних і суперечливих проблем, що виникали між міністерствами Тимчасового уряду і генеральними секретарствами України. Переїхавши до Києва у травні 1918, увійшов до складу української делегації на мирних переговорах із РСФРР. У серпні 1918 був призначений сенатором Адміністративного суду Державного Сенату Української Держави. У жовтні-листопаді 1918-народний міністр освіти Української Держави. Йому належала важлива роль у створенні Української академії наук. З 1919 очолював постійну Комісію біографічного словника УАН. Автор літературних і публіцистичних творів, зокрема "Під стелями Думи" (1907), "Українська справа" (1917), "Поміж двох революцій" (1918).

В.Верстюк, Т.Осташко (Київ).

СТЕЛЕЦЬКИЙ БОРИС СЕМЕНОВИЧ -(23.8.1872 - р. см. невід.) - військовий діяч, генерал-хорунжий. Закінчив Варшавську гімназію, Одеське піхотне юнкерське училище (1894), Миколаївську академію Генерального штабу (1920). Проходив службу на посадах командира роти 4-го полку Варшавської фортеці, старшого ад'ютанта штабу Донської кінної дивізії, помічника старшого ад'ютанта офіцера для доручень штабу Київського військового округу, начальника стрійового відділу Івангородської фортеці. З 1907 - старший ад'ютант штабу Київського військового округу, підполковник. У роки Першої світової війни 1914—18 - начальник військових сполучень Дунайської армії Румунського фронту, полковник (1917). У 1918-начальник штабу армії у період Гетьманської держави. Дальша доля невідома.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕЛЬМАХ МИХАЙЛО ПАНАСОВИЧ [11(24).5.1912-27.9.1983]-відомий український письменник. Н. у с. Дяківцях (тепер Літинського р-ну Вінницької обл.) у селянській родині. У 1933 закінчив літературний ф-тет Вінницького державного педагогічного ін-ту. Шість років працював учителем у школах Київщини. Перші вірші надруковано у 1936.З 1939 перебував на військовій службі в Червоній армії. У 1941 з'явилася перша поетична збірка "Добрий ранок". Під час радянсько-німецької війни 1941—44 був солдатом-артилеристом. З 1944 працював у редакції газети 1-го Українського фронту "За честь Родины". Двічі поранений. У роки війни вийшли збірки "За ясні зорі", "Провесін". У 1945-53 працював науковим співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук України. Член Спілки письменників України. Помер і похований у Києві.

Спектр жанрів у творчості С. надзвичайно широкий - поезія, проза, драматургія. Поезію С. відзначає глибокий ліризм, пісенність, емоційність, вплив фольклору, багатогранність тематики. Автор збірок: "Шляхи світання" (1945), "Жито сили набирається" (1954), "Мак цвіте" (1968). З 1944 С. виступав як прозаїк. Жанрове розмаїття - від новели до роману-хроніки. Глибокий психологізм, правдивість характерів, мовно-стильове багатство - основні риси прози С. Написав цикл романів: "Велика рідня" (1949-51), "Кров людська - не водиця" (1957), "Хліб і сіль" (1959); "Правда і кривда" (1961), "Чотири броди" (1979); романи-хроніки "На нашій землі" (1949), "Великі перелоги" (1951). С. автор п'єс: "Золота метелиця" (1955), "Правда і кривда" (1965), "На Івана Купала" (1966), "Зачарований вітряк" (1967), "Кум королю" (1968), "Дума про любов" (1971). Чималу частку творчості С. становлять твори для дітей, повчальні й образно колоритні: збірки поезій для дітей молодшого шкільного віку "Жнива" (1951), "Колосок до колоска" (1952), "Живі огні" (1954), "Весна, весняночка" (1955), "У сестрички дві косички" (1955), "Як журавель збирав щавель" (1957), "В їжаківім вітряку" (1957), "Маленька Оленка" (1962), "Бурундукова сім'я" (1963), "У бобра багато добра" (1976). Державна премія СРСР (1951), Державна премія України ім. Т.Шевченка (1980).

Н. Демчук (Львів).

СТЕМПКОВСЬКИЙ ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ (1789 - 1832) - відомий археолог. Н. у с. Ря-зановці Саратовської

губ. (тепер Росія). З 1814 до 1826 служив у російській армії в піхот-

ному полку, з 1808 виконував обов'язки ад'ютанта герцога *А. де Рішельє*. Брав участь у військових експедиціях російської армії на Кавказі. У 1815 проживав у Парижі, де багато часу присвятив вивченню стародавньої історії та перекладам праць античних авторів. Обраний членом-кореспондентом Паризької академії написів та словесності. У 1820-х роках С. проживав в Одесі, де став одним з ініціаторів створення центру з вивчення стародавньої історії Півдня України. У 1823 звернувся до генерал-губернатора Новоросійського краю М.Воронцова з запискою, в якій обгрунтував необхідність регіональних заходів щодо охорони пам'яток археології та організації музеїв старожитностей. Завдяки ініціативі та наполегливості С. були засновані міські музеї в Одесі (1825) та Керчі (1826). З 1826 призначений градоначальником Керчі. Проводив археологічні дослідження залишок античних міст у Криму. Зібрав значну колекцію античних монет. Основні праці: "Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Эвксинского между Тирасом и Борисфеном, учинённые по случаю найденных в 1823 г. останков древности в Одессе" (1826), "Известия о древностях, найденных в Одессе в течении 1826 года" (1827), "Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае" (1827).

Т. Самойлова (Одеса).

СТЕМПКОВСЬКИЙ СТАНИСЛАВ (27.1.1870-11.1.1952)- польський громадський і політичний діяч, письменник. Н. у с. Гуті Черленовецькій на Поділлі. Навчався у Дерптському ун-ті, де познайомився з *Б.Кістяківським* та ін. українськими студентами. Протягом 1906-16 займався кооперативною і просвітницькою діяльністю на Волині. З 1917 брав участь у роботі *Української Центральної Ради*. У 1920 обіймав посаду міністра земельних справ в уряді *В.Прокоповича*. Залишив спогади, видані у 1932, 1953. Помер у Варшаві.

Р. Шуст (Львів).

СТЕПАН ОРЛИК (9.1.1891-6л.1939)-український православний церковний діяч, архієпископ УАПЦ. Н. у м. Любарі на Волині (тепер Житомирської обл.). Навчався у Житомирській духовній школі, був дияконом у Луцькому повіті. Активно займався громадсько-політичною діяльністю (створив хор, організатор і член правління сільськогосподарського кредитного кооперативного товариства), висувався кандидатом до Державної Думи від Луцького повіту. Брав участь у національному русі. У вересні 1914 за революційну діяльність висланий до фортеці Карс (Закавказзя) під нагляд жандармського управління. У 1916 вступив на історичний ф-т Закавказького ун-ту (м. Тифліс, тепер Тбілісі, Грузія). У 1915-16- військовий кореспондент Кавказького фронту. У 1917 організував і відкрив першу українську православну парафію у Тифлісі, обраний її настоятелем. Згодом затверджений керуючим українськими парафіями на Закавказзі, настоятель Миколаївського собору м. Тифліса. 10.11.1918 отримав сан протоієрея. У 1919-20 перебував на Близькому Сході, в Греції, Італії, Франції. У травні 1921 повернувся в Україну. У жовтні 1921 був делегатом Всеукраїнського православного церковного собору, на якому завершено організаційне оформлення *Української автокефальної православної церкви*. 29.10.1921 під час роботи Собору висвячений на єпископа Волинського і Житомирського, отримав сан архієпископа. У 1924-27 - єпископ Бердичівсько-Шепетівської округи. У травні 1928 заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення. Засланий на Соловки. Після звільнення заарештований вдруге. Перебував у тюрмі в Житомирі, де осліп і помер.

О. Ігнатуша (Запоріжжя).

СТЕПАНЕНКО АРКАДІЙ СТЕПАНОВИЧ (1889 - р. см. невід.) - український політичний і громадський діяч. Напередодні 1917 брав активну участь у діяльності українських громадських установ Києва - Українському клубі, товаристві "*Просвіта*", клубі "Родина". Належав до провідних діячів Української партії соціалістів-революціонерів. Був головою Київської повітової ради селянських депутатів, входив до організаційного комітету із створення Селянської спілки. На I Всеукраїнському селянському з'їзді обраний до ЦК Селянської спілки, Всеукраїнської ради селянських депутатів і кооптований до

Української Центральної Ради. З січня 1918- товариш голови УЦР. Після розколу УПСР на IV нелегальному з'їзді партії С. разом із *І.Лизанівським*, *М.Чечелем*, *М.Шрагом*, *В.Голубовичем*, *О.Севрюком* та ін. належав до т.зв. центральної течії. У 1919 був емісаром ЦК УПСР при уряді *Директорії УНР*, начальником постачання Армії УНР. У серпні 1919 - виконуючий обов'язки міністра земельних справ в уряді *Іс. Мазели*. Деякий час жив в еміграції. Політичний однодумець і соратник *М.Грушевського*. У 1924 повернувся в Україну. Працював заст. директора Українбанку на Херсонщині, заст. начальника відділу постачання Харківського тракторного заводу. На поч. 1931 засуджений у справі т. зв. "Українського національного центру". Подальша доля невідома.

Т. Осташко (Київ).

СТЕПАНІВ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ -(2.1.1863- р. см. невід.)-український військовий діяч. У 1883 закінчив Морський корпус, у 1886 - Морську академію. Служив на Далекому Сході, учасник російсько-японської війни 1904-05, оборони Порт-Артура. У 1907 призначений старшим офіцером, пізніше -начальником канцелярії Головного морського штабу (1912). Вітав перемогу *Лютневої революції 1917*. На службі в Українському морському флоті з 1918. У кін. січ. 1918 призначений командувачем транспортної флотилії Чорного моря. Згодом - у складі адміністрації Головного морського штабу.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕПАНІВ-ДАШКЕВИЧ ОЛЕНА (7.12.1892-11.7.1963)-українська військова і громадська діячка, педагог, учений. Дружина *Р.Дашкевича*; мати історика і сходознавця Ярослава Дашкевича. Н. у с. Вишнівчику Перемишлянського повіту (тепер Львівська обл.) у родині священика. У 1912 вступила на філософський ф-тет Львівського ун-ту, де слухала лекції *М.Грушевського*, *С.Томашівського*, *Е.Ромера*, *С.Рудницького*. З 1911 брала активну участь у січово-стрілецькому русі в Галичині, співзасновник товариства “Січові стрільці-II”, керувала жіночою чотою. На поч. Першої світової війни у серпні 1914 вступила до *Легіону Українських січових стрільців*. С.-Д. як хорунжа УСС брала участь у боях на Маківці. Нагороджена медаллю хоробрості (1914) та військовим хрестом Карла V (1918). У 1915-17 перебувала у російському полоні, в основному в Ташкенті, де брала активну участь у діяльності української громади. У 1917 через Фінляндію, Швецію, Німеччину повернулася у Галичину. У жовтні 1918 як член Головної управи, а згодом - *Начальної команди УГА* вела таємні переговори з гетьманом *П.Скоропадським*, була одним з організаторів *Листопадового повстання 1918*. Брала участь в *українсько-польській війні 1918-19*. Після захворювання на тиф була звільнена з військової служби. У 1919- пресовий референт Міністерства закордонних справ УНР у Кам'янці-Подільському. У листопаді 1919 виїхала до Відня, де у 1921 закінчила ун-т. Після повернення до Львова вступила до української партії національної роботи (т. зв. “загравістів”), підтримувала контакти з *Українською військовою організацією*. У 1922-35 викладала географію та історію в гімназії василіанку Львові, *Львівському (таємному) українському університеті*. Від 1929 очолювала Географічну комісію товариства “Учительська громада”, була одним з ініціаторів створення Географічної комісії НТШ. У 1935-39 - референт організаційного відділу Ревізійного союзу українських кооперативів, у 1939-41 - вчитель середньої школи у Львові. У 1941—44 - керівник статистичного бюро м.Львова. Після закінчення війни працювала старшим науковим співробітником і зав. сектором економіки Львівського відділу Інституту економіки АН УРСР, в.о. доцента Львівського ун-ту, науковим співробітником природничого музею АН УРСР (1948-49). У грудні 1949 заарештована і за вироком ОСО при МДБ СРСР відбувала 10-річний термін ув'язнення в мордовських таборих. У червні 1956 повернулася до Львова. Була позбавлена можливості займатися науковою роботою. Померла і похована у Львові. Автор бл. 75 праць, зокрема, роботи з економічної географії Галичини “Люди і земля. Населення Галичини в рр. 1869, 1900, 1910, 1921 і 1931” (1938), “Економічна географія західноукраїнських земель” (1938), “Трудові резерви Львівщини” (1947); монографії “Сучасний Львів” (1943, 1956, 1992), нарисів “Мандруймо по рідному краю” (1943) та “Архітектурне обличчя Львова” (1945); підготувала географічні нариси про Київ і Львів (залишились у коректурних полосах і машинописі) та ін. Залишила спогади “Напередодні великих подій. Власні переживання і думки 1912-14” (1930,1968).

Г. Сварник (Львів).

СТЕПАНЯК МИХАЙЛО (1905-13.2.1967)-відомий діяч Організації українських націоналістів. Н. у с. Дзвинячі (тепер Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.). Навчався на юридичному ф-ті Львівського ун-ту. Політичну діяльність починав як член ліворадикальної прокомуністичної організації “Сель-Роб” і КПЗУ, за приналежність до яких був засуджений польським судом й ув'язнений у 1928-32. Після закінчення у 1934 Львівського ун-ту у 1937-39 працював у адвокатській конторі в Бережанах. Член ОУН з 1939. З поч. Другої світової війни 1939—45 у підпіллі ОУН. У липні 1941 декретом прем'єр-міністра *Українського державного правління* Я.Стецька призначений міністром внутрішніх справ Української держави; був старостою Дрогобича. Після арешту керівництва Українського державного правління німецькими карально-поліційними органами С. входив до складу Ради сеньйорів, згодом - *Української Національної Ради* у Львові. У 1941-43 - крайовий провідник ОУН на Західноукраїнських землях, член делегацій для переговорів з представниками ОУН-М, а також польського підпілля. У 1942-43 - член проводу ОУН-Б, у другій пол. 1943 - член референтури зовнішніх зносин при проводі ОУН самостійників-державників (ОУН СД). Автор концепції створення Бюро проводу ОУН СД; учасник III Надзвичайного великого збору ОУН-Б. У 1944 - член проводу ОУН на Північно-Західних українських землях (ПЗУЗ). Влітку 1944 року разом з *Р.Волошином*, *Я.Бусолом* та ін. створив Народну визвольно-революційну організацію (НВРО). У кін. липня 1944 поранений у боях з підрозділом радянських внутрішніх військ на Рівненщині, потрапив у полон. Засуджений до смертної кари, замінену на 25 років концтабірного ув'язнення. У зв'язку із важким станом здоров'я 12.4.1961 достроково звільнений. Помер і похований у рідному селі.

А. Боляновський, К. Бондаренко (Львів).

СТЕПНЯК СЕРГІЙ [літ. псевд. Кравчинського Сергія Михайловича; 1(13).7.1851 -11 (23). 12.1895] - революціонер-народник, письменник. Походив із старовинного українського роду з села Нового Стародуба (тепер Петрівського р-ну Кіровоградської обл.). У 1870 закінчив Михайлівське артилерійське училище в Петербурзі. У 1871-73 навчався в Лісному ін-ті. Революційну роботу розпочав серед слухачів військових училищ у Петербурзі. Належав до гуртка чайковців. Брав участь у “ходінні в народ”. Вів пропаганду серед селян Тверської, Тульської губ. Був одним з організаторів “Землі і волі”. У 1874 нелегально емігрував за кордон. Учасник Герцоговинського повстання 1875, працював у бакунінському видавництві “Робітник” у Женеві. Написав народницькі пропагандистські казки - “Казка про копію” (1874), “Мудриця Наумовна” (1875) та ін. У 1877 брав участь у повстанні у провінції Беневетто (Італія). З весни 1878 проживав у Петербурзі. 4.8.1878 убив шефа жандармів Мезенцева, після цього знову емігрував за кордон. Жив у Швейцарії, Італії, Англії. Автор серії історико-публіцистичних та літературних творів з тематики російського

революційного руху, зокрема, "Підпільна Росія" (1882), "Росія під владою царів" (1885), "Закордонна агітація" (1892), "Чого нам потрібно" (1892), "Цар-чурбан і цар-чапля" (1895), роману "Андрій Кожухов" (1889) та повісті "Хатинка на Волзі" (1896). Твори С. неодноразово видавались у Західній Європі та США. У 1880-х роках С. відійшов від народівців і почав засуджувати терор як метод політичної боротьби. Згодом наблизився до європейської соціал-демократії. У 1890 організував у Лондоні Товариство друзів російської свободи, редагував журнал "Free Russia", у 1891 заснував фонд Вільної російської преси. С. цікавився творчістю Т.Шевченка, популяризував його твори на Заході, листувався з М.Драгомановим. Видавав у Лондоні заборонені твори В.Короленка, В.Берві-Флеровського та ін. Загинув трагічно у Лондоні.

О. Сухий (Львів).

СТЕПОВИЙ КОСТЯНТИН (отаман Блакитний; 1897 - квітень 1921) - український повстанський отаман. Н. у с. Ганнівці Херсонської губ. На поч. Першої світової війни 1914-18 мобілізований до російської армії. З 1918 служив в *Армії Української Народної Республіки*. Після відступу в листопаді 1919 українських військ у Польщу С. залишився на території, контрольованій більшовиками. На Херсонщині організував повстанський загін - Степову дивізію, який вів боротьбу з більшовицьким режимом партизанськими методами. Восени 1920 С. керував повстанським рухом, який охопив усю Херсонщину і частину Катеринославщини. Наприкін. 1920 основні повстанські сили були розбиті підрозділами Червоної армії. С. на чолі невеликого загону ще деякий час продовжував боротьбу. Загинув у квітні 1921 в бою з підрозділом криворізьких чекістів.

І. Підкова (Львів).

СТЕПОВИЙ ЯКІВ СТЕПАНОВИЧ [справж. прізвище.-Якименко; 8(20).10.1883-4.11.1921]-відомий український композитор, педагог і музичний критик. Н. у Харкові в сім'ї співака церковного хору. У 1895-1902 співав у Петербурзькій придворній капелі. У 1909 закінчив Петербурзьку консерваторію. Під час навчання написав музику до текстів Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, О.Олеся; вокальний цикл "Барвінки", куди увійшов пройнятий патріотичним настроєм романс "Степ" (на слова М.Чернявського). У 1909-13 створив музичні мініатюри, сонату, вокальний цикл "Пісні настрою" (1907-09; на слова О.Олеся). Один з найвизначніших фортепіанних творів С. - "Прелюд пам'яті Т.Шевченка", сповнений глибокого драматизму і пристрасті. З 1917 жив і працював у Києві, викладав у консерваторії, виступав як музичний критик. Створив вокальні композиції "Каменярь", "У долини село лежить", "Земля" (на слова І.Франка). Написав романси та пісні на слова Т.Шевченка, Лесі Українки, П.Тичини, дві сюїти для симфонічного оркестру на українські народні теми. За коротке життя композитор встиг гармонізувати 50 українських народних пісень для хору, видав збірники дитячих пісень "Проліски", "Кобзар", "Малим дітям".

К. Кондратюк (Львів).

СТЕФАН І СВЯТИЙ (Іштван І Арпад; бл. 970/975 - 15.8.1038) - угорський князь (997-1000), перший угорський король (1000 або 1001-1038). Походив з династії Арпадів. За підтримки Римського папи в 1000 посів престол. Здійснив значні територіально-адміністративні перетворення, зокрема створив королівські комітати, на чолі яких поставив іспанів. Запровадив у країні християнство за католицьким обрядом, видав збірник законів. У 1030 було відбито напад загонів німецьких рицарів на угорські землі. За правління С. І до Угорщини була приєднана частина Словаччини. Підтримував дружні зв'язки з Київською державою. У 1038 канонізований церквою.

СТЕФАН (Штефан) III ВЕЛИКИЙ (р. н. невід. - п. 1504)-молдовський господар (1457-1504). За правління С.ІІІ. Молдовське князівство досягло найбільшої могутності. На поч. свого правління у 1459 змушений підтвердити васальну залежність Молдови від Польського королівства, встановлену в 1387. Спираючись на підтримку всіх верств суспільства, проводив політику зміцнення центральної влади, боровся з боярською опозицією, вів активну зовнішню політику, відстоюючи національні інтереси держави у боротьбі з Туреччиною, Угорщиною, Польщею і Кримським ханством. У 1467 розбив угорську армію Мат'яша Хун'яді, яка вторглася у Молдову. Згодом С. ІІІ. відмовився сплачувати данину султанській Туреччині, що призвело до молдовсько-турецької війни. Уславився тим, що у 1475, застосувавши тактику "випаленої землі", змусив відступити велику турецьку армію на чолі з султаном *Мехмедом II*. Однак після поразки в 1476 у битві в Білій Долині (Резбоень) С.ІІІ. змушений відновити сплату данини. У 1484 визнав перехід під владу султана причорноморської частини межиріччя Дністра і Дунаю (на цих землях відтоді існувала у складі Османської імперії провінція Буджак; тепер - західна частина Одеської обл.). Вів тривалу війну з Польщею. У 1497 здобув перемогу над польською армією під командуванням короля Яна / *Ольбрахта* у битві в Козьминському лісі у Буковині, наступ якого мав на меті поновлення васальної залежності молдовських земель від польської корони. На цей похід С. ІІІ. у 1498 відповів спустошливим походом на володіння Польщі - Руське і Подільське воєводства. Підтримував економічні і культурні зв'язки з українськими землями.

М. Крикун (Львів).

СТЕФАН СУРОЗЬКИЙ (8 ст.) - візантійський церковний діяч, архієпископ м. Сурожа (тепер Судак у Криму). Ім'я С.С. згадується у списках присутніх на 7-му Вселенському соборі. У період іконоборства виступав на боці іконошанувальників, за що зазнав переслідувань у Константинополі. Помер у Сурожі (2 пол. 8 ст.). Твір С.С. "Житіє" - важливе джерело з історії Криму, в якому описано напад на Сурож новгородського князя Бравлина (первісна редакція твору С.С. до нас не дійшла; відомий з більш пізніх списків - кін. 10 ст.- поч. 11 ст. та бл. 16 ст.).

СТЕФАНІК ВАСИЛЬ СЕМЕНОВИЧ (14.5.1871 - 7.12.1936) - видатний український письменник і громадський діяч. Н. у с. Русові (тепер Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.) у селянській родині. Середню освіту здобув у гімназіях Коломиї (1883-90) та Дрогобича (1890-92), де познайомився з майбутнім письменником Л.Мартовичем. У 1892-1900 вивчав медицину у Краківському ун-ті. Літературну діяльність розпочав у 1890, опублікувавши у журналі "Народ" статтю "Жолудки наших робітних людей і читальні". Протягом 1890-1897 писав ліричні етюди, поезії в прозі. Вперше опублікував свої художні твори (новели) в 1897 у чернівецькій газеті "Праця" ("Синя книжечка", "Виводили з села", "Стратився", "У корчмі", "Побожна", "Сама-самісінька"). У 1899 виходить перша збірка новел С. "Синя книжечка", згодом - "Камінний хрест" (1900), "Дорога" (1901), у 1905 - вибрані оповідання "Моє слово" (тут вміщено лише два нові твори - "Моє слово" і "Суд"). У 1903 під час відкриття пам'ятника І.Котляревському в Полтаві познайомився з *М.Лисенком*, *М.Старицьким*, *М.Коцюбинським*, тоді ж відвідав могилу *Т.Шевченка* у Каневі. З 1902 до 1916 не писав нових творів, займався громадською діяльністю. З 1904 жив у с. Стецеві. У 1908 обраний послом австрійського парламенту у Відні. З 1910 жив у рідному селі. Під час Першої світової війни 1914-18 перебував здебільшого у Відні, на поч. 1919 відвідав Київ. З 1916 повернувся до літературної творчості. Із творів, написаних під час війни та у повоєнний час, склалася збірка новел "Земля" (1926), в якій було розкрито трагічну долю галицького селянства під час світової війни ("Дитяча пригода", "Вона-земля", "Пістунка"), пробудження національної свідомості ("Марія") та поразку визвольних змагань ("Сини"). 7.12.1936 після тяжкої хвороби С. помер у с. Русові. За новелами С. на Київській кіностудії ім. О.Довженка створено фільм "Камінний хрест" (1968). В 1971 у Русові відкрито літературно-меморіальний музей та пам'ятник письменнику. Встановлено пам'ятник С. у Львові (1971; скульптор В.Сколосдра, арх. В.Вендзилович). С. - видатний майстер психологічної новели, "абсолютний пан форми", за словами І.Франка. Розвинув традиції своїх попередників - І.Нечужа-Левицького, П.Мирного, Ю.Федьковича, І.Франка, збагатив реалізм новими рисами. Специфічна оригінальна композиція новел С. надає їм особливого драматизму й психологізму. С. мав великий вплив на творчість багатьох українських письменників, зокрема, М.Черемшини, Ю.Яновського, Г.Косинки, О.Довженка, О.Гончара, Григора Тютюнника.

Н. Демчук (Львів).

СТЕФАНІВ ГНАТ (10.2.1886-21.6.1949)-український військовий діяч, генерал-хорун-

жий. Н. у с. Топорівцях (тепер Городенківський р-н Івано-Франківської обл.). Закінчив Городенківську гімназію, австрійську кадетську школу. Служив на офіцерських посадах у 10-му Перемиському, 35-му Золочівському піхотних полках австро-угорської армії. У роки Першої світової війни 1914-18 - командир сотні на російському фронті. У 1915 потрапив у полон. Восени 1918 повернувся в Галичину. В *Українській галицькій армії* - з листопада 1918. У ході *Листопадового повстання 1918* у Золочеві сформував і очолив військовий загін. Деякий час був командантом Золочівської військової округи. 11.11.1918 призначений урядом ЗУНР на посаду командувача Галицької армії. Керував оборонними боями армії до 10.12.1918, коли був замінений ген. *М.Омельяновичем-Павленком*. Виїхав до Києва, вступив до Армії УНР. Командував стрілецьким полком, резервною бригадою у боях з більшовиками. У грудні 1919 очолив 3-й кінний полк Окремої кінної дивізії, брав участь у Першому Зимовому поході Армії УНР. У травні 1920 призначений військовим аташе *Західно-Української Народної Республіки* в Чехословаччині з осідком в Ужгороді. У роки Другої світової війни 1939-45 перебував у Німеччині. Урядом УНР в екзилі йому надано звання генерал-хорунжого. Помер у німецькому місті Регенсбурзі.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕФАНОВИЧ ОЛЕКСАНДР (17.7.1847 -23.5.1933) - український громадський, політичний, церковний та освітянський діяч у Галичині, греко-католицький священник. Н. у с. Озеряни Товмацького повіту (тепер Тлумацький район Івано-Франківської обл.) у родині священника. Початкову освіту отримав у школі василіан у Бучачі, середню - у Стані-славській гімназії. У 1865 став ініціатором створення таємного українського товариства "Громада". Вивчав богословські науки в ун-тах Львова та Відня. У 1873-1907 - викладач богослов'я (катехит) у чоловічій та жіночій учительських семінаріях Львова. У 1880-90-х роках був співзасновником і членом керівних органів багатьох українських організацій - Українського педагогічного товариства "Рідна школа" (1881), *Народної ради* (1885), *Української національно-демократичної партії* (член Віділу Народної Ради, з 1903; Тіснішого народного комітету, з 1906). Вийшовши у 1907 на пенсію, продовжував активно займатися церковною, громадською, освітньою та політичною діяльністю. Виступив організатором ряду українських економічних установ, був членом Надзірної ради товариства "Народна торгівля" і Крайового союзу кредитового. У 1918-19 входив до складу Української Національної Ради ЗУНР, брав участь у засіданнях під час львівської сесії (жовтень-листопад 1918). З березня 1919- член *Української народно-трудої партії*, з 1925-член *Українського національно-демократичного об'єднання*, входив до складу його ЦК. Був одним з керівників Товариства "Просвіта", очолював її видавничий відділ. Почесний член "Українського педагогічного товариства", Товариства св. Апостола Павла, "Просвіти". Автор підручника для середніх шкіл "Історія християнсько-католицької церкви" (1878; 1903) та українського молитовника. Помер у м. Львові.

О. Павлишин (Львів).

СТЕФАНОВИЧ ЯКІВ ВАСИЛЬОВИЧ [28.11(10.12).1854 - 1(14).4.1915] - революціонер-народник. Н. у с. Делітвіці Чернігівської губ. (тепер Конотопського р-ну Сумської обл.) у сім'ї священника. З 1872 навчався на

медичному ф-ті Київського ун-ту, але невдовзі вступив до народницького гуртка “Київська комуна”, залишив навчання і взяв участь у “ходінні в народ”. У 1873-74 належав до київського гуртка чайковців. З 1874 перебував на нелегальному становищі, кілька місяців знаходився в еміграції. У 1875 С. під впливом анархічних ідей М.Бакуніна організував разом із В.Дебогорієм-Мокрієвичем нелегальний гурток “Південних бунтарів”, до якого увійшло бл. 20 учнів після арештів членів “Київської комуні” та чайковців. У 1877 став одним з ініціаторів створення “Таємної дружини”. У 1877 разом з Л.Дейчем та І.Бохановським зробив спробу підняти селянське повстання у Чигиринському повіті Київської губ., використовуючи віру селян в “доброто” царя і склавши підроблений царський маніфест (див. “*Чигиринська змова*” 1877). У вересні 1877 заарештований, але у травні 1878 втік за кордон. У червні 1879 повернувся і вступив в організацію “Земля і воля”. Після її розколу (восени 1879) виступив одним з організаторів “Чорного переділу”. У січні 1880 разом з ін. чорнопередільцями (Г.Плеханов, Л.Дейч, В.Засулич) емігрував за кордон. У листопаді 1881 С. повернувся у Петербург, де став членом виконавчого комітету “*Народної волі*”. У лютому 1882 заарештований і під час “процесу 17-ти” (1883) засуджений до 8 років каторжних робіт. Відбував покарання в Карійській каторжній тюрмі. З 1890 жив на поселенні в Якутії. У 1905 повернувся у Чернігівську губернію, але через хворобу участі в політичній діяльності не брав. Помер у с. Красному Колядині (тепер Талалаївського р-ну Чернігівської обл.).

І. Підкова (Львів).

СТЕЦЕНКО ГРИГОРІЙ АНДРІЙОВИЧ (квітень 1710 або 1712- 11.2.1781)-український художник. Н. у Ромнах Лубенського полку (тепер Сумська обл.). Навчався, ймовірно, у золотаря і живописця А.Атовича. З ранніх творів збереглася ікона Богоматері, подарована Роменському собору. Протягом 1742—44 виконував настінні розписи у будинку Розумовських у садибі “Покорщина” у Козельці. З 1752 - придворний живописець гетьмана К.Розумовського. Створив портрети О. та К.Розумовських (1753) та, ймовірно, Наталії Розумовської (1746). У 1758-68 робив розписи Козелецького собору. Найвідоміша робота С. -іконостас Спасо-Преображенського собору у Почепі (1758-59; тепер Брянська обл., Росія), виконаний у стилі українського барокко. З 1766 - значковий товариш Лубенського полку. В останні роки життя малював картини (“Покладення в труну”, “Іоан Богослов”), ікони для палаців (зокрема “Роменська мадонна”) і портрети сучасників. Помер у Ромнах.

В. Александрович (Львів).

СТЕЦЕНКО КИРИЛО ГРИГОРОВИЧ [12(24).5.1882-29.4.1922)-видатний український композитор. Н. у с. Квітках Київської губ. (тепер Корсунський р-н Черкаської обл.) у сім’ї сільського живописця. В 1903 закінчив духовну семінарію. Музичну освіту здобув у Києві, в музично-драматичній школі *М.Лисенка* (1904-07). У 1901-04 написав свої перші чоловічі хори “Бурлака” та “Могила”, здійснив обробку народних пісень “Світять зорі”, “То не буйний вітер”. До 35-річчя музично-творчої діяльності М.Лисенка написав кантату “Слава Лисенкові” (1903). Волелюбні мотиви в таких творах, як хори “Заповіт” (на слова Т.Шевченка), “Содом”, “Прометей” (на слова О.Коваленка), опера “Кармелюк”, та участь у національному русі стали причиною арешту С. і вислання з Києва у 1907. Живучи в 1908-11 у Білій Церкві та в Тиврові, С. створив хори “То була тихая ніч” (на слова Л.Українки), “Сон” (на слова П.Грабовського), кантати “Шевченкові”, “Єднаймося” (на слова І.Франка), дитячі опери “Лисичка, Котик і Півник” (1910) та “Івасик-Телесик” (1911), працював над оперою “Кармелюк”. У цей період С. написав музику до п’єс “Сватання на Гончарівці” Г.Квітки-Основ’яненка (1909), “Про що тирса шелестіла” С.Черкасенка. У 1912 С. прийняв сан священника і оселився у с. Голово-Русяві (тепер Вінницька обл.). Особливою теплою і ніжністю відзначаються солоспіви С. “Вечірня пісня” (на слова В.Самійленка), “Плавай, плавай, лебедонько” (на слова Т.Шевченка). У творчому доробку композитора - 50 обробок колядок і щедрівок, літургійні твори, численні музикознавчі дослідження. Помер у с. Веприку (тепер Фастівського р-ну Київської обл.), де і похований.

К. Кондратюк (Львів).

СТЕЦЬКО СЛАВА (Анна-Ярослава, дівоче прізвище - Музика; 14.5.1920) - відома українська політична діячка. Дружина *Я.Стецька*. Н. у с. Романівка (тепер Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.). Закінчила тербовлянську гімназію і гуманітарний ліцей. Деякий час працювала директором школи в Юшківцях. З осені 1941 навчалася у Львівській політехніці, згодом - на правничому відділі Мюнхенського ун-ту. Магістр політичних наук.

На поч. 1940 років очолювала жіночу мережу юнацтва ОУН-самостійників державників. У 1942—44 разом з К.Зарицькою розбудовувала мережу Червоного Хреста в Україні. Навесні 1943 була заарештована гітлерівцями і деякий час перебувала в ув’язненні. У повоєнні роки жила в еміграції. У 1946 вийшла заміж за Я.Стецька. Активно співпрацювала в структурах Закордонних частин ОУН та *Антибільшовицького Блоку Народів (АБН)*. З 1948 редагувала “*АБН-Correspondens*” та кварталник “*Ukrainian Review*”, була організатором Європейської ради за свободу. У 1948-53 - член Центральної управи СУМ. З 1968 - член проводу ОУН, керівник сектора зовнішньої політики. Сприяла розвитку політичної думки в діаспорі, у зустрічах з лідерами ряду держав світу пропагувала і відстоювала ідею української самостійності (зокрема, зустрічі з Чан Кай Ші, президентами США Д.Картером, Р.Рейганом, президентом Філіппін Маркосом та ін.). Після смерті чоловіка очолила Антибільшовицький Блок Народів (1986), а з 1991 - провід ОУН-Р. З кін. 1960-х-член Президії ВАКЛ (Всесвітньої Антикомуністичної Ліги) і співголова Європейської ради за свободу. У липні 1991 VIII збір ОУН обрав С. головою проводу ОУН. У 1992 повернулася з еміграції в Україну, де

відновила діяльність ОУН-Р. Після створення у жовтні 1992 на базі ОУН-Р *Конгресу українських націоналістів* С. очолила нову організацію. З 1993 С. - почесний громадянин м.Львова. У 1995 переобрано головою КУН та головою проводу ОУН. У березні 1997 обрана народним депутатом України по Надвірнянському виборчому округу № 201 (Івано-Франківська обл.). У ВР сприяла створенню депутатського об'єднання "Нація і держава". Взяла участь у створенні виборчого блоку "Національний Фронт" У березні 1998 С. була обрана народним депутатом України по Надвірнянському виборчому округу № 89 (Івано-Франківська обл.). Активно займається політикою. Володіє 10 мовами. Мешкає у Києві.

К. Бондаренко (Львів).

СТЕЦЬКО ЯРОСЛАВ (псевд.-З.Карбович, Є.Орловський, Б.Озерський та ін.; 19.1.1912 -5.7.1986)-визначний український політичний і державний діяч. Н. у Тернополі в родині священика. Закінчив Тернопільську гімназію. У 1929-34 вивчав право і філософію у Краківському та Львівському ун-тах. Ще в часи гімназійного навчання вступив до нелегальної організації "Українська націоналістична молодь", згодом - до *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*. У 1932 став членом Крайової езекутиви ОУН, був ідеологічним референтом КЕ, а також редактором ряду націоналістичних видань. У 1934 заарештований і засуджений польським судом до 5-річного ув'язнення. У 1937 звільнений за амністією і виїхав за кордон. У січні 1938 за дорученням *Є.Коновальця* увійшов у комісію з підготовки Великого збору Організації українських націоналістів. На II ВЗ ОУН у Римі (1939) С. обрано членом Проводу українських націоналістів (ПУН). Під час внутрішньої кризи в ОУН С. підтримав політичну лінію *С.Бандери*. У квітні 1941 на III ВЗ ОУН у Кракові обраний заступником *С.Бандери*. На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 С. разом з *С.Бандерою* та ін. брав участь у формуванні похідних груп ОУН з метою організації українського самоврядування на окупованих німецькою армією українських землях. 30.6.1941 С. за дорученням ОУН-Р проголосив у Львові Акт відновлення самостійності України і очолив український уряд - *Українське Державне Правління*. 12.7.1941 заарештований гестапо і перевезений до Берліна. У вересні 1944 після відмови скасувати Акт проголошення відновлення Української держави С. було переведено до концтабору Заксенгаузен, де він перебував до вересня 1944. Наприкін. 1944 був залучений до діяльності Українського національного комітету в Берліні (створений для відстоювання українських інтересів перед німецькою владою), проте на поч. 1945 відмовився від участі в УНК. У квітні 1945 втік з-під нагляду гестіпо і перебрався в американську окупаційну зону. Весною 1945 С. разом з *С.Бандерою*, *М.Лебедем*, *Д.Ребетом*, *С.Ленкавським*, *В.Охримовичем* та ін. увійшов до складу Закордонного центру ОУН. Невдовзі обраний членом Бюро проводу ОУН (разом із *С.Бандерою* та *Р.Шухевичем*). Був одним з ініціаторів створення Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН) як організаційної форми для членства ОУН в еміграції, згодом призначений керівником сектора зовнішньої політики ЗЧ ОУН. У 1946-86 очолював *Антибільшовицький блок народів*. У повоєнний час розгорнув активну діяльність із створення єдиного антикомуністичного фронту. З цією метою у 1957 заснував представництво АБН на Тайвані (представництво АБН діяло до 1971), підписав угоду з Китайською антикомуністичною лігою. У 1967 виступив організатором Світової антикомуністичної ліги. Входив до складу керівних органів ін. міжнародних організацій, зокрема, Європейської ради за свободу. У 1968-86 - голова проводу ОУН-Р. Помер і похований у Мюнхені. Автор книги "30 червня 1941" (1967), "Українська визвольна концепція" (1987).

К. Бондаренко (Львів).

СТЕЧИШИН МИКОЛА КЛИМЕНТОВИЧ (19.12.1880-7.8.1977)-український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. у с. Новосіянському на Херсонщині. Закінчив кадетський корпус, військове училище, Миколаївську академію Генерального штабу. Учасник Першої світової війни 1914-18. Зголосився до української армії наприкін. 1917. У 1918- начальник штабу Волинської кордонної бригади, 1918-19 - комендант штабу Волинської групи Армії УНР, начальник штабу Могилівської повстанської залоги, заступник командира Могилівського окремого кордонного відділу. З 1919-начальник штабу 3-ї Західної дивізії на більшовицькому фронті, згодом - начальник канцелярії Військового міністерства УНР. Перебував у Калішу, очолював Товариство охорони пам'ятників, опікувався військовими цвинтарями. У 1929 відновив у Щепюрно 187 могил українських вояків. Помер у Мюнхені.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТЕШЕНКО ІВАН МАТВІЙОВИЧ (псевд., І.Сердешний, І.Степура, І.Січовик, Світленко; 24.6.1873-30.7.1918)-громадсько-політичний діяч, педагог, літературознавець, письменник. Дійсний член НТШ з 1917. Н. у Полтаві. Закінчив Полтавську класичну гімназію. У 1892-96 навчався на історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту. У Києві познайомився з родинами Старицьких, Лисенків, Косачів. Був членом літературно-мистецького гуртка "Плеяда". За сприяння *О.Кониського* видрукував у Львові українською мовою "Метаморфози" *Овідія* та власну поему "Мазепа" (1896). У 1896 С. разом з *М.Коцюбинським*, *П.Тулуб*, *П.Тучапським*, *М.Ковалевським* став засновником однієї з перших українських соціал-демократичних організацій. Після закінчення ун-ту працював лектором Фундуклеївської жіночої гімназії, але за політичну діяльність був заарештований і висланий з Києва. Згодом С. був обраний членом Київської старої громади, брав участь у роботі РУП, належав до Української демократичної партії, пізніше-УСДРП. Протягом 1897-1900 перебував на Чернігівщині, де займався перекладацькою та науковою працею. Досліджував творчість *П.Котляревського*, критично відредагував його поему "Енеїда". У 1898-1900 видав кілька спеціальних досліджень ("Поэзия И.П.Котляревского", "И.П.Котляревский, автор украинской "Энеиды" та ін.). У 1899 і

1901 побачили світ збірки його поезій “Хуторні сонети” і “Степові мотиви”. Через заборону викладацької діяльності працював в управлінні Південно-Західної залізниці, згодом - у Київській міській думі. У 1907 повернувся до викладацької роботи, викладав історію української та західноєвропейських літератур у Київській комерційній школі, на Вищих жіночих курсах, у Музично-драматичній школі М.Лисенка. У цей час С. опублікував ґрунтовні наукові розвідки (“Історія української драми”, 1908; “Украинские шестидесятники”, 1908), досліджував творчість українських письменників О.Стороженка, М.Гоголя, Лесі Українки, Панаса Мирного, М.Старицького, М.Коцюбинського, П.Куліша. Уклав разом з дружиною О.Стешенко українсько-російський словник (1909). У 1908 був обраний секретарем, а згодом - товаришем голови Українського наукового товариства у Києві. У 1913-14 редагував педагогічний часопис “Сяйво”, який видавали С.Русова, В.Прокопович та Д.Антонович. У 1915 С. очолював Тетянинську гімназію для біженців, в якій навчалися діти галичан, насильно вивезених до Києва під час окупації Галичини російською армією. У 1914-18 вийшли друком ґрунтовні дослідження творчості Т.Шевченка (“Т.Шевченко jako великий митець слова”, 1914; “До характеристики творчості Т.Шевченка”, 1915; “Життя і твори Т.Шевченка”, 1918 та ін.).

У 1917 С. виступив одним із організаторів Української Центральної Ради, керував роботою шкільної і редакційної комісії УЦР, входив до складу Малої Ради. У 1917-18 очолював рух за українську школу, здійснював керівництво діяльністю Товариства поширення шкільної освіти в Україні. З червня 1917 призначений генеральним секретарем освіти. Пребуваючи на цій посаді, С. рішуче проводив українізацію шкільництва, сприяв виданню українських підручників і навчальних програм, організації українських гімназій (зокрема, з 39 відкритих у 1917 гімназій 25 були сільськими) та курсів українознавства. Після відставки кабінету В.Винниченка працював головним інструктором Міністерства освіти. У червні 1918 перебував у Полтаві, де був смертельно поранений невідомими злочинцями. Похований на Байковому кладовищі у Києві,

В.Верстюк, Т.Осташко (Київ).

СТЕШЕНКО ІРИНА ІВАНІВНА (23.6.1898-30.12.1987) - українська акторка, перекладачка. Онука *М.Старицького*, дочка *І.Стешенка*. Н. у Києві. Закінчила гімназію, навчалася на Вищих жіночих курсах та в Драматичному ін-ті ім. М.Лисенка. У 1920—49 працювала у театрах. Спочатку у театрі ім.Т.Шевченка, у 1923-33 - у “Березилі”. Виконувала ролі Повії (“Зелена папуга” Шніцлера), Олени Максимівни (“Великий Молох” Винничен-ка), Відьми (“Макбет” Шекспіра), Сірчихи (“За двома зайцями” Ярошенка, за мотивами М.Старицького), Арабелли (“Змова Фієско в Генуї” Шіллера) та ін. Володіла кількома мовами. Здійснила численні переклади класичних творів світової драматургії. У перекладах С. вийшли твори М.Островського (“Вовки і вівці”, “На людному місці”), М.Горького (“Єгор Буличов та інші”), Ж.-Б.Мольєра (“Кумедні манірниці”, “Дон Жуан”, “Лікар мимоволі”, “Витівки Скапена”), В.Шекспіра (“Отелло”, “Ромео і Джульєтта”, “Багато галасу з нічого”, “Комедія помилок”, “Венеціанський купець”, “Два веронці”), Ф.Шіллера (“Дон Карлос”) та ін. Серед прозаїчних перекладів - “Пригоди Гекльберрі Фінна” М.Твена (1966), “Тут не місце для жінки” Г.Лоусона (1970), новели Гі де Мопассана, “Срібні ковзани” М.Доджа (1963). Залишила спогади про Л.Курбаса. На початку 1972 внаслідок здійсненої органами КДБ провокації друкуватися С. було заборонено. Померла у Києві.

С.Білокінь (Київ).

СТЕШЕНКО ЯРОСЛАВ ІВАНОВИЧ [24.3(6.4). 1904 - 11.3.1939] - український бібліограф. Онук *М.Старицького*, син *І.Стешенка*. Н. у Києві. У 1920-21 навчався на бібліотечних курсах та ф-ті профосвіти літературного циклу Київського ВІНО ім. М.Дра-гоманова. У 1920-22 і 1928-29 працював бібліотекарем та науковим співробітником у Всенародній бібліотеці України. У 1923-28 -старший бібліограф та науковий співробітник Українського наукового ін-ту книгознавства, одночасно - секретар журналу “Бібліографічні вісті”. У 1929-30 перебував в ув'язненні. У 1930 закінчив Київський ін-тут народного господарства. У 1932-33 - керівник сектора бібліографічної реєстрації та керівник кабінету українського дореволюційного друку Української книжкової палати у Харкові. С. був одним із організаторів Українського бібліологічного т-ва при ВУАН (1928), членом бібліографічної комісії НТШ (1923), дійсн. членом Російського бібліологічного т-ва (1928), Ленінградського т-ва бібліофілів (1929). Більшість праць С. не були опублікованими і загинули. З 1923 С. працював над фундаментальним покажчиком видань, що вийшли в Російській імперії українською мовою в 1798-1916, працював над бібліографією історії українського друкарства (1925), українського дитячого друку 19 і 20 ст (1928), готував словник графіків і граверів для збірника сучасної української графіки (1929). У 1930 уклав і видав разом з М.Іванченком “Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук”. У рукописі залишилася праця “Бібліографія української бібліографії” (1921). Збирав слов'янські екслібриси. Репресований НКВС СРСР. Загинув у бухті Нагаєво (Колима).

СТОЛИПІН ПЕТРО АРКАДІЙОВИЧ [2(14).4.1862-5(18).9.1911] - російський державний діяч, реформатор. Відзначався крайніми шовіністичними поглядами, активний захисник самодержавства. Н. у Дрездені (Німеччина). Походив із старовинного дворянського роду. У 1884 закінчив природничий ф-т Петербурзького ун-ту. Служив у Міністерстві внутрішніх справ. З 1902 - гродненський губернатор. У 1903-06 - губернатор Саратовської губ. Під час революції 1905-07 жорстоко розправлявся з селянськими виступами. У квітні 1906 призначений міністром внутрішніх справ, а в липні 1906 - головою Ради Міністрів. Швидка службова кар'єра С. була, у значній мірі, пов'язана з його ораторськими здібностями, численними виступами в Думі, проектами реформування країни. У серпні 1906 на С. вчинено замах (загинув 27 осіб), який використано

урядом для розгортання репресивної політики (запровадження військово-польових судів, застосування смертної кари тощо). У червні 1907 уряд на чолі з С. розпустив II Державну Думу і опублікував новий закон про вибори, який забезпечив повну перевагу у III Думі великих землевласників та підприємців і значно обмежив представництво національних окраїн. Повністю були позбавлені представництва в Думі 10 областей і губерній азійської частини Росії, Кавказу надавалося 10 місць замість 29. Такий виборчий закон забезпечив у III Думі великоросам 77% місць і вона стала "істинно російською". С. був ініціатором обмеження автономії Фінляндії, натхненником створення націоналістичних російських організацій, у т. ч. Всеросійського національного союзу, основною метою якого було сприяння "пануванню російської народності". С. проводив антиукраїнську політику. У січні 1910 уряд С. заборонив створення національних (у т. ч. і українських) товариств, клубів, видання рідною мовою газет. Переслідуючи українську мову і культуру, С. розсилав свої циркуляри, в яких наказував боротися з "ідеєю відродження старої України і устрою на національно-територіальних засадах". Антиукраїнська політика С. призвела до закриття низки "Просвіт", припинення видання українських газет ("Наша Дума", "Рідний

край", "Воля" та ін.), заборонив шанування пам'яті Т.Шевченка тощо. С. підготував і провів аграрну реформу, яка мала вирішити земельне питання в Російській імперії. Більша частина реформаторських заходів С. була не завершена. Діяльність С. викликала незадоволення крайніх правих, які в 1911 поставили питання про його відставку. У вересні 1911 С. був убитий у Київському оперному театрі агентом охорони есером Д.Богровим.

С. Мовчан (Львів).

СТОРОЖЕНКО ОЛЕКСА (Олексій) ПЕТРОВИЧ [псевд. Межигородський дід; С-о А.; 12(29). 11. 1805,-6(18). 11.1874]-український письменник та етнограф. Н. у с. Лисогорах Чернігівської губ. (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). Походив із старовинного козацького роду. Дитинство минуло у с. Великих Будищах Зіньківського повіту на Полтавщині. У 1821-23 навчався у Харківському пансіоні для дворянських дітей. Протягом 1824-50 перебував на військовій службі. Учасник російсько-турецької війни 1828-29. З 1851 працював чиновником з особливих доручень при київському генерал-губернаторові, згодом - при міністрі внутрішніх справ, пізніше - урядовцем у Варшаві. З 1864-68 слідчий у кримінальних справах при віденському генерал-губернаторові. Після виходу у відставку поселився на х. Горішин поблизу Бреста, де й провів останні роки життя. Писати почав російською мовою, друкувався у петербурзьких журналах "Северная пчела", "Библиотека для чтения" (в останньому опублікував, зокрема, "Рассказы из крестьянского быта малороссиян", 1858), у журналі "Отечественные записки". З появою журналу "Основа" (1861) став його співробітником і почав писати твори українською мовою. У 1863 опублікував у Петербурзі "Українські оповідання" у двох томах. В основу багатьох творів С. покладено народні перекази, анекдоти, прислів'я; за змістом 1 стилем вони близькі до народних оповідань ("Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав", "Вчи лінивого не молотом, а голодом", "Скарб", "Жонатий чорт", "Два брати", "Дурень", ін.). Окремі оповідання С. написані на основі етнографічних та історичних матеріалів ("Матусине благословення", "Закоханий чорт", "Межигорський дід", "Голка" тощо). Мала проза письменника написана переважно у формі комічної, жвавої оповіді від імені людини з простого народу, відзначається яскравим висвітленням побутових деталей, елементами сатири, бурлескно-гумористичною особливістю стилю. У творах присутня моралізаторська тенденція, ідеалізація старовини; оповідання С. засвідчують добре знання письменником народного життя, неабияку художню майстерність. С. - автор незавершеної повісті "Марко Проклятий" (опублікована 1879), що поєднує легендарно-міфологічний та конкретно-історичний матеріал, та драми "Гаркуша" (1862), створеної на просвітницько-реалістичних засадах.

М. Легкий (Львів).

СТОЯНКА в археології - короткочасне поселення мисливців палеоліту і мезоліту, а також місце зимового перебування кочових скотарів, мисливців лісової смуги Євразії та ін. материків в історичні часи. Термін "С." запроваджений на рубежі 19-20 ст. С. поділяються на печерні та відкритого типу, одношарові та багатошарові. Культурний шар стоянок бідний, зосереджений біля вогнищ. Під час розкопок знаходять вогнища, залишки жител тощо. Археологічні матеріали з С. мають важливе значення для вивчення історії первісного суспільства. Найбільш відомі С. на території України знаходяться в південних і північних передгір'ях Східних Карпат (Коропове, Молодове), у Криму, по берегах Дніпра та Поліссі. Особливий інтерес викликають С. на торфовищах країн Прибалтики, на Півночі і Сході Європи.

М. Пелецишин (Львів).

СТРАБОН (64/63 до н.е.- 23/24 н.е.) - видатний давньогрецький історик і географ. Н. в Амасії у Понті (тепер м. Амасья, Туреччина). Здійснив подорожі до Греції, Малої Азії, Італії, Єгипту. На основі широкого використання головним чином грецьких джерел і власних спостережень написав "Географію" у 17 книгах (бп. 7 до н. е.). У своєму творі С. намагався на основі узагальнення і аналізу відомих тогочасних даних описати всю ойкумену. У "Географії" після загального вступу (1-2 кн.) С. виклав історико-географічні факти про Іспанію, Галію, Британію, Італію і Сицилію (книги 3-6). Опису Північної і Центральної Європи, пн. Балкан та Греції присвячено 7-10 книги, Північному і Східному Причорномор'ю, Малій Азії - 11-14. В останніх частинах праці зібрані відомості того часу про Індію, Іран, Месопотамію, Аравію і Єгипет. Твір С. - цінне джерело для вивчення географії та історії Пн.Причорномор'я на рубежі н.е. У ньому поряд з географічними відомостями вміщено дані про розселення племен на Кримському півострові та в пониззях Дніпра,

особливості господарства та побуту скіфів і роксоланів, їхні відносини з грецькими містами та історію античних міст Пн. і Сх. Причорномор'я. С. досить повно описав історію, географію та господарство Боспорського царства. С. - автор твору "Історичні записки" (у 43 книгах; не зберігся). Містив опис подій з 146 до н.е. (зруйнування римлянами Корінфу і Карфагену) до 31 до н.е. (очевидно, перемоги Октавіана над Антонієм у битві біля мису Акцій).

І. Підкова (Львів).

СТРАДЧ - село Яворівського р-ну Львівської обл. У часи Київської Русі та Галицько-Волинського князівства неподалік села знаходився другий після Києво-Печерської лаври підземний монастир в Україні. Розміщувався на високій горі на лівому березі р. Верещиці поблизу с. Страдч. Згадується в Галицько-Волинському літописі від 1242 під назвою "Печера Домажирова". Археологічними дослідженнями встановлено, що монастир складався із вхідної галереї (довжина бл. 40 м), ходів загальною довжиною понад 270 м і кількох келій, які розміщувались на глибині бл. 20 м. На вершині гори знаходилось укріплене городище. Монастир припинив своє існування бл. 14 ст. До нашого часу збереглися численні легенди про монастир, знищення ченців монголо-татарами.

М. Пелецишин (Львів).

СТРАЖЕСКО МИКОЛА ДМИТРОВИЧ [17(29). 12.1876-27.6.1952]-відомий український вчений, терапевт. Академік АН УРСР (з 1934), АН СРСР (з 1943), дійсн. чл., академік АН СРСР (з 1944). У 1894 вступив на медичний ф-т Київського ун-ту. Після його закінчення (1899) працював у клініці В.Образцова, а з 1902 - у лабораторії І.Павлова. У 1904 С. захистив докторську дисертацію на тему: "До фізіології кишок". З 1905 жив у Києві. У період 1907-19 обіймав посаду професора на жіночих медичних курсах при Київському медичному ін-ті. У 1919-22 працював у Новоросійському (з 1921 - Одеському) ун-ті, обраний професором факультетської терапевтичної клініки. Займався науково-педагогічною роботою, брав активну участь у створенні Одеського медичного ін-ту. У 1922 С. повернувся до Києва у зв'язку з обранням його на посаду професора терапевтичної клініки при Київському медичному ін-ті (з 1929-завідувач цієї клініки). У 1932 С. обрано членом Міжнародної ліги з боротьби з ревматизмом, а в 1934 - дійсним членом АН УРСР. З 1934 працював також в Інституті клінічної фізіології АН України. Завдяки клопотанням і організаторським здібностям ученого та за його проектом у 1936 в Києві створений Український науково-дослідний інститут клінічної медицини (з 1952 - імені акад. М.Стражеска), де готувались висококваліфіковані кадри і проводилась активна дослідницька робота. Яскравий талант і широкі наукові зацікавлення С. знайшли своє відображення у плідній діяльності вченого. С. вніс значний доробок у дослідження захворювань серцево-судинної системи ("Сучасна діагностика захворювань серця", "Про недостатність кровообігу" тощо). У працях С. досліджено і ряд інших проблем, зокрема, патологія органів травлення, проблеми, пов'язані з вивченням алергії. Особливо слід виділити проблему сепсису та ревматизму, над якими довго і плідно працював С. ("Про ревматизм", "Ревматизм", "Теорія ревматизму"). На базі наукових досліджень С. розроблено якісно нові методи лікування цих хвороб. Праці С. (бл. 300) поповнили світовий фонд сучасної медичної науки, сприяли розвитку медицини в Україні. С. споруджено пам'ятник у Києві (1977).

Н. Фроюк (Одеса).

СТРАТЕПКОНИ (тактики) - візантійські трактати 6-7 ст. про військове мистецтво. Являли собою теоретичне узагальнення армійського досвіду Римської імперії й водночас практичні керівництва для ведення війни. Найбільш відомий серед них - "Стратегікон", складений у кін. 6 - першій пол. 7 ст., автором якого традиційно вважався візантійський імператор Маврикій. Більшість дослідників піддає сумніву або заперечує авторство Маврикія, тому автора цього С. умовно йменують Псевдо-Маврикієм. У С. подано порівняльну характеристику військової тактики візантійців й інших народів, у т. ч. і слов'ян. Псевдо-Маврикій наводить також важливі відомості про політичний устрій і звичаї антів, аварів, персів. Особливий інтерес становлять поради візантійському головнокомандувачу, які узагальнюють увесь досвід верховного командування, нагромаджений римлянами і візантійцями протягом століть. Автор проводить думку, що для досягнення мети на війні можна використовувати будь-які засоби.

М. Крикун (Львів).

СТРИБОГ - один з язичеських богів східнослов'янського пантеону. Вважався богом вітру, бурі, негоди. Вперше згадується у "Повісті временних літ" під 980 у числі богів (*Перун, Дажбог, Хоре, Симаргл, Мокоша*), дерев'яні зображення яких ("кмири") за наказом князя Володимира Святославича були встановлені біля його двору у Києві (на цьому місці пізніше споруджено церкву св. Василя). У "Слові о полку Ігоревім" вітри називаються внуками С. ("Се вітри, Стрибожі внуці, віють з моря стрілами"). С., очевидно, відповідав у пантеоні давньоруських богів за різні атмосферні зміни. Вважається, що культ С. відображений у топоніміці (зокрема, с. Стрибж на Житомирщині, р. Стрибзька на Київщині).

Д. Білий (Донецьк).

СТРИЖІВСЬКА КУЛЬТУРА - археологічна культура бронзового віку. Існувала в першій пол. 2 тис. до н.е. Назва запроваджена польським археологом А.Гардавським 1959 і походить від містечка Стрижів (Стжижув на лівому березі р. Західний Буг, Польща). Займала східну частину Люблінської і західну частину Волинської височин до р. Горинь на сході. Окремі пам'ятки С.к. відомі в південних районах Прип'ятського Полісся.

Належить до групи локальних культур зі шнуровим орнаментом на кераміці, поширених між Рейном, Прибалтикою і Карпатами. Більшість поселень С.к. виявлено на території України. Краще дослідженими є поселення Ставок, Усичі (присілок Валентинів), поселення і могильник біля м. Торчин (Волинська обл.), Зозів, Муrowиця (Рівненська обл); на території Польщі -Стжижув, Грудек Надбужни, Раціборовіце. Поселення С.к. невеликі, розташовані на пологих південних схилах та підвищеннях у річкових долинах, на високих берегах. Житла - наземні, легкої конструкції з частково заглибленою долівкою. Поруч з ямами знаходились глиняні черені вогнищ, біля стін ям уступи-лежаки. Поховання С.к. знаходилися переважно на певній віддалі від поселень (рідше безпосередньо на них). Поховання ґрунтові, в кількох місцевостях підкурганні (Великий Боратин Волинської обл., Городок і Жорнів Рівненської обл.). Покійники скорчені, рідше простягнені, переважно самотні, в окремих випадках парні, орієнтовані головами в протилежні боки. Найбільший могильник у м. Торчин налічував 19 поховань. У похованнях знайдено глиняні посудини, крем'яні ножі та наконечники стріл, кістяні намистини, сопілки, ікла дикого кабана, які використовувалися на підвіски на шию. Рідше трапляються мідні, бронзові прикраси та намисто з єгипетської скловидної маси. В деяких похованнях виявлено кістки жертвних тварин. Відомі кілька скарбів, що склалися з привізних бронзових речей. Біля с. Беблівки знаходилися 2 сокири, 9 браслетів, 10 скроневих кілець. Предмети побуту представлені глиняним посудом (амфори, горщики, миски, черпаки) з лощеною поверхнею та різноманітним шнуровим орнаментом. У деяких поселеннях (Усичі, Торчин) частина посуду має горбкувату поверхню та прикрашена рельєфним орнаментом. Знаряддя праці виготовлені з волинського кременю - клиновидні сокири, широкі серпи, скребки; з каменю - ножі, зернотерки; з кісток - проколки, голки, гачки. Знайдено предмети озброєння та мисливської зброї, кам'яні шліфовані сокири, крем'яні масивні черешкові наконечники списів, серцеподібні наконечники стріл, кинджали. Кам'яне і крем'яне виробництво досягло досить високого рівня, існували спеціальні майстерні, в яких виготовлялись речі не тільки для власних потреб, а й на обмін.

У господарстві населення С.к. визначальними були землеробство, скотарство, сезонні промисли. Жили в умовах пізнього родового ладу, тобто продовжували існувати патріархальні роди і великі сім'ї, що поділялися на малі. Стрижівське суспільство мало риси ранніх військово-племінних структур з розвинутою майновою нерівністю сімей, розвиненим обміном. У галузі духовної культури набули розвитку прикладне мистецтво (мотузаний орнамент), культ предків та різні релігійні уявлення. Походження племен С.к. остаточно не з'ясоване. На формування С.к. вплинули традиції попередніх культур (лійчастого посуду, кулястих амфор, пізньотрипільських племен Волині). Простежуються певні зв'язки з культурами ранньої бронзи західнокарпатського регіону (межановицькою та ін.).

М. Пелешишин (Львів).

СТРОЄВ ПАВЛО МИХАЙЛОВИЧ [27.7.(7.8).1796 - 5(17).1.1876] - російський історик та археограф, академік Петербурзької академії наук (з 1849). Н. у Москві у дворянській сім'ї. У 1812 вступив до Московського ун-ту, де слухав лекції представників "скептичної" школи в російській історіографії М.Каченовського і Р.Тимковського. Під час навчання написав і опублікував навчальний посібник "Коротка Російська історія на користь російського юнацтва" (1814) та численні історичні статті у періодиці, на що звернув увагу любитель старожитностей М.Румянцев. З 1815 працював на посаді головного доглядача Комісії друкування державних грамот і договорів. У 1817-18 разом з К.Калайдовичем проводив обстеження бібліотек та архівів монастирів Московської губ. Під час археографічної експедиції відшукав "Ізборник" князя Святослава (1073), твори митрополита Іларіона, Кирила Турівського, "Судебник Івана III" (1497). У 1823 обраний членом Московського товариства історії і старожитностей російських. У 1829-34 керував роботою археографічної експедиції у північних губерніях Російської імперії, під час якої зібрано та описано понад 3000 актів 14-18 ст. Брав участь у виданні "Полного собрания русских летописей", до яких підготував детальні покажчики. Підготував до друку праці "Список ієрархів і настоятелів монастирів російської церкви" (вид. 1877) та "Бібліографічний словник" (вид. 1882).

О. Мазур (Львів).

СТРУГ - плоскодонне вітрильно-гребне судно 11-12 ст. За розмірами проміжне між човном і подією. Вміщувало до 10-12 чоловік. Використовувалось на річках і озерах, було обладнане веслами, зйомною щоглою з невеликим прямим вітрилом, яке ставилося за попутним вітром, і пристосовувалось для транспортування волоком. Будувались за такою ж схемою, як і човни. Пізніше С. звалились великі річкові вантажні судна типу барок. Довжина С. становила 20-40 метрів, ширина - 4-10 м. Для захисту вантажу від негоди на С. влаштовувалась ликова покрівля. У 16-17 ст. невеликі С. використовувались для захисту річкових торгових шляхів і купецьких валок від розбою. Мали на озброєнні невеликі гармати, вміщували 60-70 козаків.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СТУДЕНТСЬКА ПРЕСА в Україні-друковані видання студентських товариств та студентські журнали. Українську С. п. започаткували у Наддніпрянській Україні рукописні журнали студентів Київського ун-ту "Самостійне слово" (1860) і "Помийниця" (1863-64); у Галичині - орган "Академічного гуртка" журнал "Друг" (1874-77, 72 чч.) та журнал радикального студентства "Товариш" (1888). На поч. 20 ст. важливим центром С.п. став Львів, де виходили: перший український студентський журнал "Молода Україна" (1900-03, 33 чч.; 1905, 3 чч.; 1910, 7 чч.), тижневик "Гайдамаки" (1902-07, 260 чч.), щомісячники "Іскра" (1903-04, 3 чч.) і "На

розсвіті” (1907, 2 чч.), неперіодичний журнал соціалістичного напрямку “Жите” (1912-14, 4 вип.), журнал “Відгуки” (1913, 4 чч.) і “Шляхи” (1913-14, 13 чч.), журнал студентів-москвофілів “Живая мысль” (1902-05, 25 чч.), “Новая Жизнь” (1908-09, 10 чч., відновлений у 1913, 5 чч.), “Националист” (1912, 4 чч.). У Києві видавався “Вісник Української київської студентської громади” (1903, 2 чч.), у Петербурзі - “Український студент” (1913-14, 3чч.). Під час Першої світової війни 1914-18 і національно-визвольних змагань 1917-21 виходили лише окремі журнали - “Стерно” (1917) у Києві, “Вістник Драгоманівської організації” (1917) у Львові, “Нова думка” (1920, ред. Ю.Липа) у Кам’янці-Подільському. У цей час з’явився особливий вид С.п. - листівки-відозви. У 1920-30-х роках в УРСР С.п. розвивалася в суворо регламентованих тоталітарним режимом рамках, намітилась тенденція до домінування офіційних комсомольських видань. Виходили журнали - “Студент революції” (1922-33, двомовний місячник Центрального і Харківського Бюро пролетарського студентства); “Молоді загони” (1925, орган організації ЛКСМУ Київського інституту народної освіти); “Студенти жовтня” (1928), орган парткому ЛКСМУ Одним із видів С.п. в УРСР були “стінгазети”, яких на 1.1.1977 у вузах України виходило бл. 60. До С. п. міжвоєнного періоду у західноукраїнських землях належать: нелегальний двотижневик Професійної організації українського студентства “Наш шлях” (1922, з 1923 виходив під назвою “Студентські вісти”), науковий журнал “Історичний вісник” (1923, 2 чч.), місячник студентів-католиків “Поступ” (1921-27), москвофільський журнал “Рассвет” (1923-24, 4 чч.). На переломі 1920-30-х років у розвитку С. п. у Західній Україні розпочався новий період, пов’язаний з політизацією студентського життя. У відповідь на проникнення радянських тенденцій в студентському середовищі почав виходити націоналістичний журнал “Смолоскипи” (1927-28, 4 чч.). Союз українських студентських організацій під Польщею видавав офіціоз “Студентський шлях” (1931-34, 42 чч.). У Львові було відновлено видання “Студентського вісника” (1935-39, 8 чч.), який у 1923-31 виходив у Празі як офіціоз Центрального союзу українського студентства (ЦеСУС). Із встановленням радянської влади у західноукраїнських землях С. п. занепала. У Закарпатті в міжвоєнний період виходили студентські журнали “Подкарпатській студент” і “Лучшая доля”; у Буковині-журнал “Промінь” (1921-23) і орган Союзу українських студентських організацій Румунії - журнал “Студентські вісти” (1935-37, як додаток до часописів “Час” і “Самостійність”).

В еміграції значним центром С.п. у 1920 роках була Прага, де виходили: журнал “Український студент” (1920, 1922-24); органи земляцтва українських студентів - журнали “Дніпро” (1923), “Буковина” (1923), “Змагання” (1930); журнал студентів-“карпаторосів” “Молодая Русь” (1923-31); журнал націоналістичного студентства “Національна думка” (1924-28) і “Пробоєм” (1933-43). Свої органи видавали студентські громади при окремих вузах: у Варшаві - журнал “На чужині” (1924-25); у Подєбрадах при Українській господарській академії виходили журнали “Наша громада” (1924-35), “Записки Української академічної громади”, “Еней”, “Подєбрадка” (1923-24), “Українське книгознавство” (3 вип.); у Празі - часопис “Спудей” (1925-26); у Брно-журнал “Гуртом” (1925-26). Соціалістичне спрямування мали: у Празі-журнали “Життя” (1924-25), “Вартовий” (1926-29), “Вперед”; у Відні - журнал “Наш стяг” (1921); у Берліні - орган Комуністичної спілки молоді Західної України “Спартак” (1926-28). Під час німецької окупації виходили: орган Об’єднання праці українських студентів “Студентський прапор” (1943-44, 11 чч.) та “Бюлетень Націоналістичної організації українського студентства” (1941—45).

Після 1945 осередками української С.п. стали міста Німеччини та Австрії. Студентські громади і товариства видавали: у Мюнхені - “Студентський інформатор” (з 1945), тижневики “Студент” (1945, 1947-49) та “Студентські вісти” (1946-47, 39 чч.), журнал “Богослов” (1949, 6 чч.), “Студентське життя” (1949-50); в Аугсбурзі у 1946 та в Регенсбурзі у 1947—48 (8 чч.) журнал “Студентська думка”; у Граці - “Студентський клич” (1947). ЦеСУС під впливом групи ОУН-М видавав журнал “Стежі” (1946-47), а Центральний еміграційний союз українського студентства (ЦЕСУС) - “Вісник ЦЕСУС” (1946-47, 6 чч.) та під впливом групи ОУН-р щомісячник “Студентський шлях” (1945-47, 10 чч.). Після об’єднання двох центрів виходили їхні спільні органи “Студентський вісник” (1947-49, 344.) і бюлетень “Вісті” (1948-55). Студентські ідеологічні об’єднання у Мюнхені видавали: Українські студентські товариства національного солідаризму - журнал “Студентські обрії” (1946-47, 3 чч.) і бюлетень “Зарево” (1949-50, 3 чч.), який з 1951 почав виходити у Монреалі під назвою “Розбудова держави” (1951-57, 19 чч.); Товариство української студіюючої молоді ім. М.Міхновського - “Фенікс” (1950-76, 15 вип.) та “Інформаційний бюлетень” (1950-64, 12 чч.); Федерація товариств українських студентів-католиків - бюлетень “Обнова” (з 1948, у 1955 змінив назву на “Обновлянин”). У Парижі, а з 1956 у Балтіморі виходив студентський журнал “Смолоскипи” (1949-62, 96 чч.). У Римі студенти-теологи видавали журнал “Альма-матер” (1954-76, 46 чч.). Всього у кін. 1940 років виходило 23 студентські журнали. Через масову еміграцію українських студентів з Європи центри С. п. на поч. 1950 років переносяться за океан. У США виходили: журнали Союзу українських студентських товариств Америки “Студентське слово” (1954-72, 130 чч.) і “Горизонти” (1956-68, 12 чч.); “Вісті Українського студентського музею-архіву” (1960-62, 3 чч.); “Вісник Української студентської громади Нью-Йорка” (1968-74, 14 чч., з 4 ч. змінив назву на “Нові напрями”). Союз українських студентів Канади видавав двомовний “Бюлетень” (1956-61 з перервою у 1958-60) та офіційне видання “Інформаційна служба СУСК” (1958-60, 12 чч.). У Вінніпезі на переломі 1940-50-х років виходили журнали студентів-католиків “Студентські вісти” та православних “Альфа-Омега”, у Торонто-журнал “Студент” (1968-76, 43 чч.), у Монреалі - газета творчої молоді “Зозулька” (1966-70, 21 чч.). Студенти-василіяни у Куртібі (Бразилія) видавали журнал “Цвіркун” (1955-74, 152 чч.), у Аргентині виходив двомовний орган місцевого Союзу українського студентства “Студентське життя” (1956-61, 20 чч.), у Австралії - журнал Української студентської громади Вікторії “Студентське око” (1969-74, 25 чч.). Союз українських студентів Європи з 1976 видавав “Бюлетень”.

Сучасну українську С. п. репрезентують: у Києві - гуманітарний альманах "Академія" (1994-95, 2 чч.), видання товариства студіюючої молоді "Наукове товариство імені В.Липинського" - альманах "Молода нація" (на поч. 1997, вийшло 2 чч.) і "Вісник" (1996, 1 ч.); у Львові-журнал "Смолоскипи" (1996, 2 чч.) та ін.

В. Благий (Львів).

СТУДИНСЬКИЙ КИРИЛО (псевд. К.Вікторин, І.Лаврин, К.Зорян; 4.10.1868 -червень 1941) - визначний український літературознавець і громадський діяч. Дійсний член *Наукового товариства ім. Т.Шевченка* (з 1899), Всеукраїнської академії наук (1929-34). Н. у с. Кип'ячці Тернопільського повіту (тепер Тернопільського р-ну Тернопільської обл.) у родині священика. Навчався в Тернопільській гімназії, у 1883-87 - в *Академічній гімназії* у Львові. З 1887-91 вивчав богослов'я у Львові та Відні, а з 1891 навчався на філософському відділі Віденського ун-ту. Науковими дослідженнями слов'янської філології займався під керівництвом проф. *В.Ягіча*. У 1894 здобув ступінь доктора філософії. Стажувався у Берлінському ун-ті під керівництвом проф. славістики О.Брікнера. Ще під час навчання в ун-ті 1893 обраний послом до австрійського парламенту. З 1895-97 вчителював у львівських гімназіях, у 1895-97 викладав польську й українську мови у гімназіях Кракова. У 1897-99 працював доцентом Ягеллонського ун-ту, де читав лекції з українського письменства. 1.4.1900 затверджений надзвичайним, а з 1908 - звичайним професором Львівського ун-ту, де працював до 1918 (усунутий з посади польською адміністрацією). В 1939-41 - професор, декан і проректор Львівського ун-ту. С. був одним із провідних діячів *Християнсько-суспільної партії* у Галичині, співредактором її друкованого органу "Руслан". З 1903-06 - член Виділу товариства "Просвіта" і редактор його видань; у 1905-14 - член Крайової шкільної ради у Львові. У 1916-20 був головою учительської громади у Львові. Входив до складу *Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918-19*. Під час *українсько-польської війни 1918-19* заарештований і ув'язнений у польських таборих у Барнові та Домб'ю. У 1922-25 голова Українського фонду воєнних вдов і сиріт, голова Крайового комітету допомоги голодуючій Україні у Львові. У 1899 обраний дійсним членом НТШ у Львові. У 1906-09 під час головування в товаристві *М.Грушевського* був його заступником. Очолюючи НТШ у 1925-32, багато зробив для встановлення тісних контактів з ВУАН та налагодження співпраці з науковими інституціями різних країн. У 1924 обраний позаштатним академіком ВУАН на кафедру давнього українського письменства, у 1934 разом з *В.Щуратом*, *М.Возняком*, *Ф.Колесою* позбавлений звання академіка. У 1939 відновлений у штатах АН УРСР. У жовтні 1939 після встановлення радянської влади у Західній Україні призначений головою *Народних зборів Західної України*. У 1940 обраний депутатом Верховної Ради СРСР і депутатом ради Львова. Завдяки своїй впливовій позиції і авторитету врятував від радянських репресій багато людей. Під час відступу Червоної армії зі Львова був примусово вивезений зі Львова разом з П.Франком.

Загинув за нез'ясованих обставин. С. - автор понад 500 праць, в основному з історії літератури, в яких застосовував соціологічний і порівняльний методи. Досліджував пам'ятки полемічної літератури у працях "Пересторога" (1895), "Пам'ятки полемічного письменства кін. 16-поч. 17в." (1900), "Antigrafe, полемічний твір М.Смотрицького" (1925) та ін. Досліджував літературно-культурний рух у Галичині - "Кореспонденція Я.Головацького" (1-2 тт., 1905, 1909), "Матеріали до історії культурного життя в Галичині 1795-1857" (1920); зв'язки Галичини зі Східною Україною - "До історії взаємин Галичини з Україною" (1906), "З листування П.Куліша до Ом.Партицького" (1908); літературний процес 19 ст., польсько-українські взаємини - "В п'ятьдесятилітте смерті Т.Шевченка" (1911), "Листи міністра Фльоріана Земьялковського до єпископа Івана Ступницького" (1908) та ін. С. писав також поезію, оповідання, драматичні твори, які публікував у галицькій пресі.

Г.Сварник (Львів).

СТУДИТИ - чернечий чин Української греко-католицької церкви. Заснований за ініціативою митрополита *А.Шептицького*, який у 1904 збудував перший монастир чину в с. Скнилові поблизу Львова. Чин сформувався у 1907. Першим ігуменом чину став *К.Шептицький*. Статут С. передбачав децентралізований устрій, за яким кожна лавра з приєднаними монастирями становила окрему адміністративну одиницю на чолі з єгуменом. Займалися місіонерською діяльністю. З 1908 С. вели душпастирську роботу серед українських селян-емігрантів у с. Камениці в Боснії. Діяльність С. у Боснії тривала до 1924, коли сербський уряд вислав ченців-студитів з країни. Під час Першої світової війни було зруйновано Скнилівську лавру, частину ченців мобілізовано в армію, частину ув'язнено. У 1919 С. переїхали до Унева (Перемишлянського повіту; тепер Львівська обл.). С. займалися сільським господарством, утримували ремісничі майстерні, бурси, будинки для сиріт, мали бібліотеку "Студіон" у Львові, малярську школу та палітурну майстерню в Уневі. Чин мав періодичні видання - "Промінчик сонця любові" та "Ясна путь". Напередодні Другої світової війни 1939-45 у західноукраїнських землях було дві лаври (с. Унів та Львів), два монастирі (Львів та Зарваниця), один скит (Підлюте), парохіальний дім у с. Корсетів, осередки у Флоренці (Лемківщина), Дорі (Гуцульщина) та ін. У 1939 чин налічував 225 ченців. Друга світова війна перервала розвиток чернечого життя в Україні. Частина ченців була репресована. Після ліквідації радянською владою УГКЦ у Галичині в Уневі було створено концентраційний табір для католицького духовенства, а згодом - притулок для людей похилого віку. У 1989 чин налічував 38 ченців та 58 черниць. З 1985 ігуменом С. був Юліан Веронський. Після виходу з підпілля розпочалася активна діяльність чину С., які відновили свої монастирі, розгорнули активну видавничу і місіонерську діяльність. Нині С. очолює о. Себастьян Дмитрух. У повоєнний час С. заснували чернечий дім у м. Буке (Німеччина), звідки невдовзі ченці переїхали у м. Шевтонь у Бельгії, а в 1951 остаточно зупинилися у м. Вутсток (Канада). У 1964 зусиллями патріарха Й.Сліпого відкрито монастир

у Кастельгандольфо поблизу Рима. З 1974 діє осередок С. у Парагваї. Існує також обитель чину в Америці, де монахи обслуговують парохію св. Миколая в м. Пассаїк поблизу Нью-Йорка. Від 1978 С. за кордоном очолював архімандрит ієромонах Любомир Гузар (тепер єпископ-помічник глави УГКЦ кардинала М.Любачівського).

Р. Шуст (Львів).

“STUDIUM RUTENUM” (“Студіум рутенум”, офіц. назва - “Провізоричний науковий інститут в руській мові”) - тимчасова навчальна установа, яка існувала при Львівському ун-ті в 1787-1809. Заснований указом 9.3.1787 імператором *Йосифом II*. Призначений для підготовки кандидатів на посади греко-католицьких священиків. Студенти “S.r.” через незнання латинської мови не могли навчатися на теологічному ф-ті Львівського унту. Навчання у “S.r.” проводилось українською (церковно-слов'янською мовою). Існувало два відділи - філософський (термін навчання 2 роки) і богословський (5 років). На філософському ф-ті вивчали логіку, етику і метафізику, математику, фізику. Богословський відділ мав у своєму складі 6 кафедр: церковної історії, єврейської мови і герменевтики Старого Завіту, грецької мови і герменевтики Нового Завіту, догматики, морального богослов'я, церковного права. Викладачі “S.r.” обирались на конкурсній основі. Перевага надавалась тим викладачам, які мали власний переклад відповідного підручника, що давало можливість зменшувати брак необхідної навчальної літератури. “S.r.” мав власну бібліотеку, основу якої склали твори з богослов'я та педагогіки, частина з яких надійшла з університетської бібліотеки. До “S.r.” могли вступати кандидати, які досягли 17-річного віку, вміли читати і писати українською мовою, а також мали довідки про стан здоров'я, про походження з Галичини тощо. Для проживання студентам “S.r.” було надано приміщення Греко-католицької генеральної семінарії. Заняття проходили у семінарії та в університеті. Навчання, як і в університеті, розпочиналося 3 грудня, згодом - з 1 вересня. Студенти складали два іспити на рік-у січні та червні. У “S.r.” одночасно навчалось 168 вихованців із двох дієцезій - Перемиської і Львівської. За весь час існування “S.r.” у ньому навчалось 470 студентів. У навчальному закладі викладали відомі вчені і діячі - П.Подій, І.Зиманчик, М.Гарасевич, А.Ангелович, І.Лаврівський, М.Левицький, Т.Захаросевич, І.Мохнацький А.Родкевич, М.Гринецький, А.Павлович та ін. Збільшення кількості студентів, які знали латинську і могли навчатися у Львівському унті, спричинило протягом 1808-09 поступове закриття цього навчального закладу. Вихованці “S.r.” відіграли вагомую роль у національному відродженні Галичини у 1830 роках і в революції 1848-49 в Австрійській імперії.

В. Качмар (Львів).

СТУПИН ГЕОРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (рр. н. і см. невід.)-генерал-лейтенант російської армії. У роки Першої світової війни 1914-18- на Північно-Західному фронті, командир Вологодського піхотного полку, згодом-Заамурської піхотної дивізії, 7-го Сибірського корпусу. В українській армії - з часу ієтьманського перевороту *П.Скоропадського*. У червні 1918 очолив Думу Георгіївських кавалерів у Києві.

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СТУПНИЦЬКИЙ ЛЕОНІД (псевдо Гончаренко; 1892-30.7.1944)-український військовий діяч, генерал-хорунжий Української повстанської армії. Н. у с. Романівці (тепер Житомирська обл.) у селянській сім'ї. Закінчив гімназію у Сквирі та агрономічний ф-т Київського ун-ту. Підчас Першої світової війни 1914—18- штаб-ротмістр кавалерії царської армії. У роки визвольних змагань 1917-1921 - підполковник Армії УНР, з 1920 - командир полку Волинської дивізії. Під час Другого зимового походу Армії УНР (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*) командував кінною групою, на чолі якої здобув Коростень. У міжвоєнний період жив на Волині. У 1922-40 працював агрономом на цукровому заводі с. Колосників Гоцанського р-ну на Рівненщині. У 1940 під час спроби переходу кордону заарештований НКВС. С. засуджено до 5-річного ув'язнення, а родину вислано до Казахстану. У червні 1941 визволений із в'язниці. Служив у Штабі “Поліської січі”, начальником вишколу української міліції у Рівному, у 1942-43 -керівником суспільної опіки у Рівному. З березня 1943 разом з сином Юрієм - в *Українській повстанській армії* 3 травня 1943 - шеф Штабу військового округу “Заграва”, організатор підстаршинських та старшинських шкіл УПА, начальник штабу УПА-Північ. У серпні-грудні 1943 очолював самооборону на Північно-Західних українських землях. Загинув у бою з відділами НКВС біля с. Дермані (тепер Устенське) Здолбунівського р-ну Рівненської області. Посмертно рішенням УГВР С. присвоєно звання генерал-хорунжий УПА.

К. Бондаренко (Львів).

СТУС ВАСИЛЬ СЕМЕНОВИЧ (6.1.1938 -4.9.1985) - видатний український поет, правозахисник. Н. у с. Рахнівці Гайсинського району на Вінниччині в селянській родині. В 1940 сім'я переїхала до м. Сталіне (тепер Донецьк), де батько завербувався на один із хімічних заводів. У 1944-54 навчався у міській середній школі № 150. Після закінчення школи вступив на історико-філологічний ф-т педінституту. У студентські роки С. постійно й наполегливо працював у бібліотеці. Разом з ним навчалися відомі в українській літературі люди, як Олег Орач, Володимир Міщенко, Анатолій Лазаренко, Василь Захарченко, Василь Голобородько. У студентські роки С. разом з Олегом Орачем, Володимиром Міщенком, Анатолієм Лазаренком, Василем Захарченком, Василем Голобородьком був членом літературного об'єднання “Обрій”. Почав друкуватися з 1959. У 1961 працював учителем української мови й літератури в Таужнянській школі на Кіровоградщині. Протягом двох років служив в армії на Уралі. З березня 1963 - літературний редактор газети “Социалистический Донбасе”. Того ж року вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН

УРСР із спеціальності “Теорія літератури”. За час перебування в аспірантурі підготував і здав до видавництва першу збірку творів “Круговерть”, написав ряд літературно-критичних статей, надрукував кілька перекладів з Гете, Рільке, Лорки. Належав до Клубу творчої молоді, який очолював Лесь Танюк. У 1965 під час прем'єри кінофільму “Тіні забутих предків” у кінотеатрі “Україна” С. разом з Іваном Дзюбою, В'ячеславом Чорноволом, Юрієм Бадзьо закликав партійних керівників і населення столиці засудити арешти української інтелігенції, що стало першим громадським політичним протестом на масові політичні репресії в Радянському Союзі у післявоєнний час. За участь у цій акції С. відраховано з аспірантури. Працював у Центральному державному історичному архіві, згодом - на шахті, залізниці, будові, в метро. З 1966-72 - старший інженер у конструкторському бюро Міністерства промисловості будматеріалів УРСР. У цей період життя підготував другу збірку віршів “Зимові дерева”, яку, однак, як і збірку “Круговерть”, у вітчизняних видавництвах надрукувати не вдалося. У 1970 у Брюсселі виходить книжка віршів поета “Веселий цвинтар”. Поезія С. характеризується ліричністю, мелодійністю, її основу становить усвідомлення внутрішньої свободи, готовності до боротьби за кращу долю народу і України. Проте поступово домінуючими в творах поета стали песимістичні настрої, зневіра, породжені “соціалістичною” дійсністю. Літературна діяльність поета, його звернення у вищі партійні інстанції з протестами проти порушення людських прав і критичними оцінками тогочасного режиму спричинили арешт у січні 1972. На поч. вересня 1972 київський обласний суд звинуватив його в “антирадянській агітації й пропаганді” та засудив до 5 років позбавлення волі і 3 років заслання. Покарання відбував у мордовських і магаданських таборих. З ув'язнення звернувся із заявою до Верховної Ради СРСР з відмовою від громадянства: “...мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином - значить бути рабом...”. Після звільнення повернувся до Києва, працював на київських заводах, вступив до Української гелсінської групи (жовтень 1979), продовжував правозахисну діяльність, зокрема, виступав на захист репресованих членів УГГ У травні 1980 заарештований вдруге, визнаний особливо небезпечним рецидивістом і у вересні засуджений до 10 років таборів особливого суворого режиму та 5 років заслання. В одному з листів, адресованому світовій громадськості (жовтень 1980), відомий російський правозахисник А.Сахаров розцінив вирок С. як ганьбу радянської репресивної системи. Утримувався у таборі для політв'язнів у с. Кучині (тепер Чусовського р-ну Пермської обл., Росія). На знак протесту проти жорстокого поводження табірної адміністрації з політв'язнями кілька разів оголошував голодовки. У січні 1983 за передачу на волю зошта з віршами на рік був кинутий у камеру-одинокку. У 1985 Г.Бюлль висунув творчість С. на здобуття Нобелівської премії з літератури. 28.8.1985 С. оголосив безстрокове сухе голодування. Помер у карцері в ніч з 3 на 4.9.1985. Похований у с. Борисово. У листопаді 1990 прах С. разом з правом О.Тихого і Ю.Литвина перепоховано на Байковому кладовищі у Києві. Після смерті поета в Україні видано збірки “Поезії” (1990), “Вікна в позапростір” (1992), три томи “Творів” (1994-95; ред. Д.Стус і М.Коцюбинська) та спогади “Не відлюбив свою тривогу ранню...”. Державна премія ім.Т.Шевченка 1993 (посмертно).

Н. Темірова (Донецьк).

СТЯГ - давньоукраїнська назва військового прапора. Являв собою довгу дерев'яну жердину, на якій закріплювались певні предмети (пучки кінського волосся, клиновидні яскраві тканини), добре помітні здалеку. С. служив сигналом для збору війська на початку походу або битви.

О. Кривоший (Запоріжжя).

СУБОТІВ - село Чигиринського р-ну Черкаської обл. Заснований бл. 1616. Належав чигиринському підстарості *М.Хмельницькому-батькові Б.Хмельницького*. Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 -одна з гетьманських резиденцій. У Іллінській церкві (збудовано в 1663) було поховано Б.Хмельницького і його сина Тиміша. У 1664 С. було зруйновано польським коронним військом під командуванням С.Чарнецького, який наказав викинути з могил прах гетьмана Б.Хмельницького та Т.Хмельницького. За умовами *Андрусівського перемир'я 1667* належав Польщі. Після другого поділу Речі Посполитої (1793) знаходився у складі Російської імперії. У 1843 і 1845 С. відвідав *Т.Шевченко*. Оспіваний у творах поета “Стоїть в селі Суботіві”, “Великий льох”, “Заступила та чорна хмара”. У С. - стародавнє Суботівське городище (досл. в 1951 і 1955), що виникло за часів чорноліської культури (виявлено також культурний шар зарубинецької культури).

О. Кривоший (Запоріжжя).

“СУД І РОЗПРАВА В ПРАВАХ МАЛОРОСІЙСЬКИХ” - пам'ятка середньовічного права України 18 ст. Складена внаслідок приватної кодифікації, проведеної помічником писаря Генерального суду *Ф.Чуйкевичем* у 1750-58. Повна назва збірника - “Суд і розправа в правах Малоросійських широко на різних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний ексцерпт (витяг. - *Ред.*) для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіянам списана”. Уній систематизовано правові норми, які закріплювали право власності на землю, маєтки та покріпачених селян, а також було обґрунтовано необхідність відновити у Гетьманщині станові шляхетські суди. Складалася з таких розділів: 1) Про докази; 2) Про роки і рочки; 3) Про процес; 4) Про апеляції; 5) Про виконання рішення суду; 6) Про посаг, віно і привінок. Згодом Ф.Чуйкевич доповнив збірник наступними розділами: Про апеляції з Статуту (1754); Про давність земську (1755); Про суд польовий, підкоморський і комісарський, тобто межовий (1758). Хоча “С. і р.” не мала офіційного характеру, однак нею користувалися і посилалися як на джерело права під час розгляду судових справ. Збірник мав значний вплив на розвиток правової думки в Україні, є важливим

джерелом для вивчення історії правових відносин у Гетьманщині. Під час проведення гетьманом К.Розумовським *судової реформи в Україні 1760-63* у значній мірі були враховані рекомендації, що містилися у "С. і р."

М. Саласька (Львів).

СУДЕБНИК 1468 (Судебник великого князя Казимира) - збірник норм права 15 ст., складений за великого князя литовського *Казимира IV Ягеллончика*. В оригіналі мав загальноприйнятю для тогочасних правових пам'яток назву "Лист". Інша назва - "Судебник" (так називалися підручники права, якими користувалися в судах під час розгляду кримінальних і цивільних справ). Дату видання *судебника (29.2.1468)* встановив протоієрей І.Григорович. Затверджений на Віленському сеймі. Діяв у Великому князівстві Литовському, в українських землях, що входили до його складу, в Аукштайтії і Чорній Русі. Складався зі вступу і 28 артикулів (статей), в яких визначалася система судів, їхня компетенція, а також містилися норми цивільного, кримінального і процесуального права. С. 1468 встановлював порядок захисту маєткових прав, визначав порядок досудового провадження і судового розгляду кримінальних та земельних справ, окреслював види покарань. Згідно з С. кримінальна відповідальність наступала з досягненням 7-річного віку. У ст. 2-8 йдеться про крадіжку і співучасть, у ст. 13-19- про покарання за крадіжку відповідно до розмірів і обтяжуючих обставин. Ст. 9-10 визначають компетенцію державного суду над княжими селянами, а ст. 11-12- компетенцію державних судів над панськими селянами у випадку, коли пани не виконують своїх обов'язків як судді. С. 1468 розрізняв три види крадіжок: дрібні крадіжки (вартість вкраденого менше 1/2 рубля), середні - більше вартості 1/2 коня, великі крадіжки - вартість вкраденого становить вартість одного коня. За дрібну крадіжку, вчинену вперше, застосовувалось покарання у формі штрафу, за середню та велику- смертна кара через повішання. Крім крадіжки, С. називає такі види злочинів, як розбій, грабунок (ст. 22), чаклунство (ст. 19). Слідчі дії проводив сам потерпілий (т.зв. "право сліду"). Злочини, пов'язані з самовільною порубкою лісу, розбої, грабунки були підвідомчі королю. Проводити слідство міг воєвода (мав право застосовувати до підозрюваних запобіжний захід -утримання у в'язниці). Ст. 19 допускає застосування тортур щодо осіб звинувачених у крадіжці та чаклунстві. С. містить таке поняття, як співучасть. Співучасниками найчастіше виступали близькі родичі - дружина, діти. Співучасники несли солідарну відповідальність. Вищою судовою інстанцією у всіх справах був король. Основні види покарань - смертна кара через повішання або спалення, штраф. Екзекуцію проводив суддя (тіун, воєвода) або потерпілий чи його близькі.

С. Білостоцький (Львів).

СУДЕБНИКИ - збірники норм права у період середньовіччя. **Судебник 1468** Великого князівства Литовського, до складу якого входила значна частина території України, кодифікував, головним чином, норми кримінального права і процесу. Укладений за великого князя литовського *Казимира IV Ягеллончика*. Основним його джерелом була "*Руська правда*". Містив норми карного і процесуального права (складався з 28 статей). Захищав приватну власність на землю, селян тощо (див. 19 9-146

також *Судебник 1468*). **Судебник 1497** - перший загальномосковський кодекс. Його джерелами були "*Руська правда*", Псковська судна грамота, поточне законодавство московських князів, звичаєве право. Складався з 68 статей. Поклав початок загальному закріпаченню селян, запровадивши повсюдно Юріїв день (назва від церковного свята 26.11. за ст. ст.), тобто, час, протягом якого дозволявся перехід залежних селян від одного землевласника до іншого. За тиждень до Юрієвого дня і протягом тижня після нього селянин, виконавши свої зобов'язання перед паном, міг від нього піти. **Судебник 1550** (царський або другий) - основний законодавчий акт Московської держави періоду формування станово-представницької монархії. До нього ввійшли норми *Судебника 1497*, а також нові норми адміністративного, цивільного, кримінального та судового права, прийняті в наступні роки. Діяв до прийняття Соборного уложення 1649. Складався зі 100 статей. *Судебники 1497 і 1550* діяли в Чернігово-Сіверській землі, яка в 16 ст. входила до складу Московської держави. У 1589 був складений новий **Судебник царя Федора Івановича**, а в 1606-07 з'явився **Зведений *судебник***. Обидва не були офіційно затверджені царським урядом, хоча і застосовувалися на практиці.

В. Кульчицький (Львів).

СУДІЄНКО МИХАЙЛО ЙОСИПОВИЧ [бл. 1803 - 8(20).9.1874] - український археограф. Після закінчення Пажеського корпусу в 1824— 29 перебував на військовій службі. Був близький до декабристських кіл, знав О.Пушкіна. У 1835-41 - предводитель дворянства Новгород-Сіверського повіту. Опікувався гімназіями у Новгород-Сіверську, Чернігові та Білій Церкві. У 1857-58 член Чернігівського губернського комітету "По улучшению быта помещичьих крестьян". У 1848-57 - голова Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів у Києві, створеної для збирання і видання документальних матеріалів. У своєму маєтку (с. Очкині) зібрав велику колекцію документальних матеріалів з історії Гетьманщини 17-18 ст., зокрема, про діяльність українських гетьманів. Опублікував "Матеріали для вітчизняної історії" (2 тт., 1853-55), "Чернігівського намісництва топографічний опис" О.Шафонського (1851), сприяв виданню літопису *С.Величка*. Помер у Новгород-Сіверську.

СУДКОВСЬКИЙ РУФІН (Руфін) **ГАВРИЛОВИЧ** - [26.3.(7.4).1850 - 23.1.(4.2).1885] -російський та український живописець-пейзажист. Н. в Очакові. Початкову художню освіту здобув в Одеській рисувальній школі. У

1868-73 навчався у Петербурзькій Академії Мистецтв, з 1881 (або 1882) - академік АМ. Твори: "Прозора вода" (1879-84), "Очаківська пристань" (1881), "Тиша на морі" (1883), "Дар'яльська ущелина" (1883), "Штиль" (1884).

Ф. Самойлов (Одеса).

СУДОВА РЕФОРМА 1760-63 в Україні - реформа, що її провів останній гетьман України *К. Розумовський* для вдосконалення діючої судової системи. Полягала в реорганізації судових установ в Україні на зразок системи, передбаченої *Литовськими статутами*, зокрема, станових місцевих судів. Почалася згідно з універсалом гетьмана К. Розумовського від 17.2.1760. Генеральний суд (див. *Генеральний військовий суд*) було реорганізовано в найвищий судовий орган нагляду за місцевими судами, а також в суд у справах генеральних старшин, полковників, бунчукових і військових товаришів (помічники генерального бончужного), канцеляристів та осіб, взятих під особисту опіку гетьмана. Під приводом поліпшення апеляційної справи у лютому 1763 позбавлено судових функцій *Генеральну військову канцелярію*. Це призвело до перетворення Генерального суду на найвищий апеляційний орган. Реформа завершилася в кін. 1763, коли замість полкових судів було створено по два земські, два підкоморських (див. *Підкоморський суд*) і по одному гродському суду на території кожного полку. Справи селян перебували в юрисдикції їхніх панів.

М. Саласька (Львів).

СУДОВА РЕФОРМА 1864 - ліберальна реформа судової системи, кримінального та цивільного судочинства. Зміст С.р. відображено у статутах, проекти яких затверджено у листопаді 1864. Проголошувала демократичні принципи судочинства: виборність мирових суддів і присяжних засідателів, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність, усність. Засновувалась адвокатура, проведено реорганізацію прокуратури. Одночасно реформа зберегла залишки станового судочинства (станові суди - церковні, військові, волосні, окремий порядок розгляду справ про службові злочини). Реформа створила подвійну систему судів: місцеві суди - одноосібний мировий суддя, повітовий з'їзд мирових суддів і Сенат та загальні суди - окружні суди, судові палати і Сенат. В окружних судах для розгляду більшості кримінальних справ запроваджено інститут присяжних засідателів, списки яких складали земські та міські управи у погодженні з губернатором або градоначальником. Дія реформи поширювалася переважно на центральні губернії імперії. В Україні суди обох ланок були створені тільки в Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях. У Правобережній Україні реформа проводилася двома етапами: спочатку з 1871 запроваджено мирові суди, причому вони не обиралися земськими зборами або міськими думами, а призначалися міністром юстиції. Тільки у 1880 були відкриті Київська судова палата і Житомирський, Кам'янець-Подільський, Київський, Луцький та Уманський окружні суди. У післяреформенні роки до судової реформи внесено понад 700 поправок. З підсудності суду присяжних вилучили справи про пресу, всі справи про державні (політичні) злочини. Було запроваджено слухання за закритими дверима справ широкого переліку категорій, а також нові правила складання списків присяжних засідателів, що повністю вилучали можливість участі у судовому процесі демократичних і ліберальних елементів.

В. Купчицький (Львів).

СУДОВО-АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА 1889 - реакційний захід, здійснений у Росії царизмом з метою зміцнення існуючого режиму. Відповідно з Положенням про земських дільничних начальників від 12.7.1889 у кожній земській дільниці призначалися міністром внутрішніх справ за поданням губернатора земські начальники з осіб, які не менше трьох років були предводителями дворянства, мали вищу освіту або прослужили не менше трьох років на посадах, близьких до судових. С.-а.р. ліквідувала всюди, за винятком Петербурга, Москви і Одеси, систему мирової юстиції, передбачену *судовою реформою 1864*. Земські начальники виконували функції мирових суддів для селян з правом остаточного рішення у багатьох справах, могли штрафувати і заарештовувати, затверджували суддів, які розглядали незначні кримінальні й цивільні справи, здійснювали нагляд за органами сільського самоврядування (сільськими та волосними сходами, сільськими старостами і волосними старостами). Постанови земських начальників не підлягали оскарженню. Посаду земських начальників скасувала Лютнева революція 1917.

В. Купчицький (Львів).

СУДОВІ УСТАНОВИ в Україні - органи, які розглядали цивільні й кримінальні справи на території України в дорадянський період. Діяли відповідно до джерел права, що були поширені в той або інший історичний період в Україні.

У Київській Русі С. у. як окремих державних органів не існувало. Суддями були князі, посадники й волостелі. Найсерйозніші справи князь судив спільно з вічем. У міру розвитку боярського землеволодіння судові функції щодо залежного населення виконували бояри. Запровадження християнства в 988 зумовило встановлення церковної юрисдикції. Церковні суди функціонували як суди в церковних справах і як феодальні суди в усіх справах щодо людей, підлеглих церкві. В період політичної роздробленості Русі діяла та сама система суду. Після загарбання українських земель Литвою і Польщею, які за Люблінською унією 1569 об'єдналися в *Річ Посполиту*, на ці землі поширилась польсько-литовська судова система. Найхарактернішими її рисами були злиття суду з адміністративною владою та становність. Існували окремі судові органи для магнатів, для шляхти, для міського населення, для духовництва і для селян. Магнати підлягали королівському суду. Для шляхти було створено гродські суди, земські суди і підкоморські суди.

Скарги на рішення й вироки цих судів на території України з 1578 розглядав *Трибунал Луцький* (1589 приєднаний до *Трибуналу Коронного*), з 1764 - *Трибунал Люблінський*, що був найвищим апеляційним судом для пд. частини Речі Посполитої, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського та Чернігівського воєводств. Судові функції щодо міського населення здійснювали магістрати та ратуші. Копний суд сільської громади, що виник за раннього середньовіччя, поступово все більше пристосовувався до інтересів землевласників, які з часом замінили його вотчинним (домінальним) судом.

Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького 1648-57 були створені козацькі суди на зразок запорозьких судів та судів реєстрових козаків, які існували до *Ординації 1638*. Найвищим судовим органом у Лівобережній Україні в 17-18 ст. був *Генеральний військовий суд*. За гетьманського правління існував Третейський суд, якому передавали для розв'язання миролюбним шляхом цивільні справи. Апеляційною інстанцією для перегляду його постанов був Генеральний суд. Судами, в яких розв'язували основну кількість справ, були полкові суди, окремою формою полковницького суддівства - одноосібні ярмаркові суди. Останні перебували в найважливіших торгових центрах - Стародубі, Ніжині, Кролевіці й розглядали лише цивільні справи. Судом, який розв'язував судові справи на території сотні, був сотенний суд, що складався з представників сотенної старшини. Розглядав цивільні й кримінальні справи і, подібно до полкового суду, діяв як військово-польовий суд. Судові функції здійснювали козацькі отамани і сільські війти. У таких випадках, коли сторонами виступали козаки і селяни, отаман і війт розглядали справи спільно. У містах, що користувались магдебурзьким правом, діяли лавні суди, в інших - т. з. ратушні суди. Рішення міських судів можна було оскаржити до полкового суду або до гетьмана. За *судовою реформою в Україні 1760-63* Генеральний військовий суд реорганізовано в найвищий судовий орган нагляду за місцевими судами і найвищу апеляційну інстанцію, скасовано судові функції Генеральної військової канцелярії, реорганізовано земські, підкоморські, гродські суди тощо. Після остаточної ліквідації царизмом на поч. 1780 років політичної автономії України на її територію поширено чинність "Установлення про губернії" 1775. Вже 1782 створено станові суди: повітовий і верхній земський суди - для дворян, городовий і губернський магістрати - для міських жителів, нижню розправу і верхню розправу - для державних селян. Кріпаків судили поміщики. Для розгляду деяких цивільних і кримінальних справ про злочини неповнолітніх і божевільних осіб та скарг у кожній губернії було створено т. зв. совісні суди. Крім того, в кожній губернії діяли дві палати - цивільного і кримінального суду, що були апеляційною і ревізійною інстанціями для всіх судів губернії. Вироки і рішення палат затверджував губернатор, а в найважливіших справах - сенат.

На поч. 19 ст. у Слобідсько-Українській (з 1835 - Харківській), Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях С.у. були такі самі, як і в центральних губерніях Росії. Лише в Одесі діяв ще комерційний суд, створений у 1808. У правобережних губерніях (Волинській, Київській, Подільській) функціонували давні повітові й підкоморські суди. В 1830 там запроваджено й совісні суди. Місцеві суди очолював Головний суд. У Полтавській і Чернігівській губерніях, як і в Правобережній Україні, діяли повітові, підкоморські й совісні суди. Головною судовою інстанцією для цих губерній був Генеральний суд у Чернігові, підпорядкований сенатові. У 1830-х роках 19 ст. відмінності в С.у. Лівобережжя і Правобережжя було ліквідовано. Генеральний і Головний суди перетворено на палати цивільного й кримінального судів. Після селянської реформи 1861 створено становий волосний суд для селянства. Невдовзі царський уряд провів *судову реформу 1864*, за якою створено подвійну систему судів: місцеві судові органи (одноосібний дільничний мировий суддя, повітовий з'їзд мирових суддів) і загальні судові органи (окружний суд і судова палата). Найвищою інстанцією для всіх судів став сенат. Було запроваджено інститут присяжних засідателів. Судова реформа проголошувала ряд формальних принципів: виборність, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність, усність, засновувалася адвокатура. За *судово-адміністративною реформою 1889* було значно звужено компетенцію загальних судів, що розглядали кримінальні справи з участю присяжних засідателів, ліквідовано в більшості губерній, у т. ч. в українських (за винятком Одеси та Харкова), виборні мирові суди, а їхні функції передано земським начальникам і міським суддям. Всі ці суди було ліквідовано декретом Раднаркому Росії 10(23).11.1917 (в УСРР 9.2.1919), який запровадив нові судові органи.

У західноукраїнських землях у перші роки після входження їх до складу Австрійської імперії (1772-74) продовжували діяти майже без змін польські суди (городські, земські, підкоморські, духовні й домінальні). У 1784 у *Буковині і Галичині* було поширено австрійську судову реформу 1782: судом першої інстанції для сільського населення були вотчинні або домінальні суди, для міського населення - магістратські суди, а для шляхти та ін. привілейованих верств - два земські суди (їх називали шляхетськими судами) - у Львові й Станіславі. Судом другої інстанції був Апеляційний суд у Львові. Судовий нагляд над судами всієї Австрії здійснював Верховний суд у Відні (деякий час у ньому існувала окрема Галицька палата). Після революції 1848 в Австрійській імперії суд відокремили від адміністрації. На території кожного адміністративного повіту створювалось кілька повітових судів. Другою інстанцією для них були окружні суди, а третьою - вищі крайові суди. У Галичині разом з Буковиною, на відміну від інших австрійських коронних країв, створено два вищі крайові суди - у Львові (для Сх. Галичини і Буковини) і Кракові (для Зх. Галичини). Створення на території Галичини двох вищих крайових судів було результатом домагань галицьких українців про поділ її на польську і українську частини. Але такий поділ, незважаючи на неодноразові обіцянки австрійського уряду, був проведений лише в судовій організації. Найвищою судовою інстанцією для всіх австрійських країв були Верховний суд і касаційний трибунал у Відні.

Крім загальних судів, в Австрії і у західноукраїнських землях існували ще спеціальні суди (військові, промислові, торговельні, фінансові та ін.). Для розгляду деяких категорій кримінальних справ при окружних судах створювалися суди присяжних, а дрібні цивільні справи розглядали мирові судді.

У період відродження української державності 1917-20 створено національні судові установи. *Українська Центральна Рада*, проголосивши *Українську Народну Республіку*, утворила Генеральний суд, що складався з трьох департаментів: цивільного, карного і адміністративного. Замість колишніх судових палат організовано Апеляційні суди, продовжували існувати окружні. Всі судді Генерального і Апеляційного судів обиралися УЦР. Судова система *Української Держави* зазнала істотних змін порівняно з УНР. За гетьмана *П.Скоропадського* створено губернські і повітові суди. У липні 1918 затверджено Закон про Державний Сенат, що вважався вищою державною установою в судових і адміністративних справах. Сенат, який очолював президент, поділявся на Генеральні суди: Адміністративний, Цивільний і Карний. Всі генеральні судді призначалися гетьманом. Крім загальних судів, було створено військово-судові установи: вищі (Київський і Катеринославський) і штабні (при штабах дивізій, корпусів і головному штабі) суди. Директорія УНР своєю Декларацією 26.12.1918 відновила дію усіх законів УНР, у т. ч. її судову систему.

Після розпаду Австро-Угорщини і створення *Західно-Української Народної Республіки* за основу організації судової системи взято австрійську систему судочинства. Вся територія держави була поділена на 12 судових округів і 130 судових повітів. Відповідно судовими органами були повітові суди, окружні суди і Вищий суд. Крім того, існували військові суди: Найвищий військовий трибунал, військові обласні суди (Львів, Станіслав і Тернопіль), військові окружні суди. 30.11.1918 на території ЗУНР введено польові суди, діяльність яких поширювалась на військових і цивільних осіб, якщо вони вчинили злочини проти безпеки, цілісності держави, її обороноздатності тощо. Винесені ними смертні вироки затверджувалися Державним Секретаріатом ЗУНР. Після окупації Сх.Галичини на українські землі поширено польську судову систему. У кін. 1920-х років у Польщі проведено судову реформу, за якою на території Західної України були такі польські С. у: Апеляційний суд у Львові, 10 окружних судів і городські суди (кілька на території кожного окружного суду). У 1931 польський уряд для боротьби з українським національно-визвольним рухом створив негайні суди, які мали риси військових трибуналів. У 1939, після входження Зх. України до складу УРСР, всі ці суди було ліквідовано і на її територію поширено судову систему УРСР.

В. Кульчицький (Львів).

СУДОПЛАТОВ ПАВЛО АНАТОЛІЙОВИЧ (1907 -1996) - агент радянських спецслужб. Н. у Мелітополі. Українець за походженням. З 14 років працював у системі ВНК-ДПУ. Був шифрувальником особливого відділу, молодшим оперпрацівником апарату ДПУ України. З 1933 працював в апараті ОДПУ СРСР з 1941-заступник начальника зовнішньої розвідки НКВД. На поч. радянсько-німецької війни 1941—45 очолював Четверте розвідувально-диверсійне управління НКВС СРСР. У післявоєнний час керував роботою особливої групи "С", яка займалася збором даних про створення на Заході атомної бомби. Відповідальний за проведення кількох важливих акцій терору щодо політичних опонентів *Й.Сталіна* та противників радянської влади, зокрема, вбивство *Є.Коновальця*, організатор вбивств *Л.Троцького*, *О.Шумського* та *Р.Шухевича*. Одним із головних напрямів його діяльності була боротьба з українським націоналістичним рухом. У ході боротьби за владу у Кремлі, як людина Л.Берії, був заарештований і протягом 1953-68 перебував в ув'язненні. Був звинувачений в організації вбивств і створенні лабораторії сильної отрути для умиротворення противників Берії. Після реабілітації в 1992 С. почав давати інтерв'ю і написав спогади ("Записки небажаного свідка"), в яких зізнався у своїй терористичній діяльності. За важливістю матеріалів щодо функціонування сталінського режиму і радянської системи спогади С. ставляться істориками в один ряд із мемуарами *М.Хрущова*.

Д. Кушплір (Львів).

СУКОВКІН МИХАЙЛО (рр. н. і см. невід.)-громадський і політичний діяч у період Української революції. До 1917 очолював Київське губернське земство. У березні-вересні 1917 - губернський комісар *Тимчасового уряду* на Київщині. На поч. березня 1917 обраний головою виконавчого губернського комітету Київщини, підтримував дружні стосунки з українськими політичними колами. 22.9.1917 склав з себе повноваження київського губернського комісара. За *Гетьманату* призначений послом *Української Держави* у Туреччині. Після падіння гетьманського режиму виступав проти незалежності України, за відновлення єдиної Росії. У період Директорії УНР докладав зусилля для дискредитації діяльності українського уряду перед представниками іноземних держав.

І. Підкова (Львів).

СУЛИМА ІВАН (р. н. невід, -п. 12.12.1635) - гетьман реєстрових запорозьких козаків. Н. у Рогощах на Чернігівщині. У 1615 був одним з управителів маєтків *С.Жолкевського* 1 його спадкоємців Даниловичів на Переяславщині, за цю службу в 1620 одержав у володіння села Сулимівку, Кучаків і Лебедин. Згодом перейшов на Запорозьку Січ. Брав участь у козацьких походах проти турків і кримських татар (1621, 1628, 1633), за що папа Павло V визначив його золотою медаллю з власним портретом. Вперше С. згадується як козацький гетьман у 1628. Особливо прославився у 1630 роках. У серпні 1635, повертаючись із походу проти Туреччини на чолі козацького (нереєстрового) війська, зруйнував недавно збудовану польську фортецю Кодак на Дніпрі та знищив її німецький (найманий) загін з комендантом фортеці, французом Маріоном. У

грудні 1635 по-зрадницькому схоплений частиною реєстрової старшини, яка передала його польському уряду. Разом з іншими керівниками повстання С. відвезли до Варшави і стратили (четвертовано).

М. Пасічник (Львів).

СУЛКОВСЬКИЙ БОРИС ЙОСИПОВИЧ (30.4.1881 - р. см. невід.) - український військовий діяч, генерал-хорунжий. Н. на Поділлі. Після закінчення Кам'янець-Подільської духовної семінарії навчався у Київському піхотному юнкерському училищі. У 1902 за призначенням виїхав на Далекий Схід, де брав участь у боях під час російсько-японської війни 1904-05, обороні Порт-Артура. Служив у 46-му піхотному Севському полку. У 1913 після закінчення Миколаївської академії Генерального штабу призначений командиром роти 25-го піхотного Сибірського полку. Учасник Першої світової війни 1914-18, воював на Південно-Західному фронті. Після встановлення влади Української Центральної Ради був активним учасником українізації армії. У вересні 1917 призначений начальником штабу 2-го січового Запорозького корпусу, частини якого восени розгромили збільшовичені російські війська поблизу Старокостянтинова. За Гетьманату-начальник відділу Головного управління Генерального штабу. З грудня 1918- помічник 1-го генерал-квартирмейстера Генштабу УНР. У січні 1919-командир Ударної групи, розгромив червоні частини під Гребінкою, Золотоношею, Черкасами. Згодом начальник штабу групи січових стрільців у боях на більшовицькому фронті, начальник розвідвідділу Головного управління Генерального штабу Головного отамана Армії УНР. У 1920 - начальник штабу 3-ї Залізної дивізії, військово-історичного управління, організаційного управління, інспекторату Генерального штабу (1922).

М. Литвин, К. Науменко (Львів).

СУМЦОВ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ [6(18). 4.1854 - 12.9.1922) - видатний український фольклорист, етнограф і літературознавець. Чл.-кор. Петербурзької АН (з 1905), д.чл. НТШ (1908), академік АН України (з 1919), член Чеської академії наук і мистецтв (з 1899). Н. у Петербурзі. У 1875 закінчив Харківський ун-т. Деякий час навчався у Німеччині. Після повернення в Україну викладав у Харківському ун-ті, професор (з 1888). У 1897-1919- голова Харківського історико-філологічного товариства, з 1905 - завідувач Етнографічного музею при Харківському ун-ті. Наукові роботи С. (всього бл. 800) присвячені питанням етнографії, фольклористики, історії української та західноєвропейської літератури, історії мистецтв. С. брав активну участь в українському національному житті Харкова, виступав на захист української національної культури. У 1907 С. уперше в Російській імперії прочитав університетську лекцію українською мовою. Найважливіші наукові праці (опубл. рос. мовою): "Про весільні обряди, переважно російські" (1881), "До історії південноруських весільних обрядів" (1883), "Хліб в обрядах і піснях" (1885), "До питання про вплив грецького і римського весільного ритуалу на малоросійське весілля" (1886), "Наукове вивчення колядок і щедрівок" (1886), "Культурні переживання" (1888-90), "Хліб в обрядах і піснях" (1891), "Писанки" (1891) "Дума про Олексія Поповича" (1894), "Нариси народного побуту" (1902). С. належить ряд праць з історії української фольклористики і етнографії, зокрема, "Сучасна малоросійська етнографія" (тт. 1-2, 1893-97), "Діячі українського фольклору" (1910). Досліджував історію української літератури 17 ст. (монографії про І.Вишенського, Л.Барановича, І.Галятовського, І.Гізеля) та російської літератури (праці про О.Пушкіна). Вивчав творчість Г.Сковороди,

І.Котляревського, Т.Шевченка, О.Потебні, П.Куліша, М.Старицького, І.Франка, О.Олеся, А.Чехова та ін. Підготував "Хрестоматію з історії української літератури".

СУРОВЦЕВА НАДІЯ (1896-1985) - український громадський діяч, історик. Н. у Києві. Здобула гімназійну освіту. До 1917 навчалася на історико-філологічному ф-ті Петербурзького ун-ту, брала активну участь в українському студентському житті. Після повернення до Києва працювала в *Українській Центральній Раді*. Під час Гетьманату - співробітник секретаріату Міністерства закордонних справ. У кін. 1918 емігрувала до Австрії. Закінчила філософський ф-тет Віденського ун-ту. Після захисту дисертації на тему "Богдан Хмельницький та ідея української державності" їй присвоєно ступінь доктора філософії. Працювала викладачем у Віденській сільськогосподарській академії. Брала участь у роботі жіночих організацій, зокрема, у роботі Міжнародної жіночої ліги миру і свободи, була делегатом на конгресах Ліги у Відні, Дрездені, Гаазі, Амстердамі, Парижі та Вашингтоні. На поч. 1920 років захопилася ідеологією марксизму, вступила до австрійської компартії. У 1925 повернулася до СРСР, спочатку - до Москви, потім - до Харкова. Працювала істориком, співробітником у системі Головліту, кіноуправлінні, у радіотелеграфному агентстві. У 1927 безпідставно заарештована і заслана. У 1954 була звільнена. Після реабілітації проживала в Умані. Займалася літературною і громадською роботою. У 1958 підготувала збірку новел "По той бік" (не видано). Залишила спогади. Померла і похована в Умані.

О. Рибак (Львів).

СУРСЬКА КУЛЬТУРА (сурсько-дніпровська культура) - археологічна культура 5 - поч. 4 тис. до н.е. Виділена В.Даниленком у 1946. Поширена на території між Дніпровським Надпорожжям і Доном. Назва походить від поселення на о. Сурському (за 20 км на Півд. від м. Дніпропетровська). С.к. у Надпорожжі поділялась на кілька груп поселень, розташованих на о-вах Сурському, Шулаєвому, Вільнянському, Стрільчій Скелі та ін. У Надпорожжі найкраще досліджені поселення на о-вах Сурському і Шулаєвому. Виділяють три періоди існування: 1 - докерамічний; 2-3 характеризуються наявністю глиняного посуду. Матеріальна культура представлена округлими землянками, кам'яними посудинами, дещо пізніше поширюється глиняний гостродонний посуд, прикрашений заглибленими лініями, ямками, сланцевими теслами, крем'яними

мікролітичними ножами, кістяними наконечниками стріл і рибальськими гачками. Населення С.к. займалось мисливством, рибальством, переходило до початкових форм скотарства. С.к. виникла на основі мезолітичної культури степового Подніпров'я. У першій пол. 4 тис. до н.е. зазнала значного впливу дніпро-донецької культури.

М. Пелецишин (Львів).

СУХОВІЙ (Суховієнко) ПЕТРО (Суховієнко, Шамай, Ашпат-Мурза; рр. н. і см. невід.) - військовий писар, кошовий отаман Запорозької Січі (1668-69), гетьман Правобережної України. Походив з Лівобережжя, з Полтавщини. В час проголошення гетьманом обох сторін Дніпра *П.Дорошенка* (1668) на противагу йому на Запорозжжі висунуто С. як кандидатуру на гетьманство. За підтримки Кримського ханства С. розпочав запеклу боротьбу проти *П.Дорошенка*, зокрема, робив спроби захопити гетьманську резиденцію -Чигирин. Вів переговори з турецьким султаном, намагався заручитися його підтримкою на умовах, аналогічних угоді Османської імперії з *П.Дорошенком*. Наприкін. 1668 напав на володіння *П.Дорошенка* у Правобережній Україні, але зазнав поразки у битві під Ольхівцем. Влітку 1669 С. у союзі з татарськими загонами знову вчинив напад на територію, підвладну *П.Дорошенку*, але під час походу татари покинули його за наказом султана, а прибічники С. проголосили гетьманом уманського полковника *М.Ханенка*. Після перемоги *П.Дорошенка* над військом *М.Ханенка* у битві під Стеблевом (29.10.1669) С. направився у Крим. Дальша доля С. невідома.

О. Мазур (Львів).

СУЧАВСЬКА ОБОРОНА 1653 - героїчна оборона українськими козаками, очолюваними *Т.Хмельницьким* м, Сучави на березі Серету (пн.-сх. Буковина). Влітку 1653 війська волоського господаря *М.Бессараба*, трансільванського князя *Юрія Н Ракоці* та польські загопи вчинили напад на Молдовське князівство. Вони захопили Ясси та оточили у Сучаві 2-тисячний загін молдовського господаря *В.Лупула*. На допомогу *В.Лупула* гетьман *Б.Хмельницький* відправив 9 тис. козаків (за ін. дан. - 12 тис.) на чолі з *Т.Хмельницьким*. На поч. серпня 1653 козацькі загопи прорвали кільце ворожої облоги і вступили у Сучаву. Під керівництвом *Т.Хмельницького*, а після його смертельного поранення 2.9.1653 під проводом кальницького полковника *І.Федоренка* українсько-молдовські підрозділи мужньо відбивали численні штурми. Зазнавши значних втрат і переконавшись у безнадійності спроб захопити місто, вороже командування змушене піти на переговори. 9.10.1653 укладено угоду, згідно з якою козаки, забравши з собою останки *Т.Хмельницького*, залишили фортецю і в повному озброєнні повернулися в Україну.

М. Пасічник (Львів).

СУЧАВСЬКІ ПІДРОБКИ - назва в нумізматичній літературі фальшивих монет, які випускалися у другій пол. 17 ст. у Сучаві (звідси і назва) з відома молдовських господарів і призначалися для ввозу на ринки України та сусідніх земель. Про величезний розмах їхнього виробництва свідчать численні знахідки С.п. - як поодиноких екземплярів, так і в скарбах другої пол. 17- поч. 18 ст. Лише на землях Корони С.п. виявлено на 12 мільйонів злотих. С. п. завдали величезних збитків грошовому господарству Речі Посполитої, у т. ч. й України. Уже тоді було встановлено, що підробки надходять із території сусіднього Молдовського князівства. Під час розкопок на поч. 20 ст. у Сучавському замку виявлено сліди монетарні та близько 3 тисяч підробок на різній стадії виготовлення. Сучавська монетарня випускала свою продукцію за господаря Істратія Дабіжі (1661-65), можливо, й за наступників: *О.Іліяша* (1666-68) та *Я.Дуки* (1668-72). Підроблялися переважно білонні соліди (шеляги) Швеції та її прибалтійських володінь (випускалися за правління Густава Адольфа, Кристіни, Карла X Густава, Карла XI), карбовані на шведських та ризькій монетарнях, а також польські й литовські шеляги Яна Казимира та пруські шеляги Фрідріха Вільгельма. Підроблені монети відрізнялися від справжніх примітивнішим зображенням, помилками у легендах та роках емісії (часто зустрічаються "посмертні" випуски), дзеркальним нанесенням цифр і букв тощо. Не виключено, що в Сучаві випускали й ін. типи фальшивих монет, зокрема, шведські драйпелькери (півтораки).

С. Пивоваров, І. Чеховський (Львів).

СУШКО РОМАН (9.3.1894 - 14.1.1944) - український військовий та політичний діяч. Н. у с. Ременів у Галичині (тепер Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл.). Навчався у класичній гімназії у Львові. У 1912 вступив на правничий відділ Львівського ун-ту. На поч. Першої світової війни вступив у *Легіон українських січових стрільців*. У 1914-15 командував чотою у сотні *Д.Вітовського* під час боїв на *Маківці та* в районі Болехова. У 1915 підвищений до рангу сотника. В 1916 у бою біля Лисони потрапив у російський полон. Наприкін. 1917 з групою полонених стрільців здійснив втечу з табору Дубовка. Після прибуття до Києва, взяв активну участь у формуванні *Галицько-Буковинського куреня січових стрільців*. Очолив 1-у сотню куреня січових стрільців, яка в кін. січня 1918 спільно з *Гайдамацьким кошем Слобідської України* взяла участь у придушенні антиурядового виступу частини робітників заводу "Арсенал". Входить до складу дорадчого органу куреня січових стрільців - Стрілецької ради. У квітні 1918 С. очолив 1-й піхотний курінь у складі полку січових стрільців. У грудні 1918 *Директорія УНР* присвоїла С. ранг полковника. У 1919-20 - командувач 16-ї стрілецької бригади. У квітні 1920 під час польсько-радянської війни 1920 взяв участь у спільному українсько-польському поході на Київ. Учасник Другого зимового походу 1921 (див. *Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921*). Після поразки визвольних змагань жив у Галичині. Виступив одним із засновників *Української військової організації*, входив до Навчальної команди УВО. У 1927-28 - крайовий командант

УВО. У 1930-31 був ув'язнений у польській тюрмі. У 1929 на 1 Конгресі українських націоналістів у Відні обраний членом проводу українських націоналістів. У 1931 -33 жив у Відні, вивчав військову справу. Написав відкритого листа до Ліги націй у справі оборони українських в'язнів польських тюрем. У 1933-38 мешкав у США, розбудовуючи мережу ОУН на американському континенті. У 1938 керівництвом ОУН викликаний до Європи. Оселився у Відні, де за дорученням ПУН налагоджував контакти між ОУН та німецькими військовими структурами. У 1939 створив у складі німецьких військ легіон "Bergbauern Hilige", який на початку Другої світової війни 1939-45 дійшов до Самбора. З жовтня 1939 оселився у Кракові. Був ініціатором створення *Українського центрального комітету*, очолював делегацію українських політиків до генерал-губернатора Г.Франка, а також претендував на роль лідера УЦК. З квітня 1940 - крайовий провідник ОУН-М на Західноукраїнських землях. У період розколу ОУН намагався порозумітися з представниками Революційного проводу ОУН-Б, але відмовився виходити з-під підпорядкування *А.Мельника*. У 1941 переїхав до Львова. У 1942 на Почаївській конференції ОУН-М підтримав лінію *О.Кандиби* на радикалізацію дій та перехід до антинімецької боротьби. Протягом 1942—43 активно шукав шляхів порозуміння з німецьким військовим командуванням та з керівництвом ОУН-Б. Розробив план створення у Карпатах укріпленої фортифікаційної лінії (на зразок "лінії Маннергейма"). Був одним з організаторів Української дивізії "Галичина", хоча відмовився ввійти до її Військової управи. За деякими даними, збирався перейти в *Українську повстанську армію*. Наприкін. 1943 почав формувати "легіон смертників", з яким вирішив здійснити рейд по тилах радянських військ. Водночас С., після загибелі Я.Барановського, робив спроби налагодити стосунки з представниками США і Великої Британії. Був убитий у Львові за нез'ясованих обставин. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові. У 1996 на будинку, де загинув С., встановлено меморіальну дошку.

К. Бондаренко (Львів).

СФРАГІСТИКА (від грецьк. сфрагіс-печатка; або сігіллографія - від лат. сігіллюм) -допоміжна (спеціальна) історична дисципліна, яка вивчає типи, форми, зображення, спосіб прикладання печаток та їхнє правове значення для встановлення ступеня вірогідності, датування і авторства документа. Досліджує печатку як пам'ятку мистецтва й матеріальної культури. С. має самостійне джерелознавче значення, дає матеріал для інших допоміжних історичних дисциплін - геральдики, генеалогії, нумізматики. Як наукова дисципліна, С. найтісніше пов'язана з дипломатикою. Печатки є джерелом для вивчення історії держави та її установ, уточнення їхньої назви, компетенції та поширення, інколи -єдине свідчення про існування недержавних (революційних, підпільних та ін.) організацій. Зображення печаток допомагають у вивченні історії архітектури, техніки, землеробства та ін. В археології печатки, як і монети, служать для датування стратиграфічних шарів.

За предметом дослідження С. поділяється на державну, територіальну (земельну), міську, корпоративну, церковну, приватну (родову). Печатки виникли в період існування найдавніших цивілізацій Межиріччя і Єгипту й були засвоєні давніми греками й римлянами. За їхнім посередництвом печатки потрапили на українські терени (через грецькі поліси Причорномор'я, Боспорське царство) до скіфів, готів та праслов'ян. У Київській Русі печатки набули великого поширення як серед правлячої верхівки (князів, бояр, митрополитів), так і серед інших верств населення. Уже в 10 ст. їх використовували під час укладення міждержавних угод (договори Русі з візантійцями), для засвідчення особи послів, у правових актах приватного характеру. Символіка найдавніших українських печаток (двозуб Святослава Ігоровича, тризуб Володимира Святославича) часто походила із дохристиянських часів. Вона існувала поруч з християнською і початково виконувала функцію засвідчення власності (тавра, бортні знаки, купецькі пломби). Первісна знакова система частково засвоєна приватною (родовою) С. Після запровадження християнства найширше використовуються зображення святих-патронів, грецька легенда. У *Галицько-Волинській державі* 12-14 ст. С. розвивалася під впливом західних тенденцій (розквіт С. у Західній Європі припав на період хрестових походів 12-13 ст.). Було запроваджено посаду печатника, яка відповідала посаді канцлера у Західній Європі. У 13 ст. з поширенням магдебурзького права з'являються печатки міст - Володимира, Львова, Перемишля та ін. Значного впливу на Русі зазнала С. Литовсько-Руської держави 14-16 ст. Самобутністю відзначалися печатки українських міст, що перебували під владою Речі Посполитої, а українська С. вплинула на формування польської, зокрема, міської і шляхетської. Самостійно розвивалася на цих землях українська церковна й корпоративна (братська) С.

Важливим періодом для формування української С. були часи козаччини та Гетьманщини. У кін. 16 ст. з'являється печатка Війська Запорозького із зображенням озброєного козака, яка за гетьманування *Б.Хмельницького* стала державною печаткою України. Згодом почали використовуватися печатки в установах гетьманської адміністрації. З 17 ст. інтенсивно розвивалася старшинська С.

На 18 ст. припав початок інтенсивного вивчення печаток, формування перших сфрагістичних колекцій в Україні. Відродження української С. почалось у серед. 19 ст., коли з'явилися печатки перших українських громадських організацій і партій, товариств, сільських громад, а в період Першої світової війни -військових формувань. У створенні цих печаток нерідко використовувалася давня символіка. У період визвольних змагань 1917-21 було відроджено державні печатки України (їхнім основним елементом був тризуб - в УНР, козак з мушкетом - в Українській Державі *П.Скоропадського*, галицький лев - у ЗУНР). Українські установи і організації, які діяли поза межами батьківщини, використовували попередні чи виготовляли нові печатки. Важливим джерелом для з'ясування маловідомих сторінок історії є С. ОУН-УПА та ін. політичних партій і

організацій, що боролися за незалежність України у 1930-50-х роках. Основним символом у їхніх печатках найчастіше виступав тризуб.

Вивчення С. в Україні почалося ще в 11-12 ст. У княжих, церковних канцеляріях, з 15 ст. у гродських і земських судах, магістратах, братствах використовувалися праці західних учених із С., які були важливим джерелом для визначення автентичності різних документів. Наукове вивчення С. в Україні почалося на поч. 19 ст. у Львівському (Г.Уліх) та Харківському (К.Паулович) ун-тах, у Києві (С.Болховитинов). Згодом опрацюванням сфрагістичного матеріалу займалися *О.Лазаревський*, Г.Милорадович, П.Єфименко, співробітники Археографічних комісій, працівники музеїв. У 19-на поч. 20 ст. українську С. досліджували К.Антипович, Б.Барвінський, К.Болсуновський, *М.Грушевський*, *І.Крип'якевич*, *В.Модзалевський*, *Г.Нарбут*, М.Петров, *М.Слабченко*, А.Стороженко, українські дослідники в еміграції М.Битинський, П.Климкевич, В.Прокопович, В.Сенютювич-Бережний та ін. У радянський час спостерігався тривалий застій як у розвитку самої С., так і в її вивченні. Систематичні сфрагістичні дослідження відновилися у 1960-70-х роках, коли за ініціативою *І.Крип'якевича* у Львові започатковано вивчення допоміжних історичних дисциплін. У цей час С. досліджували А.Бабенко, Б.Ватуля, Я.Дашкевич, Б.Зайцев, В.Гавриленко, О.Маркевич, В.Фоменко та ін. Статті зі С. публікувалися у збірниках "Історичні джерела та їх використання" (вип. 1-7, 1964-72), "Нумизматика і сфрагистика" (вип. 1-5, 1963-74), "Середні віки на Україні" (вип. 1-2, 1971, 1973), в матеріалах 2-ї і 3-ї республіканських конференцій з архівознавства та ін. спеціальних історичних дисциплін (1965, 1968), у журналах "Архіви України", "Український історичний журнал" та ін. А.Введенський, В.Дядиченко й В.Стрельський видали навчальний посібник "Допоміжні історичні дисципліни" (1963). До серед. 1970 років більшість цих видань було ліквідовано, а дослідження припинено. Відродження С. як наукової дисципліни припало на поч. 1990 років. За редакцією В.Замлинського й М.Дмитрієнко вийшов новий посібник "Специальные исторические дисциплины" (1992). Зі створенням Українського геральдичного товариства (1991) значна кількість публікацій із С. з'явилися у його віснику "Знак" (1993-97, ч. 1-12), матеріалах наукових геральдичних конференцій (1991-97) тощо.

І. Сварник (Львів).

СХІДНА ГАЛИЧИНА - назва частини українських земель, що у 1772-1918 перебували у складі Австрійської імперії. Становили східну частину провінції "Королівства Галиції й Лодомерії". Проте ця назва не відповідає історичній правді, оскільки територія "С.Г" по суті була територією історичної Галичини (за винятком частини півн. Холмщини, що відійшла до Росії); Західною Галичиною називалися переважно польські етнічні землі (на захід від річок Сян і Віслок), які до Галицького князівства ніколи не входили. Означення польських земель як "З.Г", і, відповідно, введення терміну "С.Г" мали на меті сфабрикувати легітимність (законність прав) Габсбургів на включення частини польської етнічної території до складу своєї монархії. У сучасних умовах вживання терміну "С.Г" не виправдане.

Д. Кушплір (Львів).

СХІДНОСЛОВАЦЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1831 - повстання словацьких, частково українських та угорських селян Сх. Словаччини проти угорських феодалів і австрійської влади. Викликане посиленням кріпосницького гніту. Приводом до повстання були пов'язані з епідемією холери заходи місцевої влади. Повстання почалося у кін. липня 1831 і протягом серпня охопило 103 села. Воно знайшло відгук на Закарпатті (в Ужгородському, Березькому та Мармароському комітатах). Після придушення повстання понад 120 чол. було засуджено до страти. С.С.п. примусило австрійський уряд 1836 ухвалити закон про врегулювання селянських повинностей в Угорщині та обмеження юрисдикції поміщиків над селянами.

Ф. Стеблій (Львів).

СЦІБОРСЬКИЙ МИКОЛА (псевд. - Рокош, Органський, Житомирський; 28.3.1897 -30.8.1941) - визначний діяч Організації українських націоналістів, теоретик українського націоналістичного руху. Н. у Житомирі в польській родині. На поч. Першої світової війни 1914-18 призваний до російської армії, капітан російської армії. У 1917 перейшов на службу до Армії УНР. З 1920 - підполковник. В еміграції жив у Чехословаччині та Франції. У 1929 закінчив *Українську господарську академію* у Подебрадах, де створив на поч. 1920 *Легію українських націоналістів*. З 1927 входив до Проводу українських націоналістів. У 1928-34 видавав у Празі ідеологічний орган ПУН-журнал "Розбудова нації", співпрацював у націоналістичних виданнях - "Державна нація", "Сурма", "Українське слово". У 1929 - делегат 1 Конгресу українських націоналістів у Відні, обраний першим заступником голови Проводу українських націоналістів. У 1930-х роках вийшло ряд праць С.: "Робітництво і ОУН" (1932), "ОУН і селянство" (1933), "Націократія" (1935), "Національна політика більшовиків в Україні" (1938), "Земельне питання" (1939), "Україна в цифрах" (1940), "Сталінізм" (1940) та ін. Один із творців солідаризму. У вересні 1939 за дорученням А.Мельника розробив проект конституції України, яка передбачала "тоталітарний, авторитарний, професійно-становий" устрій держави. Після розколу ОУН - на боці А.Мельника. На поч. радянсько-німецької війни 1941-45 у складі Основної похідної групи вирушив у Київ. Загинув разом з О.Сеником у Житомирі внаслідок терористичного акту. Похований у Житомирі.

К. Бондаренко (Львів).

"СЯЙВО" - літературно-мистецький щомісячний часопис, що виходив у Києві у 1913-14. Створений за ініціативою П.Ковжуна. Фінансову допомогу у виданні часопису надавав О.Корольчук. Матеріали часопису

висвітлювали питання українського мистецтва та архітектури, творчості визначних митців. Часопис інформував читачів про всі види українського мистецтва: архітектуру (відповідальний В.Кричевський); образотворче мистецтво (Л.Чайка, А.Середа, Є.Кузьмін, О.Судомора); музику (В.О'Коннор-Вілінська, В.Борецький, В.Верховинень); театр (М.Вороний, М.Садовський, С.Русова, І.Стешенко); фольклор (М.Біляшівський, Д.Щербаківський).

Редакція "С." підтримувала зв'язки з Галичиною, друкувала твори та критичні статті І.Франка. На поч. Першої світової війни уряд заборонив видання. Журнал широко ілюструвався. Всього вийшло 21-не число часопису.

А. Середяк (Львів).

"СЯЙВО" - українське приватне видавництво. Засноване П.Комендантом у 1913 при часописі "Сяйво". У довоєнний час видало тільки зб. віршів М.Вороного "В саяві мрій" (1913). Під час Першої світової війни було закрито. Відновило діяльність у 1918. Видавало збірки творів П.Тичини, О.Слісаренка, М.Семенка, М.Івченка, Г.Журби та ін. У 1919 видавництво ліквідовано більшовицькою владою. Відновило діяльність у 1926 і до 1929 видавало серії "Бібліотека української повісті" (М.Коцюбинський, Марко Вовчок, О.Кобилянська, М.Старицький, Л.Мартович), "Бібліотека всесвітньої літератури" (В.Гюго, С.Цвейг, Е.Сінклерта ін.), "Дешева бібліотека красного письменства" (І.Франко, Панас Мирний, В.Стефаник) та ряд позасерійних видань, зокрема, твори Т.Шевченка (у 2-х тт.), Л.Глібова та український переклад творів Дж.Лондона.

А. Середяк (Львів).